॥ श्री ॥

यूरकविकृत भारत.

भाग १.

आदिपर्व—सभापर्व—वनपर्व—विराटपर्व.

बाबाजी अनंत तेंडुलकर,

यांनीं आपल्या

"श्रीहरिवरद" छापखान्यांत छापिलें.

मुंबई.

१८९१.

॥ श्री ॥

श्रीमयूरकविकृत.

भारतांतर्गत

आदिपर्व.

बाबाजी अनंत तेंडुलकर.
यांनीं आपल्या

श्रीहरिवरदा छापखान्यांत छापिलें.

मुंबई.

१८९०.

भारत.

(आदिपर्वांतील आर्या.)

अध्याय. १.

[१–५] नमस्क्रियारूपमंगलाचरणरूपानें नारदादिमुनिश्रेष्ठांचें व विष्णुप्रमुखदेवतांचें ध्यान. [६] वैशंपायनादिपुराणवक्त्यांचें स्मरण. [७–८] शौनेकादिऋषि व कथानायक पांडव यांस वंदन. [१०–१२] शौनकादि मुनींच्या • द्वादशवार्षिकयज्ञांत तीर्थयात्रेहून उग्रश्रवा (सूत) येतो. [१–८] भारतकथा सांगण्याविषयीं सूतास शौनकादिकांची आज्ञा. [१९] सूताचें परमेश्वरास वंदन व कथा सांगण्यास आरंभ [२०] भारतग्रंथ [२१]त्याचे विभाग [२२]कथांचें गुण.

श्री*मत्सद्गुरु नारद वाल्मीकि व्यास शुक कवीश मनीं ॥
आणुनि नमितों भावें जे मोहतमाचिया रवी शमनीं ॥ १ ॥
श्रीश[1]-श्रीकण्ठ[2]-चरण नमितों जे सर्व-सेवक-स्वरग[3] ॥
भलतेहि वर्ण[4] होती श्रुतिमत[5] यन्निष्ठ[6] जेंवि सुस्वरंग[7] ॥ २ ॥
नमिला गज-मुख ज्याचे सेवुनि मृदु मधुर बोल कानांहीं ॥
चुंबुनि शंभु ह्मणे बा तुजसम आम्नाय[8] बोलका नाहीं ॥ ३ ॥

---

१ विष्णु. २ शिव. ३ कल्पवृक्ष. ४ जाति. पक्षीं, अक्षरें. ५ वेदाधिकारी. ५० कर्णमधुर. ६ शिवविष्णुचरणांचे भक्त. ७ सुस्वरांतील. ८ वेद.

* प्रत्येक पर्वांतील प्रथमार्याप्रथमाक्षर या प्रमाणें क्रमानें घेतलेल्या अठरा अक्षरांनीं "श्रीपांडवसहायो भगवानरविंदाक्षोजयताम्" हें संस्कृत वाक्य होतें.

नमितों सरस्वतीतें जी कवि-कीरासि पढवुनी वदवी ॥
जीचा प्रसाद देतो वाचस्पतिची जडासही पदवी ॥४॥
गुरु-भागवत-वरेंद्र- प्रेरित-कवि-मुदिर भारताब्धिरसा ॥
प्राशिति तृप्त कराया स्वरसें सद्रसिक-मंडळीसुरसा ॥५॥
नमिला वैशंपायन सुखवी जनमेजया श्रवणसक्ता ॥
तसाचि लोमहर्षण- नंदन उग्रश्रवाहिं जयवक्ता ॥६॥
त्यां शौनकादि साधु श्रोते नमिले, ज्यांसि कानांहीं ॥
दोहीं पूर्ति नमे; जे ह्मणति, अहा!हे उदंड कां नाहीं× ॥७॥
हरि ज्यांचा कैवारी त्या पांडुसुतांसि वंदितों भावें ॥
वाटे चरित्र त्यांचें कांहीं आपण तरावया गावें ॥ ८ ॥
व्यासकृत महाभारत लक्ष*ग्रंथ प्रसिद्ध हा भारी ॥
आर्या-वृत्तें रचितां स्वल्पांतचि आणितों कथा सारी ॥९॥
श्रीरामनाम-मंत्र श्रित-चिंतामणि करील हें पूर्ण ॥
चूर्ण प्रत्यूहांचें रसिकांचें चित्तही सुखी तूर्ण ॥ १० ॥

१ गुरु व संत यांचा वर हाच इंद्र त्यानें प्रेरणा केलेला जो कवि हाच मेघ. २ भारतरूपसमुद्रोदकास. ३ संत व रसज्ञ लोक हीच पृथ्वी. ४ कथाश्रवणाविषयीं तत्पर. ५ लोमहर्षण हा व्यासाचा शिष्य,हा जातीचा सूत. ह्म०ब्राह्मणीच्या ठायीं क्षत्रियापासून झालेला. सूताचा धंदा सारथ्य, पुराणकथन, स्तुतिपाठ करणें. लोमहर्षणास वेदाधिकार नसल्यामुळें व्यासानें पुराणें शिकविलीं. याचा मुलगा उग्रश्रवा. ६ पुराणवक्ता. *बत्तीस अक्षरांच्या ओळीस ग्रंथ ह्म० ७ आश्रितांस इच्छिलेलें देणारा. ८ विघ्नांचें. ९ त्वरित.
×अनेकवचनाबद्दल एकवचन हें कवीचें निरंकुशत्व दिसतें.

नैमिष-वनांत शौनक- कुलपतिच्या द्वादशाब्दिकीं सत्रीं ॥
गेला सौति अलि जसा कमळीं सद्गंधसद्रसाऽमत्रीं ॥११॥
नमुनि मुनींतें अंजलि जोडुनि विनयें तपः*समृद्धि पुसे ॥
ते ऋषि त्यासि सुखविती प्रणतासि मधु-स्मरासुरद्विपुसे १२
कमल-दलाक्षा,सौते साधो,कोठोनि पातलास ? कसें ॥
कोठें क्रमिलें वा त्वां? पुसिलें एकें द्विजें तयासि असें १३॥
मागे सुवृत्त विनयें त्यांतें अंजलि करूनियां तो तों ॥
अहि-सत्रीं जनमेजय- राजर्षीच्या समीप मी होतों ॥१४॥
वैशंपायन-वदनें व्यास-रचित-भारतेतिहासाचें ॥
घडलें श्रवण; नृलोकीं प्याला पीयूष दास हा साचें॥१५॥
मग मी तीर्थें क्षेत्रें पुण्याऽरण्यें विलोकिता झालों ॥
कुरु-पांडव-रणमखही पाहोनि तुह्मां पहावया आलों॥१६॥
आज्ञा द्याल तरि सुखें सांगेन रुचेल तें तुह्मां स्वामी ॥
गंगातर्पण मागें हें इच्छितसें तसें अहो बा, मी ॥१७॥
ऋषि ह्मणति महाभारत- पीयूष तुवां यथेष्ट पाजावें ॥
चंद्र चकोरांत जसा सौते आह्मां द्विजांत साजावें ॥१८॥

१ आश्रमाचा अधिपति. २ बारा वर्षांचें. ३ यज्ञांत. ४ सूतपुत्र. ५ भुंगा. ६ सुगंध व सुरस यांचें पात्र कमल. ७ मधुदैत्य व मदन इत्यादिदुष्टांचे शत्रु विष्णु शिव. ८ कमळाच्या पाकळी सारखे नेत्र ज्याचे तो. ९ काळ घालविला. १० सर्पसत्रांत. ११ आगत. १२ कुरुपांडवांचा रणयज्ञ ज्यास्थानीं झाला तें स्थान. (कुरुक्षेत्र.) १३ गंगोदकानें* तपाची समृद्धि आहेना ?

विश्वगुरूप्रति वंदुनि तो सौति मुखें करी तद्दाऽऽरंभा ॥
त्या रसिकांत *मुनीची मनोरमा ÷कृति गमे तदा रंभा १९
इतिहास साठ लक्ष व्यासें स्वमनींच योजिला पहिला॥
मग विधिनें वर दिधला गणनाथें भक्तवत्सलें लिहिला२०
त्यांतूनि तीस लक्ष त्रिदशांला पंधराचि पितरांला ॥
गंधर्वांला चौदा एक सुमनुजां दिला न इतरांला ॥ २१ ॥
सांगे मुनीश्वराला एक-शत-सहस्र संहिता सौती ॥
श्रुति-गंगा-सुरभींच्या त्या त्या सुगुणें करूनि ज्या सौती २२॥

अध्याय २.

सारांश.

[१–४] कुरुक्षेत्रांत जनमेजयाच्या सत्रांत सारमेय [कुत्रा] येतो. त्यास जनमेजयाचे बंधु ताडन करितात. तो आपली आई सरमा(देवाची कुत्री) हिजकडे रडत जातो. तिचा जनमेजयास शाप [४–१३] सत्रसमाप्तीनंतर राजा शिकारीस जातो.तेथें ऋषीचा आश्रम पाहतो.श्रुतश्रव्याच्या सोमश्रवा पुत्रास शापादि विघ्ननिवाराणार्थ उपाध्याय करितो. [१५–६५]धौम्यमुनीचे आरुणि,उपमन्यु व वेद हे तिघे शिष्य. त्यांचें संक्षिप्त वर्णन.[६५–१३० वेदाचा शिष्य उत्तंक याचा गुरुदक्षिणा घेण्यावि

१ चराचर गुरु परमेश्वर. २ श्रीगणपतीनें. ३ देव. ४ शौनकाला. ५ मूलग्रंथ. ६ वेद. ७ कामधेनु. ८ अनुक्रमें ज्ञान, पवित्रता व इष्टफलप्राप्ति या गुणांनीं. ९ सवती. *व्यासाची.÷ ग्रंथरचना.

षयीं गुरूस आग्रह. गुरुपत्नीची त्यास पौष्यराजस्त्रीचीं कुंडलें आणून देण्याविषयीं आज्ञा. त्याचें पौष्याकडे गमन व कुंडलें घेऊन येणें. गुरूची त्यास घरीं जाण्यास आज्ञा. तो जनमेजयाकडे [१३०–१३८] जाऊन सर्पसत्रास उत्तेजन देतो.

पारी÷क्षित जनमेजय बहुवार्षिकसत्र करि कुरुक्षेत्रीं ॥
सत्रांत श्वा येतां जैनमेजय-बंधु ताडिती वेत्रीं* ॥ १ ॥
तो सुरे-शुनी-सुत त्रिला गेला रोदन करीत सांगाया ॥
सरमा ह्मणे नृपाला त्वां केला व्यर्थ दंड कां गा या॥२॥
ह्मणतो नाहीं शिवलों दृष्टि करुनिही धराधवा हविला ॥
कां धर्म व्यर्थ तुवां गांजुनि हा निरपराध वाहविला ॥३॥
अघ न करितांहि दंडुनि माझ्या पुत्रास मज दिला ताप ॥
तरि तुज अतार्कितचि भय येईल असा तिनें दिला शाप॥४॥
देउनि शाप क्रोधें जातां तेथूनि सुरशुनी सरमा ॥
झाला विषाद-भाजन नृप चिंता त्यास लागली परमा॥५॥
सत्र-समाप्ति करुनि तो गेला मग हस्तिनापुरा राजा ॥
चिंता करी बहु ह्मणे कोण निवारील शाप हा माजा॥६॥
त्यावरि नृप मृगयेला गेला असतां सदाश्रमा पाहे ॥
नामें श्रुतश्रवा मुनि जेथें निरुपम तपोनिधी राहे ॥ ७ ॥
सोमश्रवा तयाचा सुत तेजस्वी सुविद्य त्याहूनी ॥
राजा बहु आनंदे त्या दोघां आश्रमांत पाहूनी ॥ ८ ॥

---

१ कुत्रा. २ देवांची कुत्री सरमा. ३ पृथ्वीपते. ४ यज्ञद्रव्यांला. ५ पाप. ६ दुःखाचें पात्र. ÷ परीक्षितीचा पुत्र. * वेतानें. ७ उत्तम असें ऋषीचें स्थान. ८ मोठी. ८ मोठा विद्वान्.

नमुनि मुनीस ह्मणे नृप नंदन सोमश्रवा तुझा स्वामी ॥
हो मत्पुरोहित तुला वरदा वर दास मागतों हा मी ॥९॥
तो मुनि ह्मणे नृपाला जें माझें गलित शुक्र[1] तें व्याली ॥
व्याली या तेजस्वि- प्रवरा[3] मन्नंदनासि ते व्याली[2] ॥१०॥
हा सर्व पाप-कृत्या नाशील न एक शंभुच्या कृत्या ॥
रक्षील आश्रितासि व्यसनीं हर राखितो जसा भृत्यां[4] ११॥
व्रत याचें एक असे जो जें मागेल तें तया द्यावें ॥
हें चालविशील तरी स्वपुरोहित करुनियां स्वयें न्यावें ॥१२
मान्य करूनि नृपें तो वंदुनि सोमश्रवा पुरा नेला ॥
भ्रात्यांतें हितबोध स्वपुरोहित-वाक्य-पालनीं केला ॥१३॥
तक्षशिलादेशातें[5] जाउनि जिंकोनि वश करी राजा ॥
दावी शत्रुजनीं बळ दावित होता पिता जसा आजा १४॥
होता धौम्य मुनी त्या शिष्य तिघे[6] ज्यांसि गुरु-पदींच रुचे॥
उपमन्यु एक; दुसरा आरुणि; तिसराहि वेद; सर्व शुचि[7]१५
गुरु आरुणिला सांगे शालि-क्षेत्रांत सर्व जल जातां ॥
नासेल बीज ह्मणउनि रोधावा मार्ग वारिचा[8] बा तां[9]॥१६॥
दुर्जय[10]-जल-प्रवाहें आरुणि-कृत सेतुबंधशत नेलें ॥
श्रीगुरुनें योगबळें शिष्यपरीक्षार्थ तें तसें केलें ॥ १७ ॥
दुर्वार-वारिमार्गीं मग राचिलें शीघ्र आपुलें गात्र ॥
आरुणि ह्मणे न नासो गुरु-शालिक्षेत्र एक हें मात्र ॥१८॥

---

१ वीर्य. २ सर्पिणी. ३ श्रेष्ठ. ४ सेवकाला. ५ पंजाबांतील एक प्रांत. ६ तिघेही. ७ पवित्र. ८ पाण्याचा. ९ त्वां. १०अनिवार

शिष्यांप्रति धौम्य पुसे आरुणि कोठें? करूनि ते प्रणती॥
केदारखंड-बंधन आज्ञापुनि धाडिला तुह्मीं ह्मणती १९॥
जाउनि केदाराप्रति आपण शिष्यासि धौम्य तो पाहे ॥
धेनु जसी निज वत्सा एहि काऽस्यारुणे, असें बाहे ॥२०॥
गुरुशब्दश्रवण करुनि आरुणि धांवूनियां धरी चरण ॥
पुसतां स्ववृत्त सांगे तें कारि मुनि-चित्तवृत्तिचें हरण ॥२१॥
गुरुधान्यक्षेत्राहुनि ज्या ज्ञानक्षेत्रही उणें काय * ॥
त्या श्रीगुरु-प्रसाद- स्वद्रुम-मूलाश्रिता उणें काय ॥ २२ ॥
त्या कर्मे उद्दालक नाम शिरीं पाणिपद्महीं ठेवी ॥
त्यासी आशी दे तो देतो पुत्रा जशी पिता ठेवी ॥ २३॥
झाला गुरुप्रसादें लोकत्रयमान्य आरुणि कविवर ॥
छात्रीं नुरावे तिळहि खळ- दृष्टिस गुरुराज कारुणिक विवर
ज्ञानामृतें भरुनि तो स्वस्थाना जेंवि मेघ जलधीनें ॥
पाठविला निर्बाधा जग त्या गुरुनें दयाविमलधीनें ॥२५॥
उपमन्यु गुरु-निदेशें धेनु वनामाजि सर्वदा रक्षी ॥
सूर्यास्तीं घेउनि ये त्यातें गुरु चरण वंदितां लक्षी ॥ २६ ॥
धौम्य ह्मणे रे वत्सा, भ्रमसि वनीं तदपि दीससी मोटा ॥
उपमन्यु ह्मणे येउनि भिक्षा मागोनि तर्पितों पोटा ॥ २७ ॥

१ शेत. २ हे आरुणे, कोठें आहेस ? ये. ३ ज्ञानाचें शेत. ४ गुरुकृपा हाच कल्पवृक्ष त्याचे मूळाचा आश्रित. ५ केदारखंडाचा भेद करून उठलेला. ६ हस्तकमल. ७ आशीर्वाद. ८ शिष्याचे ठायीं. ९ दोष. १० समुद्रानें. ११ दयेनें शुद्ध बुद्धि ज्याची तो. १२ आज्ञा. १३ तृप्त करितों. * शरीर.

न निवेदितां मला त्वां भिक्षा भक्षूं नये ह्मणे धौम्य
आज्ञा माथां वाहे तैसेंचि करी गुरूक्त* तो सौम्य॥२८॥
भैक्ष्यं[1] निवेदी जें तें सर्वहि घे नित्य गुरु जसा खोटा॥
पुनरपि पुसे तयाला वत्सा दिसतोसि तूं धरा मोटा॥२९॥
दुसरी भिक्षा खातों ऐसें कथितां ह्मणे गुरु, आज्ञा,॥
अन्याय हा न करणें परवृत्त्यवरोध,[2] हे असे आज्ञा॥३०॥
भिक्षाहार- निवारण केल्यावरिही दिसेचि बहु पुष्ट॥
ह्मणुनि उपाध्याय पुसे वत्सा, आहेसि तूं कसा तुष्ट॥३१॥
उपमन्यु ह्मणे स्वामी धेनूच्या सेवितों वनीं दुग्धा॥
धौम्य ह्मणे तुज आज्ञा नसतां करिसी असें कसें मुग्धा÷३२
आज्ञा धरी शिरीं परि उपमन्यु दिसे तथापि तो पीन[3]॥
पुनरपि पुसे गुरु मनीं कीं मी सर्वस्व यासि ओपीन॥३३॥
शिष्य म्हणे स्तन-पानीं वत्स- मुखीं ये तयाचि फेंसाचें॥
प्राशन करितों स्वामी कारण या पीनतेसि हें साचें ३४॥
हे वत्स सुगुण सकरुण आत्म- विभागीं करूनियां तोटा॥
देताति फेनपा,[4] तुज फेन बहु अहा अधर्म हा मोटा॥३५॥
देशिक[5] ऐसें सांगे न करीन असें म्हणे, न मानें तो[6] भी॥
जठराऽग्निप्रशमाऽर्थी उपमन्यु तसें करी, नव्हे लोभी॥३६॥
मग धेनु चारितां तो क्षुद्विकळ[7] वनांत अर्कतरु[8] लक्षी॥
त्याचीं पत्रें प्राज्यं[9] क्षीरें स्रवती[10] म्हणोनि बहु भक्षी॥३७॥

---

१ भिक्षान्न. २ दुसऱ्या विद्यार्थ्याच्या वृत्तीस अडथळा आणणें. ३ पुष्ट. ४ फेंस पिणारा. ५ गुरु. ६ तो उपमन्यु. ७ क्षुधेनें व्याकुळ. ८ रुईचें झाड. ९ पुष्कळ. १० चकि. *गुरुवचन. ÷मूर्खा.

त्याच्या तीक्ष्ण- विपाकें झाला तत्काळ अंध कूपांतें ॥
आश्रमपदासि येतां पडला उपमन्यु घोर- कूपांतें ॥ ३८ ॥
आल्या धेनु न आला, शिष्य म्हणुनि त्यासि गुरु वनीं हुडकी॥
एक म्हणे लेववली हा÷ घडितां सांडिली दुजी कुडकी॥३९
एहि काऽस्युपमन्यो, वत्स, अशी हाक फोडितां थोर ॥
श्रवण करुनि उत्तर दे दूरुनि तें तोयदा÷ जसा मोर॥४०॥
स्वामी हा मी आहें कूपीं पडलों पथीं न लक्षूनी ॥
झालों अंध स्वकृतें अर्काऽऽर्द्र- दळें यथेष्ट भक्षूनी ॥ ४१ ॥
तुज दृष्टि अश्विनीसुत देतील स्तुति करीं असें शिकवी ॥
परते करुणा- घन गुरु शिष्य-क्षेत्रांत सद्यशें पिकवी ॥ ४२॥
स्ताविताांचि भेटले गुरु- भक्ताला देववैद्य नासत्य ॥
व्यसनीं गुरूपदेशाचि रक्षी दुसरा न या जना सत्य ॥४३॥
जो भक्षी अर्काचा दास्या वागावया वपू पाला ॥
सत्त्व पहाया देती त्या क्षुधिताच्या करीं अपूपाला ॥४४॥
उपमन्यु ह्मणे गुरुला पुसिल्या वांचोनि या अपूपा मी ॥
खाया उत्साह मनीं पावत नाहीं दया करा स्वामी॥ ४५ ॥
अस्मद्वचनें, आह्मी देतांचि अपूप-सेवना सत्य ॥
पूर्वी करिता झाला त्वद्गुरुही, ह्मणाति देव नासत्य ॥ ४६॥

१परिणामानें. २ कुंपणांत. ३ विहिरींत. ३कानांतील एक दागिना. ४एक आरुणिरूप व दुसरी उपमन्युरूप कुडकी. (कर्णभूषण) ५ हे उपमन्यो, कोठें आहेस? ये. ६ रुईचीं ओलीं पानें.७ अश्वनीकुमार. ८ संकटांत. ९ शरीर. १०घारगा ÷हाय हाय. * मेघ.

तदापि तसेंच विनवितां गुरुभक्तिप्रेमाविगलदस्रांनीं॥
देऊनि आत्मदृष्टिहि केला तो बहुकृतार्थ दस्रांनीं ॥ ४७ ॥
त्वद्गुरुचे कार्ष्णायस- दंत हिरण्मय तुझे असोत असें॥
वदले दस्र तदर्थ स्वगुरुपरिस होउनी कृतार्थ असें ॥ ४८ ॥
ब्रह्मज्ञ गुरु नसे परि तूं भाक्तिबळें कृतार्थ होशील ॥
गुरु-भक्त धन्य तूंचि छळ कोण असा अधन्य सोशील॥४९॥
उद्धरुनि देव गेले मग तो उपमन्यु गुरुपदीं लागे ॥
पुसतां झालें वृत्त प्रांजलि होऊनि सर्वहीं सांगे ॥ ५० ॥
धौम्य ह्मणे तुज यावें शास्त्रांसह कंठपाठ वेदांनीं ॥
हो धन्य मज वराच्या प्रेमभरें किमपि नाठवे दानीं ॥५१॥
जें आश्विनेय वदले त्या कल्याणासि पात्र होशील ॥
शिष्य-चकोरांसि तुझा अमृतें मुखचंद्र नित्य पोशील ॥५२॥
हे उपमन्यु-परीक्षा वेदपरीक्षाहि आइका आतां ॥
गुरु-सेवा-सुकृत-फळ- प्राप्ति गुरूपासका असे गातां॥५३॥
कांहीं काळ करावी शुश्रूषा श्रेय पावसील असी ॥
आज्ञा करि गुरु लावी सेवन-शाणीं गुणार्थ शिष्यासी ॥५४॥
गुरु-सदनीं वेद जसा विषयीं तैसा न देह रावेल ॥
तो दास्यरूप वाहे त्या नित्य चुको न दे हरा बेल॥५५ ॥
गुरु-सदन अमृत-सागर त्यामाजि तरंगवृंद तें कृत्य॥
मोठें लहान न ह्मणे सेवी भवदावदग्ध तो भृत्य ॥ ५६ ॥

१ गळत आहेत अश्रु ज्यांचे ते. २ अश्विनीकुमारांनीं. ३ काळ्या लोखंडाचे. ४ स्वर्णमय. ५ हात जोडून. ६ सेवारूप कसोटी. ७ सेवारूप बेल. ८ गुरु हाच शिव. ९ लाटांचा समूह. १० संसाररूपी वणव्यानें दग्ध झालेला. ११ पुण्य.

वेद जसा गुरु-भजना यक्षं कृपणहि न तसा धना जपला ॥
रात्रि-दिवस उत्साहें दुष्कर सेवा-महातपें तपला ॥५७॥
निज पूजाचि विसरला चुकला जठराग्निलाचि तर्पाया ॥
निद्रेलाचि न जपला खिजला मन आळसासि अर्पाया॥५८॥
होय प्रसन्न बहुतां- दिवसीं गुरुवामदेव वेदा त्या ॥
सर्वज्ञत्व कुशल-वर, दे, कोण न काम देवथे दासा ॥५९॥
प्रथमच्छात्र-परीक्षा- तात्पर्य असेंचि जाणती आर्य ॥
अत्यल्पाहि निज-गुरुचें साधावें त्यजुनि देहही कार्य ॥ ६०॥
गुरुनें अत्यावश्यक अशनादि निषेधितांचि सोडावें ॥
हें उपमन्यु-परीक्षा- तात्पर्य प्रेमळेंचि जोडावें ॥६१॥
वेद-परीक्षेचें हें तात्पर्य, गुरूक्त अनुचितहि कर्म॥
करितां हिमोष्णदुःखा तदनुग्रह मानितां घडे शर्म ॥६२॥
जरि गुरु सेवेसि न घे शिष्यें अर्थे करूनि तरि त्यातें ॥
प्रार्थूनि तोषवावें अहिततमाज्ञान-बीजहरित्यातें ॥ ६३ ॥
गुरुदक्षिणार्थ उद्यम करितां शक्रादि-देवता तूर्ण ॥
होती सहाय दुर्जन- विघ्नितही कार्य होतसे पूर्ण ॥ ६४ ॥
हें प्रतिपादन आहे वेदचरित्रांत तेंचि परिसा हो ॥
गुरुभक्ताचा महिमा पापांत महागजांत हरिसा हो॥ ६५ ॥
वेद गुरुकुळापासुनि अंबुधिपासोनि जोंवि चंद्र निघे॥
त्यासहि होते झाले उत्तंकप्रमुख साधु शिष्य तिघे ॥ ६६ ॥

---

१ कुबेराचा द्रव्यरक्षक. २ वामदेवासारखा गुरु. ३ मुख. ४ अत्यंत अहितकारक अज्ञानांचें बीज नाहींसें करणारा. ५ उद्योग. ६ त्वरित. ८ शिष्य. ९ इंद्र ७ विघ्न केलेलें. १० समुद्र.

सेवा न घेचि गुरुकुळ- वासानुभवी ह्मणोनि तो कांहीं॥
शिष्यांनीं अनुभविलें लालनसुख जेंवि वृद्ध*तोकांहीं॥६७॥
जनमेजयपौष्यांचा[1] झाला होता पुरोहित स्ववरें[2]॥
वेदासि कोण न म्हणे गुरु ज्यावर ढळाति गुरुकृपा-चवरें६८
एकासमयीं ठेवुनि उत्तंकाला निजाश्रमीं वेद ॥
या[3]ज्याप्रति कुमुदा[4]प्रति वि[5]धुसा गेला हरावया खेद ॥६९॥
उत्तंकाला कांहीं सांगे स्वा[6]भिमतकार्य गुरुभार्या ॥
श्रीमदयोध्या जैशी भरता गुरु[7]भक्तिसादरा आर्या ॥ ७० ॥
जेंवि वसिष्ठाद्युक्ती सांगति भरता वरीं गुरुश्रीतें ॥
उत्तंकासि मुनिसं[10]त्या स्वीकारीं ह्मणति निजगुरु[11]श्रीतें ७१ ॥
राम जसा भरतातें उत्तंकातें तसाचि गुरु वेद ॥
सुखवी वरप्रसादें नाहीं गुरु देव यांत तिळ भेद ॥ ७२ ॥
उत्तंक ह्मणे गुरुला द्यावी म्यां काय दक्षिणा सांगा ॥
वेद वदे बहु दिधलें वत्सा उप[12]रोध करिसि हा कां गा । ७३।
त्वां मज अर्थ दिला जो न ह्मणें गुरु[13] त्यापरीस हे[14]मागा ॥
पूस उपाध्यायीतें जरि तूं ह्मणतोसि आग्रहें मागा ॥ ७४ ॥
प्रार्थुनि तसेंचि पुसतां, त्यास उपाध्यायिनी असें मागे ॥
पौष्यस्त्री- ता[15]टंकें दे, न प्रिय अर्थ मज दुजा लागे॥७५॥

---

१ ह्या नांवाचे दोन राजे. २ त्या राजांच्या प्रार्थनेवरून. ३ यजमानाकडे. ४ कमल. ५ चंद्र. ६ आपला मनोरथ. ७ वडील माणसें; शिक्षक. ८ श्रेष्ठ, पूज्य. ९ वसिष्ठादिकांचा उपदेश. १० स्त्रिया. ११ स्त्रीला. १२ फुकट विद्या शिकल्याबद्दल संकोच. १३ मोठा. १४ मेरूला. १५ कुंडलें.* वृद्धांच्या मुलांनीं.

होणार अग्रजिपासुनि चवथे दिवशींच पुण्यकव्रत[1] ती ।
वेळा सांभाळीं, कीं होइल तुज इष्टदा[2] सुरव्रतती[3] ॥ ७६ ॥
तीं कुंडलें स्वकर्णीं घालुनि म्यां श्रीसमान[4] साजावें ।
वाढावें विभांतें तरि सत्वर शुद्धमानसा जावें ॥ ७७ ॥
उत्तंका त्यासमयीं येतां तूं पावशील कल्याण ।
नाहींतरि तें कैचें तुजवरी घालील शाप पल्याण[5] ॥ ७८ ॥
आज्ञा घेउनि जातां पुरुष वृषारूढ[6] देखिला वाटे ॥
सांगे महूष-गोमय- भक्षण तें त्यासि निग्रसें वाटे ॥७९॥
गुरुनेंहि भक्षिलें, हें त्या पुरुषें सत्य सांगतांचि मना ॥
ये,भक्षी,शीघ्र निघे, उठतां उठतां करूनि आचमना ॥ ८०॥
वृष धर्म, पुरुष ईश्वर, जें गोमय मूत्र अमृत धर्म-फळ ॥
तें मृत्युभय–हर म्हणुनि सेवन करवी प्रभू करूनि बळ८१॥
पौष्यनृपाप्रति जाउनि अमृतरस-स्रावि[11] कुंडलें याचीं[12] ॥
तों तो प्रसन्नचित्तें याच्ञा[13] सफळा करावया यांची॥८२
कृतपुण्यासि[7] हरि जसा कल्पलतेजवळि इष्ट साधाया ॥
स्वगृहीं स्त्रीनिकट तसा भूप प्रेषी[8] विशुद्धभावा[9] या ॥ ८३ ॥
पाहे गृहांत परि ती देवी कोठें न देखतां क्षिप्र[10] ॥
परते; म्हणे नृपा या योग्य विनोदास हा नव्हे विप्र ॥ ८४॥

१ पतिप्रीत्यर्थ व पुत्रप्राप्त्यर्थ स्त्रियांनीं करावयाचें व्रत. २ इच्छिलें देणारी. ३ कल्पवल्ली. ४ लक्ष्मीसारखी. ५ खोगिर. ६ बैलावर बसलेला. ७ पुण्यवानास. ८ पाठवी. ९ निर्मल अंतःकरणाचा उत्तंक. १० लवकर. ११ अमृतरस गळतो ज्यांतून तीं. १२ मागे १३ याचना.

करुनि विचार नृप म्हणे केला मी शोध म्हणसि बहु धांमीं[१]॥
देवी न पाहिली तरि म्हणतों उच्छिष्ट असिसि बहुधा मी८५॥
साध्वीदर्शन दुर्लभ अशुचि तयाला करीं बरें स्मरण ॥
ऐसें म्हणतां स्मरला गुरुचे चित्तांत चिंतितां चरण ॥ ८६॥
उत्तंक म्हणे केलें आचमन उठोनि चालतां वाटे॥
तें झालें व्यर्थ खरें मज तों साध्वीच देवता वाटे ॥८७ ॥
होउनि शुद्ध यथाविधि सदनीं जातांचि देखिली देवी ॥
ती या सत्पात्राच्या चरणीं शिर कुंडलें करीं ठेवी ॥८८॥
सावध पथीं असावें तक्षक जपतो असें सती शिकवी ॥
दे आशीर्वाद निघे तो शीघ्र पुसोनि सांसि[२] तींसि कवी[३]८९॥
गुणवत्पात्र[४] म्हणुनि तो भूप श्राद्धार्थ विनवितां राहे ॥
भोजनसमयीं पात्रीं शीत[५] सकेशान्न वाढिलें पाहे ॥ ९० ॥
कोपें म्हणे असें हें श्राद्धीं विप्रास अन्न वाढावें ॥
हो अंध, प्रभुनें[६] पद मत्तापासूनि शीघ्र काढावें ॥ ९१ ॥
भूप म्हणे अन्न अशुचि[७] नसतां जारि दूषितोसि घे शाप ॥
अनपत्य[८] हो तुझें, तुज बाधो शुद्धान्नदूषका, पाप ॥ ९२ ॥
विप्र म्हणे अन्न पहा पौष्या नससीच योग्य कोपाया ॥
जैशी असती[९] पतिला करुनि बळें पाप शाप ओपाया९३ ॥

---

१ घरांत. २ पौष्यास. ३ बुद्धिमान्. ४ गुणवान् व योग्य. ५ निवालेलें. ६ ईश्वरानें. ७ अपवित्र. ८ निःसंतान. ९ व्यभिचारिणी.

अन्नर्ग-दोष-पहातां राया अपराध आपुला कळला ॥
शाप-निवृति-वरार्थ प्रांजलि होतांचि विप्र तो वळला९४॥
विप्र म्हणे येईलचि परि चिर न टिकेल अंधता राया ॥
साधु समर्थचि धरितां चरण च्छेदून बंध ताराया ॥ ९५ ॥
तूंही स्वशाप वारीं, म्हणतां विप्रासि नृप म्हणे बापा ॥
क्षत्रियहृदय क्षुरसम जाणतसे ग्रावयासि हें शापा ॥ ९६ ॥
हृदय नवनीत तुमचें वचन क्षुर, आंमुचें वचन लोणी ॥
चित्त क्षुरचि, सहज गुण लोकीं केला नअन्यथा कोणीं९७॥
उत्तंक म्हणे राया, जरि मी शुद्धान्न दूषितों तरि तो ॥
मज बाधता तसें तों नाहीं मग शाप काय गा करितो ९८॥
ऐसें वदोनि त्याचा जायासि निरोप कार्य साधुनि घे ।
आठवुनि मनीं आणुनि तो श्रीसद्गुरु स्वार्थ साधु निघे९९
क्षण दृश्य अदृश्य पथीं नग्न क्षपणक विलोकितां विप्र ॥
धांवे बुध दुःस्वप्न प्रेक्षुनि काशी-पथीं जसा विप्र ॥ १०० ॥
उदकार्थ पथीं गुंते ताटंकें वेगळीं क्षण स्थापी ॥
क्षपणकतनु तक्षक खळ तितुक्यांतचि कुडलें हरी पापी१०१
पळतांचि देखिला खळ वंदुनि गुरुदेवतांसि तो रागें ॥
त्या दुष्टाच्या लागे जैसा मुमुक्षु मृत्युच्या मागें ॥ १०२

---

१ अन्नांतील दोष. २ निवारण. ३ फार वेळ. ४ वस्तऱ्यासारखें तीक्ष्ण. ५ लोणी. ६ स्वाभाविक. ७दिसतो न दिसतो. ८ बौद्धमताचा यति. ९ मोक्षार्थी १० ज्ञाता

विप्रें धांवुनि धरितां क्षपणक केशीं धरूनि निज रूपें ॥
शिरला बिळांत तक्षक तों क्षोभे द्विज जसा दहन[1] तुपें।३।
ऐसें होतां तो मुनि रक्षाया स्वयश आणि ताटंकें ॥
झाला क्षितिला[2] दंडें जेंवि शिळेलागिं खाणितां टंकें[3]॥१०४
तें पाहुनि शक्र म्हणे वज्रा मुनिच्या प्रविष्ट हो दंडीं ॥
आश्रय दिला खळाला जेणें त्या भूमिकुक्षिला[4] दंडीं१०५
वज्रें तसेंचि केलें खणिली यावद्भुजंगदेश[5] रसा ॥
गेला द्विज पाताळीं चापच्युत[6] रावणारिचा[7] शरसा॥१०६॥
जाऊनि नागलोकीं नागांतें स्तवुनि कुंडलें मागे ॥
परि त्यासि न वळले ते स्तुति करितां हात जोडितां भागे१०७
दोघी स्त्रिया सित[8] असित तंतूंनीं विणिति पट[9] असें पाहे॥
तों द्वादशार[10] चक्रहि सा[11] शिशुनीं[12] फिरवितांचि जें वाहे[13]१०८
देखे तसाचि तेथें एक पुरुष एक त्याजवळ वाजी[14] ॥
त्यातें स्तवि, पुरुष म्हणे माग, म्हणे विप्र नाग वळवा जी१०९
पुरुष म्हणे विप्रा या अश्वापानीं[15] करीं अगा धमन[16] ॥
साधो तुझें न मानू त्या खल-बल[17]-जलधिला अगाध मन११०
विप्र तसेंचि अनुष्ठी[18] तों हयवदनादिरंध्रभव[19] धूम ॥
मूषक[20]-बिळीं जसी तसि करि त्या नागालयांत[21] बहु धूम[22] १११

१ अग्नि. २ पृथ्वी. ३ टांकीनें. ४ भूप्रदेशाला. ५ नागलोकपर्यंत. ६ धनुष्यापासून सुटलेला. ७ रामाचा. ८ पांढरी. ९ वस्त्र. १० बारा आऱ्यांचें. ११ सहा. १२ मुलांनीं. १३ फिरतें. १४ घोडा १५ घोड्याच्या गुदद्वारप्रदेशीं. १६ फुंकणें. १७ दुष्टाचें बळ हा समुद्र १८ करी. १९ घोड्याच्या मुखादि द्वारांतून उत्पन्न झालेला. २० उंदीर. २१ पाताळांत. २२ धांदल.

पांताळांत सधूम ज्वाळां शिरतांचि तापले भोगी ॥
संसर्गींही भोगींत, दोषींच न दोष आपुले भोगी ॥१२॥
मरतों ऐसें कळलें व्यसनांत सुचेचिना उपाय, नतें ॥
नागें मग कुंडलयुग जें केलें मुनिपदीं उपायन तें ॥ १३ ॥
चुकलों रक्षीं म्हणतां कर जोडुनि, लाज तक्षका नाहीं ॥
दंडेंचि खळ वळे, हें, तत्व माग्रूत दक्ष कानाहीं ॥ १४ ॥
देउनि अभय नतातें, घेउनि तीं कुंडलें म्हणे आजी ॥
पुण्यक, मी दूर अहा! क्षोभेल गुरुप्रियां मनामाजी ॥१५॥
तो पुरुष म्हणे विप्रा, हो अश्वारूढ दिव्य वाजिप हा ॥
क्षणमात्रें गुरुसदना तुज नेइल कुतुक तेंहि आजि पहा ॥
चढतांचि आणिला तो क्षणमात्रें गुरुकुळांसि अश्वानें ॥
व्यसनीं पराभवासि न पावे गुरुभक्त सिंह, न श्वानें ॥ १७ ॥
तैं गुरुपत्नी न्हाउनि वेणी करवीत बैसली होती ॥
टळलाचि अवधि, द्यावा शाप,असें जैं मनीं म्हणे हो ती १८॥
तीतें वंदुनि ठेवी कुंडलयुग तीपुढें पुन्हा वंदी ॥
गुरुपत्नीनें केला धन्य शिवादृष्टिनें जसा नंदी ॥ १९ ॥
मग अमृतघनाच्याही जीची हांसेल धूलि करकेला ॥
गुरुपदयुगलीं नमिली हीतें जिनें पारिजातकर केला॥ २०॥

---

१ सहवासी. २ नम्र झालेला. ३ नजराणा. ४ उत्तम घोडा. ५ कौतुक. ६ पार्वती. ७ गारेला. ८ जोडी. ९ लज्जित. १० पारिजात हातांत आहे ज्याच्या तो, श्रीकृष्ण. ११ गृह.

पुसतां विलंबकारण सांगे मग जें विलोकिलें होतें ॥
वृषगोमय-भक्षण जें पाताळांतीलही पुसे तो तें ॥ २१ ॥
गुरु वेद म्हणे वत्सा, चिंतिति जीतें सदैव धीर, चिती ॥
ती एक स्त्री, दुसरी अमित ब्रह्मांडकुंभ जी रचिती ॥ २२ ॥
जें वृक्ष देखिलें त्वां तें होय अनेक-वासना-जाळ ॥
सित असित तंतु तीं सुख- दुःखें, पट भव, तसेंच जें बाळ २३
तें वत्सा, तुज कथितों एक अविद्या असें मनीं आण ॥
तैशीच अस्मिता ती दुसरी ऐसें महामतें जाण ॥ २४ ॥
तिसरा राग, चतुर्थ द्वेष, अभिनिवेश पांचवा, सावी ॥
ती ईश्वरमाया हे व्हावी अध्यात्मखुण तुला ठावी ॥२५॥
जें चक्र पाहिलें तें स्थूळशरीर, प्रमाण हें बापा ॥
याच्या संसाराचा हेतु अविद्यादिषट्क निष्पापा ॥ २६ ॥
जो पुरुष सांगसी तो अंतर्यामी महेश मायावी ॥
जो अश्व जीव तो, हें दृष्टि तुला साधुसत्तमा, यावी ॥२७॥
पाण्याप्रति जातां जो पुरुष वृषारूढ देखिला अयनीं ॥
तो परमेश्वर, वृष तो धर्म वृषभरूप देखिला नयनीं ॥ २८ ॥
गोमय भक्षिलें तें अमृत, म्हणोनिच नागगेहांत ॥
तूं वांचलासि वत्सा, विषबाधा जाहली न देहांत ॥ २९ ॥

१ आदिपुरुष. २ प्रकृति. ३ स्त्रिया व मुलें जें जें कर्म करीत होतीं तें. ४ अज्ञान. ५ अहंभाव. ६ विषयासक्ति. ७ आग्रह. ८ अवस्तूचे ठिकाणीं वस्तुत्वबुद्धि होण्यास कारण जी ती. ९ परमार्थज्ञान. १० पंचभूतात्मक जो देह तें. ११ जन्ममरणादिरूप व्यवहार. १२ अंतःकरणाचें दमन करणारा. १३ मार्गांत. १४ पाताळांत.

परमेश्वरें अनुग्रह तुजवरि केला स्वतत्त्व कळवीलें ॥
या आह्मां जीवांच्या सुहृदें दुस्तर अरिष्ट पळवीलें ॥ ३० ॥
आहे तुझी स्वधर्मी सान्निष्ठा तीच या फळा फळली ॥
जो मदधिक सत्संमत, जा स्वगृहा, चित्कळा तुला कळली ॥
गुरुला नमुनि निघाला गेला तो हस्तनापुरासि कवी ॥
तक्षशिलाजयमुदितां, भेटे जनमेजया, असें शिंकवी ॥ ३२ ॥
कर्तव्य तें न करितां, राया, भलतेंचि करिसि बाळकसा ॥
काय ह्मणावें तुज या भरतकुळीं तूं असा नृपाळ कसा ॥ ३३
पूजुनि त्या मुनिस ह्मणे, प्रकृतींच्या पालनें सदा धर्म ॥
रक्षितसें;भगवंता, वद जें चुकलों असेन मी कर्म ॥ ३४ ॥
उत्तंक ह्मणे केला भस्म तुझा तात तक्षकें अहितें ॥
आज्ञानि तरि फेडावें गुरुचें ऋण, भस्म करुनि या अहितें
विषहरणदक्ष कश्यप धन देउनि फिरविला, असा खोटा ॥
विघ्न करुनि गुर्वर्थी मजहि दिला ताप या खळें मोटा ॥ ३६ ॥
जरि यासि सर्पसत्रीं दहनीं जरि होमिशील तरि तात ॥
स्वर्गी होईल सुखी, गुरु-विप्र-प्रिय सुशील करितात ॥ ३७ ॥
मुनिवाक्य श्रवण करुनि जनमेजय नृप पुसे अमात्यातें ॥
होतेंच विदित डसला तक्षक भोगीं नरोत्तमा यातें ॥ ३८ ॥

---

१ माझ्याहून अधिक. २ सन्मान्य. ३ ज्ञानकला. ४ जयानें हर्ष पावलेला. ५ प्रजा. ६ शत्रु. ७ विषनाशाविषयीं समर्थ. ८ गुरूच्या कामांत. ९ प्रधानाला. १० सर्प. ११ परीक्षितीला.

अध्याय ३.

सारांश.

[१-२४]भृगुवंश—च्यवनोत्पत्ति—भृगुपत्नीस ती गर्भिणी असतां पुलोमा राक्षस अग्नीस विचारून हरण करितो. तिचा भयानें गर्भ पडतो. त्याच्या (च्यवनाच्या) तेजानें राक्षस दग्ध होतो. तें वृत्त भृगूस समजल्यावर तो अग्नीस शाप देतो. ब्रह्मदेव अग्नीचें समाधान करितो. [२५-६०] प्रमतिमुनि व घृताचीरंभा यांचा पुत्र रुरु आणि विश्वावसुगंधर्व व मेनका यांची स्थूलकेशमुनीनें पाळिलेली कन्या प्रमद्वरा यांचा विवाह ठरल्यावर प्रमद्वरेस सर्पदंश होतो. तिला रुरु आपलें अर्धें आयुष्य देऊन जीवंत करितो. त्याची सर्पवधप्रतिज्ञा. तो भलत्याच सर्पावर काठी मारीत असतां तो दुतोंडें नाग सर्प त्याच्या दर्शनानें पूर्वरूप पावतो. तो त्यास सर्प न मारण्याचा उपदेश करून गुप्त होतो.

शौनक मुनिवर्य ह्मणे सौते, भृगुवंश आमुचे कर्णीं॥
यावा, सार्तेचि सुखें आर्धी तूं साधुसत्तमा वर्णीं॥ १॥
सौति ह्मणे ब्रह्म्याचा भृगु पुत्र, तदीय पुत्र तो च्यवन ॥
त्याचा प्रमति, तयाचा रुरु, तत्सुत शुनक सुमतिचें भवन॥
तो तव पूर्वपितामह, शौनक तुज ह्मणाति यापुळें आतां ॥
च्यवनत्वहेतु कथितों सुख होतें साधु-वंश-यश गातां॥ ३॥
भृगुची वधू पुलोमा ती होती प्रथम-गर्भिणी धार्मी॥
गेला असतां तीर्थ- स्नानाला एकदा तिचा स्वामी॥ ४ ॥
दुष्ट पुलोमा राक्षस त्या भृगुच्या आश्रमांत रामाच्या ॥
रावणसा शिरला हो आल्ला शिरिं धरूनि कामाच्या॥ ५॥

१ त्याचा. २ धर. ३ पूर्वज. ४ च्यवन, हें नाव पडण्याचें कारण.

घे, राक्षसा, दिली तुज, वदला होता पिता असें, रडतां ॥
तें दुःख मनीं वाहे योग पुढें भृगुसवें तिचा घडतां ॥ ६॥
अग्निगृहीं अग्नीतें पाहुनि राक्षस म्हणे अगा, आर्या ॥
वद साचें हे माझी किंवा भृगुचीच होय हे भार्या ॥ ७ ॥
तातें इच्या प्रथम मज मग भृगुला हे समर्पिली दहना॥
देवमुखा, तुज पुसतों कीं आहे धर्मगति महागहना ॥८॥
अग्नि म्हणे प्रथम तुवां शब्दें वरिली मनांत ही धरिली॥
भृगुनें मग विधिपूर्वक मजला साक्षी करूनियां वरिली॥९॥
प्रथम स्वस्त्री ऐसें येतां वाक्यांत वह्निच्या तुष्ट ॥
होउनि सूकररूपें भृगुच्या पत्नीस तो हरी दुष्ट ॥ १० ॥
रडतां दुःखें कोपें गर्भ सतीचा पथीं गळाला हो ॥
तो राक्षस तत्तेजें क्षय दहनें शलभसा जळाला हो ॥ ११ ॥
जननी-कुक्षींतूनि क्रोधें च्यवला म्हणोनि तो च्यवन ॥
विधि सांत्वितां सवत्सा धेनु तसी पावली सती भवन ॥ १२ ॥
जे अश्रुबिंदु मार्गी माजि गळाले तिहीं महासरिता ॥
झाली तीतें म्हणती बिंदुसरा निववितीं अघज्वरिता ॥ १३॥
भृगु येतां तीस म्हणे कथिसी न अनर्थ-हेतुला कां गे॥
ती कर जोडुनि राक्षस- पावक-संवाद जाहला सांगे ॥ १४॥

१ मूल रडत असतां तें उगें राहावें ह्मणून "राक्षसा घेऊन जा" असें मुलास भय दाखविण्या करितां ह्मणतात. २हे अग्ने. ३ "घे राक्षसा दिली तुज" ह्या शब्दावरून ४ टोळ. ५नदी. ६ पापरूपी ज्वरानें पीडिलेल्या जनास.

ते कळतां मुनिवर भृगु त्या देवाच्या शिरीं अघ स्थापी॥
हो सर्वभक्ष ऐसें कोपें सर्वामरानना शापी ॥१५ ॥
छळविधिहि सत्य म्हणतां देवमुखालाहि बाधला शाप ॥
विधिसि असत्य म्हणे जो राक्षस झालाचि भस्म तो पाप
अग्नि म्हणे ब्राह्मण मज मान्य,भृगो, तूं दिला जरी शाप॥
मुझें ताप सहावा द्यावा ताप-प्रदासिहि न ताप ॥ १७ ॥
रुसला भगवान् पावक झाला गुप्त त्यजूनि लोकांतें ॥
सोशील सत्यवादी दूषण जगदेकपूज्य तो कां तें ॥१८ ॥
झाला तेव्हां हुतभुक् गुप्त भृगुकृतावमानजें कोपें ॥
लोकत्रयही व्याकुळ होय स्वाहा-स्वधा-क्रिया-लोपें॥१९॥
ऋषि-देवांहीं कथिला विधिला निजताप अग्निचा शाप॥
तेव्हां तो समजावी त्या दहना जेंवि बाळका बाप॥ २०॥
एकाच्या कोपें कां बहुतांचा करिसि घात शापातें ॥
दे तो भृगु, परि वार्गु- च्चारीं जें वळ तुझेंचि बापातें॥२१॥
क्रव्यादा मूर्ति तुझी अपान-संबंधिनीहि ज्या ज्वाळा ॥
त्या सर्वभक्षितील स्वाहाप्राणप्रिया,स्वधापाळा, ॥ २२ ॥
स्वांशें अमेध्यभक्षण करितां तुज लेशही नसे दोष॥
हो प्रकट जगांत पुन्हा कांहीं चित्तीं धरूं नको रोष॥२३॥

१ सर्व देवांचें मुख अग्नि. २ "हे राक्षसा दिली तुज"असा, मूल उगी राहावें या छलानें(हेतूनें)झालेला दानविधि. ३ जगांत प्राधान्यें करून पूज्य. ४ अग्नि. ५ भृगूनें केलेल्या अपमानापासून उत्पन्न झालेला. ६ देवकार्य. ७ पितृकार्य. ८ वाणीच्या उच्चारांत. ९ मांसभक्षक १० अपवित्र.

एसें सांत्वन करितां वह्नि पुन्हा प्रकटला असा चंड ॥
भृगुनें केला सत्यां [1]भासाला सत्य मानितां दंड ॥२४॥
च्यवनोत्पत्ति-कथा हे शुनकाच्याही तुह्मांसि मी गुरुची ॥
कथितों कथा पवित्रा प्रमति-घृताची-तनूद्भवा रुरुची २५
विश्वावसूच्या वीर्यें, प्रसवोनि सुतेसि मेनका देवी ॥
श्रीस्थूलकेश-मुनिच्या आश्रमनिकटीं नदी-तटीं ठेवी २६
स्थूलकच-वनीं पाहुनि तें कन्यारत्न आश्रमीं आणी ॥
तेंसेंचि तो दयालु ब्राह्मण निजलोचनद्वयीं पाणी ॥ २७॥
ती पोसिली मुनीनें प्रमद्वरा नाम ठेविलें विधिनें ॥
वाढविली मूर्तिमती आत्मतपःसिद्धिसी दयानिधिनें २८।
तेव्हां विलोकिली ती गंधर्ववराप्सरोद्भवा सुरुची ॥
झाली सर्व स्मरशर- लक्ष्य मनोवृत्ति तत्क्षणीं रुरुची २९॥
तें निजसुतमित्रमुखें कळतां स्थूलालकाप्रति प्रमति ॥
मागे प्रमद्वरेला तोही देतों ह्मणे उदार-मति ॥ ३० ॥
निश्चय विवाह-तिथिचा केला त्यावरि तिला डसे व्याळ॥
तें कळतां तच्छोकें रुरु एकांतीं रडे पिटी भाळ ॥३१॥
शब्देंचि कल्पिली स्त्री मरतां, रुरु पावला महाकष्ट ॥
तात्पर्य या कथेचें हें कीं दुःखद परिग्रह स्पष्ट ॥ ३२ ॥

१ आपलें बोलणें वस्तुतः सत्य नसतां सत्याचा आभास (भ्रम) आहे ह्मणून भृगूनें आपणास (अग्नीस) शापरूप दंड केला तो सत्य [न्याय्य] असें अग्नीनें मानिल्यावर. २ पूर्वजाची. ३ पुत्र. ४ समीप. ५ दोन डोळ्यांत. ६ देहधारिणी. ७ गंधर्वश्रेष्ठ व अप्सरा यांपासून उत्पन्न झालेली. ८ सुंदरकांतीची. ९ वेध्य. १० कुटुंब.

तप दान गुरूपासन जरि मज घडलें असेल तरि तेणें ॥
वांचो हातीं येऊ जें हरिलें काळ-तस्करें लेणें ॥ ३३ ॥
जरि मी असेन जन्म- प्रभृति शुचि उठो मनःप्रिया तरि ती
हा! आधि-सर्पदष्टा विकळा मन्मातिहि विकळ मज करिती
ऐसे करी विलाप स्त्रीशोकें प्रमति-पुत्र जो त्यासी ॥
दे देवदूत दर्शन रवि जेविं तमीं विमूढ होत्यासी ॥३५॥

दूत ह्मणे जो प्राणी सरतां आयुष्य पावला अंत ॥
तो न पुन्हा उठला हें वदति रुरो तत्त्व जाणते सन्त ३६॥
पुण्यें देशी परि तो क्षणभरिहि न उठवितील मेलीला ॥
गतबुद्बुदेच्छु-शिशुची जसि तसिच तुझी मला गमे लीला
तुज या दयिता-विरह- ज्वलनापासोनि व्हावया मुक्ति ॥
एक भविष्यज्ज्ञांनीं कथिली ती सांगतों तुला युक्ति ३८॥
अर्ध स्वायुष्याचें जरि तूं देशील तीस, तरी ती ॥
वांचेल,रीति पहिली तीच पहाशील तूं,न नव रीती ३९॥

विप्र ह्मणे आयु दिलें येणें हस्तें करोनि निजलीला ॥
उठवावें तैसें तूं उठवीं, प्रकटीं जनांत निज लीला ॥४०॥
मग तो विश्वावसुसह दूत सुरांचा यमाकडे गेला ॥
स्वोक्ताचा निर्वाह प्रार्थुनियां त्यास तन्मतें केला ॥४१॥

१ अलंकार. २ पासून. ३ मनोव्यथा रूप सर्पानें दंशित. ४ व्याकुळ. ५ अंधकार, ५० दुःख. ६ गेलल्या बुडबुड्यांची इच्छा करणारा बाळ. ७ युक्ति. ८ साफल्य.

.में दिव्यषरकरें जागविली ते प्रमद्वरा सुरुची ॥
.सि अधनाची श्रीनें त्या स्त्रीनें दृष्टि निवविली रुरुची४२
.त्पाणि-ग्रहणोत्तर भार्गव घे अहिवध-व्रत क्रोधी ॥
.ो चण्ड दण्डपाणी सर्प वधी वारुळें बिळें शोधी ॥४३॥
.ो एकदां वनांत भ्रमतां रुरु निर्विषाहिला पाहे ॥
.ण्ड उगारूनि ह्मणे दुष्ट भला पुष्ट भेटला आहे ॥ ४४॥
डुण्डुभ ह्मणे वधिसि: अप- राध नकरितां किमर्थ सांग मला
हा अनपराधभूत- द्रोह अहित तदपि विहित कां गमला ॥
रुरु त्यासि ह्मणे माझी वधिली होती प्रिया खळें नागें ॥
म्यां व्याळ-वध-व्रत हें त्यापासुनि घेतलें असे रागें ४६॥
सर्प ह्मणे ते अन्य प्राणघ्न व्याळ करिति जे दंश ॥
आकृति सम परि त्यांच्या स्वगुणांचा डुण्डुभीं नसे अंश॥
अपराधी दण्डावा किंवा भलताचि जो अनपराधी ॥
धर्मज्ञा कोंवि तुझी झाली ही पापसाधन-परा धी ॥४८॥
हा ऋषि ऐसें जाणुनि हेतु पुसे सर्पयोनिचा अहिला ॥
यास्तव सांगे रुरुला डुण्डुभ वृत्तांत आपुला पहिला ॥४९
होतों ब्राह्मणसुत मी मन्नाम सहस्रपात् सखा माझा ॥
ज्याचें नाम खगम तो मुनिवृंदीं उडुगणीं जसा राजा५०॥

---

१ यमानें २ भृगुवंशोत्पन्न रुरु. ३ हातांत दंड घेणारा. ४ निर्विष सर्प. ५ दुतोंडें. ६ निरपराध प्राण्यांचा द्वेष. ७ तत्पर. ८ नक्षत्रपुंज. ९ चंद्र.

बाळपणीं तृणसर्पें भिववुनि कोपोदयासि त्वा खगमीं ॥
करिता झालों आलों, तच्छापें या कुयोनिला मग मी५१॥
खगमें कथिलें होतें होइल भृगुच्या कुळांत त्या रुरुचें ॥
दर्शन हरील शापा तापाला नाशितें जसें गुरुचें ॥५२॥
तो तूं प्रमतिसुत मला सद्भाग्यें भेटलासि नवसांनीं ॥
ऐसें वदतां झाला शापाच्या दिव्यरूप अवसानीं ॥५३॥
प्राप्त-स्वरूप तो मुनि मग त्या रुरुला ह्मणे अगा, बापा, ॥
हिंसा तुज योग्य नव्हे जोडिसि दारुणें का महापापा५४॥
ब्राह्मण-धर्म अहिंसा, सत्योक्ति, तसी क्षमा मनीं आण ॥
क्षत्रिय-धर्म प्रकृति- प्रतिपालन, दण्ड, उग्रता, जाण ॥५५॥
जनमेजयभूपाच्या अहिसत्रामाजि भग्नदर्पांतें ॥
आस्तीकविप्र यत्नें संरक्षी तक्षकादि सर्पांतें ॥ ५६ ॥
भार्गव रुरु त्यासि ह्मणे कथिला त्वां मज बरा नय मुने तें
वृत्त कथीं,.न उपेक्षीं गंगा मिळतां त्यजी न यमुनेतें ॥५७॥
इतिहास हा मुनि तुला कथितील असें ह्मणोनि तो विप्र॥
झाला गुप्त, चकोरा क्षुधिता सांडुनि जसा विधु क्षिप्र५८॥
हारपला चिन्तामणि मणि घ्यावा तोचि काय तो हातें ॥
बहु-शोधितां न मिळतां पावे रुरुविप्र शोक-मोहातें५९॥
सावध होउनि गेला प्रमतीतें वृत्त सांगता झाला ॥
मग रुरु तातमुखें तें आख्यानश्रवण करुनियां धाला६०

१ गवताच्या सर्पानें. २ राग उत्पन्न करणें. ३ शेवटीं ४ ज्यास पूर्वरूप मिळालें तो. ५ बुद्ध्याच. ६ कठोरपणा. ७ गर्वहीन. ८ नीति. ९ चंद्र.

अध्याय ४.

सारांश.

[१-२१] जरत्कारूची कथा-तो आपले पूर्वज पाहतो. ते त्यास ग्र करण्यास सांगतात. लग्नाविषयीं जरत्कारु त्यांस वचन देतो. ासुकी त्यास आपली बहीण देतो. आस्तीकऋषीचें जन्म. त्याचें- ृत्य. [२२-३५] कश्यपभार्या कद्रू व विनता. सर्पोत्पत्ति. अरुणो- पत्ति. अरुणाचा विनतेस शाप- उच्छाप. [३६-६२] अमृतमथन. तुर्दशरत्नोत्पत्ति. मोहिनीचा अवतार. राहुशिरश्छेद. [६३-८०] र्पशाप. कद्रूविनतासंवाद. गरुडोत्पत्ति.[८१—८७] अरुण, सूर्य- ारथि होतो. [८८—१७२] पुत्रासह विनता कद्रूचें दास्य करिते. ास्यविमोचनोपाय. अमृताहरणार्थ गरुडाचें जाणें.त्याचें भक्ष्य.वा- लखिल्यऋषिकथा. देवगरुडयुद्ध.गरुडास विष्णुवर. इंद्रगरुडयुद्ध इंद्रगरुडसंवाद. गरुड सर्पास अमृत देतो. इंद्र त्याचें हरण क- रितो. सर्पांचाशोक.

शौनक पुसे तयाला सौति ह्मणे चरित आइका चारु ॥
होता यायावरकुल- तिलक प्रथमाऽश्रमी जरत्कारु ॥ १ ॥
यतचित्त ऊर्ध्वरेता जितनिद्राहार तरुतळीं राहे ॥
गर्तांत पूर्वजांतें करितां तीर्थाटनासि तो पाहे ॥ २ ॥

१ मनोहर. २ यायावरनामक ऋषींचे कुळांत श्रेष्ठ. ३ ब्रह्म- चर्याश्रमी. ४ मनोनिग्रह करणारा. ५ आमरण ब्रह्मचर्यानें राह- णारा. ६ निद्रा व भोजन स्वाधीन ठेवलीं ज्यानें तो. ७ खळग्यांत.

त्यासि जरत्कारु पुसे कोण तृणस्तोमलग्नपाद असे ॥
गर्तीं अधोमुख तुह्मी लोंबतसां पावलां विपत्ति कसे ॥३॥
ज्याचा अवलंम्ब तुह्मां त्याहि तृणस्तोममूलकासि महा ॥
मूषक खण्डितसे कीं हा शीघ्रचि गर्तपातहेतु अहा! ॥४॥
भूलोक गर्त, मूषक काल, तृणस्तोम वंश, हा भाव ॥
सन्तति नसतां स्वर्गीं पितरांसि वसावया नसे ठाव ॥५॥
ते पितर ह्मणति अह्मी यायावर-नाम्र ऋषि जनख्यात ॥
आहों पतनोन्मुख हा होत असे संतति-क्षयें घात ॥ ६ ॥
आहे वंशीं एकचि पुरुष जरत्कारुनामक ज्ञानी ॥
परि तेणें स्त्री नकरुनि केली हे संततिक्षयें हानी ॥ ७ ॥
एक तपचि करितो तो मंद करीनाचि यत्न संतानीं ॥
संतानोत्पादन जरि निन्दित, केलें कशास संतांनीं ॥८॥
आह्मीच मन्दभाग्य स्वर्गापासोनि होतसों भ्रष्ट ॥
तूं कोण साधु दुःखित- वृत्तें होतोसि विह्वल स्पष्ट ॥९॥
त्यांसि ह्मणे तो मीच स्वोद्धाराचा प्रयत्न मज सांगा ॥
ते ह्मणति जरत्कारो वत्सा, पुससी कळोनियां कां गा ॥१०॥
स्त्री संपादुनि जोडीं तीच्या ठायीं विशुद्ध संततिला ॥
तारील तेचि आह्मां ह्मणती व्यसनांत नाव संत तिला ॥११॥

---

१ गवताच्या समुदायास ज्यांचे पाय चिकटले आहेत. ते. २ आश्रय. ३ मूळाला. ४ खळग्यांत पडण्यास कारण. ५ लोकप्रसिद्ध. ६ व्याकुळ.

येंरु ह्मणे जरि मजला नामें शीळें वयें समा कन्या ॥
देतील बंधु भिक्षे जरि तरि मान्या असे नसे अन्या ॥ १२॥
पोषण न करीन तिचें स्वल्पहि न तदर्थ वित्त जोडीन ॥
होतांचि गर्भधारण संग तिचा मी स्वतंत्र सोडीन ॥ १३ ॥
विधि हाचि मान्य आहे याहुनि विधि मान्य मज नसे इतर॥
ऐसें ऐकुनि ह्मणती आह्मांला हेंचि लक्ष्य ते पितर ॥ १४॥
मग पृथ्वी वरि फिरला परि कोठेंही न काम तो घडला ॥
दार-करग्रहणार्थी साधु जरत्कारु संकटीं पडला ॥ १५ ॥
कन्याभिक्षार्थी मी विप्र जरत्कारु,वचन माना, व्हा ॥
सिद्ध,मला द्या विधिनें, परि तीहि असे जरी समानार्हा ॥१६
यापरि वनांत हाका मोठ्यानें तीन विप्र जों फोडी ॥
तों भगिनीतें आणुनि वासुकि तत्काळ कर तया जोडी ॥१७
नाम जरत्कारु असें पुसतां कथिलें दिल्ही तया विधिनें ॥
वरुनि तिला हर्षविलें निज-पूर्वज-चित्त त्या तपोनिधिनें॥१८
जनमेजयसत्रीं निज- जननीशापें हुताश भक्षील ॥
त्या व्यसनीं तेजस्वी भगिनीसुत आपणासि रक्षील ॥ १९
या अर्थें वासुकिनें दिधली अनुजा तयासि आणूनी ॥
शापाचा परिहार श्रीविधिच्या आननेंचि जाणूनी ॥२०॥

१ स्वभावानें. २ द्रव्य. ३ इष्टलोभ्ट. ४ इच्छा. ५ कन्यारूपी भिक्षा इच्छिणारा. ६ माझ्या नांवाची. ७ अग्नि. ८ ब्रह्मदेवाच्या. ९ मुखानें.

आस्तिकनामक तिजला सुत झाला, आग्नि जेधवां भक्षी ॥
जनमेजय- सत्रीं तो जाउनि हुतशेष मातृकुल रक्षी ॥ २१

आतां अहिशापाचें कारण सूतात्मजोक्त बोलावें ॥
संक्षेप- विस्तरज्ञ श्रोत्यांचें मस्तकाब्ज डोलावें ॥ २२ ॥
कद्रू विनता कन्या दक्षाच्या कश्यपर्षिच्या जाया ॥
पतिनें दोघींस दिले वर झाल्या मागत्या प्रिया ज्या या॥२३
कद्रू समवर्चस दश— शतसुत मागे ,तिला ह्मणे तो, घे ॥
विनतेसहि दे कद्रू- तनुजाधिक- शक्ति पुत्रमणि दोघे॥२४
यत्नें गर्भ धरावे ऐसा उपदेश आदरें केला ॥
मग तो भगवान् कश्यप तप साधाया तपोवना गेला ॥२५
प्रसवे अनल्पकाळें कद्रू अंडें सहस्र वरदानें ॥
विनता दोन्ही प्रसवे दिधलीं पतिनें अभीष्ट- वरदानें ॥२६
वृद्धयुचितोष्ण–स्थानीं दासींनीं पूर्ण पंचशत–वर्षें ॥
केलीं अंडें जतन प्राणांसम कृपण–वित्तसम हर्षें ॥ २७ ॥
अंडें भेदुनि झाले प्रकट अहि सहस्त्र, माय सुख पावे ॥
विनता ह्मणे अहा सुत कां न उपजले बरें मजहि व्हावे॥ २८
फोडी अंडाप्राति तों पाहे पूर्वार्ध- सिद्ध देहातें ॥
ताप अधैर्यें विनता आपुलिया आपणासि दे हातें ॥ २९ ॥

१ जळून शिल्लक राहिलेलें २ सूतपुत्रानें सांगितलें .३ सारांश व विस्तार जाणणारे. ४ शिरःकमल. ५ समान तेजाचे. ६ कद्रूपुत्रांहून अधिक बळवान् ७ थोड्यावेळानें. ८इच्छित वर देणारानें. ९ वाढण्यास योग्य अशा उष्ण स्थानीं.

क्रोधें तो पुत्र ह्मणे तूं जीची धरुनि मानसीं स्पर्धा ॥
करुनि त्वरा अधीरें केला मद्देह हा असा अर्धा ॥ ३० ॥
या अन्यायेंचि तिची दासी होशील पंचशत अब्द ॥
देवविला शाप तुझ्या कर्में, लावूं नको मला शब्द ॥ ३१ ॥
जरि दुसऱ्याहि सुताचा घात न करिशील तरिच तो मुक्त ॥
दास्यापासुनि तुजला करिल, असोंदे मनांत हें उक्त ॥ ३२ ॥
पंचशताब्दां नंतर उपजेल दुजा स्वयें सुत, न तूर्ण ॥
जरि रक्षिशील तोंवरि करिल मनोरथ समस्त परिपूर्ण ३३ ॥
विनतेचा प्रथम तनुज अरुण तरणिसूत जाहला आहे ॥
दुसरा गरुड उपजतां भरला गगनीं न मंदिरीं राहे ॥ ३४
झाला क्षुधित भल्या- नलसा तेजस्वि- वर्य तो पक्षी ॥
क्षुत्पीडा-शमनार्थ ब्रह्म्यानें अन्न कल्पिलें भक्षी ॥ ३५ ॥
ज्या कद्रूची विनता दासी सुतशापकारणें झाली ॥ ॥
तीच कथा सांगावी ह्मणुनि अमृतमथनसत्कथा आली ॥ ३६
चतुरानन-मुख्यामर सर्व कनकनगशिरीं बसोनि कसें ॥
अमृतोत्पादन करणें चिंतिति नारायणासमक्ष असें ॥ ३७ ॥
हरिनें विधिला केलें अमृतप्राप्त्यर्थ युक्तिचें कथन ॥
मंदरनगें करावें लवणोदधिचें सुरासुरीं मथन ॥ ३८ ॥

---

१ सूर्याचा सारथी २ तेजस्व्यांत श्रेष्ठ. ३ क्षुधानिवारणार्थ. ४ पुत्रशापामुळें. ५ ब्रह्मादि देव ६ मेरूच्या शिखरावर, ७ मंदरनामक पर्वतानें. ८ क्षारसमुद्राचें.

प्रभुमंत्रें संधि करुनि झाले एकत्र देव दैत्य मग ॥
यत्न करिति परि त्यांच्या वीर्यें नुचलेचि मंदराख्य नग ३९
अकरासहस्र-योजन तो वरि तितुकाचि भूमिच्या पोटीं ॥
उचलेना गिरि देवां दैत्यांचीं भागलीं बळें मोटीं ॥ ४० ॥
नारायणासि अचलो- द्धाराची युक्ति तेधवां सुचली ॥
आज्ञापितां अनंता तो भगवान् तत्क्षणीं तया उचली ॥ ४१
नेला नग सिंधूप्रति झाला आधार कूर्मराज तळीं ॥
वासुकि-मंथन-रज्जु भ्रमविति सुर असुर त्यासि अब्धिजळीं
मुख जिकडे वासुकिचें धरिती तिकडेचि ते असुर मानी ॥
तद्गरलज्वालांनीं प्राणांची निश्चिताचि जरि हानी ॥ ४३ ॥
दैत्यांनीं वासुकिचें त्यजिलें जें काय मानुनी तुच्छ ॥
तें धरिलें देवांनीं स्वहितकर-प्रभुवरोदितें पुच्छ ॥ ४४ ॥
विष-धूमार्चिस्पर्श- श्रांतां करि शांत शक्र जलदानीं ॥
त्या श्रम-शिथिल-भुजांतें प्रभु झाला मुक्तहस्त बळदानी ४५ ॥
मथितां सिंधूतूनि प्रथम प्रकटे कलानिधी सोम ॥
तो धवलात्मा धवली स्वांशुपटें करुनि दिङ्मही व्योम ४६
झाली प्रकट मग श्री- देवी, देवी सुरा मग निघाली ॥
प्रकटे धवल तुरग मग जो झगमग आपुली गगनिं घाली ॥

---

१ विष्णूच्या मसलतीनें. २ सख्य. ३ पर्वत उचलण्याची. ४ शेषाला. ५ वासुकिरूप मंथन करण्याची दोरी. ६ समुद्रोदकांत. ७ गर्विष्ठ. ८ वासुकिच्या विषज्वालांनीं- ९ आपलें हितकरणाऱ्या विष्णुवचनानें. १० विषाच्या धूमयुक्तज्वालांच्या स्पर्शानें श्रमलेले, ११ श्रमानें थकले बाहु ज्यांचे त्यांस. १२ उदारहस्त.

कौस्तुभमणि प्रकटला श्रीसह घे श्रीपति स्वयें साला ॥
मग अमृतकमंडलुकर भगवान् धन्वंतरि प्रकट झाला ४८॥
श्वेत चतुर्दंत करी ऐरावत जन्मला, तया हरि घे ॥
हयपतिसहि घे, तैसें कवणाच्या रत्न मानसीं न रिघे॥४९
अति-निर्मथनें प्रकटे अतिदारुण काळकूटनाम गर ॥
तद्गंधें विश्व विकळ झालें जैसें दवानळें नगर ॥ ५० ॥
दहन--व्यसन शमायां मार्थावा जलद सा जसा नगरें ॥
शंभु विनविला विश्वें कीं खावें आपणासि या न गरें ५१
ब्रह्मप्रार्थित शंकर सा त्रिजगद्ग्रासंसिद्धपाप्याला ॥
तत्काळचि लीलेनें विश्वावर करुनियां कृपा प्याला५२॥
कंठींच विष धरी प्रभु त्यास्तव आणी निका मनीं लाभ॥
कीं अतुळ--यश मिळालें कंठाहि शोभे निकामं नीलाभ ५३
धन्वंतरिपासुनि तो अमृत--कमंडलु बळें असुर हरिती ॥
करितीं चिंता निर्जर जाणे त्यांचा अभीष्टकर हरि ती ५४
अद्भुत ललनारूप स्वीकारुनि विश्वरूप हरि त्यांचें ॥
प्रथम हृदय मग अमृतहि हरि, अप्रार्थित बळेंचि हरित्यांचें
प्रासहि अमृत करींचें स्त्रीसंगें जाय, हें जना कळवी ॥
प्रभु हक्पातें हसितें भुलवुनि सर्वस्व जोडिलें पळवी॥ ५६॥

---

१ अमृताचा कलश हातांत ज्याच्या तो. २ चार दांतांचा. ३ इंद्र. ४ उच्चैःश्रवानामक उत्कृष्ट घोडा. ५ विष. ६ वणव्यानें.७ ब्रह्मदेवानें प्रार्थिलेला. ८ तीन जगांचा ग्रास करण्यास तयार झालेल्या दुष्ट विषास. ९ पूर्ण. १० अत्यंत. ११ नीलवर्ण. १२ देव.

जे जे साधु स्वाश्रित त्यांतें तें अमृत मोहिनी वाढी ॥
तात्पर्य अमृतमथनीं ऐसें मणिगर्भकार हें काढी ॥ ५७ ॥
सुररूप असुर राहु प्राशी अमृतासि तें तरणि इंदु ॥
सुचवी तोंचि हरि हरी अरिनें अरिशिर, गिळों न दे बिंदु
गुरुचा प्रसाद नसतां अमृत न पावे असाधुजन कपटें ॥
हें कळविलें बुधांतें अमृत पितां वधुन राहु कनकपटें ५९
तें गगनग राहुशिर द्वेषें अद्यापि रवि-विधु-ग्रास ॥
करितें, कवि अघ-भीरुचि बहु भीति अशा तयाचि उग्रास ६०
राहून्मथनीं झाला अतुल तुमुल दितिज-दनुज-नाकि-रण
रविचे शररेणुपटल- पटधिकृत न दिसती जना किरण ६१
सुरशरगणें चतुर्भुज- चक्रें झाले असंख्य असुरहित ॥
अमृतें न तसें होतें रणमरणें होय फार असुरहित ६२ ॥
अमृतार्थ युद्ध दारुण केलें, ती बहु कथा, असो यत्नें ॥
सिंधूतूनि चतुर्दश- संख्याक प्रकट जाहलीं रत्नें ॥६३
सांतिल हरि किंवर्ण स्वसपत्नीला असें पुसे कद्रु ॥
निजमत्सर वृद्धिगत व्हाया सत्वर जसा सुसेंकद्रु ॥ ६४ ॥
विनता ह्मणे भगिनि, सा हयपतिचा वर्ण निश्चयें धवळ ॥
तूं तर्कें वद कैसा पाहूं जाऊनियां तया जवळ ॥ ६५ ॥

१ सूर्य. २ चक्रानें. ३ दुर्जन. ४ कनकवर्ण वस्त्र ज्याचें त्या विष्णूनें. ५ चंद्र. ६ राहूच्या शिरश्छेदसमयीं. ७ दैत्य, राक्षस व देव यांचें युद्ध. ८ बाण व धूळ यांचा समूह हेंच वस्त्र त्यानें आच्छादित. ९ प्राण. १० घोडा. ११ कोणत्या रंगाचा. १२ ज्यास उत्तम शिपर्णे आहे तो वृक्ष. १३ विष्णु. १४ दैत्यांचें हित—रणमरणानें तत्काळ स्वर्ग-प्राप्ति होते, तशी अमृतानें होत नाहीं, असा उद्देश .

द्रू ह्मणे नसे[1] तो धवल असे कालवाल हें साचें ॥
नता ह्मणे दुधाच्या मित्रचि तें अश्वरत्न फेंसाचें ६६॥
द्रू ह्मणे करीं पण तेंव्हां विनता ह्मणे जिचें लटिक ॥
ईल तिनें व्हावें जीचें तर्कित खरें तिची वटिक ६७।
याळांची माय ह्मणे. बहु बरवें आजि तों असो राहूं
धी उद्यांचि जाउनि उच्चैःकर्णाप्रति[2] स्वयें पाहूं ॥ ६८ ॥
निश्चय करूनि ऐसा कद्रू सांगे सुतांसि गूढ पण ॥
शकवी कुमति स्वमुखें प्रकट करी आपुलेंचि मूढपण ६९
अंजननिभ[3] केश तसे होऊनि शिरा तुरंगपतिपुच्छीं ॥
सें कपट शिकवितां ते स्वमतीं घालिती न मन तुच्छीं ७०
तांसि ह्मणे, जनमेजय- सत्रांत जळाल, तों तथास्तु तिला
विधिहि ह्मणे, कारि करितां पूर्ण स्वमहामनोरथा स्तुतिला
विधि कश्यपासि सांगे जगदहितभुजंगशाप[4] मज रुचला ॥
खेद तुवां न करावा होणारासारिखा तिला सुचला ७२ ॥
प्रातःकाळीं कद्रू विनता लंघूनि जलधिला खपथें ॥
गेल्या अश्व पहाया दासीपण करुनियां पुन्हा शपथें ७३
जातां विनता अश्वीं कद्रूक्ता कालवालता पाहे ॥
पावे वल्ली भरितां जेंवि विषें आलवाल[5] तापा हे ॥ ७४ ॥

---

१ काळे केश (शेंपटाचे)ज्याचे तो. २ उच्चैःश्रव्याला. ३ काजळा सारखे ४ जगाचे शत्रु सर्प त्यांस दिलेला शाप. ५ अळें.

हयपुच्छवर्ण फिरवुनि ऐसा कपटें करूनि लटिक पण ॥
कद्रूनें आत्मोचित विनतेसि दिलें बळेंचि वटिकपण ७५॥
तेव्हां विनते मागें झाला उत्पन्न गरुड पावकसा[१] ॥
त्रस्त सुर ह्मणति अग्ने, आटोपीं स्वोग्रतेज[२] पाव कसा ७६
अग्नि ह्मणे तो विनता- सुत गरुड खगेंद्र, जाणतां अरुणा॥
तदनुज तो साधु तुह्मां देवांवरि करिल सर्वदा करुणा ७७
सुर-मुनि दुरूनि विनता- पुत्राला मग करूनियां प्रणती ॥
स्तवुनि यथामति जोडुनि कर जगदभयार्थ[३] सौम्य हो,ह्मणती
होउनि सौम्यतनु गरुड त्यांसि ह्मणे म्यां स्वतेज आवरिलें
सोडावें तें तुमच्या हृदयानें न समजोनि ज्यां[४] वारिलें ७९ ॥
देतां अभय असें ते वंदुनि गेले तया सकरुणातें ॥
सिंधुपरतटा गेला पृष्ठीं वाहोनि गरुड अरुणातें ॥ ८० ॥
पूर्वोदधि-परपारीं[५] गरुडें नेऊनि ठेविला अरुण ॥
रवि जें झाला होता करवाया[६] विश्वभस्म निष्करुण ८१
रविचा क्षोभ असा कीं सूचविला सुर-हितार्थ जो आरि तो
राहु स्ववध करविला ह्मणउनि पीडा सुदुःसहा करितो ८२
सर्व उदासीनपणें पाहति आह्मांसि देउनी भरिला ॥
प्राशाया अमृताला आपण सिद्ध न सहावया आरिला ८३

---

१ अग्नीसारखा. २ आपलें प्रखर तेज. ३ जगास अभय देण्या. करितां. ४ ज्या भयाला. ५ पूर्वसमुद्राचे परतीरास. ६ करण्यास (स्वार्थीरूप.)

या क्षोभें अस्ताप्राति गेल्यावरि सर्व लोक तापउनी ॥
बहु विकळ करी रात्रौ ग्रीष्मींच्याही तसा न ताप उनीं ८४
कथिति महर्षि सुरांला ताप नुगवतांहि देतसे अर्क ॥
भस्म करील जगत्रय उदयानंतर असा दिसे तर्क ॥ ८५ ॥
सुर ह्मणति चला जाऊं कळवूं विधिला तसेंचि मग करिती
सूर्याभिप्राय कथुनि विधि सांगे युक्ति जी तिला वरिती८६
भानुपुढें अरुणाचें स्थापन गरुडासि सांगवुनि करवी ॥
पात्र अकाळत्रिजग- नाशाऽपयशासि होय तो न रवी॥ ८७॥
जलनिधिच्या परपारीं गेला माते समीप मग पक्षी ॥
आधिमलिन मुख न तिचें नतिचें भाजन पदांबुजचि लक्षी
दासी होउनि कद्रू- चरणयुगीं सर्वदा असे विनता ॥
कपटाजिता दक्षसुता खगपति-माता महासती विनता॥८९॥
तीतें दे ताप सदा सर्वांगीं जेंवि वाढली दद्रू ॥
एके समयीं सांगे न्याया द्वीपांतरासि ते कद्रू ॥ ९०
घे स्कंधीं कद्रूला विनता नागांसि गरुडही वाहे ॥
तेजस्वी परिमातृ- स्नेहें स्वातिक्रमासि तो साहे ॥ ९१ ॥
नागांसि रामणीय- द्वीपा नेतां नभःपथें पक्षी ॥
सूर्या-समोरचि उडे व्याळांची विकळता न तो लक्षी ९२

---

१ प्रलयकाळ नसतां भलत्याच वेळीं त्रैलोक्याच्या नाशानें येणारें अपयश. २ मनोव्यथेनें निस्तेजस्क. ३ नमस्कार. ४ नम्र. ५ खरूज. ६ आपल्या अमर्यादेस. ७ रामणीयनामक बेट. ८ आकाशमार्गें.

तेव्हां इंद्रासि ह्मणे कद्रू जोडोनियां स्वकर पावें ॥
इंद्राहि वृष्टि करी कीं अहिकुळ तीव्रातपें न तापावें ॥ ९३
गेली द्वीपा ससुता कद्रू तें स्थान जेंवि नाकवन ॥
दे सुख त्यांला जैसें साधूचें सर्व-सज्जना कवन ॥ ९४
गरुडाला अहि ह्मणती याहुनि ही स्थळ असेल जें रम्य
तेथें आह्मां नेईं सामर्थ्यें तुज खगा असे गम्य ॥ ९५ ॥
गरुड ह्मणे मातेला ऐकावें पन्नगोक्त म्यां कां गे ॥
अश्रुमुखी ती विनता पुत्राला सर्व वृत्तही सांगे॥ ९६ ॥
नागांला गरुड पुसे उक्त कराया असेंचि उद्युक्त ॥
सांगा तुमच्या दास्या- पासुन होईन मी कसा मुक्त ९७॥
अहि ह्मणति अमृत जरि तूं आणुनि देशील मुक्त होशील
नाहीं तरि तुजसह तव माता हें दास्य नित्य सोशील॥ ९८
तें मान्य करुनि सांगे मातेला मग ह्मणे न कुत्सा हें ॥
भुजयुग पसवो, जातों अमृतानयनार्थ आजि उत्साहें ॥ ९९
परि भक्षावें काय क्षुद्बाधा दारुणा वदें युक्ति ॥
तनु-मति-सामर्थ्यातें कारण सर्वांसि पाहिजे भुक्ति १०० ॥
विनता ह्मणे पयोनिधि–कुक्षींत निषाद फार आहेत ॥
ते खा, आणुनि अमृत क्षिप्र करीं मुक्त,पुरावीं हा हेत १०१

१ प्रखर तापानें २ नंदनवन. ३ सर्पवचन. ४ कुटाळी. ५ अमृत आगण्यास. ६ शरीर व बुद्धि यांस शक्ति येण्यास. ७ भोजन. ८ समुद्रा जवळच्या प्रदेशांत. ९ कोळी.

ब्राह्मण मात्र न खावा तद्घातें होय आपुला घात ॥
दहन रवि शस्त्र विष तो जोडावे त्यासि सुमतिनें हात ॥
चिह्न पुससि तरि कंठीं जाळील तयावरूनि वळखावा ॥
विप्र करूनि निराळा त्वां सर्व निषाद-लोक खळ खावा
तव पक्षांतें मारुत पक्ष्मांतें चंद्र सूर्य रक्षोत ॥
वह्नि शिरातें, तनुतें वसु, वत्सा विघ्न तुज न लक्षोत॥४॥
आशीर्वादें सुखवुनि आज्ञा दे पादपंकजीं विनता ॥
मग तो तैसेंचि करी वदली होती सती जशी विनता५।
वृंदावनीं अजगरें मोहुनि गिळिले निषाद सर्व तसे ॥
जठरानळांत झाले भस्म प्रळयानळांत पर्वतसे ॥ १०६ ॥
तेव्हां गरुडें पसरुनि मुख गिळिले बहुसहस्र ते कोळी ॥
तेव्हां कंठीं एक ब्राह्मण अंगार-राशिसा पोळी ॥ १०७॥
त्याला खग नीघ ह्मणे परि न निघे विप्र तो विषादी, तें
मरण तसें मान्य करी मग सोडी तत्प्रियानिषादीतें ८ ॥
भक्षुनि निषादांतें वंदी जाऊनि कश्यपास मग ॥
आशीः कुशल-प्रश्नें तातें केला प्रसन्नचित्त खग ॥ ९ ॥
वृत्त कथुनि गरुड ह्मणे आलों ताता, त्वदंघ्रि देखाया ॥
अमृत-हरणासि जातों क्षुत्परिहारार्थ अन्न दे खाया॥१०

१. तो ब्राह्मण दहन इ. वस्तुरूप होय. २ अग्नि. ३ दुःखी.
४ त्याची आवडती निषादस्त्री. ५ आशीर्वाद

कश्यप ह्मणे सुता, या कासारीं कूर्मराज जो राहे ॥
तो उन्नत त्रियोजन दश योजन- मंडल स्वयें आहे ॥ ११
गजहि वनीं एक असे सागांवें उच्च, आयतांहि बारा ॥
ते भक्षावे, म्यां हा तुज वत्सा अंडजा,दिल्हा चारा॥१२॥
गज सुप्रतीक-नामा मुनि, जों कच्छप विभावसू तो, ते॥
झाले असे स्वशापें धनलोभें अनुज अग्रजानि होते ॥१३
अद्यापि पूर्व वैरें कलह करिति उठती त्या गजीं कूर्मी॥
दृक्पात- वात- योगें क्रोधविषाऽर्धांत् तापकर ऊर्मी ॥१४
आशीर्वाद निरोपाहि दे, मग खगपति तसेंचि करि तो घे॥
एकेंचि नखें कच्छप गजही एकेंचि उचलिले दोघे ॥१५॥
करि- कच्छपे-धर खगवर तो जाय उडोनि मेरुच्या शिखरीं
आश्रय घाया भ्यालीं त्याचीं गुरु-तरु-वनेंहि त्यासि खरीं१६
आश्रय वृक्षन देती, कांपति, मग खग ह्मणे करूं कैसें ॥
तों एक वट वदे ये मच्छाखेवरि खगेश्वरा बैसें ॥ १७ ॥
शतचर्म-तंतुभाजि न मायांची आणि लांब शत गांवें ॥
भंगे वसतांचि तिचें त्या गुरुभारें स्वधैर्य नतगावें ॥ १८॥
पाहे जों शाखेला तोंचि तिच्या आश्रयें अधस्तुडें ॥
श्रीवालखिल्य-वृंदें लोंबत होतीं तपोऽग्निचीं कुंडें ॥ १९ ॥

---

१ तलाव. २ सहा योजनें. ३ लांब. ४ विभावसु व सुप्रतीक हे दोघे बंधु परस्परांच्या शापानें कांसव आणि हत्ती झाले होते. ५ ज्येष्ठभ्राता ७ दर्शनरूप वाऱ्यानें. ८ लहरी. ९ हत्ती व कांसव धरणारा. १० शंभर सबंध कातड्यांचे बारीक तंतु एकापुढें एक जाडून होणाऱ्या दोरीमध्यें. ११ रहावयाची. १२ अधोमुख.

ांश न पावावीं तीं १दिव्यतपःश्री-विलासिनीसदनें ॥
म्हणउनि पडताचि धरी शाखेला वैनतेय तो वदनें ॥ २०
गज-कच्छप-शाखाधर गरुड उडाला नभीं बहु भ्रमला ॥
मुन्यवनाधिभरेंचि न शाखादिभरें करोनि तो श्रमला २१॥
मग गंधमादनाप्रति जातां पाहे पिता ह्मणे बा, हें ॥
साहस नकरीं, तुजला भस्म न मुनिवर करोत, ये, राहें॥ २२
प्रार्थुनि ह्मणे मुनींप्रति मजवरति दया करूनि हे शाखा ॥
सोडा, सद्यश जोडा, व्यसनीं विनता-प्रजा तुह्मी राखा २३
ते मुनि त्या शाखेला सोडुनि गेले हिमालया, मग ती ॥
तातकथित-विजननगीं गरुडें त्यजितांचि कांपली जगती ॥
ज्यावरि शाखा त्यजिली त्याचि नगशिरीं बसोनियां पक्षी
त्या स्वचरण-नखर-शिखर- लग्न-द्विप-कच्छपांसि तो भक्षी
भोजन करुनि उडे तो अमृत हरायासि तेधवां झाले ॥
भूकंपाद्युत्पात त्रिदशमहेंद्रादि सर्वही भ्याले ॥ २६ ॥
उत्पात-बीज पुसतां हरिसि गुरु ह्मणे करीं स्मरण, मागें ॥
वदलेत्वां स्वबळमदें अपमानित वालखिल्य ते रागें ॥ २७
पूर्वी करीत होता पुत्रार्थी कश्यप स्वयें यजन ॥
साहित्य देत होते सुरऋषि गंधर्व सर्व भव्य जन ॥ २८ ॥

१ उत्तम तपस्यारूपी लक्ष्मी हीच विलास करणारी स्त्री तिचीं मंदिरें (ऋषि.) २ विनतापुत्र गरुड. ३ ऋषिरक्षणाच्या चिंतेचा भार. ४ कश्यपावर. ५ कश्यपानें सांगितलेल्या निर्जन पर्वतावर. ६ पायाच्या नखांच्या टोंकांस लागलेले हती व कांसव यांस.

समिधांचा गिरिसम गुरु भुजलीलेकरुनिं आणितां भार ॥
मार्गांत वालखिल्याहि तुज येतां भेटले निराहार ॥ २९ ॥
अंगुष्ठोदर[1]-मित-वपु ते एक पलाशवृंतिका[2] वाटे ॥
आणित असतां श्रमले होते, गोष्पदींहि[3] सिंधु ज्यां वाटे॥३०
त्या गोष्पदांत पडतां बुडतां श्रमतां तयांसि पाहोनी ॥
तूं हासलासि, नाहीं झालासि सहाय जवळि राहोनी॥३१
त्या अपमानें चित्तीं कोपातें धरुनि; यज्ञ ते धन्य ॥
करिते झाले, स्वतपें, निर्माया इंद्र तुजहुनी अन्य ॥ ३२॥
कामगम[4] कामरूप[5] स्वाधिकवळ इंद्र निर्मितलि मुनी ॥
करितील पदच्युत मज हें त्या स्वपित्यासि[6] कळविलें नमुनी॥
त्यांप्रति कश्यप वदला मुनिहो स्वतपें नवी जगद्रचना ॥
शक्याचि तुह्मां असे, परि विधिच्या मिथ्या करूंनये वचना
मिथ्या संकल्प नसो तुमचाहि, करा खगेंद्र[7], विप्रभ[8] या ॥
हरिचें वदन पहा, हो वारा याच्या तुह्मी सुविप्र भया॥३५
ते सुप्रसन्न होउनि वदले ऐसें प्रजापते साधो[9] ॥
तरि हा[10] त्वत्पुत्र असो त्वत्संकल्पितहि[11] या फळें साधो[12]॥३६॥
तो विनता-कुक्ष्युद्भव[13] काश्यपि[14] पक्षींद्र गरुड बळशाली ॥
जातां अमृत हराया उत्पातोत्पात्ति तद्भयें झाली ॥ ३७ ॥

---

१ आंगठ्या एवढ्या शरीराचे. २ पानाचा देंठ. ३ गाईच्या पावलांतील पाणी. ४ इच्छानुरूप गमन करणारे. ५ इच्छेप्रमाणें रूप-घेणारे. ६ कश्यपास. ७ खगेंद्र (गरुड) उत्पन्न करा. ह्मणजे तुमचा संकल्प मिथ्या होणार नाहीं. ८ निस्तेजस्क (वदन.) ९ हे कश्यप १० गरुड. ११ तुझी पुत्रकामना. १२ आमच्या तपःसिद्धी या फळानें. १३ कुक्षीपासून झालेला. १४ कश्यपाचा. पुत्र.

हें ऐकुनि इंद्र ह्मणे सुर हो पक्षी हरो न सोमातें ॥
रक्षा खगकृतपरिभव- नूत्नमषीलेप हा नसो मातें ॥ ३८ ॥
झाले सिद्ध सुर सकळ नेले अमृतासमीप अशनिकरें ॥
ह्मणति करावाचि सुधा- हरणेच्छु विहंग काळवश निकरें ३९।
तो तेथें गेला तों खगपतिचूडामहामरीचिमणी ॥
भ्याली त्यासि सुरचमू श्येनाचें जेंवि भय धरी चिमणी॥४०
नखपक्षतुंडपातें बहु मूर्च्छित होय विश्वकर्मा तें ॥
वर्णावें किति त्याच्याः वाखाणी फार विश्व कर्मातें ॥ ४१॥
उडवुनि पक्षपवनें धूळि करी अंध देवसेनांतें ॥
जें धैर्य मनीं होतें, वीरांला पाठि दे वसेना तें ॥ ४२ ॥
शक्रें पवनाकरवीं रज वारवितांचि देवकटकांहीं ॥
बहु शस्त्रवृष्टि केल्या परि नाटोपेचि पक्षिभट कांहीं ॥ ४३ ॥
मग गगनग खग त्यांतें जर्जर करि पक्षतुंडनखरांनीं ॥
सुरकटकीं तो तैसा जैसा प्रज्वलित वायुसख रानीं ॥ ४४ ॥
पळवुनि सुर सकळ वधुनि अश्वक्रंदादि यक्ष नव धरणीं॥ ॥
रंगविली, सर्वांचा केला तेणें द्रवोनि न वध रणीं ॥ ४५ ॥
कोटांचे होय अनळ जैं जाय हरायासि गरुड सोमातें ॥
गर्वें ह्मणे विदारूं खरनखराघातकर डसो मातें ॥ ४६ ॥

१ अमृताला. २ गरुडकृत पराभव हाच नवीन शाइचा डाग. ३ वज्रधर इंद्रानें. ४ अमृत हरूं इच्छिणारा. ५ मरणाधीन. ६ पक्षिश्रेष्ठाच्या शिखेवरील अतितेजस्वी रत्न-गरुड. ७ देवसेना. ८ ससाण्याचें. ९ नखें, पंख व चोंच यांच्या प्रहरानें. १० हा देवांचा शिल्पी. ११ उडवितांच १२ सैन्यांनीं. १३ वीर. १४ अग्नि. १५ अश्वक्रंद इ० यक्ष. १६ तटबंदी किल्ला.

विझवी त्यासि गरुड बहु- मुख होउनि करुनि बहुनदीपानें ॥
दावावा झंझानिल- सूर्यातें गर्व बहु न दीपानें ॥ ४७ ॥
क्षुरपर्यंतसुदारुण चक्र वरी भ्रमतसे, तळीं दोघे ॥
अमृतघटप चक्षुर्विष अहितें पाहूनि सूक्ष्म वपु तो घे॥४८
शिरला अरांतरें तो वायु तसा मग अनल्प रज उडवी ॥
अंध करुनि ते काळ व्याळ नभरतां निमेषें तो तुडवी ४९
घेउनि अमृतघट करुनि चक्राचा भंग-जाय कावि, त्याचें
तेज अतुळ ह्मणति, नभीं तें मंडल लोपलेंचि सवित्याचें५०
प्याला अमृत न लेशहि केवळ सदतिक्रमासि तो भ्याला॥
ह्मणउनि निस्पृह-जन-धन भगवान् दे भेटि त्या अलोभ्याला
विष्णु ह्मणे विहगवरा, तूं माग मला अभीष्ट वर दात्या ॥
मागे सुधेविणें अज- रामरता केतुवास वरदा त्या ॥ ५२॥
आपणहि ह्मणे प्रभुला मजपाशीं तूंहि इष्ट वर मागें ॥
देव ह्मणे मद्रथं हो सरले नाहींत शिष्ट-वर मागें ॥ ५३ ॥
स्वपराभव करुनि बळें जातां घेऊनि सोमकलश मन ॥
क्रोधासि होय वश मग ताडी वज्रें तयासि बळशमन ॥५४
विहगेंद्र ह्मणे जेणें निजतेजें सकळ अचल कांपविला ॥
दावुनि मजवर सोडुनि अपयश दिधलें रणांत कां पविला

१ अनेक नद्यांच्या प्राशनानें. २ पर्जन्ययुक्त वायु व सूर्य यांस. ३ वस्तऱ्याप्रमाणें तीक्ष्ण धारेचें. ४ अमृतकलश पिणारे. ५ दृष्टींत विष ज्यांच्या ते सर्प ६ चाकाच्या मधील अवकाशांतून. ७ पुष्कळ. ८ धूळ. ९ अल्पकाळ. १० सूर्याचें. ११ सन्मार्गाचें उल्लंघन. १२ विरक्तजन हेंच धन ज्याचें तो. १३ जरामरणरहितता. १४ ध्वजावर राहणें. १५ माझें वाहन. १६ मागें हटले नाहींत.

विप्रास्थिचा अनादर नकरावा ह्मणुनि सोडिलें पेंत्र ॥
हें तुमच्या दृष्टीला हो साक्षाद् दिव्यरुचिसुधासत्र ॥ ५६
सुरपति ह्मणे सुपर्णा, सांग मला स्वबळ आयकों दे गा ॥
वरिचेवरि तें तुझिया श्रितजयद-भुजांत काय कोंदे गा॥५७
तार्क्ष्य ह्मणे आत्ममुखें न करिति आत्मप्रशंसन ज्ञानी ॥
परि कथितों संकोचें . कीं हें घ्यावें मनीं न अज्ञांनीं ॥ ५८॥
मनगवनसमुद्रोद- क्षिति पक्षाग्रीं सदैव वाहेन ॥
ब्रह्मांडकंदुकें मी क्रीडेन, अशीं सहस्र साहेन ॥ ५९ ॥
शक्र ह्मणे विहगेंद्रा घे देतों तूं सुपात्र सख्यातें ॥
गरुड ह्मणे तृप्त असें मी सुरसें याचि सुरसिक-ख्यातें ॥ ६०
इंद्र ह्मणे जरि अमृत- प्राशनवांछा नसेचि मग मातें ॥
खिन्न करुनि कशाला नेसि, नदेसी फिरोनि खगमा तें ६१
तूं देणार जयां हें ते आह्मां पीडितील, या सुरसा ॥
भलता उचित नव्हे बा, तूं पी असती महायशा सुरसा ६२
गरुड ह्मणे हें कांहीं कारण आहे ह्मणूनियां मात्र ॥
नेतों, त्वां आणावें ठेविन तेथोनि निजसुधापात्र ॥ ६३॥
वृत्रारि ह्मणे झालों त्वत्साधुत्वेंचि तुष्ट, वर माग ॥
वीश ह्मणे मज हें दे भक्षावे ज्यां समस्त खळ नाग ॥ ६४॥

---

१ दधीच नामक विप्राच्या अस्थीचा.(त्या अस्थीचें वज्र केलें होतें.)२एक पीस(वज्राच्या सन्मानाकरितां सोडिलें.)३सुंदरकां तीचें अमृतगृह. ४ सुंदर पंख ज्याचे तो गरुड. ५ आश्रितांस जय देणाऱ्या भुजांत ६ गरुड. ७ पर्वत, वनें व समुद्रादिक यांसह पृथ्वी. ८ ब्रह्मांडरूप चेंडूनें. ९सख्यरूप उत्तम रसानें.१०रसज्ञांत प्रसिद्ध (सुरस). ११ महायशस्वी. १२ देवा सारखा.

इंद्रें दि्धलें ह्मणतां जाउनि सर्पारि तो ह्मणे, उक्त ॥
केलें, हें घ्या, आह्मी दास्यापासूनि जाहलों मुक्त ॥ ६५॥
म्यां ठेविला कुशांवारि हा तुमचा अमृतघट पहा, सेवा ॥
स्नान करा,शुचि व्हा हो, उद्योगांतर मुहूर्तभरि ठेवा ॥६६
अहि गेले स्नाना तों अमृत हरुनि हरि ह्मणे, धुवा वपु न्हा
खळहो पहाल पुष्कळ निजनेत्रांतील अमृत,हें न पुन्हा॥६७
न्हाले, भूषित झाले आले त्या लेखजीवना प्याया ॥
अन्योन्यांतें ह्मणती व्हा अजरामर, करा त्वरा, प्या, या
कलश न दिसतां सोडिति निश्वासा तळमळोनि अहिमा या॥
हानीच्या हेतूनें समजति ते आपुलीच अहि माया॥ ६९
तो घात त्यांसि दुःसह सर्वस्वविनाश साहता शतदा ॥
चुकलों मुकलों स्नानें ह्मणती ते सर्प हा! हताशें! तदा७०
लटिक बाटिक, माय न, हें कपटें दुःसह्य वैर वरचील ॥
खाय चरारां चावुनि उग्रत्व तसें न भैरव रचील ॥ ७१ ॥
चुकवी कुगाते यशें उ- त्सुकवी सन्मन,असन्मुखें सुकवी ॥
सुखवी मातेला निज- मुखवीक्षामृतरसेंचि तो सुकवी॥७२ ॥

---

१ सर्पशत्रु. २ दर्भावर.३ दुसरा उद्योग.४उदक, पक्षीं अमृत. ५देवांचें उदक, अमृत.६ उष्ण(निश्वास.)७कपट-आपण पूर्वीं विनतेशीं कपट केलें. तसें ह्या प्रसंगीं आपणांशीं गरुडानें कपट केलें. ८दुष्टा दैवा,९वरचें-आपल्या आईच्या कपटानें हें वर सांगितलेलें दुःसह्य वैर उत्पन्न झालें.यास्तव ही माय नव्हे.दुष्ट दासी आहे. असें सर्प बोलतात. १० शिवाचे भयंकरस्वरूपी आठ अवतारां पैकीं एकैक. ११. उत्सुक करी. १२ दुर्जनमुखें. १३ स्वमुखदर्शनामृतानें.

अध्याय ५.

सारांश.

[१-११] स्वजनांचा दुष्ट सहवास तोडण्या करितां शेषाचें तप. ब्रह्मा त्यास वर देऊन पृथ्वी मस्तकावर घेण्यास सांगतो. [१२-३६] सर्पांचा शापनिवारणार्थ विचार. [३७-९१]जरत्कारूची तपोनिष्ठा. परीक्षितीची कथा– तो मृगयेस गेला असतां, ध्यानस्थ शमीकमुनीस पहातो. तो ऋषीच्या कंठांत मृतसर्प घालून जातो. शमीकपुत्र शृंगी यास त्याचा मित्र कृश तें वृत्त सांगतो. शृंगीचा परीक्षितीस शाप. शमीकास त्या मुळें खेद होतो. गौरमुख शिष्यास पाठवून तो राजास शाप कळवितो. शापनिवारणार्थ राजाचे उपाय. कश्यपब्राह्मण व तक्षक यांची भेट-संवाद–प्रभाव. तक्षक कश्यपास धन देवून परत पाठवितो. तक्षक कीटकरूपानें जाऊन राजास दंश करून उडून जातो. जनमेजय राजा होतो. [९२–११९] जरत्कारूचा विवाह–तो स्त्रीचें कार्य संपल्यावर तिला सोडून जातो. आस्तिकजन्म.

कद्रूचा ज्येष्ठ तनय शेष दुजा वासुकी महाभाग[1] ॥
ऐरावत कर्कोटक तक्षक कालीय बहु असे नाग ॥ १ ॥

---

१ भाग्यशाली.

सर्वगुरूत्तम[1] माता पारि तीची रीति ती नव्हे नीट ॥
ह्मणउनि शेष तप करी दुःसंगतिचा धरोनियां वीट ॥ २॥
अत्युग्र गंधमादन- गोकर्णादि-स्थळीं सदा तपतां ॥
भेटे त्यासि पितामह यमनियमांतें सुयुक्तिनें जपतां ॥ ३ ॥
वत्सा, कां उग्रतपें तापुनि लोकांसि तापविसि, बोल ॥
मद्दृष्टिवरतरिंगता[2] शेष, न मनोरथाब्धि[3] तुज खोल ॥ ४
शेष ह्मणे द्वेष करिति गरुडाचा न धरिती भया भ्राते ॥
दुर्मति परस्परहि अरि- सम भावुनि सर्वदा दयाभ्रा[4], ते॥५
जन्मांतरिंही त्यांचा संग नसावा ह्मणूनि देहातें ॥
त्यागाया तप करितों वरदा, वरदान हेंचि दे हातें ॥६ ॥
द्रुहिणे[5] ह्मणे मी जाणें कद्रूचें आणि त्याहि सापांचें ॥
विनता-गरुड-द्वेष- प्रभृति विचेष्टित[6] अशेष[7] पापांचें ॥ ७ ॥
वर माग शोक नकरीं म्यां तत्परिहार योजिला आहे ॥
सन्मतिला वर देतां माझें मागें पुढें न मन पाहे ॥ ८ ॥
मज नय-निष्ठ शुचि तुझें नवनीताह्नि हृदय मउ ठावें ॥
या त्वन्मतिमधुपीनें धर्म-सरोज त्यजूनि न उठावें ॥ ९ ॥
हाचि वर मला द्यावा शेष ह्मणे विधि करी दया फार॥
मग त्याला प्रभु सांगे निज-माथां घ्यावया धरा-भार १०॥
धरिली पृथ्वी माथां सा पाताळीं शिरोनियां विवरें ॥

---

१ सर्व वडिलांत श्रेष्ठ. २ माझी दृष्टि हीच श्रेष्ठ नौका हींत बसलेल्याला. ३ मनोरथ हाच सागर. ४ कृपाघना. ५ ब्रह्मा. ६ कृत्य. ७ सर्व.

मख्यें आनंदविलें विधिच्या आज्ञेकरूनि त्या विंवरें ११
वासुकिहि करी चिंता न सुचे कांहींच शापपरिहार ॥
झाला म्लान, फिरविला पुष्पांचा जेंवि वह्निवरि हार १२
वासुकिला कोणी अहि ह्मणती आह्मीं विचार हा केला॥
जनमेजयराजाच्या घ्यावें होऊनि विप्र भाकेला ॥ १३ ॥
गोवुनि त्यासि ह्मणावें, भरत-कुलश्री-सु-रत्न-हारा, हो ॥
सत्यप्रतिज्ञ, राया, अहिसत्रारंभ उग्र हा राहो ॥ १४ ॥
अन्य अहि ह्मणति होऊं तन्मंत्री दाखवूनि नयपटुता ॥
पुसतां विचार आणूं तच्चित्तीं सर्प-सत्र-फळ-कटुता ॥१५॥
इतर ह्मणति सर्वज्ञ ब्राह्मण नृपहित असेल जो शिष्ट ॥
तो चावुनि मारावा भलत्या भुजगें, विचार हा इष्ट ॥१६॥
असतील तज्ज्ञ बहु तरि मारूं सर्वांसि ही करूं दंश॥
साधु ह्मणति शिव शिव! या मंत्रें वांचेल हा कसा वंश१७
एक ह्मणति घन होऊं विझवूं अनळासि सत्र-विघ्न करूं ॥
एक ह्मणति स्रुगादिक- पात्रें असतां असावधान हरूं ॥१८॥
किति ह्मणती मळमूत्रें दूषावें सर्व अन्न, तो यज्ञ ॥
मग कैसा चालेल, स्वमत असें बोलती किती अज्ञ॥१९॥

---

१ पक्षिश्रेष्ठानें. २ भरतकुलरूप लक्ष्मीचा उत्तम रत्नांचा हार-जनमेजय. ३ नीतिनिपुणता. ४ कडूपणा. ५ राजाचें हित करणारा. ६ कोणत्या तरी. ७ स्रुग्-ज्यांत तूप इ० पदार्थ घेऊन अग्नींत टाकितात तें पात्र. ८ बेसावध.

ऋत्विज होउनि मंत्रीं रायाला दक्षिणार्थ अडवावें ॥
प्रारंभींच करावा प्रत्यूह बहु रुळूनि रडवावें ॥ २० ॥
अथवा उदकीं क्रीडा करितां राजा धरूनि आणावा ॥
बद्ध करावा हाचि स्व-श्रेयस्कर उपाय जाणावा ॥ २१ ॥
कोणी पंडितमानी अहि ह्मणति तुह्मांसि लागलें खूळ ॥
चावूं नृपासि खाणूं स्वानर्थाचें अशेष तें मूळ ॥ २२ ॥
वासुकि ह्मणे भुजग हो, तुमचा मजला विचार हा नरुचे॥
क्षुधितें कसे गिळावें कवळ गरळदूषितांतरा[1] चरुचे ॥२३॥
गुरुलाचि शरण जावें वाटे आह्मांसि तोचि रक्षील ॥
वारील शापताप प्रभु जरि करुणे करोनि लक्षील २४
एलापत्र ह्मणे मी वदतों परिसा त्यजूनि संताप ॥
होतों तेव्हां अंकीं मातेच्या जेधवां दिला शाप ॥ २५
सुर हळहळले वदले तीक्ष्णा न स्त्री-परीस तरवारी ॥
मग ते विधिस विनविती तो त्यांचा खेद शीघ्रतर वारी२६
जवळचि तेव्हां होतों ह्मणउनि स्यां ऐकिलें तदुक्त असें ॥
मज शाप मानला हो जरि नमता मान्य वारितों नकसें२७
तीक्ष्ण जगदहित-पन्नग- वृद्धि नसावी असें मनीं होतें ॥
मद्वांछित स्नुषेच्या तेजें सिद्धीस पावलें हो तें ॥ २८
जे पापाचार खळ व्याळ जगत्काळ तेचि मरतील ॥
दुस्तर-शाप-व्यसनीं जे धार्मिक सदय तेचि तरतील २९

---

१. यज्ञ चालविणारे सोळा ब्राह्मणांपैकीं प्रत्येक. २ भात.

आस्तीकनामक द्विज पुत्र जरत्कारुचा तयां कवच ॥
होईल स्वस्थ असा हें माझें देवहो मृषा न वच ॥ ३०
देवांनीं श्रवण करुनि विधिची अभयप्रदा असी उक्ति॥
आस्तीक-मौक्तिकाची पुसली त्या ज्ञानसागरा शुक्ति ३१
ऐसें आइकिलें म्यां स्व जरत्कारु स्वसा तया ऋपितें॥
द्यावी जीवनकामें यत्न करावाचि सर्वथा नृपतें ३२
अभिधान समान जिचें वरिल जरत्कारु जीस ती कन्या॥
कद्रूची, वासुकिची अनुजा आहे, जगीं नसे अन्या॥ ३३
एलापत्रोक्तें ते झाले सानंद सर्व ही भोगी ॥
अमृतमथनींच ऐसा मंत्र करी वासुकी महा-योगी ३४
शापातें वासुकिनें मग डोळे करुनि अश्रुनीं वोले ॥
विधि सुरमुखें विनवितां जें एलापत्र तेंचि तो वोले ३५
अमृतमथन झाल्यावरि वासुकिनें सावधानधी भोगी ॥
आज्ञापिले कथाया होतांचि विवाह-काम तो योगी ३६
दिव्यतपस्यासंगें भुलला होता महर्षि तो कां जी ॥
स्त्रीला स्मरेल, रसिक त्यजुनि सुधा कोण सेवितो कांजी
ऐसें असतां त्याचा त्या व्यसनीं काळ लोटला प्राज्य ॥
जोंपर्यंत परीक्षि- न्नपति करायास लागला राज्य ३८ ॥
सा अभिमन्युकुमारें हर्षविली रक्षुनी प्रजा अवनी ॥
एका दिवशीं केला मृगया- क्रीडेस्तव प्रवेश वनीं ॥ ३९

१ खोटें. २ शिंप. ३ भगिनी. ४ उदक, पक्षीं आयुष्य इच्छिणारा. ५ बहुत ६ पृथ्वी. ७ शापास्तव.

तेथें एक शरक्षत- हरिण पळाला ह्मणोनि त्या मागें ॥
लागे तो नृप ऐसें झालें होतें कधीं न त्यामागें ॥४०॥
पुनरपि विंधावा मृग ह्मणउनि तो धरुनि सज्ज धनु सरला
विशिखा योजुनियां मग हरिणातें हरि तसाचि अनुसरला
झाला अदृश्य मृग तो स्वर्गतिचा हेतु होय त्या रूपें ॥
केला भरीं भरूनि श्रम भोगुनि शोध काननीं भूपें ॥ ४२
देउनि वियोग विधिनें लुब्ध नृप भ्रमविला तसा एणें ॥
मग विपिनीं मौन-व्रत फेनप मुनि एक देखिला तेणें ४३
नाम शमीक तयाचें जो सत्वविशुद्ध मानसा गमला ॥
त्यासि ह्मणे क्षतमृग जरि तुज आढळला असेल सांग मला ४
मुनि न वदे, नृप कोपे, मग कार्मुककोटिनें मृता अहिला
घाली त्याच्या कंठीं घडला पूज्यापराध तो पहिला ४५
भावि प्रबळ, भ्रमतो सर्वहि, बालिश असो, असो सुकवी
होणार सत्पथींही दिवशींही डोळसासिही चुकवी ४६
नृपति निज-पुरा गेला न क्षोभे मुनि न तो मनांत रुसे ॥
साधु कृतोपद्रवही प्रतिकूळ न होति ते जनां तरुसे ४७॥
त्या साधुशमीकाचा सुत नाम तया महर्षिचें शृंगी ॥
सेवी दृष्टि जयाची ब्रह्मपदाब्जा सदा जसी भृंगी ॥४८॥

---

१ सरळ- विशिख २बाण. ३ सिंह. ४ मरणाचा. ५ हरिणानें, ६ धनुष्याच्या टोंकानें, ७ मूर्ख. ८ भविष्य, ९ ज्यांस उपद्रव केला ते. १०ब्रह्मदेवाचें पदकमल,

तो स्वाश्रमासि निघाला वंदुनि येतां तयाप्रति सखा तें
गुरुलंघन सांगे कृश असमंजसकर्म सन्मतिस खातें ॥४९॥
वृत्त अशेष कृशमुखें कळतां शृंगी तदा असें शापी ॥
तक्षकदंशें सप्तम- दिवशीं तत्काळ तो मरो पापी ॥५०॥
मग आश्रमासि येउनि शृंगी जों तातमूर्तिला पाहे ॥
मृतसर्प कंठदेशीं ज्यावरि तैसाचि अर्पिला आहे ॥ ५१
काढुनि सर्प पिसाळला मांगे ज्या दुर्जनें असें पाप ॥
केलें, त्यां सातवे दिवशी तक्षकदंशें मरो असा शाप॥५२॥
पुत्रासि शमीक ह्मणे सुतपस्या व्यर्थ गेलि हें काय ॥
केलें? न पावलें क्षय कंठगतप्रेतलेलिहें काय ॥ ५३
पूज्य दशश्रोत्रियसा अध्ययनतपःक्रतुक्रियाहेतु ॥
राजा गुरु प्रजांना चोरादिव्यसनसागरीं सेतु ॥ ५४
या क्रोधदस्युतिलकें कोण तपोधन जगीं नसे लुटिला ॥
बापा विचक्षणा, तूं, कैसा विश्वासलासि या कुटिला ॥५५
बहु हळहळोनि मुनिनें गौरमुखच्छात्र शीघ्र पाठविला ॥
शाप नृपासि कळविला तेणें स्व-कृतापराध आठविला५६
गुरु-लंघन-परितप्तें भूपें तो गौरवदन बोळविला ॥
आधीं मस्तक त्याच्या असकृत् शुचिपदरजांत लोळविला
मंत्रिमतें तोषविले विषनाशोपायदक्ष कनकांहीं ॥
ते ह्मणति स्वस्थ असा आह्मांहुनि शक्त तक्षक न कांहीं५८

---

१ कंठांतील प्रेतरूपी सर्पानें. २ वेदवेत्त्या ब्राह्मणांसारखा. ३ य. ४ क्रोधरूप श्रेष्ठ चोर. ५ वारंवार.

शीघ्र करविला एक- स्तंभप्रासाद त्यांत नृप राहे ॥
जेथें प्रवेश त्याच्या आज्ञेवांचूनि वातहि न लाहे ॥ ५९
तेथेंचि राजकार्यें करितां सा दिवस लोटले नीट ॥
आप्तोक्त करी परि नृप भ्याला नाहींच तो महाधीट ६०
सप्तमदिवशीं कश्यप मुनि कोणी एक मृत्यु वाराया ॥
धांवोनि येत होता द्विजतनु तक्षकहि त्यासि माराया
दोघांसि गांठ पडतां तक्षक त्यातें पुसे अगा आर्या ॥
सांग त्वरा करुनि तूं कोठें जातोसि कोणत्या कार्या ॥६२
कश्यप ह्मणे परीक्षि- न्नृपतीतें आजि विप्रशापानें ॥
तक्षक डसणार, तया जातों रक्षावया प्रतापानें ॥ ६३
त्यासि ह्मणे जो तक्षक डसणार तयासि तो महाविष मी
साधो, जा मागें तूं कां पडसी संकटीं अशा विषमीं ॥६४
विप्र ह्मणे मद्विद्या- बळ मज ठावें तुझेंहि हरिन गर ॥
पति-कुशळें-मुदित गजपुर करिन जसें नागमुक्त हरिनगर६
नाग ह्मणे जरि मद्विप- हत नृप उठवावयासि तूं शक्त ॥
म्यां चाविला करुनि तरु जीवंत स्वबळ दाखवीं व्यक्त६६
विप्र ह्मणे हूं, तों तो स्वविषाचा दाखवी विभव डांस ॥
घेउनि तक्षक भस्मचि कारि एका घन-घटानिभ वडास ६७
तो मुनि हांसोनि ह्मणे हा अद्भुत गा अहे, तुझा डांस

१ एका खांबावर वाडा. २ हितकर्त्यांचें वचन. ३ राजाचे कुशळानें आनंदित. ४ कालियसर्पानें सोडलेलें. ५ गोकुळवृंदावन. ६ मेघसमूहासारखा. ७ हे सर्पा ८ हस्तिनापूर.

क्षणहि न भरतां झाला ऐसा भस्मत्वहेतु झाडास ॥६८॥
आतां माझें विद्या- बळ लोकीं अतुळ निर्विवाद पहा ॥
होता तसाचि करितों जरि झाला भस्मराशि पादप हा ६९
ऐसें वदोनि मुनिनें तें सर्व करूनि भस्म एकवट ॥
केला जीवंत करूनि सांवारि विद्यासुधाभिषेक वट ७०
आला क्षणांत अंकुर. नव पत्र स्कंध पल्लवहि दाट ॥
झाला वृक्ष यथास्थित मुनितेजेंकरूनि तोहि आहे भाट॥७१॥
तक्षक ह्मणे मुने, तूं धन्य, ब्रह्माचि भाससी बापा ॥
हरिसील गरळ माझें इतरांचें ही समस्त निष्पापा ॥ ७२
जरि अससील धनार्थी तरि मजपासोनि अर्थ बरवे घे ॥
नृप तो गतायु कुशल न खंडितमूळाफळद्रुवर वेघे ।७३।
दुर्वार विप्रशापें निःशेष प्राशिलें नृदेवायु ॥
तेणें करसिल काय न वृद्धि निरिंधनाशिखीस दे वायु॥ ७४
अयश न जोडावें त्वां क्षीणायु क्षितिप निश्चयें मरतो ॥
येथूनिच पुष्कळ धन घेऊनि अमलिनयशा भवान् परतो ७
ध्यानें जाणूनि ह्मणे मुनि तोचि तपस्विशेखर खरा हो ॥

---

१ वृक्ष. २ विद्यारूप अमृताचा अभिषेक. ३ खांद्या. ४ स्तुतिपाठक. ५ ज्याचीं मूळें तुटलीं व जो फलरहित अशा वृक्षावर. ६ चढतो. ७ राजाचें आयुष्य. ८ काष्ठरहित अग्नीस. ९ पृथ्वीपति. १० मलिन झालें नाहीं यश ज्याचें तो. ११ तूं. (तृ. पु. स० सं) ० १२ तपस्व्यांत श्रेष्ठ.

धन घेऊनि परतला परि षित्तीं लागला खरखरा हो ७६
मग तक्षक नृपतीचें जाणुनि बहु सावधानपण सर्वी
नागांतें मुनिवेषें प्रेषी ते शिरति अलि जसे पर्वी ७७
भेटति कपटमुनि कुशळ पुसति सबहुमान साधुता राया ॥
दावुनि फळ जळ अर्पिति वदति प्रिय मानसा धुतारराया ७८
पुजुनि बोळवुनि तयां मग तो नृप विप्रदत्ततीर्थजळें
घेउनि माथां ससचिव सेवूं बैसे ऋषिप्रसादफळें ॥ ७९ ॥
शिरला होता तक्षक योगबळें ज्यांत तेंचि भूप फळ ॥
घेता झाला, वाटे मोठें सर्वां बळांत भाविबळ ॥ ८०
त्यांत नृपासि कृमि दिसे ज्याहुनि वर्णे लहान सेंदूर॥
ज्याचें नेत्रयुग ह्मणे तिमिरा, उपमा लहा, नसें दूर ८ ॥
या ह्रस्वकाणुकृमिला राजा सचिवांसि दाखवी हांसे ॥
ससला सुविचक्षण परि पडले कंठांत मृत्युचे फांसे ॥८२॥
सचिवांसि ह्मणे सप्तम दिन सरलें मरण युक्तिनें टळलें ॥
कृमि कंठीं डसवावा शृंगिवचनही न पाहिजे मळलें ॥ ८३
सचिव ह्मणति बहु उत्तम न करावा शब्द साधुचा लटिका
टळलाचि समय जाया अस्ताप्रति भानुला नको घटिका
काळप्रेरितसचिवा- नुमतें नृप आपुल्या करें कृमिला ॥
डसवी कंठीं हांसे तों तेणें कंठदेश आक्रमिला ॥ ८ ।
भीषणभोगें वेष्टुनि फूत्कारें कांपवूनि सर्ग रसा ।

१ चुटपुट. २ ठकविण्यास. ३ दैवबळ. ४ कमी. ५ मिळीव.
६ आखूड व बारीक किड्याला. ७ भयंकर शरीरानें. ८ पर्वतसहित.

नागें कंठीं चावुनि नृप केला घटजपीत सागरसा ॥ ८६
द्ववकवाळतनगखगसे तग सेवक काढिती न तैं पळ ते
जळते प्रासादासह नृपतिसवें जरि न तत्क्षणीं पळते ८७
मोटा वेग करुनि तो गगनपथीं मग उडोनियां जाय ॥
राय प्रासादासह होय भसित सर्वपुर ह्मणे हाय ॥८८॥
परलोकहित नृपाचें करुनि गुरु पुरोहितप्रधान जन ॥
करिति जनमेजयाचें अभिषेकुनि सविधि पितृपदीं भजन ८९
बाळपणींच सुमति तो जनमेजय रंजवी प्रजा माता ॥
तात तसा पाळी, ज्या गुरुधन सत्कार्य विप्र जामाता॥ ९०
काशिप सुवर्णधर्मा राजा जनमेजया नृपा धन्या ॥
संबंध योग्य जाणुनि देता झाला वपुष्टमा कन्या ॥ ९१
त्या काळींच ब्राह्मण- वर्य जरत्कारु सांडुनी पहिला ॥
आश्रम दुसरा सेवी धन्य करी स्वांगनाग्रजा अहिला ९२
वासुकिनें रम्य गृहीं करवुनि साहित्य सर्व वसवीला ॥
मुक्त्यर्थ उमाशंकर जाणों देवालयांत वसवीला ॥ ९३ ॥
स्त्रीस मुनि ह्मणे अप्रिय करितांचि त्यजिन तत्क्षणीं तुजला
विप्रिय सोसीं विपर्या हा विषयाकारणें नसे मुजला ॥ ९४
त्या शब्दें कंपिततनु झाली झंझानिळें जसी कदली ॥
पदलीना ते साध्वी मान्य करुनि बहु बरें असें वदली ९५
भयचकितता मृगाची शुनकाची जागरूकता शिकली ॥
ती इंगितज्ञताही काकाची, ह्मणुनि सेवनीं टिकली ॥९६

१ उत्तरक्रिया. २ सत्कार्य हें गुरुधन आणि विप्र,जामाता वांटे. ३स्वस्त्रीचा ज्येष्ठ बंधु वासुकि. ४केळ. ५अगस्तीनें प्यालिला. ६पदाला नम्र झालेली. ७ भस्म.

पत्नी अंतर्वत्नी[1] होतांचि ह्मणे मनांत तो जावें ॥
हा स्नेहपाश कैसा तोडावा, यासि काय योजावें ९७॥
एका समयीं स्त्रीच्या अंकीं ठेवूनि शिर निजे श्रमला ॥
साध्वीस तोच अवयव सर्वावयवांत धन्यसा गमला ९८॥
संध्यासमयावधि पति निजला नउठे ह्मणोनि ते व्याली
निद्राभंग कराया न करायाही सती मनीं भ्याली ॥ ९९
निद्राभंग बरा परि न बरा आवश्यकक्रियालोप ॥
करुनि विचार असा जों उठवी तों विप्र तो करी कोप १००
कां गे भुजंगमे, त्वां मजला निद्राभरांत जागविलें ॥
काय करसील अंकीं शिर ठेवुनि तुज उदंड भागविलें १०१
जातों न साहवे मज ऐसा अवमान पळहि हा कांहीं ॥
गृहसुख पुरे कळाविलें शूळचि उठले शिरांत हाकांहीं १०२
अस्तासि चालिला रवि संध्याविधि अंतरेल या भावें ॥
ह्मणसी जागविलें तरि माझें सामर्थ्य तुज नसे ठावें १०३
मी निजलों असतां बळ कैंचें अस्तासि जावया रविला ॥
स्यां काय द्युतांत ख्यात स्वतपःप्रताप हारविला ॥१०४
दाद्रूनि दोष ठेवी तो काय किती प्रकार बोलावा ॥
स्नेहाचा निजचित्तीं लेशहि येऊं नदेचि ओलावा १०५
जातां स्त्रीस ह्मणे मी होतों सुखरूप या तुझ्या भवनीं ॥
गेल्यावरि वासुकिला[2] सांगावें योग्य हा जन स्ववनीं[3] १०६
नमुनि जरत्कारु[4] ह्मणे नसतां अपराध टाकितां दासी ॥

१. गर्भिणी. २ भगिनीजन. ३ उत्तम रक्षणास ४ सर्पिणी.

द्विजराज तुह्मी या अर्थ- वादा कैं द्याल हर्ष चांदासी १०॥
वासुकिनें ज्या अर्थे या देहें पूजिले भवंचरण ॥
अजि वरद, अहो वत्सल, आहे कीं तें नसे तुह्मां स्मरण ॥
विप्र ह्मणे त्वद्गर्भी आहे गुणमणिकरंड कवि शिष्ट ॥
शाप–व्याकुळ–मातुळ- कुळ-विपदर्णव- तरंडक, विशिष्ट१०९
वासुकि पुसे अहा तो॰ ॰ कां हो गेला मुनि स्वसे, नमनीं ॥
सुकलोंचि काय, आह्मी क्षणभरिही स्वस्थ निःस्वसे न मनीं
मुनिच्या अभयोक्तीनें झाला सानंदचित्त वासुकि, ती ॥
स्वस्थ करी विश्वातें तेथें कद्रूतनूद्भवासु किती ॥ १११
चिंतामणि पेटीला कीं जेंवि निधानकुंभ सुक्षितिला ॥
कीं अमृतरस कुपीला बहु गौरव दे तिचाच कुक्षि तिला११२
स्वहितेच्छु भुजग जपती फार जरत्कारुला तसे, चुकवी
जो बोध मरण त्याच्या माते विद्येसि सर्वदा सुकवी ॥
उत्तमसमयीं झाला पुत्र तिला प्रकटतां रवि प्राची ॥
जसि शोभे तसि तेणें ती भार्या फारफार विप्राची ॥११४॥

---

१ ब्राह्मणश्रेष्ठ, पक्षीं चंद्र. २ कलंकानें. ३ कोठें. ४ आपले पाय. ५ गुणरूप रत्नांचा डबा. ६ शापानें व्याकुळ जें मातुलकुळ त्याच्या दुःखरूप समुद्रास तरण्यास नौका. ७ निर्धना सारखे—मनीं क्षण भरिही स्वस्थ नव्हतों. ८ सर्पाचे प्राण. ९ रत्नादि द्रव्यानें भरलेला हांडा. १० जो बोध(तत्वज्ञान) मरण चुकवितो त्याच्या मातेला अर्थात् विद्येला सुकवि जसे जपतात तसे. ११ पूर्वदिशा.

आस्तीक नाम त्याचें ठेवुनि मानूनि लाभ लाभाचा ॥
वासुकिनें स्वप्राणां- हूनि सदा रक्षिला भला भाचा ॥१८॥

अध्याय ६.

सारांश.

[१–१६] प्रधानां कडून परीक्षितीच्या मृत्यूची कथा जनमेजयास कळते. तक्षकाचें कौटिल्य जाणून राजास राग येतो. सर्पमंत्राचा निश्चय व उद्योग.

सचिवमुखें जनमेजय परिसे साद्यंत तात-घात-कथा ॥
कोपें ह्मणे न शापीं, पापीं भुजगींच तातघात कथा ॥१
हा तात! मला झाली अत्यंत असह्य तापदा वार्ता ॥
हा साहवेल कवणा क्षणभरि सोसेल ताप दावार्ता ॥ २
भूप आमात्यांसि ह्मणे झालें वनवृत्त तें कसें श्रवण ॥
कश्यप-तक्षक-भाषण ऐकूनि तुह्मांसि भेटला कवण ॥ ३
ह्मणति प्रधान होता काष्ठार्थी पुरुष वटनगारूढ ॥
होवोनि भस्म झाला जीवंत वटासवेंचि तो गूढ ॥ ४ ॥
तेणें कथिलें देवा, जरि मध्यें प्राप्त जाहलें मरण ॥
कश्यपमुनिच्या विद्या- सामर्थ्यें त्यासि राहिलें स्मरण ॥५
सचिवांसि ह्मणे राजा जेणें बाधो दिली न हानि वडा
वांचविता ताताला तो मुनि, चित्तांत भाव हा निवडा ॥६

१ तातघात शापीं न, पापी भुजगींच कथा. २ ह्मणा. ३ वटवृक्षावर चढलेला.

मार्गांतूनि फिरविला कश्यप देऊनि धन असा मोटा ॥
आग्रह घातीं ज्याचा तो तक्षक अहि कसा नव्हे खोटा ७
तोचि भुजग कृतपातक घातक, तात कपटें खळें वधिला ॥
शृंगिक्षोभ बरा, परि नबरा त्या कुमतिच्या मनामधिला ८
प्रिय आपुलें कराया उत्तंकाचेंहि मी तया आरेला ॥
भस्म करीन कुळासह, संकल्प असा स्वमानसीं धरिला ॥९
ऋत्विक्- पुरोहितांतें भूप ह्मणे, तक्षकें जसा तात ॥
केला भस्म, तसा मी त्या दुष्टाचाहि इच्छितों घात ॥१०
होतील भस्म दहनीं पन्नग जेणें जरि प्रयोग असा ॥
अवगत असेल सांगा हो पति[1]-रिपु-कुळ-विनाश-हृष्ट रसा ११
ते ह्मणति नृपा, आहे वेदपुराणोक्त सर्पसत्र पहा ॥
कौतुक, ह्मणोत होउनि अहि पश्चात्तप्त सभय सत्रपं[2] हा ॥ १२
पारीक्षित जनमेजय नरनाथ करील सर्प-सत्रास ॥
बुध वदति तोचि तूं हो दीक्षित, होऊत सर्प सत्रास ॥१३
साहित्य नृपति करवी यज्ञायतनार्थ मोजितां भूतें ॥
विप्रनिमित्तें यज्ञाऽ सिद्धि, असें भावि वर्णिलें सूतें ॥१४॥
नें परिसोनि नृप ह्मणे द्वाःस्थां या यज्ञमंदिरामाजी ॥
मज नकळतां न कोणी यावा, आज्ञा मनीं धरा माजी १५

१ राजाच्या शत्रूच्या कुळाच्या नाशानें आनंदित. २ लज्जायुक्त. ३हायहाय.४(आ.प. अ.४ आ.७१पहा).५यज्ञमंडपाकरितां. ६ भूमीनें. ८ आस्तीकविप्राच्या निमित्तानें९द्वारपाल. १०(आ.प.अ.२ आ. १३६ पहा.)१२ सभय.

अध्याय ७.

सारांश.

[१–६] सर्पसत्र–व्यासादि तपोधन ऋषि जनमेजयास यज्ञदीक्षा देतात–ऋषींचें वर्णन– [७–६१] तक्षक आत्मसंरक्षणार्थ इंद्रास शरण जातो.वासुकि भयभीत होऊन आपली बहीण जरत्कारु हिचा पुत्र आस्तिक यास तें सत्र बंद करण्याकरितां पाठवितो. आस्तीक सत्रांत जाऊन राजा, यज्ञ, ऋत्विज इत्यादिकांची प्रशंसा करितो. राजा प्रसन्न होऊन सर्वऋषींच्या अनुमतानें त्यास वर देतो. सत्र बंद करावें असा तो वर मागतो. राजा वर देऊन त्याचा सत्कार करितो. आस्तीक घरीं येऊन वासुक्यादिकांस तें वृत्त सांगून आनंदित करितो.

दीक्षा नृपासि देउनि विधिलागिं जपोनि धीर विप्र कृती॥
करिती सत्रारंभ व्यासादि तपोनिधी रविप्रकृती ॥ १ ॥
गुरुशापविधिकृत तदनु- मोदनसन्मंत्रमुनिबळें कुंडीं ॥
जैसे पतंग दीपीं पडति तसे सर्प वाह्निच्या तुंडीं ॥ २ ॥
नानावर्ण महाबळ वृद्ध शिशु व्याळ ह्मणाते हा! रडती ॥
पडतां कृशानुवदनीं दीन महाकाय फार आरडती ॥

---

१ कुशल २ मातृशाप, ब्रह्मदेवानें त्या शापास दिलेलें अनुमोदन, उत्तम मंत्र आणि ऋषिसामर्थ्य यांच्या योगानें. ३ अग्निमुखांत.

उद्गाता[1] कौत्समुनी, पिंगळ अध्वर्यु[2], त्या मखीं होता
शाङ्र्गरवऋषि ब्रह्मा[3], च्यवनात्मज चंडभार्गवहि होता[4] ४॥
मौद्गल्य देवशर्मा कोहल उद्दालक प्रमिति वत्स्य ॥ ॥
कुंडजठर काळघट श्रुतश्रवक वेदवारिनिधिमत्स्य[5] ॥ ५ ॥
इत्यादि मुनि सदस्य[6] व्यासहि ती अद्भुत-प्रताप सभा ॥
लोपे वैश्वानर-भा[7] अधिक दिसे त्यामखांत तापस-भा ॥ ६
शक्रासि शरण गेला[8] तक्षक जाणोनि त्या मखारंभा ॥
दे अभय हरिहि शरणा- गताचि सखा शर्मद,न सखा रंभा॥७
बहु भुजग भस्म होतां उरतां परिवार केवळ स्वल्प ॥
वासुकिहि विकळ होउनि सर्वांचा पातला ह्मणे कल्प ॥
भगिनीस ह्मणे वत्से, वाटे उसळोनि मीहि त्या कुंडीं ॥
सत्वर पडेन, सर्प- ग्रास करी मंत्र-दीप्तशिखि[9] तुंडीं[10] ॥ ९ ॥
दिग्भ्रम झाला, गेलें धैर्य बळ, भ्रमतसें महातापें ॥
मन नवळे मज जैसा गज अंकुश नवसतां महातापें[11] ॥ १०
आह्मां रक्षील तुझा आत्मज कथिलें भविष्य हें विधिनें ॥
ह्मणोनि जरत्कारुकरीं पूर्वी म्यां तुज समर्पिलें विधिनें ११॥
तें आज सत्य व्हावें वत्से, वत्सासि सांग, माहेर[12]॥
व्यसनीं न बुडो, काढीं पुत्रातें बोध करुनि बाहेर ॥ १२॥
आस्तीकासि तसी तूं बहुमान्या जानकी जसी कपिला ॥

१ सामवेदी ऋत्विज. २ यजुर्वेदी ऋत्विज. ३ तीन वेद जाणणारा ऋत्विज. ४ ऋग्वेदी ऋत्विज. ५ वेदसमुद्रांतील मत्स्य. ६ सभासद. ७ अग्निकांति. ८ (आ.प.अ० ७ आ. १ पहा.) ९ मंत्रानें प्रदीप्त झालेला अग्नि. १० अग्नीला दोन तोंडें आहेत ह्मणून "तुंडीं" असा तृतीया अनेक वचनी प्रयोग आहे. ११ महातापाशीं. १२ माहेराला.

कीं देवहूति माता जैसी त्या सर्वमुनिवरा कपिलीं ॥ १३॥
स्वस्थ हृदय वासुकिचें करुनि जरत्कारु वृत्त सत्वर तें ॥
पुत्रासि कथी तेव्हां अभय दिलें त्यासि त्याहि सत्वरतें॥ १४
आस्तीक ह्मणे मामा तुमचे असु या भयें न कांपावे ॥
स्वकृत -सुकृत रक्षोद्यत असतां तें संकटीं न कां पावे ॥ १५
जे मेले ते मेले, उरले रक्षील, आळस त्रात्या ॥
हरिसें नसे, वरिलचि तो सर्वात्मा विश्वपाळ मत्रां त्या १६
देउनि अभय असें तो रक्षाया वासुकिप्रभृति भोगी ॥
वामन जसा बळिकडे गेला जनमेजयाकडे योगी ॥ १७ ॥
व्हावा प्रवेश ह्मणउनि मख-ऋत्विङ्नृप-सदस्य-यश वर्णी॥
साधु जरत्कारु मुनी- श्वरबाळ व्याळ-पाळ मुनि वर्णी १८
सोम वरुण प्रजापति सुरपति यम रंतिदेव शशबिंदु ॥
नृग गय अजमीढ धनद दशरथकुळदुग्धसिंधुचा इंदु ॥ १९
नृपति युधिष्ठिर भगवान् व्यास असे सुविधि-देश-समयज्ञ ॥
जे जे त्यांहीं केले मख हाही योग्य त्यांचि सम यज्ञ ॥
या सत्रींचे विप्र श्रुतिशास्त्रयशस्तपोनिधि ज्ञानी ॥
साक्षाद्वेदपुरुष हे गावे ध्यावे सदा विधिज्ञांनीं ॥ २१ ॥
भगवान्पुत्रच्छात्रां- सह वेदव्यास देव आपण ज्या ॥
सांनिध्य देतसे, निज- भाग्यें बहुमान्य भूप हा पण ज्या २२

१ सांख्यशास्त्रकर्ता.१.५(आ. प. अ. ५ आ. ३० पहा.) २ रक्षणास उद्युक्त. ३ ईश्वरास. ४ रक्षणरूप औदार्याला. ५ ब्रह्मचारी.६ हा चंद्रवंशांतील राजा. ७ कृष्ण. ८ इक्ष्वाकुराजाचा पुत्र. ९ राजर्षिविशेष. १०धर्मराज.११ नियम, स्थान व काल जाणणारे. १२ अर्जुनाला. १४ रामचंद्र.

जे विधिनें तुज भजले तरलेचि भवांत वीतिहोत्रा, ते ॥
त्वां अभय ज्यासि न दिलें रक्षाया त्यासि भीति हो त्राते
राया, अपूर्व दिधला त्वां हा या हव्यवाहना भाग॥
तूं तैसाचि जसे ते खट्वांग दिलीप भीष्म नाभाग ॥२४॥
भीष्म व्रतें, दिवाकर तेजें, प्रभुतेकरूनि तूं शक्र ॥
द्युतिनें नारायण तूं . ग्रद्यपि नाहीं तुझे करीं चक्र ॥२५॥
गुण-रत्नाकर कृष्णा- .परि, धर्मविनिश्चयज्ञ तूं धर्म ॥
आश्रय वसुश्रियांचा तूं यज्ञनिधान, भूमिचें शर्म ॥ २६ ॥
तूं अस्त्रशस्त्रशास्त्र- ज्ञाता दाशरथिराम बाहुबळें ॥
और्व त्रित तेजें तूं भगीरथ पहावया अशक्य खळें ॥ २७ ॥
वीर्य मदा गुप्त तुझें जैसें वाल्मीकिचें, जितक्रोध ॥
जोडा तूंचि वसिष्ठा, न दुजा, केला उदंड म्यां शोध॥२८॥
अस्मन्मनःप्रिया तुज या सर्वांसह सदा असो स्वस्ति ॥
त्वद्यश करो तुझ्या अरि- भटकटकासह दिगंतरीं वस्ति२९
या ऐशा सत्राचा कर्ता तूं मात्र भारता राया ॥
तूं व्यसनीं सेतु जनां वाहूनि जनाधिभार ताराया ॥ ३०॥
ऐसें करितां स्तवन प्रज्ञातेजोनिधी प्रति द्वारीं ॥
रोध करावा कवणें झाला बहुमान्य वेदविद्वारीं ॥ ३१ ॥
वय अल्प, अनल्प तपो- विद्यातेज, प्रगल्भता शब्दीं ॥

---

१ अग्नि. २ सूर्यवंशांतील अंशुमान् राजाचा पुत्र. ३दशरथाचा पणजा. ४ इक्ष्वाकूचा बंधु. ५ रत्नें व लक्ष्मी यांचा. ६ विप्रसमूहांत.

पाहोनि सर्व सादर　झाले मुनि ते जसे शिखी अब्दीं॥३२॥
भूप ह्मणे बाळ दिसे　परि मतिनें वृद्धसा न बाळकसा ॥
वय अल्प परि अनल्प-　ज्ञान ह्मणावा असाहि बाळ कसा॥
वर द्यावासा वाटे　भलत्यासि सुपात्र हें नव्हे लभ्य ॥
सांगोत श्रीव्यास-　प्रभृति करुनि ऐकमत्य मज सभ्य॥ ३४
सर्व सदस्य ह्मणति बहु-　उत्तम-सत्कारयोग्य हें पात्र ॥
द्यावा वर, थांबावें　परि ये तक्षकभुजंग तों मात्र ॥ ३५ ॥
आस्तीकचातकावरि　तो नृप जीवनदं वोळला होता ॥
तों तेंचि वदे जाणुनि　मखविघ्न मनांत पोळला होता ॥ ३६
तक्षक येऊं द्यावा　ऐसें ह्मणतांचि राय होत्यातें ॥
प्रार्थुनि ह्मणे शिखिमुखीं　होमा अवकाश काय हो त्यातें॥
ऋत्विज ह्मणति नृपा,सुर-　पति आहे सिद्ध शत्रुच्या अवनीं
शास्त्राधिदेवता हें　सांगति हरिच्याचि तो असे भवनीं॥३८
तों लोहिताक्ष सूतहि　बोले मुनि बोलिले यथार्थ नृपा ॥
कथितों पुराणमत मी　कोण न शरणागतीं करील कृपा॥३९
इंद्रें स्वतातघातक　पाठीशीं घातला ह्मणूनि करें ॥
कर चोळी अधरातें　चावी जनमेजय प्रभू निकरें ॥ ४० ॥
नृपति [illegible]र्थ होतां　मंत्रबळें तक्षकासि आकर्षी ॥
गडबड [illegible] तेव्हां　वासव सुर साध्य सिद्ध नाकर्षी ॥४१॥

१ [illegible] २ मत्राविषयीं. ३ सभासद. ४ मेघ. ५ शास्त्रांच्या मुख्य [illegible] जनमेजयाच्या वेळचा पुराणवक्ता. ७ ओठांला ८ (आ. [illegible]. अ. ७ आ. ४ पहा.) ९ स्वर्गातील ऋषि.

शक्र बसोनि विमानीं लपवुनि अहि उत्तरीयवस्त्रांत ॥
सत्रासि जाय होउनि विवश; बळ अनंत विप्र-शस्त्रांत ॥४२
सर्पमखायतनोपरि गगनीं आला भयार्त मघवा हो ॥
अतुळा ऋषिकीर्ति-सुधा- तटिनी तीमाजि सर्व अघ वाहो ॥
तों नृप होत्यासि ह्मणे आजुनि जरि हरि अरीस सोडीना
निजभक्तसंततीचें करुनि हित प्रेम यशहि जोडीना ॥ ४४
तरि काय पाहतां हो दोघांसहि पावकांत होमा जी ॥
तुमच्या पदप्रसादें वांछा सफळा जगांत हो माजी ॥ ४५
तुमी यजमानाची आज्ञा होतांचि विप्रवर होता ॥
झाला सिद्ध, तयीं त्या यज्ञाच्या उपरि वज्रधर होता॥४६
भ्याला नाहीं जो प्रभु करितां वृत्रासवेंहि भीमरणा ॥
पविधर कवि धरभेत्ता तोही सुरराज फार भी मरणा॥४७
त्यजिला सुरपतिनें तो शरणागत तक्षक स्वपदरींचा ॥
पावेलचि भंगातें प्रभुहि जरि धरील पक्ष सदरींचा ॥ ४८
हरि भवनासचि गेला शरणागत सोडुनी स्वहस्तींचा ॥
दवकवळितनिजकलभ- त्राणीं दुर्बळचि पतिहि हस्तींचा॥
वोढोनि आणिला हो तो तक्षक मंत्रशक्तिनें जवळ ॥
आपण घे ह्मणतांचि ज्वलनें घ्यावाचि आननें कवळ॥५०
ऐसें करूनि ऋत्विज ह्मणति नृपा, जें त्वदिष्ट सत्कार्य ॥

१ अंगवस्त्र. २ मंत्रांत. ३ नदी. ४ आपला भक्त अर्जुन त्याची संतति. ५ भयंकर युद्ध. ६ वज्रधर. ७ पर्वतांना तोडणारा. ८ सज्जनांच्या शत्रूंचा. ९ वणव्यानें व्याप्त झालेला आपला छावा.

तें हें झालेंचि बरें सत्कारीं शिशुमुनींद्र- सत्कार्यं ॥ ५१ ॥
बहुधा अहि कंपित-हरि- हस्तापासोनि पावला पतन ॥
हे नाद तक्षकाचे भवदहिता करिल कोण गा जतन ५२॥
मुदितमना नृपति ह्मणे बाळमुने, वर तुला महाकविला ॥
देतों, माग, न आह्मीं कोणहीहि कधीं सकाम हाकविला
आस्तीक ह्मणे देवा तुमचा महिमा बहूत्तम खरा हो ॥
जरि वर देतां द्या हा न बरा अत्यंत उग्र मख राहो ॥५४
नृपति ह्मणे मणिकांचन धेनु गज ग्रमि घे, न मख राहो ॥
देवी सरस्वतीच्या मजवरि तूं सुप्रसन्न मखरा, हो ॥५५॥
विप्र ह्मणे मणि कांचन धेनु नको हय नको नको हस्ती॥
ग्राम नको धाम नको मख राहो मातृकुळ असो स्वस्ती॥
ऋत्विक् सदस्य ह्मणती राया स्तुतिचा मनोज्ञ नवरा हो॥
दे वर मुनिला, त्वद्यश साधु वदान्यांत नित्य नव राहो५७
नृप लोभवीत होता जोंवरि मुनिला अनेकवरदानें ॥
सांवरिला होता अहि मुनितेजानें प्रपन्नकरदानें ॥ ५८ ॥
मग त्या आस्तीकाला भूप ह्मणे जरि नको दुजी वस्तु ॥
त्वत्सत्रमेव विरमतु ह्मणसि तरि तुझेंचि इष्ट तें अस्तु॥ ५९
विप्राचें प्रिय करितां सर्वहि ऋत्विक् सदस्य वरदा त्या॥
ह्मणति भला ब्रह्मण्यां सर्वां दात्यांत तूंचि वरदात्या॥६०॥

१ सत्कारास योग्य. २ तुझा शत्रु. ३ मनोहर. ४दात्यांत. ५ शरणागताला हात देणाऱ्या मुनितेजानें. ६ तुझें सत्र राहो. ७ ब्राह्मणांविषयीं चांगला.

केलें मत्र समाप्त क्षितिपतिनें विप्र तर्पिले वित्तें ॥
गौरविला आस्तीक प्रेमें मानूनि आत्मभू[1] चित्तें ॥ ६१ ॥
जेणें विप्रनिमित्तें विघ्नित होईल मख असें भावी ॥
कथिलें होतें, नृप त्या मूर्तीहि[2] महागुणज्ञता दावी ॥ ६२
व्हावें सदस्य माझ्या हयमेधीं त्वां महामनुज्ञा[3]त्या ॥
ऐसें आस्तीका नृप विनवुनि दे जावया अनुज्ञा[4] त्या ६३
दुष्कर कर्म करुनि तो मुनि जाउनि शीघ्र मातुळावासा[5]॥
दे हर्ष घनें दिधल्या दर्वार्तहर्षासवें[6] तुळावासा ॥ ६४ ॥
जीवनदानें झाला सर्वांसह सुप्रसन्न नागवर ॥
वासुकि त्या भगिनीच्या पुत्रासि ह्मणे यथेष्ट माग वर॥ ६५
आस्तीक ह्मणे माझ्या व्याख्यानीं अर्पितील जे श्रवण॥
त्यांसि न लेशहि द्यावें भय, व्हावें सर्वदा तुह्मी प्रवण[7]॥६६
पन्नग ह्मणति दिला वर बापा, त्वच्चरितनामगात्याचा ॥
घात करील अही जो मूर्धा शतधा उलेल[8] गा, त्याचा॥६७
ऐसा आस्तीक मुनि व्याळांचा शाप मृत्यु वारूनी ॥
तप करुनि वंश ठेवुनि गेला मोक्षासि भक्त तारूनी॥६८॥
सौति ह्मणे हे शौनक मुनिवर्या, सुमतिकीर्तिसदनानें[9] ॥
रुरुला अशी प्रमतिनें पूर्वीं कथिली कथा स्ववदनानें॥ ६९

१ ब्रह्मदेव. २ (आ. प. अ. ७ आ. ३०. पहा.) ३ मनुस्मृति जाणणारा. ४ निरोप. ५ मामाचें घर. ६ वणव्यानें पीडित झालेल्या प्राण्यास मेघानें दिलेल्या हर्षा बराबर तुलना करण्यासारखा हर्ष. ७ नम्र. ८ फुटेल. ९ सुबुद्धि आणि सुकीर्ति यांचें घर अशा प्रमतीनें.

अध्याय ८.

सारांश.

[१-६] शौनक व सूत यांचीं प्रश्नोत्तरें [७-२७] चेदिदेशांत पुरुवंशोत्पन्न वसुनामक राजा (उपरिचर) उग्र तप करितो. त्यास इंद्र प्रजापालना विषयीं आज्ञा करून एक पुष्पमाला, एक वेणुयष्टि (वेळूची काठी) व स्फटिकविमान देतो. त्याच्या नगरा जवळील कोलाहलपर्वत, श्रुतिमति नदीचा बलात्कारानें उपभोग घेतो. राजा त्या पर्वतावर लत्ताप्रहार करितो. ती नदी, पर्वता पासून तिला झालेलीं, कन्या (गिरिका) व पुत्र अशीं दोन अपत्यें घेऊन बाहेर येते. तीं मुलें ती राजास देते. राजा मुलास सेनापति, व कन्येस स्वस्त्री करितो. तो मृगयेस वनांत गेला असतां वनश्री पाहून स्वस्त्रीविषयीं कामातुर होतो. त्याचें वीर्य स्खलित होतें. तें द्रोणांत घालून तो श्येनपक्ष्या बरोबर स्वस्त्रीकडे पाठवितो. मार्गांत त्या पक्ष्यास दुसरा श्येन भेटून त्यांचें युद्ध होऊन तें वीर्य यमुनेंत पडतें. तेथें एक मत्स्यी (अद्रिका नामक अप्सरा) तें प्राशन करिते. ती मत्स्यी कोळ्याच्या जाळ्यांत सांपडते. तिच्या पोटांत एक पुत्र व एक कन्या अशीं सांपडतात. कोळी तीं मुलें राजास देतात. राजा, मुलास ठेवून घेऊन, कन्या (सत्यवती) कोळ्यास देतो [२८-४६] सत्यवती यमुनेंत आपल्या बापाचें नौका चालविण्याचें काम करिते. वसिष्ठाचा पुत्र जो शक्ति त्याचा पुत्र पराशर यमुनातीरीं येतो. तो

सत्यवतीस पाहून मोहित होतो. त्यापासून तीस पुत्र (व्यास) होतो. [४७–६५] रामकृष्ण, भीष्म इत्यादिकांची उत्पत्ति.

शौनक सौतीस ह्मणे सत्रीं कर्मांतरीं कथा व्यासें ॥
कथिल्या नृपा, तशा त्या वाटे आह्मां तुवां कथाव्यासें ॥
सौति ह्मणे परिसा जी कथनीं आहे मलाहि हव्यास ॥
सांगेन तेंचि वदला 'नृपतिप्रति जें सुखावह व्यास ॥ २ ॥
व्यासासि ह्मणे राजा' संतति संरक्षिली तुवां कुरुची ॥
क्षय-हेतुविरोधाची उठली तीच्या मनांत कां कुरुची ॥ ३
कौरव पांडव बंधू वैर कसें त्यांत वाढलें अजि तें ॥
सांगा न वारिलें त्वां प्रभुनें कां त्याहि ईश्वरें अजितें ॥ ४
श्रीव्यासें सच्छात्रा श्रीवैशंपायना दिली आज्ञा ॥
पूर्वज-कथा कथावी राया जनमेजया तुवां प्राज्ञा ॥ ५ ॥
सांगे वैशंपायन संक्षेपें प्रथम सर्वही परि तें ॥
तृप्ति नदे ह्मणुनि पुन्हा सांगे रायासि विस्तरें चरितें॥ ६ ॥
उपरिचर-वसुकथा जी मुनिगीता आयका कवी हो ती ॥
हेचि सुधा तुळितां तरि बहु बोलों काय काकवी होती ॥ ७
पुरुवंशज वसु पूर्वी उग्रतप करी, प्रजावनें त्यागी ॥
त्यासि हरि ह्मणे तुज भू- त्राणचि हित, हे नव्हे असत्या गी

१ हवनकर्म झाल्यावर जो रिकामा वेळ राहतो त्या वेळांत. २ विचित्रवीर्याच्या स्त्रियांस व्यासानें पुत्र (पंडु धृतराष्ट्र) देऊन वंश राखिला. ३ क्षयास कारण अशा वैराची. ४ श्रीकृष्णानें. ५ प्रजांचें रक्षण. ६ इंद्र. ७ वाणी.

सुरमुनि तसेंचि ह्मणती मग वसु तें मान्य करि, तया माळा
यष्टि स्फटिकविमानहि दे शक्र सख्या स्वचेदिभूपाळा ॥९
तो हरिदत्तविमानीं हरिसा साजे ह्मणोनियां प्रणती ॥
करुनि उपरिचर वसुतें प्रेमें गंधर्व अप्सरा ह्मणती ॥ १० ॥
होती नदी श्रुतिमती त्याच्या नगरासमीप जी तीतें ॥
रोधुनि वळेंचि कोला- हलनग भोगी त्यजूनि नीतीतें।११
तटिनीस सोडवाया बळसिंधु नृपति जसें विटा मत्ता ॥
त्या कोलाहलगिरिला हाणी अशनी जसी तसी लत्ता१२
पादाघातें पडलें विवर तयांतूनि ती निघोनि नृपा ॥
अर्पुनि नगजसुतसुता मजवरि केली ह्मणे उदंड कृपा१३॥
सेनापति करुनि तिचा सुत वसुनें तत्सुताहि गिरिकेला ॥
स्त्रीत्वें वरुनि विधिनें श्वशुरत्वें तोहि धन्य गिरि केला१४
गिरिकेच्या ऋतुकाळीं केली आज्ञा स्वयेंचि पितरांनीं ॥
मृगयार्थ ह्मणुनि गेला संपादाया तदीय हित रानीं ॥
तें वन चैत्ररथोपम खवळी कामासि ह्मणुनि गिरिकेला
वसुनृप चित्तीं मदनें वश तो तत्काळ धैर्यगिरि केला ॥१६
चित्तांत चिंतितांचि स्त्रीसंगसुखासि शुक्रपात घडे ॥
पत्रपुटीं धरुनि वसु क्षितिपति पळमात्र संकटांत पडे॥१७
वीर्य अमोघ व्यर्थ न जावें ऐसा विचार आठविला ॥
तें स्त्रीस द्यावयाला मग खग नगरासि शीघ्र पाठविला१८

१ वेळूची काठी. २ जाराला. ३ वज्र. ४ चैत्ररथ कुबेराचें वन. ५ द्रोण. ६ तत्सुता याबद्दल " तत्सुते " बरें.

पत्रपुट धरुनि तुंडीं   श्येन उडे त्यासि धांवतां अडवी ॥
आमिषशंकित अन्य   श्येन नभीं, दैव अन्यथा घडवी॥१९
ते श्येन तुंडयुद्धीं   जेव्हां खपथीं प्रवर्तले दोघे   ॥
तेव्हां पादनखांनीं   पत्रपुटातें धरूनि खग तो घे ॥ २० ॥
तें वसुवीर्य गळालें   श्येनाचें चित्त गुंततां युद्धीं   ॥
पडलें दैवनियोगें   श्रीमद्भास्करसुतोदकीं शुद्धीं ॥ २१ ॥
त्यातें मत्स्यी भाशी॰ ॰ते तैसी अद्रिकाप्सरा शापें ॥
विधिच्या झाली होती   आपण संपादिल्या तशा पापें२२
शापांतहि वसुवीर्यें प्रसवेल अपत्ययुग तिच्या,विधिनें ॥
केला होता निश्चय   पूर्वीं शापोनिही दयानिधिनें ॥२३॥
वसुवीर्य सेविल्यावरि   मास दहावा भरे अशा काळीं॥
सांपडली दाशांला   ती त्या यमुनेंत टाकिल्या जाळीं॥२४
चिरितां अपत्ययुग दे   मुक्ता-युग उकलितां जसी शुक्ति ॥
तत्काळ अद्रिका त्या   शापापासोनि पावली मुक्ति॥ २५॥
ते त्या उपरिचराला   आश्चर्यें दाश दाविती बाळें ॥
कन्या दाशांसि दिल्ही   सुत आपण घेतला धरापाळें २६
तो मत्स्यनाम राजा,   जी दाशपतीसि वोपिली कन्या॥
ती मत्स्यवती, धीवर-   सदनीं जी वाढली सती धन्या ॥२७
त्या कन्येच्या देहीं   मीनाचा गंध येत होता तें ॥
परि वपु निरुपम, रक्षी   यमुनातीरीं स्वतात-पोतातें ॥२८
त्यावरि ज्याच्या जन्में   होय वसिष्ठ स्वयें परमहर्षी ॥

१ समाणा. २ मांस. ३ आकाशमार्गी. ४ यमुनोदकांत. ५ कोळ्यांला. ६ होडी.

तीर्थाटन-प्रसंगें तेथें आला पराशर महर्षी ॥ २९ ॥
वंदुनि सत्यवतीनें बैसविला निजतरींत उतराया ॥
झाला प्रसन्न विनयें निरुपमरूपेंहि शक्तिसुत राया ॥३०॥
दिव्यज्ञान मुनि ह्मणे सुंदरि, मज अंगसंग दे, हरितें ॥
त्वद्रूप मन्मनातें, कामज्वर नुरवि तिळहि देह रितें ॥३१॥
ती त्यासि ह्मणे दोहीं तीरीं सर्वत्र विप्र आहेत ॥
दिवसा अशा प्रकाशीं तुमचा कैसा घडेल हा हेत ॥ ३२
करि अंधकार तेथें. निर्मुनि तो योगिराज नीहार ॥
त्यावरुनि मनिं ह्मणे ती दुर्लभतर होय हा जनीं हार ३३
विनवुनि ती त्यासि ह्मणे गुरुजन देती वरासि कन्या, या॥
मार्गासि लंघितां मी प्रभुजी, होईन पात्र अन्याया ॥३४॥
तो मुनि हांसोनि ह्मणे स्वपराच्या दूषणासि कावि टाळी ॥
हूं ह्मण, माग वर सुमुखि, कोणासाहि साधुसंग न विटाळी३५
हाही दुर्गंध नसो ऐसा वर मागतांचि दे, हातें ॥
स्पर्श करुनि, करि विप्र क्षिप्र तिच्या दिव्यगंध देहातें ३६
योग्यत्व अंगसंगीं आलें कुदशा त्यजूनि तनु सरली ॥
योजनगंधा मुनिला जसि गंगा शंकरासि अनुसरली ॥३७
सदयमुनिनें भवाध्वं- श्रांताचें दुःख हेरिलें रे, तें ॥
नच उरलें सुक्षेत्रीं कल्पद्रुमबीज पेरिलें रेतें ॥ ३८
वाटे सांडुनि जातां गर्भवती निरविलीच यमुनेतें ॥
वदली असेल तेंही विसरावें स्ववरदान न मुने, तें ॥३९॥

---

१ वसिष्ठपुत्र शक्ति. त्याचा पुत्र पराशर. २ चार कोशपर्यंत जिच्या आंगाचा सुवास ती. ३ प्रपंचमार्गांत श्रमलेला. ४स्वाधीन केली. ५ धुकें.

यमुनाद्वीपीं झाली तत्काळ सुखप्रसूति सुतपातें ॥
हालों न दे, पहातां करि कौतुक शक्तिपुत्र सुतपा तें॥४०॥
प्रसवे, कन्याभाव न मळला, पळ लागलें न सुटकेला ॥
सत्यवतीकुक्षीनें लज्जित सद्रत्न-शुक्ति--पुट केला ॥ ४१ ॥
तो उपजतांचि झाला प्रौढ, मुनि स्वजननीस करि नमन
तीस ह्मणे येतों मी स्मरतां भेटोनि हृष्ट करिन मन॥४२॥
द्वीप अयनं आश्रय त्या मुनिासि उपजतां, ह्मणुनि कवि त्यातें
द्वैपायन ह्मणति नृपा, अज्ञानमहातमिस्रसवित्यातें ॥४३॥
होतिल बहु कलिमलिन माझजन न पावतील भव्यासे ।
यास्तव करी चतुर्धा वेदविभागांसि, ह्मणुनि तो व्यास४५
ऐसा भगवान् व्यास ब्राह्मणरूपें मुकुंद अवतरला ॥
जन ज्याच्या उपदेशें निजहित जाणुनि सुखेंचि भव तरल
त्या श्रीव्यासप्रभुला वंदुनि मी भारतेतिहासरस ॥
पाजीन तुह्मां श्रोत्यां अमृतरसाहूनि फार हा सरस॥४६
दितिज दनुज राक्षस बहु धरुनि मनुष्यादिरूप या महिल
पीडिति अधर्मभारें धरुनि सुरद्वेष मानसीं पहिला ॥४७
निजभरपरिहारार्थ प्रार्थी श्रीपद्मयोनिला अवनी ॥
तो देवांसि ह्मणे जा अंशें व्हा सिद्ध भूमिच्या अवनीं॥४८
इंद्रें विष्णु विनविला झाला वसुदेवपुत्र तो अंशें ॥
ज्याच्या उदयें लोकीं वरिलें सद्यश सुधांशुंच्या वंशें॥४९
बळदेव शेष झाला, यादव देवांश, भीष्म वस्वंश ॥

१ यमुनाप्रवाहांतील एका बेटांत. २ उत्तम तप ज्याचें ते
३ स्थान ४ अज्ञानरूप महान् अंधकाराचा सूर्य, व्यास. ५ सुर
६ ब्रह्मदेव ७ चंद्र ८ वसुनामक देवांचा अंश.

जेणें निजप्रतापें कुरुचा नाहीं बुडों दिल्हा वंश ॥ ५० ॥
मांडव्याच्या शापें झाला यमधर्म शूद्रयोनिजनी[1] ॥
कुरुच्या वंशीं तेजें भीष्म विदुर हींच दिव्य दोनि जनीं ५१
सूर्यांशें कुंत्युदरीं कर्ण उपजला, तसाचि जो द्रोण ॥
तो अंश बृहस्पतिचा तैसा होता सुविप्रजन कोण ॥ ५२ ॥
तो रुद्रकाळकाम- क्रोधांशोत्पन्न[2] भूमिपा, जाण ॥
जो द्रोणाचार्याचा अश्वत्थामा बहिश्चर[3] प्राण ॥ ५३ ॥
रुद्रगणांशोद्भव कृप शकुनि नृपा; द्वापरांश[4] विख्यात ॥
मरुदंशज[5] कृतवर्मा द्रुपदहि, शैनेय[6] तोहि तज्जात ॥ ५४ ॥
गंधर्वपतिअरिष्टा- नंदन नामेंकरूनि जो हंस ॥
तो धृतराष्ट्र, सुयोधन कलि, केला ज्या खळें कुलध्वंस॥५५
दुर्योधनानुजन्मे[7] पौलस्त्य[8], तयां न साधु मानावें ॥
विस्तरभयें तयांचीं मी सांगेनाचि सर्वथा नावें ॥ ५६ ॥
पहिला दुर्योधननृप तदनुज दुःशासनाख्य तो दुसरा ॥
दुःसह दुःशल ऐसे शत झाले मकर कुरुकुला सुसरा[9]॥५७॥
वेश्यापुत्र युयुत्सु स्तुत्य शतां वेगळाचि तो त्यांत ॥
जैसें गुणें अधिक गज- मौक्तिक एकचि अनेकमोत्यांत ५८
अत्र्यंश[10] पांडुराजा त्याच्या दोघी सुलक्षणा भार्या ॥

---

१ शूद्रजातींत जन्म ज्याचें तो. २ महादेव व काळ यांच्या कामक्रोधांच्या अंशानें झालेला. ३ शरीराबाहेर फिरणारा प्राण. ४ मूर्तिमान् द्वापरयुगाचा अंश. ५ मरुद्गणाच्या अंशापासून झालेला. ६ सात्यकि. ७ दुर्योधनाचे भाऊ. ८ रावणादि राक्षस ९ उत्तम सरोवराला. १० अत्रिऋषि अंश.

त्यां[1] सिद्धि-धृती[2] कुंती माद्री झाल्या सुरांचिया कार्या ५९
त्यांच्या ठायीं झाले जे कुरुचा भूषवावया वंश ॥
सुत पांच धर्म-मारुतें[3]- हरि- दस्रांचे प्रसिद्ध ते अंश ॥६०॥
शच्यंश[4] द्रुपदसुता झाली, साध्वीजनीं[5] जिची अर्चा[6] ॥
कृष्णानुजोदरजजो[7] अभिमन्यु सुधांशुपुत्र तो वर्चा ॥६१ ॥
कुरुगुरु[9]शिरोऽबुजातें जो धृष्टद्युम्न धरुनि असि[10] खंडी॥
तो अग्न्यंश[11] नृपाळा, राक्षस तो,सुर मनुष्य न,शिखंडी६२
प्रतिविंध्य युधिष्ठिरसुत[12] सुतसोम वृकोदरात्मज ख्यात ॥
श्रुतकीर्तिशतानीक- श्रुतसेनांचे क्रमें तिघे[13] तात ॥ ६३ ॥
हे पांच द्रुपदसुता[14]- कुक्ष्युद्भव अंश विश्वदेवांचे ॥
अवतरले अंश असे बहु सुखवायासि विश्व देवांचे ॥ ६४॥
जो विप्रचित्ति दानव तोचि जरासंधनृप महासत्व ॥
शिशुपाळ हिरण्यकशिपु, कंसाहि तो काळनेमि,हें तत्व ६५

---

१ अष्टसिद्धी पैकीं एक. २ तेरा मातृकांपैकीं एक. ३ वायु. ४ इंद्राणीचा अंश. ५ पतिव्रताजनांत. ६ पूजा. ७ कृष्णाची धाकटी बहीण सुभद्रा तिचे उदरांत झालेला. ८ बुध-ग्रह. ९ द्रोणाचे शिरःकमलास. १० खड्ग. ११ अग्नीचा अंश. १२ भीमपुत्र. १३ अर्जुन, नकुळ, सहदेव. १४ द्रौपदीच्या कुशीपासून झालेले.

अध्याय. ९

सारांश.

[१—६] श्रीविष्णूपासून सूर्यचंद्रवंशांची उत्पत्तिः [७—६७] कचोपाख्यान— देवदैत्यांच्या युद्धांत मृत झालेल्या दैत्ययोद्ध्यांस संजीविनी विद्येच्या बळानें दैत्यगुरु शुक्राचार्य जीवंत करी. पण देवगुरु बृहस्पतीस ती विद्या माहीत नसल्या मुळें देवांचें फार नुकसान होत असे. पुढें देवांनीं. गुरुपुत्र कच यास शुक्राकडे संजीविनी विद्या साध्य करण्याकरितां पाठविलें. कच ती विद्या साध्य करून शुक्राचार्यांची आज्ञा घेऊन परत येत असतां देवयानी त्यास आपला अंगीकार करण्या विषयीं प्रार्थिते तो तें अमान्य करितो. परस्परांस परस्परांचा शाप.

जनमेजयनृपति पुसे वैशंपायन कथी सविस्तर तें ॥
बहु, मी लेशचि गातों, जग लेशेंही महर्षें तरतें ॥१॥
श्रीकांत-नाभिपद्मीं प्रकटे विधि विश्वसर्जनीं दक्ष ॥
तद्दक्षांगुष्ठोद्भव विख्याततयशा प्रजापती दक्ष ॥ २ ॥

---

१ अल्प. २ थोरांचें चरित्र. ३ जगाची उत्पत्ति. ४ त्याच्या दक्षिणांगुष्ठापासून झालेले. ५ प्रसिद्ध कीर्ति ज्याची तो.

त्यांची कन्या अदिती कश्यपभार्या महासती ज्येष्ठा ॥
तीचा पुत्र विवस्वा न्वैवस्वत ह्मणति तत्सुता श्रेष्ठ ॥३॥
त्या वैवस्वतमनुची सोमात्मजबुधवधू इला तनुजा ॥
तीचा पुरूरवा सुत पुर प्रतिष्ठान दे स्वयें मनु जा ॥ ४ ॥
तत्सुत आयु, तयाचा नहुष, तदात्मज ययाति जो अरिला
यमसम समरीं झाला शुक्रसुतेनें स्वयेंचि जो वरिला ॥५॥
झाला ययाति कविचा जामाता तीच सत्कथा परिसा ॥
या चरितामृतपानें था लोकीं सर्व रसिक हो हरिसा ॥६॥
देवाचार्य बृहस्पति, कवि असुराचार्य, हे जगन्माहित
शिष्याभिमान धरुनि स्पर्धा करिती सदा जसे अहित॥७॥
देवांच्याही जे जे भट होती संगरांत असु-रहित ॥
संजीविनीबळें त्यां उठवि, करी काव्य नित्य असुर-हित८
ती विद्या सुरगुरुला अवगत नव्हती ह्मणूनि समरांत ॥
बहु मरती तें पाहुनि न टिके उत्साह धैर्य अमरांत ॥९॥
ती विद्या साधाया देवांनीं सद्विचार आठविला ॥
शुक्राकडे स्वगुरुसुत कच विनवुनि कथुनि युक्ति पाठविला
शिष्यत्वें जाउनि कच सांगे गुरुदास्यकाम पद नमुनी ॥
प्रणतीं शत्रुसुतींही द्रवला तो सुप्रसन्नवदन मुनी ॥ ११ ॥

---

१ मनु. २ चंद्रपुत्रबुध याची स्त्री. ३ कन्या. ४ सोमवंशांतील राजाची राजधानी ही प्रयागाजवळ आहे. ५ देवयानीनें ६ शुक्राचा. ७ इंद्रासारखा. ८ जगांत मान्य. ९ युद्धांत. १० मृत. ११ मृताला सजीव करण्याची विद्या तिच्या बळानें. १२ शुक्र. १३ गुरुसेवेची इच्छा.

आराधिला कचें गुरु गुरुची कन्याहि देवयानी ती ॥
झाली प्रसन्न सत्वर, शिकविति तैशीच देव या नीतीं १२
असुर ह्मणति विद्येनें प्रबळ करायास देव या नीचें ॥
मन मोहिलें गुरूचें गुरुचित्ताहूनि देवयानीचें ॥ १३ ॥
गुरुगोरक्षण करितां देवद्वेषें करूनि असुरांनीं ॥
कचमांस मृगांसि दिलें वांटुनि भक्षावयासि असुरानीं १४
गाई गृहासि आल्या मावळला रविहि कच न आढळला ॥
तेव्हां सोडुनि धृतिनगें शुक्रसुताबुद्धिभूमिला ढळला॥१५॥
शुक्रसुता गहिंवरली न्हाणी तदुरःस्थलासि अश्रु तिचें ॥
कवणाला न प्रिय तें गुणमणिमय केलिमंदिर श्रुतिचें १६
तातासि ह्मणे आला नाहीं अद्यापि कच नसे अवधी ॥
ल्वं धीर बुद्धि न धरी माझी,ताता,'मुनिष्ठुरा तव धी १७
येता मघांचि असता जरि कुशली, करिती खळ अघां, बरवी
गति न दिसेचि कचाची, कुशलिजनविरह असा न घावरवी
कच आजि न येतां मी प्राण त्यागीन न भरतां घटिका
आण तुझी जाण खरें केला निश्चय नव्हेचि हा लटिका १९
काव्य ह्मणे धीर धरीं आहे संजीविनीसुधाधारा ॥
उठवूनि आणितों कच चिंतुनि विश्वंभरा बुधाधारां॥२०॥

---

१ श्वापदांला. २ असु वांटुनि ह्म० देहापासून प्राण वेगळे करून. ३ धैर्यरूप पर्वत. ४ देवयानीची बुद्धि ही-च भूमि तिला. ५ अल्प. ६ खुशाल. ७ पापाला. ८ सुखरूपजन-वियोग. ९ संजीविनीरूप अमृताची धार. १० सज्जनांस आधार.

मंत्रजप करून तो कवि ये रे, वत्सा कचा, असें बाहे ॥
भेदुनि वृकोदरें पल सर्व निघे त्यांत लेशहि न राहे ॥२१
होता तसाचि झाला उठला, आचार्यदेव तारी, ती ॥
शक्ति तशीच निरुपमा, भिन्ना गुर्वन्यदेवतारीती ॥ २२ ॥
कच येतां बहु हर्षे, धन्य ह्मणे मीच कन्यका, मातें ॥
वांचविला त्वांचि दिला, या देइल कोण अन्य कामातें ॥
पुसतां वधवृत्त कच *स्वगुरुसुतेला समस्त आयकवी ॥
प्रार्थुनि ह्मणे उगी, हा- स्वस्ति असो सर्वविप्रराय कवी ॥
त्यावरि गुरुकन्योक्तें पुष्पें आणावयासि जाय वना ॥
सांपडला त्या असुरां कच, जैसा वत्स एकला यवना २५
पुनरपि त्या पापांनीं सद्विप्रकुमार चरचरां चिरिला ॥
भय नधरिलें तिळहि त्या पापाच्या जोडितां महागिरिला
खण्ड तिळप्राय करुनि नेउनि केले निमग्न जळधींत ॥
नाहींच धर्म करुणा पापभय विचार लेश खळधींत॥२७॥
जो मुनि तयासि कन्या- प्रियकाम दयाळु काव्य तो तारी
रज गोळा करुनि घडी शिष्याची मूर्ति जेंवि ओतारी ॥
पुनरपि तो कच वधिला केला तद्देह दग्ध रुष्टांनीं ॥
शुक्रासि पाजिलें हो तद्भस्म सुरारसांत दुष्टांनीं ॥ २९ ॥
कच न दिसतां रडे सुर- यानी तीतें पिता ह्मणे कां गे ॥
वत्से रडसी ऐसें पुसतां तैसेंचि ती पुन्हा सांगे ॥ ३० ॥
शुक्र ह्मणे वत्से, मी वांचवितों परि पुनः पुनः मरतो ॥

---

१ मांस. २ गुरूहून अन्य देवतांची रीति. ३ हर्ष पावे.

आग्रह करूनि ह्मणसी प्रेतगतिंगतहि कच पुन्हा परतो ३१
त्यज शोक मत्प्रसादें तुज काय उणें मुली, नकोचि रडों
दाटुनि माथां वाहुनि दुर्वह दुःखाद्रिला नको चिरडों ३२
ती तातासि ह्मणे कच गुरुभक्त कुलीन साधुकार्यकर ॥
जरि त्यासि सोडिलें जळ, तरि जळ सोडू मलाहि आर्यकर
ब्रह्मघ्रां शिष्यांची भींड धरुनि साधु शिष्य मोकलिला ॥
ह्मणतिल न ऐकवे तें न स्वहित कचीं असें गमो कलिला
स्वमनिं ह्मणे कविसत्तम मळवावें पण्डितें न यश, हाणी॥
प्राणांचीहि बरी, परि न यशाची, सांगती नय शहाणी॥
मग मेळवी महात्मा एकत्र समस्त असुर कोपानें ॥
खवळे प्रियपुत्रभसित- मिश्रित मधुच्याहि तज्ज्ञ तो पानें॥
असुरांसि ह्मणे कां रे नेणां अद्यापि मत्तपा, मरतो ॥
कीं वांचतो पतंग न भी जो ज्वलनासि मत्त पामर तो ३७
विप्र अवध्य ह्मणे श्रुति हाणोनि तिच्याहि लात हाकेला
कचहननें सुरगुरुचा न तुह्मीं माझाचि घात हा केला ३८
ब्राह्मण कणसा खुपतो तुमच्या नेत्रीं, न सोसवे काढा ॥
युक्तचि मरणाराला हितपरिणामहि, नसो सवे काढा ॥ ३९
धिक्कारुनि असुरांतें धर्मचि तो अमृतमयवचा शिकवी ॥
वाहे करुणा-विद्या- दिव्यतपस्याबळें कचाशि कवी ४०
जो गुरु वत्स कच ह्मणुनि एहि असें तो ह्मणावया योजी॥

---

१ प्रेतगतीला पावलेला. २ दुःखपर्वताला. ३ पित्याचा हात. ४ दुष्टाला. ५ ही सवे नसो. काढा. ह्म० ही सवय तुह्मांस नसावी. या करितां ती काढून टाका. ६ अमृतयुक्त वचन ज्यांतील असा धर्म.

तों विद्यासामर्थ्यें उपजूनि गुरूदरीं ह्मणे ओं जी ॥ ४१॥
उदरप्रवेश पुसता झाला तो पुण्यराशि शुक्रमुनी ॥
सांगुनि खळकपट ह्मणे येथ वसो काळ हा शिशु क्रमुनी ४२
निर्भय वसेन काळ क्रमुनि पवित्रोदरीं असाचि सुखें ॥
न हित गुरूदरदारण, निघतां मज निंदितील साधुमुखें ४३
शुक्र ह्मणे वत्से, कच कुक्षि विदारुनि निघेल बाहेर ॥
हा तरलाचि परि तुझें या कुव्यसनीं बुडेल माहेर ॥ ४४॥
सुरयानी त्यासि ह्मणे,- वदतां हें अशुभ.काय हो तात ॥
व्हावे दोघेहिं मला चिंतामणि हेचि पाय होतात ॥ ४५
तारुनि शिष्यासि तरो गुरु ह्मणत्यें पात्र कन्यकाऽन्या या
नोहे वरासि, वरदा, जाणासि तूं मुज्ञनायका न्याया॥ ४६
भीड सुतेची भारी विद्या संजीविनी कचा शिकवी ॥
गुरुलाहि वांचवाया योग्य करी सज्जना कचाशि कवी ४७
गुरुकुक्षि विदारुनि कच बाहेर निघे परंतु वहु तो भी ॥
उठवुनि गुरु संकोचें नमुनि रडे कुलजकीर्तिचा लोभी ४८ ॥
गुरुदक्षिणाविधीतें कच गुरुचा आप्त विद्यमान धनें ॥
देहें साधी, धन्यचि केला निज आप्तविद्य मानधनें ॥४९
कचघातकासुरांतें सुरयानीचा स्वयें जनक दापी ॥
कीं जो ब्रह्मद्वेष्टा कुशल न पावेल तो जन कदापी ॥ ५०
समजा वरें जसा मी विप्र गुरु तसाचि हा कच, पळाला
ब्रह्मांडांतुनि जरि रिपु, वाधन न देतांचि हाक चपळाला५

१ गुरूचें पोट फाडणें. २ निजशिष्य आप्तविद्य व धन्यचि केला ३ मान हेंच धन ज्याचें तो शुक्राचार्य.

असुरांसि करुनि शिक्षा बाहु उभारुनि ह्मणे अहो कानीं
घ्यावें माझें हितकर मर्यादावचन साधुलोकांनीं ॥ ५२
जो विप्र आजिपासुनि मद्यप्राशन करील तो पापी ॥
ब्रह्मघ्नासम निश्चित असि मर्यादा स्वयें कवि स्थापी॥५३
वर्षें सहस्र होतां कच गुरुसेवेंत मग तया प्राज्ञा ॥
शुक्रें बहुसंतोषें दिधली जाया पित्याकडे आज्ञा ॥ ५४
कच सिद्ध होय जों तों शुक्रसुता त्या मनोहरा उचिता
स्वकरग्रहार्थ विनवी बहु आवडली सुविद्यता शुचिता५५
जें गुरुचें तेंचि तिशीं पूज्यत्वाचें धरूनि कच नातें ॥
ठेवूनि दृष्टि धर्मीं तो न तिच्या मान्य होय वचनातें ५६
पडतां गळां ह्मणे कच भगिनीला वरुनियां न भाउ तरे
करितां अधर्म सद्यः[१] स्वपितृसुहृज्जनमुखप्रभा[२] उतरे ५७
मुख व्हावें तरि धर्मा- प्रति ह्मण, माथां वसें, नसें दूर ॥
पूजा कैंची लोकीं जरि दगड शिरीं धरी न सेंदूर ॥ ५८
धर्म अनंत असो परि तो करितां कीर्त न स्वसे वेंचे ॥
सांगें प्रकार याहुनि दुसरे कांहीं मज स्वसेवेचे ॥५९
ज्या उदरीं वास तुझा तेथें माझाहि हें असे नातें ॥
केंवि करग्रहण करूं संमत धर्मासि जें असेना तें ॥६०
बहुदिवसांची आशा तत्काळ च्छेदितां कचें रुष्टा ॥
शुक्रसुता त्यासि ह्मणे रे कपटपटो भला भला दुष्टा ६१
ऐक कृतघ्ना जरि मी उठवाचि मदर्थ या हता शतदा ॥
ऐसें गुरुस न ह्मणत्यें कैसा उठतास तूं हताश तदा ६२

१ तत्काळ. २ आपले पितर व मित्र यांची मुखकांति.

मलिन कुटिल नीरस जड अजड पुनर्भवपणेंहि कच साच
धरिला शिरींहि न स्व- प्रकृतिगुण साजिसि नाम कचसाच
न करीं विफळ मदाशा आशा भंगूनयेचि साधूंनीं ॥
जरि भंगिशील विद्या- सिद्धि नसो जीसि नेसि साधूनी६४
कचहि ह्मणे गुरुवेदा- नुज्ञा नाहीं ह्मणोनिष्या कर्मा ॥
मान्य नसें, हूं शापीं,' कीर्तिकरचि शाप, न चुकतां धर्मा६५
पढवीन ज्यासि विद्या' ही त्यासि फळेल, तूंहि घे शाप ॥
तुज कोणीही 'ऋषिसुत न वरील, फळो तुझें तुला पाप६६
जातां स्वर्गीं मिरविति निजगुरुसुतरत्न देव यानीं तें ॥
वर्णिति दिसांतें किति, किति कवितें, कितिक देवयानीतें६७

अध्याय १०

सारांश.

[१–३] संजीविनीविद्या साध्य झाल्यानंतर दैत्यांच्या पराभवाचा उपाय देव शोधितात. [४–२०] इंद्र, दैत्यांचा राजा वृषपर्वा याच्या राज्यांत प्रवेश करितो. रम्य उपवनांतील एका सरोवरांत क्रीडा करण्याकरितां शुक्रकन्या देवयानी व वृषपर्वकन्या शर्मिष्ठा आपल्या सख्यांसह येतात व वस्त्रें कांठावर ठेवून सरोवरांत प्रवेश करितात. इंद्र वायुरूपानें तीं वस्त्रें विसकटून टाकितो. श-

तूं तों कन्या जो स्तुति- कर, याचक दान घे सदा त्याची
मी कन्या स्तव्यांची भव्याची सर्वसेव्य दासाची ॥ १५
होती महेंद्रनयनें पाहुनि राजेश्वरा जया चकितें ॥
मत्तातभाग्य कैंचें त्वत्ताता भिक्षुकासि यांचकि, तें १६
मात्ताताची जी श्री कीर्ति कवीला नयेचि भिक्षुकिं ती
अमृतरसाशीं न्हाया सम माधुर्यं समर्थ इक्षु किती ॥१७॥
राजसुतेचें यश जें तुज येइल कायं गे दरिद्रे, तें ॥
पाहसि विकावया तूं केशरमोल्यें कसें हरिद्रेतें ॥ १८ ॥
निर्भर्त्सना करी बहु संपादी द्वेष पाप, गाढ कली ॥
करुनि कविजेसि कूपीं, ती कोपाची महाऽऽपगा ढकली
मेलीच असें मानुनि शर्मिष्ठा आपुल्या घरा गेली ॥
कूपीं कविजा होती जैसी नागी मनांत रागेली ॥ २०
तों मृगयाश्रांत तृषित तोयार्थ ययाति तेथ एकाकी ॥
आला शर्मिष्ठा ज्या कूपीं त्या देवयानिला टाकी ॥ २१
कूपीं पाहे सहसा सत्कन्यारत्न तो ययाती तें ॥
कोणाची कोण असें मंजु पुसे करुनियां दया तीतें २२
सांगे तज्ज्ञा मी, कवि ह्मणति द्विजनायका ययाते ज्या ॥
नरवर ह्मणे प्रसवला तो भगवान् काव्य काय या तेजा २३
कविजा ह्मणे नरेंद्रा स्वतपें तुझिया यशेंहि तुज जाणें ॥
मज दक्ष करीं धरुनी वर घेउनि करुनि धन्य भुज जाणें२४

---

१. स्तुतीस योग्य. २ हे भिकारड्ये. ३ अत्यंत. ४ तंटा ५ मोठी नदी. ६ त्याची कन्या. ७ उदारा. ८ हस्ताचे ठायीं.

क्षुधितापुढें सुधेची पात्री दैवेंचि वाढिली वरिती ॥
झाली मनें, गुरुभुजें दक्षिणकर धरुनि काढिली वरि ती२५
भूप ह्मणे धिक् चित्तीं क्षत्रा विप्रात्मजा न सेव्या ही ॥
तीहि ह्मणे नहुषेतर कविला चित्तीं जनीं नसे व्याही२६
नृप गेला, मग आली शोधाया घूर्णिका तिला आंगें ॥
जा सांग पित्याला म्यां त्यजिलें वृषपर्वपुर असें सांगें२७
वृत्त कथुनि कविसि. ह्मणे ती निष्ठुरता पहा निरोपाची॥
छाया कराचि न करी" अतिनिष्ठुर ताप. हानि रोपाची२८
भेटोनि तितिक्षेचे गुण सांगे साधु बाप तनयेतें ॥
कीं कोपाच्या संगें स्वविभागा सर्वथा पतन येतें ॥ २९
शर्मिष्ठोक्त पित्यातें कथुनि ह्मणे तूं असाचि अससील॥
सोसुनि अपमान सुखें वाटे या दुर्जनांत वससील ॥ ३०॥
शुक्र ह्मणे विधि वदला मजला तूं विश्वसृष्टिपति, तनये,॥
स्वमुखें काय वदों मज पाहों तो शरण केंवि पतित नये
अज्ञ मुलें कलह करिति न वदावें तेंचि बोलती स्वैर ॥
तें चित्तांत धरुनियां प्राज्ञें पुरुषें करूं नये वैर ॥ ३२ ॥
सुरयानी गुरुसि ह्मणे बा नेणति थोरथोर कवि ज्यातें ॥
धर्माचें तत्व बरें जाणतसे हे सुबुद्धि कविजा तें ॥ ३३ ॥
धर्माऽधर्म-बळा ऽबळ- वार्ता तों दुर्लभाचि अन्या या ॥
कन्या या पायांची जाणे न्याया तथैव अन्याया ॥ ३४
त्यांत पळहि न वसावें ज्यांत दुरितभीति धर्म नय नाहीं॥

---

१ क्षत्रियाला. २ क्षमेचे. ३ आपल्या वांट्याला. ४ संपूर्ण सृष्टीचा मालक. ५ पापभय. ६ दाई. + यमानीचा पिता

तृणचरमुखें सुखें अव- लोकावीं खळमुखें न नयनांहीं॥३५
दुर्जन-सहवास सदा तापद हा काय नरक सामान्य ॥
होईल यासि दातुाने मानधन प्राज्ञ नर कसा मान्य॥३६॥
वृषपर्व्यासि ह्मणे कवि मी विप्राचि कीं अविप्र, मत्तनया ॥
पीडावी हरिसि हंसति वाटे सोडुनि अविं प्रमत्त नया ३७
त्यजितों तुला अतिक्रम साहे ऐसा नव्हें पुरोधा[2] मी ॥
वृत्त्यर्थ[3] तापसा मज शाक पुरो वा[4].नवा पुरो धामीं॥३८॥
असुरपति ह्मणे स्वामी आहें मी सर्वथैव अपराधी ॥
पहिली एकाचि असो या दास जनीं नसोचि अपरा धी३९
जरि सिंधु जीवनाचीं क्षणहि न दे करुनियां दया दानें ॥
तरि वांचावें कैसें रक्षावे वा स्वयादं यादानें ॥ ४० ॥
त्यजितां मरेल हा जन न प्रभु-वर लाविला मळा सुकवी
स्वयशा अकृपत्वाच्या सहसा लागों न दे मळा सुकवी ४१
काव्य ह्मणे मी जातों व्यसनांत तुह्मी तरा बुडा लोल[5] ॥
आतां सुर येतील क्षिप्र पळाहो मला नसे बोल ॥ ४२ ॥
तुमचें प्रिय कन्येचें अप्रिय मज हा न दोष करवेल ॥
लावाल शत सुरांचे अजिरीं[6] पारे ते न तोषकर वेल ४३
वृषपर्वा नमुनि ह्मणे श्रीचा माझाहि नाथ तूं देवा ॥
हो सुप्रसन्न आह्मां दासां पासूनि घे सदा सेवा ॥ ४४
शुक्र ह्मणे जरि ह्मणसी स्वश्रीचा आपुलाहि नाथ मला ॥

१ मेंढा. २ उपाध्याय. ३ उपजिविके करितां ४ मासे. ५ चंचळ ६ अंगणांत.

तरि कन्याचि मदात्मा प्रार्थूनि करा प्रसन्न जो श्रमला४५
राजा ह्मणे बहु बरें मग सुरयानीकडे तयासहित ॥
जाय कवि तदुक्त कथी जें तीस तया कृताश्रयास[1] हित॥ ४६
परिसुनि तातोक्ति ह्मणे ह्मणतो तुज आत्मवित्तनाथ मुखें ॥
राजा मज माग ह्मणो मग मी मागेन इष्ट काम सुखें॥४७॥
राजा ह्मणे गुरुसुते देतों जें मागशील तें नमुनी ॥
आह्मां तूं तसि पूज्यां.. पूज्य जसा हा तपोनिधान मुनी४८
कविदुहिता त्यासि ह्मणे दश-शत-कन्या-युता तुझी तनया॥
शर्मिष्ठा मद्दासी व्हावी, कामासि इच्छितें मन या ॥ ४९॥
यावें मजसह मत्पति- सदनासि त्यजुनि भाउ दासीनें ॥
दास्य करावें भावें न असावें मानसें उदासीनें ॥ ५० ॥
राजा धात्रीस[2] ह्मणे हेंचि शिव, तुझीच आण, जागे हा॥
श्रीगुरु अस्मत्राणीं, कन्येला शीघ्र आण, जा गेहा ॥५१
धात्रीनें समजावुनि कथितां कन्येसि पितृमुखाज्ञा, ती ॥
शिबिकेंत बसोनि निघे कीं पात्र असोत जयसुखा ज्ञाती॥
गुरुतनयेसि ह्मणे तुज देईल तुझा जयासि बा, धामीं ॥
त्याच्याहि तुझी दासी येतें न गणूनि दास्य-बाधा मी५३
स्मित करुनि देवयानी राजवधूगळ व्हावया वोले ॥
टोले शर्मिष्ठेच्या माथां हाणावया असें बोले ॥ ५४
मज्जनक तव पित्याचा बंदि स्थिति रीति हे असी,गाई[3]॥
घेतो याचक, माझी दासी होसील तूं कसी गाई ॥ ५५॥
शर्मिष्ठा उत्तर दे जी बहु आग्रह करील अज्ञा ती ॥

१ आपला आश्रय ज्यानें केला आहे तो. २ अगाई. ३ दाई.

कुलजेनें व्यसनकरीं प्राणहि द्यावे परंतु न ज्ञाती ५६
सुरयानी गुरुसि ह्मणे विद्या-तेजें विवेकविज्ञानें ॥
बापा, सत्य निवालें निववूनि जना निवे कवि ज्ञानें ५७
चाला आला चित्ता आतां मुनिनायका पुरांवास ॥
वास तुझ्याचि यशाचा मधुर असा काय कापुरा वास॥५८
जाय पुरीं [1]उत्सव दे मुनिशिष्या जेंवि अर्क राजींवा[2]॥
वांटी मधुरा आंशी कवि,वृषपर्वाहिं शर्करा जीवा ॥ ५९॥
त्यावरि एका समयीं त्याच वनीं शुक्रकन्यका गेली
संगीं सहस्र दासी शर्मिष्ठा काननीं करी केली ॥ ६० ॥
तेथें मृगानुसारी[3] आला राजा ययातिहि तसाच
पूर्वीं जेणें केलें कूपोद्धारें करोनि हित साच ॥ ६१ ॥
दासी-सहस्र-मध्य-[4] स्थित कन्या-द्वय विलोकुनी रुचिर
नरपति निववी नयनें तल्लावर्ण्यामृतह्रदीं[5] सुचिर ॥६२ ॥
पुसतां नृपें हराया निजमधुरोक्तें तदीय खेदासी ॥
सांगे मी शुक्रसुता माझी असुरेंद्रजा[6] हे दासी ॥ ६३ ॥
राजसुता त्वद्दासी हें कैसें नृप पुसे ह्मणे कविजा ॥
पुससी काय जग असे वश कर्मा हस्त जोडिती कवि ज्या
त्यांहि कथावें मज निज - कुळ नाम असें सती अकुत्सं[7] वदे॥
नृप आपणहि तिला तें स्वमुखें सांगोनि फार उत्सव दे॥ ६

१ नगरीं राहणें. २ कमळाला. ३ हरिणाच्या मागें लागलेला ४ सहस्र दासींच्या मध्यें बसलेलें. ५ त्यांचें सौंदर्य हेंच अमृत, त्याचा डोह. ६ दैत्यपतिकन्या. ७ निंदारहित.

शशिकुलज नहुषसुत जन हा, नाम ययाति, येथ तोया मी॥
आलों मृगानुसारें आपृच्छे त्वां, तदहमितो यामि ॥६६ ॥
त्यासि ह्मणे सुरयानी परम मनोहर तुझें जगीं यश गा॥
सत्य सखा भर्ता हो झालें तुज मी मनोरमा वशगा॥ ६७॥
हे शर्मिष्ठा दासी दासी विंशतिशतेंहि कन्या या ॥
अंगीकारावें मज जाणसि तूं धर्मपाळक न्याया ॥ ६८ ॥
नृपति ह्मणे सिंधूसि त्यजुनि दया करुनिही नदी नातें॥
लावील सरासी तरि तें हित त्या शक्तिहीन-दीनातें॥ ६९॥
तुज व्हावें पात्र असीं कैंचीं पुण्यें सहाय या तितुकीं ॥
विप्र-वरसुते क्षत्रिय उतरेल तुझ्या न हा ययाति तुकीं ॥
ब्रह्म-क्षत्र-विमिश्रित- तत्वें तूंही ऋषीच सन्महित ॥
वर्णाऽऽश्रमधर्माच्या अवनें लोकीं तुझेंचि जन्म हित॥७१ ॥
त्यांतहि मीच असें तुज ह्मणत्यें, नाहींच तुजकडे दोष ॥
मजवरि गुरुचा प्रेमा बहुतचि नकरील लेश तो रोष॥७२॥
शिवलासि मत्करा तूं शिवतां अन्याय या तिजा, माता
स्त्री, गुरु कीं तूं, साजे कविसि न अन्या ययाति जामाता७३
धरिला करीं कुलीनें जो तो त्या होय योग्य अत्यागा ॥

१ चंद्रकुळांत उत्पन्न झालेला. २ विचारितों. ३ तुला ४ नंतर मी येथून. ५ जातों. ६स्वाधीन. ७ वीसशें- दोनहजार. ८ तुलनेस ९ ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचे मिश्र झालेल्या वीर्यानें. चंद्रपुत्र बुध हा ब्राह्मण. यास क्षत्रियकन्या इला दिली होती. (आ. प. अ.९आ. ४ व ५ पहा.) १० नटाकण्यास.

कर सोडिसी कसा हा धर्मज्ञा न करितांहि अत्यागा ७४
नृपति ह्मणे मज तुजही मान्य तुझा गुरु करील आज्ञा ते
वृष्टीप्रति चातकसे करिताति गुरूक्तिलाचि आ ज्ञाते ७५
जेव्हां असा निजाशय नृपरत्नानें वधूसि जाणविला॥
धात्री धाडुनि कळवुनि वृत्त, पिता त्या वनांत आणविला ७६
कविनें येतांच दिली पादप्रणता नृपासि रुचिराशी ॥
धर्माऽलोपवरासह मग विधिनें निजसुताहि रुचिराशी ७७
बहु सत्कारुनि मुनिनें वृषपर्व्यानेंहि भूप बोळविला ॥
असकृन्नरूपें प्रयाणीं गुरु-पादरजांत मुकुट लोळविला ॥
गेला पुरासि घेउनि बसवूनि मनुष्यदेव यानीं तें ॥
श्रीतें पद्म तसें वर- सद्म सुखद होय देवयानीतें ॥ ७९ ॥
बहुपुण्यवंत रमतो जैसा सानंद देवलोकवनीं ॥
स्त्रीरत्नीं बहु रमला नृप सरसीं रसिक काय तो कवनीं ८०
सदनीं करी ययाती जे कांहीं सुखविलास तीसहित ॥
रायें स्वांत्मा तैसा जेंवि हरें सुखविला सतीसहित ॥ ८१ ॥
कविजासुत यदु पाहिला त्याचें गुरुलोचना मना तुंड ॥
निववी शशिबिंब जसें करि कविचें मुदित धाम नातुंड ॥ ८२

१ अपराध. २ पायाचे ठायीं नम्र झालेला. ३ सुंदर आशीर्वाद.
४ धर्माचा लोप होणार नाहीं अशा वरासह ५ तेजःपुंज. ६ पतिगृह.
७ नंदनवनांत. ८ पार्वतीसहित. ९ वडिलांचे नेत्रांस.

अध्याय. ११

सारांश.

[१--१६] पतिपुत्रसुखाच्या अभावा मुळें शर्मिष्ठा दुःखी होते. एका उपवनांत ययातीची व तिची गांठ पडते. राजा गांधर्वविधानें तिला वरितो. तिला त्या पासून पुत्र (द्रुह्यु)होतो. [१७--२४] देवयानीला तें वृत्त समजल्यावर ती रागावून शर्मिष्ठेला त्या बद्दल विचारिते. ऋषीपासून आपणास पुत्र झाला असें सांगून शर्मिष्ठा तिची समजूत करिते. [२७--४९] अनु व पूरु शर्मिष्ठेचे पुत्र. यदु व तुर्वसु देवयानीचे पुत्र. [२७--४९] नंतर एक दिवशीं देवयानी त्याच वनांत राजाबराबर गेली असतां शर्मिष्ठेच्या पुत्रांस पाहते.देवयानीला ते राजाचेच असें समजतें.त्यामुळें ती रागावून शुक्राकडे जाते व झालेलें वृत्त त्यास कळविते [५०--६३] शुक्र राजास"जराग्रस्त होशील"असा शाप देतो.राजाच्या प्रार्थनेवरून"ज्याला जरा देशील त्याला जाईल"असा उश्शाप देतो. माझ्या पुत्रांपैकीं "जो जरा घेईल तो राजा होवो " असा ययाति वर मागतो. शुक्र तो वर मान्य करितो. [६४--७३) पांच पुत्रां पैकीं चौघांनीं नाकबूल केल्यावर पूरु जरेचा स्वीकार करितो त्याच्या तारुण्यानें राजा एक सहस्र वर्षें धर्मार्थकाम ह्या पुरुषार्थांचें सेवन करितो. नंतर पूरूला राज्याभिषेक करून आपली जरा घेऊन वनास जातो. [७४--८६] उग्र तपस्या करून तो स्वर्गास जातो. आत्मस्तुतीमुळें स्वर्गापासून भ्रष्ट होतो.इंद्राच्या वरानें त्यास सत्समागम घडतो. तेणें करून त्याचा उद्धार होतो.

होय ऋतुमती जेव्हां शर्मिष्ठा व्याकुळा वराधीनें[1] ॥
चित्तीं ह्मणे सहावें किति दुःख कलेवरें[2] पराधीनें ॥ १
प्रियतम सहाय नसतां यौवनहननें[3] करोनि जो शीण ॥
तद्वर्णनीं कुंठितमति होईल सरस्वतीहि जोशीण ॥ २
शिशु पाळण्यांत घालुनि हालवितां निजवितां सुखें जो जो[4]
धात्री[5] ह्मणति, सखीला अमृतरसचि[6] तो निघे मुखें जोजो
काय करूं एकांतीं जरि होती भेटि घाटतें मतिला ॥
विनवुनि वरितें पुत्र- प्राप्त्यर्थ तरी स्वयें सखीपतिला ४
न उपेक्षील कदापि क्षितिपति धर्मज्ञ शरण आलीला ॥
मजही व्हावे झाले कामदें[7] ते जेंवि चरण आलीला ॥५
नृपाहि उपवनीं गेला एकांतीं तीहि दृष्टिला पडली ॥
न घडावीच कधीं परि दोघांची गांठि विधिबळें[8] घडली
देतां दुर्लभ दर्शन एकांतीं करुनियां दया तीतें ॥
कळळा प्रसाद, मग ती विनवी मंजु[9] स्वयें ययातीतें ॥७
द्वारीं मृगपतिहस्तां[10] – तूनि अहो वीरराय जी मुक्ता[11] ॥
ती सेविजेल इतरें सिंहावाचून काय जी मुक्ता[12] ॥ ८
नृपति ह्मणे जें वदसी जाणतसें मी यथार्थ सुंदरि तें ॥
सरस असोचि मधुप बहु मनिं जरिहि रसें करूनि कुंदें[13] रितें

१ पतिविषयकचिंतेनें. २ देहानें. ३ तारुण्याचा नाश ४ जो जो बाळा. ५ दाई. ६ जो शब्द. ७ इच्छा पुरविणारे. ८ दैवाच्या बळानें. ९ मधुरभाषणानें. १० सिंहाच्या हातांतून. ११ पडलेली. १२ मोतीं. १३ कुंदपुष्प नीरस असलें तरीही भ्रमर त्याविषयीं सरस (प्रीतियुक्त) असतो.

तुज शयनीं न वहावें वदला कवि मज अलंघ्य आज्ञा ती
माझे तुझेहि न पुन्हा मुनिच्या क्षोभें ह्मणोत हा ज्ञाती १०
शर्मिष्ठा त्यासि ह्मणे गम्यस्त्रीविषयकानृतें पाप ॥
न शिवे धर्मज्ञाला आर्तजनाचा निवारिजे ताप ॥११
वरिलासि मत्सखीनें म्यांही वरिलासि तूं मनें, मातें ॥
पापापासुनि रक्षीं या माझ्या चालवूनि नेमातें ॥ १२
भूप ह्मणे व्रत माझें • कोणी जन जें अभीष्ट मागेल ॥
तें द्यावें त्यासि असें. मज तत्त्यागेंहि दोष लागेल ॥१३
ऐसें वदे नृपति मग द्याया त्या सुंदरीस मुदतिशय ॥
हांसे ह्मणे धरूंदे सुंदरि रंभोरु सुभ्रु सुदति शय ॥ १४
केली कृपा नृपानें प्रमथ स्वमनीं नमूनि त्या ऋषितें ॥
प्याली तीहि चकोरी पति-मुखचंद्रामृता मनें तृषितें १५
स्वर्भस्वें सुख शोभा दे क्षितिस परांहि जेंवि सुक्षितिचा
प्रसवोनि सुतासि तसा सुख शोभा दे विशुद्ध कुक्षि तिचा
शर्मिष्ठेला झाला सुत नाम द्रुह्यु ठेविलें आहे ॥
ऐसें कळतां चित्तीं चिंतेला काव्यकन्यका वाहे ॥ १७॥
भेटुनि तिला ह्मणे हें कर्म उचित सुभ्रु काय गे, हातें ॥
विमळ कुळ मळविलें कीं लावियला अग्नि काय गेहातें १८

१ उपभोगास योग्य अशा स्त्रीविषयीं खोटें बोलणें. २ पीडित जनाचा. ३ इच्छित गोष्ट. ४ त्या व्रताच्या टाकण्यानें. ५ मोठा हर्ष. ६ कर्दळीप्रमाणें जिच्या मांड्या ती. ७ सुन्दर भिवया जिच्या ती. ८ सुंदर दांत जिचे ती. ९ हात. १० आपल्या धान्यादिकांच्या उत्पन्नानें ११ दुसऱ्या लाही. १२ उत्तम जमिनीचा (कुक्षि.) १३ कूस पक्षीं प्रदेश

धवलांबरासि[1] कज्जल　तैसें जें शुचि[2]कुळासि पाप डसे ॥
तें घूतां श्रम बहु गुरु[3]　भाजति दुःखाग्रिमाजि पापडसे १९
ते[4] ह्मणे ऋषि आला　श्रुति[5]पारग धर्मशील, वर दात्या ॥
प्रार्थूनि याचिला म्यां　ऋतुकाळीं पुत्र-काम[6]-वरदात्या २०
देवी ह्मणे खरें हें[7]　जरि तरि शोभनांचि मानलें मजला ॥
मज नाम सांग त्याचें　सुंदरि जो वरद ऋषि तुला भजला
दैत्यपतिजा ह्मणे ऋषि　गमला रविसान्नि नामगोत्रास[8] ॥
कैंची शक्ति पुसाया　सांगों मी देवि काय तो त्रास[9]　२२
राज्ञी ह्मणे बरें मज　नाहीं कोप त्वदीय[10]-सुत-लाभें ॥
जन न उतलो[11] जगीं जो　तो पावे नित्य भद्र[12], उतला भें २३
वदल्या दोघी प्रेमें　झाल्या साऽऽनंद हांसल्या आली ॥
आलिंगिलें परस्पर　मग निज-सदनास भार्गवी[13] आली २४
त्यावरि दुसरा झाला　तो तुर्वसु शुक्र-कन्यका-तनय ॥
अनु पूरु पुत्र दोघे　शर्मिष्ठेला, करी न घात नय　॥ २५
कविकन्येचे दोघे　शर्मिष्ठेचे तिघे सुत, नुरवितें　॥
पितृचिंतातिमिर[14] सुहृन्[15] नयनाब्जें सुखवितें सुतनु रवि ते२६
एकासमयीं देवी　पतिसह गेली अशोकवनिकेला ॥
क्रीडावें तेथ सुखें　संकल्प असा तिनें स्वमनिं केला ॥२७

---

१ पांढऱ्या वस्त्राला. २ शुद्ध कुळाला. ३ पितर. ४ ती शर्मिष्ठा (सर्वनाम) ५ वेदाध्ययन संपविलेला. ६ पुत्रप्राप्तीची इच्छा, पूर्ण होण्याचा वर. ७ ठीक. ८ नांव आणि कुळ. ९ भय. १० तुझ्या पुत्रप्राप्तीनें. ११ उन्मत्त झाला. १२ कल्याण. १३ शुक्रकन्या देवयानी. १४ पितरांचा चिंतारूप अंधार. १५ मित्रांचीं नेत्रकमळें.

शोभे सती उपवनीं पतिसह जशि शंभुची उमा रमणी ॥
तों देखिले तिनें सुर- गर्भ-सम-प्रभ तिघे कुमारमणी २८
देवी राजासि पुसे सुरकलभाची हिरोनि गति घेते ॥
कोणाचे शिशु जैसे देवांचे चालते नगं किंवा ते ॥ २९ ॥
दिसाति तुह्मांसम रूपें श्रीचे संकेतकुंज वे जांचे ॥
काय रुचिर, काय सुचिर झाले हे प्रकट पुंज तेजांचे ३०
पाचारुनि त्यांसि ह्मणे कोणाचे बाळहो तुह्मी धार्म ॥
कोठें तुमचें, सांगा कुळ तुमचें कोण काय हो नाम ॥ ३१ ॥
अंकीं तुह्मांसि घेउन आलिंगुनि त्दृष्ट कोण होतात ॥
कोणासि माय ह्मणतां तुमचा कुल-मुकुट कोण हो लाल ३२
माता सांगुनि पुसतां तान्ह्यानसि दाविती बोटें ॥
खोटें कर्म नृपाचें जाणुनि ती दुःख थोर मनीं मोटें ॥ ३३ ॥
गेले शिशु जवळि परि न त्यांतें करुणा-सुधा-नदी-पति घे
ते त्याक्षणींच रुचले स्वकुळाचे त्या बुधा न दीप तिघे ३४
उत्सुक झाले होते अंकाऽऽरोहाऽर्थ पुत्र पर तो न ॥
प्रभु घे, मग मातेप्रत गेले रोदन करीत परतोन ॥ ३५ ॥
पाति-कृत-रूपटें पात्रे आणुनि नेत्रांसि वारि स्वेदाश्री ॥
तीस ह्मणे कां गे हे ऋषिसुत तारि नृपति सारिखे दासी ३६

१ देवगर्भाप्रमाणें तेज ज्यांचें ते. २ देवांच्या हत्तीचा छावा. ३ कल्पवृक्ष. ४ नायकास भेटण्याचें सांकेतिक स्थलविशेष. ५ फार वेळानें. ६ वर. ७ संतुष्ट. ८ पुण्यवान्. ९ दयारूपी अमृताचा समुद्र. १० ज्ञात्याला. ११ मांडीवर बसण्याकरितां.

त्वां हा भूप भुलविला केला माझा दहांत अपमान ॥
बटिक लटिक तूं दुष्टे वद लंघ्य तुला मदीय तप मान ३७
राजसुताहि ह्मणे तूं कमळाला मधुकरी जशी तृषिता ॥
ज्या भाळलीस ऋषिजा त्या सत्पुरुषीं कशी नसे ऋषिता
जो त्वत्पति तो मत्पति देवि पहा धर्म मी तुझी आली ॥
त्वां म्यांहि मनें वरितां ऋषिता पतिता प्रभूकडे आली ३९
तूं ज्येष्ठा विप्रसुता राजसुता मी सये कनिष्ठा हो ॥
जैशी तुझी नृपपदीं माझीहि तशीच एकनिष्ठा हो ॥४०॥
वदलें सत्यचि पूर्वी देवि पहातां ऋषीच पति तत्त्वें ॥
क्षोभों नको वृथा तूं हा जन दूषूं नकोचि पतितत्त्वें ॥४१॥
जी स्मरहता पद-नता त्यजिल न शशिवंशसदनदीप तितें
भेटेल नदी जीजी ती अनुकंप्यांचि नद-नदी-पतितें ॥४२॥
शुक्रसुता पतिस ह्मणे हें विप्रिय काय उचित महिम्यातें ॥
त्यजिलें आजि तुझें जें श्रीपद्महि सद्म शुचितमहि म्यां तें
आरोपूनि स्वशिरीं दासीसंगें करूनि विटलीला ॥
पंडितवर परि नशके समजावाया ययाति विटलीला ४४
गुण वावडीस सुदृढ प्रेमाचि स्त्रीस आवरायाचा ॥
तो तुटतां यत्न नसे कांहीं, गेलाचि आव रायाचा ॥४५॥
जाय पित्याच्या सदना करुनि परित्याग बायको पतिचा
पुत्रांतेंहि न पाहे सांगावा उग्र काय कोप तिचा ॥४६॥

१ सत्यविचारानें. २ हाजन-ही शर्मिष्ठा. ३ भ्रष्टपणानें. ४ कामपीडित. ५ चंद्रवंश हेंच गृह त्यांतील दीप ययाति. ६ दया करण्यास योग्य. ७ नद व नद्या ह्यांचा पति समुद्र. ८ लक्ष्मीनिवासस्थान. ९ वर. १० अत्यंत शुद्ध. ११ जारक्रीडा.

नाहींच कांतवचना त्हृदयांत धरुनि ती असुखें वळली ॥
वाटे नृपासि धरितां सोडीलचि आपुले असुं खवळली ४७
भूप ह्मणे तीस परिस माझें सुख-संपदे विनवणें, हो ॥
चित्तें सुवृत्त न पावो विश्लेषें कंप देवि न वणें हो ॥ ४८ ॥
दावार्ता जेविं मृगी कासारीं जाय, ती स्वमाहेरीं ॥
पावे नृपाहि, ह्मणे,जो नमुनि गुरुसि तापसोत्तमा हेरीं ॥४९॥
ताप दिल्हा जेणें. तो हा कामी, तापसा हतांस दया ॥
उठवि तुझी, किति मारूं हाका मीं ताप साहतां सदया५०
माझी दासी मजहुनि बहुमान्या यासि बा दया तीची ॥
तीन तिला सुत दिधले दोघे मज ती प्रिया ययातीची॥५१
स्वतपाच्या तीव्रत्वें लाजविता योगिराज जो पविला ॥
तो स्वातिक्रम कळवुनि सुरयानीनें क्षणांत कोपविला॥५२॥
वृंदावनासि मानिति अव्हेरिति मूर्ख मत्त पनसा हो ॥
तीच गति,अतिक्रम पर- तप साहो,लवहि मत्तप न साहो॥
जेणें अधर्म घडला नाशो बळवीर्य आजि राया, तें ॥
वपुला आतांचि जरा ग्रासो, हा दंड साजिरा यातें ॥५४
भूप ह्मणे शाप दिला उग्राविपत्पातें तु, ह्मातारा ॥
झालों, पहा अहा जी जोडितसें हात हे तुह्मां तारा ५५॥

१ दुःख. २ प्राण. ३ माझें विनवणें सुखपत्तीस कारण होवो. ४ चित्त विश्लेषें (वियोगानें) कंप न पावो. ५सुवृत्त (सुयश) वणें(डागानें)कंप न पावो. ६ तळें. ७वज्राला.८आपली अमर्यादा. ९ कंवडल. १० प्रकार. ११ दुसऱ्याचें तप. १२ दुःखांत पडण्यास कारण.

ऋतुदान धर्म कीं जी हा यास्तव हाय! काय शापावा ॥
कन्येकडे तरि पहा रक्षा मुनि नायका यशा पावा ॥५६॥
ह्मणतां सत्यचि देवा जें हें न विचारिलें तुह्मां चुकलों ॥
परि शापें तुमच्या प्रिय दुहितेच्या मी समागमा मुकलों ५७
करुणा करा सुतेवरि गुरुजी, प्रभुजी स्वशाप हा फिरवा ॥
मिरवा प्रसाद लोकीं, जिरवा मनिं रोष, मज इला निरवा
मी यौवनीं अतृप्तचि हीच्या, आतांचि भर विलासाचा ॥
शापमिषें त्वां तापचि आह्मां दोघांसि अर्पिला साचा५९
शुक्र ह्मणे नरनाथा नाहीं होणार शाप हा लटिका ॥
तेज पहा वचनाचें ज्यासि फळाया न लागली घटिका६०
परि मद्वरें तयाप्रति जाइल, देशील हे जरा ज्यातें ॥
येईल तुजप्रति जें याचें तारुण्यतेज राजा तें ॥ ६१ ॥
भूप ह्मणे दोघींला दिधले म्यां पांच तनय निजरेतें ॥
तो राजा होऊ जो देइल यौवनहि घेउनि जरेतें ॥ ६२ ॥
काव्य ह्मणे हेंहि दिलें जा परि होवोनि वीर्यमत्त नयां ॥
नउलंघीं धर्मातें रक्षीं दुखवीं पुन्हा न मत्तनया ॥ ६३ ॥
गुरुची आज्ञा कन्या घेउनि जाउनि गृहासि तो जीन ॥
आणी मनीं असें कीं यदुच्या देहीं जरेसि योजीन ॥ ६४

१ कन्येच्या. २ स्वाधीन करा. ३ शापरूपानें., ४ मदोन्मत्त.
५ नीतीला. ६ वृद्ध.

त्यासि ह्मणे स्वजरा घे यौवन दे, अयश अनुतं न यदो घे ॥
तो तें नकरी तुर्वसु- ही, तेंहि द्रुह्यु अनु तनय दोघे ॥६८॥
पूरुनें आज्ञेचा केला स्वीकार ते जरा याला ॥
स्पर्शे काव्य-वर-बळें याचें तारुण्यतेज रायाला ॥ ६६ ॥
करितां आज्ञा-भंग क्षोभाचें पात्र जाहले चवघे ॥
पूरु प्रसाद गुरुचा पावे सत्कीर्तिची सदा चव घे ॥६७॥
पूरुप्रति भूप ह्मणे. वत्सा मत्सार्वभौमपदवीतें ॥
तूंचि सुपात्र, मज तुझें साधुत्व तव स्तवासि वदवीतें ॥
तूं धन्य अन्य न असा कैंची सर्वत्र साधु सुतरीती ॥
बापा प्रजा अशी जी पितरांसि भवार्णवांत सुतरी ती ६९॥
धर्मार्थकाम सेवी पुत्रवयें नृप सहस्र वत्सर तो ॥
मग मनि ह्मणे पुरे हें या स्त्रीसंगीं मदीय वत्स रतो ॥
स्वल्पचि एकाहि स्रक्- चंदन-वनिताऽदि सर्व विषय मही
कळले मज हे भोगचि मारक,न व्याळ शस्त्र विप यमही७१
श्रीसेव्या सदलिमता वस राज्यसरीं निमज्ज राजीवा ॥
वत्सा बहु कष्टविलें त्वां स्वीकारुनि मज्जरा जीवा॥ ७२ ॥
जाय नृप श्रीकरवीं धरवुनियां पूरु-हस्त वनवासा ॥
नगमे प्रजांसि पति तो गुण-जित-सुर-भूरुहस्तव नयसा७३

१ निंद्य. २ शुक्राच्या वराच्या सामर्थ्यानें. ३ चांगली नौका. ४ वर्षे. ५ राज्यश्रीशीं. ६ माळा. ७ पृथ्वी. ८ स्वल्पही भोग (विषय सुखें)मारक होतात. ९ सर्प. १० लक्ष्मीनें सेविण्यास यो- ग्य. ११ सत् हेच अलि त्यांना मान्य. १२ राज्य हेंच सरोवर. १३ बूड. १४ हे कमळा. १५ गुणानीं जिंकिली कल्पवृक्षकीर्ति ज्यानें तो.

जाउनि तपोवनातें सेवी राजा महातपा पवना ॥
जाळी ज्ञानदवें तो चित्तगजाचा महात पापवना ७४
गेला स्वर्गासि अमित सुकृतें जोडोनि राय, तें नाकीं ॥
होय सदुःसह शक्रा जैसें बाळासि रायतें नाकीं ॥ ७५
एका समयीं सुरपति त्याचेंचि महत्त्व तन्मुखें वदवी ॥
ऋजुभावें नृप नेणे कीं आत्म-स्तोत्र कुगतिची पदवी ७६
स्वतपें तूं कवणाशीं तुल्य, असें हरि पुसे ययातीतें ॥
त्यातें नाहुष राजा सत्याचि सांगे मनें भयातीतें ॥ ७७ ॥
देवेंद्रा कोणीही स्वतपें मत्तुल्य जन असेना कीं ॥
काय वदों नर ते किति न महर्षिजनीं असा नसे नाकीं
शक्र ह्मणे बहु भास्वरें रविसम ज्यांचे तपोगुणें काय ॥
त्वत्तुल्य त्वदधिकही आहेत तपोनिधी उणे काय ॥ ७९
हें काय उचित तुजला साधु न कोणासही अव्हेरीती ॥
अभिमानें स्व-तपःक्षय केला कीं हे बरी नव्हे रीती ८०
झाला सर्व तपःक्षय पावें प्रक्षीणपुण्य तूं पतन ॥
बहु तप करिता तापस धन्य नव्हे, धन्य करिल जो जतन
नाहुष ह्मणे स्वपतना ऽवसरीं प्रार्थूनि नाकपाळाला ॥
हा जन संतांत पडो जरि आलें पतन या कपाळाला ८२

१ मोठी तपस्या ज्याची तो. २ ज्ञानरूप वणव्यानें. ३ भोळेपणानें. ४ नहुषपुत्र ययाति. ५ भयाला मागें टाकिलें ज्यानें तें अर्थात् निर्भय(मन) ६ तेजस्वी. ७ ज्याचें पुण्य संपलें तो. ८ आपल्या पडण्याच्या वेळीं. ९ स्वर्गाचा पालक इंद्र. १० दैवाला.

ंद्र ह्मणे तुज राया संतांत घडेल पात, कमळाला ॥
ाविसे हर्ष तुला ते देतील, हरूनि पातक-मळाला ॥ ८३
पडतां स्वर्गासि पुन्हा गेले घेवोनि संत राजाला ॥
ुप अष्टक प्रतर्दन वसुमन शिबि-नायक स्व-आल्याला ॥
रला ययाति राजा दर्शन होतांचि संतरायांचें ॥
ादर्शनांचि सुदर्शन करि गट चट कटक अंतरायांचें ८५
ें दुरित-तृण तया दव-यादव यदुचे, हरी अरि-गजांचें ॥
या पूरुचेहि पौरव पौर वदति नाक-गोष्ठिहि न ज्यांचे ८६

अध्याय १२

सारांश.

[१-७] पूरुकुलोद्भव दुष्यंत राजा मृगयेस गेला असतां तेथें ारण्यांत कण्व‘काश्यप’ ऋषीचा आश्रम पाहतो. [८-३६] कण्व-न्या शकुन्तला त्याचें आतिथ्य करिते. दुष्यन्तानें विचारि-या वरून, कौशिका (विश्वामित्रा) पासून आपलें जन्म मेनकेच्या ार्यीं झालें, व कण्वानें संरक्षण केलें असें आत्मवृत्त सांगते [३७-८] दुष्यन्त शकुन्तलेस गांधर्व विधीनें वरितो. मागून सेना पा-

---

१ शर्मिष्ठेची कन्या माधवी तिचे पुत्र. २ विघ्नांचें. ३ ज्यांचे ेर ह्म० नगरजन नाकगोष्ठी ह्म० स्वर्गाच्या गोष्ठी बोलत सत.

ठवून तुला घेऊन जाईन असें तिला वचन देऊन आपल्या नगरास निघून जातो. [४९-६०] कण्वाचा शकुन्तलेस वर.शकुन्तलेस पुत्र 'भरत' होतो. कण्व आपले शिष्य बराबर देऊन तिला राजाकडे पाठवितो [६१-८९] राजा तिचा स्वीकार करीत नाहीं, तेव्हां ती परत जावयास निघते. आकाशवाणी होते. राजा तिचा स्वीकार करितो. भरतास राज्याभिषेक. [९०-९८] भरताचें वृत्त व त्याच्या कुलांतील राजे.

श्रीमद्ययातिनंदन- पूरुकुळीं भूप जन्मले शतशा ॥
श्रवणें सत्कीर्ति हरिति ताप, सुधांच्या नद्या न लेश तशा

त्या पौरवांत झाला राजा दुष्यंत धर्मपर महित ॥
स्वगुणें करी प्रजांचें अनुदिन तो मूर्त धर्म परमाहित २

तो एकदा वनाला जाय कराया यथेष्ट मृगयेतें ॥
बल-कोल्हाहल परिसुनि कुलनाश-व्यसन ह्मणति मृग येतें

वधिले व्याघ्र वृक खग श्वापद, धरिले प्रमत्त-गज रानीं
चिरिले किरि, लेशहि धृति मृगयूथीं नुरविलीच गजरानीं

एका हरिणामागें एकाकी भूप धांवतां श्रमला ॥
जातां दूर श्रीम- त्कण्वाश्रम रम्य पाहतां रमला ॥ ५

तें मत्यलोक-तुल्यचि आश्रमपद ज्यांत अण्वघ न साच॥
तेथील तापस शिखी चातकसे, त्यांत कण्व घनसाच ॥ ६

१ ययातिपुत्र पूरु त्याच्या वंशांत. २ मान्य. ३ प्रतिदिवशीं ४ सैन्याची ओरड. ५ कुलाचा नाश करणारें. संकट. ६ राजानें युद्धावाचून गज मारूं नये असें शास्त्र ह्मणून धरिले, असें ह्मटलें. ७ डुकर. ८ ब्रह्मलोकासारखें. ९ अल्पही पाप. १० मेघासारखा.

ालिनीतटीं तो सा सिद्धाश्रमपदांत शिरला हो ॥
ांत ह्मणे काश्यप- पद-पद्मरजःप्रसाद शिर लाहो ७
अश्रमांत नव्हता साची कन्या शकुंतला होती ॥
नरदेवातें करि तेव्हां स्ववपु दीपकज्योती ॥ ८
ोकितांचि आर्धी भुळला लावण्य-कल्पलतिकेला ॥
तिणें उचितादर सस्मितमधुरोदितेंहि अति केला ९
ां ह्मणे नृपति हे जातीची सस्मिताहि कलिका मी
काय चुंबुनि ईतें सफळेच्छ तृप्त अलि कामी १०
ीस पुसे सुंदरि चतुरे तूं कोण सत्य सांग मला ॥
या वयांत हित हा उग्र तपोनियम-ताप कां गमला
ुता मी ह्मणसी परि न गमे सत्य, सत्य वद नातें ॥
कर्णतृषाहर- वृत्तसुधाचषकता स्ववदना तें ॥ १२ ॥
त ऊर्ध्वरेता कण्व तयाची सुता कशी? बोल ॥
रव दुष्यंत त्वद्वृत्ताकर्णनीं असे लोल ॥ १३
ासि ह्मणे पूर्वी एके मुनिनें विचारिलें होतें ॥
ातें मत्तातें कथिलें मज्जन्म सांगतें हो तें ॥ १४
ामित्र तप करी केलें कोणींहि तेंवि तप नाहीं ॥
ुनितेजें जग जैसें कल्पांतकाळतपनांहीं ॥ १५
ःसामर्थ्यें विश्वामित्र प्रभु स्वपद हारितो ॥
कूनि ह्मणे धरुनि करें मेनकाकरा हरि तो ॥ १६

त्रिकालज्ञानी अशा कण्व ऋषीच्या आश्रमांत. २ कण्वा-
दकमलाची धूळ हाच प्रसाद. ३ मनुष्यरूप देव असा रा-
आपलें शरीर. ५ दीपप्रकाश. ६ सौंदर्याची कल्पवल्ली
ा, ७ योग्य सत्कार. ८ हास्ययुक्त मधुर भाषणानें.

स्वःश्रीभोग[१] बहुत जरि केला परि तो गमे न केला ह
म्हणुनि इंचा[२] हा कौशिक-मुनिहि तुझा भोग मेनके लाहो
स्व-पद-हर गमे सकळां मजलाचि प्रियतमे न केवळ
न वळेल उपायशतें, तुजचि मुनी नियत मेनके वळतो
तूं पात्र गाधिजाला सदुपायन करुनि देह नुतितें हो ॥
हरि वारंवार असें स्वकरेंचि धरुनि वदे हनु तितें हो
भ्रधनु वोढुनि कज्जल- विषदिग्ध कटाक्ष-शर वरारोहे
मोडुनि लुटीं तपोधन सौभाग्यश्री तुझी भरारो हे ॥
ती अप्सरा म्हणे तो भस्म करिल मज महातपा शापें
जाइल कवण यमाच्या जोडूनि बळेंचि हात पांशापें
मी अबळा भीरु कशी साहों त्या गाधितनयतेजातें ।
भ्यालासि असा दुःसह मानुनियां तूंहि सुरपते ज्यातें
गातात कीर्ति ज्याची मुनिसुतहनन-त्रिशंकुरक्षण जा
ब्रह्मसमत्वचि दे नव- सृष्टीचा दिव्य अंकुर क्षण जा
जें दुष्कर पुरुषवरा तुजहि, कसें करिल काज रामा तें
सदमृततरु तो मुनि परि कपटें होईल काजरा मातें ॥
करिल कसें मांजर, जें दुष्कर हरि-हननकाज वाघास
नशकति अग्नि विधु कसा दिनमणिचा करिल काजवा घ

१ स्वर्गांतील संपत्तीचा उपभोग. २ या सम्पत्तीचा. ३ इ
४ खचित, ५ विश्वामित्राला. ६ उत्तम नजराणा. ७ स्तुति. ८
ई हेंच धनुष्य. ९ काजळ हेंच विष त्यानें माखलेला. १०
कोणानें पाहणें हाच बाण. ११ सुंदर कटिभाग जिचा ती.
वृद्धि पावो. १३ पाशांजवळ. १४ गाधिराजाचा पुत्र विश्वा
त्याच्या तेजाला. १५ वसिष्ठाचे शंभर पुत्र मारणें.

मुनितें मोहाया हा जन काय प्रभुं, प्रभो परि तें ॥
पहाया जातें परिजन-गत नाथतेज जय करितें ॥ २६
तव आज्ञेचा कोण सुधी जन करील अवमान ॥
मन्निकट असावे मज साह्य वसंत-काम-पवमान २७
ह्मणे सर्वहि सुर आहों तुजला सहाय कार्यकरीं ॥
ा दे मग गेली आणाया तूर्ण तोहि आर्य करीं २८
करीत होता दारुण तप तो तपोनदीन मुनी ॥
ााउनि खेळे तन्निकट प्रथम तत्पदीं नमुनी ॥ २९
करीत कंदुक- केलि मधुर गान मोहिनी, तीतें ॥
प्रथम वसनहर पवन, मग त्यजुनि तोहि नीतीतें ३०
सांत बुडाला जाणों स्त्रीरत्नशीत-नवसर तो ॥
तंगज रतला शक्र ह्मणे बहु करोनि नवस रतो ३१
गाधिजसंगें हे कन्या मालिनीतटीं ठेवी ॥
सि जाय तेथुनि बहु निष्ठुर चित्त करूनि ते देवी ३२
ली वनीं मधु पाजुनि मातेविना शकुंतांनीं ॥
विधिकवच नव्हे काळाच्याही विनाश कुंतांनीं ३३
र्थ मालिनीतें गेलों तों कळविलें इच्या रुदितें ॥
ने उटजीं केलें त्यां पालन लालन स्वयें मुदितें ३४

समर्थ. २ सेवकाचे ठायीं असलेलें. ३ धन्याचा पराक्रम. ५ तपाचा समुद्र. ६ चेंडूचा खेळ. ७ वस्त्र उडविणारा. ल हेंच शीतळ नवीन सरोवर. ९ हत्ती. १० साळ्यांनीं.

झाले शकुंत पालक म्हणुनि असे मज शकुंतलानाम ॥
ठेवुनि वागविलें हें रत्न गळां जेंवि मालती-दाम ॥ ३८
ऐसी तात मुखें श्रुत निज जन्मकथा शकुंतला कळवी ॥
पळवी स्मित करुनि नृपति मनिंची स्वालभ्यताव्यथा पळवी
नृपति ह्मणे तरि सुंदरि सुदति मुदतिशय तुला मलाहि घडो
सत्कृतिशीं रसिकांची तुजशीं माझी तशीच गांठि पडो ३७
कुलशीलगुणांहीं तूं योग्या नृप कन्यका महोदारा ॥
घे राज्य सर्व, नाहीं त्वदधिक मज अन्य काम, हो दारा
हांसुनि तीहि ह्मणे हो प्रार्थावें प्रणतपारिजातातें ॥
देवा स्वयें वहावें या निज-कारुण्यवारिजा तातें ॥ ३९॥
मजकरवीं न तुह्मी बुध गुरुमर्यादातिपात करवा हो ॥
सत्पात्रीं स्वधनातें चिंतामणिकण्वतातकर वाहो ॥ ४० ॥
भूप ह्मणे गांधर्वें तुजशीं होईन शीघ्र अन्वित मी ॥
नाहींतरि अद्य स्मर-शर-हत झालों बुडेन तन्वि तमीं ॥ ४१
अन्या धन्या कन्या अन्याय न्याय जाणत्या मागें ॥
गांधर्वेंचि वरातें भजल्या, तद्गुरुहि न भरले रागें ॥ ४२
गुरुदेवताप्रसादा हो भाजन, आपुल्याचि देहातें ॥

१ माळ. २ आपल्यास प्राप्त होण्यास अशक्य अशी चिंता. ३ सुंदर काव्य. ४ नम्र झालेल्यास कल्पतरु. ५ दया हेंच उदक त्यांत कमळ-शकुंतला. ६ बापाच्या मर्यादेचें उल्लंघन. ७ चिंतिलें देणारा कण्वाचा हात. ८ युक्त. ९ काम बाणांनी पीडित. १० हे सुंदरि.

सत्कीर्ति जगीं व्हाया सत्पात्रीं आपुल्याचि दे हातें ४३
सुत युवराज असो हा वरुनि वर निका शकुंतला आली
झाली करांत याच्या मधुपवरनिकाशकुंतला आली ४४
तेव्हां तदैव ह्मणे योग्य तुला न नर अन्य केलीला ॥
श्री विष्णुशीं तशी तूं याशि करीं कण्वकन्यके लीला ४५
राजा दुष्यंत ह्मणे लब्धमनोरथ प्रियंवदे विरहा ॥
मीही भ्याडचि सेना पाठवितों तों अशीच देवि रहा ४६
दे मज निरोप हंसें वद विस्मरिजेल काय देवि सर ॥
भिन्न दिसो एकचि वपु हें कोणासहि न काय दे विसर ४७
गेला निरोप घेउनि परि मनिं कण्वासि भूप तो भ्याला॥
चित्तीं ह्मणे अहा मुनि शापिल मज परमविपयलोभ्याला ४८
आला कण्व मुहूर्तें फळ पुष्प समित्कुशांसि आणूनी ॥
झाला प्रसन्न भगवान् दिव्यज्ञानेंकरूनि जाणूनी ॥ ४९
कण्व ह्मणे वत्से त्वां केला निश्चित आजि तातकर ॥
नधरीं संकोच नव्हे गांधर्वविधि स्वधर्मघातकर ॥५० ॥
तुज सुत होईल भला निववील यशोमृतें कुलीनमनें ॥
त्यासि मदाशीर्वादें करितील समस्त नृप मुली, नमनें ५१

१ भुंगा सारखे केश जिचेती. २ बापाचा हात. ३ हे वत्से शकुंतले.

तातातें नमुनि ह्मणे म्यां दुष्यंतासि वाहिलें काय ॥
भवदाश्रमीं[1] अतिथिचें न्हतां प्रिय उचित राहिलें काय
त्यावरि कृपा करावी द्या हा वर योग्य होय कन्या या॥
कण्व ह्मणे हेंहि दिलें कां भीसी न करुनीहि अन्याया५३
झाला शकुन्तलेला सुत, सुतपां[2] त्यासि कण्व परिपाळी ॥
गृहधर्माचीं कुतुकें दे तो भगवान् विरक्त परि पाळी ५४॥
भरवी मृगाऽर्भकां[3] मग तो भरवी कां न नातवा घांस ॥
झाला असा शिशुपणीं बद्ध करी काननांत वाघांस ५५॥
तो आश्रमवृक्षांशीं शार्दूल-वराह हस्ति-हरि-सेना ॥
बांधी सा वर्षांचा शिकवी कण्वोक्त युक्त परिसेना ५६
सर्वदमन त्यासि ह्मणति करिति सदा सुवरवृष्टि[4] जलद-मुनी
निरुपम सुख प्रजांला हा सुख देईल सर्व खल दमुनी ५७
कण्व ह्मणे मुलि झाला राज्योचित सुत मलाहि लाभ वनीं
जा पतिगृहासि, शोभे स्त्रीजन पतिच्याचि राहिला भवनीं५८
राज्यसुख पहा पतिची सेवाकरिं मज उदास मुलि नमनीं
पतिसह वृद्धपणीं ये जरि हें वन सिंधुनीरपुलिन मनीं ५९
आज्ञापिले स्वशिष्य स्वसुता नेत्रें पुसोनि पाठविली ॥
साश्रु-मुनिजनीं कण्वें शतवार तदीय-भक्ति आठविली ६०
दुष्यंतसद्मपद्मीं[5] ते स्त्री श्री[6] कण्वभानुं[7]शिष्यकरीं[8] ॥

१ आपल्या आश्रमांत. २ चांगली तपस्या ज्याची तो. ३ हरिणबालकें. ४ उत्तम वरांची वर्षाव. ५ दुष्यताचें घर हेंच कमळ. ६ ती स्त्री हीच श्री. ७ कण्व हाच सूर्य. ८ शिष्य हे कर.

नेली पुत्रंसुगंधा सह धर्मनयांऽबुपूर्ण नगरसरीं ॥ ६१ ॥
पतिला ह्मणे मुनिसुता द्यावें पुत्रासि यौवराज्य नृपा ॥
स्मृति आहे कीं केली पूर्वी जी काश्यपाश्रमांत कृपा॥६२
राजा ह्मणे कवण तूं कोणाचा पुत्र काय गे वदसी ॥
काच स्मृतिरपि तापसि मैवं प्रलपात्र भूभुजःसदसि ६३
माध्वी ह्मणे अहो नय धर्मज्ञ तुह्मी नरेंद्र पौरव कीं ॥
वदतां असें कसें हो करितां विश्वासघात रौरव कीं६४
मृगयेचिये प्रसंगीं हरिणामागें वनांत लागोनी ॥
आलासि मालिनीच्या तीरीं कण्वाश्रमासि भागोनी ६५
सिद्धाश्रमांत नव्हता तात तुला त्यांचि पूजिलें वन्यें ॥
जागें काय करावें निपट कपट-निद्रिता जना अन्यें ॥६६
मज्जन्मवृत्त पुशिलें त्वां, मग त्यां मेनकाऽप्सरा माय ॥
कौशिक बाप, असें तुज कथिलें तें विसरलासि तूं काय
सुत-यौवराज्य-वर मज देउनि गांधर्वविधिकरोनि भला ॥
वरुनि नजाणें ह्मणसी पूरुकुळीं तूंचि सुज्ञ साधु भला ६८
स्त्रीस ह्मणति जाया सुत रूपें पति तदुदरांत जन्मति तें

---

१ पुत्र हाच सुगंध. २ धर्म व न्याय ह्या उदकांनीं भरलेलें. ३ नगर हेंच सरोवर. ४ कोणती स्मृति!हे तापसी, अशी बडबड नको येथें राजसभेंत. ५ नरक. ६ वनांतील फलपुष्पांनीं. ७ केवळ. ८ कपटानें निजलेला. ह्म. झोंपेचें ज्यानें ढोंग केलें आहे. ९ तुझ्या पुत्रास राज्य देईन असा वर १० जिच्या ठायीं पति, पुत्ररूपानें उत्पन्न होतो ती. ११ तिच्या उदरांत.

श्रुतिवचन तुज असावें ठावें, परि मान्य होय सन्मतितें[1] ६९
मी जाया सत्कार्या[2] आत्याचि तुझा कुमार हा राया ॥
झाला आप्त परि गळां न धरिसि अद्यापि रत्नहारा या
भूप ह्मणे भग्नव्रतें[3] तात तुझा, मायही तुझी असती ॥
नमतीस तत्सुता तूं लज्जा कांहीं तरी तुला असती ॥ ७१
सा वर्षांचा ह्मणसी इतुक्यांतचि येवढा कसा गे हा ॥
स्वीकारुनि तुज स्वामू डाग कसा मूढलोकसा गेहा ॥७२॥
माध्वी ह्मणे मिळविलें ज्ञान-तपःकीर्ति-भाग्य मत्तातें ॥
कैचें तुझ्या कपाळीं नीचा अति-तुच्छ-भाग्य-मत्तातें[3] ७३
जी ब्रह्मयोनि[4] देवी मन्माता मेनका सुरास मता ॥
नीचा तुझीच माता करिल सुधेची कसी सुरा समता ७४
जरि मुख्य-सत्य-धर्म[5] च्युत आपण विश्वनिंद्य जन नीचा ॥
निंदिसि कसें पदातें मत्ताताच्या मदीयजननीच्या ॥ ७५
पौरव-रौरवं-गौरव[7] कर्ता भर्त्ता[8] भला मला गमसी ॥
समशीलबुद्धि होउनि[9] नीतीनें आजि बोलुं लाग मसीं ७६

---

१ सज्जनाला. २ सत्कारास योग्य. ३ भंग पावलें व्रत ज्याचें तो. ३ अतिशय क्षुल्लक ऐश्वर्यानें उन्मत्त झालेला. ४ ब्रह्मदेवा पासून उत्पत्ति जीची ती. ५ श्रेष्ठ व सत्य अशा धर्मा पासून भ्रष्ट. ६ सर्व. ७ पौरव राजां करितां नरकांचें गौरव करणारा. ८ राजा. ९ पक्षपातरहित स्वभाव व बुद्धि ज्याची तो.

बहुधा तुझें कृपाळ न साहे सुत-रत्न-सन्निधानातें ॥
हतभाग्य नये देतां दादुनि आणूनि सन्निधानातें ॥ ७७ ॥
क्षितिपति मत्सुतचि असो तेजाचा मूर्तिमंत हा निकर ॥
हा निकर मांडिला तूं देशील कर स्वकीर्तिहानिकर ७८
ऐसें वदोनि उठली जाया तों जाहली नभोवाणी ॥
दुष्यंता काय करिसि समजावीं आपुली सती राणी७९॥
त्वां हे विधिनें वरिली या साध्वीचें विशुद्ध जनु रागें ॥
पुरराष्ट्रभस्म नकरो समजावीं सुतवतीस अनुरागें ॥८०॥
पुत्राचें भरण करीं भाग्यें तुज लाधला भर तयातें ॥
ह्मणतील आजपासुनि भुवनीं जन सर्वही भरत यातें ८१
स्वकुळ-पुरोहित ऋत्विग् मंत्री आचार्य साधु जे होते ॥
राजा ह्मणे परिमिळें ह्मणती सारेचि एकदां हो ते ॥ ८२
मत्सुत मद्वनिता हे मी जाणें परि जनास कळवाया ॥
ऐसें निष्ठुर वदलों तुमची शंका अशेष पळवाया ॥ ८३॥
कळवुनि असें समस्तां हृदयीं सप्रेम बाष्पभर तातें ॥
आलिंगिलें गुरु-सुहृ- त्सचिवाऽनुमतें करुनि भरतातें ८४
कण्वसुतेसि ह्मणे नृप दयिते साध्वी क्षमा करीं भीरू ॥

---

१ पुत्ररत्नाच्या सहवासाला. २ दुर्दैवीमनुष्य. ३ उत्तम प्रकारचा रत्नादिकांचा ठेवा. ४ राशि. ५ अनर्थ. ६ आपल्याकीर्तीची हानि करणारा असा कर ह्म. राजग्राह्य भाग तुला द्यावा लागेल. ७ जन्म. ८ प्रीतीनें. ९ पालन. १० स्वीकार करा.

त्वत्क्षोभा भ्याला सति हा जन बहु पावका जसा भीरु
असकृत्[1] विरहद[2] तापद परि मित्रीं काय सुमुखि भीरु सती
दयिते नलिनी न धरुनि चित्तीं स्वप्रेम-भंग-भी रुसती ८६
माझी कीर्ति श्री तूं बोलाया वद न कोरडें जा ये ॥
तत्कंठ कां न दाटे येऊं देऊं नको रडें जाये ॥ ८७ ॥
वदलों शुद्ध्यर्थ असें भीतों बहु मानसांत डागातें ॥
निंदिल हंसवर कसा रस सेवुनि मानसात[3] डागातें ८८॥
स्त्री सुखवुनि दुष्यंतें गुरु-सेवा-पुण्य-कीर्ति-लाभ-रत[4] ॥
युवराज पुत्र केला कविनीं तो सुबहु कीर्तिला[5] भरत ८९
दुष्यंत जधीं राजा[6] झाला रिपुनृप तधींच नक्षत्रें ॥
भरत तरि रवीच, परी तें यश केलें कधींच न क्षत्रें॥ ९०
कण्वें भरता करवीं बहुदक्षिण[7] यज्ञ करविले शतशा ॥
याचा प्रताप मिरवी छवि पाताळींहि न रवि लेश तशा[8]९१
गोवित्तें[9] वाजिमेधीं[10] ब्राह्मणपूजाद्यनंतलाभरतें[11] ॥
दिधल्या सहस्रपद्में कण्वाला धेनु दक्षिणा भरतें ॥ ९२ ॥

---

१ वारंवार. २ विरह देणारा. ३ मानससरोवराला. ४ गुरूंची सेवा, पुण्य व कीर्ति हीं मिळविण्यांत तत्पर. ५ वर्णिला. ६ राजा, पक्षीं चंद्र ७ पुष्कळ दक्षिणा ज्यांत दिली ते. ८ तशा छबीला इ. कांतीला रवि लेश न मिरवी. ९ गाई हेंच धन. १० अश्वमेध. ११ ब्राह्मणांची पूजा इ. पुष्कळ लाभांविषयीं तत्पर.

केली कीर्ति शशिकुळीं भरतें नाशूनि भूमिभार तता[1] ॥
ह्मणवूनि पौरवांच्या ठायीं नांदे प्रसिद्ध भारतता॥ ९३ ॥
भरत-सुत भुमन्यु नृपति, तत्सुत सूहोत्र, तत्तनय हस्ती ॥
तत्तनय तो विकुंठन. ह्मणति सदा साधु अस्तु ते स्वस्ती
नंदन विकुंठनाचा अजमीढ, जगत्पवित्र यत्स्मरण ॥
पुत्र चतुर्विंशतिशत त्याचा[2] कुळकर[3] तयांत संवरण ९५
संवरणाचा सुत कुरु त्याचा नंदन विहार मतिशाली ॥
त्याचा तनुज अनश्वा स्त्री अमृता मागधी तया झाली९६
तत्पुत्र परीक्षिन्नृप तन्नंदन भीमसेन भूमिपती ॥
त्याचा परिश्रवा सुत त्याचा तनुज प्रतीप शुद्धमती ९७
अप्रतिम चरित्र प्राशावें श्रवणकरूनि आर्यांनीं ॥
गाईल रामकरुणा-घनभक्तमयूर[4] तेंचि आर्यांनीं ॥ ९८ ॥

अध्याय १३ वा.

सारांश.

[१-८] इक्ष्वाकुकुळोत्पन्न महाभिष राजा व गंगा हीं दोघें ब्रह्मदेवाचे सभेत गेलीं असतां राजा गंगेस पाहून मोहित होतो.

---

१ विस्तृत. २ अजमीढाचा. ३ वंशधर. ४ राम हाच करुणेचा मेघ त्याचा भक्त मयूर.

ब्रह्मदेव रागावून, " तूं मनुष्य लोकीं विषयसुख भोगून मग स्वर्ग पावशील " असा शाप देतो. महाभिष प्रतीप राजाच्या उदरीं येतो. [९-१६) गंगा ब्रह्मसभेतून परत येत असतां मार्गांत तिला वसुनामक देव भेटतात. व " तुह्मी योनिसंभव व्हाल"असा आपणांस दिलेला वसिष्ठाचा शाप तिला कळवितात. " तूं मानुषी होऊन प्रतीपपुत्र शांतनु राजाची स्त्री हो. तुझ्या उदरीं आह्मी येऊं. उपजतांच उदकांत बुडवून आमचा उद्धार कर. आह्मी प्रत्येकाच्या तेजाच्या अष्टमांशानें झालेला एक पुत्र राजास देऊं"असें तिला सांगतात. [१७-२६] तें मान्य करून ती गंगाद्वारीं प्रतीपराजा तप करीत असतां त्याकडे जाते. " मी तुझी स्नुषा होईन" असें वचन देत. [२७- ३९] प्रतीपास शांतनु (महाभिष) पुत्र होतो. तो वयांत आल्यावर त्यास राज्याभिषिक्त करून गंगेचें वचन सांगून तपोवनास जातो. [३६ ४४] शांतनु मृगयेस जातो. स्वप्नांत त्यास गंगा भेटते. " मीं केलेल्या कामास तूं दोष दिला असतां मी निघून जाईन" अशा करारानें गंगा त्याची स्त्री होते. [४९-९६] गंगा सात पुत्र उदकांत बुडविते. आठवा बुडवीत असतां राजा निषेध करितो. ती रागावून जावयास निघते. " आपव (वसिष्ठ) ऋषीची कामधेनु द्युनामक वसूनें हरण केल्या मुळें,मनुष्यलोकीं जन्म घ्याल इ. ' वसिष्ठानें अष्टवसूंस शाप दिला. तेच माझे पुत्र झाले.

लवकर उद्धार होण्याकरितां मी त्यांस गंगेंत टाकिलें, असें आत्मवृत्त राजास सांगते. आठवा पुत्र घेऊन निघून जाते. [६७–७०] नंतर एकेदिवशीं शांतनु मृगयेस गेला असतां गंगा पुत्रासह त्यास दर्शन देते. पुत्रास (देवव्रत) त्याच्या स्वाधीन करून निघून जाते [७१—१००] देवव्रतास यौवराज्याभिषेक. राजा यमुनातीरीं गेला असतां सत्यवतीस पाहतो. तिच्या स्वरूपास मोहित होतो. राजा तिच्या पित्याकडे जाऊन आपला हेतु कळवितो. तो हिच्या संतस राज्य असावें असें कळवितो. त्यामुळें खिन्न होऊन राजा परत येतो. हें देवव्रतास समजल्यावर तो त्याच्या अटी कबूल करून बापास सत्यवती आणून देतो. देव संतुष्ट होऊन त्यावर पुष्पवृष्टि करितात व त्याचें नांव "भीष्म" असें ठेवितात. शांतनु संतुष्ट होऊन " तूं स्वच्छंदमरण होशील" असा आशीर्वाद देतो.

इक्ष्वाकुवंशज महा- भिष राजा सांगराजसूयशतें ॥
हयमेधसहस्रेंही जोडी दुर्लभ सुरांहि जें यश तें ॥ १ ॥
तो नृप झाला स्वर्गीं बहुमान्य सुरांसि सुकृत साधूनी ॥
ब्रह्मसभेसि बसविला होता तत्रत्य[1]सर्व साधूंनीं ॥ २ ॥
विधिदर्शनार्थ गेली ब्रह्मसभेप्रति सरिद्वरा[2] गंगा ॥
तों तदुरोंचल[3] उडवुनि मारुत उघडें करी तिच्या अंगा ३
सर्व अधोमुख झाले पाहे नृप तो तसाचि गंगेतें ॥

१ तेथील. २ नद्यांत मुख्य. ३ तिच्या हृदयावरील पदर.

जाणे द्रुहिण महाभिष मन तद्रूपीं क्षणार्ध रंगे तें ॥४॥
ब्रह्मा ह्मणे नृपा नर- लोकीं जा घे सुजन्म, थापटुनी ॥
भुज, जिंकिलें न कोणी ज्ञानाऽसि-विनाचि मन्मथा पटुनी
जाणूनि अहित केवळ ज्यांहीं त्यजिलेंचि विषय-मद्यजनीं
ते साधु सत्यलोकीं राया होताति योग्य मद्यजनीं ६ ॥
भोगुनि विषय विटोनि स्वर्गतिला पावसील विपयमते ॥
राया कळो तुज अमृत अनुग्र, कीं विपय उग्र विष यम ते
स्वमनीं ह्मणे महाभिष आत्मा शुद्ध प्रतीपभूपाचा ॥
व्हावें तत्सुत,आश्रय योग्य पयोराशिचा न कूपाचा ८
परते तेथुनि गंगा त्याचि नृपातें मनांत रेखूनी ॥
मार्गी पुसे वसूंतें तद्वृत्त, तयां सखेद देखूनी ॥ ९ ॥
वसु ह्मणति वसिष्ठातें नमन नकेलें ह्मणूनियां शाप ॥
व्हा योनिसंभव असा दिधला अत्यंत पावलों ताप १०॥
तूं देवि मानुषी हो आह्मां त्वत्कुक्षिमाजि जन्म हित ॥
अन्योदरवास नसो भगवति भवदुदरवास सन्महित ११

---

१ ब्रह्मदेव. २ ज्ञानरूप खड्गा वांचून. ३समर्थांनीं. ४विषय हेंच मद्य. ५ माझ्या पूजेला. ६ विषयासक्त बुद्धि ज्याची अशा राजा. ७विषय हे उग्र विष व यम आहेत. किंवा अनुग्र अमृत आहेत हें तुज कळो. ८ मोठा जलसंचय.९ तुझ्या उदरांत १० तुझ्या उदरांत राहणें. ११ सन्मान्य.

गंगा पुसे तयांला तुमचा होईल कोण हो कर्ता ॥
वसु सांगती प्रतीप- क्षिति-पति-सुतशांतनु क्ष्माभर्ता १२
गंगा ह्मणे करीन प्रिय तुमचें त्याहि नृपतिचें इष्ट ॥
धर्मयशस्कर जें जें कर्म स्वीकारितीच तें शिष्ट ॥ १३ ॥
वसु ह्मणती जो होइल तो तो सुत निजजळांत बुडवावा
त्वां क्षिप्र विप्र-सत्तम-दत्ताऽस्मच्छाप-ताप उडवावा १४
स्वःसिंधु ह्मणे वसु हो ऐसेंचि असो, परंतु मत्संगा ॥
पावुनि नृप न निवाला या पात्र न अपयशासि हो गंगा १५
वसु ह्मणति सर्व देऊं स्वाष्टमतेजोंऽश एक सुत राया ॥
होईल सेतु केवळ नष्टात्मज-शोक-सिंधु उतराया ॥ १६ ॥
ऐसा निश्चय केला गंगाद्वारीं मग प्रतीपातें ॥
पाहे गंगादेवी मूर्तिमती पूरु-वंश-दीपातें ॥ १७ ॥
नृप जप करीत होता तों त्याच्या ती हळूच निष्पंकीं ॥
अतिरुचिरांगी गंगा बसली जाऊनि दक्षिणीं अंकीं ॥१८
तीतें कल्याणि तुझें प्रिय काय करूं असें पुसे राजा ॥
गंगा ह्मणे करावा स्वीकार, त्याग न करिजे माजा ॥१९
भूप ह्मणे हें न घडे असवर्णा तूं शुभांगि परदारा ॥

---

१ पृथ्वीपति. २ द्विजश्रेष्ठ वसिष्ठानें दिलेला आमचा शाप त्याचें दुःख. ३ आह्मांपैकीं प्रत्येकाचा आठवा तेजाचा अंश यांहीं करून झालेला. ४ मृत पुत्रांचा जो शोक त्याचा समुद्र. ५ पापरहित. ६ फारसुंदर शरीराची. ७ परजातीय.

मज ठावें नरकाच्या जातोचि परांगनेच्छु नर दारा २०
गंगा ह्मणे अनिंद्या दिव्या मी, मत्प्रसंग न विटाळी ॥
भज मज, येतां असुलभ वस्तु करा त्यांसि कोण कवि टाळी
नृपति ह्मणे तरि ह्मणतों स्वकरा हा दिव्यलाभ याला मी
अंकीं जरि कल्याणी प्रथमचि तूं बैसतीस या वामीं २२
अंक स्नुषा-सुतांला दक्षिण, योग्य स्त्रियांसि वाम हित ॥
सोमूनि विलंबातें हो सूनचि, पथ नव्हे नवा महित ॥२३
गंगा ह्मणे बहु बरें तुमचा आत्मा कुमार जो भावी ॥
त्याच्या तरि वामांकीं हे सून यथाभिलाष शोभावी २४
पावेल पति सुगतिला वर्तन असेंचि साधु बहुधा मी
परि साधुअसाधु किमपि न ह्मणावें, हित करीन बहु धामीं
ह्मणतां अवश्य झाली गुप्त सती क्षिप्र, ती परायास ॥
प्राप्त्यर्थ न करितांचि स्वमुखें प्रार्थी प्रतीपरायास ॥ २६
पुत्रार्थ यज्ञ केले आर्जविले अमर विप्र, ती परते ॥
त्यापासून तपीं स्त्री सह कुळ-सारसरवि प्रतीप रते २७
पोटासि महाभिष नृप आला, झाला कुमार बहु रुचिर ॥
बहु वृद्धपणीं फळला विधिं करितां परम उग्र तप सुचिर

---

१ त्या वस्तूला. येथें वस्तुशब्द नपुंसक लिंगी समजावा. २ डाव्या. ३ बरें वाईट. ४ फार प्रयत्न. ५ तेव्हांपासून. ६ कुळ हेंच कमळ त्याचा सूर्य. ७ दैव. ८ फार वेळ.

कुळ शांत जाहलें तें जन्मुनि विस्तारिलें ह्मणूनि सुता ॥
शांतनु ऐसें ठेवी नृप नांव यशें दुधांचियाहि उता २९ ॥
धन्य प्रतीप राजा भासे जोडाचि शांतनु रवीतें ॥
होतें शोकतम मनीं कीं झाला वंश शांत, नुरवी तें ३०॥
सुत यौवनस्थ होतां पूर्वकथा भूप त्यासि तो कानीं ॥
सांगोनि ह्मणे तैसी स्त्रर्गींहि न पाहिलीच लोकांनीं ३१
भेटेल तुला तनया धन्य कराया स्वयेंचि ती महिला ॥
मंजपाशीं वर वरिला आहेचि, तिला मजें दुज्यां महिला॥
जें ती करील तें त्वां सर्व सहावेंचि रुक्ष न वदावें ॥
प्रेम तुटतांचि जाइल तेंचि करीं तीस नित्य नव दावें ३३
हा बाल्हीक अनुज हें राज्य तुझें घे करीं, करीं अवन ॥
भवन हित नव्हे आह्मां हित कुरुकुळजांसि या वयांत वन
समजावुनि शांतनुला जाय जसा ज्येष्ठपुत्र देवापी ॥
किति राज्य दे तपस्या सुख अमृताचीहि तें न दे बापी
बहु महिमा शांतनुचा स्पर्शे ज्या ज्यास तो सकारुण्य ॥
त्या त्या जीर्णांसि पुन्हा तत्काळ प्राप्त होय तारुण्य ३६
तो मृगयाशीळ नृपति एकाकी सुरसरित्तटीं धन्वी ॥

---

१ नाम, पक्षीं दोष. २ तें शोकतम. ३ स्त्री. ४ दुसरीला. ५ पृथ्वीला. ६ कठोर. ७ प्रेमच.८ दावें. ९ देवापि, शान्तनु व बाल्हीक हे प्रतीपाचे तीन पुत्र. १० ह्मातारा. ११ धनुर्धर.

होता तों एकांतीं तेणें दूरूनि देखिली तन्वी ॥ ३७ ॥
सेविति आमरण सदा यतिपति जे परम शांत नुसतीतें
निरुपम तनु प्रकटितां कां हो न भुलेल शांतनु सतीतें ३८
नृपति ह्मणे तूं कोण त्रिभुवन-सौंदर्य-मूर्ति रुचिरतमी ॥
रूपीं लुब्ध चकोरचि झालों त्वन्मुखसुधांशु-रुचि-रत मी
वद सुदति या वनीं कां मी तों भूप प्रतीप-सुत धन्वी ॥
भ्रमतों असाचि मृगया--शीळ वनीं सांग कोण तूं तन्वी ४०
वर मागतों तुला तव शृंगारामृतरसांत मज्जाया ॥
दे दान हें उदारे हो होउनि सुप्रसन्न मज्जाया ॥ ४१ ॥
गंगा स्मित करुनि ह्मणे राया होईन मी तुझी भार्या ॥
परि अप्रिय न करावें दूषुनि माझ्या शुभाऽशुभा कार्या ॥
विप्रिय करितांचि नृपा जाईन, असें रुचेल तर हे मी ॥
स्त्रीरत्न योग्य अंकीं बसवावें जेंवि रत्नवर हेमीं ॥४३॥
तें मान्य करी राजा जेव्हां दे त्यास दान वपु राणी ॥
त्या त्यांत रस जसा मन रसिका दे त्या सदा नव पुराणी
झाले सुत आठ तिला त्यांत उपजतांचि बुडविले सात ॥
त्यागभयें नृप साहे जरि संततिचा असा करी घात॥४५॥

१ प्रवाहरूपिणी अशा गंगेला. २ अतिसुन्दर. ३ तुझें मुख हाच चन्द्र त्याच्या कान्ति तींत मग्न. ४ बुचकळ्या मारण्यास. ५ माझी स्त्री. ६ उत्कृष्ट रत्न. ७ स्वर्णावर. ८ आपला त्याग करील या भयानें.

सुत आठवाहि होतां नृप पावे पुत्र-शोक-कष्ट महा ॥
नकरीं कुळघात ह्मणे एकतरि असो कुमार अष्टम हा ४६
त्वां न सुत, पति बुडविला, झालों सुत-शोक-पावकीं तप्त॥
यासिहि बुडविसि काय क्रूरे ते बुडविले जसे सप्त ॥४७॥
देवी ह्मणे नृपा तुज पुत्र प्रिय, मी नव्हें प्रिया युक्त ॥
हा सुत घे, जातें, त्वां विप्रिय केलें न रक्षिलें उक्त ॥४८॥
विप्रिय करूनि माझें त्वां मत्सहवास-समय सम्पविला ॥
ऐसें वदोनि गंगा- देवीनें तो नृपाळ कम्पविला ॥ ४९ ॥
मग कथिलें मी गंगा, सुत हे वसु, आपवें दिला शाप ॥
केले विमुक्त, नाहीं केलें त्वत्सुत वधूनि म्यां पाप ॥५०॥
वसुशापाचें कारण पुसतां गंगा ह्मणे असें झालें ॥
एका वसुच्या चित्तीं स्वस्त्रीचें दुष्ट बोलणें आलें ॥५१॥
हरिली वसिष्ठमुनिची धेनु श्रीनन्दिनी स्व-बळ-दर्पें ॥
मग शापिलें डसावें पुच्छ तुडवितां पदें जसें सर्पें॥५२॥
जन्मा मनुष्यलोकीं ऐसा सर्वांस शाप, त्यांत नृपा ॥
सत्वर सुटाल जन्मुनि असि केली कवळितांचि पाय कृपा
जेणें केलें मुनिचें धेनु-हरण तो द्युसंज्ञ हा याला ॥
ऋपिचा वरप्रसाद प्रणति करुनि विनवितां असा झाला
राहेल हा द्युनामा नरलोकीं बहुतकाळ, परि हार ॥
होईल सज्जनांचा प्रणतार्तीचा करील परिहार ॥ ५५ ॥

१पुत्रशोक हाच अग्नि. २ वरुणपुत्र वसिष्ठानें. ३ द्यु या नांवाचा वसु. ४ शरणागतांची पीडा.

शास्त्रनिपुण धर्मात्मा पितृभक्त ब्रह्मचर्यपर महित ॥
होइल लोकीं जोडुनि कीर्ति, कुळाचें करील परम हित ५६
नेतें शिशुला, मग हा येईल त्यजिल न वसु धामातें ॥
बहु भुलविला पति ह्मणुन हे देउं शाप न वसुधा मातें ॥
दयिता गेल्यावरि तो हस्तिन-पुर-नाथ शान्तनु भाज्य ॥
क्रतु दान धर्म साधी श्रीरामासारिखें करी राज्य ॥५८॥
वेदांनीं कथिलीं तीं करि कर्में ब्राह्मणांसि दे दानें ॥
वर्षे छत्तीस नृपति कण्ठी गंगा-वियोग-खेदानें ॥ ५९ ॥
गंगातटासि मृगया- व्यासंगें जाय एकदा भूप ॥
तों स्तब्ध अल्पहि दिसे तोय, ह्मणे कां इचें असें रूप॥
भूप ह्मणे जाणविला प्रियविरह क्लेशहेतु दुष्करसा ॥
गंगाहि मद्वियोगें झाली मत्तुल्य काय शुष्करसा[१] ॥६१॥
करुनि विचार पहातां सर्वत्र कुमार पटु धनुष्पाणी[२] ॥
दिसला, यत्कृतमार्गण- सेतूस्तव[३] तें तसें दिसे पाणी ६२॥
झाला अदृश्य सत्वर दिग्व्याक्रांति जेधवां कुमारमणी ॥
सुतआठवुनि नृपें ती विनविलि जसि शंकरें उमा रमणी ॥
दुर्लभ दर्शन तनयहि द्याया ती आपणासि[४] तरुनि करें ॥
सुत धरुनि ये, जिचें यश गावें सन्तानकादितरुनिकरें[५]६४।
आली निववायाला सस्मित देवी जसी नवसुधा हो ॥

१ शुष्क झाला रस जीचा ती. २ हातांत धनुष्य घेतलेला. ३ ज्यानें केलेल्या बाणांच्या सेतू मुळें. ४ आपल्या प्रवाहाला. ५ सन्तान या नांवाचा वृक्ष ज्यांत मुख्य अशा देववृक्षांच्या समूहानें.

दर्शन होतांचि दिसों   सहसा दे वीजसी न वसुंधा हो ॥
गंगा ह्मणे अहो जी   तुमचा हा पुत्र आठवा याला ॥
त्या स्वगृहीं मज समयीं   यातें पाहूनि आठवायाला६७॥
हा शिष्य वसिष्ठाशीं   भृगुरामाशीं हि सम, न वेदांत ॥
शास्त्रांत उणा, आधीं   या आले वेद मग नवे दांत ॥
गुरु शुक्र नीतिशास्त्रीं   पटु भटपाते शक्रसम रविं खरा या
लाजे, कीं सुकुशळ हा बहु शरकरें करुनि समर विखरा या
त्यां देवँव्रत ऐसें   याचें अन्वँर्थ ठेविलें नाम ॥
ने पुत्ररत्न शोभे   येणें कुळदीपकें तुझें धाम ॥ ७० ॥
देउनि सुतरत्न करीं   घेउनिपतिवित्त चित्त ती गेली ॥
नेत्रोदकें तिच्यांच्या   गंगा गंगातटीं नवी केली ॥ ७१ ॥
पुत्रासि पुरीं नेउनि   शान्तनु दे यौवराज्यपद त्यातें ॥
सामात्य पौर झाले   वश त्या प्रिय, पथ्य, सत्य,वदत्यातें
सत्पुत्रें सर्व भर   स्वशिरीं घेतां प्रतीपसुत हर्षें ॥ ॥
नेता झाला घटिका   चार तशीं चार उपरि त्या वर्षें७३
यमुनातीरवनीं तो   गेला होता सुभूषित सुवासा ॥
तेथें नृपासि मारुत   भेटे न्हाऊनि आणुनि सुवासा ॥७४॥
सत्यवतीनिकट नृपा   नेलें गंधें तदंगसम्भूतें ॥
जैसें तपोबलें मन   वेधूनि उमासमीप शम्भूतें ॥ ७५ ॥

---

१ पृथ्वी. २ शर हेच कर. ३ पसरण्यास. ४ देवाप्रमाणें ज्याचें व्रत तो. ५ अर्थास अनुसरून. ६ उत्तमवस्त्र परिधान केलेला.

चेतो-हर-गंधाढ्या ती ह्मणतों दिव्य पद्मकलिका मी।
घेउनि सुवास धांवत गेला जो रसिक तोहि अलि कामी
यमुनातीरीं कन्या सत्यवती सुतनु देखिली भूपें ॥
गमली ती भूमिगता साक्षाद्देवीच अद्भुतें रूपें ॥ ७६ ॥
पुसतां सांगे कन्या रत्न न वदवे त्रपाभरें तरि तें ॥
धर्मार्थ वाहतें पितृ वचनें मी दाशपतिसुता तरि तें ॥ ७७
चित्तीं ह्मणे नृप अहा चवरी ती झाडणीच कीं केली ॥
मोळविक्रयानें काष्ठें फोडाया असिलता वनीं नेली ७८
भरली मनांत नवरी मागाया दाशपतिकडे गेला ॥
मग सास स्वमनींचा अर्थ श्रुत आपुल्या मुखें केला ७९ ॥
दाशपति ह्मणे आहें जातीनें मी नव्हें नवा हीन ॥
द्यायाचीच सुता वर- रत्नपदीं तीस कां न वाहीन ८०
परि आहे मच्चित्तीं तो राया एक काम पुरवा हो ॥
सद्वरलाभ-सुखाऽमृत- पूरीं माझें प्रकाम पुर वाहो ८१ ॥
वद काम काय देऊं भूप ह्मणे, दाशपति वदे वाचा ॥
तुजमागें नृप हो जो होईल इला कुमार देवांचा ॥ ८२
स्मर-हत जरि नृप निर्मळ परि मेळविलें मळों नदे यश तें
मेला पुरासि कीं तो न सुता देइल वळोन देयशतें ८३

१ मनोहर सुगन्धानें सम्पन्न. २ लज्जातिशयानें. ३ उत्तम वराच्या लाभापासून जें सुख हेंच अमृत त्याचा पूर. ४ राजाचा. ५ तुझा ५ शम्भर देणग्यांनीं. ६ कोळ्यांचा राजा.

भूप ह्मणे हा करितो युग न धरुनि भीड काम यांमातें
सुखवील तीच मात्रा नाशुनि त्ह्त्पीडिकामया मातें ८४॥
गांगेय पित्यासि पुसे दिसतां कृश हरिण काय हो तात
कारण चितारोगें जन ऐसे क्षीणकाय होतात ॥ ८५ ॥
चिंता काय जया तुज धरुनि शिरीं सर्व भूप पादरजा ॥
भावें उपासिती सुर शक्रासि तसे सदैव सादर जा ८६॥
व्याधि कळोंद्या त्याची क्षिप्र करीन प्रतिक्रिया देवा ॥
अस्वस्थ सर्व झाले तुमची स्वर्वल्लि ज्या जना सेवा ८७॥
राय ह्मणे काय वदों वत्सा देवव्रता तुज पहातों ॥
तेव्हांचि पावतों तट चिंतापूरीं सदैवहि वहातों ॥ ८८ ॥
एक अपत्य जया तो अनपत्यचि त्यांत नित्य तूं शस्त्री
लोकहि अनित्यवाटे करिजे रक्षावया स्वदेश स्त्री ८९ ॥
जें पूर्वजीं मिळविलें करिसिल तूं वाढवुनि जतन यश तें
तूं स्वसमचि बा व्यावें कुशळें एकाहि तूज तनय-शतें ९०
काळप्रवाह दारुण नेणो होईल चलन सेतूतें ॥
हें दुःखाचें कारण गांगेया पाठिबळ नसे तूतें ॥ ९१ ॥
पितृवचन श्रवण करुनि देवव्रत पितृसखा अमात्यातें ॥
गुरु-चिताहेतु पुसे तो सांगे सर्व सत्तमा त्यातें ॥ ९२ ॥

---

१ प्रहराला. २ हृदयास पीडा करणारा रोग त्यास. ३ पांडुरवर्ण. ४ कृशशरीरी. ५ निवारणोपाय. ६ कल्पलता. ७ शस्त्र धरणारा. ८ आपल्या सारखा. ९ पित्याचे मित्र. १० अधिक सज्जनाला.

वृद्धाऽमात्यें कथितां तातप्रिय दाशपतिकडे तूर्ण ॥
सार्य नदीसुत गेला कार्य पित्याचें करावया पूर्ण ९३
लंघी जेंवि गयेच्या बुध तो गुरु-चित्त-रंजनाश पथा ॥
दाशवरोक्त शिरीं घे करि तत्संदेह-भंजना शपथा ॥ ९४
पुनरपि दाशपति ह्मणे त्वदपत्याचें परंतु भय वाटे ॥
कीं राज्यलोभ दारुण या ग्रीष्मीं स्नेहनीतिनद आटे ९५
गांगेय ह्मणे त्यजिला स्वसिंग सशोक दाशवर ज्यांत ॥
अनृत वदेन तरि गळो हें न रणमखीं कदा शव रजांत ९६
करितां अशी प्रतिज्ञा दाशपति ह्मणे दिली सुता साधो
या धर्में त्वांचिंतित सर्वहि पितृभक्त संस्तुता साधो ॥ ९७
त्या समयीं ऋषि-सुर-गण करुनि कुसुम-वृष्टि ह्मणति हा भीष्म
हा विषय-वासना-सरि- दंतकतेजाचि केवळ ग्रीष्म ९८॥
तो सत्यवतीस ह्मणे चाल असो तात-चित्तमहिं, माते ॥
वर्णिति नभीं पहा ऋषि देव तुझा अतुळ-भाग्य-महिमा ते
दिधली सुदुर्लभा त्या सत्पुत्रें त्या पित्यासि सत्यवती ॥
स्वच्छंदमृत्यु हो असि आशी तातेंहि त्यासि ससवेती १००

---

१ अमात्यादि आर्यजनासह. २ पित्याचें मनोरंजन इच्छिणारा. ३ त्याचा संशय जाण्या करितां. ४ या राज्यलोभरूपी ग्रीष्मांत. ५ स्नेह व नीति हींच उदकें त्यांचा नद. ६ उत्तम स्तविलेला. ७ विषयवासनारूपनदीचा नाश करणाऱ्या तेजाचा. ८ उत्साह दे. ९ खरी. १० कोळ्यांचा राजा.

अध्याय १४वा.

सारांश.

[१-१९] शांतनूचे सत्यवतीपासून झालेले दोन पुत्र चित्रांगद व विचित्रवीर्य ह्यांपैकीं पहिला गंधर्वाबरोबर लढत असतां मरण पावल्यावर विचित्रवीर्य राजा होतो. काशीराजकन्या अंबिका व अंबालिका यांशीं त्याचा विवाह. अतिविषयसेवनानें क्षय-रोग होऊन तो मृत्यु पावतो.

सत्यवतीसुत पहिला चित्रांगद जेंवि रात्रिकांत[१] नव ॥
सुखकर दुसरा झाला त्या नांव विचित्रवीर्य शांतनव[२] १
शांतनुनृप भीष्माच्या हातीं तें पुत्रयुग्म दे हातें[३] ॥
मेहातें[४] देवाच्या जातां काळाचिया स्वदेहातें ॥ २
भीष्में राजा केला चित्रांगद तो अतीव अभिमानी ॥
काय कथा मनुजांची असुरांसि दिवौकसांसिहि न मानी
यातें गंधर्वाधिप[५] चित्रांगद कपटपाटवें[६] मारी ॥
तीरीं सरस्वतीच्या वर्षत्रय युद्ध करुनियां मारी ॥ ४

१ चंद्र. २ शांतनुपुत्र. ३ याचा संबंध 'हातीं' या शब्दाकडे आहे. ४ देवांस. ५ गंधर्वांचा राजा चित्रांगद. ६ कपटयुक्तीनें.

शांतनवें मातृमतें विधिनें देवोनि पितृपद भ्राता ॥
बाळा विचित्रवीर्या दिधली नयशक्तिही अद[1]भ्रा त्या ५
होतां विवाहदीक्षा- योग्य भ्राता नदीज[2] तो कानीं ॥
काशिपसुतास्वयंवर[3] परिसे कथितां स्वदूत लोकांनीं ६
वाराणसीस जाउनि काशिपतिसुता तिघीहि भीष्म हरी
कन्यार्थि[4]- युयुत्सु[5]समर- निपुण[6]नृपति-कुंजरांत[7] होय हरी ७
बहु भूप भग्न[8] केले परि मागें शाल्व लागला एक ॥
जाणों महोरगावरि[9] गेला धांवोनि मातला भेक ॥ ८ ॥
तो विरथ मात्र केला आवरिला घातकाम[10] हात रणीं ॥
तेजचि खद्योताचें हरिल, करिल घात कां महा तरणी ९
भगिनी सुता सुनाशा त्या नेल्या निजगृहासि शांतनवें
त्याचें जन्मापासुनि सदय विमळ चित्त न प्रशांत नवें १०
लग्नोपक्रमसमयीं[11] ज्येष्ठा अंबा ह्मणे मला न वरा ॥
नवराजीवाक्ष[12]हि हा नलगे मज,शाल्व मानला नवरा ११
माझा मज्जनकाचा शाल्वाचाही विचार हा निकर[13] ॥
क्षय मन्मनोरथाचा करितां हें कर्म धर्महानिकर ॥ १२

---

१ पुष्कळ. २ नदीपुत्र भीष्म. ३ काशीराजाच्या मुलींचा विवाह. ४ कन्या इच्छिणारे. ५ युद्ध करण्यास इच्छिणारे. ६ युद्धकुशल. ७ राजे हेच गज. ८ पराजित. ९ मोठ्या सर्पावर. १० घात इच्छिणारा. ११ विवाहारंभाच्या वेळीं १२ नवीन कमळासारखे नेत्र ज्याचे तो. १३ निश्चय

पाठविली माघारी अंबा कथिलें तसेंचि साधूंनीं ॥
बंधूस अंबिकेसह दिधली अंबालिकाहि साधूनी ॥ १३
नृप कामात्मा झाला लावण्य प्रेम अतुल दोघींचें ॥
वाहे शृंगाररसीं तन्मानस जेंवि पुष्प ओघींचें ॥ १४॥
स्त्रीविषग सात वर्षें रात्रदिवस भोगितां न तो धाला ॥
झाला वश कामाच्या अहिता न हिता स्वकीय बोधाला
देहज यक्ष्मा त्याला खाय, जसा आश्रयाश आहुतिला॥
जी राजकांति होती लेशहि नुरवीच रोगराहु तिला १६
न चुकेचि भावि, चुकतें तरि मृत्यु न व्हावयासि कामरण
करिताचि भीष्म, येतें मग त्या मध्यम वयांत कां मरण १७
सत्यवती साऽश्रु ह्मणे गेला टाकुनि सकार्य गेहा हा ॥
लोकांत मंदभाग्या मीच करूं यत्न काय गे हा हा ॥ १८
चिंताशोकव्याकुळ भीष्महि मुकला क्षण स्वभावाला ॥
करवूनि पारलौकिक कारि सद्गति समुचित स्वभावाला १९

अध्याय १५ वा.

सारांश.

[१-१८] सत्यवती भीष्मास वंशोत्पत्ती करितां विवाह कर-

---

१ साध्य करून. २ रोग. ३ अग्नि. ४ राजाचें तेज, पक्षीं चंद्राचें तेज. ५ घोर युद्ध. ६ सदेह. ७ उत्तर क्रिया. ८ योग्य. ९ स्वबधूला.

ण्यास सांगते. तो तें अमान्य करितो व परशुरामानें निःक्षत्र पृथ्वी केली असतां क्षत्रियांच्या स्त्रियांनीं ब्राह्मणांपासून वंशवृद्धि केली, तोच मार्ग विचित्रवीर्याच्या स्त्रियांनीं स्वीकारावा असें सांगतो [१९-५८] सत्यवती आत्मवृत्त सांगून भीष्माच्या संमतीनें व्यासास विचित्रवीर्याचे स्त्रियांस पुत्र देण्यास सांगते. व्यासा पासून अंबिकेला धृतराष्ट्र, अंबालिकेला पांडु व त्यांच्या एका दासीला विदुर असे तीन पुत्र होतात. [५९-७८] विदुर यमधर्माचा अवतार. त्याची कथा. मांडव्यशाप. [७९—९३] भीष्म पाण्डूला राजा करितो. गांधारदेशचा राजा सुबळ याची कन्या गांधारी व धृतराष्ट्र यांचा विवाह.

दीना होउनि देवी सत्यवती पुत्रशोकतापानें ॥
भीष्मासि ह्मणे साधो रक्षावें कुळ तुवां अपापानें ॥ १
धर्में त्वन्माता मी धर्मज्ञा धर्मसेतु रक्षाया ॥
कथितें तें मान्य करीं स्त्रीकारीं स्त्री, स्वधर्म रक्षाया २
मी गुरु मदुक्तिनें या स्त्रीस्त्रीकारीं नसे तुला पाप ॥
आपद्धर्म[1] असे हा बा पद गुरुचें वरीं हरीं ताप ॥ ३ ॥
स्वजना हो तृप्ति तुझ्या ठायीं, जैसी शिलीमुखां[2] बकुळीं
कुरुकुळगृह न खचावें याला आधार तूंचि खांब कुळीं ४
भीष्म ह्मणे माते त्वां धर्मचि कथिला परि प्रतिज्ञा ते ॥

१ महासंकटाच्या वेळचा धर्म. २ भुंग्यांना.

नसाज्य, भीति सत्य भ्रंशासि, न बहु अरीमति ज्ञाते ॥ ५
यां ब्रह्मचर्यमुव्रत- नियम स्वमुखें त्वदर्थ जो केला ॥
हे त्याज्य परि न तो साज्य,न सेवील मुज्ञ ओंकेला॥६॥
याजितील पंचभूतें स्वगुणांसि, रवि चळेवीस सोडील ॥
शीतत्वातें चंद्रहि शक्रहि करविक्रमासि तोडील ॥७॥
उष्णत्व साजिल दहन . मर्यादेतेंहि सिंधु सोडील ॥
धर्मपर धर्मराजाहे सद्धर्मप्रीतिलाहि तोडील ॥८॥
परि हा शांतनव तुझा सुत केवळ कृपण मान, मस जितां
मेल्याहि न टांकील प्राणांसि न भीतमानस त्यजितां॥९॥
देवी ह्मणे खरें हें सांगाया योग्य होय मी नातें ॥
गंगेचें माझें सम जाणें तुज, सत्यतोयमीनातें ॥ १०॥
भीष्म ह्मणे मज नशिवे सत्यभ्रष्टत्व, वंश यश राहे ॥
ऐसा विचार शिष्ट- श्रुति-मान्य विचारशील तरि आहे
पूर्वी पितृवध-कुपितें रामें स्वीकारुनी स्वगुरुकेली ॥
वधुनि सहस्र-भुजाऽर्जुन असकृत निःक्षत्रिया धरा केली
क्षत्रिय- वंश बुडाले वधिले जे जे प्रसिद्ध योध रणीं ॥
पाठीं शिशुहि नुरविले राम ह्मणे क्षत्रहीन हो धरणी १३

---

१ कांतीला. २ बाहुपराक्रमाला. ३ यम. ४ समज. ५ भ्यालेलें मानस ज्यांचे ते. ६ सत्यरूप उदकांतील मासा. ७ सहस्रार्जुनानें जमदग्नीचा वध केला त्यामुळें रागावलेला परशुराम. ८ पितृरंजन. ९ योद्धे.

संतानार्थ शरण मग विप्रांसि क्षत्रियस्त्रिया गेल्या ॥
ज्या केवळचि बुडाल्या संतति, त्यां प्रकट मागुतीं केल्या
गुरुशप्त[1] उतथ्याचा सुत ममता-कुक्षि-जात[2] दीर्घतमा ॥
होता प्रकाश-मैथुन-[3] दोषी परि आश्रय प्रतोष-शमा[4] १५
स्त्रीपुत्रांनीं तो ऋषि त्या दोषें जाह्नवींत वाहविला ॥
संतानाऽर्थ बलिनृपें प्रार्थुनि तो निजगृहांत राहविला १६
या पासूनि सुदेष्णा- राज्ञीला पुत्र जाहला अंग ॥
दुसरा कलिंग, पुंड्रहि, सुह्महि, तैसाचि पांचवा वंग १७॥
ऐसा आपद्धर्म- व्यवहार असे ह्मणोनियां क्षिप्र॥
कोणी विचित्रवीर्य- क्षेत्रीं[5] संतान वाढवू विप्र ॥ १८॥
देवी ह्मणे हित वदसि तूं बा सद्बुद्धिच्या अगारा या ॥
माझ्याहि हितगुजांचें श्रवण करीं सज्जना अगा राया
लज्जा वदों नदे परि चिंतिति ज्याचे पवित्र पाय कवी ॥
श्रीमत्पराशराची पुण्यकथा स्वानुभूत आयकवी ॥ २०॥
व्यासजनन कथुनि ह्मणे प्रदक्षिणा पुत्र मज करी नमुनी
जातां वदे असें कीं स्मरतां येउनि सुखी करीन मुनी २१
येइल तुझ्या मना तरि त्याला या संकटांत बाहेन ॥
संतति-चिंता-शमन[6] प्रार्थुन त्या मुनिवरास पाहेन ॥ २२

---

१ बृहस्पतीनें शापिलेला दीर्घतमा. २ उतथ्याची स्त्री ममता तिच्या उदरांत झालेला. ३ दिवसा स्त्रीसंग करणारा यामुळें दोषी. ४ संतोष व शांति यांस. ५ विचित्रवीर्याचे स्त्रियांचे ठायीं. ६ वंशवृद्धीविषयीं जी चिंता तिचें शमन.

भीष्म वदे पडतां तें कार्नी नमुनि वरदास, विश्वासें ॥
धाया स्मर, रक्षिल तो कानीन मुनिवर दासें-विश्वास २३
स्मरतांचि दर्शन दिलें मातेला ईश्वरें पराशरजें ॥
वाहति माथां ज्याच्या चरणांचीं शुद्धधी परांशं रजें २४
येतांचि धांवला हो पाहत होताचि वाट पान्हा तो ॥
जाणों ह्मणति मिथःस्तनं- दृष्टि क्षीरें न आटपा न्हातो २५
शिंपुनि कमंडलु-जळें मग आधीं दर्शनेंचि निववीली ॥
शोकवियोगदवार्ता त्यां अमृतघनें पळांत जिववीली २६॥
माता पूजुनि सुखवी पुत्रातें तोहि नमुनि मातेतें ॥
विश्व पदरजीं लोळे परि तिलमात्रहि न तेज मातें तें २७
मातेसि पुसे इच्छा वरद श्रीव्यास जेंवि संतान ॥
मागे विचित्रवीर्य- क्षेत्रीं कुरु-कुळ-शिवार्थ संतान ॥२८॥
ताताकडील भीष्म व्यासा मातेकडील तूं शिष्ट ॥

---

१ जगाला. २ लग्नापूर्वीं झालेला पुत्र. ३ दासानें ठेविलेला विश्वास. ४ पराशरपुत्रव्यासानें. ५ निष्पाप बुद्धीचे जन. ६ ईश्वरपदाची आशा करणारे. ७ पान्हा धांवला ह्म० स्तनांतून दुग्धधारा निघाल्या. ८ व्यास मातृपदीं नमन करीत असतां सत्यवतीचे स्तन आणि दृष्टि हीं मिथःह्म० परस्पर ह्मणतात कीं क्षीरें (दुग्ध, पक्षीं उदकें) नआटपा. व्यास न्हातो आहे. ९ शोक आणि वियोग हाच दव ह्म० वणवा त्यानें पीडित. १० उन्मत्त होई. ११ कल्पवृक्ष. १२ कुरुवंशाचे कल्याणार्थ.

मृतबंधुचें करावें धर्मार्थ तुझीं असेल जें इष्ट ॥ २९ ॥
असतां समर्थ तूं सुर- तरु-गुरुवरचरण-रेणु देवरें हा ॥
या त्वत्प्रजावर्तीनीं न ह्मणावें स्वजननीस, दे वर हा३०
व्यास ह्मणे धर्मज्ञे माते आज्ञा तुझी शिरोधार्या ॥
सांगेन तें करूं रे व्रत वर्षभरी त्वदात्मभूभार्या ॥ ३१ ॥
काली ह्मणे अहा बा होईल अराजकप्रजालोप ॥
आर्तमनांसि महाश्रय आम्रतरूचें लहानसें रोप ॥ ३२ ॥
कौशल्या गर्भातें पावो आतांचि बा विलंब कसा ॥
साहों, अधर्म टपतो लोका मीना गिळावया बकसा ३३
व्यास ह्मणे माते तरि कौशल्या माद्विरूपता साहो ॥
माझी करू प्रतीक्षा ऋतुकाळीं सुव्रता सुवासा हो ॥ ३४
ऐसें सांगुनियां श्री- सत्यवतीच्या पदांऽबुजीं नमुनी॥
तो योगिवेष ईश्वर झाला अंतर्हित क्षणांत मुनी ३५॥
सांगे सुनेसि देवी कुरुकुळ तारावयास भाव्यासीं ॥
बोल, रस, सुतार्थ जशी रमत्ये बोधार्थ सत्सभा व्यासीं ३६

१ कल्पवृक्षाचा मुख्यगुरु आहे, पायांचा रजःकण ज्याचा असा व्यास. २ दीर. ३ भावजयांनीं. ४ तुझ्या पुत्राची स्त्री. ५ सत्यवती. ६ राजा नसल्यामुळें प्रजेचा नाश. ७ श्रमलेल्यांच्या मनास. ८ अंबिका. ९ माझें विलक्षण रूप. १० उत्तमवस्त्रें धारण करणारी. ११ गम्र १२ दिरार्शी

झालीच मनें मांजळ ती पुत्रास मसून शेय नातें ॥
मोडिति करूनि अंजळि नेतां सून प्रसूनशयनातें ३७ ।
सासूनें शुचिशयनीं सून निजविली धरूनि हनु, कंपा ॥
पावे चित्तीं भीष्मा ये मुनिहि करावयासि अनुकंपा ३८
मुनि-वररविच्या उदयीं ते कैरविणीच अंबिका झाली
अत्युग्र रूप पाहुनि झांकी तत्काळ लोचनें भ्याली ३९
त्या साध्वीवरि करुणा केल्यावरि सूनुला पुसे माता ॥
होईल पुत्र कैसा सांग मला सर्व जाणसी ताता ॥ ४०
व्यास ह्मणे होइल सुत नागाऽयुतबळ सभाग्य विदितनय
राजर्षि साधुसत्कृति त्यासहि होतील शत बळी तनय
परि मातेच्या दोषें होइल जात्यंध येवढेंचि उणें ॥
चंद्रीं अंक तसें हें परिपूर्ण परंतु सर्व-साधु-गुणें ४२ ॥
माय ह्मणे माझें मन, जाणुनि होणार नृप अचक्षु, भितें ॥
योग्य दुजा सुत द्यावा लंघावें त्वां न हें वच क्षुभितें ॥
मान्य करुनि मुनि गेला अंधचि सुत अंबिकेसि मग झाला
धृतराष्ट्र असें भीष्में संस्काराने नाम ठेविलें त्याला ४४
अंबालिकेसिही मग विनवी गेला ह्मणूनि सुतपा हूं ॥

---

१ माता. २ हात. ३ पुष्पशय्येला. ४ भयंकर. ५ दया. ६ ऋषिश्रेष्ठ व्यास हाच सूर्य. ७ चंद्रविकासी कमल. ८ पुत्राला. ९ दशसहस्र हस्तींचे बळाचा. १० नीतिज्ञ. ११ सज्जनांचा सत्कार करणारा. १२ अंध.

त्वांहि न भ्यावें, सिंहा- ऽऽसन-गत बाई तुझाचि सुत पाहूं
तीही भ्याली मुनिला झाली पांडु क्षणांत कातरता ॥
स्त्रीगुणचि असो दोष न पुरुषाहि त्या भीतिदायका तरता
कृष्ण ह्मणे भ्यां दिधला संप्रति सुंदरि कुमार तुजला जो
तद्वर्ण पांडु नामहि शुचि कर्पूरप्रसूहि तुज लाजो ४७
तेंही पुसतां कथिलें पांडुत्व ह्मणूनि धरुनियां हनुतें ॥
माय ह्मणे बा तिसरा द्यावा त्वां कल्पतरुसमूहनुतें ४८
लाजे हांसे पाहे पायांचिकडे प्रसन्नवदन मुनी ॥
अंब श्रुतिराज्ञा ते ऐसें बोलोनि जाय पद नमुनी ४९ ॥
झाला पांडु तयावरि पहिलीला वासवी तदेव पुन्हा ॥
सांगे आजि मुनिकडे जा गेइल मुदित होउंदे वपु न्हा
ते सांगे दासीला आपण चित्तांत फार भीईस ती ॥
व्याळीसीच गमे मुनि- तनु, रक्षी सासुचीहि भीड सती ५१
त्या प्रभुला ठकांत्र असें कोणीहि न कर्म ठक वि नेटलीला
तारात्रया भजे हो, भुलला न सुकर्मठ कवि नटलीला ५२

---

१ भित्रेपणा. २ कापुराला प्रवसणारी. ३ कल्पवृक्षसमूहानें स्तविलेला. ४ हे माते, तुझी आज्ञा मला वेदवचन आहे. ५ वसुकन्या सत्यवती. ६ तेंच. ७ लज्जायुक्त. ८ सर्पीणशी. ९ नटा सारखी लीला. १० अलंकृत झालेलीला.

व्हाया प्रसन्न जोडुनि सजलोत्थितरोम हात पार मला
दावा ह्मणे भवाचा, तरिच तिसीं तो महातपा रमला ५३
गुरुवरसेवालाभें झाली लोकत्रयीं उजळ दासी ॥
पंक झडोनि गळाला अनुसरतां त्या सु-पुण्य जळदासी
सेवाधर्में पूजुनि भव-सागरसेतु सुखविला साचा ॥
संपादिला प्रसाद प्रभुचा जो हेतु सुखविलासाचा ॥ ५५
मुनिराज ह्मणे तीतें भावें झालीस आनत पदासी ॥
तरलीस यावरि न तूं दासी ऐसें न आन तप दासी ५६
होइल सुत धर्मात्मा सर्व-सुमति-पति महायशा, शील ॥
गातिल कवि, महिला कुरु- पतिं करूनि तया सहाय शाशील
केलें मद्वचन हे प्रसवेल सुमेरुतुल्य सुत राई ॥
ऐसें मातेसि कथुनि गेला होउनि मुनींद्र उतराई ॥ ५८
मांडव्याच्या शापें झाला दासीकुमार यमधर्म ॥
विदुर असें नाम तया ठेवुनि गांगेय दे सुबहु शर्म ॥ ५९
शापाचें मूळ असें मांडव्य महर्षि तरुतळीं उग्र ॥
तप करि निजाऽऽश्रम-पद- द्वारींच उभा दिसे स्वयें उग्र
कृश तेजस्वी मौन-व्रत ऊर्ध्वभुज प्रशांत पात्यातें ॥

१ घर्मजलासहित उत्पन्न झाले आहेत रोमांच ज्यांवर ते. २ परतीर. ३ संसारसागराचा सेतु व्यास. ४ नम्र. ५ अन्य. ६ सर्वज्ञांत श्रेष्ठ. ७ कुरुपति, तया सहाय करूनि महिला शाशिल. ८ मोहरी. ९ भयंकर, १० शंकर.

पातें लावुनि होता म्हणती मुनि सुर महातपा त्यातें ६१
कोण्या एका नर-पाति- नगरीं चोरी करूनि चोरांनीं ॥
पळतां आश्रम केला आश्रय वांचावयासि तो रानीं ६२
मागोनि लाग लावित नृप-बळ येउनि पुसे तया तपत्या
सांगेल काय मौनी ध्यानस्था एक ठावुकें तप त्या ६३
त्या आश्रमींच तस्कर सांपडतां मुनिहि मानिला चोर ॥
बांधुनि नेतांहि न तो डगमगला शांति साधुची थोर ६४
राजाज्ञेनें शूळीं मुनिहि चढविला परंतु न क्षोभे ॥
तेथेंहि तपस्तेजें एकलतालाग्रगार्कसा शोभे ॥ ६५ ॥
होता तसाचि शूळीं तिळहि न धैर्यप्रताप डळमळला
न ज्ञानदृक्-शतांशहि येउनि देहात्मतापडळ मळला ६६
तापसजनास त्याचा ध्यानीं वृत्तांत तो सकळ कळला
मग खगरूपें रात्रौ येउनि पाहुनि तयास कळकळला ॥
मुनि म्हणति बा अहा हें काय, प्रख्यात तूं ऋषी वळसा
हा कां क्षेत्रीं सुकृतचि पिकविशि कीं शालितें कृषीवळसा
मांडव्य म्हणे मुनि हो सुविचारें यासि दंड-कर हा तो

---

१ तप करणाराला. २एकल्या ताड वृक्षाच्या अग्रावर असले-ल्या सूर्या सारखा. ३ज्ञानदृष्टीचा शतांश देखील. ४ देहममतारू-प आवरण. ५ पक्षिरूपाने. ६ शेतकऱ्या सारखा. ७ दंड करणा-रा. ८ राजा. ९ तर.

मुख्य न, कृतं[1] भोगावें शांतीशीं, तरिच दंडकें[2] रहातो६९॥
तें वध्य-स्थळ-रक्षकें-[3] वदनें परिसोनि भूप कर जोडी ॥
अभयवरद मुनि उतरानि मग मूळीं शूल[4] न निघतां तोडी
तत्प्राणांचा न करी जरि अंतर्गताहि ती अणी[5] कवळ ॥
होता स्वस्थ तपाचें सांगावें काय हो अणीकि बळ ॥ ७१
त्याचें प्रख्यात अणी-मांडव्य असेंचि जाहलें नाम ॥
होय परशुराम जसा परशूच्या धारणापुळें राम ॥ ७२
संयमनीप्रति[7] जाउनि धर्मासि ह्मणे मुनींद्र म्यां पाप ॥
काय कधीं केलें रे आलें फळ ज्यास हा असा ताप ॥ ७३
तत्वज्ञ आपणाला ह्मणविसि वद तत्व शीघ्र पितृपा,[8] हूं
मग मत्तपोबळ पहा बोल तुझें आजि सुज्ञपण पाहूं ॥७४
धर्म ह्मणे भगवंता मन ठेवुनि कुतुकसाधनीं[9] तुच्छीं ॥
वा घातली सुई कां बाळपणीं त्वां पतंगिकापुच्छीं[10] ॥७५

---

१ कृतकर्म. २ मर्यादा. ३ वधस्थानरक्षण करणाऱ्या पुरुषांच्या मुखानें. ४ शूल न निघतां मूळीं तोडी ह्म० तो पोटांत शिरलेला शूळ सगळा निघाला नाहीं.तेव्हां तो शूल मुळांत तोडून टाकिला व त्याचें अग्र पोटांत राहिलें. ५ अग्र. ६ ग्रास. ७ संयमनी ही यमाची राजधानी. ८ हे पितृपते यमा. ९ कौतुक करण्यांत. १० मधुमक्षिकापुच्छात.

अपराध अल्प असतां त्वां केला दंड हा असा धूसी ॥
बहुधा असेंचि जीवा, शिक्षावें म्यांचि तुज असाधूसी ७६
हो मानुषदासीसुत हाचि उचित दंड, पूस नय मातें ॥
जें अज्ञपणीं घडलें अघ, आणावें मनांत न यथा तें ७७
ऐसा मुनिनें दिधला दासीपुत्रत्वहेतु हा शाप ॥
तो धर्म विदुररूपें संरक्षी कुरुकुळीं जसा बाप ॥ ७८
धृतराष्ट्र पांडु विदुर भ्राते सूर्येंदुवह्नि जेंवि हित ॥
झाले प्रजांसि करिती सर्व सुखें कर्म जास जें विहित ७९
द्वापरें कृतयुग झालें आलें यांतचि समृद्धिचें कथन ॥
ज्ञातज्ञेय तिघेही कर्त्यांचें यशाचि शत्रुचें मथन ॥ ८०
धृतराष्ट्र अंध, शूद्री- सुत विदुर, ह्मणोनि राहिले दोघे ॥
भीष्में केला राजा पांडु तदाज्ञा-बळेंचि पद तो घे ॥८१
एका समयीं हर्षें भीष्म ह्मणे स्वाशिवाद्रिच्या भिदुरां ॥
साधो धर्म-रहस्यं- ज्ञान-निधे वासरां सख्या विदुरा ८२

---

१ धुवून टाकितोस, अर्थात् शिक्षा करून निर्दोष करितोस. २ दासीपुत्र होण्यास कारण. ३ सूर्य, चंद्र, अग्नि. ४ द्वापर कृतयु झाले. ह्म० धृतराष्ट्र, पाण्डु, विदुर हे द्वापरयुगांत जन्मल्या मुळें त्या युगास कृतयुगाची योग्यता आली. ५ जाणलें आहे, जाणावयाची वस्तु ज्यांनीं ते. ६ पराक्रमी पुरुषांचे. ७ नाशक. ८ भीष्माच्या आज्ञेच्या सामर्थ्यानें. ९ आपलें अकल्याण हाचपर्वत. १० वज्र. ११ धर्माच्या सूक्ष्मज्ञानाचा समुद्र. १२ हे वत्सा.

हें कुळ सत्यवतीनें व्यासानें मीहि रक्षिलें कुरुचें ॥
कुळयश वाढवुनि तुह्मीं सुखवा मन या कुळाचिया गुरुचें
त्यां ऐकिलें असें कीं यदुकुळजा कुंतिभोज-नृपकन्या ॥
सुबळसुता, मद्रेश्वर- तनया या सुकुळजा वधू धन्या ८४
संतानार्थ कुळाच्या भार्या तव अग्रजांसि या उचिता
अस्मत्संबंधी ते नृप त्यांची विदित मज असे शुचिता
आल्या मनासि माझ्या, तूं सांग स्वमत, वृद्धिला गोत्र ॥
त्यां त्वांहि पंक्तवारें, योग्यचि तूं हें नव्हे वृथा स्तोत्र ८६
विदुर ह्मणे शिशु आह्मी, तूं माता तात गुरु, करीं हित तें
स्वकुळकथा काय, मुदित जग केलें बा तुझ्या यशें वितते
विप्रमुखें भीष्माला कळलें आराधुनें स्मरहरातें ॥
गांधारी सुवळसुता झालीसे पात्र शत-सुतवरातें ॥ ८८ ॥
धृतराष्ट्रार्थ वराया गांधारीनें नदीसुतें जवनें ॥ ९
त्या गांधारपतिकडे पाठविला दूतवर जसा पवन ८९
वर अंध ह्मणुनि कांहीं पहिली पडली विचारणा परि तो
आला मना, कलंक न चंद्राच्या गुणगणा वृथा करितो
गांधारी स्ववराच्या जाणुनि नेत्रांत अंधकारा ती ॥

---

१ यदुकुळांत उत्पन्न झालेली. २ फार कुलीन. ३ वृद्धी करिता. ४ पसरलेलें. ५ सेवा करून. ६ शंकराला. ७ त्वरेनें जाणारा. ८ अंधत्वाला.

बांधी निजनयनांतें भावी अंधाहि अंधकाऽराती ॥ ९१ ॥
नागपुरीं भगिनीचें शकुनी पूजूनि सूरि दान करी ॥
नगरपथातें पंकिल करिती तद्दत्त भूरिदानें करी ॥ ९२ ॥
गांधारीनें स्वगुणें गुरुजन पति पोष्यवर्ग तोषविले ॥
नार्हीच घेतलें पर- पुरुषाचें नाम परि न रोषविलें ॥ ९३ ॥

अध्याय १६ वा.

सारांश

[१—८] शूरनामक राजानें, आपला मित्र व आतेभाऊ जो कुंतिभोज यास आपली कन्या दत्तक दिली. तिनें तेथें असतां दुर्वासा ऋषीची सेवा केली. तेणें करून तो प्रसन्न होऊन त्यानें सूर्य, यम, वायु, इंद्र, अश्विनीकुमार या पांच देवांचे मंत्र दिले. व मंत्रजप करितांच मंत्रदेवता साक्षात् प्रकट होऊन पुत्र देईल असें सांगितलें. मंत्राची प्रतीति पाहण्या करितां कुंतीनें सूर्यमंत्राचा जप केला. तत्काळ सूर्य प्रकट होऊन तिला पुत्र झाला. कुमारवयांत पुत्र झाल्यामुळें तिनें लाजेनें तो गंगेच्या स्वा-

---

१ अंधकनामक राक्षसाचा शत्रु शंकर. २ हस्तिनापुरीं. ३ ज्ञाता. ४ चिख्खलानें युक्त. ५ शकुनीनें दिलेले. ६ ज्यांस मद् कार आहे ते. ७ आश्रित, सेवक इ०.

धीन केला. तो अधिरथनामक कोळ्यास सांपडला. त्यानें त्याचें पोषण करून वसुषेण असें त्याचें नांव ठेविलें. [१८-२९] पुढें कुंतीनें पाण्डु राजास वरिलें. मद्रदेशचा राजा शल्य याची भगिनी माद्री ही पाण्डूस भीष्मानें दुसरी स्त्री करून दिली. नंतर पाण्डुराजा दिग्विजय करून हिमवान्पर्वतावर विहारार्थ गेला. भीष्मानें देवक राजाची कन्या पारसवी हिच्याशीं विदुराचा विवाह केला.

केला होता शूरें प्रथमांऽपत्य-प्रदान-पण सत्य ॥
दृढ कराया स्व-जनक- भगिनी-सुत कुंतिभोज अनपत्य १
वसुदेवाच्या जनकें पहिली कन्या दिली सख्यास पृथा॥
कीं साधुनें प्रतिज्ञा जाऊं देऊं नये कदापि वृथा ॥ २ ॥
ती कुंती पितृसदनीं कासारीं पद्मिनी जसी वाढे ॥
तों दुर्वासा तेथें ये ज्याचे जाच कडु असे काढे ॥ ३ ॥
त्या मुनितें ती सेवा करुनि करी सुप्रसन्न दैवें द्या ॥

१ पहिलें मूल कुंती, हला दत्तक देण्याचा निश्चय. २ आपल्या बापाचा भाचा. ३ संततिरहित. ४ मित्र-कुंतिभोज यास. ५ कुंती. ६ कुंतिभोजाचे घरीं. ७ सरोवरांत. ८ सूर्यविकासिनी कमलिनी-पक्षी-उत्तम स्त्री. ९ येथें यमका करितां ह्रस्वता स्वीकारिली आहे.

वर मज, असें न मागे, परि तो तीस स्वयेंचि दे विद्या ४
मुनि कुंतीस ह्मणे या मंत्रें ज्या ज्या सुरा बहाशील ॥ ॥
त्या त्या सुरप्रसादें वत्से तत्पुत्र-सुख पहाशील ॥ ५ ॥
सर्व-भविष्य-ज्ञ मुनि- प्रवर असी करुनियां दया गेला ॥
मग कौतुकें पृथेनें सूर्यागमनार्थ मंत्रजप केला ॥ ६ ॥
एकांतीं गंगेच्या तीरीं जपतांचि दिव्य-मंत्रास ॥
दिसला दिनकर येतां होय चमत्कार हर्ष संत्रास ॥ ७ ॥
येउनि निकट रवि ह्मणे सुंदरि पाचारिलेंशि कां मातें ॥
काय करूं इष्ट तुझें तूं कोणा इच्छितेस कामातें ॥ ८ ॥
कुंती ह्मणे प्रभो मज सेवापरितुष्ट विप्रवर विद्या ॥
देता झाला कुतुकें मी वदलें जरि असेल बरवि द्या॥९॥
विद्याबळ जाणाया पाचारुनि पाहिलें तुह्मां देवा ॥
चुकलें, क्षमा करा हें विद्येचें कृत्य, किति इचा केवा१०
भानु ह्मणे वरदाता दुर्वासा गुरु तुझा मला कळला ॥
फळला कल्पद्रुम तो तद्वर न कधींहि अपयशें मळला ११
भीरु भय त्यजुनि मिठी घालीं माझ्या गळ्यांत बाहूंनीं ॥
दर्शन अमोघ माझें तुज उचित न हा नकार बाहूनी१२
बंधुजनापासुनि तूं मुग्धे चित्तीं भिऊं नको मळता ।

---

१ मंत्रविद्या. २ बोलाविशील. ३ भय. ४ सेवेनें संतुष्ट झालेला. ५ चांगली. ६ पाड. ७ हे मित्रे. ८ फुकट न जाणारें. ९ हे सुंदरि

जन करिं बहुकर होतो कां जाणसि आमुची न कोमळता १३
सत्य प्रिय हित बोलुनि योजुनि अंकीं निवास रमणीतें ॥
घेउनि देउनि अधरा- ऽमृत भोगी रत्न वासरमणी तें १४
झाला सहज-कवच-मणि- कुंडल-धर तत्क्षणीं रुचिर बाळ
तीहि कुमारी झाली आली जाणो प्रसूतिची आळ १५
रवि गेल्यावर तो सुत गंगेच्या घातला तिनें पदरीं
केलें कठिन मन असो पुत्र-फळ,त्याग-मति नव्हे बदरीं १६
तें पुत्ररत्न दिधलें गंगेनें अधिरथासि तद्भार्या ॥
राधा त्यातें पोषी, यास्तव राधेय ह्मणति त्या आर्या १७
त्यांहीं वसुषेण असें पुत्राचें नाम ठेविलें विधिनें ॥
झाला शूर उदार स्तविलें ज्याच्या यशा सुधानिधिनें १८
कुंतीनें पांडु नृपति नृपवृंदांत स्वयंवरीं वरिला ॥
जैसी वरिती झाली देवसमूहीं पुलोमजा हरिला ॥ १९ ॥
दुसरा विवाह व्हावा पुत्राचा हें मनांत आणूनी ॥
मद्रपतिकडे गेला आपण गांगेय योग्य जाणूनी ॥ २० ॥
सच्चरितें सुजनाच्या हृदयीं अमृतेंचि शत्रुच्या शल्यें ॥
सद्विज सामात्य सबळ तो भरतश्रेष्ठ पूजिला शल्यें ॥ २१

---

१ सूर्य. २ जन्माबरोबर उत्पन्न झालेलीं कवच व रत्नकुंडलें धारण करणारा. ३ बोरीचें फळ. ४ अधिरथ हा सूत होता. ५ चंद्रानें. ६ पुलोमा एक ऋषि. त्याची कन्या इंद्राणी. ७ शस्त्रकंटकादिकांचे सूक्ष्म अंश. ८ भरतकुळांत श्रेष्ठ भीष्म.

भीष्म ह्मणे राया वच सप्तर्षींचें जसें करि हिमाद्री ॥
करि तूंहि या ऋषीचें आहे जरि एक, दे तरिहिमाद्री२२
शल्य ह्मणे कुरुनाथा अढळ कुळाचार जेंवि हेमाद्री ॥
ठावा असेल तुजला घ्यावी म्यां शुल्कदासि हे माद्री २३
भीष्म ह्मणे कुलधर्म- त्याग नव्हे उचित,मान्य मज आहे
सत्कुलजाचेंचि सदा स्वकुलाचाराकडेचि मन वाहे २४
ऐसें मान्य करुनि दे कन्याशुल्कार्थ भूषणें वस्त्रें ॥
रत्नें कनकें वाजी हस्ती रथ आणि चांगलीं शस्त्रें २५
शल्य मग नदीजाचा अनुजेनें अंक शोभवुनि उजवा ॥
प्रार्थुनि ह्मणे पुरा न्या प्रेमरसें लोभवूनि इस उजवा २६
त्या लावण्यवतीला आला घेऊनि भीष्म, मग लग्न ॥
झालें पांडुसुहृन्मन हर्षीं दुःखीं अमित्रमन मग्न २७ ॥
कुंतीशीं माद्रीशीं करुनि सुखविहार एक मासभरी ॥
भीष्मादिगुरुमतें तो पांडु प्रस्थान भूजयार्ऽर्थ करी २८
पवनातें तेजातें ग्रासुनि निःशेष न करि अहि तरणी ॥
न तसा पांडु महाबळ याच्या उरला न एक अहित रणीं

---

१ स्वर्णमयपर्वत. मेरु. २ शुल्कद ह्म० मोल देणारा त्यास. ३ चांगल्या कुलांत जन्मलेल्या पुरुषाचें. ४ विवाहित करा. ५ शत्रु. ६ पृथ्वी जिंकण्या करितां ७ अहि पवनातें (वाऱ्याला) आणि तरणी तेजातें ग्रासुनि निःशेष नकरी. ८ शत्रु.

रिंनाग पांडुहरिच्या केले शतचूर्ण सायकरदांनीं ॥
र्जुनि दुराभिमान स्व- प्रियहित वरिलें न काय करदांनीं
हित अहि, तयां झाला विवर विवर सांपडों दिलें न रणीं
हितं माहितळीं झाले नमुनि न मुनिसुत हठीं द्विपन्मरणीं
रद परं दमुनि केले, धनदमन दरिद्र आपणा मानी ॥
सीं वित्तें घेउनि अक्षय आला पुरासि तो मानी ॥ ३२॥
हु मानिला नदीजें पांडु, जसा शंकरें स्वसेनांनी ॥
तें वेष्टुनि केलें गज- पुर लंकाद्वीप-तुल्य सेनांनीं ॥ ३३ ॥
शोभे स्थळस्थळीं तें राशीकृत-रत्न-कनक नगर मला ॥
वाटे गमलें लोकां कीं येथें रत्न-कनक-नग रमला ॥३४॥
भीष्मादिकांसि तें धन दिधलें वांटूनि जेंवि धनदानें ॥
केलीं आश्रित-याचक- त्हृदयें संतुष्ट भूरि-धनदानें ॥३५॥
एकच्छत्रा कंटक- रहिता स्ववशा करोनियां अवनी ॥
भवनीं रमोनि पांडु क्रीडे तुहिनाऽद्रिदक्ष-पार्श्व-वनीं ३६

१ शत्रु हेच गज. २ पाण्डु हाच सिंह. ३ बाण हेच दांत. ४ कर देणारांनीं. ५ पक्षिश्रेष्ठ गरुड. ६ छिद्र. ७ सन्मान्य. ८ पृथ्वीवर. ९ मुनिसुत हठीं. (हठयोगांत.) व द्विषत् (शत्रु) मरणांत महित न झाले. १० शत्रु. ११ जिंकून. १२ कुबेराचें मन. १३ निर्धन. १४ आपला पुत्र कार्तिकस्वामी. १५ ढीग केले आहेत रत्नांचे व स्वर्णाचे ज्यांत तें १६ पर्वत. १७ पुष्कळ द्रव्य देण्यानें. १८ एकच राजच्छत्र जींत ती. १९ शत्रुरहित. २० हिमालयपर्वताच्या दक्षिणभागींच्या वनांत.

घेउनि गेला संगें कुंतीतें आणि त्याहि माद्रीतें ॥
गंगागौरीगुरुसा[1] आश्रय करि पांडु त्या हिमाद्रीतें ३७
धाडी धृतराष्ट्र सदा साहित्य वनांत आदरें पुरतें ॥
अनुकूळ-दार-संगें कां हो नगमेल पांडुला पुर तें ॥ ३८ ॥
पांडु वनीं असतां सुर-[2] सिंधुज विदुरार्थ आणवुनि बरवी
देवकमहीपतीची पारसवी[3] कन्यका तिला वरवी ॥ ३९

अध्याय १७ वा.

सारांश.

[१—६]व्यासानें गांधारीला शतपुत्र होतील असा वर दिला होता. पण प्रथम कुंतीला पुत्र झाला. या मुळें गांधारीला वाईट वाटलें व आपणास लौकर पुत्र व्हावे ह्मणून तिनें गर्भिणी असतां आपल्या उदरावर मुष्टिप्रहार केले. त्यामुळें उदरांतून एक मांसाची पिशवी पडली. पुढें व्यासानें शंभर घृतकुंभ तयार करविले व ती पिशवी थंड पाण्यानें शिंपण्यास सांगितलें. कांहीं दिवसांनीं त्या पि-

---

१ गंगा आणि गौरी यांचा गुरु-पति शंकर त्या सारखा. २ सुरसिंधु-देवांची नदी गंगा तिचा पुत्र. ३ शूद्रीचे ठायीं ब्राह्मणापासून झालेली कन्या. ४

शवीचे १०१ भाग झाले व ते घृतकुंभांत टाकिले. त्यांपासून दुर्योधन दुःशासन इ० शंभर पुत्र व एक कन्या दुःशला हीं उत्पन्न झालीं. शिवाय धृतराष्ट्रास दासीपासून एक पुत्र युयुत्सु झाला.

एके समयीं क्षुधित श्रांत श्रीव्यास मंदिरा आला॥
गांधारीनें सादर तुष्टविला सुप्रसन्न तो झाला ॥ १ ॥
वर माग असें ह्मणतां मुनिच्या पायांसि ती सती लागे॥
शतपुत्रवर हरा जो मागितला तोच त्यासही मागे २ ॥
मग गर्भवती झाली होती तैसीच दोन अब्दं सती ॥
कुंतीस पुत्र झाला ऐसें परिसोनि होय खिन्न-मती ॥ ३ ॥
दुःखें निजोदराला ती गांधारी स्वमुष्टिनें ताडी॥
गर्भासि बलात्कारें भवितव्यबळेंहि संकटीं पाडी ॥ ४ ॥
लोहाची कांडीशी पडली पेशीच एक मांसाची ॥
चित्तीं ह्मणे सुबळजा हे त्यागावीच दुःखदा साची॥ ५ ॥
तों तें जाणुनि येउनि मुनि साहसकारिणीस या वारी ॥
वरदा श्वशुरासि ह्मणे मग ती आणूनि लोचनीं वारि॥
दिधलें मज शत- सुत-वर- दान तुह्मी, वरदराज मामाजी॥
झाली पेशी वर्ष- द्वय हे तनु पावली श्रमा माजी ॥
झाला सुत कुंतीला परिसुनि मज दुःख वाटलें मोठें ॥
मग म्यां उदर बडविलें स्वामीपाशीं वदोंनये खोटें ॥८॥

१ वर्षे. २ गर्भाची पिशवी. ३ उदक. ४ पाशीं.

व्यास ह्मणे गे वत्से लोकीं सर्वज्ञतेसि मी पात्र ॥
जाणें सर्वहि तिळहि न जाणें त्रुटिकें वदावया मात्र ॥९॥
शतघृतकुंभांत[1] रेवे पेशीचे[2] घाल कन्यके, शीतें ॥
उदकें शिंपावी[3] तें सद्यः[4] शतधा करील पेशीतें ॥ १० ॥
केलें तसेंचि तेव्हां कन्येंचा काम मानसीं आला ॥
श्रीमन्मुनिप्रसादें भाग अधिक एक त्या शतीं झाला ११
घृत-कुंभ-रक्षणाचा विधि अविधिहि कथुनि कृष्णमुनि गेला
झाला प्रथम सुयोधन तेणें खरशब्द उपजतां केला १२॥
गांधारी-सुतकृतरव[5] परिसुनि गोमायु[6] गृध्र खर काक ॥
हाक स्वयेंहि देती धृतराष्ट्राच्या मनीं शिरे धाक ॥१३॥
भूदेव भीष्म विदुर स्वगृहीं आणूनि आंबिकेय[7] वदे ॥
व्यासेश्वरप्रसादें झाला सुत परि मना न उत्सव दे ॥१४॥
राजसुत युधिष्ठिर तो राजाचि स्पष्ट तो कुळज्येष्ठ ॥
हाहि नृपति त्या मागें भवितव्य वदा बरें तुह्मी श्रेष्ठ१५
ह्मणति भविष्यज्ज्ञद्विज बुडवाया जाण हा निदान[8] कुळा॥
त्यागावाचि, न भुजगें पोसावें प्राणदा[9]निदा नकुळीं[10] ॥१६
विदुर ह्मणे त्यागावी अहिदष्टा[11] तत्क्षणींच आंगोळी ॥

---

१ शंभर तुपाच्या घागरींमध्यें. २ तुकडे. ३ तें शिंपणें इ०. ४ तत्काल. ५ गांधारीच्या पुत्रानें केलेला शब्द. ६ कोल्हा. ७ अंबिकापुत्र धृतराष्ट्र. ८ आदिकारण. ९ प्राणांची हानि देणारा. १० मुंगूस. ११ सर्पानें चाविलेली.

रक कळतां घ्यावी उग्रविषाची बळेंचि कां गोळी॥१७
ोनशतें-सुतांशीं एक कुपुत्र त्यजूनि नांदावें ॥
ाकुळ व्हाया फुंकुनि भाजों द्यावें स्वगेह कां दावें॥१८
ाला कुळकीर्तीच्या आप्तजनाच्या कुपुत्र हा निधना ॥
जिति यशोधन देहहि,यश रक्षिति ह्मणति होउ हानि धना
ानिमित्तें सर्वहि भ्याले, एकचि न अंध तो भ्याला ॥
य मरणहेतूल्का- मुखभूतीं सुनिधिबुद्धि लोभ्याला २०
तृ-सुर-तृप्तिप्रद जग- दाह्लादक तापहर सुवृत्त शुची ॥
शिचें मण्डळ कुळही तेथ हरिण अंक येथ हा पशुची ॥
या दिवशीं दुर्योधन झाला कुन्तीस भीम ते दिवसीं ॥
गुणें एकें तप्तें एकें केलीं सुत्हन्मनें हिंवसीं ॥ २२ ॥
तराष्ट्राला झाले शत सुत कन्याहि एक वरदानें ॥
सें कथिलें होतें श्रीमद्व्यासें अभीष्टवरदानें ॥ २३ ॥

---

१ एक उणा ज्यांत असें शत. २ नाशाला. ३ भयंकर अग्निदानें. ४ मरणास कारण असें उल्कामुख (ज्वाला ज्याच्या मुखांत तें) भूत. ५ उत्तम धनाचा ठेवा अशी बुद्धि. ६ पितर व देव यांस तृप्ति देणारें-चंद्राच्या कला पितर व देव भक्षण करून तृप्त होतात असें ह्मटलें आहे. ७ जगास तृप्त करणारें. ८ दुःख-पक्षीं उष्मा-हरणारें. ९ वर्तुलाकार-पक्षीं-उत्तम आचरणाचें १० शुभ्र-पक्षीं शुद्ध. ११ दुर्योधन. १२ थंडगार.

अन्तर्वत्नी[1] असतां गान्धारीनें स्वयेंचि सनयेला[2] ॥
दिधला सद्वेश्येच्या निज-पति-सेवाऽधिकार तनयेला २४
वेश्या सेवादक्षा प्रज्ञाचक्षु[3]हि कृतज्ञ भजलीला ॥
दे पुत्रफळ गमे सुर- तरुची प्रभुचीहि तुल्य मज लीला २५
नाम युयुत्सु, तयाचें एकाधिक-शतकुमार यासकट ॥
सर्वांत साधु वेश्या- नन्दन होईल, तें पुढें प्रकट ॥ २६ ॥

अध्याय १८ वा.

सारांश.

[१-१००] किंदमऋषि पत्नीसह हरिणरूप घेऊन वनांत यथेच्छ रतिसुख अनुभवीत असतां, पाण्डुराजानें त्यावर बाण सोडिले. तेणें करून तो मरण पावला. मग ऋषीनें प्रकट होऊन पाण्डुराजास शाप दिला, कीं स्त्रीसंग करशील तेव्हां मृत्यु पावशील. त्या शापा मुळें त्यास पश्चात्ताप होऊन स्त्रियांसह वनांत तपश्चर्या करून काल क्रमूं लागला. पुढें आपणास पुत्र नाहीं, ह्मणून पाण्डुराजाला चिंता उत्पन्न झाली. तेव्हां कुंतीनें दुर्वासापासून

१ गर्भवती. २ नीतिमतीला. ३ ज्ञान हेच चक्षु ज्याचे तो.

ज्यास झालेली मंत्रसिद्धि सांगितली. मग त्याच्या आज्ञेनें
जप केल्यावर कुंतीला. धर्म, भीम, अर्जुन असे तीन पुत्र
व एक मंत्र माद्रीला दिला तेणें करून तिला नकूल व
देव असे दोन पुत्र झाले. हे पांच पुत्र पाण्डव होत.

ा महावनांत स्त्रीसह नृप पाण्डु तत्कथा परिसा ॥
रे-सामन्तनमितपद[1] तो मृगयार्थें फिरे वनीं हरिसा[2] ॥
ीं मैथुनसमयीं हरिणीसह हरिण देखिला पुष्ट ॥
धला पंचशरांनीं स्त्रीसकट अदुष्ट तो जसा दुष्ट ॥
ऋषिपुत्र तपोधन भार्येसीं काननांत मृगरूपें ॥
तिकेलिसक्त होतां वधिला सहसा मृगभ्रमें भूपें ॥ ३ ॥
कदमनामा तो ऋषि भूमिवर पडोनि पांडुला गांजी ॥
र जोडुन नृपहि ह्मणे भ्रमलों, मृगरूप घेतलें कां जी॥४
कंदम ह्मणे अरे म्यां व्हावा सुत ऋष्यशृंगमा मातें ॥
मात्र वांछिलें रे मन वश होऊं दिल्हें न कामातें ॥ ५
जनलज्जेस्तव मृगतनु घेउनि रमतां वनीं मृगीसहित ॥
ला कसा तुवां वध केलें नसतांहि लेश म्यां अहित ६

१ शत्रुभूत जे माण्डलिक राजे त्यांनीं नमिलें पद ज्याचें तो. २ सिंहासारखा.

मृगयाधर्म तुज मजाहि आहेतचि विदित परि सुरतशर्म ॥
अनुमत्रुनि कसें केलें हनन, अरे काय हें उचित कर्म॥ ७
ब्रह्मवधें दुरित नसो नकळत घडला परंतु तूज नृपा ॥
सुरतसुखज्ञा तुजला यावी आली कसी न लेश कृपा ८
दुष्टोचितशासन कीं सोसावें काय तापसानें हें ॥
कां निरपराध वधिला राया वद काय पाप सोनें हें ॥९
घे शाप तापसाचा तुजही करितां मनःप्रियासंग ॥
मृत्यु घडो या माझ्या शापाऽशनिचा कधीं नहो भंग १०
शापवचन मलिन तया करि कज्जल जेंवि पांडुरमणींतें ॥
मुनि गेल्यावरि येउनि तें कळवी साऽश्रु पांडु रमणींतें ११
व्यसनें तात बुडाला मीही, भोगील काय मंद रसा ॥
झालों स्वगुरुसुहृज्जन- हृत्सागरमथनहेतु मंदरसा १२ ॥
कामोंचि बुडविलें जग हें ऐकावेंहि न व्यसन कानें ॥
इतरं किति पाविजेलचि विषयें भय नित्य नव्यसनकानें
झालों विचित्रवीर्य- क्षेत्रीं मी पांडु कृष्णसुत, पाला ॥

१ रतिसुख. २ लहान. ३ मनाला आवडणाऱ्या स्त्रीचा संग. ४ शापरूपी वज्राचा. ५ पांढऱ्या मण्यांला. ६ पिता विचित्रवीर्य. ७ भाग्यहीन. ८ पृथ्वी. ९ आपले पितर व मित्र ह्यांच्या हृदयरूप सागराचें मथन करण्यास कारण. १० मंदर पर्वतासारखा. ११ नवीन. १२ हा ब्रह्मदेवाचा एक पुत्र आहे. हा जनलोकांत राहतो. हा विष्णूचा सहचारी होय. १३ व्यासपुत्र.

भक्षीन, करीन सुखें होउनि संगीं वितृष्णंग सुतपाला॥१४
मी नाठवीन राज्य स्वजन स्त्री शयन वसन अन्न मनें ॥
जा हस्तिपुरास तुह्मी सांगा भीष्मादिकांसि मन्नमनें १५
ह्मणती स्त्रिया करूं तप आह्मीही अधिक काय सन्यासीं
येथें तपोनि भोगा स्वर्गीं सुख कुंतिमद्रकन्यांसीं ॥ १६ ॥
भार्या न त्यागाव्या .विरहज्वलनांत या न भाजाव्या ॥
अंतीं स्वर्गासि तुह्मां . सह तेजें शोभवुनि नभा जाव्या
दारोदारोक्ति करी मान्याचि कीं प्रेम शुद्ध निष्कपट ॥
कादी अंगदकुंडलें- करकयुगलमौलिरत्ननिष्कपट ॥१८॥
तीं भूषणें सुवस्त्रें अर्पुनि विप्रांसि तो ह्मणे स्वामी ॥
जाउनि नागपुरीं हें सांगावें मागतों वरा या मी ॥ १९
वल्कल नेसोनि ह्मणे दासांसि पुरासि जा सखे खग हा॥
जळला शापदवें हा आश्रय सर्वांसि भीष्म सन्नग हो२०
दुर्दैवग्रीष्मानें गेला आटोनि पांडुकासार ॥
जा भीष्ममानसाप्रति दासमधुप हो विचार हा सार २१
भीष्म धृतराष्ट्र विदुर स्वद्रुम तुमचे तदाश्रयें वर्ता ॥

---

१ विरक्त. २ स्त्रियांचें उदार भाषण. ३ बाहुभूषणें. ४ कर्णभूषणें. ५ दोन कडीं ६ मुकुट. ७ उरोभूषण. ८ वस्त्र. ९ शापरूप वणव्यानें १० उत्तम वृक्ष. ११ पाण्डु हेंच सरोवर. १२ भीष्म हेंच मानससरोवर. १३ दास हेच भ्रमर. १४ श्रेष्ठ. १५ कल्पवृक्ष.

हा पांडु आजपासुनि झाला यति, भूमिचा नव्हे भर्ता २२
सस्त्रीक पांडु गेला पूर्वी राघव तपोवना जेवीं ॥
वाढुनि शोकविष समय तो सकळांच्या ह्मणे मना जेवीं
सेवकजन बहु रडला समजावें कोंवि त्या अनाथानें ॥
पांडुपदें जसि त्याच्या शिशुच्याहि न तृप्ति तासि मना थानें
त्यांनीं नागपुरीं ती नेली बहु शीघ्र तापदा वार्ता ॥
अंगारवृष्टिनें तासि केली सर्व प्रजा तिणें आर्ता ॥ २५ ॥
आजी माय बहु रडे भीष्म विदुर फार जाहले कष्टी
धृतराष्ट्र ह्मणे विधिनें केंवि पळविली अचक्षुची यष्टी २६
तो पांडु हिमगिरीतें लंघुनियां गंधमादनीं गेला ॥
इंद्रद्युम्नसरामति जाउनि शतशृंगपर्वतीं ठेला ॥ २७
तेथें पांडु तप करुनि पावे सुमहर्षितुल्यता सुकृती ॥
काय न साधील पथा साधूंच्या अनुसरोनि सासु कुंती
तेथील महर्षिनिकर अन्योन्यातें ह्मणे उठा चाला ॥
श्रीब्रह्मदेवदर्शन घ्यायास्तव सिद्ध एकदा झाला २९ ॥
पांडु ह्मणे मी येतों मुनि ह्मणती वायु कीं महर्षिजन ॥
जाया समर्थ न इतर विधिलोकपथीं करावया व्रजन ३०
समजे पांडु तदाशय कीं झालों जरिहि अनृण इतरांचा

---

१ दुःखदायक. २ अग्नीच्या वर्षावानें. ३ पीडित. ४ अंधाची. ५ काठी. ६ हा पर्वत मेरूच्या पूर्वेस आहे. ७ शंभर शिखरांच्या पर्वतावर. ८ पुण्यवान्. ९ जीवंत मनुष्य. १० कुशल ११ गमन.

तरिहि अनपत्यतेस्तव आहेंच ऋणी समस्तापितरांचा ३१
पितरांच्या फेडाया न समर्थ करुनि महा तप ऋणा मी
घडतां अधःपतन मज पुण्यें देतिल न हात परिणामीं ३२
त्यांस ह्मणे स्वामी हो तारावा संकटांत हा भक्त ॥
अनपत्यत्व स्वर्ग- द्वारानिरोधासि हेतु हें व्यक्त ॥ ३३ ॥
जेंवि पितृक्षेत्रीं मी मत्क्षेत्रींही तसेंचि संतान ॥
होतें तरि तरतों हा काम पुरवितें तुह्मीचि संतान ॥३४
मुनि ह्मणति भारता हा काम तुझा देवता-प्रसादानें ॥
होईल पूर्ण ऐसें दिसतें आह्मांसि पाहतां ज्ञानें ॥ ३५
मुनि गेल्यावर पांडु ज्येष्ठस्त्रीतें ह्मणे प्रिये कांहीं ॥
कथितों तें मान्य करीं तुज तों अमृतहि मदुक्त्यधिक नाहीं
मद्वचनें संपादीं सन्मुनिपासूनि शुद्ध-संततिला ॥
संततिलाभचि लाभ स्वर्निःश्रेणीच ह्मणति संत तिला ३७
शरदंडायनभार्या पतिच्या आज्ञेकरूनि सन्मुनितें ॥
भजली पूर्वीं, तरि सदपत्यत्रय तयांसि जन्मुनि तें ॥
कुंती ह्मणे तुह्मी मज कथितां ज्या काय आजि कार्यातें॥
व्युषिताश्व-कथा जाणुनि मग मान्य करील कोण आर्या तें

---

१ स्वर्गाचें द्वार बंद करण्यास. २ स्पष्ट. ३ पिता विचित्रवीर्य त्याच्या स्त्रीच्या ठिकाणीं. ४ कल्पवृक्ष. ५ माझ्या वचनाहून अधिक. ६ स्वर्गास चढण्याची शिडी. ७ शरदंडायन हा एक राजा होता. ८ उत्तम तीन अपत्यें. ९ व्युषिताश्व हा एक राजा.

व्युषिताश्वभूप मेला त्याची भद्रा वधू सती पतिचें ॥
शव आलिंगूनि करी विलाप बहु नगणि मत सुहृन्मतिचें
स्वपदीं दृढ भाव तिचा जाणोनि नभांत बोलिला वाणी
सोडीनाचि शवाला संततिचा काम धरुनि जैं राणी ४१
नकरीं विलाप सति घे वर-ऋतुकाळीं तुवां मदंगातें ॥
रक्षुनि ध्यावें शयनीं देईन अपत्य-हेतु-संगातें ॥ ४२ ॥
भद्रा तैसेंचि करी झाले तिस शाल्व मद्र सुत सात ॥
हें ऐकिलें असेल व्युषिताश्वचरित तुह्मीहि विख्यात ४३
शापप्रतिबंध खरा परि अस्मद्भावभाग्यपुण्यबळें ॥
स्वामी तुह्मीच कल्प- द्रुम द्याल स्वस्त्रियांसि पुत्रफळें ॥
तेंवि मनःसंकल्पें दिव्य तपोयोगसिद्धिमंतानें ॥
माझ्या ठायीं देवा निर्मावीं त्वांचि शुद्ध संतानें ॥ ४५॥
पांडु ह्मणे गे साध्वी व्युषिताश्व जसा तसा नसे अन्य
तो साक्षाद्देवोपम लोकीं सन्मान्य योगनिधि धन्य॥४६॥
मज आहे श्रुत ऐसें कीं कामविहारिणी स्त्रिया स्ववशा
पूर्वीं होत्या, भजती भलत्यासि जशा वनीं गजास वशा ४७
उद्दालकमुनिपुत्रें रीति तयांची विलोकिली खोटी ॥
केली हे मर्यादा जे आतां चालती जगीं मोटी ॥ ४८ ॥

---

१ मित्रबुद्धीचें. २ आमची भक्ति, दैव आणि पुण्य ह्यांच्या सामर्थ्यानें. ३ उत्तम तपस्येची सिद्धि ज्याला झाली तो. ४ इच्छेस येईल तसें वागणाऱ्या. ५ स्वतंत्र. ६ हत्तिणी.

उद्दालकपत्नीतें एक ब्राह्मण धरी करीं कामी ॥
कोडों चाल ह्मणे जरि देखत होता तिचा पती धार्मी४९
तें पाहुनि उद्दालक- मुनिसूनु ह्मणे तयासि कर सोडा॥
भव्यार्थ आजिपासुनि या दुष्टा दंडकासि कर जोडा ५०
तात ह्मणे वत्सा हे रीति पुरातन, तुवां न कोपावें॥
स्त्री प्रियकामविहारी विघ्न किमपि तूं करूं नको,पावें५१
तें मात्र वचन न करी. मान्य श्रीश्वेतकेतु बापाचें ॥
स्पष्ट ह्मणे हें कारण होईल नरकप्रदोग्रपापाचें ॥ ५२
यावरि ती भ्रूणघ्नी, परपुरुषाला भजेल जी असती ॥
भ्रूणघ्न सतीत्यागी पुरुषहि, नरकीं घडो तया वसती ५३
पुत्रोत्पत्त्यर्थ धवें आज्ञा देतांहि जीहि आज्ञा ते ॥
न करील तसीचाहि ती, भंगितिल न धर्मसेतु हा ज्ञाते५४
असि मुनिकृत मर्यादा लोकीं अद्यापि चालते कांते ॥
जाणसि मदुद्भवासहि, मान्य करीं वचन कनकनिभकांते
कल्माषपादपत्नी मदयंती, जाणताति संत तिला ॥
ती पावली वसिष्ठा- पासुन गतिकीर्तिहेतुसंततिला ५६
त्वांहि तसेंचि करावें ज्यां रचिला आजि सफळ अंजलि हो

१ कल्याणार्थ. २ चाळीस. ३ गर्भहत्या करणारी. ४ पतीनें. ५ माझ्या उत्पत्तीला. ६ सुवर्णा सारखी कांति जिची ती. ७ मित्रसह-नामक राजा. ८ मोक्ष व कीर्ति हांच्यास कारण अशा संततीस.

मन्नाम पुत्रवंतां-　माजि यमामात्यपाणिकंज लिहो　५७
जनमेजयासि सांगे　मुनि कीं वाणीसही करुनि पण जी ॥
जिंकू शके सु-भापणें-　निपुणत्वें ती वदे तुझि निपणजी५८
मत्पितृसदनीं होता　श्रीदुर्वासा महोग्र, परि चरण ॥
म्यां अर्चिले, सदाही　केलें साहोनि कष्ट परिचरणें ॥५९॥
तेणें प्रसन्न होउनि　मंत्र मला एक शिकविला आहे ॥
पुत्रार्थसुराऽकर्षण　कथिलें वेळाहि पातली त्या हे ॥६० ॥
श्रीगुरु-दत्त-मनु-बळें　सांगाल तया सुरासि बाहेन ॥
परपुरुषाला तुमच्या　वचनें पुत्रोद्भवार्थ पाहेन ॥ ६१ ॥
पांडु ह्मणे धर्मातें　वाहें, वाहें तयासि हें काय ॥
तज्ज न सज्जन-मत-पथ　सोडिल, अगुणें सुविग्रहें काय ६२
पतिस नमुनि गुरुचरण-स्मरण करुनि मंत्रजप करी विधिनें
तत्काळ दिल्हें दर्शन　धर्में मंत्राहृतें दयानिधिनें ॥ ६३ ॥
पीरसुनि धर्म वदे अयि　सति कुंति मंतं ददामि किं ते तें

१ यमाचा प्रधान चित्रगुप्त. त्याचें करकमल. २ उत्तम भाषणाच्या चातुर्यानें. ३ सेवा. ४ देवांच्या आकर्षणाला. ५ गुरु दुर्वासा ह्यानें दिलेल्या मंत्राच्या सामर्थ्यानें. ६ त्यधर्मापासून झालेला. ७ अगुण (गुणरहित) असून सुविग्रह (सुंदर)अशा पुत्रानें काय फायदा. ८ मंत्रानें आणिलेला. ९ अगे. १० हे साध्वी. ११ इष्ट. १२ देऊं. १३ काव्य. १४ तुला.

परिसुनि ह्मणे पृथा जें सुतरत्न हरील सर्व चिंतेतें ॥ ६४॥
धर्मे तसाचि दिधला सुत करुणा करुनि पांडु भूपाळीं ॥
इर्ष-शुक्ल-पंचमी-तिथि होतीं तज्जनन होय ज्या काळीं६५
तों उपजतांचि झाली वाणी अशरीरिणी असी व्योमीं॥
हा करुकुळीं युधिष्ठिर हित सकळां अमृतरस जैसा सोमीं ६६
हा पांडुपुत्र सत्य- व्रत सुज्ञ अजातशत्रु भूतरणी ॥
हा मूर्त धर्म भूपति यंति यश जोडील परम पूत रणीं६७
सुतमुखशशिरुचिं सेवुनि पांडु निवाला परंतु एकानें ॥
तृप्ति नसेचि जसा मरु- तरुप सकृत्प्राप्तवारिसेकानें ॥६८॥
पुनरपि ह्मणे तिला बळ- शाली सुत आणखी असावा गे॥
सबळचि वीरखळ-बळीं विपिनीं समरुद्दवा असा वागे ६९
कुंती मंत्रजप करुनि चिंती मनि कीं समीरदेवा यों ॥
तोही तसाचि आला त्यासि ह्मणे ती सुपुत्र दे वायो ७०
पवनापासुनि झाला सुत बळ-निधि भीमसेन तज्जननीं ॥

१ आश्विनशुद्ध पंचमी. २ शरीरसंबंधी नव्हे ती ह्म० दिव्य. ३ ज्याला कोणी शत्रु असें वाटत नाहीं तो. ४ पृथ्वीवरील सूर्य. ५ इंद्रियें जिंकून स्वाधीन ठेविणारा. ६ पवित्र. ७ पुत्रमुख हाच चंद्र त्याची कांति. ८ मारवाडांतील मोठा वृक्ष. ९ एकदां मिळालेल्या उदकाच्या वर्षावानें. १० वाऱ्यासह वणवा. ११ यावें.

होय गगनगी, हर्षे भूमिहि, केवळ न एक तज्जननी॥७१
हा बळजलधि खळांचा समरीं उतरील सर्व हा रेंच ॥
चूर्ण करील शिळा दृढ शत्रुशिरें मुष्टिच्या प्रहारेंच ॥७२॥
अंकीं निजला असतां व्याघ्रभयें ती पृथा उठे तूर्ण ॥
तों घनसा भीम पडे होय तनुभरें तळीं शिळा चूर्ण ७३
तिसराहि पुत्र लोक- श्रेष्ठ असावा असें मनीं आणी ॥
उग्र तप करी राजा पांडु, तदुक्तें तसीच ती राणी॥७४॥
आराधिला सुरेश्वरें भेटोनि ह्मणे तयासि माग वर ॥
पांडु ह्मणे दे मजला आत्मसम कुमार भूरिभाग-वर ७५
इंद्र ह्मणे मत्सम तुज पुत्र दिल्हा सर्व-वीरवर होतो ॥
हो तूंहि पुत्रिवर बहु- गुण सुजनीं अर्पिला सुवर होतो७६
हरि गेल्यावरि पांडु स्त्रीस ह्मणे एक वर्ष तपलीस ॥
ज्या अर्थे तूं देवी स्वव्रतनियमास फार जपलीस ॥ ७७ ॥
तें तप फळलें तुज सुत देणार हरी ह्मणूनि गुरुदत्ता ॥
विद्या तुवां जपावी जीची साची जगत्त्रयीं सत्ता ॥७८॥
कुंतीनें शुभदिवशीं एकांतीं इष्टकाम जाणविला ॥
आत्रेय-दत्त-विद्या- दूती योजून शक्र आणविला ॥७९॥
इंद्रापासुनि अर्जुन होतां सद्गुण मनोरम नभोगी ॥

---

१ आकाशवाणी. २ इंद्र. ३ महाभाग्यवंतांत श्रेष्ठ. ४ पुत्रवंतांत श्रेष्ठ. ५ उत्तम वर. ६ अत्रिपुत्र दुर्वासा त्यानें दिलेली विद्या हीच दूती. ७ आकाशवाणी.

वर्णीं तच्छ्रुश्रवणें सुख बहु कुंती-पांडु-साधु-मन भोगी८०
हा रंजवील गुरुजन- चित्तातें श्रुतिरहस्य कवळील ॥
दुग्धाब्धि-फेन-धवळें स्वयशें कुरुच्या कुळासि धवळील८१
लीलेनें सुर-दुष्कर कर्म करिल संगरीं न आटेल ॥
फाटेल भयें याच्या द्विपदुरें हा भूतकाळ वाटेल ॥ ८२ ॥
हा तोषवील युद्धीं त्र्यंबकहि जो काळ-कंपद पिनाकी ॥
पावेल पाशुपत ही ज्या पात्र नजरि कुंती तदपि नाकी८३
किंबहुना विष्णु जसा सुखद अदितिला तसाचि हा तुजला॥
धन्यासि कुंति पांडो त्वत्क्षेत्रीं कल्पवृक्ष हा रुजला ॥८४॥
ऐसी अंबरवाणी झाली शुभकुसुमवृष्टि बहु मोटी ॥
वाद्यध्वनि बहु झाले आले आदित्य-रुद्र-मुनि कोटी ८५
पावे दशरथ-गृह जें यश पांडूटजहि जिष्णु-जननीं तें ॥
बहुमानिलें सतींनीं कुंतीतें जेंवि विष्णु-जननीतें ॥ ८६ ॥
पाण्डु पुन्हाही प्रार्थी त्यातें कुंती ह्मणे पुरे, लोभें. ॥
होईन बंधकी मी क्षोभें न मनीं, इहींच बहु शोभें॥८७॥
माद्री पतीप्रति ह्मणे झाले माझ्या कुमार जावेला ॥

---

१ वेदांचें सार आत्मज्ञान. २ देवांस करण्यास कठीण. ३ शत्रुहृदय. ४ काळास कंप देणारा. ५ शंकर. ६ पुण्यवान आहसे. ७ आकाशवाणी. ८ पांडूची पर्णकूटिका. ९ अर्जुनाच्या जन्मामध्यें. १० जारिणी.

सुख गमलें, ह्मणतें मी वृद्धीतें यापरीस जा वेला ॥८८॥
दोघी वंध्या होतों परि फळला सत्प्रसाद एकीला ॥
झाला तुह्मांसि संतति- लाभ जसा वृष्टिलाभ केकीला ८९
मी मात्र मंदभाग्या सांत्वुनि ह्मणतां रहा सुखें न रहें ॥
परि मुनि-शाप-वृकें या हरिणीचें कवळिलें सुखें नरहें ९०
मत्संतानार्थ तुह्मी दयितेला भीड घालितां तरि ती ॥
आज्ञा न मोडिती या सवतीवरि ही सती दया करिती९१
पांडु ह्मणे माझ्याही चित्तीं आहे असोंचि, पदर तिला ॥
पसरीन, करील वचन भंगील न ती मदीय-पदे-रतिला ९२
कुंतीस ह्मणे देवी त्वद्रजनीं सादरा तुझी आली ॥
माद्री त्वां तारावी हे वि न दुःखाब्धिच्या तटा आली ९३
यश बहु वाढेल तुझें हेंचि भल्यांनीं जपोनि सांचविलें ॥
सर्वस्व वेंचिलें परि एक भलेपण जगांत वांचविलें ॥९४॥
आज्ञा स्वीकारुनि ती मंत्रजप करुनि ह्मणे तिला जावें॥
पुत्रार्थ सकृत् दैवत चिंतावें, त्वां सये न लाजावें ॥९५॥
ती दस्रांतें चिंती तों ते पावोनि ह्मणाति हे माद्री ॥
द्यावें काय वद तुवां स्वाऽवयवें जिंकिलाचि हेमाद्री ९६॥
माद्री हांसोनि ह्मणे जाणुनि हृद्रोग त्यासि अगदानें ॥
दूर करा जी,रोगी न निवे कनकाचियाहि अगं-दानें ९७

---

१ हे वंशरूप वेला. २ मत्पदप्रीतीला. ३ एकवार. ४ अश्विनीकुमारांना. ५ औषधानें. ६ पर्वतदानानें.

त्यांपासुनि ती पावे अत्यंतमनोरमांऽग यमलातें ॥
नकुळ सहदेव ते बहु सुखविति त्या पांडु-नेत्र-कमलांतें ९
कुंती बोले माझा उपमर्द करील ती असें गमतें ॥
द्वंद्राह्वानें पुत्र- द्वंद्व जिणें सहज साधिलें स्वमतें ॥ ९९ ॥
अणखी माद्रीविषयीं पांडु प्रार्थी पृथेसि एकांतीं ॥
मान्य न करी गमे ती वृष्टि उघडली मयूरकेकांतीं १००॥

अध्याय १९ वा.

सारांश.

[१—२६] वसंतऋतूंत एके दिवशीं पांडु राजा माद्रीसह वनशोभा पहात फिरत असतां अत्यंत कामातुर झाला. एकांत असल्यामुळें काममोहित होऊन व ऋषिशाप विसरून त्यानें माद्रीशीं समागम केला. तेणें करून तो तत्काळ मृत्यु पावला. पुढें माद्री पाण्डूबरोबर सती गेली. कुंती पांडवांसह हस्तिनापुरास गेली. नंतर व्यासवचनावरून सत्यवती आपल्या दोघी सुनांसह वनांत तपश्चर्या करून परलोकास गेली.

१ जुळया मुलांस. २ दोघांस बोलावण्यानें. ३ मोराच्या टाहो नंतर.

झाले पांच सुरद्रुम- सम सुत आनंद पांडुचा पिकला ॥
पिकें[1] लाभला बहु दिसां आम्राला, सुरभि[2] ज्यामध्यें टिकला
त्यावरि वसंतकाळीं एकांतीं रम्य-नंदनाभ[3]-वनीं ॥
माद्री अनुसरली जसि सेवी त्या पूरुनंदना[4] भवनीं[5] ॥ २ ॥
होता विरक्तिभस्मा[6]- च्छादित कामाऽग्नि पांडुहृत्कुंडीं[7] ॥
फुंकिला सुरभि-वन-श्री[8]- धमनी काळें धरूनियां तुंडीं ३
पावे स्मराग्नि जागा होतां स्त्रीदृष्टिसर्पि[9]राहुतिला ॥
लोपे विवेकशशि[10]रुचि मुनिशापचि होय दर्पें[11] राहु तिला
धृति नव्हति काय मुनिचा नव्हता तो विदित काय कोप तिला
परि होणार चुकेना वारूं नशकेचि बायको पतिला ५ ॥
स्मरकाळ[12]मूढ पांडु प्रेमें आलिंगुनी स्वरामेलीं[13] ॥
सुरतीं प्रवर्तला जों झाला मुनिशाप तों खरा मेला ॥ ६ ॥
दृङ्मीलन[14] निश्चळता पांडूची प्रथम भासली सुरतें ॥

१ कोकिल. २ सुवास. ३ नंदनवनासारखें. ४ पूरुकुलांतील पुत्र पांडु, त्याला. ५ घरामध्यें. ६ विरक्तिरूप भस्मानें झांकलेला. ७ पांडूचें हृदय हेंच कुंड. ८ वसंतवनशोभा हीच फुंकणी. ९ स्त्रीदृष्टि हेंच सर्पि (घृत) त्याच्या आहुतीस. १० विचाररूप चंद्राची कान्ति. ११ उद्दाम. १२ मदन हाच काळ त्यानें मोहित केलेला. १३ स्वस्त्रीला. १४ डोळे झांकणें.

मग मरण समजलें हो झालें वपु शीत कांतिभासुर तें ७॥
माद्री हा प्राणेश्वर हा देव असें करी विलाप वनीं ॥
ते नेउनि भेटविले क्षिप्र तिचे शब्द कुंतिला पवनीं ॥८॥
समुता कुंती तेथें जाय ह्मणे हाय माद्रि हें काय ॥
शाप विदित असतां त्वां स्पर्शो द्यावें पतीस हें काय ९
क्षणसुखलोभें मूढे एकांतीं कांत भुलविला साचा ॥
केला घात कसा गे. या व्यसनीं काम तुज विलासाचा १०
माद्री ह्मणे न म्यां नर- देव नियतिनेंचि भुलविला साचा
बांइ हरि पुढें दिसतां आठवहि करेणु करि विलासाचा ११
दीपकळिकेसि धावुनि आलिंगी आग्रहें पतंग जसा ॥
पडला गळांचि माझ्या रंभेच्या दीप्तमद मतंगजसा १२
कुंती ह्मणे पतीसीं मी जातें, ऊठ तूं मुलें पाळीं ॥
माद्री ह्मणे मला दे आज्ञा माझ्याचि हें असो भाळीं १३
तूंचि मुलें रक्षाया दक्षा यादवि न मी, तुझी ममता ॥
सर्वत्र तुल्य आहे, राहेल न मन्मतीं असी समता ॥१४॥
दे मज अग्नि, स्वर्गी पतिसह सुकृतें तुझ्याचि जाईन ॥
बाई न दया टाकीं तेथें मी त्वद्गुणांसि गाईन ॥ १५ ॥
कुंतीनें माद्रीची सफळा सहगमनकामना केली ॥

१ कांतीनें शोभमान. २ दैवानें. ३ सिंह. ४ स्मरण. ५ हत्ती. ६ केळीच्या. ७ हस्ती सारखा.

नियतिमनां ये त्यांच्या सवतीच्या ये न कां मना केली
शतशृंगवासि मुनिजन झाला तेथें समस्त एकवट ॥
आश्रय मुलांसि बुडतां कुंतीसहि होय तोचि एक वट १७
त्या पाण्डुकुटुंबातें ते साधु महर्षि गुह्यकवनांत ॥
उघडें पडों न देती सुकवि जसे वेदगुह्य कवनांत ॥ १८ ॥
पांच सुतांसह कुंती- प्रति समजावूनि आपुल्या संगें ॥
संस्कार घडायास्तव त्या दोघांचींहि आणिती अंगें॥१९॥
येउनि पुरासि केलें मुनिनीं तें स्वांऽघ्रि-शुद्धि-वृत राष्ट्र ॥
भेटाया आणविले सत्यवती-भीष्म-विदुर-धृतराष्ट्र ॥२०॥
वृत्त कथुनि बाळ पृथा भेटवुनी दाखवूनि अस्थि रहा ॥
धैर्य-नगें धर्मपथीं मुनि ह्मणति असाचि अर्थ अस्थिर हा२१
मुनि गेले झालें तें पांडुमरण-वृत्त धृतिनगीं भिदुर ॥
करवी उत्तरकार्य प्रज्ञाचक्षुमतें सुधी विदुर ॥ २२ ॥
विद्युक्त पारलौकिक झाल्यावर पुत्र पांडुचे गेहीं ॥
गेले गमले शिरले ते पंचप्राण टाकिल्या देहीं ॥ २३ ॥
त्यावरि मातेसि कथी व्यास कुरु-कुळीं अनर्थ जो भावी
धाडी तपोवनीं कीं ती स्वर्गी तप करूनि शोभावी २४॥

---

१ दैवाच्या मनाला. २ आपल्या पायांच्या शुद्धीनें व्याप्त. ३ धैर्यरूप पर्वतावर. ४ वज्र. ५ धृतराष्ट्राच्या मतानें.

दोघी सुनाहि घेउनि भीष्मासि पुसोनि जाय ती न टिके
त्यजिले आप्तजन तसे स्वप्नींचे अर्थ ते जसे लटिके ॥ २८
गेल्या तिघीहि उत्तम-लोकीं त्या धरुनि कांस योगाची ॥
पडली गळांचि त्यांच्या निःसीग समृद्धि दिव्यभोगाची.

अध्याय २० वा.

सारांश.

पांडव अल्पवयांत महापराक्रमी झाले. त्यांत भीम महाबलाढ्य. तो कौरवांस प्रत्येक खेळांत पराजित करी. दुर्योधनास तें आवडलें नाहीं.तो जलक्रीडेच्या मिषानें एके दिवशीं गंगातीरीं प्रमाणकोटि ह्या ठिकाणीं पांडवांसह गेला.तेथें दुर्योधनानें भीमास विषयुक्त अन्न चारिलें व तो बेशुद्ध झाल्यावर त्यासगंगेत बुडविलें. भीमास नागांनीं नागलोकीं नेलें. भीम नाहींसा झाल्यामुळें कुंती व पांडव यांनीं बहुत शोक केला. विदुरानें त्यांचें समाधान केलें. वासुकीनें भीमास आठ दिवस ठेवून घेऊन त्याचा सत्कार करून त्यास भूलोकीं पाठविलें.

पांडुसुतांचीं झालीं उपनयनें ते श्रुतिस्मृती पढले ॥
अल्प वयांतचि पांचहि बंधु महत्त्वीं हळूहळू चढले १
भीम बळी त्यापासुनि होती धृतराष्ट्रपुत्र परिभूत ॥
मंत्रज्ञ सहज पाहे पावति अत्यंत ताप परि भूत ॥२
ज्या त्या क्रीडेंत मुलें भीमापासोनि पावती भंग ॥
सन्माणिक्यमणिपुढें गोमेदाचा फिका पडे रंग ॥ ३ ॥
भीमाच्या साहजिकें तेजें ते भंग पावती क्षुद्र ॥
ऋक्षांत रवि तसा तो त्यांत महात्मा पशूंत कीं रुद्र ॥४ ॥
चढति फळार्थ नगीं ज्या तन्मूळीं भीम निजपदें ताडी ॥
लीलेनें तत्फळदळ- कुसुमांसह त्यांसि भूतळीं पाडी ५॥
शशिरंकुपुढे कैसे होतील न भग्नगर्व काळविट ॥
भीमबलोत्कर्षें ते खळ धरिति मनांत सर्वकाळ विट ६
स्पर्धा करूनि साधूं- जातां भलतेंहि काज वेगमती ॥
न पुरे तो भीम शशी भासे ते सर्व काजवे गमती ॥७
मारुति-सिंह वधावा कपटें तद्बंधु हेहि अविचारी ॥
बांधावे ऐसें हें योजी दुर्योधनाख्य अविचारी ॥८॥
जळकेलीचें करवी साहित्य मग प्रमाणकोटींत ॥
वरि दावी प्रेम असें कीं नाहीं तत्प्रमाण कोटींत ॥ ९
ने पांडवांसि तेथें बहुत भला भासला न वंचकसा ॥

१ चंद्रावरील हरिजापुढें. २ त्यांविषयीं बुद्धि ज्याची तो. ३ मरुत्पुत्र भीम. ४ मेढें. ५ त्याचें माप. ६ नक्षत्रांत.

कळलाचि न संसर्गा योग्यचि तो मूर्त-पापपंचकसा ॥१०॥
गेले प्रमाण-कोटि- स्थानीं गंगातटीं वरोपवनीं ॥
तेथपटगृहीं शोभा केली होती जसी महाभवनीं ॥ ११ ॥
धृतराष्ट्र-पुत्र पांडव त्या सदुपवनीं जया जसें इष्ट ॥
गंगा-तट पट-सदनीं ते भक्षिति अन्न विविध जें मिष्ट १२
दुर्योधनें विषान्नें वाढविलीं भीम जेविला भावें ॥ ॥
आदर तसा करी खळ बहुदिवसां मित्र जेंवि लाभावें १३
इष्टार्थाची निश्चित सिद्धि ह्मणे तो मनांत खळ केली ॥
मग ते सूर्यास्तोंवाधि करिती श्रीजाह्नवींत जळकेली १४
आले कुमार तीरीं त्यांत बहु श्रांत भीम गरळानें ॥
तो व्यापिला ह्रद जसा तैलाच्या बिंदुनें सुतरळानें १५
जळकेलींत श्रमला प्रथमहि सविषान्न जेविला तिपट ॥
निजला शीत-पट-गृहीं तीरीं येतांचि मोहिला निपट १६
दुर्योधनें विषाकुळ मारुति केला निबद्ध वल्लींनीं ॥
पंकजवद्दुर्जातें करिजेतो घात भृंगवल्लींनीं ॥ १७ ॥
दुर्योधनें बुडविला तो गंगेंत सजून अनुकंपा ॥

---

१ सहवासाला. २ ब्रह्महत्या, सुरापान, स्वर्णस्तेय, गुरुस्त्रीगमन व हीं चारी पापें करणाराशीं समागम, हें पापपंचक. ३ सुंदर बागेंत. ४ तंबूमध्यें. ५ अत्यंत चपलानें. ६ कमलसदृश दुष्टानें. ७ भृंग्याप्रमाणें लीन ह्म० नम्र झाला, त्याच्या ठायीं.

ऐसें अघ करितां त्या पापाची पावली न तनु कंपा ॥१८॥
पाषाणसा बुडाला खळसंगें घात हा असा घडला ॥
नागकुमारांवरि तो जाउनि नगालयांतरीं पडला ॥१९॥
वरि पडतां डसले ते दैवें तो त्यासि होय हित दंश ॥
विष उतरलें अहिविषें उरला नाहींच लेशहि तदंश ॥२०॥
स्वज्ञानातें पुनरपि पावे तो जेंवि अंध नेत्रांतें ॥
दैवें तद्बळ त्याला झालें तोडोनि बन्धनें त्रातें ॥ २१ ॥
बन्धन तोडुनि भीमें डसले होते तनूसि जे सर्प ॥
गरुडें जसे तसे ते दूर उडविले हरूनियां दर्प ॥ २२ ॥
नाग-कुमार-मुखें श्रुत होतां आश्चर्य-वृत्त तो राजा ॥
वासुकि पाहों आला कुन्तीचा आर्यकाख्यही आजा ॥
आर्यकनाग प्रेमें भेटे भीमासि कीं कळे नातें ॥
आर्यांचें[2] दूरत्वें नसतां सहवासही मळेना तें[3] ॥ २४ ॥
वासुकि ह्मणे करावें याचें प्रिय काय आर्यका सार[4] ॥
श्रान्ताला निववावें इच्छितसे हेंचि कार्य कासार[5] ॥२५॥
आर्यक ह्मणे प्रभो प्रिय करिसी जरि सुप्रसन्नचित्तानें ॥
बहुलाभ काय याला दिधल्या मणि-कांचनादिवित्तानें ॥
आहे सहस्रगजबळ ज्या रसकुण्डीं प्रतिष्ठित माझा ॥
जितुका रुचेल जो रस तितुका सेवू असी दिजे आज्ञा ॥

---

१ दुष्टाची. २ सज्जनांचें. ३ नातें. ४ उत्तम. ५ सरोवर.

रस-सेवनार्थ आज्ञा वासुकिची होय दाविलें कुण्ड ॥
सुपरिश्रान्तें भीमें त्या रसकुण्डासि लाविलें तुण्ड॥२८॥
केलीं एकोच्छ्वासें एक असीं रिक्त आठ रसकुण्डें ॥
पात्रें स्वल्पजळाचीं जैसीं तृषितें गजें निर्हितशुण्डें ॥२९॥
अंश जगत्प्राणाचा ह्मणवुनि रस तो महातपा प्याला ॥
सुकृत अमित नसतें तरि• लावूं देते न हात पाप्याला३०॥
एकान्तीं सुखशयनीं• पाण्डव निजला पिवोनियां सुरसा॥
रूपें बळें गुणें तो सकळां नागांसि भासला सुरसा ॥३१॥
इकडे धर्म पृथेला जातांचि गृहीं पुसे पुढें आला ॥
भीम नयेतां दिसला केला बहु शोध काय तो झाला३२
कुन्ती ह्मणे अहा हा दैवा हे रीति काय गा बरवी ॥
ती प्रिय-पुत्र-गति जशी तिस पतिगतिही तशी न घाबरवी
कुन्ती विदुरासि ह्मणे भावोजी भीम भेटवा धुण्डा ॥
तद्रहिता हे सन्तति न हिना जैसी विपुष्करा शुण्डा ३४॥
दुर्योधन साहेना त्यासि जसा शिशु कणासि नयनींच्या ॥
वाटे वधिला तेणें अन्यायचि आवडे न नय नीचा ३५॥
विदुर ह्मणे यावरि हें येवूं देवूं नकोचि तोंडास ॥
रक्षीं शेष, नघे द्विप- दाहि मौनास्तीकभक्ति तों डास॥३६

१ घातली आहे सोंड ज्यानें तो. २ वायूचा. ३ पुष्कर ह्म० अग्र तेणेंकरून रहित. ४ बाकीचे चार पुत्र. ५ शत्रु हाच सर्प. ६ मौनरूप आस्तीकऋषीचे भक्तांच्या ठिकाणीं.

त्वत्सुत दीर्घायु असें जें वाक्य महर्षिचें न तें विमरें ॥
होय सदाशीर्वचनें अमृताच्याही भलें न तेंवि सरें ॥३७॥
येईल शीघ्र कीं तो साध्वाशीर्वादपात्र शिवशील ॥
निवशील सुतस्पर्शें चिन्तेला न गणरात्र शिवशील ॥३८॥
करुनि समाधान असें गेला विदुर स्वमंदिरा मग तो ॥
आठ दिन निजोनि उठे प्राणव्यसनींहि पुण्यवान् जगतो
आर्यकमतें अहींद्रें सुखवाया कुन्तिकुळ-पताकेला
त्या स्थानींच वृकोदर बहुसत्कारूनि पावता केला ॥ ४०
भीमें माता भ्राते क्षिप्र निववले तसे न घनसारें ॥
तच्चितचातकासुख नाशी रस-पान-वृत्त-घन सारें ॥४१॥
धर्म ह्मणे दुर्योधन- चित्तास प्रेम नित्य नव दावा ॥
भीष्मा विदुरा वांचुनि हा अर्थ तुह्मीं परासि न वदावा
विश्वास खळीं न बरा सावध व्हा भय घडे अनवधानें ॥
हा राज्यलुब्ध लेशहि लाजेल न गुरु-सुहृज्जन-वधानें ४२

---

१ साधूंच्या आशीर्वादानें. २ सरोवरानें. ३ साधूंच्या आशीर्वादाला पात्र. ४ कल्याणकारक स्वभाव ज्याचा तो. ५ बहुत दिवस. ६ प्राणसंकटांत. ७ कुंतिभोजाच्या कुळाला शोभादायक पताका जी कुंती तिला. ८ कापुरानें. ९ माता व बंधु ह्यांचें चित्त हाच चातक त्याचें दुःख. १० नागलोकीं केलेलें रसपान त्याचें वृत्त हाच घन. ११ बेसावधपणानें.

पांडव सावध झाले ल्याले दुर्भेद्य विदुरमतं-कवचा ॥
साहति सुदुःसहांही दुर्योधनं-कर्ण-शकुनि-हतक-वचा ४४

अध्याय २१ वा.

सारांश.

[१—१२] गोतमऋषीचा पुत्र शरद्वान् हा मोठा धनुर्वेद-निपुण होता. तो उग्रतपस्या करित असतां इंद्रास भय उत्पन्न झालें. व त्यानें जानपदीनामक अप्सरा त्यास मोहित करण्यास पाठविली. तिचें तें अप्रतिमलावण्य पाहून त्याचें वीर्य शर ह्या नांवाच्या गवतांत पडलें. तेथें एक मुलगा व एक मुलगी अशीं दोन अपत्यें उत्पन्न झालीं. तीं अपत्यें शांतनु राजा मृगयेस गेला असतां त्याच्या दृष्टीस पडलीं. त्यानें त्यांचें पालन करून मुलाचें कृप व मुलीचें कृपी असें नांव ठेविलें. पुढें शरद्वान् ऋषीनें त्यास धनुर्वेद पढविला. हाच कृपाचार्य होय. पुढें भीष्मानें कौरवपांडवांस धनुर्वेद शिकविण्याकरितां कृपाचार्याच्या स्वाधीन केलें.

---

१ विदुराचें मत हेंच कवच त्याला. २ सोसण्यास फारच कठीण. ३ दुर्योधनादि जे हतक म्ह० दुष्ट त्यांच्या वचनाला.

गोतमपुत्र शरद्वान्　चाप-श्रुति-निष्ठ जो स्वभावानें ॥
पूर्वी वज्री[2] भ्याला　त्याच्या दारुण-तपः प्रभावानें ॥ १ ॥
पाठविली सुरकन्या　जानपदी स्व-स्तडाग[3]-नक्रानें ॥
त्याच्या उग्रतपाला　विघ्न करावा ह्मणूनि शक्रानें ॥ २ ॥
तो बाणधनुष्पाणी　मुनि जानपदी-कटाक्ष-शर-पातें ॥
वातें तरुसा कांपे　धैर्य मनें चाप सोडिलें हातें ॥ ३ ॥
प्रथम सशर चाप गळे　त्यावरि तद्वीर्यही गळे क्षिप्र ॥
होतां विघ्न स्वाऽश्रम　सोडुनियां जाय तो महाविप्र ॥ ४ ॥
मुनि-वीर्य शरस्तंबीं[7]　पडतां होय द्विधा सुता सुत तें ॥
गर्भाऽशयीं न वसतां　दिव्याकृति- लाभ सत्कृतें[8] सुततें ५
मृगयागत[9]शांतनुच्या　तें मिथुन चमूचरें[10] अरण्यांत ॥
अवलोकिलें मुनीच्या　स्थानांत, ख्यात जो शरण्यांत[11] ६ ॥
दर्भासन-कृष्णा[12]ऽजिन-　वल्कल-शर-चाप-साहचर्यानें[13] ॥
तें मुन्यपत्य[14]युग हें　निश्चित केलें सुबुद्धिवर्यानें[15] ॥ ७ ॥

---

१ धनुर्वेदनिपुण. २ इंद्र. ३ स्वर्ग हेंच सरोवर त्यांतील सुसर इंद्र त्यानें. ४ हा शब्द संस्कृत पुल्लिंगी आहे. ५ बाण व धनुष्य हातांत ज्याच्या तो. ६ जानपदीच्या कटाक्षरूप बाणांच्या प्रहारानें. ७ शरनामक गवताचा समूह. ८ अतिविस्तृत असें सत्कृत ह्म० पुण्यकर्म त्यानें. ९ शिकारी करितां आलेल्या शांतनु राजाच्या. १० सैन्यांतील मनुष्यानें. ११ शरणागतांवर दया करणारांमध्यें. १२ कृष्णह्म०काळवीट त्याचें अजिन ह्म०कातडें. १३ जवळ असण्यानें. १४ ऋषीचीं दोन मुलें. १५ बुद्धिमतांत श्रेष्ठ.

भेटविलें शांतनुला तेणें मुनिं-वीर्य-जात जाणोनी ॥
परिपाळिलें कृप कृपी नामें ठेवुनि गृहासि आणोनी ॥ ८
येउनि निजाश्रमातें तोहि शरद्वान् महामुनि ज्ञानी ॥
जाणे शंतनु-सदनीं स्वाऽपत्याच्या स्थितीप्रति ध्यानीं ९
भेटोनि कृपसुताला तो स्व-धनुर्वेद दाय दे तात ॥
पुत्रासि जोडलें धन जेंवि सुखें बाप माय देतात ॥ १०
गुरुच्या अनुग्रहें कृप अभ्यासें फार न पडतां खेदीं ॥
परमाचार्यत्वातें पावे तो स्वच्छधी धनुर्वेदीं ॥ ११ ॥
भीष्में कौरव पांडव शिष्यत्वें त्यासि अर्पिले विधिनें ॥
ते बाळ धनुर्वेदीं सर्व पढविले कृपें कृपानिधिनें ॥ १२ ॥

अध्याय २२ वा.

सारांश.

भरद्वाजऋषि गंगाद्वारीं स्नानास गेला होता. तेथें घृताचीनामक अप्सरा त्याच्या दृष्टीस पडली. तेणें करून तो मोहित झाला. व त्याचें वीर्य पतन पावलें. तें त्यानें द्रोणकलशांत ठेविलें. तेथें पुत्र उत्पन्न झाला. यास्तव त्याचें नांव

१ कृपनामक पुत्रास. २ विभागार्ह असें वडिलोपार्जित धन. ३ गुरुवर्याच्या योग्यतेस. ४ ऋषीच्या वीर्यापासून झालेला.

द्रोण असें ठेविलें. भरद्वाजाचा शिष्य अग्निवेश ह्यानें त्यास वेदवेदांगें व आग्नेयास्त्र हीं पढविलीं. भरद्वाजाचा मित्र पृषत राजा ह्याचा पुत्र द्रुपद हा द्रोणाचा सहाध्यायी होता. भरद्वाज व पृषत हे परलोकास गेल्याबर द्रुपद पांचाळ देशचा राजा झाला. द्रोणानें पितरांच्या आज्ञेनें कृपीशीं लग्न केलें. ती पासून त्यास अश्वत्थामा हा पुत्र झाला. पुढें द्रोण श्रीपरशुरामाकडे गेला. व तेथें अस्त्रविद्या शिकून तींत मोठा प्रवीण झाला.

जाय भरद्वाज मुनी　गंगाद्वारीं करावया स्नान ॥
होय घृताचीदर्शन　तेथें तों तेंचि लागलें ध्यान ॥ १ ॥
सौंदर्यगुणोत्कर्षे　फारचि शोभे जसी रति घृताची ॥
तद्रूपें हृदयाची　होय जसी पावकें गति घृताची ॥ २ ॥
पावे कामविकारें　तत्काळ अमोघ रेत जें पतन ॥
द्रोणकलशंमखपात्रीं　मुनिनें तें तेज ठेविलें जतन ॥ ३ ॥
स्वात्युदकें शुक्तिपुटीं　होताहे जन्म जेंवि मोत्याचें ॥
मुनिवीर्यें मखपात्रीं　मुनिजन्म द्रोण नाम हो त्याचें ॥
पढला सांग श्रुति तो निजपितृशिष्याग्निवेशमुनिजवळी ॥
अग्न्यस्त्रासि शिके जें　रिपुसि कलिसि रामनामसें कवळी
मित्र भरद्वाजाचें　पृषतनृप, तसें तदात्मज द्रुपद ॥

---

१ द्रोणकलशनामक यज्ञपात्रांत.

द्रोणाचें, अध्ययनीं गुरुचें आराधितां सुरंद्रु पद ॥ ६ ॥
जाय भरद्वाज मुनि स्वर्गातें पृषतही मग प्राज्य ॥
उत्तरपांचाळांचें द्रुपद करी धर्मनीतिनें राज्य ॥ ७ ॥
तप करितां पितरांची आज्ञा झाली ह्मणोनि तो द्रोण ॥
विधिनें वरी कृपीतें न करील गुरूक्त जाणता कोण ॥८॥
प्रसवे कृपी सुतातें शब्द करी उपजतां तयापरि तो ॥
उच्चैःश्रवा सुरांचा हय हेपे[3] जयापरी करितो ॥ ९ ॥
अश्वत्थामा ऐसें नाम तया ठेविलें असें झालें ॥
त्यावरि त्या द्रोणाच्या कर्णाप्रति परशुरामयश आलें ॥
कीं तो यथेष्ट देतो सद्विप्राकारणें स्वधन कांहीं ॥
दैन्य उरों देत नसे संप्रति बहुमूल्यरत्नकनकांहीं ॥११॥
दिव्यास्त्रांचा दाता मूर्तधनुर्वेद नीतिशास्त्रज्ञ ॥
जेणें अगणित केले स्वभुजबळें सांग रणमहायज्ञ॥१२
ऐसें परिसुनि जाय द्रोण महेंद्राऽचळीं तया भेटे ॥
ज्याचे विशिख क्षत्रीं व्याघ्रींचे अविकुळीं जसे पेटे॥१३॥
सांगोनि नाम गोत्र प्रांजळि वंदूनि तत्पदें राहे ॥
वाग्युद्धदानशूर प्रभु राम द्रोणमुनिकडे पाहे ॥ १४ ॥
सर्वस्वें प्रिय पोष्य ब्राह्मण ज्या अद्भुतप्रभा वपुसे ॥
वद इच्छा काय असे द्रोणाला तो महाप्रभाव पुसे ॥ १५
तो भारद्वाज ह्मणे इच्छितसें मी अनंत धन दाता ॥

---

१ कल्पवृक्ष. २ मोठें. ३ खिंकाळण्याला. ४ बाण. ५मेंढ्यांच्या समूहांत.

व्हावी तुझ्या प्रसादें   तुज मज पाहोनि लाज धनदा सा
राम ह्मणे विप्रजना   दिधलें सर्वस्व, कश्यपा अवनी ॥
अस्त्रें शरीर आहे   अन्य किमपि राहिलें नसे भवनीं ॥ १७
यांत तुला सत्पात्रा   द्यावें म्यां काय बोल आंशु कसा ॥
द्या दिव्याऽस्त्रेंचि असें   द्रोणद्विज मंजु बोलिला शुकसा
अस्त्रें समग्र   दिधलीं   स-रहस्यँव्रत दिल्हा धनुर्वेद ॥
केला स्वरूपँचि परि   च्छात्रें भक्त्यर्थ उरविला भेद ॥ १९

अध्याय २३ वा.

सारांश.

द्रोण, आपला गुरुबंधु द्रुपदराजा ह्यास भेटावयास गेला असतां द्रुपदानें त्यास ओळख न देतां अपमान केला. तें मनांत ठेवून तो हस्तिनापुरास गेला. व गुप्तरूपानें कृपाचार्याच्या घरीं राहिला. तेथें त्यानें गुप्तरीतीनें अर्जुनास अस्त्रविद्या पढविली. एके दिवशीं कौरव पांडव नगरा बाहेर येऊन विटीदांडूचा खेळ खेळत होते. त्यांची विटी विहिरींत

१ शीघ्र. २ गुप्तमंत्रांसह. ३ आत्मतुल्य.

पडली. ती त्यांस काढितां येईना. त्यांच्या दृष्टीस एक ब्राह्मण पडला. त्यास त्यांनीं विटी काढण्याविषयीं विनंती केली. ब्राह्मणानें मंत्रबळानें ती विटी काढिली. तेव्हां सर्व मुलांस मोठा विस्मय झाला. मुलांनीं ती गोष्ट भीष्मास सांगितली. हें अद्भुत सामर्थ्य द्रोणाचेंच असेल असें समजून भीष्म त्या ब्राह्मणाच्या भेटीस गेला. तो द्रोणच होता. मग त्याचा सत्कार करून भीष्म त्यास आपल्या घरीं घेऊन आला. भीष्मानें आगमनाचें कारण विचारिलें असतां द्रोणानें आपलें सर्व वृत्त त्यास सांगितलें. भीष्मानें त्यास आपले घरीं ठेवून घेतलें. अस्त्रविद्यासिद्धि झाल्यावर तुह्मीं माझें एक कार्य करावें असा करार करून घेऊन द्रोणाचार्यानें कौरवपांडवांस अस्त्रविद्या शिकविण्यास आरंभ केला.

मग भेटोनि द्रुपदा[१] द्रोण ह्मणे मी तुझा सखा पहिला ॥
दे क्षोभ शब्द तो त्या दंड जसा स्पर्शतां खळा अहिला॥१॥
पार्षत ह्मणे दरिद्रा[२] तूं राजाचा सखा कसा मुग्धा[३] ॥
मित्र सधन सधनाचें साजे गोदुग्ध मित्र गोदुग्धा ॥ २ ॥
नकरूनि विचार वदतां पडतें शोकांत मानस, ख्यातें ॥
विद्वत्वें सधनत्वें तुल्यें लोकांत मान सख्यातें ॥ ३ ॥
झालें जीर्ण[४] विसर जें कोण तया मंदनायका[५] पुसतो ॥

१ पृषताचा पुत्र द्रुपद. २ भिकारड्या. ३ मूर्खा. ४ जुनें. ५ हे मूर्खशिरोमणे.

गतरंग[1]सुगंध जुना पावे सन्मान काय कापुस तो ॥ ४
श्रोत्रियसख[2] अश्रोत्रिय शूरसख क्लीब[3] सुकविसख[4] अकवी॥
आह्मां असें नसे श्रुत हंससख न मानसस्थही बक वी[5] ॥
बहु बडबडे असें दे मद्य तसें त्यासि भाग्य मत्तत्वें[6] ॥ ६
मुनि मनिं ह्मणे न करितां परिभव न कळेल यासि मत्तत्वें[7]
मुनि त्या अपमानातें घोंटी जेंवि त्रिलोचन[8] गरातें ॥
किमपि विरुद्ध नवदतां गेला तो हस्तिनाह्व[9]नगरातें ७
राहे गुप्त कृपगृहीं द्रोण तदात्मज सुशीळराशि कवी ॥
पार्थास कृपानंतर अस्त्रें कोणासि नकळतां शिकवी ८
ते कुरुकुमार करितां नगरा बाहेर जाउनी क्रीडा ॥
निरुदक[10]कूपपतितनिज- वीटोद्धृत्यपटु पावले व्रीडा[11] ९
ते वृद्ध कृश श्याम द्रोण ब्राह्मण अदूरें[12] पाहोनी ॥
निजवीटोद्धारार्थ प्रार्थिति भंवते उभेचि राहोनी ॥ १०
द्रोण ह्मणे त्यांसि तुह्मी भरतकुळज कीं कृतास्त्र[13] कीं तरिती
वीटा ननिघे धिग् धिग् गुण तेचि स्वेष्टसिद्धि जे करिती
वीटा तसी स्वमुद्रा[14] टाकुनि मी काढितों इपीकांहीं[15] ॥

१ रंग व सुगंध ज्याचा गेला तो. २ वेदवेत्त्या ब्राह्मणाचा मित्र. ३ नपुंसक, ष्याड. ४ ज्ञात्याचा मित्र. ५ पक्षी. ६ उन्मत्तपणा. ७ माझें सामर्थ्य. ८ शंकर ९ हस्तिना ह्या नांवाचे नगरांत. १० जलरहित विहिरींत पडलेली आपली विटी ती वर काढण्यास असमर्थ. ११ लज्जा. १२ समीप. १३ अस्त्रविद्यानिपुण. १४ आपली आंगठी. १५ इपीका हें गवत आहे. त्यास कसई ह्मणतात. त्या गवताच्या कांड्यांनीं.

साहित्य परि करावें प्रेमें मद्भोजनाविषीं कांहीं ॥ १२
धर्म ह्मणे अस्मद्गुरु कृप, तदनुमतें तुह्मांसही भिक्षा ॥
शाश्वत मिळेल दावा, वीटा काढूनि अद्भुता शिक्षा ॥ १३
हास्य करूनि द्रोणें त्या शशिकुळजांसि द्यावया तुष्टी ॥
कूपांत इपीकांची अभिमंत्रण करुनि सोडिली मुष्टी १४
एकीचें मुख शिरलें • वीटेमध्यें तिला दुजी जडली ॥
तिसरी तीस चतुर्थी तिजला ऐसी परंपरा घडली ॥ १५
बाहेर काढिली ती वीटा तत्काळ जेंवि पात्र गळें ॥
स्वरभंग सांत वरिला त्या पार्थांच्या मुहूर्तमात्र गळें १६
अभिमंत्रित शर सोडुनि मुद्राच्छिद्रांऽतरीं तया शिरवी ॥
वरि अंगुलीयकातें ओढी किरणें जसें पयाशि रवी १७
त्या मंत्रचमत्कारें प्रमुदित होउनि कुमार ते प्रणती ॥
करुनि प्रेमें सांगा निज नाम ग्राम कुळ असें ह्मणती १८
द्रोण ह्मणे सांगा हें भीष्माला ज्ञानभगनदीपाला ॥
जाणेल तोचि लोकीं विदित नसे काय गगनदीपाला १९
बाळमुखें तें कळतां भीष्म ह्मणे परशुराम कीं द्रोण ॥
आला असेल भाग्यें लोकीं तिसरा असा कृती कोण २०
श्रीगुरुसम गुरुबंधु प्रेमें भेटोनि निववला भीष्में ॥
जैसा मयूर मेघें जो तापविला सुदुःसहें ग्रीष्में ॥ २१

---

१ गहिवर. २ त्या मुखांत. ३ कंठानें. ४ आंगठीच्या छिद्रांत ५ आंगठीला. ६ ज्ञानरूप ऐश्वर्याचा सागर ७ सूर्याला. ८ कुशळ. ९ गुरु परशुराम त्या सारखा.

आणूनि राजसदनीं　पूजुनि होऊनि साऽनुरागं[1] मनीं ॥
भीष्में तयासि पुसिलें　कीं सांगा हेतु कोण आगमनीं २२
द्रोण ह्मणे परिसावें　त्वां, सांगावें तुलाचि सभ्यास ॥
द्रुपदास मजहि करवी　चापीं गुरुअग्निवेश अभ्यास ॥ २३
गुरुबंधु सखे आह्मी　होतों गुर्वाश्रमांत वीरमणे[2] ॥
तेव्हां मजला ऐसें　पांचाळ द्रुपद गौरवूनि ह्मणे ॥ २४
जेव्हां काय मज सख्या　द्रोणा देईल राजपद तात ॥
तेव्हां तद्गोप्ता तूं . आण तुझी कुळज सत्य वदतात ॥२५
गेला पढोनि झाला　नृप तो, झालों गृहस्थ मी राया॥
फळली[3] सुत-रत्नफळें[4]　त्यावरि माझी कृपी सती जाया २६
धनिकापत्यकृतपयः-[5] प्राशन पाहोनि पुत्र पय मागे ॥
पिष्टोदकें ठकवितां　तें माझ्या शल्य काळजा लागे　२७
पिष्टोदक-पान-मुदित[6]　सुत धनिकसुतांत चपळपद नाचे
मोहिति मज क्षण क्षण　त्यांच्या उपहासशब्द वदनाचे
बहु धन असो नसो परि　एक असावें गृहीगृहीं[7] दुभतें ॥
द्यावें सुतार्थ शुद्धा　पासुनि गोदान सन्मतें शुभ तें　२९
फिरलों बहु कीं संतति　पढु तासि गोदा नदी न ताराया

१ प्रीतियुक्त. २ वीरांत श्रेष्ठ अशा हे भीष्मा. ३ फलद्रूप झाली. ४ पुत्ररत्न हेंच फळ तेणें करून. ५ श्रीमंतांच्या मुलांनीं केलेलें दुग्धप्राशन. ६ पिष्टयुक्त उदकाच्या प्राशनानें संतुष्ट. ७ गृहस्थाचे घरीं.

परि विधि मज दे मिळवूं जातां गोदान दीनता राया ३०
स्मरलें स्वसखद्रुपद- स्नेह-वचन मज ह्मणोनि मग राहो
यत्नांतर, करुनि असा निश्चय गेलों तदीयनगरा हो ३१
भेटोनि तया वदलों पूर्वींचा मी सखा असें नातें ॥
जें तद्दत्तोत्तर तुज सांगाया योग्यसें असेना तें ॥ ३२
परि न कथितां भल्याला हृत्ताप उणा नहोय शांतनवा ॥
तें ऐकुनि साहेसा कोण असा सज्जन प्रशांत नवा ३३
धिक्कारिति अज्ञ जसे मागतया भिक सर्वदा भणगा ॥
मज धिकारी, हृदयीं झाले ते शब्द सर्व दाभण गा॥ ३४
वदला असे असें कीं मी सख्याऽनर्ह मंद राहो तें ॥
स्मरतां बहु दुःख मनीं भीष्मा खळ-जलधिमंदरा होतें ३५
नायक वीरांचा श्री द्रोण द्रुपदोक्त सर्व आयकवी ॥
हाय कवी तोहि ह्मणे ज्याच्या मातोशि शंभुसायक वी ३६
देईन अन्न एका दिवसांचें मात्र पाहिजे तरि घे ॥
हें शेवटीं वदे तों कोपाऽग्नीं मदीय चेत रिघे ॥ ३७

१ आपला मित्र द्रुपद त्याचें स्नेहयुक्त भाषण. २ दुसरा खटपट. ३ त्यानें दिलेलें उत्तर. ४ मागणाऱ्याला. ५ भिकाऱ्याला. ६ स्नेहास अयोग्य. ७ शत्रुसमुद्राचें मथन करणाऱ्या मंदरपर्वता, हे भीष्मा. ८ विष्णु. शंकरानें, त्रिपुरविजयाच्या वेळीं अग्नि, चंद्र व विष्णु ह्यांचा बाण बनविला होता. ९ क्रोधाग्नीमध्यें.

द्रुपद-कृतघ्नत्वाची येतांचि प्रत्ययासि पुष्कलता ॥
त्यजिली सभा तयाची म्यां,मधुपें जेंवि घर्मशुष्क लता ३८
आलों त्वन्नगरा मी जोडाया अर्थ शिष्य यश कांहीं ॥
कर्ण विटविले माझे द्रुपदाच्या विरसवचनमशकांहीं ३९
भीष्म ह्मणे राज्य तुझें ज्याच्या प्राप्त्यर्थ देव नवसावे ॥
ते कुरुभाग्यें आले हे पाय क्षणाहि दूर न वसावे ॥ ४०
सिद्धचि झालें सर्वहि कर्तव्य असें तुह्मी मनीं आणा ॥
बाणाऽसन विज्य करा कौरव दासाऽनुदाससे जाणा ४१
प्रार्थुनि भीष्में द्रोण प्रासादीं स्थापिला महेश्वरसा ॥
केला मान असा कीं मानी तो सत्य होय हे स्वरसां ४२
स्वपदीं कुमार सर्वहि शिष्यत्वें वाहतांचि शांतनवें ॥
शिकवी धनुःश्रुतिर्हृदय व्हाया यश करुनि शत्रु शांत नवें
शिष्यांसि द्रोण ह्मणे येतां तुमच्या कृताऽस्त्रता आंगा ॥
मच्चिंतित कार्य तुह्मी सिद्धीप्रति पाववाल कीं सांगा ४४
त्यांत ह्मणे अर्जुन मी युष्मच्चिंतित-समस्त-कार्य-कर ॥
दुःसाध्य काय असतां या माथां विजय-दायकाऽयकर
प्रेमें रडे पडे गुरु पार्थ गळां त्या तशा उदारपणें ॥
आर्य प्रसन्न होती नुसत्याहि हितोक्तिच्या उदारपणें ४६

---

१ उन्हानें सुकलेली. २ अप्रियभाषणरूपी चिलटांनीं. ३ धनुष्य. ४ दोरीनें रहित. ५ राजवाड्यांत ६ शंकरासारखा. ७आपली पृथ्वी. ८ धनुर्वेदाचें रहस्य. ९ अस्त्रविद्यासिद्धि. १० तुह्मीं चिंतिलेलीं सर्व कार्यें करणारा. ११ यशोदायक आपला हात. १२ उदार अशा प्रतिज्ञावचनानें.

अध्याय २४ वा.

साराश.

द्रोणाचार्यांनें अर्जुनास अस्त्रविद्येंत प्रवीण केलें. ही त्याची कीर्ति ऐकून पुष्कळ राजपुत्र द्रोणाचार्यांचे शिष्य झाले. अर्जुनाचें चातुर्य व गुरुभक्ति पाहून द्रोण फार संतोष पावला. त्यानें त्यास सर्व विद्या शिकविली, व असा वर दिला कीं, तुझ्या सारखा दुसरा धनुर्धर ह्या लोकांत होणार नाहीं.

सुवर्णधनु हा एक कोळीजातीचा राजा होता. त्याचा पुत्र एकलव्य. त्यानें आपणास विद्या शिकविण्याविषयीं द्रोणाची प्रार्थना केली. ती द्रोणानें मान्य केली नाहीं. तेव्हां एकलव्यानें अरण्यांत मातीचा गुरु (द्रोण) करून त्यावर भाव ठेवून विद्या संपादिली. त्याचें चातुर्य अर्जुनाहून अधिक पाहून द्रोणाचार्यानें त्याच्या उजव्या हाताचा आंगठा गुरुदक्षिणार्थ मागून घेतला. तेणें करून एकलव्याच्या विद्येस न्यूनता येऊन अर्जुनाचें श्रेष्ठत्व कायम राहिलें.

या प्रमाणें अर्जुन निःसीम गुरुभक्त असल्यामुळें त्यावर द्रोणाचार्यांची मोठी कृपा असे. शेवटीं एका प्रसंगीं द्रोणानें अर्जुनास ब्रह्मशिरोस्त्र हें श्रेष्ठ अस्त्रही दिलें.

दिव्याऽस्त्रमानुषाऽस्त्रें　पार्थाशिष्यासि पढवितां यश तें
ऐकुनि राजसुतांचीं　त्यागुरुचे वरिति भव्य पाय शतें १
गुरुच्या प्रसाद-पदवी-　प्रति शिक्षोत्कर्ष साधुनी चढतां॥
दुर्योधन- सख कर्ण　स्पर्धा पार्थासवें करी पढतां ॥ २
श्रीगुरु एका समयीं　सूक्ष्ममुख कमंडलु स्वशिष्यकरीं
उदक भरुनि आणाया　दे पुत्रासहि ह्मणे तसेंचि करीं ३
जळ आणाया गुरुनें　पुत्राच्याही करीं दिल्हा पर तो॥
विस्तीर्ण-मुख कमंडलु　होता कीं शीघ्र एक हा परतो ४
उपदेशावें कांहीं　पुत्रासि रहस्य नकळतां अन्या ॥
केली युक्ति असी कीं　द्यावें भक्ता विचक्षणा धन्या ॥ ५॥
ऐसें गभीरतर जें　स्व-गुरु-मनोगत अगम्य तर्कशतें ॥
जाणे अर्जुन, मन कीं　लवाहि न गुरु-चरणविरह-कर्कश तें
तत्काळ वारुणाऽस्त्रें　भरुनि स्व-कमंडलूंत तो पाणी ॥
गुरुला गुरुपुत्रासह　जोडी तद्दास्यकृतिकृती पाणी ॥ ७
याहि शहाणपणें तो　अर्जुन गुरुच्या मनांत शिरला हो
ऐशा गुरुप्रियांचें　पदरज एकहि कुळांत शिर लाहो ॥ ८॥
कथिली रहस्यविद्या　दोघांसाहि, अधिक काय संतानें॥

---

१ शिक्षेचें आधिक्य. २ बारीक तोंडाचा. ३ मोठ्या तोंडाचा. ४ फार खोल. ५ गुरुचरणांच्या वियोगाविषयीं कठोर. ६ गुरु-सेवेच्या कृत्यांत दक्ष. ७ पुत्रानें.

संतानें पुरवावी संश्रितें-वांछा तसीच संतानें ॥ ८ ॥
त्या अर्जुनीं कराया उपदेश करूनि सूपकारातें ॥ ९ ॥
सांगे एकासमयीं गुरु पाचारूनि सूपकारातें ॥ १० ॥
जाईल जरि कदाचित् दीपक भीमाऽनुजाऽशनावऽसरीं ॥
तरि मागतां ह्मणावें अन्न नवाढीन या तमःप्रसरीं ॥ ११ ॥
ग्रास मुखीं नपडेल भ्रमसील तमांत जेवशील कसा ॥
कोणीं कथिलें, ह्मणतां वेद कीं आहेचि लौकिकोऽर्थ असा
झालें तसेंचि दैवें दीप कदाचित् प्रभंजनें गेला ॥
अशन करीतचि होता अर्जुन, तों तर्क तन्मनें केला ॥ १३ ॥
अभ्यासें जातो तिळहि न चळतो मुखींच पाणि तमीं ॥
होईन शब्दवेधी तिमिरांतहि, हें मनांत आणित मी ॥ १४ ॥
तेव्हांपासुनियां तो स्वापसुखाची करूनि कुत्सा हें ॥
ऐसें मनीं धरुनि शर- संधान करी मनांत उत्साहें ॥ १५ ॥

---

१ साधूनें. २ दासाची इच्छा. ३ कल्पवृक्षानें. ४ चांगल्या उपकाराला. ५ आचाऱ्याला. ६ भीमाचा अनुज ह्म० पाठचा भाऊ अर्जुन त्याच्या जेवणाच्या वेळीं. ७ निबिड अंधकारांत. ८ लोकांतील चाल. ९ वाऱ्यानें. १० भोजन. ११ दृढाभ्यासानें. १२ हात. १३ पदार्थ प्रत्यक्ष दिसत नसून केवळ शब्दाच्या धोरणानें त्या पदार्थाचा वेध करणारा. १४ निद्रासुखाची. १५ तिरस्कार.

बाण-गुणं-झणत्कार- श्रवण करुनि शयन सोडुनी द्रोण ॥
चित्तीं ह्मणे अहो शर- संधान तमांत करितसे कोण १६॥
पाहे तों तो अर्जुन आहे एकाग्र-बाण-संधानीं ॥
आलिंगिला भुजांनीं प्रोष्यागत पुत्र जेंवि अंधांनीं ॥ १७
आचार्य ह्मणे वत्सा स्वयश यमाचाहि नायको दण्ड ॥
लोकीं असें करीन त्वद्धनुला अन्य काय कोदण्ड ॥१८॥
तुजसम दुजा धनुर्धर लोकीं कोठेंहि आढळेनाची ॥
करिन असें मी, मद्वर- शब्द ध्रुव होय हा ढळेनाची॥१९॥
गुरुच्या सद्वर देतां आवारिति न हात पादुका, नातें॥
तैसेंचि तें, समर्पी शिष्यासि महातपा दुकानातें ॥ २० ॥
झाला तो गुरुसमचि प्रथम गुणें जरिहि होय बिंदु, पण॥
दुग्धाऽब्धि-परिष्वंगीं त्याचें राहेल? तोय-बिंदु-पण ॥२१॥
कोणी एक निषाद क्षितिपति होता सुवर्ण-धनु नामें॥
तत्पुत्र एकलव्य द्रोणाप्रति ये धनु-र्निगम-कामें ॥ २२ ॥
सर्वत्र समें सदयें गुरुनें त्यामात्र एकलव्याला ॥
केलें नाहीं जैसें विधिनें श्रुतिपात्र एकलव्याला ॥ २३ ॥

---

१ बाण व धनुष्याची दोरी ह्यांच्या शब्दाचें श्रवण २ प्रवासाहून आलेला. ३ धनुष्य. ४ स्थिर. ५ शस्त्रास्त्रविद्येचें भांडार. ६ दुधाच्या समुद्राचे आलिंगनानें. ७ कोळी. ८ धनुर्वेद शिकण्याच्या इच्छेनें. ९ श्रुति ह्म० वेद. पक्षीं, कान. त्याला योग्य. १० एकल्या सर्पाला.

गुरुनें आश्रय न दिला परि तो नैषादि[1] नविटला चित्तीं॥
जों जों दुर्लभ तों तों सस्पृह चित्तेच्छु होतसे वित्तीं॥२४॥
जाउनि वनांत मृन्मय गुरु करुनि धरूनि भावसारा[2] धी॥
ताराऽधीश-चकोर-[3] न्यायें तो साधु त्यास आराधी॥२५
पुरवी इष्ट सकळही न गुरुध्यानप्रभाव[4] नाचारी[5]॥
इच्छाफळें न तैसीं कल्पलता जेंवि भावना चारी[6]॥२६॥
जें तो मृन्मय गुरु दे सत्यहि गुरु दे न अर्जुना फळ तें॥
तद्भावचि सद्गुरु पटु धन्य कराया जना असें कळतें॥२७
होउनि सुविद्य कुरु-कुळ- नंदन गेले करावया मृगया॥
गुर्वाज्ञा कीं सत्वर माघारें बहु न मारितां मृग या॥२८॥
मृगया करितां शिरला शश-मृग-हननार्थ काननीं कुतरा॥
नैषादीप्रति पाहुनि भुंके जाणो ह्मणे धनू[7] उतरा॥ २९॥
श्वा बहु भुंके पसरुनि तुंडा मांसास्थिवल्लभा[8], त्यांत॥
तो सप्त एकलव्य स्वशर भरी जेंवि भल्ल[9] भात्यांत॥ ३०
पाहुनि पांडव ह्मणती ज्याचे श्वमुखांत सप्त शर भारी॥

१ निषादपुत्र एकलव्य. २ भाव ह्म० भक्ति हेंच सार ह्म० सामर्थ्य जिचें ती. ३ चंद्रचकोरन्यायानें. ४ गुरूचे ध्यानाची शक्ति. ५ ना ह्म० नाहीं ह्या शब्दास धरून वागणारा. अर्थात् नाहीं ह्मणणारा. ६ भावना चारी ह्म० भक्ति इच्छाफळें चारित्ये. ७ धनु उतरा ह्म० धनुष्याची दोरी उतरा. ८ मांस व हाडें प्रिय ज्याला तें. ९ अर्धचंद्राकृति बाण.

आहे कृती असाही   तरि मग कां हो नसेल शरभाऽरी[1] ३१
क्षत तिळहि न होतां शर   भरिले श्वमुखांत जेंवि भात्यांत
ऐसा लाघवं-शिक्षा-   निधि[2] जो भुज अतुळ वीर्यभा[3] त्यांत
विस्मित होउनि पांडव   शोधुनि भेटोनि त्या निषादास ॥
पुसती वृत्त, श्रवणें   पावाया दुःसहा विषादास ॥ ३३॥
तो निज वृत्त कथी, तों अर्जुनमुख उतरलें विषादानें[4] ॥
मोहचि पावो पाहे   त्या अपकर्षे[5] जसें विषादानें[6] ॥ ३४ ॥
येउनि पुरासि अर्जुन   एकांतीं स्वगुरुला ह्मणे गुरुजी ॥
स्मरती स्ववरोक्ति तुह्मां   मत्पंच-प्राण-पन्नगा[7] गुरु जी ३५
होसील तूंचि माझ्या   शिष्यांत विशिष्टतर अ-सामान्य ॥
दुसरा कोणीहि जगीं   छात्र न होईल तुजअसा मान्य ३६
ऐसा वर देउनि कां मदधिक लोकाऽधिक स्व-शिष्य दुजा
केला निषाद-पति-सुत   सत्य असावा जगांत बोल तुजा
कौतुक विलोकिलें तें   तैसें आम्हीं वनांत हो तात ॥
शुष्यद्ध्रुद[8] मीन तसे   विकळ मनोरथ मनांत होतात ॥३८॥
राहे उगाचि संकट-   हर उक्ति वरी मनांत पाहूनी ॥
जाय वनातें गुरु जो   श्रित-तापाऽपह[9] अनातपाहूनी[10] ३९

१ शरभाचा शत्रु. २ हस्तचापल्ययुक्त विद्येचा सागर. ३ पराक्रमाचें तेज. ४ खेदानें. ५ अप्रतिष्ठेनें. ६ विषाचें आदान ह्म० सेवन तेणें करून. ७ माझे पंचप्राणरूप सर्पाला. ८ शुष्क होणारा डोह ज्यांचा. ९ आश्रितांचें दुःख दूर करणारा. १० छायेपेक्षां,

साऽर्जुन भारद्वाज प्रेक्षाया त्या पदानंता पावे ॥
पाहुनि ह्मणे छळें हे ऐसे नैष्ठिक[2] कदा न तापावे ॥४० ॥
गुरु-चरण-व्रत-निष्ठा शर-मोक्षाऽभ्यास सारखा यामीं[3] ॥
ऐसा फार बरा हा आलों व्हायासि पारखा या मी ॥ ४१
ऐसें मनांत बोलत जाय गुरु, तया निषाद-तनयानें ॥
वंदुनि पूजुनि केलें सर्वस्व-निवेदनादि विनयानें ॥ ४२ ॥
द्रोण ह्मणे तूं माझा जरि शिष्य दिजे मदीय वेतन हो ॥
केवळ विफळचि दावुनि नम्रत्व ऋजुत्व मात्र वेत न नहो
नैषादि ह्मणे स्वामी जें मज सांगाल तें निवेदीन ॥
प्रकटीकृत-गुर्वर्थें शिष्य, जसा बहुधनें निवे दीन ॥ ४४॥
द्रोण ह्मणे साधुजनीं कांहीं वेचोनि आंग ठावा हो ॥
हा दक्षिण पाणि तुझा मच्चरणीं आजि आंगठा वाहो ४५
दारुण-तर वचन असें परिसे परि सेक नवसुधेचाची ॥
मानी, तद्यश सन्मति-चाहि हरी ताप न वसुधेचाची ॥४६
जो गुरु ह्मणे मदिष्ट प्रतिपाळूनि स्ववाक्य साच करीं ॥
तोंचि च्छेदुनि घे तो स्वांगुष्ठ व्याळ-दष्टसाच करीं ४७

---

१ पदाचे ठायीं नम्र झालेला. २ भक्तिमान्. ३ रात्रीं. यामि-शब्दाची ही रूपमी. ४ गुरुदक्षिणा. ५ सरळपणा. ६ प्रकट केले-लें गुरूचें कार्य. म्ह० आपलें कोणतें कार्य करावें तें गुरूनें शिष्यास सांगीतलें असतां. ७ शरीराचा अवयव. ८ प्रख्यात. ९ सिंचन. १० मानी. ११ पृथ्वीचा. १२ सर्पानें चाविलेला असा.

साहे छळ आनंदें वाहे अंगुष्ठ वरि न तो पाहे ॥
राहे उगाचि जाणो देउनि अत्यल्प लाजला आहे ॥४८॥
केली सत्कीर्ति दुणी झाली संधानशीघ्रताचि उणी ॥
तो काय घात ह्मणती कीर्तिविघातासि आत्मघात गुणी
शिष्यांतरींहि[1] होतें प्रेम तदपि फाल्गुनींच एकीं तें ॥
कवि ह्मणति चातकांतें घन भक्त जसे तसे न केंकीतें ५०
सर्व-रहस्य-ज्ञाता गुरुपुत्र रणं-प्रवीण-धर्म[2] सदा ॥
असिधर गुरुसम ह्मणती भीम सुयोधन धरील कोण गदा
सर्वत्र जिष्णु गुरुसा त्या गुरुशिष्यांत एकमात्र उणें ॥
वृद्धत्व क्षत्रत्व त्यजुनि पहातां समान सर्वगुणें ॥ ५२ ॥
हरुनि सकळ तम जोडा होउनि सर्वाऽर्थ-भासक[3] रवीला
गुरुनें एक तरुशिरीं शिष्यपरीक्षार्थ भास[4] करवीला ५३॥
तेव्हां एक उतरला अर्जुन भेदुनि शिरींच भास कसा[5] ॥
सर्वांत मुख्य पार्थ ग्रहनक्षत्रांत विश्वभासकसा[6] ॥ ५४ ॥
द्रोणाच्या जंघेला ग्रासी गंगेत एकदा याद[7] ॥

---

१ मोरांना. २युद्धांत निपुण झालेल्या वीरा सारखे गुण ज्याचे तो. ३ सर्व वस्तु प्रकाशित करणारा. ४ गृध्रपक्षी. शिष्यपरीक्षार्थ द्रोणानें शिल्प्या कडून एक गृध्रपक्षी करविला व तो कोणास न कळतां वृक्षाग्रावर ठेवविला. ५ कसोटीला. ६ सर्व जनास प्रकाशित करणारा सूर्यसा. ७ नक्र.

तैं रक्षी जिष्णु, ह्मणे गुरु माझा हाहिं एक दायाद॥
होतें ब्रह्मशिरोस्त्र- द्रविणं द्रोणें जपोनि सांचविलें ॥
तें जिष्णुला दिल्हें कीं तेणें प्राणांऽत्ययांत वांचविलें ५६

अध्याय २५ वा.

सारांश.

द्रोणाचार्यांनीं एके दिवशीं सभेंत भीष्मधृतराष्ट्रादि मंडळी जमवून आपल्या शिष्यांकडून शस्त्रास्त्रांचे खेळ खेळविले. त्यांत भीमदुर्योधनांनीं गदेमध्यें आपलें निपुणत्व दाखविलें. अर्जुनानें धनुर्विद्या व शस्त्रांस्त्रविद्या ह्यांतील चमत्कार दाखविले. कर्णानें ही धनुर्विद्येचे चमत्कार दाखविले.कर्णाचें तें अद्भुत कर्म पाहून दुर्योधनास फार संतोष झाला. त्यानें कर्णास अंगदेशाचें राज्य दिलें.

---

१ अर्जुन सुद्धां. २ प्राणसंकटांत. ३ द्रव्य.

गुरुनें एका समयीं रंगीं भीष्मादि सर्व मेळविले ॥
शिष्यांकरवीं तेथें शिक्षित शस्त्राऽस्त्र-खेळ खेळविले ॥१॥
रचिते झाले रंगीं शिल्पिवर विचित्र मंच रायाचे ॥
गमति विमान उतरले क्षितिवरि गगनांत संचरायाचे ॥२
स्त्री-पुरुष-रत्नशोभित बहु मोठा रंग काय वर्णवतो ॥
भासे व्यक्त खवळला यादोमणिकोटि-कोश-अर्णव तो॥३
द्रोणेंदुशिष्य-रश्मि स्व-गुण-सुधा प्रकट करुनि दाखविती
प्रेक्षक लोक चकोर- व्रातांकरवीं यथेष्ट चाखविती ॥ ४ ॥
झाले कुतुकफळांचे श्रीधर्मादिक सुयोध-नग दाते ॥
आले घेउनि बळ-जळ राशि वृकोदर सुयोधन गदा ते५
सव्याऽपसव्य मंडल गति दोघे भ्रमति, हे मन गदांनीं ॥
हर्षविति देखत्यांचें अधनाचें जेंवि हेम-नगदानीं ॥ ६ ॥
जन ह्मणति होय जैसा परिवेश भ्रमवितां अलातातें ॥
भीमगदेचाहि तसा, केला अभ्यास बहु भला तातें ॥७॥
दुर्योधनाहि भंवता होय गदेचा तसाचि परिवेष ॥

---

१ सभेमध्यें. २ बैठकी ३ जलचर व रत्नें यांच्या कोटी त्यांचा कोश ह्म० भांडार असा समुद्र. ४ द्रोणरूपी चंद्राचे शिष्यरूपी किरण. ५ समूह. ६ उत्तम योद्धे हेच वृक्ष. ७ बलरूप जलाचे सागर. ८ स्वर्णपर्वताच्या दानानें. ९ तेजोमंडल. १० कोलिताला, जळत्या लांकडाला. ११ श्रेष्ठ अशा भीमानें.

रविंमंडल-मध्यगहरि- सम ह्मणतों यासि भिन्न परि वेप८
गांधारीला सांगे पुत्रविचेष्टित पृथा, नृपा क्षत्ता॥
भीमोत्कर्षोक्ति तयां लागे दोघांसही जसी लत्ता ॥ ९ ॥
ह्मणती साधु वृकोदर साधु सुयोधन असें तई कोणी ॥
रंगस्थितिच न केवळ गडबडली तद्विचेष्टितें क्षोणी ॥१०
गुरुवचनें गुरुसुत त्या दोघांच्या क्षिप्र राहवी खेळा ॥
ते पूर्वपश्चिमाऽब्धी जाणे द्रोणात्मजोक्ति ते वेळा ॥ ११॥
मग राहवूनि वाद्यें द्रोण ह्मणे सूनुहूनि तो मजला ॥
प्रियतर चकोर होउनि गुरुशस्त्राऽस्त्राऽमृतांशुला भजला
जो जिष्णुविष्णुसा या रंगीं यावा तयासि बोलावा ॥
भीष्मादि गुणज्ञ जन प्रेक्षुनि तद्भुजविलास डोलावा १३
गुरुचित्तज्ञ धनंजय ये तनुधर चापवेदसा रंगीं ॥
नुरवी भान स्वगुणें गीतें गीतज्ञ जेंवि सारंगीं ॥ १४ ॥
भेदी सूक्ष्म कठिन चल लक्ष्यें पळतां बसोन तो यानीं ॥
निववि जनांसि गुणांनीं मेघ जसा चातकांसि तोयांनीं१५

---

१ सूर्यमंडलाच्या मध्यभागीं असलेल्या विष्णूसारखा. २ धृतराष्ट्राला. ३ सूत (विदुर.) ४ भीमदुर्योधनांचे कौशल्यानें. ५ पृथिवी. ६ समुद्रमर्यादा. ७ गुरूचीं शस्त्रास्त्रें हाच चंद्र त्यास. ८ मूर्तिमान्. ९ सारंगी ह्या तंतुवाद्यांतील.

अग्न्यस्त्रप्रमुखाऽस्त्रें प्रकट करुनि वारुणादिकें शमवी ॥
अर्जुन गुरुप्रसादें प्रेक्षकजनचित्तवृत्तिला रमवी ॥ १६ ॥
होय अदृश्य प्रकट क्षणभरि अणु धरि शरीर पर्वतसें ॥
जनदृष्टिला मिळालें नाहींच कधींहि हर्षपर्व तसें ॥ १७ ॥
तों त्या रंगद्वारीं तलताडितबाहुशब्द दुःसहसा ॥
झाला जसा अशनिचा होतो पडतां शिळातळीं सहसा १.
ते अल्प मयूराचे, शब्द करिति चकित विमद भुजगा जे
दचके मनांत रंगीं जन जेव्हां तो प्रचंडजभुज गाजे ॥१९
द्वाराकडेचि सारे पाहति तों मूर्त राशि तेजाचा ॥
कर्ण शिरे रंगीं भुज- रव पविरव ह्मणति लोक ते जाचा
शत्रुमर्दाचा कर्णा पासुनि व्हायासि अंत रंगांत ॥
अवकाश दे सुयोधन साऽनुज तोषोनि अंतरंगांत ॥२१॥
वाटे रंगाऽब्जवनीं आला प्रेमासि अर्क राखाया ॥
जनदृष्टि उड्या घालिति बहुमाशा जेंवि शर्करा खाया२२
भानु नसो तो तेजें, स्वस्तोत्र हिमांशु कीं दिवा करवी॥
भीमार्जुन तेजस्वी, वृष नसतां, कीं तया दिवाकर वी२३
कर्ण द्रोणासि नमुनि बंधुत्व न जाणतां निजा अनुजा ॥
जिष्णुसि ह्मणे चमत्कृति दाखविल्या त्वां धरुनियां धनु ज्या

---

१ गर्वरहित. २ वज्राचा शब्द. ३ रंग ह्म०सभा हेंच कमल-वन. ४ चंद्र. ५ अर्जुनाच्या गर्वाचा.

त्या दावितों चमत्कृति- तटिनीशततातमेरुपर्वत मी ॥
भ्रमसी वृथा पृथाप्रिय- पुत्रा कां तूं शिरोनि गर्वतमीं २५
द्रोण ह्मणे दावावे त्वांहि चमत्कार बोल राहों दे ॥
तव शस्त्रास्त्रचमत्कृति- रसपूरीं सर्व रंग वाहों दे ॥ २६ ॥
कर्णें तसेंचि केलें कर्म, सुविद्या नता न कां पावे ॥
सुर शेष डोलिले मग. नर[2]मस्तक कां तदा न कांपावे २७
द्रवलें दुर्योधनमन पाहुनि शस्त्राऽस्त्र-[3]यान-पटुतेला ॥
अंतर्मलिन द्रवतें चक्षु जसें पाहतांचि कटुतेला ॥ २८ ॥
भेटुनि ह्मणे सुयोधन बहु यश वाढोनि तें त[4]गो कर्णा ॥
बापा भला भला गा कार्मुक[5]-वेदत्रिनेत्र-गोकर्णा ॥ २९ ॥
हें राज्य तुझें भोगीं भोग जसा चन्दन[6]द्रु भुजगांनीं ॥
आह्मीं वरिलासि तुझे गाऊंदे हे गुणाढ्य भुज गानीं ३० ॥
कर्ण ह्मणे परि आहे एक मनीं काम तो करीं पूर्ण ॥
वाटे मजसीं तिसऱ्या पार्थासीं द्वन्द्वयुद्ध हो तूर्ण ॥ ३१ ॥
कलि[7]पुरुष ह्मणे कर्णा [8]अरि-मूर्ध-महत्त्व-कक्ष-दव डावा ॥

---

१ चमत्काररूप नद्यांचे शतकांचा पिता मेरु, असा मी. २ येथें मस्तक शब्द पुल्लिंगी आहे. ३ गति. ४ टिको. ५ धनुर्वेद हाच शंकर त्याचें वसतिस्थान जें गोकर्णक्षेत्र तद्रूप हे कर्णा. ६ चंदनवृक्ष. ७ कलीच्या अंशानें उत्पन्न झालेला पुरुष दुर्योधन. ८ शत्रुशिराचें महत्त्व हेंच गवत त्यांत वणव्यासारखा.

त्वच्चरण हो, दिगंतीं　त्वां रिपु-जन-मद समूळ दवडावा ॥
जिष्णु ह्मणे न बहातां　जाताति महाजनांत दाटूनी ॥
बोलतिहि न बोलवितां　ते घडिले मूर्ख-कोटि वाटूनी ३३
कर्णा दंडक रुचला　तुज फार तुझा परन्तु हा नीच ॥
सावध हो नाहीं तरि　होईल प्राण-कीर्ति-हानीच ॥ ३४ ॥
कर्ण ह्मणे काय तुझें　येथें हा रंग सर्व-सामान्य ॥
न वदें बहु तुज बहुधा　प्राणपरिचर्यहि न गर्वसा मान्य ३५
यावरि कटु वदतां शिर　उडवीन शरें जसाचि चेंडु करें
आदि-वराह-परिभव न　करिजेल स्व-कुळ-नुति-वचें डुकरें
ऐसें कर्ण वदे तों　गुर्वाज्ञेसह धनुर्लता पार्थ ॥
स्वीकारी तेजस्वी　लोकीं वर्त्ते यशःप्रताऽपार्थ ॥ ३७ ॥
पांचहि पाण्डव उठले　भरला उत्साह अन्तरंगांत ॥
उठले कौरव शतही　ह्मणति तदा सन्त हन्त रंगांत॥ ३८
दैवानें दाखविले　समराडम्बर वृथा न नाश तदा ॥
परि सुत-कलहाऽऽरंभीं　हाय असें ये पृथानना शतदा ३९
बुडवि पृथा-पृथिवीला　जेव्हां मोहांऽबुनिधि महा खोल ॥
तिस उद्धरी गुरुसुमति-　दंष्ट्रेनें विदुर कवि महाकोल ४०
झाले पांडवपक्षी　द्रोण कृपाचार्य भीष्म उत्साहें ॥

१ रीतें. २ गर्व मान्य नाहीं. तसा प्राण परिचय मान्य नाहीं असें वाटतें. ३ अवतारी वराहाचा पराभव. ४ आपुल्या कुळाच्या स्तुतिवचनानें. ५ युद्धाचे आवेश. ६ पृथारूपी पृथ्वीला. ७ मोहसमुद्र. ८ महाबुद्धिरूप दाढेनें ९ महावराह.

थोरांसि नावडे श्रित- साधुत्यागें घडेल कुत्सा हें॥४१॥
जों नाहींच सुतांचे अन्योन्याऽस्त्र- ह्रदीं शर विराले॥
बंधुत्व त्यजुनि सुत- स्नेहें रिपुसे सुरेश रवि झाले ॥४२॥
कृप कर्णासि ह्मणे हा नृपसुत करणार तुजसवें युद्ध ॥
जे द्वन्द्वयुद्धकर्ते वीर असावे कुळादिकें शुद्ध ॥ ४३ ॥
गौरव हातें वाणी कवीहिं लिहों शकेचिना ज्यांचें ॥
गौर वहातें लोकीं यश गांगस्रोतसेंचि राजांचें ॥ ४४ ॥
ते पूर्वज याचे. हा कौरव गौरवपदेंदुकुळजात॥
जाणे विश्व, तुवांही सांगावे साऽन्वय प्रसू तात ॥ ४५॥
कोणाचें कुलभूषण तूं कर्णा प्रथम हेंचि कळवावें ॥
भलत्यासींच नृपसुतें द्वन्द्व करुनि शस्त्र यश न मळवावें४६
वृष-वदन उतरलें, जे कृपवाकू-शर काळजांत खडतरले ॥
मर्म उघडितां मानी पुरुष बुडाले त्रपेंत, जड तरले ॥४७
अंधसुत ह्मणे गुरुजी ज्याचा बहु सोसिलो हिरा जाच ॥
न्यायें तो सत्कुळजहि सैन्यपतिहि शूर तोहि राजाच ॥
जरि जिष्णु युद्ध न करी तरि देतों राज्य अंगदेशाचें ॥

१ परस्परांचे अस्त्ररूप डोहांत. २ सरस्वती. ३ गंगाप्रवाहासारखें. ४ मोठेपणाचें स्थान जो चंद्रवंश त्यांत झालेला. ५ वंशासहित. ६ माता. ७ सत्कुळज ह्म० कुलीन, सैन्यपति ह्म० ज्याजवळ पुष्कळ सैन्य आहे; व जो शूर हे तीन पुरुष राजेच समजावे. ८ कर्ण राजा नसल्या मुळें जर अर्जुन त्याशीं युद्ध करीत नसेल तर मी त्यास अंगदेशाचें राज्य देऊन राजा करितों.

या कर्णाचें यश हो झालें तें जेंवि अंगदेशाचें ॥ ४९ ॥
ऐसें वदोनि करवी रंगीं राज्याभिषेक तो कर्णा ॥
भरिला सुहृदीं क्षण शिशु- तृप्तिद पीयूषरसाचि गोकर्णा ॥
कर्ण ह्मणे राज्य दिल्हें ऐसें तुज राजनंदना काय ॥
द्यावें सांग गुणज्ञ- प्रीत्यधिक गमे न चंदना काय॥५१॥
भूप ह्मणे अत्रुटिता धारा सरळा जसीच तैलाची ॥
यावज्जीव असावी त्वन्मैत्री स्थिति धरूनि शैलाची ॥
दिधला सुयोधनाला सख्यवर सुतें तसाचि सवित्याच्या॥
अतुळोदारत्वातें गाती व्यासादि सर्व कवि त्याच्या॥५३
आला तशांत तेथें आधिरथ, त्यातें करी नमन कर्ण॥
तेव्हांचें कुतुक कथुनि रसिकां प्रमुदित करीन मन कर्ण॥
अधिरथ सूत, तदात्मज वृष, कळतां भाव तो तमा रंगीं॥
भीम वदे, जो कर्णीं विभय जसा सिंहपोतें सारंगीं ॥५५
कर्णा वर्णाऽधम तूं सूत तुला युद्धमृति नव्हे उचिता ॥
परगति पावों पाहसि परि पदरीं फार पाहिजे शुचिता ॥
उचित प्रतोदधारण तुज चापग्रह नव्हे उचित रंगीं ॥
पावनता निजधर्मीं गंगेच्याहि न तसी शुचितरंगीं ॥ ५७

१ अंगदनामक वानराचा स्वामी रामचंद्र. २ मुलांस तृप्तिदायक. ३ दुग्धरस. ४ लहान मुलांस औषध पाजण्याचें एक पात्र आहे, त्यांत. ५ गुण जाणणाराच्या प्रीतीहून अधिक. ६ अखंडित. ७ पर्वताची. ८ सूर्याच्या. ९ विशेष भय. १० सिंहाचा बाल. ११ हरिणाचे ठायीं. १२ नीच जातीचा. १३ युद्धांत मरण. १४ उत्तम गति. १५ शुभ्रवर्ण लाटांमध्यें. १६ चाबूक धरणें.

अंगविषय[1]राज्यपदीं अनुचित तूं रे नराऽधमा उतरें ॥
पात्र पुरो[2]डाशाला झालें आहे कधींतरी कुतरें ॥ ५८ ॥
उपहास असा परिसे परि सेनानी[3]पितातसा साहे ॥
किंचित्प्रस्फुरिताऽधर[4] कर्ण व्योमस्थ[5]रविकडे पाहे ॥ ५९
कल्यंश[16] ह्मणे भीमा या बोलें मानितील विषम दहा ॥
न वदावें कटु पटुनें, बोले भुजवीर्यगर्वविषमद[6] हा ॥
जे जे कोणी क्षत्रिय, त्यांसि बळ ज्येष्ठ हेंचि सन्मत रे ॥
अबळ न अहितोदधिला[7] घेउनिही क्षत्रियांत जन्म तरे ॥
जेथें बळ गुण तो गुरु, शूर बळा मानिती, न कुलशीला
गुणहीन शाल्मलि[8] वृथा लघु न ह्मणति भजति साधु तुळशीला
शूराच्या तटिनीच्या[9] ठेविति सुगुणीं न मन कवि प्रभवीं[10] ॥
भजति स्वगुरुत्वेंचि न पाहति कुलशील कनकविप्रभवीं[11] ॥
उदकापासुनि झाला वैश्वानर[12] कृत्तिकासुत[13][14]स्कंद ॥
मंद प्रताप त्याचा ह्मणेल तो मूर्खतालता[15]कंद ॥ ६४

१ देश. २ यज्ञभाक्ते देवांस अर्पण करून राहिलेला यज्ञांतील अन्नाचा अंश. ३ सेनानी, कार्तिकस्वामी. त्याचा पिता शंकर (विषदाह सोसितो तसा.) ४ किंचित् थरथरतात ओंठ ज्याचे तो. ५ आकाशांतील. ६ बाहुबलाचा गर्व हेंच विष, त्याचा मद ह्म० अंमल. ७ शत्रुरूप समुद्रास. ८ सावरीचें झाड. ९ नदीच्या. १० जन्मांत. ११ सुवर्ण व ब्राह्मणपुत्र ह्यांचे ठायीं. १२ वडवाग्नि. १३ कृत्तिका ह्या नांवाचीं सहा नक्षत्रें आहेत. १४ कार्तिकस्वामी. १५ मूर्खपणा हीच वेल, तिचा कांदा. १६ दुर्योधन

असुरांसि जो स्वतेजें घूकांला अर्कसाचि तापवितो ॥
झाला दधीचिमुनिच्या अस्थींपासूनि जन्मता पवि तो६५
ज्याच्या यशोऽमृतरसें झाली आहे सदैव धौत मही ॥
विश्वामित्र क्षत्रिय- पुत्र शरस्तंबजात गौतमही ॥ ६६ ॥
द्रोण गुरुहि कलशोद्भव तुमचाहि प्रभव मज असे कळला॥
सांग स्वयोनिदोषें तेजस्वीयांत कोण तो मळला ॥६७॥
सर्व सुलक्षणमंडित सुकवचकुंडल जगीं असामान्य ॥
तेजोराशि उपजला वद दुसरा कोणरे असा मान्य॥
प्राकृत योपा याची जननी हें तों नयेच युक्तींत ॥
पिकतें मौक्तिक मुक्ता- शुक्तींतचि तें न अन्यशुक्तींत ॥
प्रसवे व्याघ्रास मृगी काय उकिरड्यांतही हिरा पिकतो॥
जरि वाढला कुळीं ही काकाच्या काक काय रे पिक तो
स्वल्पा न अंगराज्या समुचित हा सार्वभौमपदवीतें ॥
आज्ञा करा मज असें कर्णाचें भाग्य मानि वदवीतें ॥७१
हें ज्याला मानेना तेणें ह्मणतील जीमित ज्ञाते ॥
अत्युग्रा करुनि असी सिद्ध करावी रणीं प्रतिज्ञा ते ॥७२
शत्रु उठावा आह्मां देखत लावूनि अंघ्रि चापातें ॥
आह्मांसि वधू कीं हो हतमस्तकें अस्मदंघ्रिच्या पातें ॥
ऐसी रंगीं वदला धृतराष्ट्रकुमार तो यदा वाणी ॥

१ घुबडांना. २ धुतलेली, स्वच्छ. ३ लोकोत्तर. ४ नीच. ५ स्त्री. ६ मोत्यांच्या शिंपल्यांत. ७ कोकिल. ८ पाय. ९ ठार मारो. १० ताडिलें मस्तक ज्याचें तो. ११ आमच्या पायांच्या. १२ प्रहारानें.

हाहाकारें गर्जति तों रंगीं लोक तोयदावांगी[1] ॥ ७४ ॥
व्हावा रण, परि जाउनि अस्ता तो समय साधु रवि टाळी
क्रुद्धेक्षणांसि[2] देउनि तेज जगद्बांधवत्व[3] न विटाळी ॥ ७५
किति ह्मणति रंजवाया वारुण्यबलेसि[4] अर्यमा[5] वळला ॥
किति ह्मणति कलि न व्हावा ह्मणवुनि तेजस्विवर्य मावळला[6]
अक्षत गृहासि गेले सर्व करी कुशळ अर्क, राहो तें ॥
ज्ञातसुतपृथेसि[7] तसें होय जसें त्यजुनि शर्करा होतें ॥ ७७॥

अध्याय २६ वा.

सारांश.

कौरवपाण्डव शस्त्रास्त्रविद्येंत निपुण झाल्यावर पूर्वसंकेताप्रमाणें द्रोणानें त्यांकडे गुरुदक्षिणा मागीतली. ती ही कीं, द्रुपद राजास कैद करून माझ्या कडे आणावें. तें मान्य करून त्या कार्यास प्रथम कौरव गेले. त्यांचा द्रुपदानें पराभव करून त्यांस हाकून दिलें. मग भीमार्जुननकुलसहदेव गेले. तेव्हां अर्जुनानें मोठा पराक्रम करून द्रुपदास जिंकिलें. व त्यास मुसक्या बांधून गुरूजवळ आणिलें. तेव्हां द्रोणानें त्याचें अर्धराज्य घेऊन त्यास सोडून दिलें.

---

१ मेघांसारखे. २ क्रोधयुक्त नेत्र ज्यांचे ते. ३ जगाचें मित्रत्व. सूर्यास जगद्बंधु ह्मणतात. ४ वारुणी ह्म० पश्चिम दिशा हीच अबला, तिला. ५ सूर्य. ६ सुखरूप. ७ जाणिलें आहे पुत्राला (कर्णाला) जिनें त्या पृथेला.

द्रोण ह्मणे शिष्यांसि द्रविण किती वाहती असु ज्ञानी ॥
गुरु पूजूनि सुखविला सुज्ञांनीं दुखविला असुज्ञांनीं ॥ १ ॥
द्या दक्षिणा असी कीं द्रुपदाचा सर्व गर्व खाणावा ॥
युद्धीं भग्न करावा मग बांधुनि मत्समीप आणावा ॥ २ ॥
तें मान्य करुनि सर्वहि शिष्य, रथीं प्रथम बैसवुनि गुरुला॥
चढले स्वरथीं स्वर्गीं तर्पाया सद्यशोऽमृतें कुरुला ॥ ३ ॥
साऽनुज सुयोधन पुढें धांवे त्या पांडवांसि सोडोनी ॥
व्हायास कर्ण आपण धन्य द्रोणार्थ कीर्ति जोडोनी ॥ ४
शिरले द्रुपदपुरींतहि गमलें जयमूळ काळ तो साचें ॥
जिष्णुमतें गुरु राहे अंतर सोडूनि अर्धकोसाचें ॥ ५ ॥
जिष्णु ह्मणे पावति गतिं इतर पशु न त्या पिनाकिच्या पशुची
गुरुजी पात्र शुचियशा या शिष्याचाचि एक चाप शुची॥
द्रुपद बळी, हे दुर्बळ, नाहीं येणार यांसि यश कांहीं ॥
श्येन कसा जिंकावा पक्षित्वमदें करूनि मशकांहीं ॥ ७
होतील भग्न कौरव मग आह्मी दाखवूं निज बळाला ॥
आधीं प्रबळपरकरें दुष्टाचा पाहिजे मद गळाला ॥ ८ ॥

---

१ किती ज्ञानी द्रविण वाहती व किती असु वाहती. ह्म० कित्येक शाहणे लोक गुरूला द्रव्य देऊन संतुष्ट करितात, व कित्येक प्राण ही देऊन संतुष्ट करितात. २ द्रुपद हा काळासारखा असून कौरवांस तें जयाचें मूळ असें वाटलें. ३ योग्यता. ४ शंकराच्या. ५ बलाढ्य शत्रूच्या हातानें. ६ मूर्खांनीं

हा मंत्र मना आला   मग पांचां पांडवांसह द्रोण ॥
मागें राहे, शिशुचें   ह्मणुनि नये सूक्त जाणता कोण॥९॥
निज-देह-परिष्वंगीं   मानावे अमृत-गोळसे तातें ॥
ह्मणुनि द्रुपदपुरातें   पीडिति ते जेंवि टोळ सेतातें ॥ १० ॥
पारे अरि सकळ पळविले   द्रुपदें समरांगणांत भेटोनी ॥
जेंवि वृकव्याघ्रादि   श्वापद दहनें वनांत पेटोनी ॥ ११
अरिबळभयार्त निर्भय   केलें तें आपुलें पुर द्रुपदें ॥
अभय दिलें भीतांतें   द्रोणें दासांचिया सुरद्रुपदें ॥ १२ ॥
धर्मासि गुरुसमीप   स्थापुनि घेऊनियां तदाज्ञा ते ॥
गेले द्रुपदनृपावरि   त्याच्या उतरावया मदा ज्ञाते ॥१३ ॥
रथचक्ररक्षणीं यम   योजुनि तत्काळ वैरितापार्थ ॥
झाला द्रुपदमदातें   स्वशरशिखिमुखांत वैरिता पार्थ ॥१४॥
भीम गदेतें घेउनि   धांवे हो एकशृंग पर्वतसा ॥
गजमद जसा हरिपुढें   त्याहिपुढें शत्रुसैन्यगर्व तसा ॥
भीमगदेतें अरिबळ   जैसें मंडूककटक उरगीतें ॥
भी, सम दे तें पाठ   व्योम भरिति तैं प्रसन्नसुरगीतें॥१६
पांचाळबळास न भी   शिरतां तो जेंवि सागरा मकर ॥

---

१ हितकारक भाषण. २ आपल्या देहाच्या आलिंगनाच्या वेळीं. ३ कल्पवृक्षतुल्य पद ज्याचें त्यानें. ४ जुळे मुलगे, नकुल व सहदेव. ५ आपले बाण ह्याच अग्नि, त्याचे मुखांत. ६ अर्पण करणारा. ७ बेडकांचें सैन्य. ८ सर्पिणीला. ९ तें द्रुपद सैन्य.

वाटे द्विजाऽपराधें   आलासे धरुनि राग राम[1]कर ॥ १७
वेदांतीसा अर्जुन   रिपुभट गौतम[2]नयज्ञसे, नाशा॥
तद्बळ पावे, पूर्णा   होय जयाची न यज्ञसेना[3]शा ॥ १८ ॥
श्रीगुरु[4]वराच्युतोद्धृत-   फाल्गुनगोवर्धनीं द्रुपदशक्र[5] ॥
वृष्टि करी परि झाले   कौरवगोपाळ[6]रोमहि न वक्र ॥१९
खंडुनि शस्त्राऽस्त्रांतें   लीलेनें अर्जुनें अहीन[7]-कुळें ॥
क्षीण[8]मद द्रुपद धरा[9]-   धव धरिलो हो जसा अही नकुळें॥
अर्जुन[10]-गरुडें गुरु-वर[11]- कार्मुक-पक्षोत्थ-शस्त्र-वात-बळें ॥.
उडवुनि बळाऽब्धि धरिला   भग्नमद द्रुपद[12]-दंदशूक पळें २१
गिरिवर हरिसा चढला   क्षिप्र रथीं पांडुपुत्र करवाळी[13] ॥
द्रुपदासि धरी जैसा   दशवदना[14] तन्मदान्तकर[15] वाळी २३॥

---

१ परशुरामाचा हात. २ गौतम ह्यानें न्यायशास्त्र रचिलें. तें शास्त्र जाणणाऱ्यां सारखे. वेदांताचे सिद्धांतां पुढें न्यायशास्त्रांतील सिद्धांतांचें बळ टिकत नाहीं. तसें अर्जुनापुढें द्रुपदसैन्य टिकलें नाहीं. ३ द्रुपदाची आशा. ४ श्रीगुरूचा वर हाच कृष्ण त्यानें उचललेला अर्जुन हाच गोवर्धनपर्वत, त्यावर. ५ द्रुपद हाच इंद्र. ६ कुरुकुलोत्पन्न पांडव हेच गोपाळ, त्यांचा केशही. ७ श्रेष्ठकुलोत्पन्न अर्जुनानें. ८ गर्वहीन. ९ पृथ्वीपति. १० अर्जुनरूप गरुडानें. ११ गुरूचा वर आणि कार्मुक (धनु) हे दोन पंख, त्यां पासून निघालेला शस्त्ररूप वारा, त्याच्या बलानें. १२ द्रुपद हाच सर्प. १३ खड्गधर. १४ रावणाला. १५ त्याचा गर्व हरणारा.

मग तो भीमासि ह्मणे अर्जुन देऊनि दुरुनि हाकेला ॥
न वधावें कटक वृथा परतावें, भूप भग्न हा केला ॥२३॥
तें राजरत्न दुर्लभ परि नकरुनि फारसा उपाय नंतें ॥
पार्थें आणुनि गुरुच्या चरणयुगीं अर्पिलें उपायन तें २४
द्रोण ह्मणे द्रुपदातें तूं माझा मी तुझा सखा पहिला ॥
आतांतरी ह्मणों कीं. आक्रमिलें एतदर्थ या महिला ॥२५
द्रुपदा तुज अभय दिलें यावरि पावो तुझी न तनु कंपा
आह्मां ब्राह्मणतेजां नविसंबे क्षांति शांति अनुकंपा २६॥
गुरु-कुळ-वासी होतों परि सख्य क्षीण जाहलें मग तें ॥
ह्मणुन असुख अनुभविलें बहु म्यां भवदीय-दर्शनोपगतें २७
भूप सखा भूपाचा कवि कविचा धनिक तोचि धनिकाचा
ऐसें वदलासि तुझ्या गमला हा द्रोण विप्र मनिं काचा ॥
उत्तरपांचाळ-पती मी निज-तेजें न तोंड वासूनी ॥
दक्षिण-पांचाळ-पती तूंही होसील आजिपासूनी ॥ २९॥
पांचाळ-राजतूंही मीही सख्यासि योग्य समशील ॥
आहे कीं नाहीं गा वद, वदतां मज उदार गमशील॥३०
सख्याला लोभी मी परि राजपणाविणें घडेना तें ॥
ह्मणवुनि राजा झालों कीं न उपायांतरें घडे नातें ॥ ३१

---

१ नम्र झालेल्या पार्थानें. २ नजराणा. ३ दया. ४ गुरुगृहीं राहणारे. ५ तुझ्या दर्शनार्थ आलेल्यानें. ६ कच्चा. ७ आपल्या पराक्रमानें. ८ तुल्यस्वभावाचा. ९ दुसऱ्या उपायानें.

द्रुपद ह्मणे ब्रह्मर्षे तुमच्या जोडा नसेचि अनुभावा ॥
अतनु मदपराध तदपि पूर्वस्नेह स्मरोनि तनु भावा ३२
देउनि राज्यार्ध नृप द्रोणें सत्कार करुनि बोळविला ॥
अहि सोडिला जसा पय पाजुनि मनि मणि हरूनि-पोळविला
राज्यार्ध समग्र यश द्रोणें हरिलें ह्मणूनि तो मानी ॥
पावे ताप असा जो लेशहि न निवेल लक्ष सोमांनीं ३४
आपण घट, परि पुत्रा-करवीं द्रोणाब्धि आटवायाला ॥
शोधी वरदा ऋषिला स्वयश जगीं अतुळ वाढवायाला ३

अध्याय २७ वा.

सारांश.

धृतराष्ट्रानें धर्मराजाला युवराज केलें. मग भीमार्जुनांनीं पराक्रम करून बहुत राजे पादाक्रांत केले. पांडवांचें ऐश्वर्य वाढत चाललें. तेव्हां धृतराष्ट्रास स्वपुत्रांविषयीं चिंता उत्पन्न झाली. त्याचा प्रधान कणिक हा राजनीतिनिपुण होता. त्यास राजानें स्वहिताचा उपाय विचारिला. तेव्हां कणिकानें एका कोल्ह्याची गोष्ट सांगून राजास उपाय सुचविला.

---

१ प्रभावाला. २ मोठा. ३ अल्प. ४ माना. ५ चंद्रांनीं. ६ वर देणाऱ्या ऋषीला.

सद्गुण-सिंधुयुधिष्ठिर धृतराष्ट्रें यौवराज्यभाक् केला ॥
वारिला श्रीनें देउनि घेउनिहि गळां पडोनि भाकेला ॥१
जे पांडुला न वठले ते केले करदं जिष्णुनें स्वाऽरी ॥
भीमानेंही केली तसि जसि विजयार्थ विष्णुनें स्वारी २
ह्मणती गजपुरवासी याच्या लुटिला धनेशं कटकांहीं ॥
आले नव्हतेचि असे. मागें भरिले धनें शकट कांहीं ॥३॥
वृद्धीस पांडु-संतति बहुपावे जेंवि वह्निची कणिका ॥
स्व-सुत-हितोपाय पुसे अंध नृपति नयविशारदा कणिका ४
धृतराष्ट्रासि रुचेसी सांगे अत्युग्र नीति तो कणिक ॥
वणिक ग्राहक-हस्तीं देतो विषसर्पिशर्करा कणिक ॥ ५
राज्यार्थ शत्रुवध हा पुरुषार्थ असेंचि बोलिला कणिक ॥
तत्कथितजंबुककथा मात्र कथिन कौतुकें न मी अणिक ६
कोठें व्याघ्र वृक नकुळ जंबुक मूपक सखे वनीं होते ॥
बहु जपले परि एका मृगकुळपतिला न पावले हो ते ७ ॥
जपति जसे पाडाया व्यसनीं सुजनासि सर्वकाळ विटें ॥
तेहि तसेचि परि करी विफळचि तद्यत्न सर्व काळविट८॥

---

१ राजा असतां, कारभार करण्याचा व राजा नंतर गादीवर बसण्याचा अधिकारी. २ वचनाला. ३ वश झाले. ४ कर देणारे. ५ स्वशत्रु. ६ कुबेर. ७ वाणी. ८ गिऱ्हाइकाच्या हातांत. ९ विषयुक्त सर्पि (तूप)व साखर, कणिक. १०कोणे एके ठिकाणीं. ११ काळविटाला. १२ लुच्चेलोक.

चिंता करितां जंबुक त्यांस ह्मणे आचराल जरि सारे ॥
सांगेन सुयुक्ति, तुह्मी स्वेष्टफलप्रद मदुक्ति परिसा रे ॥ ९
या आखुनें करावा क्षत-खुर जेव्हां असेल तो सुप्त ॥
व्याघ्रें मग मारावा मृगवर, पर मंत्र हा करा गुप्त ॥१०॥
करितां तसेंचि कोल्हा त्यांसि ह्मणे स्नान करुनि या खाया
तोंवरि सावध वसतों येथें मी या मृगास राखाया ॥११॥
तो स्वार्थ-पंडित.असें सांगे तें जेंवि अंबु कमळाला ॥
त्यांच्या मना रुचे, दे न दिसों कपटींद्र जंबुक मळाला १२
न्हाउनि येउनि पाहुनि दीन पुसे व्याघ्र वद नवा घाला ॥
पडलासा कां दिससी सांगे तो म्लान-वदन वाघाला १३
फेरु ह्मणे परिसावें वदला जें किमपि आखु खोटा तें ॥
धिग् व्याघ्रातें माझ्या सामर्थ्यें भरिल आजि पोटातें १४
व्याघ्र ह्मणे हें नलगे घालिन मृग-यूथपीं नवा घाला ॥
देईल.या भुजांचें बळ फळ याहूनि पीन वाघाला ॥ १५॥
गेला तो तेजस्वी अभिमानी व्याघ्र भक्ष्य सोडोनी ॥
तों आला आखु तया फेरु ह्मणे साध्य भावें जोडोनी १६
वदला व्याघ्रामिष विष तुज खाऊंदे असेंचि मुंगस, खा
ऐसें कसें ह्मणों मी लघु पारे तूं मेरुहूनि तुंग सखा॥१७॥
हें ऐकतांचि वंचक- वचनें शरण जाय तो बिळाला हो॥

---

१ उंदरानें. २ तो काळवीट. ३ उदक. ४ कोल्हा. ५ हरिणांच्या कळपाचा नायक. ६ पुष्ट. ७ वस्तु, गोष्ट. ८ वाघाचें मांस. ९ उंच. १० कोल्ह्याचें भाषण. ११ निजलेला.

चित्तीं ह्मणे न मेलों हाचि महालाभ मज मिळाला हो[१]
वृकही आला साला फेरु ह्मणे मज मृगासि रक्षाया ॥
ठेवुनि गेला व्याघ्र स्त्रीसह येणार सर्व भक्षाया ॥ १९ ॥
वांच, मरसि कां लोभें मांसाशा शीघ्र सांड गा जा गा
हें ऐकतांचि निसटे झाला तत्काळ लांडगा जागा ॥ २०
मग मुंगसासहि ह्मणे आखु वृक व्याघ्रराय़ही नकुळा ॥
त्यां जिंकोनि पळविले तेथें तुज काय लाभ हीनकुळा२१
युद्धीं न भंगितं मज कोण मृगाला शिवे[२] कवळ खाया ॥
मी श्वापद-वर आहें परि तुज नाहीं विवेक वळखाया २२
नकुळ ह्मणे आखु वृक व्याघ्रहि जिंकोनि पळविले जेणें॥
तेणेंसीं न झगडणें येणेंचि भलें, न या मृतें एणें ॥ २३ ॥
ऐसे मंत्रबळें वृक- नकुळव्याघ्राखु मोहुनी चवघे ॥
जंबुक निर्भय चित्तें मृग-मांसाची वनीं सुखें चव घे॥२४॥
ऐसेंचि कृतप्रज्ञें[३] साधावें आत्मकार्य नैपुण्यें ॥
अघ-शमनाऽर्थ करावीं होईल स्वार्थ-सिद्धि तैं पुण्यें ॥२५
विस्तरभयास्तव कणिक- नीत्यंतर्गत कथाचि असि कांहीं
लिहिली ईच्या श्रवणीं आदर करिजेल साधु-रसिकांहीं
पांडुसुतोच्छेदेच्छा येतां बुद्धींत नीति कणिकाची ॥
भेटे व्यभिचारेच्छा धरितां जसि कामिनीस गणिकांची[४]२७

---

१ ग्रास. २ हरिणानें. ३ ज्ञानसंपन्न पुरुषानें. ४ वेश्यांची.

परि जाणे द्रोण-विदुर भीष्म-कृप-व्याळ-सन्निधानातें ॥

बहु भी अंध खणाया त्या पांडु-कुमारसन्निधानातें २८॥

अध्याय २८ वा.

सारांश.

धर्मराजाचे सद्गुणांनीं प्रजा फार सुख पावली. लोक धर्मराजाचे गुण गावूं लागले. हें दुर्योधन, दुःशासन, शकुनि व कर्ण यांस आवडलें नाहीं. ते एकांतीं धृतराष्ट्राजवळ गेले तेव्हां आपली मसलत त्यांनीं त्यास कळविली. धृतराष्ट्रानें पाण्डवांस वारणावतनामक नगरास यात्रेच्या निमित्तानें पाठविलें. तेथें दुर्योधनानें पुरोचननामक एका यवनाकडून पांडवां करितां लाक्षादि तीव्रज्वालाग्राही पदार्थांचें गृह तयार करविलें. त्यास आग लावून पांडवांचा नाश करावा असा दुर्योधनाचा बेत विदुरास माहीत होता. त्यानें त्या गृहास एक गुप्त विवर करविलें व त्याच्या द्वारें त्या अरिष्टांतून पांडवांची सुटका केली.

---

१ समीपतेला. २ उत्कृष्ट द्रव्यादिकांच्या ठेव्याला.

सद्गुण युधिष्ठिराचे सर्वत्र सदैव सर्व पौर वदे ॥
कीं हा आह्मांसि तसा पूर्वीं कोणीं न हर्ष पौरव दे ॥१॥
अरि-गज विदारुनि रणीं बहु लाजविलें द्रिंपारिजातातें
अर्थि-मनोरथ पुरवुनि केलें गतगर्व पारिजातातें ॥ २ ॥
भू-रक्षण-भर जेणें भीष्माच्या उतरिला शिरावरिला ॥
लंघुनि धृतराष्ट्रा जो राज्यश्रीनें स्वयें हिरा वरिला ॥ ३
त्या पांडुचा युधिष्ठिर सुत कुरुपति योग्य अर्क राज्यातें ॥
ज्या सा न दुजा ग्रह जें यश अमृतीं बे न शर्करोज्यातें ४
राज्याभिषेक आह्मी यासि करूं सुख न ज्या सुखा परतें॥
सुप्रभु ताट सुधेचें कुप्रभु वान्तान्नपूर्ण खापर तें ॥ ५ ॥
पौर-स्तुत-धर्म-गुण- श्रवणें दुर्योधनादि खळ मळती ॥
हरिगुण-सद्गीत जसें श्रवणीं शिरतां पिशाच तळमळती६
करिति कुमंत्र सुयोधन दुःशासन कर्ण शकुनि हे चवघे ॥
साधु-द्वेषें उग्र- व्यसनांत बळें बुडावया अवघे ॥ ७ ॥
दुर्योधन एकांतीं मग गांठी निजपित्यासि भोंदाया ॥
सुतरूपी दुर्विधि तो इच्छी व्यसनानंनांत कोंदाया ॥ ८ ॥
ऐसें ह्मणे पित्याला परिसा विज्ञापना अहो तात ॥
जे लोक-शब्द कर्णीं तप्तायःशंकुतुल्य होतात ॥ ९ ॥
धृतराष्ट्र अंध, राज्या- नर्ह, अनघ पांडु आमुचा भर्ता ॥

---

१ सिंहसमूहाला. २ शर्करायुक्त घृताला. ३ ओकलेल्या अन्नानें भरलेलें. ४ दुर्दैव. ५तापलेल्या लोखंडाच्या खिळ्या सारखे. ६ राज्यास अयोग्य. ७ निष्पाप,

तैसाचि युधिष्ठिरही न पर घनाचि चातकव्यथाहर्ता १
लोकाऽनुराग ऐसा त्वांहि दिल्हें यौवराज्य अहितातें ॥
निज सुत शताहि बुडविले पोसून गृहांत पांच अहि तातें ११
कुरुपति असें जनें तूं असतां राष्ट्रांत पांडवा गावें ॥
आह्मीं सेवकभावें धरुनि करीं चाप कांड³ वागावें ॥ १२
पर-पिंड-भक्षणास्तव निज-राज्य-पद-च्युतीस्तव ज्ञाती ॥
लवतील न प्रजाही नरकगति बरी नव्हे अवज्ञा ती ॥ १३
दुर्गति⁴-महा-पिशाची निज-संतानासि झडपणी न करी ॥
ऐसा मंत्र जपावा यूथ उपेक्षील धडपणीं न करी ॥ १४
कैसें करूं असा तूं आधि⁵ नरेंद्रा धरूं नको लेश ॥
क्षम असती ताराया संततिस क्षितीस, जेंवि कोलेश⁶ १५
हे वारणावताप्रति दवडावे युक्तिनेंचि, देवा तें ॥
काम तुझें, नयनीं कण कुशळ पुखाच्या उरीं नदे वातें ॥ १६
युक्ति-लहरी-शतें त्वां उडवावीं तीं दयानदा यादें ॥
कां राज्य वृथा देसी कोणासहि यश दिल्हें न दायादें १
आह्मी स्वपदीं होऊं नीतिबळें बद्धमूळ मग राया ॥
करितील काय पांडव आलेहि जरी फिरोनि नगरा या ॥
प्रज्ञाचक्षु ह्मणे मज हें रुचलें कर्म परि महाखोटें ॥
भीष्म-द्रोणाविदुर-कृप- पौरांचें भय पुढें दिसे मोटें ॥ १९ ॥

---

१ लोकप्रीति. २ शत्रूला. ३ बाण. ४ दारिद्र्यरूप मोठी पिशाची. ५ मनोव्यथा, काळजी. ६ महावराह.

नत लोटितां पदें अप- कीर्ति जगीं सह्य[1] न प्रभावज्ञा[2] ॥
लोकां हें नघडेही ग्रहवृंदा[3] ग्रहपति-प्रभावज्ञा[4] ॥ २० ॥
हरितील अस्मदसुधन[5] धर्मप्रिय पौर एकसरतील[6] ॥
पार्थाहिपुढें[7] तुमचे निःशेषहि यत्न-भेक सरतील ॥ २१ ॥
दुर्योधन बोले हें भय न धरीं द्रौणि[8] मजकडे आहे ॥
गुरुहि मिळेल मलाचि प्रिय-पुत्र-वियोग[9] कोण हो साहे २२
त्यजिजेल कृपाचार्यें निज-सर्वस्वहि सुखें परि न भाचा[10] ॥
भीष्महि मध्यस्थ[11] सदा दंडकें[12] याचा जयापरि नभाचा[13] २३
पांडव-विवासनातें[14] जन्हि असति समर्थ पौर वाराया ॥
मी वश करीन दानें मानें सर्वांसि पौरवा राया ॥ २४ ॥
आहेत कोश हातीं लोकांचें रंजवीन मन दानें ॥
विश्व-वशीकरणाचा घ्यावा नलगेचि मंत्र धनदानें ॥ २५
हे आह्मी काय दिवे, तेजस्वी काय हा[15] रवि, दुरापें[16] ॥
न दुजा परि, या कार्या नेई नच कीर्ति[17]-हार विदुरापें[18]

१ सहन करण्यास योग्य. २ पराक्रम जाणणाऱ्यास. ३ ग्रहांचा समूह. ४ सूर्याच्या तेजाचा अपमान. ५ आमचे प्राण व द्रव्य. ६ एकवटतील. ७ अर्जुनरूपी सर्पापुढें. ८ द्रोणपुत्र, अश्वत्थामा. ९ अश्वत्थाम्याचा वियोग. १० अश्वत्थामा. ११ दोन्ही पक्षांस समान. १२ रीति. १३ आकाशाचा. आकाश सर्वांस सर्वदा सारखेंच असतें. १४ बाहेर घालवून देणें ह्या कृत्याला. १५ विदुर. १६ दुष्प्राप (कार्य) १७ कीर्ति वाळविणारा. १८ विदुरापाशीं.

ऐसें वदोनि मोहीं त्यास प्रतिकूळ काळ सुतरूपें ॥
हतभाग्य अशुभचिंतन कां न करी पारिजात[1]-सुतरूपें २७
आप्त[2]-जन-मुखें कळवी पशुपतिची[3] वारणावतीं यात्रा ॥
कीं ती सेवावीच प्राज्ञें भव-रोग हर महामात्रा ॥ २८ ॥
विदुरास उमजलें कीं बुडवाया कीर्ति सुतप दादानें ॥
केला मंत्र व्यसनीं पाडाया पांडुसुत पदादानें[4] ॥ २९ ॥
धर्म ह्मणे राजा कीं जा ह्मणतो वारणावता, रचितो ॥
कांहीं घात सुयोधन मदांध-दिग्वारणाऽवतारचि[5] तो ३०
पांडवहि ह्मणति पाहूं वाहूं वंदूनि शंकरा बेल ॥
राबति, सुर भजनीं मग कोण न होऊनि विशंक राबेल ३१
तें आप्त-मुखें कळतां धृतराष्ट्र ह्मणे तयांसि बाळक हो ॥
जा वारणावता जरि जाणार तुह्मी गुरूक्ति-पाळक हो ३२
पशुपतिचा यात्रोत्सव आतृप्ति[6] पहा रहा वहा रत्नें ॥
देव-ब्राह्मण-चरणीं धनवस्त्रान्नें जनासि द्या यत्नें ॥ ३३ ॥
तेथें कांहीं काळ स्वर्गीं सुरसे सुखें वसा मग या ॥
पितरां बहु सुख देते केली[7] आज्ञा जसी तसी न गया ३४
धर्म ह्मणे बहु बरवें ताता हा तारक त्वदुपदेश ॥
झाला गुरु-वाक्यादर्त[8] पूरु महात्मा स्वयें यदुपदेश[9] ॥ ३५ ॥

---

१ कल्पवृक्षनामक उत्तम वृक्षापाशीं. २ यथार्थभाषण करणाऱ्या लोकांकडून. ३ शंकराची. ४ राज्यपद घेण्यानें. ५ मदमत्त दिग्गजाचा अवतार. ६ तृप्ति होईपर्यंत ७ केलेली ह्म० मान्य केलेली. ८पित्याचें वचन मानिलें ज्यानें तो. ९यदूच्या पदाचा अधिकारी. (आदिपर्व अ० ११ आ. ६४--७२ पहा.)

पशु-पति-पाद पहाया पार्हू तें वारणावत नरां जे[2] ॥
आपण होतात करुनि संकट-विनिवारणा वतन राजे ३६
जाणार पांडुसुत तों खळ दुर्योधन पुरोचना यवना ॥
आधींच पुढें धाडी करावया प्राणनाशका भवनां[3] ॥३७॥
सानुज युधिष्ठिर निघे मग जाया वारणावतां राजा ॥
आलिंगूनि ह्मणे त्या भू-भार-निवारणाऽवतारा जा ॥३८॥
भीष्मादि-गुरुजनांतें नमुनि ह्मणे अढळ आप्तता राहो ॥
व्हा विरहाऽब्धींत मला सेतु तुह्मी सर्व आप्त तारा हो ॥
कुन्तीसहित निघाले पांडव तेंव्हां तयांसि पाहोनी ॥
विप्रादि पुरस्थ ह्मणति आह्मां सुख काय येथ राहोनी ॥
अंध परि धूर्त लोकीं नाहीं दुसरा असा धुतारा या ॥
आह्मां बुडवाया क्षम होय नव्हे हा असाधु तारायाॽ॥४१
आंतहि अंधचि गारा वेंचुनि टांकील कां कवि हिऱ्यातें
गंगा टांकुनि जाइल अज्ञचि जळ ज्यांत टांकें विहिऱ्यातें॥
देवा विश्वपते या पांडुनृप सुतांसि पाव कपटानें ॥
खळचि बुडावे व्हावे भस्मचि बांधोनि पावक पटानें ४३
जऱ्हि केंडिला तरि हिरा स्तविलाचि शिरीं चढे न शिरगोळा

---

१ हे अर्जुना. २ जे पाय. ३ घराला. ४ भूमीच्या भाराचें निवारण करण्याकरितां अवतार ज्याचा अशा हे धर्मा. ५ स्थिर. ६ लोकांस भोंदून ठकवितो तो. ७ बिंदु. ८ झरा. ९ हा एक जातीचा दगड आहे.

तो हारवील निजशिर जो खळ करणार साधु-शिर गोळा
धर्म ह्मणे भवदाशी- र्वाद खरे स्वर्द्रुचे सखे दानें ॥
देतील इच्छिलीं, कां करिजेल मनीं निवास खेदानें ॥४५
म्लेंच्छाच्या भाषेनें विदुर महात्मा हितोपदेश तदा ॥
धर्मासि करी त्याच्या धृतिला मतिलाहि तोष दे शतदा
कथिलें पुरोचनाला तुमचे अग्नींत काय होमाया ॥
सावध व्हा साधूंची स्वार्थ- परें खळासि काय हो माया
गृह करविलें असें तें दहनौषध-मय तयांत उतरा हो ॥
दावा विश्वास खळा कोपविषाचा मनींच उत राहो ४८॥
करिल सुरंगपथ तुह्मां जाया माझा सखा सुखनक वनीं
अवनीं तुमच्या मज जें रसिकांच्याहि रसिका सुख न कवनीं
तेथुनि रात्रौ ठकवुनि विश्वासें तो चला भय वनातें ॥
जातां त्यजा गृहा द्या अग्नि, घडो तोच लाभ यवनातें५०
मृतिहर मंत्र असा तो सन्मतिचा साधु सोयरा शिकवी॥
परते परि पांडु-तनय-विरहौर्वा होय तोयराशि कवी ५१ ॥
कुंती पुत्रास ह्मणे वदला तुजशीं रहस्य काय कवी ॥
धर्म तिला संक्षेपें विदुरोक्तांतिल रहस्य आयकवी ॥ ५२

---

१ तुमचे आशीर्वाद. २ कल्पवृक्षाचे. ३ ज्वालाग्राही पदार्थ-युक्त. ४ कड. ५ मृत्युनिवारक. ६ वियोगरूप वडवानळाला. ७ समुद्र.

मग वारणावतीं नृप घनसा पुरजनहि होय चातकसा ॥
ह्मणति मले तरिच नसे येथ न लाजेल पारिजनक कसा ५३
स्तविति नृपा पौर जसे चातक, सेवूनि तोय वनदास ॥
स्थापी लाक्षासदनीं दावुनि बहु भावें तो यवन दास ५४
जातांचि धर्म त्या शत-दुष्टांचें कृत्य मतहि औधावें ॥
भीमादिकांस कळवी,. करवुनियां ग्रहण भिंत्तिगंधाचें ५५
सांडुनि हे कण, घेसी पदरीं तनुजां तुषां अगा राया ॥
ते उचित प्रासादा पांडुतनय जातुषां अगारा या ॥५६॥
ऐसें पांडव ह्मणती धृतराष्ट्रा आठवूनि हळहळती ॥
चिंतामणि हारवि जो तत्सुत्दृदांची तसीच हळहळ ती५७
ह्मणती जाणविली या कर्में निज-नरकं-निष्ठता तातें ॥
साक्षाद्धर्म ह्मणावें न ह्मणावें नर कनिष्ठ-तातांतें ॥ ५८ ॥
करुनि दृढ मंत्र मनही होते विश्वस्तसेचि त्या भवनीं ॥
यवनीं दयाचि दाविति पाहति मृगयामिषेंचि मार्ग वनीं५
भेटे विश्वास-निधि स्नेहार्थी विदुर-सचिव तो खनक ॥
धर्म ह्मणे संरक्षीं आह्मां तूं, रक्षितो जसा जनक ॥६०॥
विवर जतुगृहांत करी कळवी करितों पुरासि खंदकसें ॥
जाणेल विदुर-मंत्रित तें तो सज्जन-वधेच्छु मंद कसें ॥६१॥

---

१ मेघास. २ भक्ति. ३ भिंतीच्या वासाचें. ४ धान्यकण. ५ पुत्राला. ६ कोंड्याला. ७ दुर्योधनादि. ८ लाखेचें. ९ नरकप्राप्तीविषयीं तत्परता. १० विदुराला. ११ विश्वास पावलेल्या मनुष्या सारखे. १२ मित्र. १३ मसलत. १४ यवन.

बिलमार्ग सिद्ध होतां धर्म ह्मणे स्वानुजांसि हा यवन ॥
सां जीव अन्य घालुनि करुनि स्वकरें प्रदीप्त हें भवन ६२
रात्रौ पळोन जाऊं, विप्राराधन-मखा विलंब करा ॥
बकराजसा जपे परि ठकला खळ, काय हरिपुढें बकरा ६३
कुंतीचें व्रत कांहीं व्हावी तत्सांगता असें छद्म ॥
करुनि ब्राह्मण-भोजन केलें जैं जाळणार तें सद्म ॥६४॥
पौरवधू आणविल्या न्हाणविल्या गौरवूनि लेवविल्या ॥
देवविल्या सदलंकृति सूर्याऽस्तावधि समस्त जेवविल्या६५
अन्नार्थी जे आले त्यांसि ह्मणे धर्मराज जेवा या ॥
तों आली पंचसुता एक निषादीहि तेथ जेवाया ॥ ६६ ॥
जेवुनि यथेष्ट पुत्रां सह मद्याहि सेविलें निषादीनें ॥
काळें आदर दावुनि देतां, प्यावें न कां विषा दीनें॥६७
मद्यें भुले निषादी पडले तत्सुतहि पासले शवसे ॥
कोणाच्याही त्दद्यीं देह-स्मृतिचा न वास लेश वसे ६८
ज्यासि पृथा भी, जैसी व्याघ्राच्या सावधान गाय वना ॥
त्या भवना जो राखे ये नीज अघाचिया नगा यवना६९
विश्वास-घात यवना न घडो, हो सुख, न आपदा सांस
ऐसें विचारितां तें साधूंच्या काय पाप दासांस ॥ ७०॥
विवरीं शिरले भवन-द्वारीं लावोनि वीतिहोत्रातें ॥
पळतां वनांत तिमिरीं बहु भीतांचेहि भीति हो त्राते ७१

१ सहा. २ श्रेष्ठ बकासारखा. ३ सहा जणांस. ४ अग्नीला
५ भीतांचे त्राते भीति (भ्याले.)

वाहे पृथेसि पृष्ठीं हस्तीं धरि भीम अग्रजा अनुजा ॥
यमलांसि कडेवरि घे तोचि गमे ह्मणति अंजनाजनु जा
तेज न साहति त्याचें गहनीं व्याघ्रादि काननौकें तें ॥
दे लाज विमानातें, मग दे तो भीम कां न नौकेतें॥७३॥
सत्संगें लाजेला भीमबळें तेंवि तूर्ण अटवीला ॥
तरले मुमुक्षुसे ते तो खळ षड्वर्गसाचि फटवीला ॥ ७४
विदुराप्तपुरुष भेटे दावी सांगोनि नाम नावेला ॥
ते ह्मणति कळे बाला देवाच्या जेंवि कामना वेला ७५॥
विदुर-प्रेषित-तरिनें तरले गंगेसि ते सुखें क्षिप्र ॥
हरि-दत्त-विरक्ति-बळें तरति महासिद्धिला जसे क्षिप्र ७६

अध्याय २९ वा.

सारांश.

पाण्डव लाक्षागृहांतून निघून एका वनांत आले.तेथें हिडिम्बासुर राहत होता.त्याची बहीण हिडिम्बी.एकदा त्यानें तिला वनांत मनुष्यांचा शोध करण्यास पाठविलें. ती वनांत इकडे तिकडे फिरून पाहते तों पाण्डव तिच्या दृष्टीस पडले. भीमाचें सुंदर रूप

१ जुळ्यांला ह्म० नकुलसहदेवांला. २ अंजनेपासून जनु(जन्म) ज्याचें तो मारुति. ३ अरण्यांत. ४ वनचरें. ५ अरण्याला. ६ बापाला (विदुराला.) ७ लतेला.८विदुरानें पाठविलेल्या नौकेनें. ९ ईश्वरानें दिलेल्या वैराग्याच्या शक्तीनें. १० ज्याला.

पाहून हिडिम्बी मोहित झाली. तिनें भीमास आपला वृत्तांत सांगितला. व आपला स्वीकार करण्या विषयीं त्यास विनंती केली. बहिणीस येण्यास वेळ लागला. ह्मणून हिडिम्बासुर तिला शोधीत तेथें आला. तिचें तें वर्तन पाहून त्यास राग आला. व तो तिला मारण्यास धांवला. तेव्हां भीमानें त्याशीं युद्ध करून त्यास ठार मारिलें. मग धर्माच्या आज्ञेनें भीमानें हिडिम्बीचा अंगीकार केला. त्यास एक पुत्र झाला. त्याचें नांव घटोत्कच.

गृह जळतां पौर ह्मणति हा! कळलें त्यांसि कर्म फटकळ तें
गुप्त करी, सदसत्कृत तत्काळ दहा जणांत अटकळतें ॥ १
अग्नि विझवितां करितां शोध पुरजनीं शिरोनि खनकानें
बिळ भस्में भरिलें बुध भरि सूचक[1]-वदन जेंवि कनकानें॥
ते सा प्राणी पाहुनि पौर ह्मणति हाय! काय हें कर्म ॥
हा! धृतराष्ट्रा पांडव- घातीं त्वां कोण देखिला धर्म ॥
यवना युक्तचि तुज हें, नविलंब फळासि साधु-हानीच्या ॥
जा नरका, कां वधिले वेदान्य[2] विश्वस्त साधु हा! नीचा॥
तें ऐकोनि ससुत धृत- राष्ट्र रडे ह्मणुनि विदुर तोहि रडे॥
कीं अंधें अमृतफळें टांकुनि पदरांत घेतले हिरडे ॥ ५ ॥
करवी क्रिया नृप रडे पुत्रहि दुर्योधनादि सोंगाळ[3] ॥
विदुर नये न ह्मणाते जळ द्या खळ दुर्योधना दिसों गाळ[4] ॥
दुःख तिहीं अनुभविलें जें कोणींही कधींहि न वनीं तें ॥

१ चहाडखोराचें तोंड. २ दानशूर. ३ ढोंगी. ४ गयाळ.

अति सुकुमार शरीरें त्यांचीं जैसीं नवीन नवनीतें ॥ ७ ॥
दक्षिणदिशेसि जातां रवि उगवे मावळे वनीं पळतां ॥
भय बहु कीं खळ येइल दैवें जगला असेल जरि पळतां ८
सायाह्नीं माय ह्मणे, तग न निघे, तोय पाज सुतराया॥
बा, तूंचि सेतु आह्मां या तृड्-व्यसनाऽब्धिलागिं उतराया
धांवे तरु मोडित तो सुटला गिरिवरुनि थोर पाथरसा ॥
श्रमतां त्या गुरुभक्ता दे विद्याज्ञानसेंचि पार्थ रसा १०॥
पात्र नसे ह्मणवुनि भिजवुनि तो उत्तरीयवास वनें ॥
वास वनव्याघ्रा दे भय त्याचा, तेंवि अरिस वासव न ११
धांवत ये पाहे तों श्रमनिद्रा लागली स्वमातेतें ॥
वातें दर्वाऽर्चिसें त्या दैन्यें गहनांत दुःख मातें तें ॥१२॥
निजला साऽनुज धर्महि कल्पुनि सुख-शयन भूमितळ मळला
तें पाहुनि शुष्क ह्रदिं मीनतसा भीम फार तळमळला१३
चोळी खळान्तकर कर, करकर रद खाय, हाय हाय करी
गुन्ते गुर्वाज्ञेनें पंकीं पडला करील काय करी ॥ १४ ॥
अश्रु पुसोनि ह्मणे रे दुष्टा दुर्योधना कुलकलंका ॥
पोषू भू तव संगें दशवदनाच्या जसी पुलकें लंका॥ १५॥
तुमचा पिताचि पुरु-कुळ-विपिनाचा आग्नि, हो त्रपा प्याला

१ तृषारूप संकटाच्या समुद्राला. २ धोंड्यासारखा. ३ उदक. ४ पृथ्वी. ५ पांघरावयाचें वस्त्र. ६ उदक. ७ इंद्र ८ वणव्याच्या ज्वाळेसारखें. ९ वनांत. १० माजे. ११ करून. १२ दुष्टांचा नाश करणारे, असे कर. १३ दांत. १४ रोमांच. १५अरण्याचा.

लोभ्याला तेजस्वी बन्धु नको, अग्निहोत्र पाप्याला॥१६॥
शोकीं अयशीं नरकीं केला कीं मग्न दुष्ट हो तात ॥
अविचारितोक्त करितां बालिश हो, आर्य रुष्ट होतात॥
गजही साहू नशकति ज्यांच्या स्व-मदान्त-तत्परा गन्धा ॥
ते केले दुर्विधि-हृत- मति शशकांनीं हरी परागन्धा१८॥
काका, ते तुज रुचले करिति महत्त्वास भस्म रासभ जे ॥
नगुणज्ञ तूं, धरि शिरीं विधु न उमावल्लभ स्मरासे भजे॥
ऐसें जों भीम वदे चिंती कृष्णा भयांऽपहा, जागे ॥
भगिनीस हिंडिंब ह्मणे ते कोण मनुष्यसे पहा जा गे२०॥
ती राक्षसी हिंडिबा धांवे कीं चरचरा नरा खावें ॥
रक्षील व्याघ्री क्षण परि पळहि जिणें जिणें न राखावें॥
भुलली वनीं हिंडिबा भीमाची पाहतांचि सुंदरता ॥
तत्काळ सुन्दरी ती होय जसी दिव्ययोनि सुन्दरता ॥
भीमासि ह्मणे कां जी शिरलां या काननांत तापससे ॥
येथें जन बहु पावति मृग-राज-बिळांत जेंवि ताप ससे ॥
माझा हिंडिब राक्षस सोदर तुमचा करील वध, मातें ॥
तेणेंचि धाडिलें, परि तुज वश मी या त्यजूनि अधमातें
स्वीकार करीं साधो, स्मर बाधो न मज, मीहि टाळीन॥

१ विचार नकेलेलें वचन. २ मूर्ख हो. ३ आपल्या मदाचा अंत करण्या विषयीं तत्पर अशा गंधाला. ४ दुर्दैवानें हरिली बुद्धि ज्यांची ते. शशक. ५ सिंह. ६ देशांतरवासी. ७ चंद्र. ८ शंकर. ९ मद-नास. १० भय हरणाऱ्याला. ११ सुंदनामक दैत्याचे ठिकाणीं रत झालेली अप्सरा, तिलोत्तमा. १२ सिंहांच्या गुहेत. १३ बंधु

मरणा, पळविन तुजला वरुनि, सतीव्रत न तें विटाळीन
हो मत्पति, ये स्कंधीं बैस, विमानीं अमर्त्यसा धावें ॥
त्वांही म्यांही रक्षुनि अन्योन्यातें स्वकार्य साधावें ॥२६॥
मग भीम ह्मणे निद्रित माता भ्राते त्यजूं वनीं, तुजला ॥
जोडूं, तोडूं प्रीति, स्त्री-संग-सुखासि कोण गे सुजला २७
साधावा स्वार्थ असें . भय दावुनियां भयातुरा मातें ॥
समयीं देईलचि दे जेंवि यशो-लाभ यांतु रामातें ॥ २८ ॥
तों ती ह्मणे पळवित्यें सर्वांसि करा तुह्मी व पारे जागे ॥
भीमं ह्मणे सुखसुप्तां उठवींना,करिल काय अरि, जागे ॥
तो अंधकार, मी रवि, तो रावण, मीहि पुष्कराक्ष, ससा
तो, हरि मी, तन्मुख मी करिन पळामाजि शुष्क राक्षससा
हें उर हे बाहु पहा त्याचा आह्मांसि काय गे लेखा ॥
जा त्याला ह्मण त्यांचे धाकेंचि गळोनि कायें गेले, खा॥
होतां विलम्ब राक्षस ये पाहे स्व-स्वसा-चरित्रास ॥
कोपोनि ह्मणे दुष्टे, तुज नाहीं मृत्युचा परित्रास ॥ ३२ ॥
काळें मति तुज दिधली मर्त्याऽपर्संदास अनुसरायाची ॥
वांचेल कसी या सां- सकट तुझी आजि तनु, सरायाची
ऐसें वदोनि धांवे सर्वांचाही करावया कवळ ॥
भीमें दटाविला तो करितां रर्दशब्द निद्रितां जवळ ३४॥
परि भगिनीस वधाया धांवे तो यातुधान कोपानें ॥

---

१ देवसा. २ राक्षस. ३ गणना. ४ देह. ५ खावे. ६ नराध
माला. ७ सहा जणांसह. ८ दांताचा शब्द. ९ राक्षस.

भीम ह्मणे भू याच्या रक्ताच्या आज तृप्त हो पानें॥३॥
पांडव रागें मागें त्या पापाच्या महानगा ढकली ॥
द्वात्रिंशद्धस्तांवरि करिति महागजसमान गाढ कली ॥
त्यांच्या युद्धध्वनिनें जागी झाली पृथा सुतांसहित ॥
तों निकट देखिली स्त्री लावण्य जिचें जगीं तुळारहित३७
कुन्ती तिला पुसे तूं कोणाची सांग बाइको, पातें ॥
न लवेचि तुज पहातां, पुसिल्याच्या नधरिं बाइ कोपातें॥
तूं काय अप्सरा, कीं वनदेवी, वद किमर्थ आलीस॥
कां एकली, पतिकडे पाठविलें सुमुखि काय आलीस३९॥
कुन्तीस ह्मणे ती मी रात्रिचरी, या वनींच मद्वसती॥
येथें प्राणी कोणी अस्मत्त्रासें करूनियां नसती ॥ ४० ॥
स्वाऽग्रजहिडिंबवचनें आलें मारावया तुह्मांला जों ॥
भुललें नवहेमाभा एका मी, काय? हो तुह्मां लाजों॥४१॥
वरिला मनें तुझा सुत न्यावा येथूनि शीघ्र पळवावा ॥
मद्भाव असा कीं हा स्वविचार तुह्मांसही न कळवावा ४२
तुमची संगति सोडुनि तो वश झाला मला न वीरमणी ॥
आश्चर्य थोर हें कीं प्रार्थी परि नावडे नवी रमणी ॥४३॥
मज लागला परोपरि बहुत विनवितां तुझ्या सुता वेळ॥

---

१ मोठ्या पर्वताला. २ बत्तीस हात अंतरावर ३ तुमुल ४ युद्ध. ५ सखीला. ६ राक्षसी. ७ माझा वडील बंधु हिडिंब त्याच्या आज्ञेनें. ८ नव्या स्वर्णाप्रमाणें कांति ज्याची त्या भीमाला.

तों सासुबाइ कोपी मद्भ्राता धांवला उतावेळ ॥ ४४ ॥
आर्धी माझे घ्याया मग तुमचे प्राण मूर्त अंतकसा ॥
धांवे परि, मत्पति तव सुत असतां तो करील अंत कसा४५
तुमची सुखनिद्रा क्षण - मात्रहि मोडूं नयेचि त्या अहितें[1] ॥
या भावें मत्पतिनें दूर तया पक्षिपति जसा आहितें[3]॥४६॥
नधरील काय जी खग[2]- पतिनखकरवाल लाज, सापाला॥३
सर्पादि[5] न वाधितां, चुरिला असता खळ वाळला जसापाला४७
ते दोघे झगटवि परि मत्पति मारील राक्षसा[6]ऽपसदा ॥
गरुडापुढें तृणचि तो इतरीं जरि असुहराक्ष[7] साप सदा४८
ऐसें ऐकुनि सायुध चवघेही बंधु धांवले सहसा ॥
जिष्णु ह्मणे वद आर्या, जरि अरि भासत असेल दुःसहसा
तरि आज्ञा दे वधितों तुझियेचि दयेंकरूनि यातूतें[8] ॥
श्रमलासि पथीं व्हावा न श्रम बहुअस्मदाश्रयां[9] तूतें ५०॥
भीम ह्मणे होतो सुर[10]- सुदतीचा शस्त्रमथित[11] नवरा कीं ॥
भुजयुद्धींच मरो खळ सोडावा त्वां स्व-विशिखें[12] न वराकीं॥
मज यातु तसेंचि जसें अमृतीं विजयाशी[14] तक्र, तुच्छा[13] या॥
वधिन कुतुकें, करिल जरी यावरी आंगें शतक्रतु[15] च्छाया५२

१ दुष्टानें. २ गरुड. ३ सर्पाला. ४ गरुडाचीं नखें हीच तरवार. ५ तत्काल. ६ राक्षसाधमाला. ७ प्राणहारक नेत्र ज्याचे तो. ८ राक्षसाला. ९ आमचा आधार. १० देवांगनेचा. ११ शस्त्रानें मारिलेला. १२ आपला बाण. १३ तुच्छ राक्षसावर. १४ अमृतीं विजयाशतक ह्म० अमृतावर जय मिळविण्यास इच्छिणारें ताक. १५ इंद्र.

ऐसें वदोनि भीम [1]श्रित-पीडांच्या निवारणारांनीं ॥
बाहूंनीं करि अरिला [2]व्यसु, जैसा सिंह [3]वारणा रानीं ५३
विजयी भीम ह्मणे या खळ-भगिनीचाहि वध करावा, हें
वृंदावनं भोग्य नव्हे काय पहातोसि रे करा वाहें ॥५४॥
धर्म ह्मणे रें बाबा रक्षीं बालिनायका यश, स्त्रीतें ॥
न वधीं, जें कर्म नव्हे [6]सन्मत करितील काय [7]शस्त्री तें ५५
[8]खचरी ह्मणे पृथेला जाणसि दुःखासि तूंहि सासू या ॥
नकरीं मदुपेक्षा सति मति कुळजाची नसेचि [9]सासूया ५६
आर्ये, लोक-[10]द्वयं-हित सुताचे नव्हे काय वद नवा [11]सून ॥
काय मरावें क्षुधितें कल्पलतेजवळि वदन वासून ॥५७॥
जो निस्पृह संसारीं बहु विटला तो [12]यमी न संग मनीं ॥
जरि धारि तरि तळमळतां यत्न करिल तोय [13]मीनसंगमनीं
स्मरतां भेटेन पथीं विपर्मीं पृष्ठीं तुह्मांसि वाहेन ॥
सेवा करितां तुमची मी आत्म-सुखाकडे न पाहेन ॥५९॥
धर्म ह्मणे दिधलें जें मागसि वंदुनि पदासि [14]खेचरि, तें ॥
परि आमुचे करावे त्वां प्रमुदित-मति सदा [15]सखे चरितें ६०

१ आश्रितांच्या दुःखांचें निवारण करणाऱ्या बाहूंनीं. २ प्राणरहित. ३ हत्तीला. ४ कंवडल. ५ भीम हातास ह्मणतो, हे करा, वाहें ह्म० या दुष्टस्त्रीवर धांव. ६ सज्जनांस मान्य. ७ शस्त्रधर. ८ राक्षसी. ९ असूयायुक्त. असूया ह्म० गुणांच्या ठायीं दोषारोप करणें. १० इहपरलोकीं हित करणारा. ११ सून हा नवा सुत ह्म० पुत्र नव्हे काय? १२ इंद्रियनिग्रह करणारा. १३ मत्स्यांच्या समागमाविषयीं. १४ हे राक्षसी. १५ बन्धु.

क्रीडार्थ दिसा ने परि सांजे या स्व-प्रियावहा आण ॥
रक्षीं सत्य निशाचरि, घात करीना असी वहा आण ६१
खचरी ह्मणे चुकेना गुरुभजनीं देहहा निभावो जी ॥
वचनाऽतिक्रम करितां क्षिप्र घडो देहहानि भावोजी ६२
गुरुवचनें मारुति जें एकचि सदपत्य-रत्न दे तीतें ॥
तन्नाम घटोत्कच, दे सुख पितरां शतहि सुत न देती तें ६३
कार्पटिकांचा वेष स्वीकारुनि पांडुपुत्र ते जातें ॥
मिरवावेंचि, परि अरि- त्रासें आच्छादिती स्वतेजातें ६४

अध्याय ३० वा.

सारांश.

१-६१ पाण्डव वनांतून जात असतां त्यांस व्यास भेटले. त्यांनीं पाण्डवांचें समाधान केलें. व त्यांस एकचक्रानगरींत राहण्यास सांगितलें. तेथें ते तापसवेषानें एका ब्राह्मणाचे घरीं गुप्तरूपानें राहिले. त्या नगरीस बकराक्षस फार त्रास देत होता. त्यास प्रत्येक घरांतून दररोज एक रेडा, एक मनुष्य व साळीच्या तांदळांचा पुष्कळ भात पाळीप्रमाणें द्यावा लागत असे. एके दिवशीं

१ दिवसा. २ तुझें प्रियकरणारा. ३ मारुताचा ह्म० वायूचा पुत्र भीम. ४ उत्तम अपत्य हेंच रत्न. ५ तीर्थयात्रा करीत फिरणाऱ्यांचा.

त्या ब्रह्मणावर ती पाळी आली. तेणें करून तो मोठ्या काळजींत पडला. तेव्हां त्या ब्राह्मणास आश्वासन देऊन भीम स्वतः त्या राक्षसा कडे गेला. व बाहुयुद्ध करून त्यास त्यानें ठार मारिलें.

स्कंधीं पृथेसि वाहुनि लंघुनि मत्स्यादि देश दूरवर ॥
गेले तापस-वेष स्वीकारुनि पांडुपुत्र शूरवर ॥१॥
त्या व्यसनांत निववला दर्शन देऊन तापह[1] व्यासें ॥
जो चिंती साधुजनीं संपत्ति सदा न ताप ह्व्यासें ॥ २ ॥
चिंतामणि अधना जें धन्वंतरि जें गदाकुळा[2] देतो ॥
भेटोनि अकस्मात् सुख तें त्या कुरुच्या तदा कुळा दे तो
पौत्रांसि ह्मणे मज हें कळलें होतें, परंतु जळधीतें ॥
मिळतां बळें नदीतें फिरविल, कोणही बळी न खळधीतें ४
हा बालद्रुम[3] हो कां खेद तुह्मी मी सुधाढ्य[4] आवाल ॥
पावाल वृद्धि पुष्कळ दुष्टग्रीष्मांसि[6] लाज लावाल ॥ ५ ॥
प्रार्थावें नलगे मज जें तुमचें हित करीन आधीं तें ॥
भेटेन एकचक्रा- नगरींत रहा हरीन आधींतें ॥ ६ ॥
जातां देवूनि अभय निज-जनकाचा पिता, महाज्ञाते ॥
त्याचि नगरीं द्विज-गृहीं होते पाळुनि पितामहाज्ञा ते ७

---

१ दुःखनाशक. २ रोगग्रस्ताला. ३ बालद्रुम हो, हा खेद कां ४ अमृतानें संपन्न. ५ अळें. ६ दुर्जनरूप उन्हाळा. ७ पितामह व्यास, त्याच्या आज्ञेला.

सिद्धान्न मातृहस्तीं देती ते वरुनि वृत्ति माधुकरी[1] ॥
भीमासि अर्ध देती अर्धाचे पांच भाग साधु करी ॥ ८ ॥
होते कांहीं काळ स्वीकारुनि भैक्ष्यवृत्तिला[2] मुदित ॥
तों कुंती परिसे त्या आश्रयद-ब्राह्मणाऽऽलयीं[3] रुदित ॥९
भीमासि ह्मणे रडतो दुःखें सकुटुंब विप्र, बापा, हें ॥
मज बहु दुःसह झालें आलें नेत्रासि अश्रु बा पाहें ॥१० ॥
आह्मी पक्षी, हें गृह-[4] नीड, धरा-देव[5] आश्रयागम[6] हा ॥
दुःख हरूनि करावी प्रत्युपकृति[7], होय हाचि याग महा॥
भीम ह्मणे शोध करीं जा स्वमुखें विप्र-नायका पूस ॥
वारीन दुःख सर्वहि दहना अतिभार काय कापूस ॥१२॥
द्विज-रुदित पुन्हा तप्त श्रुति करि भेटोनि यादवीची[8] तें ॥
मोहे मन जोंवि विषां-ऽबुधिच्या भेटोनि याद वीचीतें[9] १३
जाय द्विजाकडे ती गाय जसी वासराकडे मोहें ॥
करितां विलाप बोलत होता निज दुःख तेथवां तो हें १४
जाये वदलीस पर- स्थळ-गमन-विचार सर्वथा राहो ॥
माहेर तेथ आहे वोळखिती लोक सर्व थारा हो ॥ १५ ॥
गेलों असतों तरि कां पडतें हें प्राण-संकट प्रमदे ॥
स्व-कुटुंब-व्यसन जसें देतें न तसें बुधा विष भ्रम दे १६॥

---

१ सिद्धान्नभिक्षा. २ भिक्षेच्या स्थितीला. ३ आपणास आश्रय देणाऱ्या ब्राह्मणाच्या घरीं. ४ घरटें. ५ ब्राह्मण. ६ आधार भून अगम (वृक्ष.) ७ उलट उपकार. ८ कुंतीची. ९ लाटेला

जरि दान तुझें द्यावें कांते मज भासतें तसें तरि तें ॥
सिंधूदरीं विकावें स्वहितार्थ तितीर्षुनें[1] जसें तरितें ॥१७॥
पुत्रचि अधिक न कन्या अन्यास गमे, मला न लोभ्याला॥
नयन-युगांतुनि एकहि द्याया स्वप्नीं न कोण तो भ्याला?
देतों निज-वपु परि तूं भीरु कसी साहसील विरहातें ॥
स्वर्गींहि दुःसहचि जें ह्मणसील मज स्मरोनि चिर हा! तें
प्राणांचा त्याग बरा तुमचा न बरा कसा न तो पापी ॥
कूपांत बळें अबळा घालुनि ढकवूनि[2] दोर जो कापी २०
तों ब्राह्मणी ह्मणे हो कवि साधु तुह्मीं करूं नका शोक॥
यन्मूल[3] आपदर्थे तो शंकरसाचि आठवा श्लोक ॥ २१
अजि आत्मानं सततं रक्षेद्दारैर्धनैरपि, श्लोकीं ॥
तेंचि करा हो न बुडों द्या हो मज निजमतीसही शोकीं
पतिपूर्वी स्त्रीस मरण तें लग्नाहूनि काय हो ऊन ॥
नरहावाचि सतीनें पळभरहि विरूप-काय होऊन ॥ २३
रक्षाल तुह्मीच मुलें अबळा वाहील भार जीवा हे ॥
रक्षील कशी आल्या नवपूरीं भीरु फार जी वाहे ॥ २४
जाईन मीच,राक्षस जरि करकर सर्व मानवां चावे ॥

---

१ तरण्यास इच्छिणारानें. २ नौकेला. ३ ज्याचें मूळ " आपदर्थे " असें आहे तो श्लोक. आपदर्थे धनं रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि ॥ आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥

दैवें स्त्री ह्मणुनि दया येतां मत्प्राण कां न वांचावे ॥२५ ॥
मज भक्षीलचि तो तरि विधुरपणें सर्वथा नका राहूं ॥
तो स्त्री मीच ह्मणा जी, मागें सारूनियां नकारा हूं ॥२६॥
ऐसें ह्मणतां स्त्रीच्या कंठीं घालुनि मिठी ह्मणे, अयि ते॥
कथमेवमुक्तमदयं तदयं किमनुष्ठितुं क्षमो दयिते ॥ २७॥
परिसे असें पृथा जों तोंचि ह्मणे त्यासि कन्यका मातें ॥
द्या, द्यायाचीच सुता हे किमपि नयेचि अन्य-कामातें२८
आत्मा पुत्र, सखा स्त्री, कन्या चिंताचि सर्वकाळ,जिला॥
प्रसवोनि व्राहाति मनीं श्रीमंतहि पितर सर्व काळजिला २९
कन्या रक्ष्य तिघांतुनि एका तुज हो ह्मणेल कां टाकीं ॥
बापा, कांट्यानेंचि प्राज्ञ सुखें काढिताति कांटा कीं ॥३०
ऐसें वदोनि कन्या रडवूनि रडे तशांत जवळून ॥
खवळूनि उठे बालक बोले हस्तें तृणासि कवळून ॥ ३१॥
समजावुनि त्यांसि ह्मणे ऐसें लातिलचलासि मालीन ॥
कां ललतां आललतां पलतां मी सांगलांत तालीन. ३३॥
हांसविलीं हर्षविलीं व्यसनार्तो तिघेंहि बाळ-शब्दानें ॥

---

१ जी, नकारा मागें सारूनियां हूं ह्मणा. अयि ते. २ कथं एवं अदयं उक्तं ह्म० हे स्त्रिये, तूं कसें हें निष्ठुर भाषण बोललीस ३ दयिते, अयं तत् अनुष्ठितुं क्षमः किम्? ह्म० हे प्रिये, हा मी तें करण्यास समर्थ आहें काय?

अब्दानें ग्रीष्म-दवा- ऽकुळ-बर्हि-कुळें जसींच अब्दानें ३३
तेव्हांचि पृथा देवी भेटे अभयोक्ति जी वदे त्यांतें ॥
संजीवनीच जाणों ती रोगें करुनि जीव देत्यांतें ॥ ३४ ॥
रोदन-कारण पुसतां विप्र ह्मणे अंब तापसि, श्रवणें ॥
द्यावें शिव, अशिवाच्या व्यर्थचि कां तूंहि तापसि श्रवणें
या राष्ट्रा बक-राक्षस अजयूथा लांडगा जसा पाळी ॥
तद्वेतन-दानाची आलि असे आजि मजकडे पाळी ॥ ३६
एक महिष एक पुरुष शाल्योदनराशि त्यासि भक्षाया ॥
द्यावा असें असे या व्यसनीं मज कोण दक्ष रक्षाया ३७
विरह-भयें एकासहि राक्षस-हस्तीं न देववेचि, तसें ॥
धनहि न पुरुष मिळेसें, स्वकुळचि मी भूमिदेव वेंचितसें ३
सहज गजगंड भेदी हरिचा नव्हता कळा शिकत करज॥
अकृतघ्नत्वार्थचि दे शुचिता मळल्या जळासि कतकरज॥
तैसा कुलीन जन पर- दुःख-ध्वंसी पटु स्वभावानें ॥
संकट हरि अरिचेंही हरिना कां प्रार्थितांचि भावानें ४०
कुंती ह्मणे दिल्हा तुज एक स्वसुत द्विजा, नकोचि रडों॥

---

१ मेघानें. २ उन्हाळ्यांतील. वणव्यानें पीडित मोराचीं कुळें. ३ उदकाच्या दानानें. ४ बकऱ्यांच्या कळपास. ५ रक्षितो. ६ शालीच्या भाताचा राशि. ७ समर्थ. ८ ब्राह्मण. ९ हत्तीचें गंड-स्थळ. १० नख. ११ जलानें आपलें पोषण केलें सबब त्यास आपण कृतघ्न होऊंनये अशा करितां. १२ कनक ह्म० निवळीची बी. तिची पूड. १३ भक्तीनें.

हा शोकभर स्वशिरीं घेउनि सकुटुंब तूं नकोचि रडों ४ ॥
विप्र ह्मणे शिवाशिव पर- घातक जो स्वार्थलुब्ध नर कामी
तो जैसा तैसा या कर्मे पावेन घोर नरका मी ॥ ४२ ॥
करुनि परांचें आहित स्वहित विहित काय! तापसि, कवीसी
माते, असें कसें मज व्हाया याहूनि ताप सिकवीसी ४३॥
कुंती ह्मणे मदात्मज गुरुवर मंत्रें असे महातेजा ॥
साहों नशकति राक्षस. वज्राघातासही सहाते जा ॥ ४४ ॥
सुरवल्लिचा न्हे गा क्षुद्रलतागुच्छकासम स्तबक[1] ॥
स्पष्ट मदात्मजचरणीं अर्पील प्राणधन समस्त बक ॥ ४५
परि हें विप्रवरा, त्वां न प्रकटावें मनींच जिरवावें ॥
विद्यार्थिजनोपद्रव[2] लागेल ह्मणूनियां न मिरवावें ॥ ४६ ॥
मग विप्रपृथाप्रार्थित[3] भीम धरुन राक्षसापराध मनीं ॥
कोपे, जाणों दहनचि तो होय; प्रार्थना तया धमनी[4] ४७॥
तें मान्य करुनि मुनिला व्हा स्वस्थ असेंचि तो कवि प्रार्थी
निःस्व[5] जसे वित्तार्थी तैसेचि कुलीन लोक विप्रार्थी ॥ ४८॥
स्वाऽनुज साहस कांहीं करणार, असें युधिष्ठिरा समजे ॥
आकारेंचि परेंगितें[6] कळे ह्मणति कवि युधिष्ठिरासम जे ॥
पुसतां पृथा कथी तें, धर्म ह्मणे अंब, परिस तोकवच[7] ॥

१ फुलांचा झुबका. २ विद्यार्थ्यांना हें समजलें असतां, ते गमतीनें ती गोष्ट जिकडे तिकडे सांगतील व त्या पासून आह्मांस त्रास होईल. ३ ब्राह्मण व कुंती यांनीं मागितलेली गोष्ट. ४ फुंकणी. ५ निर्धन ६ दुसऱ्याचा अभिप्राय. ७ मुलाचें भाषण.

द्याया काय उचित! जो रणीं सहाणार अरिस तो कवच
द्यावा परा न, तरतां अंबुधिमध्यें जसा स्व नावाडी ॥
धार्मिक न तो,जना जो नगणुनि शिशु-रोदन-स्वनां[2] वाडी[3]
कुंती ह्मणे अरे बा, पावो द्यावा मुनी कसा असुखा ॥
आह्मीं सुखें ह्मणावें काळा, द्विज सोड, आमुचे असु खा
विप्रार्थ तुह्मी असुही स्वर्गी सुखवावया जनक वाडा[4] ॥
हेंचि हित, न काळासहि पाहुनि लाविति भलेजन कवाडा
भीसी कां? अनुभविलें अनुजबळें तुवां न काय गा रानीं॥
पावो ताप पराचा परि हिमगिरिचा न काय[5] गारांनीं ५४
पडला निकट शिशुपणीं भीम मदंकावरूनि[6] जावरि तें ॥
झालें चूर्ण शिळा-तळ, न धरीं भय, यश तवानुजा वरितें
ब्राह्मणसाहाय्य[7]-कर- क्षत्रिय जो तोचि संत, तोचि तरे ॥
ऐसें व्यासें कथिलें ह्मणुनि तुह्मां हेंचि संततोचित[8], रे॥५६
जननीस धर्म वर्णी नवल न, वर्णील तीस सुरभी[9] ती ॥
तरिच तसे खळ वधिले तत्पुत्रांनीं, जयांसि सुर भीती५७
रात्रौ एकाकीही[13] फिरतां सागर[10]-वनीं न भी मकर ॥
भीमहि तसा बक-वनीं आणि[11] तदन्नीं[12] तसाचि भीमकर ॥
जेवी भीम बका ये ऐसी मारूनि हाक उग्रास ॥

---

१ रणीं अरींस सहाणारा कवच ह्म० युद्धांत शत्रूचा मारा सहन करणारा भीम हा एक कवच आहे. २ स्वर. ३ वाढी. ४ वाढा. ५ देह. ६ माझ्या मांडीवरून. ७ मदत. ८ निरंतर योग्य. ९ कामधेनु. १० समुद्रोदकांत. ११ भी न आणि ह्म० मनांत भय आणिलें नाहीं. १२ त्या बकराक्षाचे अन्नांत. १३ एकटा.

शिरले काय सदुदरीं सदोदनाचे भिवोनि सुग्रास ॥५९॥
हें पाहुनि बक धांवे मानेवरि दे धडाधड बुक्यांतें ॥
होय तया अशनीं त्या कुरुकीर्तिकुचाचिया हित बुक्यांतें
हंसेंहि जेववावा जो प्रेमें धरुनियां चिंबुक लावा ॥
तो त्यां गरुडा झडपी, आमरण ह्मणे अस्माचि बुकलावा
भीम न सोडी भोजन राक्षस ताडी बळें जरि बुक्यांनीं ॥
खळ गांजी, परि सादर हरिभजन जसा करी बुध मुक्यांनीं
पांडव जेवुनि आधीं मग राक्षसजीवितास आंचवला ॥
सन्मणि न कोटिलक्षा ये, ये तो काय राक्षसा चवला ॥
मारी हरि लीलेनें जेंवि गजा, तेंवि पार्थ कुणपाशा ॥
तैं सुर ह्मणति यमाच्या गुरु साजति भीमबाहुगुण पाशा
ठेवी नगर-द्वारीं परम-भयानक अशुद्धिमत् कुणपं ॥
जाणों मातेनें तो वधिला शिशुरक्तपोग्रमत्कुणप ॥ ६० ॥

१ उत्तम अन्नाचे. २ भोजनसमयीं. ३ कुरुकीर्तिरूप स्त्रीच्या स्तनास सुगंधी द्रव्या सारखा. ४ हनुवटी. ५ लावापक्षी. ६ हंसाच्या प्रार्थनेनें जेवणाऱ्या गरुडावर लाव्यानें हल्ला करावा, तसा भीमावर, तो जेवीत असतां, बकानें हल्ला केला. ७ मरे पर्यंत. ८ बकराक्षस पाठीवर बुक्या मारीत असतां, भीम ह्मणाला, ह्यानें माझ्या पाठीवर अशाच बुक्या माराव्या. ९ ज्ञाता. १० मुक्यानें. ११ उत्कृष्ट रत्न, जें कोटी किंवा लक्ष रुपयांनीं मिळत नाहीं. १२ दोन आण्यांस. १३ प्रेतभक्षकाला. १४ भीमाचे बाहु हेच दोर. १५ अपवित्र. १६ प्रेत. १७ मुलांचें रक्त पिणारा भयंकर असा मोठा ढेकूण. १८ नगरी हीच माता, तिनें.

भीमें हळूचि जाउनि कथिली वार्ता द्विजासि कानीं ती॥
श्लाघ्याहि करुनि न मिरवी कुळज सुजनहो असी सिका नीती
चुकलों क्षमा करा मज अपराधसहस्र घातुका घडलें ॥
या भावें जाणो तें द्वारीं दक्ष क्षमापना पडलें ॥ ६७ ॥
प्रातःकाळींच, तसें बक-शवपाहोनि एकचक्रा तें ॥
यश देती झाली करि- वर-पाळाच्याचि एक-चक्रातें ६८॥
ह्मणति विचक्षण पुर-जन अन्योन्य मनीं धरूनि हरिख चला
ज्याचा वार तयसचि हेतु पुसों कीं कसा स्व अरि खचला
सांगे विप्र मजकडे येतां प्राणघ्न उग्रतर वार ॥
बहु भ्यालों अज जैसा भीतो पाहूनि उग्र तरवार ॥ ७०
सकुटुंब रडत होतों तों आला मंत्रसिद्ध विप्र कृती ॥
रोदनहेतु मज पुसे तो सदय महामना शुचिप्रकृती ॥७१॥
ऐकोनि व्यसन वदे मी देतों अन्न राक्षसाऽपसदा ॥
हरिणवनीं वृक न बरा मंडूकाच्या बिळांत साप सदा ७२
मच्चिंता नकरावी स्वस्थ असावें असें अभय मातें ॥
देउनि जाय दमाया जेंवि शिवाप्राणवल्लभ यमातें ॥७३ ॥
त्याचेंचि कर्म हें, तो आह्मांला होय पौर हो, तात ॥
साधूंसि सहाय सुखें देव सकर्पूरगौर होतात ॥ ७४ ॥

१ राक्षस. २ रागावलेल्या मनुष्यास मृदुभाषणादिकें करून क्षमाविशिष्ट करणें. ३ गजेंद्राचें रक्षण कर्त्ता श्रीविष्णु, त्याच्या चक्रास, जें यश मिळणार तें यश त्या नगरीनें दिलें. ४ पाळी. ५ दमन करण्यास. ६ पार्वतीपति शंकर. ७ कर्पूराप्रमाणें गोर-जो शंकर त्यासहित.

ऐसें ऐकुनि पौर ब्रह्मोत्सव करिति गाति महिमा ते ॥
ह्मणती ब्राह्मणचि तुझा पति गुरु आह्मां प्रजांसि माहि माते ॥

अध्याय ३१ वा.

सारांश.

पाण्डव एकचक्रानगरींत एका ब्राह्मणाचे घरीं होते. तेथें एके दिवशीं एक ब्राह्मण आला त्यानें त्यांस गोष्ट सांगितली ती अशीः—"द्रोणानें द्रुपदाचा पराभव केला. तो राग मनांत धरून द्रोणास मारणारा पुत्र आपणास व्हावा ह्मणून द्रुपद उपयाज ऋषीकडे गेला. व त्यानें त्यास आपला हेतु कळविला. उपयाजानें त्यास आपला ज्येष्ठबन्धु 'याज'याजकडे जाण्यास सांगितलें. तेव्हां द्रुपद याजऋषीकडे गेला. व त्यास त्यानें आपलें मनोगत सांगितलें. याजानें तें कबूल केलें व द्रुपदाकडून पुत्रकामेष्टिनामक यज्ञ करविला. तेव्हां यज्ञकुंडांतून एक पुत्र व एक कन्या उत्पन्न झाली. पुत्राचें नांव धृष्टद्युम्न व कन्येचें नांव कृष्णा असें ठेविलें. सांप्रत तिचें स्वयंवर आहे." कृष्णा ही द्रौपदी यानांवानें प्रसिद्ध आहे.

पांडव जेथें होते तेथें वासार्थ एक विप्र हित ॥
शुचि तेजस्वी आला किरण जसा नीरजीं रविप्रहित ॥१॥

१ कमळावर. २ सूर्यानें पाठविलेला.

तो सांगे द्रुपदमखं- प्रभवा कृष्णा अयोनिजा कन्या ॥
तीचा स्वयंवरोत्सव, न कळे कोणा वरील ती धन्या॥२॥
पांडुसुत तिची पुसती जैसे अनभिज्ञजन कथा नमुनी ॥
होय श्रोतृश्रोत्र- क्षुधिताऽर्भकतृप्तिजनक थान मुनी ॥ ३॥
कथिली द्रोण-द्रुपद- द्वेष-कथा परिभवान्त आधींची ॥
जी त्या पांचाळाची झाली उत्पत्तिभूमि आधींची ॥४॥
मग विप्रें एकविशी पुढिल कथा ती असी, स्व अहितातें
मारीसा सुत व्हाया शोधी मुनितें तपस्वि-महितातें ॥५॥
उपयाजाख्य-मुनीतें सेवी बहु, काम तो पुसे आर्य ॥
द्रुपद तयाला सांगे जें होतें योजिलें मनीं कार्य ॥ ६ ॥
अर्बुद गाई देइन तुज; दे द्रोणान्त-हेतु सुत मातें ॥
नाशी मद्व्यसनातें जैसा नाशी विभावसु तमातें ॥ ७ ॥
मान्य करी न महात्मा परि नृप जोडोन हात दास्यातें
विधुतें चकोरसा तो ह्मणे "वरामृत वदा" नदास्यातें॥८॥
उपयाज ह्मणे प्रार्थी मद्भ्राता ज्येष्ठ याज- नामा जी ॥
इच्छा ती सांग तया तो परम समर्थ या जनांमाजी ॥९॥
कार्य करील तुझें, जा आहे ज्ञाता, परंतु लोभी तो ॥
हूं न ह्मणेल इतर जन पापापासूनि थोर जो भीतो॥१०

१ द्रुपदाच्या यज्ञापासून जन्म जिचें ती. २ शुक्रशोणितसंयोगानें उत्पन्न न झालेली. ३ अज्ञानी मनुष्य. ४ श्लोत्याचे कर्ण हेंच क्षुधित बालक त्यांची तृप्ति करणारे. ५ पराभवापर्यंत. ६ चितेची. ७ आपला शत्रु द्रोण त्यास. ८ तपस्विजनांस मान्य अशा ऋषीला. ९ दशकोटि. १० द्रोणाच्या नाशास कारण. ११ सूर्य.

ह्मणसील कसा लोभी तरि आचरणावरूनि वळखावें ।
भक्षी विजनींही जें स्थळ-शुचिता न कळतां न फळ खावें
उपयाजमतें प्रार्थी पुत्रार्थी भूप हा तया, जाला ॥
धनलोभांक[1] असे परि जोडी द्विजराज[2] हात याजाला १२
याज द्रुपद-मनोरथ परिपूर्ण करावया नयज्ञात्यां[3] ॥
अनुजा घेवोनि करी[4] जो देता पुत्र-दानयज्ञा त्या ॥१३॥
हवनान्तीं याज ह्मणे ये राज्ञी, क्षिप्र घे वरा[5] हवितें ॥
होइल मिथुन तुज असें कीं जें शत- पुत्र-मद न राहवितें
राज्ञी[6] ह्मणे मुने मी पुण्य-हवि-प्राशना नसें उचिता ॥
तांतड कां, बा थांबा, मलिना आहें, घडो मला शुचिता
याज ह्मणे, देवि, रहा, किंवा जा, न प्रयोग राहेल ॥
घन-बिंदु चातकीच्या काय विलंबें बिलंब साहेल ॥१६॥
देवीच्या आत्म-रजो- दोषें जेव्हां स्वभाग राहविला ॥
याज शिखिमुखीं[7] होमी संतति-पीयूर्ष[8]-सागरा हविला १७
कवच-किरीट-शर-धनु- श्चर्मा[9]ऽसिधरा विभावसु[10] कुमारा॥
प्रसवे, वेदीहि महा- कन्यारत्ना स्वभाव- सुकुमारा॥१८
कन्यारत्न जसें क्षिति जनकाला[11] व्हावया सुख निवेदी[12]
तैसेंचि द्रुपदाला भाग्यें होऊनियां सुखानि[13] वेदी ॥ १९ ॥
होय नभोवाणी कीं हे सर्वस्त्रीश्वरी सुसत्कार्या ॥

---

१ धनलोभाचा कलंक. २ चंद्र, ब्राह्मणश्रेष्ठ. ३ नीति जाणाऱ्याला ४ उत्तम, पवित्र. ५ हवनास योग्य अशा घृताला. ६ ऋतुमति. ७ अग्निमुखांत. ८ संततिरूप अमृताचा सागर. ९ चर्म-ढाल. १० अग्नि. ११ जनकराजाला. १२ अर्पण करी. १३ उत्तम खाण.

अवतरली देवांच्या सिद्धीप्रति न्यावयासि सत्कार्या २०
भय जानकी-निमित्तें झालें रात्रिचरा जसें होतें ॥
एतन्निमित्त साध्वस स-नृप-जनां कौरवां तसें होतें॥२१॥
ऐसें श्रवण करुनि नर- राजहि याजहि सहाप्त-जन नाचे
गाणार सुरहि झाले दिव्य-कुमारी-कुमार- जननांचे २२
राज्ञी ह्मणे मुने, हे कन्या हा सुतहि कल्पनग, मोहें ॥
माता जाणोत मला, हविराहुति माय, यांसि न गमो हें
धृष्टद्युम्न असें त्या पुत्राचें नाम अर्थ साधूनीं ॥
कृष्णा हें कन्येचें केलें अभिधान सर्व-साधूंनीं ॥ २४ ॥
याजाच्या मंत्र-बळें त्यांला वाटे खरीच जननी ती ॥
मोह-मदा जरि तरी त्या मुनिची गाति साधुजन नीती ॥
द्रोण तयासहि पढवी जरि झाला स्वनिधना असें कळलें
कीं भावि यश न मळलें यत्नशतेंही कधीं नसे टळलें२६
जें नमिळालें अन्या तिळमात्रहि वंचितांहि कायशतें ॥
भृत्यंजिता अजिता, कीं लाभे त्या सुज्ञ-नायका यश तें

१ आप्तजनासह. २ जन्माचे. ३ कल्पवृक्ष. ४ यज्ञद्रव्याची आहुति. ५ बल, धैर्यशालिता, पराक्रम व उत्कृष्ट जन्म ह्या गुणांनीं संपन्न असल्यामुळें धृष्टद्युम्न असें नांव ठेविलें. ६ वर्णानें काळी असल्यामुळें कृष्णा हें नाम ठेविलें. ७ त्या दोघां मुलांना. ८ घृताची आहुति. ९ आपल्या नाशाला. १० यश न मळलें व (निधन) यत्नशतेंही टळलें नसे असें भावी. ११ शंभर देहांनीं १२ दासांनीं जिंकिलेल्या अमितास ह्म० ईश्वरास.

अध्याय ३२ वा.

सारांश.

व्यास पांडवांस भेटले. . ते ह्मणाले " एक ऋषिकन्या तप करीत होती. तिला शंकर प्रसन्न झाले. तिनें ' आपणास पति दे ' असें पांच वेळ मागितलें. शंकर ह्मणाले पुढील जन्मीं तुला पांच नवरे मिळतील. तीच द्रौपदी होय. व ती तुमचीच स्त्री होणार. करितां तुह्मी जाऊन द्रुपदपुरांत राहावें. " तें मान्य करून पांडव तिकडे जाण्यास निघाले. ते गंगातीरीं आले. तेथें अंगारपर्णनांवाचा गंधर्व स्त्रियांसह क्रीडा करीत होता. त्यानें पांडवांस पुढें येण्यास प्रतिबंध केला. तो पांडवांनीं ऐकिला नाहीं. त्या मुळें अर्जुनाचें व गंधर्वाचें भयंकर युद्ध झालें. त्यांत गंधर्व पराभव पावला. व धर्माला शरण आला. त्यानें आपलें पहिलें नांव सोडून चित्ररथ असें दुसरें नांव घेतलें. धर्मानें त्यास क्षमा केली. गंधर्वानें अर्जुनास चाक्षुषीविद्या देऊन त्याशीं सख्य केलें. अर्जुनानें गंधर्वास कांहीं प्रश्न केले. गंधर्वानें त्याचीं उत्तरें देऊन त्याचें समाधान केलें.

भेटोनि व्यास ह्मणे पौत्रांसि तुह्मां सुखांऽब्धिमज्जन हो
तुमच्या सत्कीर्तीनें बहु लज्जित अन्य कीर्तिमज्जन हो१

१ सुखाच्या सागरांत स्नान. २ कीर्तिमान् जन.

ऐका सुकथा कोण्ही ऋषिकन्या तप करूनि अत्यर्थ ॥
शंभूप्रति आराधी बहु काळ तपोवनांत पत्यर्थ॥ २ ॥
दर्शन देउनि हर वर माग असें वचन तो अगाध वदे ॥
ती पांचदां ह्मणे मज देवा वरदेश्वरा अगा धव दे॥ ३ ॥
शंभु ह्मणे पांच दिल्हे त्यांची जन्मांऽतरांत नवरी हो ॥
ती प्रार्थूनि ह्मणे, हें काय! सती बहुवरांसि न वरी, हो ४
देव ह्मणे तूं पति दे ऐसें वदलीस पांचदां साचें ॥
करणें लागे प्रार्थित मज टाकुनि पेंचपांच दासाचें ॥ ५॥
वर दे वरदेश जिला, झाली ती द्रुपद- कन्यका, नातें
येतें तुह्मां कडे हें, जाऊं द्यावें न अन्य कानातें ॥ ६ ॥
द्रुपद-पुरींच रहा जा तेथ तुह्मांला वरील नवरी ती ॥
तोंवर हेचि असोंद्या बुध हो दावूंनकाचि नव रीती॥७॥
पृषत कुळ-नंदनींच्या व्हाल वरुनि त्या सभाग्य वल्लीला
बहु लाजतील तुमच्या लीलेला सर्व-भाग्यवल्लीला ॥ ८ ॥
मुनि गेल्यावरि चिंतिति त्यां, सेवी यत्पदांबुजा मा ते ॥
मग तेथूनि निघाले व्हाया पांचाळ-राज-जामाते ॥ ९ ॥
मार्गांसि अहोरात्र क्रमितां रात्रौ धरूनि कोलीतें ॥
चाले धनंजय पुढें स्वपथींच्या घनतमासि सोलीत॥१०॥

१ पतीकरितां २ गंभीर. ३ हे वर देणाऱ्या जनांत श्रेष्ठा. ४ पति. ५ वेडेवांकडे डावपेंच. ६ पृषत राजाचें कुळ हें नंदनवन त्यांतील ७ सर्व भाग्यवानांच्या कृति. ८ त्या श्रीकृष्णाला. ९ ज्याच्या पदकमलाला. १० लक्ष्मी. ११ जळतें लांकूड. १२ निबिड अंधकाराला.

त्या उल्मुकें कुठारें घनवनसें निविड तिमिर भंगे तें ॥
आले जों ते पांडव रात्रौ मार्ग क्रमूनि गंगेतें ॥ ११ ॥
कोपे गंधर्वांचा राजा अंगारपर्ण पाहूनी ॥
दापूनि ह्मणे, वांचा, मागें परतोनि दूर राहूनी ॥ १२ ॥
इच्छित असाल व्हाया जरि खगपति-गृह-बिलेशयासम या।
नाहीं लंघीत कधीं जे मुनिवर तेहि लेश या समयां १३।
गंधर्व-यक्ष-राक्षस-भाग निशा, नरविभाग दिन, याल
वेद प्रमाण, रक्षिति बुध मर्यादा धरूनि विनयाला ॥१४
गंधर्व-राज मी या करिती क्रीडा जळांत मज्जाया ॥
बालिश हो येतां कां प्राण-व्यसनांऽब्धि-माजि मज्जाय
जिष्णु ह्मणे रे मंदा गंगा-स्नानासि नियम काळाचा ॥
कोण करील स्वांबा-भिमर्मी उत्साहभंग बाळाचा ॥ १६
रात्रौ थान न प्यावें प्यावें, दिवसाचि, जो असें वदता।
त्यालागिं पशुत्वाची साची साजे सुधीमतें पदता ॥१७।
हो दूर मार्ग सोडुनि; रविचा तम होतसे जसें दूर ॥
गृध्र नव्हेचि अरुणसख आनखशिख विखरितांहि सेंदूर १८
गंधर्वराज कोपें सोडी शर जे शिखीच तिखटपणें ॥
दाविति तें जें भेकीं दाखविति क्षुधितउग्रक्ष्विख टपणें १९।

१ कोलितानें. २ दडावून. ३ गरुडाच्या गृहांत गेलेल सर्पाप्रमाणें. ४ नियमाला. ५ माझ्या स्त्रिया. ६ प्राणसंकटाच्य समुद्रांत. ७ बुडण्या करितां. ८ आईकडे जाण्यास. ९ ज्ञात्याच्य तानें. १० पद-स्थान. ११ नखापासून शेंडीपर्यंत. १२ अग्नि १३ भयंकर विष ज्यांचें ते सर्प. १४ लक्ष्य लावून जपत बसणें.

खंडी शरांसि अर्जुन लीलेनें फिरवुनी अलातातें[१] ॥
धरि मोहुनि अग्न्यस्त्रें; नकुळ ह्मणे जिंकिला भला तातें॥
केशीं धरूनि त्यातें वोढुनि धर्मासमीप जों आणी ॥
पत्यऽभयां[२]ऽर्थ प्रार्थी जोडुनि कुंभीनसी[३] सती पाणी ॥२१
धर्म ह्मणे हे याची मज ह्मणत्ये नमुनि बायको पावें ॥
सोडीं, सिंहें शशकीं, मशकीं गरुडेंहि, काय कोपावें२२
जिष्णु ह्मणे गंधर्वा, देतो तुज अभय आर्य, जा, वांचें ॥
नसरो त्वदायु, न सरे जेंवि विवाहांत कार्य[४] जावांचें२३
गंधर्व ह्मणे त्यजिलें म्यां निज अंगारपर्ण हें नाम ॥
चित्ररथ ह्मणा, मज तूं मान्य तसा, जेंवि भार्गवा[५] राम[६]
मी चाक्षुषी[७] स्वविद्या देतों घ्या दिव्य पांचशत वाजी॥
श्रीपद्म[८]हो तुह्मीं निज सख्यरसीं हा द्विरेफ[९] तरवा[१०] जी२५
घेउनि फळाद्युपायन[११] हर्षवितो तात पदनतीऽपत्या[१२] ॥
तैसें करीं, ह्मणो हूं मात्र तुझें दानि[१३] वदन, तापत्या[१४], ॥२६
जिष्णु ह्मणे सख्य असो, माझें मज हूं ह्मणों नदे शील

१ कोलिताला. २ पतीला अभय मिळण्याकरितां. ३ ही गंधर्वाची स्त्री. ४ बंधुस्त्रिया परस्पर जावा होत. ५ परशुरामास. ६ दाशरथिराम. ७ त्रिभुवनांतील कोणतीही वस्तु, आपल्या नेत्रानें ज्या प्रकारची पाहूं इच्छितो तशी पाहतो ह्मणून त्या विद्येला "चाक्षुषीविद्या" ह्मणतात. "यच्चक्षुषा द्रष्टुमिच्छेस्त्रिषुलोकेषुकिंचन। तत्पश्येद्यादृशंचेच्छेत्तादृशंद्रष्टुमर्हति॥" ८ लक्ष्मीचें विलास मंदिर जें कमळ तद्रूप. ९ भ्रमर. १० तरावयास लावा. ११ फळें इ०चा नजराणा. १२ पदाचे ठायीं नम्र झालेल्या मुलाला. १३ दानाविषयीं. १४ तपतीच्या कुळांत उत्पन्न झालेला.

अस्त्रविनिमयें घेऊं विद्या; जरि हूं म्हणोन देशिल ॥ २७
पुसतों तेंहि वद खरें आह्मी कवण्या गुणें उणे गमलों
धर्षण कां त्वां केलें धर्मपथीं तों न लेशही भ्रमलों॥२८॥
भारत पौरव कौरव आह्मी तापत्य वद कसे वदतां ॥ ॥
उच्चारिलें सख्या हें तापस असें नवेंचि कीं पद तां ॥
चित्ररथ ह्मणे आश्रम- .रहित अहां, एक हें तुह्मांत उणें॥
आणि पुरोहितहि नसे धर्षण केलें कळोनि याचि गुणें ॥
असतें पुरोहित-कवच लागों देतें न हा उपद्रव तें ॥
ब्राह्म हिमें घन, अल्पें अहितोष्णें क्षात्र हें तुप द्रवतें३१॥
वाढो भुज-सागर-बळ- जळ, तुमचें वांछिलें पुरो,हित हो
शक्रें बृहस्पति तसा विजयार्थ बरा वरा पुरोहित, हो३२॥
वदलों तापत्य असें तें सत्यचि, तत्कथा तुह्मी परिसा ॥
तुमचा पूर्वज होता संवरण महायशा बळी हरिसा॥३३॥
साधु-मति-मक्षिकांला झाली स्थिति शुद्ध शर्करा ज्याची
भक्ति सदा वाखाणी निज भक्त जनांत अर्क राजाची ॥
अनुरूप वर मिळावा या कामें तीव्र जी करी तप ती ॥
अर्क ह्मणे संवरणा द्याया स्वसुता असे बरी तपती३५॥

१ अस्त्राच्या अदलाबदलीनें. २ प्रतिबंध. ३ त्वां. ४ गृहस्थाश्रमरहित. ५ क्षात्र (क्षत्रियतेज) हें तूप. तें ब्राह्म (ब्राह्मणाचें तेज)हेंच हिम; त्याच्या योगानें घन होतें. व त्या हिमाचा आश्रय नसल्यास अल्पें अहितोष्णें. (शत्रुरूप उष्णतेनें) तें तूप द्रवतें. ६ सिंहसा. ७ सूर्य.

मृगयेसि एकदा तो जाय मृगाऽनुसरणें, चुके कटका ॥
अश्वहि मरे गिरिवनीं हिंडे मार्ग भ्रमोनि एकटका ३६॥
त्या समयीं एकांतीं दर्शन दे त्या नृपासि ती तपती ॥
यत्सख्यार्थ[1] सुर-सुता[2] सांबाशिवातें[3] उपासिती तपती[4] ३७॥
भूप ह्मणे जन्मुनि जें कुळ केलें धन्य, सांग सुन्दरि तें ॥
मत्कर्णांनीं वृत्त- श्रवण-रस[5] भरावया स्व उदर रितें॥ ३८
त्वन्माता जी, साजे रत्नाकर बन्धु आयताक्षि[6], तिला ॥
स्वर्ग-शताऽधिक महिमा आलाआतांचि आयला क्षितिला
नयन-द्वय भूरि-तृषत[7] त्वद्वपु पीयूषवर्षि[8], सुतनो, हें ॥
हळहळतों बहु, कीं मी दश-शत-दृक्[9] कश्यपर्षिसुत नोहें॥
विनवी असें, परि न ती उत्तर दे भानुजा[12], अदर्शन दे ॥
तो समय जसा झाला ताप चकोरासि तोंवि दर्श[10] न दे ॥
संवरणीं होय तिचा सीतेचा विरह तो जसा रामीं ॥
सांगों काय बहु असो कथितों तुज ती कथाचि सारा[11] मी
नृप मूर्छित पडतां ती भेटोनि ह्मणे अहो पहा हे मी ॥
कोण कुशळ जन मणिला न ह्मणेल जडोनियां रहा हेमीं
मी तपनसुता[12] तपती विनवा माझ्या मदर्थ जनकास ॥
तरती मनोरथातें निज-धर्माची धरोनि जन कास॥४४॥

---

१ त्या संवरणाच्या सख्याकरितां २ देवकन्या. ३ अंबा (पार्वती) तीसहित शंकराला. ४ तप करितात. ५ वृतांताचें श्रवण हाच रस. ६ विशाल नेत्र जिचे ती. ७ फार तृषाक्रांत. ८ अमृताचा वर्षाव करणारें. ९ सहस्र नेत्र ज्याला तो इंद्र. १० अमावास्या. ११ श्रेष्ठ. १२ सूर्यकन्या.

धर्मेंकरूनि भजतां   होइल हे विषलताहि सोमलता ॥
त्यजितां धर्म-पथातें   धरिते पीयूषवल्लि सोमलतां ॥४५॥
गांधर्वें मजला भज   ऐसें विनवी नृपाळ, परि तपती ॥
पितृसंकोचें गेली   पडिला तीच्या विलाप करित पती ४६
शोधीत सचिव आला   झाला कश्मळ समस्त हरिता तें ॥
करुणा करी तयावरि.   जेंवि करावी स्वसूनुवरि तातें४७॥
सचिव ह्मणे रविलाचि   प्रार्थी, दुसरा उपाय नकरावा ॥
करितां तसेंचि भेटे   आपव सरतांचि दिवस अकरावा४८
ज्याचें तेज न तापद   ज्या लोपविलें नसेचि चरमागें ॥
तो अपर अद्भुत तपन,   नरपतिस ह्मणे अभीष्ट वर मागें॥
भेटोनि जेधवां त्या   अभयवरातें मुनींद्र आपव दे ॥
यापरि संवरण तया   प्रभुला कळवूनि आत्म ताप वदे ॥
आंगींचि वारिला त्वां   प्रणतार्तीचा न ताप वारविला ॥
यास्तव मदर्थ कन्या-   रत्नातें माग, आपवा, रविला५१
कार्यार्थ व्योमपथें   गेला हो तो रविप्रतिम हर्षी ॥
श्रीमान् वसिष्ठ भेटे   दुसरा रविसा रविप्रति महर्षी ॥ ५२
सूर्य ह्मणे वद तुज जें   व्हावें, देतों असंशय मुने, तें ॥

---

१ सोम ही एक वनस्पति आहे. यज्ञांत हिचा रस काढून पि-तात.२ अमृतवल्ली. ३ सोमल हें एक विष आहे.४मूर्च्छा.५वसिष्ठ. (आदि. प. अ० १३ आ० ५० पहा.)६ अस्ताचलानें. ७ नम्र झालेला व पीडिलेला, त्याच्या. ८ आकाशमार्गानें.

म्यां सन्मतितें पुरवुनि आळ सुखविलें तसें न यमुनेतें ॥
मुनि-तिलक ह्मणे झाली पावुनि धात्री अनर्यामा ज्यातें
तपती मागों आलों मी सा संवरणनाम-याज्यांतें ॥५४॥
रवि आणवूनि हर्षे मुनि-हस्तीं दे तदैव तनयेतें ॥
नित्याराधित जें कां कामा वर देत दैवत न ये तें ॥५५॥
गुरुनें दिली जसी ती सद्विद्या.कीं सदोषधी रमणी ॥
तीनें सुखमय केला जो होता.तो सदोषं धीर-मणी ॥५६
पावोनि निवे तीतें तो नृप रोगी जसा नव्र-सुधेतें ॥
भुलला तिलाचि राजा द्वादश वर्षे भजे न वसुधेतें ॥५७
तपतीस पुत्र झाला कुरु, तद्वंशीं तुह्मी ह्मणोनि असें ॥
तापत्यनाम पौरव कौरव इत्यादि वंशनाम जसें ॥ ५८ ॥
जिष्णु वसिष्ठमुनीचा महिमा गन्धर्वपतिमुखें परिसे ॥
ज्याचे वर्णनवर्ण त्रासद दुरितांसि करिकुळां हरिसे ॥५९

अध्याय ३३ वा.

सारांश.

कान्यकुब्ज देशाचा राजा विश्वामित्र ह्यानें वसिष्ठाची काम-

१ सज्जनांला. २ ही सूर्याची कन्या आहे. ३ पृथ्वी. ४ सुखी. ५ यजमानाकरितां. ६ उत्तम वनस्पति. ७ पृथ्वीला. ८ वर्णनाचीं अक्षरें. ९ पातकांला. १० गजसमूह. ११ अनाचार

धेनु जबरीनें नेली. तेव्हां तिनें आपल्या शरीरापासून यवन उत्पन्न केले. व विश्वामित्राचा पराभव करविला. तेणें करून विश्वामित्र वसिष्ठाशीं द्वेष करूं लागला. कल्माषपाद राजानें वसिष्ठपुत्र शक्ति ह्यास चाबकानें मारिलें. शक्तीनें "राक्षस हो" असा राजास शाप दिला. विश्वामित्रानें किन्नर राक्षसास सांगितलें कीं, "तूं कल्माषपाद राजाच्या शरीरांत प्रवेश करून वसिष्ठाचे पुत्रांचा नाश कर." त्या वरून त्या राक्षसानें राजाच्या. शरीरांत प्रवेश केला. . कल्माषपादराजानें एका ब्राह्मणास नरमांसभोजन दिलें. यामुळें ब्राह्मणानें त्यास " तूं राक्षस होऊन नरमांस भक्षण कर" असा शाप दिला.

पूर्वोक्त दोन शाप, शरीरांतील राक्षस, व विश्वामित्राची मसलत ह्या चार गोष्टी एकत्र झाल्या. त्यामुळें राजानें वसिष्ठाचे शंभर पुत्र मारिले. त्यामुळें वसिष्ठास शोक झाला. शक्तीची स्त्री गरोदर होती तिला पुढें पराशर झाला. त्यामुळें त्याचा शोक कमी झाला. पुढें कल्माषपादराजा त्यास ही मारण्यास आला. तेव्हां वसिष्ठानें राजावर मन्त्रोदक शिंपून त्यास शापमुक्त केलें. पराशर, राजाचा नाश करणार होता. पण वसिष्ठानें त्यास उपदेश करून शांत केलें.

पार्थ म्हणे तो कोण ब्रह्मर्षि असे मनोरमहि म्यां तें ॥
त्द्यश नसे परिसिलें मांग सख्या तूं तदीय महिम्यातें १

१ ब्राह्मण जो ऋषि झाला तो. २ त्या ब्रह्मर्षीच्या.

गंधर्व ह्मणे होता कुशिकतनुज गाधि कान्यकुब्ज-पति ॥
तत्सुत विश्वामित्र प्रभु, यत्सेवेसि नृप सदा जपती ॥ २॥
सबळसचिव तो भूपति मृगया करितां वनीं बहु श्रमला॥
दैवें वसिष्ठमुनिचें पुण्याश्रम-पद विलोकितां रमला ॥३॥
स्व-पद-नत-गाधिजातें सत्कारुनि मुनि ह्मणे अगा राया ॥
जावें न क्षुधितें त्वां येउनियां आमुच्या अगारा या ॥४ ॥
वाल्मीकिच्या जन जसा तृप्तिसि पावे कुळासकट कवनीं
मुनिच्या उटजीं तैसा तो गाधिज भूपही सकटक वनीं ५
नृपति ह्मणे कोठुनि हें आलें साहित्य जेवणा रानीं ॥
अस्मद्गृहींहि न कधीं वरिली हे तृप्ति जेवणारांनीं ॥ ६ ॥
जें न नृपप्रासादें तें मुनिच्या भुक्तिसुख दिलें उटजें ॥
हें मोठें नवल अहो लाजविला पारिजात कीं कुटजें ॥ ७
वल्कलरुद्राक्ष-धर ब्राह्मण अकृताऽन्ययत्न हा रानीं ॥
बळ पूजिलें कसें हो बहुमूल्यदुकूल-रत्न-हारांनीं ॥ ८ ॥
करितां शोध कळे कीं उटजीं सुर-धेनु-नंदिनी आहे ॥
पाहे तीस नृप ह्मणे मग मुनिला गाय मागतों द्या हे ९ ॥
अर्बुद गाई देतों अथवा देतों स्वराज्य भोगाया ॥

---

१ कुशिकराजाचा पुत्र. २ ज्या विश्वामित्राच्या सेवेला. ३ सैन्य व प्रधान यांसह. ४ आपल्या पदीं नम्र झालेल्या विश्वामित्राला. ५ गृहाला. ६ कवितेमध्यें.(रामायणांत.) ७ रानवाड्यानें. ८ भोजनाचें सुख. ९ पर्णशालेनें. १० कल्पवृक्ष. ११ कुड्याच्या झाडानें. १२ झाडांच्या साली व रुद्राक्ष धारण करणारा. १३ (वेदपठनावांचून) अन्य यत्न ह्म० उद्योग न करणारा. १४ फार किमतीच्या रेशमी वस्त्रांनीं व रत्नांच्या हारांनीं.

गाय, काय विनिमय हा भवदर्थोन, मान्य हो गा या॥१
ाचिवर ह्मणे नृपा हें वचन तुझें मन्मनासि कंषा दे ॥
ा धेनु-बळें माझा हा आश्रमधर्म सांग संपादे ॥ ११ ॥
ोण ज्ञाता राज्य- स्वीकार करील आधि जामाजी ॥
ागों नको, न देया हेया हे धेनु गाधिजा मोजी ॥ १२
श्वामित्र ह्मणे मी क्षत्रिय, आधार जाण तेजाचा ॥
ाज्ञामानसभंग न करिती भद्रेच्छ जाणते जाचा ॥ १३
ाध्यायें तुझें बळ, तूं ब्राह्मण, कैचें असंह्य तेज तुला
पलजत्व-सम असो दहनीं तेजस्विता न ते जतुला ॥
ानधन प्रभु मी, जें वदलों कर्तव्य, तें करीन खरें ॥
सा कोण प्राणी ज्यातें नकरील वश हरी नखरें ॥१५॥
गवान् वदे बळी तूं तुझिया चतुरंग सैन्य सांगातें ॥
ज कर्तव्य असे जें सिद्ध न करिसी अभीष्ट कां गा तें॥
ौशिक अनुगांसि ह्मणे सोडा हो धेनु ही चला हाका ॥
ा काय रत्नभोक्ता मारू अनुताप पावुनी हाका ॥

१ एका वस्तूबद्दल दिलेली दुसरी वस्तु. २ भवत्-अर्थ-ऊन-ज्या वस्तूहून (गाईहून) कमी. ३ गृहस्थाश्रमांतील कर्तव्य. ४ पूर्ण. ५ चिंता. ६ देण्याजोगी. ७ टाकण्याजोगी. ८ आश्रय. पराक्रमाचा. १० आज्ञा व मर्जी मोडणें. ११ कल्याण इच्छिारे. १२ ईश्वरप्रीत्यर्थ वेदपठन करणें. १३ न सोसणारें ह्म० र्जर करणारें. १४ पिंपळापासून होण्याचा गुण. १५ लाखेला. ६ मान हेंच धन(प्रियवस्तु)ज्याचें तो. १७ नखानें. १८ चतुर- अंह्म० चार अंगें(हत्ती, घोडे, रथ, पायदळ)ज्याचीं तें. १९ बराबर. ० इच्छिलेली गोष्ट. २१ सेवकांस.

दंडें ताडुनि नेतां फोडी ती धेनु फार हंबरडे ॥
तेव्हां आश्रमवासी द्विजमृगवनदेवताकदंब[1] रडे ॥ १८ ॥
नेतां बळेंचि धांवत येउनि ती मुनिपुढें उभी राहे ॥
आणूनि लोचनीं जळ बहुदीनत्वें मुखाकडे पाहे ॥ १९ ॥
धेनु ह्मणे स्वामी, त्वां पालन केलें, करी न बाप तसें ॥
कां मज उपेक्षिलें हो मी खळदंडें उदंड तापतसें ॥ २० ॥
साधु ह्मणे मज त्वद्‍यीं शत[2] तुज बाहेर हे कशा लागे ॥
मी ब्राह्मण क्षमावान्[3], माते, रडतेस तूं कशाला गे ॥ २१ ॥
क्षात्रियतेज, असें जें तुजला पीडितें कशापातें[4] ॥
मत्तेज क्षांति[5], मला ह्मणति! अहाहा, न ओक शापातें २२ ॥
मन्मति[6]दरींत न शिरे कोप[7]मतंगज, विवेक[8]हरि जागे ॥
म्यां न त्यजितां नेतो भूप बळें, तुज रुचेल तरि जागे २३
माय ह्मणे भगवंता आज्ञा नसतां तुझी न मद्धरणीं ॥
काळाहि बळी, किती हा, न तृणवळें वह्नि होय बद्ध रणीं
विप्र ह्मणे नेला कीं दृढ बद्ध करूनि वत्स दाव्यानें ॥
स्वबळें नृपें मदाश्रम, देह जसा व्यापिला सदा व्यानें २५
शक्य असेल तरि रहा ऐसें मुनि बोलतांचि ती क्षोभे ॥

---

१ पक्षी, पशु व वनदेवता ह्यांचा समूह. २ चाबुक. तुझ्या पाठीवर एक चाबूक बसला ह्म० माझ्या त्ह्दयांत शंभर बसतात. ३ क्षमा करणें हाच ब्राह्मणाचा धर्म होय. ह्मणून मी क्षमाशील झालों. ४ चाबकांच्या प्रहारानें. ५ दुसऱ्यानें पीडा केली असतां सहन करणें. ६ माझी मति हीच गुहा.तींत ७कोप हाच मतंगज ह्म० हत्ती.८ विचार हाच सिंह. ९ मत्, हरण. ह्म०मलानेण्यास. १० सर्वशरीरव्यापी वायु.

ष्मगमध्या हुाऽर्क- प्रतिम तिचा देह तेथवां शोभे२६॥
नुंमिषें त्या मुनिची सुतपस्यासिद्धि कोपली वाटे ॥
टे गाधिजबळतम त्या चपळेच्या धरूनियां वाटे२७॥
गापामुनि केले प्रकट तिनें म्लेच्छ यवन शबर शक ॥
ळ उडविलें तिहीं,खग- पतिपक्षांहीं जसें सहज मशक२८
वि दिगंताप्रति ने तिमिरा तूळा रविप्रभा वात्या ॥
ना तसी नृपबळा, निस्तुळे ह्मणती कवि प्रभावां त्या२
शशतसहस्र पीडिति एकैका गाधिजाऽनुगा यवन ॥
य वन स्वर्गीहि तें, दावि पितां आपणांत गाय वनें ३०
कडो लियो हकालो वे विसवामितर भागें जावेगा ॥
वन ह्मगति, दाखविती शब्दीं हरि करिवरांसि जा वेगा
गें पाहों न दिलें तीं बारा कोश पळविलीं कटकें ॥
श हारविलें तेथें किति शस्त्रें हार कुंडलें कटकें ॥३२॥
ूप ह्मणे जे नेणति गोब्राह्मण, तेज ते जन क्षेत्रीं ॥
लिपति, जसें न पाहुनि शिशु शशभृत्तेज तेज नक्षत्रीं३३
धक् क्षत्रियतेजातें सार नसे नाश या पलालसमीं ॥

१ ग्रीष्मऋतूंतील दुपारच्या सूर्यासारखा. २ धेनूच्या रूपानें. ३ विश्वामित्राचें सैन्य हाच अंधकार. ४ विजेच्या. ५ पक्ष्यांचा नायक गरुड. त्याच्या पंखांनीं. ६ चिलट. ७ कापसाला. ८वावटळ. ९ अनुपम. १० सामर्थ्याला. ११वन 'उदक' पितां तें आपणांत गाय दावि ह्म० विश्वामित्राच्या लोकांस पाण्यांत सुद्धां गाय दिसू लागली. १२ विश्वामित्र. १३ पळून जाईल. १४ आवेशाला. १५ क्षत्रियांचे ठायीं. १६ चन्द्राचें तेज. १७ कडबा.

येणेंचि जाहलों हत[1]- काम पराभूत पापे[2]लालस मी ३४ ॥
क्षत्रबळ नाव फुटकी, जें ब्राह्मणतेज तेचि नव नौका ॥
बुडतों न अन्यथा मी तरता व्यसनांत तो[3]हि न वनौ[4]का ३५
प्राज्यहि राज्य हित नव्हे, तप साधावें, तयांत सर्वहि तें ॥
तप न करावें कोण्या प्रभुनें [6]विनिमग्न ज्यांत सर्व हितें ३६
निश्चय करूनि राज्य- श्री सोडुनि सर्व ताप साहूनी ॥
हो[7]मुनि तपो[8]नळीं वपु होय अधिक सर्व ताप[9]सांहूनी॥ ३७॥
सिद्धि ह्मणति पति वरिले व्यर्थ तुह्मीं बहु तपोनि, धिक् क्षण[10]दे
धिक् स्[11]वाहे, धिक् प[12]द्मिनि, सुख न, जसें हा तपोनिधि क्षण दे
ब्रह्मर्षिता वरी त्या, पतिस म्हणे तूंहि अ[13]च्छ विप्र खरा ॥
रवि भावी, कीं भुलली निज[14]रुचि, अन्यत्र न च्[15]छवि प्रखरा
झाला नृपति वसिष्ठ- स्पर्धेनें विप्र, तें असो आतां ॥
विस्तर भय दे, नाहीं तरि काळाचेंहि भय नसे गातां ४०
त्यां[16] मुनिनें सिद्धिबळें मोहुनि सौ[17]दास-नृपतिच्या मतितें ॥
केला वसिष्ठ सुतशत[18]- शोकार्त, किजे जसें महापतितें ४१
ज्येष्ठ सुत वसिष्ठाचा शक्ति मुनि, पथीं वनांत आढळला ॥
कल्माषपाद मागे पथ, परि कवि तो न सर्वथा ढळला ४२

---

१ ज्याचा आशाभंग झाला तो. २ नीचकर्म करण्याविषयीं उत्सुक. ३ तो वसिष्ठ. ४ वन–ओक. वन हेंच वसतिस्थान ज्याचें तो. ५ पुष्कळ. ६ गढून गेलेलीं. ७ होम करून. ८ तपोरूप अग्नींत. ९ तपस्व्यांहून. १० हे रात्री. ११ हे अग्निस्त्रिये. १२ हे सूर्यस्त्रिये. १३ पवित्र. १४ आपली कांति. १५ कांति. १६ विश्वामित्रानें. १७ ऋतुपर्णपुत्र सुदास. सुदास पुत्र कल्माषपाद. १८ शंभर पुत्रांच्या शोकानें पीडित.

संकुचित[1] पथ नसोडी ह्मणुनि नृपें ताडिला कशापातें[2] ॥
धर्मघ्ना, राक्षस हो, दे मुनि या उग्रपाक शापातें[3] ॥४३॥
भेटे राक्षस[4] मंत्री गाधिसुताज्ञेंकरूनि[5] शापाला ॥
ग्रासी मोह नृपाला, राहु महाग्रह जसा निशापाला[6] ॥४४॥
मृगमांसभोजनार्थी त्यावरि भेटे द्विज क्षमापतिला ॥
मान्य करुनि तें विसरे. कीं शापें मोह जाहला मतिला ४५
रात्रौ स्मरलें, सरलें, होतें यद्यपि उदंड परि पळ[7] तें ॥
दैव प्रसन्न नसतां वस्तु सकल भें दिल्याचि परि पळतें ४६
नरमांस द्या ह्मणे नृप कोठुनि आणूं तदर्थ हरिणा मी ॥
नुमजे मोहें कीं हें कर्म मला तापवील परिणामीं ॥४७॥
करितां तसेंचि सूदें, उमजे, नुमजेल काय हो मुनितें ॥
पेटे जें अतिशुष्क क्रोधें ज्वलनांत काय होमुनि तें ॥४८॥
विप्र ह्मणे हा दुष्टा ब्राह्मण नर-मांस काय रे खाती ॥
श्रुति-कृत-मर्यादेची जी पुसली आजि काय रेखा ती ४९
मी विप्र, नव्हें राक्षस, राज्यमदांधें न नीट वळखावें ॥
हें त्वांचि आजिपासुनि राक्षस होउनि मनुष्यपळ खावें
हे दोन शाप, राक्षस, गाधिज, एकामतेंचि गुरु चवघे ॥

---

१ अरुंद मार्ग.२चाबकाच्या प्रहारानें.३ भयंकर परिणाम ज्याचा अशा शापाला.४किन्नरनामक राक्षस त्या शापाला मंत्रीह्म०मसलत देणारा भेटला.५ गाधिराजाचा पुत्र विश्वामित्र, त्याच्या आज्ञेनें. ६ निशाप (रात्रिपति) चन्द्र,त्याला. ७ मांस. ८ आचाऱ्यानें. ९ एकाच मताचे राजास चार उपदेशक झाले.

पठवुनि मित्रसह-करें मारविती श्रीवसिष्ठ-सुत अवघे ५१॥
सेवी द्विज-रक्त-रसा नृपति, वसिष्ठहि नव्याचि शोकरसा॥
सेवन करवी भरवी विधिं[2] त्याचा शापभूत तो[3] करसा ५२
होय विफळयत्न मुनि स्व-तनु-त्यागीं धरूनि कामातें ॥
मेर्वग्न्यंब्धींस ह्मणे, ह्मणतां कांहो मरूं नका मातें॥५३॥
बद्ध करूनि कर चरण बुडतां तोडी महानदी पाशा ॥
कोणा नको सुतेजा काय पतंगीं लहान दीपाशा ॥५४॥
तोडी पाश नबुडवी जी सकरुणमानसा धुनी तीस॥
ठेवुनि नाम विपाशा गाति सबहुमान साधु नीतीस ५५
जैसा प्रत्न नसोडी, जरि धन नामिळे तथापि धनकामी॥
निर्धनार्थी मुनिहि ह्मणे यत्नीं फळ, आवरूं स्वमन कां मी
शक्ति-स्त्री न विसंबे श्वशुरासि, वनीं फिरे तया मागं ॥
गुरुसेवनें भुलविलें मन कुळजाचें तसें न हेमांगें ॥ ५७ ॥
भारे एकदा श्रुतिमुखें तद्गर्भाचेंहि कानना तुंड ॥
तें कुल-लय-शोकतमीं धरिल हिमकरत्व[13] कां न नातुंड ५८
ब्रह्मर्षि पुसे वत्से, शक्ति तसा वेद कोण गे ह्मणतो ॥
वाटे आलिंगावा कडकडुनि, मला दिसेचिना पण तो ५९
ती साश्रु अदृश्यंती बोले जोडूनि हात मामाजी ॥

---

१ कल्माषपाद राजा. २ दैव. ३ तो राजा. ४ मेरु-अब्धि-अग्नि यांस. ५ नदी. ६ पाश तोडणारी. ७ धन इच्छिणारा. ८ मरणेच्छु. ९ वसिष्ठपुत्र शक्ति ह्याची स्त्री. १० मेरूनें. ११ वेद-घोषानें. १२ कुलनाशनिमित्त शोक हेंच तम, त्याविषयीं. १३ चन्द्रत्व. १४ ही शक्तीची स्त्री.

गर्भ मदुदरीं ह्मणवो मज ग्रासायासि हा तवांमाजी ६०
मुनि-पति ह्मणे अगा कुळ- संतो, संतोषदान नातूंनीं ॥
नादिलें, असें अमृत तव गळतें संतोषदाननांतूनी ॥ ६१॥
ऐसें मद्व्यसनशमन कवण दक्षित सोयरा शिशो करिता॥
तव-वेद-ध्वनि-घटजें केला विष-तोय-राशि शोक रिता६२
सोडुनि मरणोद्यम शम- धनं अनघ नलिन-भव-प्रभव परते
चित्तीं ह्मणे अकृपसे गमले मेवीदि, सदयतम पर ते ६३॥
तों मार्गी भक्षाया मुनिसह तत्कुलकराहि उर्वरिता ॥
तों भूप ये सुत्द्दत्व त्यजुनि विधिवळें धरूनि उर्वरिता॥६४
गुरुशाप-दुरिंधन-हत- तेजा राजर्षि, वाहि तो आज्य ॥
व्हाया पुन्हा प्रकाशित सिंची मुनि मंत्र-पूत तोयाज्य६५
मलिन कुगंधि कुरूप क्रूर कठिन शुष्क राक्षसत्वानें ॥
तो नृप केला स्मरमा सहसा त्या पुष्कराक्ष-सत्वानें ६६

---

१ मोहांत. २ सन्तोषदायक मुखांतून. ३ माझ्या दुःखाची शांति. ४ तुझा वेदपठनाचा शब्द हाच अगस्ति, त्यानें. ५ मरणाचा उद्योग. ६ शांति हेंच धन (प्रियवस्तु) ज्याचें तो. ७ निष्पाप. ८ ब्रह्मदेवापासून प्रभव ह्म० उत्पत्ति ज्याची तो वसिष्ठ. ९ अतिदयाळु. १० त्याचा कुलकर ह्म० कुलवृद्धि करणारा पराशर, त्यास. ११ शेष राहिलेल्यास. १२ उरु—अरिता ह्म० महाशत्रुत्व. १३ गुरुशाप हेंच दुरिंधन ह्म० दुष्ट काष्ठ, त्यानें नष्ट झालें तेज ज्याचें तो. १४ यजमान. १५ मंत्रानें पवित्र. १६ उदकरूपी तूप. १७ पुष्कराक्ष ह्म० विष्णु, त्याप्रमाणें सत्व ह्म० धैर्य ज्याचें त्या वसिष्ठानें.

निजसत्कीर्ति तिलाही होऊंदे न वितथा, पिशा पावे, ॥
यद्यपि शापार्ह तिघे, न ह्मणे तो कवि तथापि शापावे ॥
तारुनि नृपासि, कुळकर पुत्रहि दे, नमुक्तासि मुनि वेची
तत्कीर्तिला नमी श्री शरदृतुच्या लक्षवेळ पुनिवेची ६८
व्हावा अद्भुत जैसा प्रध्वस्त-तमःपराश रविस रवी ॥
मुनिला सुतशोक तसा होउनि शक्तिज पराशर विसरवी॥
तो आज्यालाचि ह्मणे तात, किजे अधिक काय हो तातें
खेद अदृश्यंतीतें दे, श्वशुरा तात ह्मणत होता तें ॥७०॥
ती एकदां ह्मणे, बा, ह्मणसि असेंचि पसरूनि आ ज्याला
ह्मणुनि तुवां निववावें तें कैचें ह्मणसि तात आज्याला७१
मामाजीस ह्मणसि, तें न ह्मण, ह्मण तयासि आर्य आजाबा
आज्या बा न ह्मणावें, गहिंवर येतो तयासि माजा बा ७
राहु निशेच्या, माझ्या राक्षस, करि रोष नंदना, तिलकीं
काय वदावें? दावें गिळिला कल्पद्रु नंदनांतिल कीं ॥७३
ज्यांस ह्मणत होती कर जोडुनि विद्याकळासभा 'वो जी'
हरिस हरिणसे झाले नव्याण्णव त्या खळासि भावोजी
पितृ-धात-वृत्त कळतां सर्वां लोकांस दोष तो लावी ॥

१ पिशा-वेड्याला पावे ह्म०मिळविता झाला. ह्म०वसिष्ठास तो पिसा झालेला कल्माषपाद सांपडला पण वसिष्ठानें आपली कीर्ति व्यर्थ होऊं दिली नाहीं. २ कल्माषपादानें राक्षसीस्थितींत एका ब्राह्मणास मारून खाल्लें. ब्राह्मणस्त्रीनें "स्त्रीसंग करतांच मरशील" असा शाप दिला. म्हणून वसिष्ठानें राजाच्या स्त्रीला पुत्र दिला. ३ प्रध्वस्त'नाहींशी केली'तमानें, 'राहूनें' पक्षीं मोहानें, पराश 'उतम' आशा ज्याची तो. ४ चन्द्र, पक्षीं कुंकू.

कीं शक्तोपेक्षकमति[1] ती अघकृन्मति[2]सवेंचि तोलावी ७६॥
जैसें सुधीं न घावें प्राण-क्षयं[3]-तत्परा शराशि कवी ॥
ब्रह्मर्षि तसेंचि करी निज-शांति[4]-कळा पराशरा शिकवी
धरिति शिवेच्छु क्षत्रिय-जन जिंकाया परा शराली[5]ला ॥
संत क्षमेसि धरिती, तुज हेचि रुचो पराशरा, लीला ७७
व्याघ्र-वृक-हरि-व्याळप्रभृतींचा जो समूह हानि-कर ॥
त्याहूनि काम-कोप- प्रमुखांचा निपट दुष्ट हा निकर ७८॥
बा, सादर अभयाच्या तापस दानींच, हानि करवि खरी
धृतिला धुळींत नेउनि ताप सदा नीच हानिकर विखरी
जी शीतागाधजळा[6] सरिता[7], शिरतां नित्य करी[8] तींत ॥
निवतो प्रवेशतां जन सर्वहि तैसा विवेकरीतींत ॥ ८० ॥
नाशी स्व-सेवनं[9]-करा, अन्यजनाही, ह्मणोन कोपानें ॥
बहु अहितं[10] होय, तैसें अहित विषाच्या ह्मणों नको पानें[11]॥
भृगुकुळंज[12] और्व[13]मुनिही पूर्वी ऐसाचि कोपला होता ॥
पितृवचनें परि टाकी स्व-क्रोधाऽग्नीस[14] सागरीं पोतां[15] ८२

---

१ समर्थांची, उपेक्षा करणारी बुद्धि. २ पाप करणाऱ्यांच्या बुद्धीशीं. ३ प्राण घेण्यास सिद्ध झालेल्या बाणास. ४ आपली क्षांतिरूप कला. ५ शरांच्या पंक्तीला. ६ थंड व खोल पाणी जिचें ती. ७ नदी. ८ हस्ती. ९ आपलें सेवन करणाराला. १० अकल्याण. ११ प्राशनानें. १२ भृगूच्या वंशांत जन्मलेला. १३ ऊरू(मांडी)पासून उत्पन्न झाला तो और्व. १४ आपल्या क्रोधाग्नीस, हाच समुद्रांत वाडवाग्नि झाला. १५ बाळाला.

दे मज हें, लोकांचें भस्म क्रोधें करूं नको, पावें ॥
कथिला धरूनि हनु नय, अंनुनय किति बा करू?न कोपावें
कोपें कुळज जरि, तमें तरि फुगवुनि गल्ल भानु गांठावा॥
महिमा क्षमारतांचा बहु, तो श्रीवल्लभानुगां ठावा ॥८४॥
नंदनशील ह्मणति त्या तापाकुळ नंदनामति ज्ञाते ॥
सोडावी मद्वचनें बापा कुळनंदना प्रतिज्ञा ते ॥ ८५ ॥
लोकक्षयसंकल्प त्यागुनि ,सुखवुनि, मनांत आजोबा ॥
राक्षस-सत्र करीं, कीं भाव्यजसुतसा सुरांत साजो बा॥८६
जैं भस्मसात् पराशर करि मंत्रबळें पुलस्त्य-संततितें ॥
आले संरक्षाया क्रत्वत्रिपुलस्त्य-पुलह संत तितें ॥ ८७ ॥
त्यासि पुलस्त्य ह्मणे बा तुज पाहुनि सर्व ताप हरपावे ॥
सद्यः साधुसमागम तेंवि न नाशूनि ताप हर पावे ८८ ॥
तेजः प्रमाण आत्मा, तत्वज्ञांस प्रमाण, न वय जनीं ॥
तें अद्भुत तेज तुझें दिसलें कोणास या न नव-यजनीं ९
हा आर्याहि न क्षांति क्षण दूर करून कोपला शांत ॥

१ प्रार्थना. २ कोपानें जर कुलीनाला जिंकिलें तर तम 'अंधकार' सूर्यास जिंकील. ३ क्षमेमध्यें निमग्न झालेल्यांचा. ४ लक्ष्मीपति विष्णु, त्याच्या सेवकांला. ५ आनंददायक शील(स्वभाव) ज्याचा तो. ६ दुःखानें व्यापिलेले जन. ७ भावी म्ह० पुढें होणारा जो अजसुत म्ह० अजराजाचा पुत्र दशरथ, त्या सारखा. ८ शक्तिऋषि. ९ भस्माच्या स्वाधीन. १० पुलस्त्याची सन्तति राक्षस. ११ क्रतु, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह हे सृष्टिकर्त्या सप्तर्षींपैकीं आहेत. १२ तत्काळ. १३ वासिष्ठ.

काळचि निमित्त करितो भलत्यास, करूं नको पलांशांत[1]
पावे क्षमी सुकृत, सुख, यश, जें पावेचिना अमर्षी[2] तें ॥
विधुतें लक्ष्म[3] तसें हें अकृपपण नसो भवत्समर्षीतें[4] ॥९१ ॥
साहे न कोप-वेगा जो, कीं जो कांपरा शरास रणीं ॥
त्याची रुचेल शांतिस, कीं कीर्तिस कां पराशरा, सरणी[5] ॥
कामाची क्रोधाची ईर्यांहीं केली जपोनि आज्ञा, ते ॥
चुकले, स्वहिता मुकले, त्यांतें पाहोनि ह्मणति हा! ज्ञाते॥
हित इतर न धन शमसम, याबारि तुज हें न कार्य[6] सत्र[7], पहा
कवि रवि-रुचि[8] शुचि-भव[9] तव ऱ्हाया[10] येणें न आर्य सत्रपं हा
शक्तिज सत्र पुरें करि, सद्वचनाच्या निवेचि तो पानें ॥
हो पानें सुखद अमृत, परि सद्वचनींच शांति-सोपानें[11] ९८
गंधर्वोक्तवसिष्ठ[12]- प्रमुचरितें जिष्णु तो निवाला हो ॥
प्रेमें ह्मणे 'जसा मी सर्वहि जन पात्र या शिवाला हो' ९९
पुसतां पुरोहित, ह्मणे आचार्यत्वेंकरूनि सौम्यातें ॥
उत्कोचकाख्यतीर्थी क्षिप्र वरा जा नमूनि धौम्यातें ॥१०० ॥
जाणें, तो गुण जाणे, जे तत्पूर्वज मुनींद्र देवल ते ॥
तत्पद्युगली[13] ह्मणत्ये "न सुख स्पर्धेत बाइ देव-लते" १०१

---

१ पल-अश-अन्त. मांसभक्षकराक्षसांचा नाश. २ क्रोधाविष्ट ३ कलंक. ४ तुझ्यासारख्या ऋषीला. ५ पद्धति. ६ करण्यास योग्य. ७ यज्ञ. ८ सूर्याप्रमाणें कांति ज्याची. ९ शुद्ध जन्म ज्याचें तो. १० सलज्ज. ११ शांतीच्या पायऱ्या. १२ चित्ररथानें सांगितलले वसिष्ठाचें चरित. तेणें करून. १३ त्याच्या पदांची जोडी.

देउनि अग्रन्यस्त्रातें ठेवुनि चित्तीं तदुक्त-मंत्रास ॥
धौम्याप्रति जातां, दे कुदशेसि पदोपदींहि संत्रास॥९९॥
तीर्थीं स्त्राऽनुजं-रूपें जी होती तप करीत देवलता ॥
तीणें बहु लाजविली पांडुसुतेप्सित करूनि देवलता१०० ॥
यत् ध्रुवमाश्रिततारक- मनलसमुरुभवपयोनिधौ स्यां तें ॥
हें यानपात्र वरिलें धर्मं ह्मणे पद धरूनि धौम्यातें ॥१०१

अध्याय ३४ वा.

सारांश.

पांडवांनीं धौम्यऋषि हा आपला गुरु केला. नंतर ते द्रुपद-पुरींत गेले. आणि तेथें ते एका कुंभाराच्या शाळेंत राहिले. भिक्षावृत्तीनें ते उदरनिर्वाह चालवीत. द्रुपदाच्या मतांत द्रौपदी अर्जुनासच द्यावी असें होतें. पांडव लाक्षागृहांत जळून गेले असें त्यानें ऐकिलें होतें, तथापि ती गोष्ट त्यास खरी वाटली नाहीं.

---

१ आपला धाकटाभाऊ धौम्य याच्या रूपानें. २ देवलत्व. ३ उरुभवपयोनिधौ यत् अनलसं, ध्रुवं आश्रिततारकम्, ह्म० विशाल भवसमुद्रामध्यें जें आलस्यरहित होऊन निश्चयानें आश्रितांस तारणारें तें पद. ४ नौका.

मग इष्टहेतु सिद्धीस जाण्यास त्यानें एक युक्ति काढिली. अंतराळीं अतित्वरेनें फिरणारें एक चक्र ठेविलें. त्या चक्रास खालच्या बाजूस एक सूक्ष्मच्छिद्र होतें. व शिवधनुष्याप्रमाणें प्रचंड असें एक धनुष्य आणून ठेविलें. जो कोणी हें धनुष्य सज्य करून पांच बाणांनीं तें लक्ष्य भेदील त्यास द्रौपदी द्यावयाची असें प्रसिद्ध केलें. लक्ष्यभेद अर्जुनावांचून इतराच्यानें होणार नाहीं अशी द्रुपदाची खात्री होती. स्वयंवरास हजारों राजे, तसेच देव, ऋषि, ब्राह्मण, यादवां सहित बलराम, कृष्ण व ब्राह्मणवेषधारी पांडव हे आले होते. लक्ष्यभेद कोणाच्याही हातून झाला नाहीं. शेवटीं अर्जुनानें लक्ष्य भेदिलें. द्रौपदीनें त्यास वरिलें. तेथें आलेल्या राजांस तें रुचलें नाहीं. ते युद्धास सिद्ध झाले. पण भीमार्जुनांनीं त्यांचा पराभव केला. मग द्रौपदीस घेऊन ते कुलालशाळेस आले. व 'आम्हीं आज अपूर्व भिक्षा आणिली आहे' असें ते कुन्तीस ह्मणाले. कुन्ती न पाहतां ह्मणाली, "प. [illegible] न तिचें सेवन करा." मातेच्या त्या वचनावरून व व्यासाच्या [illegible] वचनावरून द्रौपदी पांचांची स्त्री झाली.

गेले धन्य कराया पांडूचे नंदन द्रुपद-राजा ॥
तो गुरुहि जाय समुचित पसराया नंदनद्रु[1] पदरा ज्या १॥
राजसुतांसि रहाया त्या द्रुपद- पुरीं कुलाल[2] दे शाला ॥
कालगति पहा बुधहो बा एखादे भुलाल देशाला ॥ २ ॥

---

१ नन्दनद्रु (कल्पवृक्ष) त्या (धौम्याला) पदरा पसराया समुचित, तो गुरु जाय इ० २ कुम्भार.

मिरवायासि न उरला स्वमहत्त्वाचा कुला लव सतींत ॥
रत्नगृहोचित पृथ्वी- पति-सुत बसले कुलाल-वसतींत ३ ॥
सेवुनि भिक्षान्न सुखें रत होते देव-विप्र- भजनांत ॥
कोण्हीहि न ओळखिले, झाले दाटूनि विभ्रम जनांत॥४
बहु, विप्र बहु क्षिति-पति, बहु मागध, सूत, बंदिजन, आले
कृष्णास्वयंवरोत्सव- दर्शनभाग्येच्छु देवही झाले ॥ ५ ॥
वर-बुद्धि अर्जुनीं च स्थिर होती सर्वदा, परि पुरा जे ॥
आले ते आदरिले द्रुपदें, पहिले जरि स्व-रिपु राजे ॥६॥
झालें जतु- गृह-दाह- श्रवण परि मना न साच वाटे तें
वांछितसिध्यर्थ धरी तो राजा युक्तिच्याच वाटेतें ॥ ७ ॥
करवी लक्ष्य व्योमीं पार्थासचि शक्य भेद त्याचा कीं ॥
चल-चक्रतळीं भेदन- साधन तें सूक्ष्म रंध्र त्या चाकीं ८॥
शर पांच मात्र, धनुही त्र्यंबक-कोदंड-मित्र कठिनपणें ॥
करवुनि ऐसें भिववी बहुतांच्याही मनास कठिन- पणें ९
घोषविलें, कीं "चढवुनि धनुला पांचा शरांतलक्षातें ॥
भेदील जो कृती, त्या माझी कन्या वरील दक्षा"तें॥१०॥
सर्व मिळाले रंगीं विप्र-नृपांहीं सुमंच शोभविले ॥
रंगीं ते लोक तसे कमल-वनीं जेविं भृंग लोभविले॥११॥
बसले होते पांडव विप्रांच्या शिवमया समाजांत ॥
कोण नहोतील तदा- श्रित शांत दया सुधासमा जांत ॥

---

१ पृथ्वीला. २ तेजोहीन. ३ राजापुढें वंशवर्णन करणारे. ४ पुराणवक्ते. ५ स्तुतिपाठक. ६ निशाण. ७ शंकराच्या धनुष्याचें मित्र. ८ भयंकर प्रतिज्ञेनें. ९ प्रसिद्ध केलें. १० चतुराला.

रंगीं धृष्टद्युम्नें धरुनि करीं आणिली स्वसा रमणी ॥
जाणों भुजगें प्रेक्षक- जन-नयन-मनोहर स्व-सार मणी ॥
तद्रूपें मोहे सुर- जनहि, धरिल धैर्य तो कसा रंग ॥
मूर्तिमती गीर्ति गमे ती, भुलले तेहि लोक-सारंग ॥१४॥
वरिलें उमापण तिनें पाववुनी स्वच्छवि प्रकाशाला ॥
तसि नसती तरि मिळते बहु सुज्ञ स्वच्छ विप्र काशांला॥
कर वळविला अजें, जें विष्णु-धृत-स्त्रीस्वरूप कित्ता तें ॥
चित्र तसेंचि उतरिलें चतुरें, वाटे कवींद्रचित्तातें ॥ १६॥
रंगीं धृष्टद्युम्न स्व-भुज उभारुनि ह्मणे "अहो परिसा ॥
भेदील लक्ष तो या मद्भगिनीला वरूनि हो हरिसा"॥१७
कृष्णेसि ह्मणे" वत्से दे माळा लक्ष-भेदकरिसातें ॥
कुळ शीळ रूप सद्गुण असतील स्वाऽनुरूप जरि त्यातें॥
हा दुर्योधन नृप, हे व्यास-वरें बंधु जन्मले शत गे ॥
हा कर्ण, ज्यापुढें पर- चाप-श्रुति-कुशळता न लेश तगे१९
हा शल्य मद्र-पति, हा चैद्यप शिशुपाळ हा जरासंध ॥
गंधं-द्विप-गंध तसा दुःसह याचाहि शत्रुला गंध ॥ २०॥
हे रामकृष्ण यदु-पति, हे दोघे साधु उद्धवाऽक्रूर ॥

१ भगिनी. २ पहाणाऱ्या लोकांचे नेत्र व मन हरण करणारा ३ आपलें द्रव्यसर्वस्व. ४ गायनकला. ५ लोक हेच हरिण. ६ आपली कांति. ७ कशाकरितां. ८ ब्रह्मदेवानें. ९ विष्णूनें अमृत-मथनसमयीं धरिलेलें स्त्रीस्वरूप. १० चैद्यदेशाचा राजा शिशुपाळ. ११ मदमत्त हत्तीचा गन्ध.

गमले रिपु गोप स्त्री- त्द्दया जे परम शुद्ध वाकू-क्रूर''२१
ऐसें समागतांचें कळवी कुळ-शीळ-कर्म-जन्म तिला ॥
कीं लक्ष्य-भेद-करही अकुळज कोण्ही रुचो न तन्मतिला
दुर्योधनादिकांची कन्यारत्नींच वेधली दृष्टी ॥
जसि वृष्टि चातकाला, त्यांला तसि ती विरंचिची सृष्टी॥
कृष्णेकडे जनाची तसि दृष्टि, श्रीकडे जसी सृष्टी ॥
भक्ताकडेचि हरिची दृष्टि, जसी वासुराकडे गृष्टी ॥ २४॥
बळदेवासि ह्मणे प्रभु "आर्या, त्या ब्राह्मणांत तो धर्म ॥
तो भीम, तो धनंजय, ते यम, ग्यां वळखिले, नव्हे नर्म२५
ब्राह्मण वेष असोंद्या, तेज पहा, चातका सदा दाते ॥
घनसे निवविति, मज वश झालेचि, न घातकास दादा, ते"
"नक्ल इटांत मिळाल्या कनकाच्या ईष्टका, मला भावे॥
गुरुंचे बहु, यांहुनि शत हर्ष उणे इष्ट-काम-लाभाचे"॥२७
ऐसें बळभद्र ह्मणे वर्णी त्या विश्व-साक्षि-दृष्टीतें ॥
सृष्टीतें जी रचिती, यश न जिचें ये सुधाब्दवृष्टीतें॥२८॥
देशोदेशींचे नृप झटले, परि परशुरामसें चाप ॥
न वळे, लवे भुज-बळें, तत्ताडित बहुत पावले ताप॥२९॥

---

१ अक्रूर कृष्णाला मथुरेस नेण्याकरितां आला. व उद्धव गोपींचे समाधानास आला होता ह्या दोघांचें भाषण गोपींना क्रूर वाटलें. २ जमलेल्यांचें. ३ ब्रह्मदेवाची. ४ गाय. ५ थट्टा. ६ विटा. ७ सर्व जगाला पाहणारी दृष्टि ज्याची, त्याला. ८ अमृतमेघाचे वृष्टीला. ९ त्या धनुष्यानें ताडिलेले. १० वसुदेवाचे.

चोळुनि कर करकर रद[१] खाउनि दष्टोष्ठ[२] मोघचापल[३] ते॥
हतदर्प भूप ह्मणती 'हंत हताःस्म[४] स्त्वयाद्य चापलते'३०
तेंव्हां स्वात्युसाहें[५] त्दृष्टमना[६] तात उष्णकर[७] करुनी॥
रविसमवर्णे कर्णे चाप चढविलें क्षणांत करकरुनी॥३१॥
स्वमनीं पांडव ह्मणती 'हा हा! या दुष्कुळप्रसूतानें[८]॥
नेलेंचि लक्ष्य भेदुनि सह कन्यारत्न यशहि सूतानें' ३२॥
जों कर्ण ह्मणे 'न शिवों देईन इला दुज्या नवरया मी॥
तोंचि ह्मणे ती कृष्णा 'सूतमहं जातुचिन्नवरयामी'[९]॥३३॥
कर्ण विगुणं[१०] धनु टांकुनि पाहुनि रविला चुरूनि हातातें॥
चित्तीं ह्मणे "कशाला केला निर्माण पुत्र हा तातें॥३४॥
वैतरणी[११] सुतरा, ही बुडवी, निंदोत पाप सुतरेतें॥
केला कां बुडवाया दुस्तरलज्जानदींत सुत रेतें"॥३५॥
शिशुपाल यत्न करि, परि बोले स्वमनांत चापदैवत, 'मी

१ दांत. २ चाविले ओंठ ज्यांनीं ते. ३ निष्फळ चपलपणा ज्यांचा ते. ४ हंत, हे चापलते, त्वया अद्य वयं हताः स्मः ह्म० हाय हाय! हे धनुष्या, तूं आज आह्मांला ठकविलें. ५ आपल्या अति उह्लासानें. ६ त्दृष्ट (हर्षयुक्त) मन ज्याचें तो. ७ उष्ण आहेत कर (किरण) ज्याचे तो सूर्य. स्वात्युत्साहें तात उष्णकर त्दृष्टमना करुनी इ० हा अन्वय. ८ नीचकुलोत्पन्नानें. ९ अहं जातुचित् सूतं न वरयामि ह्म० मी कधींही सूताला वरणार नाहीं. १० दोरीनें रहित. ११ ही नदी यमलोकीं जातांना लागते. ही फार भयंकर असें वर्णन आहे. तरी ह्याप्रसंगीं कर्ण ह्मणतो लज्जानदीपेक्षां ही नदी फार सुतर ह्म० तरण्यास सोपी आहे.

न कठिन, तुला बुडवितें आठवुनि तुझेंचि पाप दैव तमीं'
मागधराजसुत ह्मणे 'कृष्णा होईल आजि मज्जर्या' ॥
त्यासि ह्मणे चापलता 'लज्जापंकीं तुह्मीहि मज्जा या' ॥
शल्यहि पडला, झडला मंद, न प्रकटूनि शक्तिला जे तें॥
कौतुक पाहत होते, सांपडले तेचू कवि न लाजेतें ।३८॥
पाहति उगेचि दूरुनि न शिवोंदे चाप सा अहीनकुला
लेखी तृणतुच्छ जसा, अबळा बाळा, बळी अही नकुला॥
जाणों तत्तेज ह्मणे सांला, "वश चित्तवृत्ति कामा जी, ॥
ती न भली, सावध व्हा, कां करितां निपट मृत्तिका माजी"
न बुडो क्षत्रयश ह्मणुनि उठवी उत्साहदायि मन पार्था
धर्महि ह्मणे 'असो गुरु- लब्धा शिक्षा सदैव अनपार्था'४१
जैं धनुकडे निघे द्विज- वृंदांतुनि विप्र एकला जाया ॥
साधूंसि तोंचि शिकवी साधूत्साहातिरेक लाजाया॥४२॥
कोण्ही ह्मणति "निवारा आह्मां क्षत्रियकृतोपहासाचें ॥
पात्रत्व नवें द्याया सुचपळ बटु जोडितो पहा साचें"४३॥
किति ह्मणती "जाऊंद्या होउं न देईल कर्म कुत्सा हें ॥

१ जरासन्ध. २ माझी स्त्री. ३ बुडा. ४ श्रेष्ठकुलोत्पन्नांला. ५ निर्बळाला. ६ त्या राजांचें तेज. ७ मी तेज, त्याची. ८ धैर्य देणारें. ९ गुरूपासून प्राप्त झालेली. १० न-अप-अर्थ ह्म० निष्फळ. ११ उत्तम उत्साहाचा अतिशयितपणा. १२ क्षत्रियांनीं केलेल्या थट्टेचें. १३ निंदा.

पूर्वी श्रीराम जसा उठलासे, हा तसाचि उत्साहें ॥ ४४॥
त्याला अगस्त्यनामा ब्राह्मण निःशेष नदनंदीपातें ॥
विस्मरलां रामातें कां त्या भृगुवंशसदनदीपातें ॥ ४५ ॥
ब्रह्मतपः केलिगृह ब्राह्मण नकरील काय हो बोला ॥
'विजयोऽस्तु, ह्मणा'चढला विंप्राशीनें न कोण तो मोला"
पावे तत्काळ महा- ऋद्धीप्रति पार्थ तोक, विप्राशी ॥
त्या माता कामदुधा, 'कारुण्य स्तन्य, तो कवि प्राशी ४७
नमिला आधीं पार्थें विश्वप्रियसुहृदकृत्रिम पिनाकी ॥
ह्मणती 'यद्यश सेवुनि अमृतीं गोडी नसे किमपि नाकी'४
मग त्हृदयीं आठविला कुशळकर कुशेशयाक्ष कंसारी ॥
यत्स्मरणें शुचिमति यति- पति गतिला योग्य होय संसारी
करुनि प्रदक्षिणा धनु उचलोनि ख्याति तो करी मोटी॥
चापाच्याचि नकेवळ नरवीरांच्याहि वांकवी कोटी ५०

---

१ नद व नद्या ह्यांचा पति समुद्र, त्यास. २ भृगूचा वंश हेंच गृह, त्यांतील दीप परशुराम, त्याला. ३ ब्रह्म(ईश्वराचें सूक्ष्मस्वरूप) एतद्रूप जी तपस्या तिचें क्रीडास्थान. ४ ब्राह्मणांच्या आशीर्वादानें. ५ बालक. ६ ब्राह्मणांचे आशीर्वाद. ७ विश्व-प्रिय-सुहृद् ह्म० विश्वाचा प्रियमित्र. ८ अकृत्रिम ह्म० स्वाभाविक. ९ शंकर. १० ज्या शंकराचें यश. ११ देव. १२ कल्याण करणारा. १३ कुशेशय—अक्षि ह्म० कमलनेत्र कृष्ण. १४ कंसाचा शत्रु. १५ वासनादिदोषरहित बुद्धि ज्यांची ते. १६ श्रेष्ठसंन्यासी. १७ संसार करणारा. १८ धनुष्याचीं दोन टोकें, पक्षीं, कोटिसंख्या.

यंत्रच्छिद्रद्वारें पांचहि शर एकदांचि सोडोनी ॥
पाडी पळांत पृथ्वी- वरि पुरुषप्रवर[1] लक्ष्य तोडोनी॥५१॥
प्रीति मुनिगणांच्याही, राजांच्या कीर्ति सोमवंशाच्या,॥
घाली कंठीं माळा, कृष्णा त्या श्रीमरुत्वदंशाच्या[2] ५२॥
आशीर्वादांच्या द्विज, पुष्पांच्या करिती सुरहि वृष्टीतें ॥
द्रुपदपुरी जनकपुरी- सम सुखदा होय साधुदृष्टीतें ॥ ५३॥
ब्राह्मण नाचति रंगीं आनंदें उडविती स्वचैलातें[3] ॥
तें तोय होय हो यश खळजननृपचित्ततप्ततैलातें[4] ॥५४॥
सत्कांतलाभचिंता[5] उत्साहें उचलितांचि धनु सरली ॥
सद्गुणरक्ता[6] कृष्णा कृष्णाऽजिनधारकाहि[7] अनुसरली ५५॥
कोपोनि कर्णशल्य- प्रमुख नृपति ह्मणति "हा द्रुपद खोटा
आह्मां मानधनांचा केला अपमान, घात हा मोटा ॥५६
मुख्य स्वयंवरीं अधि- कारी क्षत्रिय, न विप्र, हें कळतें॥
भलतेंचि बळें करितो, श्रुतियश ऐशा खळामुळें मळतें ५७
विप्र नव्हे वध्य, वधा द्रुपदा, नकरो दुजा अशा अनया॥
चढवा गुण, घ्या शर, हूं, धर्मार्थ मुहूर्त[8] दृढ करा मन या ५८
आह्मां नृपांत भलत्या एका स्वमतें वरील नवरी ती ॥

---

१ पुरुषश्रेष्ठ अर्जुन. २ श्री-मरुत्वद्-अंश. इंद्राचा अंश जो अर्जुन, त्याच्या. ३ आपल्या वस्त्राला. ४ दुष्टजन जे राजे त्यांचें चित्त हेंच तापलेलें तेल, त्यांत. ५ चांगल्या पतीच्या लाभाची चिन्ता. ६ उत्तम गुणांवर प्रीति करणारी. ७ हरिणाचें कातडें धरणाराला. ८ दोन घटिका.

विप्र स्वयंवरवधू[1]- वर, हे स्थिति नाशहेतु[2], नव रीती ५९
नवरी न वरील परा जरि, तरि दीप्तानळांत[3] होमा[4] ती ॥
बारुनि तेजें, अनया कारण, त्याची पळांत हो माती" ६०
युद्धोद्यत-नृप-चक्र[5]- त्रस्त-मति द्रुपद काळजी वाहे ॥
विप्रांसि ह्मणे 'माझ्या झालेचि नृपाळ काळ जीवा हे' ६१
कमल-वनावरि गजसे,' द्रुपदावरि धांवले बळी पर[6] ते ॥
त्यांवरि सज्य करुनि धनु[8] धन्वीश्वर[7] जिष्णु सिंहसा परते
सरळ सबळ जवळ द्रुम समयीं मिळतां कशास कोदंड ॥
वाटे, भीम परतला काळ, कवळिला न वृक्ष, तो दंड ६३
शरणागताभिमानी समरोद्यत[9] सर्व विप्र पाहोनी ॥
अर्जुन बोले, डोले सुरगुरु रोमांचभार वाहोनी ॥ ६४ ॥
"षडरिघ्न तुम्ही गुरु हो षडरिजितमदासि[10] काय हरिनां[11] मी
अरि[12] हरिनें नुचलावें अघदलनीं[13], बळ उदंड हरिनामीं ६५
युष्मदभयवर आह्मां- करवीं करवील दुष्टमदनाशा ॥
साधुपुढें अहिताशा, शंभुपुढें जेंवि दुष्टमदनाशा" ॥ ६६॥
भीमार्जुन शत्रूंवरि फिरतां, दावी मुकुंद रामातें ॥
ज्या[14] पाहे त्यासि ह्मणे बळ, "तूं बहु सुखद सुंदरा मातें"

१ स्वयंवरांतील कन्येचा पति. २ नाशास कारण. ३ प्रदीप्त झालेल्या अग्नींत. ४ जाळून टाका. ५ युद्धास तयार झालेल्या राजसमूहानें भयभीत केली बुद्धि ज्याची. ६ शत्रु. ७ धनुर्धरांत श्रेष्ठ. ८ धनुष्य. ९ युद्धास तयार झालेला. १० कामक्रोधांनीं जिंकलेल्या लोकांच्या गर्वास. ११ हरण करीना. १२ चक्र. १३ पापनाशाविषयीं. १४ भीमाला किंवा अर्जुनाला.

कर्णाशीं भीमानुज, शल्यासीं भीमसेन, युद्ध करी ॥
तत्तेजस्तब्ध[१] इतर नृप झाले जेंवि पंक[२]-रुद्ध करी ॥६८ ॥
रण-विस्तर काशाला, हेमाक्ष[३]रणीं महा[४]किरी टिकला॥
कीं अर्जुन कर्णरणीं, अरिसहि बहु तोषवी किरीटि-कला[५]
कर्ण ह्मणे "विप्रवरा आनंद दिल्हा तुवां भला आजी॥
ऐसी नसेचि पूर्वीं आढळली कामुका[६] मला आजी[७] ॥७०॥
तूं चापवेद, किंवा भार्गव, कीं शक्र, कीं स्वयें विष्णु ॥
कीं मजशीं झगडेसा होता सुत एक पांडुचा जिष्णु ७१
या पांचांमध्यें तूं कोण? वद स्पष्ट, जाणत्या कळतें ॥
वरि गारसा हिरापरि, त्या कवचें तेज कायहो मळतें"॥
पार्थ ह्मणे "मी कार्मुक- वेद नव्हें, रामही नव्हें, आहें ॥
विप्र-गुरु-प्रिय, अस्त्रीं शस्त्रीं पटु, चित्र[८] ह्मणसि कां गा हें
गुरुचा प्रसाद ज्यावरि काळासहि तो कदापि आटेना ॥
वाटे नारायणसा, अजित[९]-परा तत्सुकीर्ति वाटेना"॥७४॥
त्या विप्रवेष[१०]-वासवि- मुखवर्णांहीं भरूनियां कर्ण[११] ॥
परते, पुरतें जाणे, जय्य[१२] नव्हे ब्रह्मतेज, हें कर्ण ॥ ७५ ॥
त्या भीमानेंही सुर[१३]-रुचिर समर अमर[१४]-तोष-कर केला ॥

---

१ त्यांच्या पराक्रमानें स्तब्ध झालेले. २ चिखलांत रुतलेले. ३ हिरण्याक्षाच्या युद्धांत. ४ महावराह. ५ अर्जुनाची युद्धकला. ६ युद्धाविषयीं उत्सुक अशा मला. ७ युद्ध. ८ आश्चर्य. ९ जिला शत्रूंनीं जिंकिलें नाहीं ती. १० ब्राह्मणवेषधारी अर्जुनाच्या तोंडच्या अक्षरांनीं. ११ कान. १२ जिंकण्यास शक्य. १३ देवांप्रमाणें मनोहर. १४ देवांस संतोषदायक.

यत्कीर्तिनें विरेसा दिल्हा जडात्मत्वदोष करकेला ॥७६॥
भीमें शल्य क्षितिवरि कंदुकसा भुजरणांत आपटुनी ॥
हांसविले मुनि, न तसे शिशुहि कधीं हास्यरसकथापटुंनीं
शल्य-पराभव पाहुनि कर्णादिक सर्व शंकले परं ते ॥
दाविति, परि धैर्य उडे आधीं, मग मद्र-पति-कलेवर तें ७८
नृप ह्मणती, "हे ब्राह्मण,. आह्मांला भीड फार वेदाची॥
मानधनासि न साहे वार्ता अपमान-जन्य-खेदाची ॥७९॥
कोठील ब्राह्मण हे तेजस्वी भीम-जिष्णुसे धीट ॥
शोधूं, बरें करूं, कर- णें तें न विचारितां नव्हे नीट"॥८०
ऐसें वदोनि गेले नृप निज-शिबिरासि कीर्ति हारउनी ॥
झाले म्लान-श्री ते द्विज-तेजें, जेंवि पुष्प-हार उनीं ॥८१॥
साऽग्रज जिष्णुहि मग त्या द्रुपदसुरद्रु-प्रसूनमाळेला ॥
सांभाळुनी स्व-वस्त्र- च्छायेंत क्षिप्र जाय शाळेला ॥८२॥
वदले, "भिक्षा घेउनि आलों, ये जननि, घे"असें कवि ते
तच्चिंता-तिमिरहृदय- पद्माचे प्रेक्षणीय जे सविते ॥ ८३ ॥
शालेंत पृथा बोले " भिक्षा माझ्यासमीप ती ठेवा ॥
हो तृप्तिदा सुधासी, सर्व भ्राते मिळा, सुखें सेवा" ॥८४॥
नमितां द्रुपदसुतेतें पाहुनि कुंती ह्मणे "अहा देवा ! ॥

१ अचेतनदेहरूप दोष. २ गारिला. ३ चेंडूसारखा. ४ बाहुयुद्धांत. ५ हास्यरसाच्या कथा सांगण्यांत निपुण अशा लोकांनीं.६ शत्रु. ७ शल्याचें शरीर. ८ तेजोहीन. ९ द्रुपदरूपकल्पवृक्षाच्या पुष्पमाळेला ह्म० द्रौपदीला.१० तिचें ह्म० पृथेचें चिंतारूप अंधकारानें युक्त जें हृदय हेंच कमळ, त्याचे.१३पाहण्यास योग्य.१४सूर्य.

वदलें असें कसें? कीं　सर्व, भ्राते मिळा, सुखें सेवा"॥८५
भलतेंच वदे सासू,　सासूया[1] जाहली न परि सून ॥
कुंती अधर्मभीता　मुदिताही होय वृत्त परिसून ॥ ८६ ॥
गौरवुनि धरूनि करीं　नेउनि धर्माकडे सुने, सातें ॥
सांगोनि पुसे अनृतां[2]　धर्महर सुयुक्ति त्या सुनेत्यांतें[3] ८७
मातेला समजावुनि　धर्म ह्मणे "अर्जुना, इचा विधिनें ॥
पाणि स्वीकारावा आतां त्वां शक्ति-कीर्तिच्या निधिनें ॥
जिष्णु ह्मणे "गुरुलंघन　अज्ञ जन करो, करी न परि वेत्ता[4]
मी तों न आपणाला　जाणत जाणत करीन परिवेत्ता[5] ८९
त्वां, भीमें, म्यां, नकुळें,　सहदेवें, कार्य[6] पाणिपीडन[7], तें॥
व्हावें क्रमेंचि, धर्म्य　व्यवहारीं धरुंनयेचि भीड नतें"९०
धर्म विचार करी तों　अनुजांच्या आपुल्याहि नयना तें ॥
रुचलें स्त्रीरत्न, मनें　एकचि धरिलें त्यजूनि नय नातें९१॥
जनकेंचि चुंबिली जी　चुंबावी नंदनेंहि नलिनी ती ॥
धरिली त्या कृष्णा-रत-मतिनीं[8] अति नीचसीच अलिनीती[9]
गज गंगेंत निवाया　ह्मणति, न चिंतूनि शुद्धि, मज्जन हो
तैसेचि पांडुसुत त्या　लावण्यनदींत बुद्धिमज्जन[10] हो ॥
धर्म ह्मणे "ज्या ध्याना　अनुसरले हे स्व बंधु चवघे, तें॥

१ असूया ह्म० गुणांचे ठिकाणीं दोषारोप करणें. २ असत्यरूप अधर्म हरणारी. ३ उत्तम मार्गाला दाखविणाऱ्या धर्माला. ४ ज्ञाता. ५ ज्येष्ठबंधूपूर्वी विवाह करणारा. ६ करावें. ७ हस्तग्रहण ह्म० विवाह. ८ द्रौपदीचे ठायीं रमलें मन ज्यांचें, त्यांनीं. ९ भ्रमराची पद्धति १० बुद्धिमान् लोक.

धरिलें माझ्याहि मनें, कोणाही न पुसतांचि चव घेतें१४
झालें वश निजतनया मन, या अनया न यत्न, होगलितें
जैं भेदे कटक, किजे तैं रायें युद्ध काय हो गलितें॥१५॥
व्यासोक्ति पृथोक्ति जसी अस्मद्वृत्तिहि बहा तसीच वरें
प्रभुच्या कोण न सन्मत देतो दासासि कीर्तिचीं चवरें"१६
ज्याची हे स्त्री होइल, होतिल रिपु त्या स्वबंधुचे अन्य ॥
जो वासितासहचर द्विप, होती तदरि मदकरी वन्य१७
धर्म भ्रात्यांसि ह्मणे "पांचांची हे सती असो भार्या ॥
श्रुतिची मातेची सम आज्ञा आह्मां नव्हेचि परिहार्या"१८

अध्याय ३५ वा.

सारांश.

द्रौपदीस्वयंवर झाल्यावर रामकृष्ण पांडवांस भेटले. व त्यांचा निरोप घेऊन ते द्वारकेस गेले. पुढें धृष्टद्युम्न व द्रुपद ह्यांनीं त्या

१ मनापासून मदन उत्पन्न होतो ह्मणून त्यास मनाचा पुत्र ह्मटलें. २ हाकून लावणारें. ३ पराभव पावे. ४ धैर्य खचलेल्यानें. ५ सज्जनांस मान्य. हें दासांचें विशेषण. ६ स्त्रीचा किंवा हत्तिणीचा सहचर. ७ हत्ती. ८ त्याचे शत्रु. ९ मत्तहस्ती. १० उल्लंघन करण्याजोगी.

वेषधारी ब्राह्मणांची गुप्तरीतीनें फार बारीक चौकशी केली. त्या, वरून हे क्षत्रिय आहेत, अशी त्यांची खात्री झाली. मग द्रुपदानें विचारिल्यावरून धर्मराजानें त्यास आपलें कुलगोत्रनाम सांगितलें व वृत्तही कळविलें. तेव्हां द्रुपदास फार संतोष झाला. पण द्रौपदी पांचास कशी द्यावी हा त्यास मोठा विचार पडला. तेव्हां व्यासानें त्यांस देवगुह्य सांगून त्याची समजूत केली. मग द्रुपदानें द्रौपदी विवाहविधीनें पांडवांस देऊन त्यांचा सत्कार केला.

प्रभु राम कृष्ण दोघे गेले शाळेसि त्या कुलालाच्या ॥
तद्भस्मभाग्य[1], भाळीं न बुक्याच्या, तें नवा गुलालाच्या॥
सांगुनि नाम युधिष्ठिर नमिला यमि-लालसा-कर-यशांनीं[2]
भ्यावें श्रितांऽशिवांहीं[3] ज्यांप्रति, जैसें हरीप्रति शशांनीं
ह्मणाते पृथेला "आत्या- बाई, नमिताति हे तुला भाचे"
यत्पदरजाहुनि[4] उणे इष्टाच्या सर्व हेतु लाभाचे ॥ ३ ॥
हरि भीमासि नमी, दे आलिंगन जिष्णुला, तया यमलं[5]॥
नमिति, वृकोदर भेटे रामा, यच्चिंतनेंचि[6] जाय मल ॥४॥
कुंती ह्मणे "असे तो ताप न अमृताब्धिची हरी लहरी

१ त्या शाळेंतील भस्माचें ह्म० राखेचें भाग्य. २ जितेंद्रिय यौग्यांनीं इच्छा करण्याजोगीं यशें ज्यांची ते. ३ आश्रितांच्या अकल्याणांनीं. ४ ज्यांच्या पायांच्या धुळीहून. ५ नकुळ व सहदेव. ६ ज्या बळरामाच्या स्मरणानें

झालेंचि ह्मणत होतें मी जें कीं व्यसन हें हरील हरी ५
या दिन-तुळेसि पावे न दिवाळी पाडवाहि न न दसरा॥
आह्मांसि भेटला हें तेंवि जसा वाळतांचि वनद सरा॥ ६
हे द्वारका, न भार्गव- शाळा, मज भेटलेंचि माहेर ॥
आहे रक्षाव्रतरुचि करुणा तुमच्याचि आंत बाहेर"॥७॥
ज्याच्या स्व-रोम-कूपीं सतत सुख-स्वस्थ सत्यपांड वसे ॥
धर्म ह्मणे त्या प्रभुला 'कळले हे केंवि सत्य पांडवसे'॥८॥
कृष्ण ह्मणे "असतांही गूढ कसा अग्नि भारता कळतो ॥
आकळिला मृगमद जरि बहुयत्नें वास काय आकळतो९
लोपे कवि न कुवासें पावे ख्यातीस मंद न सु-वासें ॥
कळतोचि जाणत्याला सर्व-तरु-श्रेष्ठ चंदन सुवासें ॥१०॥
आहेत वीर बहु जरि, परि भेदाया पणा असाध्या या॥
निपुण तुह्मी, मज इतर नाहीं जी आपणा असा ध्यायीं
व्यसन चुकविलें, पहिला लोकीं हा लाभ साजिरा, ज्याची
प्रथम असावी ती ही कीर्ति चिरकालीच आजि राजाची
वाढि, ह्मणेल त्यांची मति त्यांला कीं तुह्मीं नभा उखळा॥
मूर्ख मलतेंचि करिती, सज्जनही आवडे न भाउ खळा१२
वृद्धि असावी तुमची शत्रूचे सर्व गर्व हरपावे ॥
व्यसनीं बुडवूं पाहति खळ ज्या त्या सज्जनाभि हर पावे

१. मेघ. २ सरोवराला. ३ कुंभाराची मडकी घडण्याची जागा. ४ रक्षणाच्या व्रताची आवड. ५ रोमरंध्राचे ठायीं. ६ सत्यप-अंड ह्म० ब्रह्मांड. ७ कस्तूरी. ८ आवरतो. ९ वाईट वस्त्रानें १० चिनिण्यास. ११. सुंदर वस्त्रानें.

द्यावा निरोप आह्मां झालों भेटोनि आजि सानंद ॥
धर्म तुह्मांला व्यसनीं रक्षक, मज साग्रजा जसा नंद१५
प्रिय आमुचे बहिश्चरं पंच प्राणचि तुह्मी, न अस्वेंहित ॥
कोण्हीही होवूं दे, भवदवन स्वहित, अन्य अ-स्वहित"१६
ऐसें वदोनि ते प्रभु करिती कोणासि नकळतां गमन ॥
मग भिक्षान्नें केलें रात्रौ त्या साधुनीं क्षुधाशमन ॥ १७ ॥
राहोनि गुप्त धृष्ट- द्युम्नें तच्छोध लाविला आंगें॥
त्यातें द्रुपद-नृप पुसे वत्सेची गति कसी? सुता सांगें१८॥
धृष्टद्युम्न ह्मणे "ज्या पुरुषें नेली स्वसा महाभागें ॥
गेलों कुलाल-शाले- प्रति शोध करावया तयामागें ॥१९॥
ते पांच बंधु, आहे माता ज्यांची जसी सुरी, तीतें ॥
त्यांतें पाहुनि झालों त्दृष्ट बिलोकूनिही सु-रीतीतें ॥२०॥
त्यांचें विलोकिलें म्यां तैसें कोठेंहि दिव्य तेज नसे ॥
आश्चर्यरूप पांचहि न पहावे ते धरापते जनसे ॥ २१ ॥
भिक्षान्न त्यांसि वाढुनि मग कृष्णा तेंचि जेविली नमुनी
गमलें नसेल तैसें सुख त्या ब्रह्मींहि जे विलीन मुनी २२॥
त्यांच्याचि पायथां ती निजली, ते राशि रत्नहेमाचे ॥
गणिले कुशशयनोनाचे कृष्णेनें हे पलंग हेमाचे ॥ २३ ॥
मज त्यांच्या शब्दादि- व्यवहारीं क्षत्रियत्व आढळलें ॥

---

१ शरीराबाहेर फिरणारे. २ आपल्या प्राणांचें अहित. ३ भगिनी. ४ महा भाग्यशाली पुरुषानें. ५ देवस्त्री. ६ हे पृथ्वीपते द्रुपदा. ७ गढून गेलेले. ८ दर्भशयनापेक्षां कमी योग्यतेचे.

जरि भिक्षुवेष शिव तरि तेज तयां त्यजुनि काय गा ढळलें॥
न जळाले पांडव ते होईनचि सत्य-तर्क बहुधा मी ॥
न विशेष विप्रवेशीं त्यांचा दिसतो विशेष बहु धामीं"२५
राजा ह्मणे "असो हा वत्सा, तव सत्य तर्क रे, तें हो ॥
जें दमयंती-जनका सुख, मुख हें पात्र शर्करेतें हो"॥२६॥
प्रातःकाळीं धाडी मग पार्षत त्यांकडे पुरोध्यास ॥
देव-द्विज-प्रसादें तोहि ह्मणे 'नृपतिचा पुरोध्यास'॥२७॥
त्यांसि उपाध्याय ह्मणे "स्वयशोर्थ करा कृपा, सकळ वाहो॥
आधीं, मैंहासुख पुढें, कुळ नाम तुह्मी नृपास कळवा हो२८
झाला द्रुपद बहु सुखी, आजि तुह्मां न्हाणणार, कनकानें॥
पूजील, पूजिले ते जैसे दशरथ-कुमार जनकानें॥ २९॥
वाटे होता अर्जुन वर व्हावा, तोचि काम पुरला हो ॥
बुधहो निजकुळ कळवा, हें मिथिलेच्या यशासि पुर लाहो'
पूजुनि धर्म "ह्मणे कां नृप करितो खेद, जें गत न ये तें॥
हा पण, कीं लक्षाचा भेदक जो, तोचि योग्य तनयेतें॥३१
झालें तेंचि, मनोरथ पुरला असतां किमर्थ हा शोध ॥
समजा मनीं, कसें यश मेळविता अकुळ भलतसा योधं"३२
यापरि धर्म वदे तों द्रुपदें प्रेषूंनि आप्त 'जेवा या'॥
ऐसें विनवुनि नेले, गेले सुरथीं बसोनि जेवाया॥ ३३ ॥
ऐकुनि धर्मोक्ति पुरो- हित-वदनें त्हष्ट होय तो लेश॥

१ खरा आहे तर्क ज्याचा तो. २ तेजांमध्यें. ३ दमयंतीचा पिता भीमराजा यास. ४ पृषतराजाचा पुत्र द्रुपद. ५ उपाध्यायाला. ६ इच्छा. ७ आपली कीर्ति होण्याकरितां. ८ वीर. ९ पाठवून.

चिंताब्धिमग्नमतिभू- द्धारा योजी उपाय-कोलेश ॥ ३४॥
ज्या ज्या वर्णा जें जें व्यवहारा योग्य वस्तु सर्वहि तें ॥
तद्दृष्टीस पडेसें मांडविलें पार्षतें सुधीमहितें ॥ ३५ ॥
वर्णपरीक्षार्थ असें केलें, कीं वस्तु जें तयां इष्ट ॥
त्यावरुनि जाति त्यांची जाणावी ते अशिष्ट कीं शिष्ट ३
पाहुनि त्यांसि जन ह्मणति अहा पद्माहोअहो अजिनरहितें
उडविति सुरत्वरूपें करितिल ते काय कीं अजि नरहितें॥
द्रुपदातें द्रुपं दाते स्वर्गीहुनि वाटले गृहा आले ॥
आर्धीतें आधीं तें तद्दर्शन नुरवि, सर्वही धाले ॥ ३८ ॥
बसतां वरासनीं कीं भोजन करितां न शंकले चुकले ॥
श्रीमद्गुणत्त्वेंबें ते पांडु-तनय जिष्णु-विष्णुसीं तुकले ३९
त्या विविध वस्तु-मध्यें जें जें धनुरादि वस्तु समरहित ॥
तिकडेच ते पहाती जैसे विषयाकडेचि शर्म-रहित ॥४०॥
असकृद् भागवतें जसें मुमुक्षुंहीं, धीरजनकृतस्तुतिहीं ॥
अवलोकिलें धरूनियां बहु आदर संगरार्ह वस्तु तिहीं ४१
नृप तच्चेष्टित पाहुनि विप्र न ते, पांडसुत असें समजे॥

१ चिंतारूप समुद्रांत बुडालेली बुद्धि हीच पृथ्वी, तिच्या उद्धाराकरितां. २ उपायरूप महावराह. ३ सुज्ञांस मान्य अशा द्रुपदानें. ४ वृक्षश्रेष्ठ. ५ श्रीमंतांच्या गुणांनीं संपन्न असल्यामुळें. ६ इंद्र व विष्णु यांशीं. ७ तुलना पावले. ८ युद्धोपयोगी. ९ मनोनिग्रहरहितजन. १० वारंवार. ११ श्रीमद्भागवतग्रंथ. १२ मोक्षार्थी जनांनीं. १३ सुज्ञलोकांनीं केली स्तुति ज्यांची त्यांनी. मुमुक्षु व तिहीं यांचें विशेषण.

सुज्ञांसि झांकिलेही कळति गुण ख्यात मृगमदासम जे ४२
धर्मासि मग ह्मणे "हो, पूर्ण करा सर्व कामना, मातें ॥
सांगा स्वनाम, सांगति जैसे गुरुराज रामनामातें ॥४३॥
माझें मानस आहे तुमच्या बहु साऽभिलाष कुलनामीं ॥
पावेन श्रवण करुनि पीताऽमृत-तुष्ट-पुष्ट-तुलना मी ॥४४॥
विधिनें करीन कन्या-. दान, महोत्सव, ह्मणून कामातें ॥
पुरवा हो, पुर वाहो सुख:पूरीं, पर ह्मणूं नका मातें" ४५
धर्म ह्मणे "नृप-नाथा, युष्मत्कृत तर्क जे न ते लटिके ॥
तज्ज्ञातज्ज्ञपरीक्षे- माजि पळहि घृतपणें न तेल टिके ॥४६
भूदेव नव्हों, क्षत्रिय आह्मी, श्री-पांडु-राज-सुत, राया, ॥
हा विप्रवेषसेत्त्व- लम्ब व्यसनाऽर्णवासि उतराया॥४७॥
वोळख गा, वोळें, खगा- वरि घनसा, राजसत्तमा राया॥
हे तेचि, जपत होता ज्यां तो मद-मद्य-मत्त माराया" ४८
भूप ह्मणे "मीच सुखी, न असा पावोनि अन्य कामातें॥
झाली ताराया शत- पुत्र-वरा धन्य कन्यका मातें ॥४९॥
व्यसनीं सहाय झाला रामाला काननांत वानरही ॥
होइल सहाय मग तुज भीष्माच्या कां न नातवा नरही॥

१ प्रसिद्ध. २ कस्तूरीसारखे. ३ उत्कंठित. ४ अमृत पिऊन जो तुष्ट व पुष्ट झाला त्याची बरोबरी. ५ परका. ६ तुह्मीं केलेले. ७ तें जाणणारे व न जाणणारे यांच्या परीक्षेंत. ८ ब्राह्मण. ९ ब्राह्मणवेषरूप सेतूचा अंगीकार. १० संकटरूप समुद्रास. ११ प्रसन्न हो. १२ चातकपक्ष्यावर. १३ मदरूपमद्यानें माजलेला दुर्योधन. १४ शंभर पुत्रांहून अधिक. १५ पुण्यवान्.

विहितचि[1] सत्कार्यार्थे[2] स्व-प्राणांचा विनाश पथ करितां[3] ॥
दैवाऽधीन सकळ परि, मज तें भय दाविना शपथ करितां"
करुनि समाधान असें पंचायतनापरीच तो भावें ॥
पूजी पांडु-कुटुम्बा, सुज्ञें पूज्यांसि कां न लोभावें ॥ ५२ ॥
"पाणि-ग्रहण करावें कृष्णेचें अर्जुनें विधानानें" ॥
हें धर्माप्रति ह्मणतां द्रुपदानें प्रीतिच्या निधानानें ॥ ५३ ॥
धर्म ह्मणे मी" आधीं, मग भीम-प्रभृति बन्धु हे तीतें ॥
विधिनें धरितील करीं, धरिति जसे वीर एक हेतीतें[4]" ५४
द्रुपद ह्मणे "धर्मज्ञा सविधि वरावी तुवांचि, अथवा हे ॥
एकेंचि युष्मदनुजें[5], ह्मणसी ऐसा जगीं न पथ वाहे" ५५
धर्म ह्मणे "मातेची आज्ञा आह्मां, नृपा श्रुतिसमान ॥
धर्मज्ञ साधु देती मान गुरूक्तिस, जसा श्रुतिस मान ५६
बहुतां ऋषींस भजली जटिलाख्या गौतमी, तेथैव सती
वार्क्षी[6] दश-प्रचेतः-[7] स्त्री, यत्कीर्तीस सत्सभा वसती" ॥ ५७
धर्मोक्ति वक्ता परि केवळ पांचाळ कोंडला, गावें ॥
तत्कालागतशुकगुरु-[8] सद्यश, तेथेंचि तोंड लागावें ॥ ५८ ॥
द्रुपदातें एकान्तीं नेउनियां दैव-गुह्य[9] सांगाया ॥
व्यास ह्मणे "धर्माचें शुचि मत, होसी न मान्य कां गा या

१ योग्यच. २ सज्जनाच्या कार्या करितां. ३ अंगीकारितां. ४ तरवारीला. ५ तुमच्या बंधूनें. ६ वृक्षापासून उत्पन्न झालेली मारीषानामक कन्या. ७ हे प्राचीनबर्हिराजापासून वरुणकन्येच्या ठायीं झालेले पुत्र. ८ त्याच वेळीं आलेला शुकगुरु ह्म० व्यास, याचें चांगलें यश. ९ ईश्वराच्या मनांतील गुप्त हेतु.

पूर्वीं सत्रीं दीक्षित यम असतां राहिलें प्रजा-शमन ॥
त्यास्तव सेन्द्रसुरांचें इच्छी अमर-प्रजा-विनाश मन॥६०॥
विधि विनविला तिहीं, तो सांगे सत्रीं यमाकडे जाया ॥
येतां विलोकिली श्री- गंगा-स्त्रोतांत ईश्वरी माया॥६१॥
हेमाब्ज येत होतें वाहत, त्याचा करावया शोध ॥
एकाकी शक्र निघे अवलम्बुनि देवसिन्धूचें रोध ॥६२ ॥
गंगेंत पावक-द्युति योषा दूरूनि देखिली रडती ॥
त्यांचे होती कांचन- पद्म, जळीं अश्रुबिन्दु जे पडती ६३
शक्र ह्मणे "कोणाची तूं, दुःखा पात्र दुःसहा या जी,, ॥
ती 'सांगूं काय' ह्मणे 'पुसतांचि, तरि स्वयें पहा आजी'
स्त्रीसह जातां, हरि गिरि- वर-शिखरीं, अशनिला करीं वाहे,
सिंहासनस्थ अक्ष- क्रीडा-रत, दिव्य दम्पती पाहे ॥६५॥
दावी प्रभुत्व शब्दें, तों त्यापुरुषें विलोकिला मात्र ॥
झाला स्तम्भितगात्र च्छात्र गुरूचा भयाऽब्धिला पात्र६६
त्या स्त्रीस ह्मणे तो प्रभु "आण पुढें, फार दाविलो बल हा"
स्त्री स्पर्शतांचि पडला छिन्नाऽद्रिद्रुम जसा तसा बलहा६७॥
आज्ञा करूनि करवी त्या हातीं दूर अद्रिच्या शिखरा ॥

१ प्रजा मारणें. २ इंद्रासहित देवांचें. ३ मृत्युरहित अशा प्रजांचा नाश. ४ गंगा प्रवाहांत. ५ ईश्वराची अद्भुत कृति. ६ स्वर्णकमल. ७ एकटा. ८ गंगेचें. ९ तीर. १० अग्नितुल्य कांतीची. ११ स्त्री. १२ इंद्र. १३ मोठ्या पर्वताच्या शिखरावर. १४ वज्राला. १५ फांशांच्या खेळांत निमग्न. १६ स्त्रीपुरुष. १७सत्ता. १८ स्तब्ध झालें शरीर ज्याचें तो. १९ शिष्य. २० बृहस्पतीचा. २१ भीतीच्या सागराला. २२ तुटलेल्या पर्वतावरील वृक्ष. २३ इंद्र.

तेंव्हां शक्र समजला कीं, हाचि प्रभु बळांऽबु-राशि खरा
शिखरपिधानापनयन करितांचि, गुहेंत तो पुरुष चवघे ॥
पाहे बहुतेजस्वी, मंजूपेमाजि फणि तसे अवघे ॥ ६९ ॥
"चौघांत पांचवा हो" ह्मणतां हरि, त्या महेश्वरा कुपिता
नमुनि ह्मणे, "विश्वगुरो, होताति कुपुत्र,परि नव्हे कुपिता"
देव ह्मणे "रे, यावरि मद-मत्त तुह्मी कदापि व्हाना कीं!
जा, होउनि नर भू-भर हरुनि पुन्हा वास-योग्य व्हा नाकीं
बहु-भोगासक्त तुह्मी, नव्हतांचि मदर्चनीं बरे जागे ॥
पांचांसि दिली स्वश्री हे स्त्री, मुलि तूंहि जन्म घे, जा गे"॥
ती कृष्णा हे, पांडव झाले ते पांच इन्द्रही नव रे ॥
त्वत्कन्येचे पांचहि होणारचि ते नरोत्तमा, नवरे ॥७३॥
तैसेचि भूमि-भर-परि- हारार्थ सहाय यांसि लोकेश ॥
सित असित कच दिले; बळ शुक्लें, कृष्णेंहि कृष्ण तो केश"

---

१ बलरूप उदकाचा संचय. २ शिखर हेंच पिधान ह्म० झांकण त्याचें अपनयन ह्म० दूरीकरण. ३ पेटीमध्यें. ४ वाईट पुत्र. ५ वाईट बाप. ६ पृथ्वीचा भार. ७ वसतीस योग्य. ८ स्वर्गांत. ९ सुखोपभोगांविषयीं अत्यंत आसक्त. १० माझ्या पूजेविषयीं. ११ आपली शक्ति. १२ पृथ्वीचा भार निवारण्याकरितां. १३भगवान् रामकृष्ण. १४उज्जहारात्मनःकेशौ सितकृष्णौ महामुने॥

सचापिकेशौहरिरुद्ववर्ह शुक्लमेकमपरंचापिकृष्णम् ॥
तौचापिकेशौनिविशेतांयदूनां कुलेस्त्रियौरोहिणींदेवकींच
तयोरेकोबलभद्रोबभूव योऽसौश्वेतस्तस्यदेवस्यकेशः ॥
कृष्णोद्वितीयःकेशवःसम्बभूवकेशोयोऽसौवर्णतःकृष्णउक्तः

सारांश.—परमेश्वरानें एक पांढरा व एक काळा असे दोन केश उपटून यदुकुळांत टाकिले,त्या केशां पासून क्रमानें रामकृष्ण झाले.

सांगोनि देव-गुह्य व्यास स्व-कमंडलु-स्थ तीर्थजळ ॥
लावुनि नयनीं देता झाला द्रुपदासि दिव्य-दृष्टि पळ ॥
शक्रांऽश एक, पहिले चार, असे इन्द्र पांच त्यारूपें ॥
अवलोकिले प्रसादें मुनिच्या तत्काळ पार्थिं भूपें ॥
मुनिसि नमूनि विमोह- द्रुपदें स्वीकारिली तदाज्ञा ते ॥
कन्या पांचांसि दिली, झाले बहु-त्हृष्ट-धी तदा ज्ञाते७७॥
द्रुपद पृथेसि ह्मणे "म्यां वरिले कुरु-कीर्ति-हेतु जामाते ॥
परिपाळावी दिधली कन्या सेवेसि हे तुजा माते" ॥७८॥
कृष्णें पांडव गज-रथ- हय-दासी-दास-रत्न-धन-दानें ॥
गौरविले, ऐसे ज्यां पाहुनि व्हावें सलज्ज धनदानें ॥७९॥
पांडव-वृत्त-श्रवणीं स्व उर क्षाळुनि उदश्रुबिन्दूनीं ॥
गेले स्वयंवरागत नृप,भीष्मासहि मनांत निन्दूनी ॥ ८० ॥
दुर्योधन कर्ण शकुनि बहु निन्दुनि त्या पुरोचना यवना ॥
भवना गेले लावुनि वैर, हरीसीं करी जसे स्ववनां ॥८१॥

अध्याय ३६ वा.

सारांश.

'स्वयंवरांत द्रौपदीनें अर्जुनास वरिलें' असें विदुरानें

१ मोहरहित. २ संतुष्ट अंतःकरण ज्यांचे ते. ३ कुरूंच्या कीर्तीस कारणभूत. ४ कुबेरानें. ५ ज्यांच्या नेत्रांतून अश्रुबिंदु निघाले ते. ६ सिंहाशीं. ७ आपल्या वनांला.

धृतराष्ट्रास सांगितलें. राजास तें बरें वाटलें नाहीं. तरी बाह्याकारीं बरें वाटलें असें त्यानें दाखविलें. मग दुर्योधन व कर्ण यांनीं पांडवांचा नाश करण्याची युक्ति धृतराष्ट्राजवळ सांगीतली. भीष्मानें त्यांस० तसें न करण्याविषयीं उपदेश केला. द्रोणानें ही तसेंच सांगितलें. मग धृतराष्ट्रानें पांडवांस आणण्या करितां विदुरास द्रुपदपुरास पाठविलें. विदुर पांडवांस द्रौपदीसह हस्तिनापुरास घेऊन आला. पांडव आलेले पाहून नागरिकजनांस मोठा संतोष झाला व त्यांनीं मोठा उत्साह केला. कांहीं दिवसांनीं धृतराष्ट्रानें पांडवांस अर्धराज्य देऊन खाण्डवप्रस्थ ह्म० इंद्रप्रस्थ ह्याठिकाणीं राहण्यास सांगितलें. धृतराष्ट्राच्या आज्ञेवरून पांडव तेथें जाऊन राहिले.

विदुर ह्मणे "राजाजी, कौरव[1] उदयासि पावले जाणा"॥
धृतराष्ट्र ह्मणे "कृष्णे- सह मन्मना सुयोधना आणा"॥
क्षत्ता[2] ह्मणे "नृपाळा, नमना आतांचि आणितों, पण ती
पांडव-भार्या कृष्णा 'आहे निज-पितृ-पुरीं' असें ह्मणती"
अन्ध ह्मणे "गा विदुरा, झालें हें वृत्त अमृत कानांतें॥
जें द्रुपदासीं घडलें तें न यशस्कर गमेल कां नातें॥ ३॥
यांच्या त्यांच्या ठायीं समता, ममता, न तातता[3] दुसरी॥

१ विदुरमतें, कौरव ह्म० कुरुकुलोत्पन्न पांडव. धृतराष्ट्र मतें, दुर्योधनादि. २ सूत, विदुर. ३ पितृत्व.

तत्सुख मत्सुख,हे तनु होतचि होती तदांधिनें उसंरी''॥४
विदुर ह्मणे ''गा बापा, बुद्धि असावी असीच आर्याची॥
यालोकीं परलोकीं सम्पत्तीहूनि हेचि कार्याची'' ॥ ५ ॥
नसतां विदुर, सुयोधन धृतराष्ट्राला ह्मणे''अहो तात, ॥
मज बहु दुःखद तुमचे आतांचे मन्त्रं-वर्ण होतात ॥ ६ ॥
करिसि सपत्नगुणंस्तुति, मानिसि रिपुवृद्धिला स्ववृद्धि नृपा
व्यर्थ अपत्यें कां हीं? . कांहीं यांवरि कसी नसेचि कृपा''॥
मज्ञाचंक्षु ह्मणे, ''मज पडतो संकोच फार विदुराचा ॥
सर्वहि हेतु सुखांचा स्वापक्षाचा तसा न विदुराचा ॥ ८॥
पांडव-गुण-वर्णन तें विदुर-मनो-धारणाऽर्थ, हें साचें, ॥
वरि सरस,आंत नीरस, मद्भाषण मित्र होय फेंसाचें ॥९॥
इनकांत काय होतो मन्दाक्षाच्या त्यजून काच मना ॥
मज हित तूंचि, न धर्म, प्राणाच्या तो करील आचमना१
दुष्करहि करीन; वदा, धरिला स्व-मनांत निजहितोपाय
छेदावा गति-हेतुहि जो विषरुगदुंष्ट निजहि तो पाय!''११
स्व-मत सुयोधन सांगे, ''भेदावा द्रुपद भूंरि-धन-दानें ॥
येणें कोण चळेना? काय महातरु चळेल न नदानें ॥१२॥
कीं जें अन्योन्य असे पावेल प्रेम अन्तं, राया तें ॥
जेणें योजावें सा पांचांत रुयादि अन्तरांयातें ॥ १३ ॥
कीं भीम मारवावा देववुनी क्ष्वेंडं हेंचि भद्र हित ॥

१. पांडवांच्या चिंतेनें.२ सुकविलेलें अकूं इ० वस्तु. ३मनलनींचीं अक्षरें. ४ शत्रूंच्या गुणांची स्तुति. ५ धृतराष्ट्र. ६ ज्ञात्याचा. ७ विदुराची मर्जी राखण्याकरितां. ८ सूर्यकांत. ९. गमनास कारण. १० विषरूप रोगानें दूषित.११.पुष्कळ द्रव्याच्या देण्यानें. .२ नाश. १३ विघ्नाला. १४ विष. १५ सुख.

मरतीलचि, वांचोनिहि काय? शवंचि ते समस्त तद्रहित"
ऐशा सांगे तो खळ मूर्ख पित्याजवळि नैककूपाया ॥
सुविचार-हंस भेटति कैसे कुविचार-भेक-कूपा या ॥१५॥
कर्ण ह्मणे "राया हें व्यर्थ, जसें बुद्धि-हीन मृगपोर ॥
योजावें पढवुनि वध- युक्ति विदारावयासि मृगपोर १६॥
तों वणवा विझवावा, जों भेटि तथा दिली नसे वातें ॥
यदु-बळ नभेटतां अरि मारा, जें अन्य मत, न सेवा तें१७
ऐसें स्व-मत तुह्मांला कथितों मी आप्त ह्मणुनि मायेनें ॥
मज आजि आर्जिनें फळ- सिद्धि दिसे जसि तसी न मायेनें"
धृतराष्ट्र ह्मणे "कर्णा, कथितों शक्रासि जीव जेंवि हित
कीं यदुवरांसि उद्धव, सांगसि मज तूं तसेंचि जें विहित
मग भीष्म-द्रोण-विदुर- सम्मत घ्याया समीप आणविले
त्यांला वृद्ध-सुयोधन- कर्णांनीं निज-विचार जाणविले२०
गांगेय ह्मणे "वत्सा, गांधारी-नन्दना स्व भावांसीं ॥
न बरा विरोध दुष्टां- सींहि, करिल कोण सु-स्वभावांसीं
मज ते तुह्मी सम, जसा धृतराष्ट्र, तसाचि पाण्डुराजा गा
कुरुवंश हा जयास्तव सुयशा डिंडीर-पांडुरा जागा २२॥
तुमचें, तसेंचि त्यांचें राज्य, तयां भाग द्या, समन्यूनें ॥

१ प्रेत. २ भीमरहित. ३ अनेक वाईट उपाय. ४ दुष्ट विचार-रूप बेडूक ज्यांत अशा कूपाला ह्म० दुर्योधनाला. ५ हरिणाचें पोर. ६ मृगप- उर ह्म० सिंहाचें हृदय. ७ युद्धानें. ८ कपटानें. ९ बृहस्पति. १० श्रीकृष्णाला. ११ वृद्ध धृतराष्ट्र. १२ फेंसा प्रमाणें शुभ्र. हें सुयशाचें विशेषण. १३ सम किंवा न्यून हें अंशाचें विशेषण.

अंशें, अनिष्ट धरितां धन्व करीं अर्जुनें समन्यूनें ॥ २३ ॥
वैरें भस्म करावें न कुरु-कुळा, जेंवि कानना दावें ॥
यश, सुख, पुण्य, मिळे; मग बंधूनीं कां न नीट नांदावें?
साम-जळें प्रक्षाळा, व्याकुळ करितें महाऽपयश मातें ॥
तसाहि सन्मन धरितें पुनरपि वरितें महा पय शमातें॥ २५
साधील हरिमुखींचा कोणी घालोनि हात कवळा हो ॥
दुर्मिळ पांडुसुतामिष, 'न तुह्मी व्हा आत्मघातक,वळा हो"
द्रोण ह्मणे "धृतराष्ट्रा, पुसतां, जें युक्त, तेंचि सांगावें ॥
सुजनीं, सुजनें त्यागुनि हरिगीत ग्राम्य-गीत कां गावें२७
तिकडे साम-पटु पुरुष शीघ्र तुह्मांकडुन आत्मसम जावा॥
द्या अर्धराज्य, त्यांला आणा, चित्तीं धरोनि समजावा२८
धाडा उत्तम वस्त्रें, रत्नाऽलंकार, हार, अथवा जी ॥
हे संपत्ति समर्पा, प्रेषा पत्ति द्विपेंद्र रथ वाजी" ॥ २९ ॥
कर्ण ह्मणे "मेळवुनी प्रभुपासूनी प्रभूत धन मान ॥
बहु अंतरंग होउनि करिती स्वाऽर्थार्जनीं न अनमान ३०
प्रभुचें नकाथाते आपण यद्यपि नय-धर्म-पटु तथापि हित॥
अद्भुत हितशत्रुत्व न उमजे सद्रीतिसत्कथापिहित॥ ३१॥

---

१ धनुष्य. २सक्रोध, अशानें. ३वणव्यानें. ४सख्यरूप उदकानें. ५ उत्साहाला. ६ शांतीला. ७ ग्रासाला. ८ पांडवरूपी मांस. ९ गांवढळ गाणें लावण्यावगैरे. १० सख्य करण्यांत कुशल. ११ समजून. १२पाठवा. १३ पायदळ. १४ हत्ती. १५घोडे. १६पुष्कळ. १७जिवलग. १८नीति व धर्म ह्यांत निपुण. १९हित दाखवून शत्रुत्व करणारे. २०उत्तम रीति व उत्तम कथा यांनीं आच्छादित, प्रभु.

शठ-मित्र-मंत्र-पान प्राज्ञ-मतें परम विषम रायाला ॥
हें घडतां नलगेचि भाशावें इतर विष मरायाला ॥ ३२ ॥
शिष्ट ह्मणति 'दिष्ट खरें सुख-दुःखद विष्टपीं' जसें इष्ट॥
किंवा अनिष्ट करितें, मित्र तसें, अन्य कल्पन क्लिष्ट,३३॥
लोकांत सावधपणें, शब्दें, हित अहित वोळखा वागा'॥
दुर्योधना सख्या, बहु बोलुनि म्यां काय बोळ खावा गा?
द्रोण ह्मणे "आह्मी हित- शत्रु, न तूं, सुप्त-सर्प तुडवाया॥
सांगसि जो दाटूनी व्यसन-विष-महार्णवांत बुडवाया ५
रे कर्ण, दीर्घदर्शी जो, तोचि मनुष्य, अन्यथा नरसा ॥
दिसला, तरि पशु, ज्या दे,मातेचें त्या न अन्य थान रसा
सेवितया, वृद्धाचें मंत्रित हित, हित तसें न तरुणाचें ॥
विष ह्मणसि कसें त्याला, अमृताऽधिक उक्त जें सकरुणाचें
झाला असतां प्राप्त क्षयनामा काळ-वल्लभ व्याधी ॥
क्षीणायुलाचि वाटे वैद्याची स्वाहिताचि भव्या धी" ३८॥
विदुर ह्मणे"दादाजी, करिताहे ज्यासि आ पतितें ऊर्नी॥
पाजिलियाहि धरावें तिळभरहि न जेंवि आप तितऊर्नी
तैसेचि हे, गुरूक्ता तापत्रयतप्त सुज्ञ आ पसरी ॥

१ ठक अशा मित्राच्या मसलतीचें सेवन. २ सुज्ञांच्या मतानें. ३ दुःसह. ४ दैव. ५ जगांत. ६ तर्क. ७ असंगत. ८ निजलेला. ९ संकटरूप विषाच्या महासागरांत. १० सेवन करणारास. ११ काळाचा मित्र. १२ज्याचें आयुष्य सरलें त्यास. १३आपल्या अकल्याणाची. १४ ज्या आपासि ह्म० उदकाला. १५ पडलेला. १६ उनांत. १७ उदक. १८ चाळणींनीं.

जडचि नघे, ज्याची कारे अमृत न,सुरसिंधुचेंहि आप सरी
भीष्मोक्तासि न देसी मन, देउनि काय त्यांविना कर्ण॥
गुरुमूकासहि तुमचा हितकरवर सूक्त मानिना कर्ण ॥
काय न हितवाग् गुरु हे, हितवागूं गुरुहूनि काय गा बाळ
टांकूनि सार मुझा, गोळा करितोसि काय गाबाळ ४२॥
दुर्योधनकर्ण-शकुनि-मंत्र महा-घात-कर अगा राया ॥
बालोक्तीं वश होउनि लाविसि शोकाग्निकां अंगारा या
पूर्वज-संपादित; जें करितो ज्ञाता भला जतन यश तें॥
तुझिया तों लोभ-हत- ज्ञानें त्यजिलीच लाज तनय-शतें
पांच न ते, पांचशतें, पांडुतनय वीर-धीर-हीरमणी ॥
हे काच साच नाचति, परि राज्यश्री न मंदधी-रमणी ४५
धर्मी युधिष्ठिर निरत, युधिष्ठिरीं स-बळ वृष्णि-वर शौरी
त्या शौरिच्याचि ठायीं विजयश्री, जेंवि शंकरीं गौरी ४६॥
यदु-सिंह सहाय जयां, त्यांला वधितील बाळ हे राया, ॥
न समर्थ वक्रनेत्रें पांडुकुमारांसि काळ हेराया ॥ ४७ ॥
तैं या कुळाहिताच्या त्वां केलें दृढ न मानस त्यागा ॥

---

१ गंगेचें. २ बरोबरी. ३ त्या मनावांचून. ४ कान. ५ हित करणारांमध्यें प्रमुख. ६ हितवचन. ७ हितवचन बोलणारे. ८ मूर्खाच्या भाषणाला. ९ गृहाला. १० लोभानें नष्ट झालें ज्ञान ज्याचें. ११ शूर व स्थिरचित्त अशा पुरुषांमध्यें हिरे. १२ अल्पबुद्धीचे पुरुषाची स्त्री. १३ बलरामासहित. १४ यादवांत श्रेष्ठ. १५ श्रीकृष्ण. १६ पार्वती. १७ पाहण्यास. १८ कुळांचा शत्रु दुर्योधन, त्याच्या.

अद्यापि तरी राया ती माझी उक्ति मान सत्या गा” ४८
धृतराष्ट्र ह्मणे “विदुरा, सर्वज्ञा, भरत-कुळ-हिता, भ्रात्या,
युष्मद्वचनां[1] भजतों मी, जेंवि भजे शिखी[2] हिताभ्रांसा[3]
यास्तव मज लावितसे आचार्य, द्रोण, बोल तातहि[4] तें ॥
कर्म कशास? अगा, जे हिंत वचनें तेचि बोलतात हिंतें ५०
माझेचि पुत्र पांडव, त्यांचें, यांचेंहि, होय सम राज्य ॥
वैराऽग्नि पेटवाया दाटुनि सिंचील? कोण समराज्य ५१
जा, पांडव घेउनि ये, जें लागेल प्रभूर्त वसु,ने तें ॥
पाहोत तूर्ण, विदुरा, भीष्म द्रोण प्रभू तव सुनेतें ॥ ५२ ॥
मान्य बृहस्पतिला तूं, वक्त्यांचा साधुराय, काव्यांही[11] ॥
आह्मांवरी प्रसन्न[12]- स्वांत करीं बंधुनायका, व्याही”॥५३॥
राजाज्ञेनें भेटे विदुर द्रुपदा नृपा सदिष्टातें[13] ॥
मग पांडवबलभद्र- प्रभुसहिता सांवळ्या सदिष्टातें[14] ॥ ५४॥
वस्त्राऽलंकारांहीं द्रुपदप्रमुखांसि कवि[15] अळंकारी ॥
विदुरप्रियार्थ सर्वां सह घे तो भोजकुळकंळकारी[16] ॥५५ ॥
विदुर ह्मणे, द्रुपदातें “तुज ह्मणतो यां[17] मुखें असें व्याही[18] ॥

१ तुमच्या भाषणाला. २ मोर. ३ हितकारक मेघाला. ४ भीष्म देखील. ५ मित्र. ६ हितें, वचनें यांचें वि० ७ युद्ध हेंच तूप. ८ पुष्कळ. ९ द्रव्य. १० लौकर. ११ शुक्राचार्याला. १२ प्रसन्न मन ज्याचें तो. १३ दैवशाली द्रुपदाला. १४ साधूंचें हित करणाऱ्या श्रीकृष्णाला. १५ सुज्ञ विदुर. १६ भोजकुळास कलंक लावणारा कंस, त्याचा शत्रु श्रीकृष्ण. १७ या विदुराच्या मुखानें. १८ धृतराष्ट्र.

नातें तुझें मधुर हें, न रसा मधुरत्व देवसेव्याही ॥ ८६ ॥
नंदननामें सुत, सुकृत केलें त्वां हें करूनि नव नातें ॥
श्रवणें जसी सुखदता, या आजि सुरांचियाहि न वनातें॥
सीतेस्तव अर्कातें, कृष्णेस्तव कीं स्व वंश, सोमातें ॥
बहु मान्य आजि, राया, यावरि सुतविरह हा जसो मातें
यामागें न तसें मज आजि जसें दुःख एक गा राया ॥
कृष्णाविलोकनसुखा पात्र न, गारा नसोनि गारा या८९
ज्यांहीं साकेतींचें श्रुत केलें कुतुक, नरवरा, ते तें ॥
या गजपुरीं स्मरोत प्रेक्षुनि सस्त्रीक नर वरातेतें" ॥९०॥
द्रुपद ह्मणे "विदुरा, म्यां काय वदावें ?तुला सकळ कळतें
प्रेक्षकमन बहु चरणें चुरितां वंद्या फुलास कळकळतें ९१
वर्तेन तसेंचि, जसें विहित तुह्मीं परम आप्त सांगाल ॥
अमृत भरवितां मकृपें फुगवील स्वहितकाम कां गाल"९२
धर्म ह्मणे "ताता, तूं, द्रुपदनृपति, राम, कृष्ण, परम हित
सांगाल तसेंचि करूं, आह्मां न तुह्मांपरीस परमहित"९३
कृष्ण "ह्मणे धर्मा, जा, कीं आला न्यावया स्वयें चुलता

१ देवांनीं सेवन करण्यास योग्य रस जें अमृत त्याला. २ नंदन ह्म० आनन्दकारक. नन्दन हें नाम सुताला व नन्दन वनाला देतात. त्वां हें नव नातें करून सुताला दिलेलें नन्दन हें नांव आज सुकृत ह्म० यथार्थ केलें. ३ सूर्याला. ४ चन्द्राला. ५ अयोध्येचें. ६ आत्महितेच्छु. ७ अत्यन्त मान्य.

अद्यापि तरी राया ती माझी उक्ति मान सत्या गा" ४८
धृतराष्ट्र ह्मणे "विदुरा, सर्वज्ञा, भरत-कुळ-हिता, भ्रात्या,
युष्मद्वचनीं भजतों मी, जेंवि भजे शिखी हिताभ्रां सा
यास्तव मज.लावितसे आचार्य, द्रोण, बोल तातहि तें ॥
कर्म कशास? अगा, जे हित वचनें तेचि बोलतात हितें५०
माझेचि पुत्र पांडव, त्यांचें, यांचेंहि, होय सम राज्य ॥
वैराऽग्नि पेटवाया दाटुनि सिंचील? कोण समराज्य ५१
जा, पांडव घेउनि ये, जें लागेल प्रभूत वसु,ने तें ॥
पाहात तूर्ण, विदुरा, भीष्म द्रोण प्रभू तव सुनेतें ॥ ५२ ॥
मान्य बृहस्पतिला तूं, वक्त्यांचा साधुराय, काव्याही ॥
आह्मांवरी प्रसन्न स्वांत करीं बंधुनायका, व्याही"॥५३॥
राजाज्ञेनें भेटे विदुर द्रुपदा नृपा सदिष्टातें ॥
मग पांडवबलभद्र- प्रभुसहिता सांवळ्या सदिष्टातें ॥ ५४॥
वस्त्राऽलंकारांहीं द्रुपदप्रमुखांसि कवि अळंकारी ॥
विदुरप्रियार्थ सर्वां सह घे तो भोजकुळकंळकारी ॥५५ ॥
विदुर ह्मणे, द्रुपदातें "तुज ह्मणतो या मुखें असें व्याही ॥

१ तुमच्या भाषणाला. २ मोर. ३ हितकारक मेघाला. ४ भीष्म देखील. ५ मित्र. ६ हितें, वचनें यांचें वि० ७ युद्ध हेंच तूप. ८ पुष्कळ. ९ द्रव्य. १० लोकर. ११ शुक्राचार्याला. १२ प्रसन्न मन ज्याचें तो. १३ दैवशाली द्रुपदाला. १४ साधूंचें हित करणाऱ्या श्रीकृष्णाला. १५ सुज्ञ विदुर. १६ भोजकुळास कलंक लावणारा कंस,त्याचा शत्रु श्रीकृष्ण. १७ या विदुराच्या मुखानें. १८ धृतराष्ट्र.

नातें तुझें मधुर हें, न रसा मधुरत्व देवसेव्याही ॥ ५८ ॥
नंदननामें सुत, सुकृत केलें त्वां हें करूनि नव नातें ॥
श्रवणें जसी सुखदता, या आजि सुरांचियाहि न वनातें॥
मीतिस्तव अर्कातें, कृष्णेस्तव कीं स्व वंश, सोमातें ॥
बहु मान्य आजि, राया, यावरि सुतविरह हा जसो मातें
यामागें न तसें मज आजि जसें दुःख एक गा राया ॥
कृष्णाविलोकनसुखा पात्र न, गारा नसोनि गारा या५९
ज्यांहीं साकेतींचें श्रुत केलें कुतुक, नरवरा, ते तें ॥
या गजपुरीं स्मरोत प्रेक्षुनि सस्त्रीक नर वरातेतें" ॥६०॥
द्रुपद ह्मणे "विदुरा, म्यां काय वदावें ?तुला सकळ कळतें
प्रेक्षकमन बहु चरणें चुरितां वंद्या फुलास कळकळतें ६१
वर्तेन तसेंचि, जसें विहित तुह्मीं परम आप्त सांगाल ॥
अमृत भरावितां सकृपें कुशवल्लि स्वहितकाम कां गाल"६२
धर्म ह्मणे "ताता, तूं, द्रुपदनृपति, राम, कृष्ण, परम हित
सांगाल तसेंचि करूं, आह्मां न तुह्मांपरीस परमहित"६३
कृष्ण "ह्मणे धर्मा, जा, कीं आला न्यावया स्वयें चुलता

---

१ देवांनीं सेवन करण्यास योग्य रस जें अमृत त्याला. २ नंदन ह्म० आनन्दकारक. नन्दन हें नाम सुताला व नन्दन वनाला देतात. त्वां हें नव नातें करून सुताला दिलेलें नन्दन हें नांव आज सुकृत ह्म० यथार्थ केलें. ३ सूर्याला. ४ चन्द्राला. ५ अयोध्येचें. ६ आत्महितेच्छु. ७ अत्यन्त मान्य.

धृतराष्ट्र वांचला त्वत्- कुशळें, नाहीं तरी उरीं उलतां६४
कोणेंहि पाविजेल स्वप्नींहि विनाश न विदुराधीनें ॥
व्याकुळ होऊं देइल नतुह्मां हा साधु कवि दुराधीनें" ६५
प्रणतां देतें ज्याच्या पदपद्माचें सदा रज गतीतें ॥
त्या प्रभुमतें परततां बहु सुखविति ते सदारें जगतीतें ६६
कृष्णग्रजावरज बळ- कृष्णाश्रित करुनि कीर्तिला जतन
कृष्णात्मजकुलनंदन कृष्णापति वीर पावले वतन॥६७॥
धृतराष्ट्रनृपप्रहित द्रोणकृपविकर्णचित्रसेनांहीं ॥
नगरांत आणिले ते पांडव वेष्टूनि चित्र सेनांहीं ॥ ६८ ॥
पौर ह्मणति " जसि द्यावी येउनि गहना प्रभा वसंतानें
तसि पांडुच्या दिली या नगरा अतुलप्रभावसंतानें" ६९
ह्मणति स्त्रिया "पुरश्री जाउनि समजाउनी स्वयें भार्या
होउनि घेउनि आली, वाटे, द्रुपदात्मजा नव्हे, आर्या ७०
पांडव नव्हेत, हे घन, यांची हे सहचरी सुतनु शंपा ॥
या स्वविरहदवहतपुर- विपिनीं केली उदंड अनुकंपा ७१

१ फुटला असता. २ विदुराधीन मनुष्यानें. ३ दुष्टचिंतनें. ४ स्त्रीसहवर्तमान. ५ कृष्ण ह्म० अर्जुन, त्याचे अग्रज धर्म व भीम, आणि अवरज नकुल व सहदेव. ६ रामकृष्णांचे आश्रित. ७ कृष्ण ह्म० व्यास, त्याचा आत्मज पांडु, त्याच्या वंशांतील पुत्र पांडव. ८ पाठविलेले. ९ वनाला. १० अनुपम पराक्रमी पुत्रानें. ११ सखी. १२ सुंदर शरीराची. १३ वीज. १४ आपला वियोग हाच वणवा. त्यानें नष्ट झालेलें पुर हेंच अरण्य, त्यांत. १५ दया.

मितकाक मानसश्री- कर नोहे करुनियां अधं मराळां ॥
शालि कनकें पात्रोचित न धरुनिहि सुवृत्तता अधम राळा
प्रभु राम कृष्ण हे तों चिंतामणिचे श्रिता जना वाडे ॥
अपत्सरितुत्तारक धर्माचे आप्तराज नावाडे". ॥ ७३ ॥
ऐसें श्रवण करीत प्रियजनहृत्सरसिजांसि फुलवीत ॥
उलवीत असदुरांतें कुरु-राज्य-श्री-मनासि भुलवीत॥७४॥
जावुनि पांडव भीष्म- प्रमुखगुरु-जनाचिया पदीं नमनें ॥
करुनि निज प्रासादीं- माजि सुखें राहिले अदीनमनें ७५
कांहीं काळ कुरु-पुरीं होते, मागें तयांसि मग राजा ॥
अंध ह्मणे राज्यार्ध स्वीकारा, या त्यजूनि नगरा, जा ॥
राज्य करा, नगर रचा, वसत्या वासींहि खांडवप्रस्थ ॥
चांद्रांची वृद्धि असो, नांदा सानंद सानुग स्वस्थ ॥७७॥

१ पांढरा कावळा. २ मानस सरोवराला शोभा आणणारा. ३ खालीं. ४ हंसाला. ५ शालीनामक धान्य. ६ सुवर्णपात्रांत राहण्यास योग्य. ७ उत्कृष्ट वर्तुलाकारता. ८ हें एक धान्य आहे. ९ विपत्तिरूप नदीच्या परतीरास नेणारे. १० आप्तांत श्रेष्ठ. ११ नौकावाहक. १२ प्रियजनांच्या हृदयरूप कमळास. १३ फोडीत. १४ शत्रूंच्या हृदयाला. १५ राजवाड्यांत. १६ उदार मनानें. १७ वसतीस योग्य. १८ इंद्रप्रस्थ. १९ चंद्राची वृद्धि तुह्माला असो.

भ्रात्यांत पुन्हा विग्रह न प्रकटावा, न पूर्व तापावे, ॥
कुलज-विरोधें संतत ताप गुण मनीं अपूर्वता पावे[1][2]॥७८॥
वंदुनि पित्यासि साऽच्युतें[3] पांडवहि चतुर्मुखांडवप्रस्था[4] ॥
स्व-यशासि घालवाया बाहिर, गेले स्वखांडवप्रस्था[5] ७९
तेथें त्रिभुवन[6]-शिल्पी प्रभु आपण कथुनि युक्तिला, पुर तें,
जें रचवी धर्माचें, निरुपम झालें मसेल कां पुरतें ॥८०॥
प्रभु पुर असें रची कीं, हरिसा सांनंद[7] धर्मसुत[8] राहो ॥
सर्वजनांसहि दुस्तर सुरभोगेच्छापगाहि[9] सुतरा[10] हो ॥८१॥
जें प्रभु-दर्शन दुर्लभ कांमित[11] नाकींहि[12] तेंहि तें पुर वी[13]॥
मग कोणतीं न संश्रित- लोकांचीं कामितें हि तें पुरवी॥
तें न पुर, प्रभुनें रस- पूर्ण स्व-जनासि वाढिलें पात्र ॥
चोळिति निजागुणें[14] कर बहु मलिन-प्रकृति मक्षिका मात्र
स्थापुनि सन्मणि-कनकें[15]- प्रासादीं पांडवांसि राम हरी ॥
गेले द्वारवतीतें[16] गात्यांचा श्रम यदीय[17] नाम हरी ॥८४॥

---

१ पूर्वज. २ अ, हा वर्ण पूर्वी असणें. म्ह० अनुताप. ३ श्रीकृष्णासह. ४ चतुर्मुख–अण्ड-वप्रस्थ म्ह० ब्रह्मांडरूप तटावर राहणारें, अशा. ५ आपल्या इंद्रप्रस्थ नगरास. ६ त्रिभुवन तयार करणारा कारागीर. ७ आनंदानें. ८ यम पुत्र. ९ देवभोगांची इच्छा हीच नदी. १० तरण्यास सुलभ. ११ इच्छित. १२ स्वर्गांत ही. १३ प्रसवे. १४ आपल्या दुर्गुणानें. १५ उत्तम रत्नें व स्वर्ण यांनीं तयार केलेल्या वाड्यांत. १६ द्वारकेस. १७ ज्यांचें.

अध्याय ३७ वा.

सारांश.

[१—१०४] पांडव खाण्डवप्रस्थ येथें जाऊन राहिले. तेथें त्यास नारद भेटला. तो ह्मणाला "एक स्त्री, व तुह्मी पांच असामी आहां. करितां परस्परांत वैर उत्पन्न होणार नाहीं अशी वर्तणूक करा; नाहींतर सुंदोपसुंदांप्रमाणें नाश पावाल." तें ऐकून धर्म ह्मणाला. "आह्मां पैकीं प्रत्येक क्रमें करून द्रौपदीचें सेवन करील. तो द्रौपदीसह एकांतांत असतां त्यास जो कोणी पाहील त्यानें ब्रह्मचर्य धारण करून बारा वर्षे वनवास करावा. पांडवां कडून वरील नियम करवून नारद निघून गेला.

त्या वर एके दिवशीं एका ब्राह्मणाच्या गाई चोरांनीं नेल्या. तो ब्राह्मण ओरडत राजा कडे आला. त्या वेळीं धर्मराज द्रौपदीसह एकांतीं होता. त्याच मंदिरांत अर्जुनाचीं शस्त्रास्त्रें होतीं. तीं घेऊन अर्जुनानें चोरांचा वध केला. व गाई ब्राह्मणास दिल्या. पुढें एकांतांत धर्म व द्रौपदी ह्यांस पाहिलें, त्या बद्दल अर्जुन धर्मास विचारून तीर्थाटनास गेला. तो गंगाद्वारीं गेला असतां, तेथें त्यानें कौरव्यनामक नागाची कन्या उलूपी व चित्रवाहनकन्या चित्रांगदा ह्यांस वरिलें. मग द्वारकेस जाऊन सुभद्राहरण केलें. सुभद्रेस अभिमन्यु हा पुत्र झाला.

द्रौपदीस ही क्रमें करून प्रतिविंध्य, सुतसोम, श्रुतकर्मा, शतानीक व श्रुतसेन असे पांचांपासून पांच पुत्र झाले.

एका समयीं पांडव यमुनेंत क्रीडत होते. तेथें अग्नि, ब्राह्मणवेषानें आला. श्वेतकि राजानें यज्ञ केला. त्यांत त्यानें बारावर्षें पर्यंत तुपाची धार अग्नींत धरिली. तेणें करून तो रोगी झाला होता. तो औषधाकरितां खाण्डववन खावयास मागूं लागला. तें वन इंद्राचें होतें. अग्नीनें श्रीकृष्णास सुदर्शन चक्र व अर्जुनास अक्षय भातें, गांडीवधनुष्य व विजयी रथ दिला. त्या रथांत बसून कृष्णार्जुनांनीं इंद्राशीं लढून त्याचा पराभव केला. व अग्नीस खाण्डववन देऊन संतुष्ट केलें.

इंद्रप्रस्थीं राया, धर्माला ह्मणति लोक "हा राम ॥
साधु, विवेकी, कामद; अधिक न जड कल्पभूरुहाराम[1] १॥
न पराचें, आवडलें धर्माचें त्या प्रजेसि नव राज्य ॥
रसनेसि[2] वराज्य[3] जसें गव्यचि[4], माहिष[5] गमेल न वराज्य २
तेथें नारद आला, पूजूनि तयासि धर्म तन्नमना[6] ॥
कृष्णेसि आणवी, ती वंदी, मुनि होय सु-प्रसन्नमना ॥३
तीस ह्मणे"सति पतिप्रीति-[7] रतिदा हो, राज्ञिपुत्र हा राजा

१ कल्पवृक्षांचा बाग. २ जिभेला. ३ उत्तम तूप. ४ गाईचें. ५ ह्मशीचें. ६ सुप्रसन्न मन ज्याचें तो. ७ पतीचा मनोरथ पूर्ण करणारी.

साऽनुज नांदो तुजसीं चिर, विरह नसो, करा विहारा, जा"
कृष्णा जाय, मग ह्मणे श्रीनारद पांडवांसि "पौरवं हो
नयशील-धर्मरक्षा- प्राप्त तुह्मां सत्सभेंत गौरव हो ॥ ६ ॥
एक स्त्री, पांच तुह्मी, भेद घडेना असी करा नीती ॥
प्रीति-क्षतिकरं-विषयां- पासुन बहु साधुमानसीं भीती ॥
धर्मा, एकस्त्रीच्छु भ्राते भेदाभि पावले मागें ॥
ऐकात्म्येही मेले, ऐकावें तें तुवां महाभागें. ॥ ७ ॥
कनक-कशिपु-कुळ-संभव होते सुंदोपसुंद, ते देहें ॥
कीं नामें भिन्न; मनें एकचि, विख्यात अद्भुत-स्नेहें ॥८॥
ब्रह्मांडाचा स्वतप- स्तेजें अतितप्त करुनि ते मग्र ॥
परमेष्ठि-वरें झाले अतुळ- बळें स्वेतरांखिलावध्य ॥ ९ ॥
त्रस्त-तर-सुर-प्रार्थित- विधि-वचनें चतुर विश्वकर्मा तें ॥
व्यसन हराया, द्याया निज-कौशल्यें सुरांसि शर्मातें १०
लोक-त्रय-स्थ तिळ तिळ उत्तम लावण्य मेळवुनि यत्नें ॥
स्त्रीरत्न रची, जाणों अवयव ते न, खचिलींच तीं रत्नें ११

१ पुरुवंशोत्पन्न पांडवहो. २ नीति व सदाचरण यांनीं केलेलें जें धर्मरक्षण, त्या पासून मिळालेलें. ३ स्नेहाचा नाश करणाऱ्या विषयां पासून. ४ एका स्त्रीची इच्छा करणारे. ५ एक चित्ताचें. ६ दैवशालिपुरुषानें. ७ हिरण्यकशिपूच्या वंशांत जन्म ज्यांचें ते. ८ ब्रह्मदेवाच्या वरानें. ९ आपणां हून इतर सर्वां कडून मारले जाण्यास अशक्य. १० अति पीडा पावलेल्या देवांनीं प्रार्थिलेल्या ब्रह्मदेवाचे वचनानें. ११ सुखाला. १२ तीन्ही लोकांतील.

नामें तिलोत्तमा ती, लावण्य तिचें नृपा, अपारचि तें ॥
जणें वेधावेंचि क्षण तरि, जें मन महातपा रचितें ॥१२॥
तीस ह्मणे द्रुहिण "अये देवि, त्रैलोक्यसुंदरि, पुनीते, ॥
वारीं ताप, जगा जे दिधले सुंदोपसुंदरिपुनीं ते" ॥१३॥
ती, भुलले सुरहरिहर पाहुनि लोकैकसुंदरा, ज्याला ॥
ब्रह्मनियोगें दावी तें मोहक वदन-सुंदराजाला ॥ १४ ॥
विंध्यवनीं ललनाजनं- परिवृत ते दैत्यराज पीतसुर ॥
स्वर्गाधिपत्य साधुनि होते स्व बळें करूनि भीत सुर॥१५
पुष्पावचयव्याजें, जैसी चपळा घनीं, वनीं चपळ ॥
फिरतां, तिला पहातीं, स्थिर पाहुनि बैसती न नीच पळ
अवलोकितांचि चित्तें तद्रूपीं जेंवि सुंद रमला हो ॥
उपसुंदही ह्मणे 'हें प्राप्त स्त्रीरत्न सुंदर मला हो'॥१७॥
धांवुनि धरिति कर तिचे सोडुनि सुंदोपसुंद रीतीतें ॥
दोघांचेंहि कटाक्षें अनुमोदी कृत्य सुंदरी ती तें ॥ १८ ॥
सुंद ह्मणे "म्यां वरिली, सर परता, धरुनि हात तो डावा
गुरुदारधर्षणोद्यत जो, तो लागेल हात तोडावा ॥ १९ ॥
उपसुंद ह्मणे "माझी न करावी धर्महानि करकरुनी ॥
कां धरिला मृदुकर? सर,हरहर! मरसील हा निकर्म करुनी"

१ ब्रह्मदेव. २ हे. (अव्यय.) ३ पवित्र. ४ ज्या वदनाला, पाहुनि सुरहरिहर भुलले, तें वदन, ती लोकैक सुंदरा, ब्रह्मनियोगें सुंदराजाला दावी. ५ ब्रह्मदेवाचे आज्ञेनें. ६ स्त्रीजनांनीं वेष्टिलेले. ७ सुरा ह्म० मद्य प्यालेले. ८ फुलें वेंचण्याच्या निमित्तानें. ९ वीज.१०गुरुजनाचे स्त्रीला स्पर्श करण्यास सिद्ध झालेला. ११ हें अयोग्य कर्म.

सुन्द जसा, उपसुन्दहि दे, देत्यातें जसें गगन गाळी ॥
ज्यासि अमर्ष रुचे,तो अन्ध विवेकासि कां मग न गाळी
सुन्दीं जैसा काम क्रोध उठे, तदनुजीं तसाचि तदा ॥
बिम्बप्रतिबिम्बचि ते, घे ज्येष्ठ, कनिष्ठही तसीच गदा २२
सुन्दाची उपसुन्दीं, उपसुन्दाची गदा पडे सुन्दीं॥
तन्मरणमुदुद्धासें गणपतिच्या कळ नुठेल कां तुन्दीं॥२३॥
परम सखे होते, परि एक-स्त्री-रत्न-भोग-कामुक ते ॥
मेलेचि, जरि न ऐसें करिते, तरि जीवनासि कां मुकते?३४
ह्मणुनि तुह्मी स्व-स्नेह-प्राण-यशो-व्यय न होय, सुख वाढे,॥
ऐसें वर्ता बुध हो, कटुहि मदुपदेश हित,जसे काढे" ॥२५
पांडव ह्मणति "गुरुवरें हित कथिलें,अमृत पाजिलें कानीं
अवलोकिला बहुदिसां राजर्षी पांडु आजि लेंकांनीं ॥
आह्मांत जो द्रुपदजा- सहिता पाहेल केलिच्या भवनीं ॥
तो ब्रह्मचारि-धर्में वर्तेल द्वादशाब्द-काळ वनीं" ॥ २७ ॥
समयं असा करवुनि मुनि गेल्यावर एकदां असें घडलें ॥
गोधन कोणा एका विप्राचें दस्युच्या करीं पडलें ॥२८॥
तो द्विज शक्रप्रस्थीं हाका मारी ह्मणे" अगा राया, ॥

---

१ शिव्या. गगनास शिव्या देणारला तें उलट शिव्या देतें ह्म० प्रतिध्वनि होतो. २ क्रोध. ३ तत्- मरण-मुद्-उद्धास. ह्म० त्यांच्या मृत्यूच्या आनंदानें आलेलें मोठें हांसें ४ पोटांत. ५ गुरुश्रेष्ठानें. ६ विलासाच्या. ७ मंदिरांत. ८ नियम. ९ गाईचा समूह. १० चोराच्या

संरक्षितोसि राष्ट्रा- प्रति, कीं तूं आपुल्या अगारा या २९
दुष्ट-विनाशें यश बहु वाढो ह्मणती न, ते खचो राजे ॥
ते साधु भूप, देती सुख साधुजनासि, दुःख चोरा जे ३०
चोरापहृत-ब्राह्मणें[2]- गोधन, निज-कीर्ति-धन उठा राखा॥
न ह्मणो पुनरपि भगवान् राम[3] "क्षत्रिय-कुळा कुठारा[4] खा"
न द्विजगोधन केवळ नेलें, तुमचेंहि सुयश, धांवा हो ॥
धांवा रे पांडव हो, ह्मणतां[5] रक्षाऽर्ह वस्तु कां वाहो"॥ ३२
तें ऐकतांचि "माभै- विप्र" ह्मणे, सदवनैकरस[6] कृष्ण[7] ॥
परि तैं शस्त्राऽगारीं[8], होता श्री-धर्म-भूवर[9] सकृष्ण[10] ॥३३॥
वासवि[11] पडे विचारीं, कैसा हा स्वकृत-नियम मोडावा॥
रक्षण नकरुनि, कैसा विप्राचा अप्रसाद[12] जोडावा ॥३४॥
विप्रार्थचि[13] रक्षावा; लागो निज-नियम-लंघनें शब्द ॥
बारा मारावे वन- वासीं, बुध शतहि सारिती अब्द ३५
निश्चय करुनि असा तो शस्त्राऽगारीं शिरे, नमूनि नृपा॥
धनु घेउनि चोर वधुनि संपादी कार्य करुनि विप्र-कृपा ३६
मग बहुकष्टें धर्में आज्ञा दिधली, सुखें न, वनवासा ॥

---

१ नष्ट होवोत. अनेक वचना बद्दल एक वचन, हें निरंकुशत्व. २ चोरांनीं नेलेल्या ब्राह्मणाच्या गाई. ३ परशुराम. ४ हे परशो. हे विप्र, माभैः ह्म० हे ब्राह्मणा, भिऊं नको. ६ साधूंच्या रक्षणा विषयीं मोठी प्रीति ज्यास. ७ अर्जुन. ८ शस्त्रगृहांत. ९ राजा. १० द्रौपदीसह. ११ वासव ह्म० इंद्र. त्याचा पुत्र अर्जुन. १२ अवकृपा. १३ विप्राचा अर्थ ह्म० वस्तु, गोरूप.

तीर्थाटनीं धनंजय उत्सव पावे सदा नवनवासा ॥ ३७ ॥
त्या तीर्थपरा प्रभुला बहु मानवती सुरर्षि नाकर्षी ॥
कामाकुला उलूपी गंगाद्वारीं जळांत आकर्षी ॥
ती ऐरावत-नागप- वंशजकौरव्य-कन्यका आर्या ॥
नेवूनि नागलोकीं पितृगेहीं होय जिष्णुची भार्या ३९ ॥
चित्रांगदाहि वरिली मणिपूराऽधीश-चित्रवाहनजा ॥
ज्ञात्यास न व्रतच्युति, विषयांचा वाहवि प्रवाह न जा॥
तैशाच पावल्या ज्या होत्या ग्राहत्व अप्सरा शापें ॥
त्या पांचहि उद्धरिल्या तीर्थीं पार्थें हरूनियां पापें ॥४१॥
तीर्थें पाहत पाहत गेला तो वामवि प्रभासा जों ॥
भेटुनि कृष्ण ह्मणे "ये दोघे सुखवूनि यदु-सभा साजों"४२
जो देवाश्रय-गर्वित- मणिसानूप्रतिहि रैवतक दापी॥
तेथें ने, नविसम्बे क्षणही तें इष्ट दैवत कदापी ॥ ४३ ॥
मिरवीत स्वपुरींत प्रभुनें नेला सिताश्व वासवसा ॥
वृष्णि ह्मणति "अर्जुनजी, येथेंचि पुरे करा प्रवास, वसा"

१ तीर्थाटना विषयीं तत्पर अशा अर्जुनाला. २ कामपीडित. ३ ही एक नागकन्या. ४ हा एक नाग. ५ मणिपूरचा राजा चित्रवाहन याची कन्या. ६ व्रतापासून भ्रष्ट होणें. ७ जाला. ८ सुसरीचा जन्म. ९ उत्तर हिंदुस्थानांत एक पुण्यतीर्थ आहे, त्यास. १० देववसतीमुळें गर्विष्ठ अशा मेरूलाही. ११ हा एक पर्वत आहे. १२ ज्याच्या रथाचे घोडे पांढरे आहेत असा अर्जुन.

वसुदेवें आदरिला बहु करुनि तदात्मरंजना भाचा ॥
सर्वत्र मान पावे साधु सखा भक्त कंजनाभाचा[1] ॥ ४५ ॥
कुन्ती-सुतें सुभद्रा नवरी वसुदेव-कन्यका सुरुची[2] ॥
देखिलि अनुजा मनुजाऽकारधरा[3] त्या विरंचिच्या गुरुची[4] ॥
अमृतांशुची[5] अहंकृति सर्व जिच्या नाशिली मुखानें ती ॥
तद्धृतिसें[6] होय त्दद्यीं हाणुनि नयना शिलीमुखा[7] नेती ॥
जाणोनि भाव, भक्त- प्रियकर हांसे, ह्मणे “मन कुलीनें ॥
त्वां नदिलें, परि नेलें करुनि बळ पहा कसें पटु मुलीनें”
पार्थ ह्मणे, “तूं चेत- श्चोर[8], तसीच स्वसा[9] तुझी देवा॥
मोहावा स्मरहर[18],हर हर! तेथें आमुचा किती केवा[10]”॥४९॥
करुनि कृपा कृष्ण ह्मणे “अर्जुनजी, तरि मुलीस पळवा हो
पळ[10] वाहो कोपें बळें[11], हे तनु अतनुज्वरें[12] न पळ वाहो”५० ॥
शीघ्रचर[13] चर[14] प्रेपुनि धर्माज्ञा जाणवूनि मग तीतें ॥
पळवी, पळ वीशानें[15] हरिलीसें[16] वाटवूनि जगतीतें ॥५१ ॥
रैवतनगोत्सवीं[17] ती हरिली, ऐकूनि राम कर चोळी ॥

---

१ कंज ह्म० कमल, नाभीच्या ठायीं ज्याच्या तो श्रीकृष्ण. २ सुंदर. ३ मनुष्याचा आकार धरणारी. ४ ब्रह्मदेवाचा गुरु ह्म० पिता श्रीकृष्ण. ५ चंद्राची. ६ त्याच्या धैर्यास. ७ बाणाला. ८ चित्त चोरणारा. ९ भगिनी. १० पाड. ११ बलराम. १२ कामज्वरानें. १३ जलद चालणारा. १४ दूत. १५ गरुडानें. १६ भासवून. १७ रैवत पर्वताच्या उत्साहांत. १८ शंकर.

नुरवी रिपु-दार-जनीं जो तच्छोभांविरामकर चोळी८२॥
यादव सर्वहि झाले सिद्ध, परि हरि स्वयें न लेश वदे ॥
बळभद्र ह्मणे "ऐका यादवहो, न मन यांत केशव दे॥८३
बसला उगाचि मौन- व्रत धरुनि, स्वस्थ कुतुक पाहतसे॥
थांबा, यासि पुसोंद्या, कां हा स्वाऽतिक्रमासि साहतसे"
ऐसें ह्मणूनि बळ, बळें पळभर तें स्थिर करूनि भावाला॥
आपण पुसे "उगा कां, वद, जाणोंदे त्वदीय-भावाला८९
माझ्या मतें वधावें त्या यदु-कुरु-कीर्ति-नाशका पापा ॥
जेणें भलें ह्मणविलें पाजुनि पय पाळिल्या खळा सापा ॥
आह्मीं, तुझा सखा, या- भावें तो पूजिला सदा सुरसा॥
सर्पा अर्पावें जें, विषपण येतें तया पया सुरसा ॥
ज्यांत सदनें जेवी, भंगी ह्मणोनि दुष्ट त्त्ता तें ॥
न कृतघ्न उपेक्षावा, शीघ्र वधावें अशा प्रमत्तातें ॥ ८८॥
स्वयशोघ्न जो, वधावा. तुज आजि उपेक्षणीय कां गमला
करिसी काय विचार स्पष्टतर स्वमत शीघ्र सांग मला"॥
कृष्ण ह्मणे "दादाजी, पडला आहे असा विचार मला॥
कीं भगिनी-हरणास्तव जिष्णु तुह्मां दुष्ट वध्यसा गमला॥
कन्येच्या लाभाचा निश्चय नाहीं स्वयंवरीं स्पष्ट ॥
द्यावें दान, दिलें तरि, हें कर्महि मानधन-जना कष्ट ९१॥

---

१ त्या रिपुस्त्रियांच्या शोभेचा नाश करणारा. २ दुष्टाला. ३ जेणें सापा, भलें ह्मणविलें. ह्म० जो सापापेक्षां दुष्ट. ४ ज्या गृहांत. ५ उन्मत्ताला. ६ स्वयशाचा नाशक.

धन देवुनि घ्यावी, तरि न अपत्याचा भला करी विकरा॥
चित्तीं या दोषांच्या आणुनि त्या पंडितोत्तमें निकरा६२
युक्त प्रसह्यहरण क्षत्र-प्रभवासि याचि भावानें ॥
यदु-कुरु-कुळ-कीर्तिकरें नवरी हरिली महाप्रभावानें ६३॥
मज तों असेंचि दिसतें, कीं जो धर्मज्ञ, शुद्ध कुळ ज्याचें
तो अन्याय करीना, धर्मींच मन प्रसन्न कुळजाचें ॥ ६४
कीं न पराभव त्याचा श्रीकण्ठ करूं ह्मणेल, तरि त्याला
नाहीं अशक्य कांहीं दृग्पातें भुवन भस्म करित्याला ॥
शक्ति पुरहरावांचुनि पार्थ-परिभवीं नसेचि अन्यास॥
पण न घडतां मरण, कीं मान-धन-जनास युक्त सन्यास॥
नचुके कन्या अन्या कन्या कवणा वरासि अर्पावी ॥
क्षितिधर एकचि, न दुजा, कद्रूहि तशा दुज्या न सर्पा वी
यास्तव मज वाटतसे मुज्ञ प्रेषूनि पार्थ फिरवावा ॥
जिरवावा कोप मनीं भगिनी-सह तो पुरांत मिरवावा"॥
केलें तसेंचि रामें वृष्णिपुरीं लग्न-कार्य साधूनी ॥
पार्थ स्व-पुरा आला गौरविला बन्धु-पौर-साधूंनीं ॥६९॥
कुन्तीतें नमुनि तिची आज्ञा घेवोनि फार शंकितसा ॥

१ भला मनुष्य. २ अत्यंत विचारी अशा अर्जुनानें. ३ समूहाला. ४ बलात्कारानें हरण करणें. ५ क्षत्रियकुलोत्पन्न पुरुषाला ६ महा पराक्रम्यानें. ७ कुलीनाचें. ८ शंकर. ९ दृष्टि फेकण्यानें १० शंकरावांचून. ११ अर्जुनाच्या पराभवाविषयीं. १२ पृथ्वी धरणारा शेष. १३ भयभीत असा.

कृष्णेकडे हळु हळू एकाकी जिष्णु जाय अंकितसा[1]॥७०॥
प्रणयें[2] प्रिया[3] प्रियातें[4] स्मित[5] करुनि ह्मणे तया नरमणीतें[6] ॥
“दृष्टि निवविली आजी. स्व-वियोगें द्या भया न रमणीतें[7]
हा प्रेम-बन्ध पहिला, दुसरा तो प्रेम-बन्ध, दृढ अन्य ॥
भाराचाही बन्ध प्रथम श्लथ[8] होय, जाणती वन्य[9] ॥७२॥
मधुप[10] नव्या नलिनीला[11] सोडुन पहिलीस काय सेवील ॥
कां सद्यः[12] पक्वान्न त्यजुनि रसिक गतरसास[13] जेवील” ॥७३
जिष्णु ह्मणे “ त्वद्रचितें[14] मज मिळतिल हे न गोडवे[15] हास्यें
लागति तुझ्या मुखें हे बोल, जसे शब्द गोड वेदास्यें[16] ॥
हास्यें तुझी सुमति हे सुखविल, सुरसिंधु[17] जेवि गौरीची ॥
मूर्ति धरूनि तुजकडे आली ही प्रीति जाण शौरी[18]ची” ७५
बहु रंजवी प्रियेच्या करुनि परोपरि सुसांत्वनें[19] मनातें ॥
गोपीवेषें प्रेषी सेविल न द्रुपदजांघ्रि-नमनातें ॥ ७६ ॥
कृष्णेसि पट्टमहिषी- वेषें यावा न कोप या भावें ॥
वेष तसा करवी कीं आवृत[20] लावण्य तें तिचें व्हावें ॥७७

---

१ पराधीनसा. २ प्रेमानें. ३ द्रौपदी. ४ अर्जुनाला. ५ हास्य. ६ पुरुषश्रेष्ठाला. ७ सुभद्रेला. ८ सैल, ढिला. ९ रानटी. १० भुंगा. ११ कमलिनीस. १२ ताजें. १३ नीरस अन्नाला, शिळ्या अन्नाला. १४ त्वां केलेल्या. हें हास्याचें विशेषण. १५ गोडपणा. १६ वेदमुखानें. १७ गंगा. १८ श्रीकृष्णाची. १९ उत्तम समाधान. २० आच्छादित.

परि ती फारचि शोभे गुंजा-शिखि-पिच्छ-धातु-धर तींचे
भ्राते झाले चेतो- हर सांगा कोणत्या त गरतींचे ॥७८॥
"देवि, तुझी प्रेष्या मी," नमुनि असें ती ह्मणे स्व सवतीतें
कृष्णा बहु मान्यली त्या नम्रपणें तिच्या प्रसवतीतें ॥
कृष्णा भेटोनि ह्मणे "नित्य असो निःसपत्न तव नवरा॥
नवनव राज्यसुख पहा, पाव सुताद्यखिलभव्यभवनवरा"८०
साऽक्रूरोद्धव-सात्यकि- वृष्णि-कटक-युक्त रामकृष्ण मग॥
आले आंद्रण घेउनि भक्तांचे मूर्तिमन्त देवनग ॥ ८१ ॥
भरलें तिहीं धनें पुर, राष्ट्रहि बहु, धर्मगृह न, केवळ तें ॥
चातक-मुखचि भरी कीं अभ्र भरायासि भूमिके वळतें८२
बल जाय, कृष्ण राहे, ठेवी न सुत, न वधू, न सेना, कीं
जें सुख भक्त-गृहीं या हरिस, तया हरिस तें नसे नाकीं८३
शक्रप्रस्थीं असतां झाला नरवेष विष्णुला भाचा॥
फारचि कामुक होता स्वसख्यासह त्याचि जिष्णु लाभाचा
ह्मणति "पितृ-कृत-ध्यानें झाला तो बाळ कृष्ण साच कवी"
आजवरीं निजचित्रें जो भासे बाळकृष्णसा चकवी॥ ८५

---

१ गुंजा, मयूरपिच्छें व गेरिकादि धातुरस धारण करणारे रामकृष्ण. २ मन हरणारे. ३ पतिसेवेंत तत्पर अशा स्त्रीचे. ४ दासी. ५ बहुमान्य झाली. ६ देवकीला. ७शत्रुरहित. ८ पुत्रादि सर्वसुखांचें वरच अशा वराला. ९ कल्पवृक्ष. १० मेघ. ११ इंद्राला. १२ स्वर्गांत. १३ श्रीकृष्णासह. १४ पित्यानें केलेल्या कृष्णाचे ध्यानानें.

धरिली प्रभुनें,बहु निज-रूप-निरत जिष्णु, ह्मणवुनी तनु ती
हा तर्क फार बरवा, एक असो दोष, फार यांत नुती८६
तो अभिमन्यु बहिश्वर साक्षात् स्व-प्राण पद्मनाभाचा ॥
आत्माहि तसा त्याचा वल्लभ नगमे, जसा मना भाचा८७॥
प्रसवे कृष्णा पांचां- पासुनि सुत पांच, त्यांत जो ज्येष्ठ ॥
तो प्रतिविन्ध्य माहात्मा, दुसरा सुतसोम गुरुजनप्रेष्ठ ८८
श्रुतकर्मा आणि शता- नीक श्रुतसेननाम एवंच ॥
धर्मज, भीमज, जिष्णुज, नकुलज सहदेवज,क्रमें पंच॥८९
दोघां कृष्णांसि जसा आवडला, तद्गुणांसही फार ॥
विद्या कळा मग न कां सौभद्रगळ्यांत घालिती हार९०॥
प्रतिविन्ध्यादि कुमार स्वपितृसम ज्ञानशौर्यरूपगुणें ॥
असाग्रहें पहातां दिसलें वय एक मात्र त्यांत उणें ॥९१॥
एके समयीं ससुहृत्- जन ते सद्देवतरु जिके लीला ॥
दाविति विपायिजनांच्या त्या श्रीयमुनेंत करुनि केलीला
तेथें द्विजरूप अनल एकान्तीं त्या प्रभूंसि भेटूनी ॥
मागे खांडववन तो व्हाया नीरोग त्यांत पेटूनी ॥९३॥
इनेनकितृप तृतधारा द्वादशवर्षे मुखीं सतत ओती ॥
बहु धी ह्मणोनि देती झाली निजसेवनीं हळुहि ओ ती ॥

१ स्तुति. २ देहा बाहेर फिरणारा ३ श्रीकृष्णाचा. ४ या प्रमाणें. ५ त्या दोघां कृष्णांच्या गुणांस. ६ सज्जनांचे कल्पवृक्ष. ७ उदार मनाचे. ८ क्रीडेला. ९ अग्नि. १० रोगरहित. ११ बहुत तृप्त हो. १२ मातापितरांस अतिप्रिय.

श्वेतकिची ब्रह्मांडीं अप्रतिमा कीर्ति हे. "तुपा प्याला ॥
झाला रुग्ण[1] अनळ" असि न दुजी पूतत्वहेतु[2] पाप्याला ॥
चक्र दिलें गुरु[3] कृष्णा कुरुकृष्णा[4] अक्षयेषुधर[5] भाते ॥
गांडीव-धनु कपि[6]-ध्वज- रथ हय जे हरिति शीतकरभा[7] ते॥
दिव्यरथीं बैसुनि ते कृष्ण ह्मणति "भय तुला न वाटावें॥
आरोग्याऽर्थ ज्वलना, खांडववनभेषजासि[8] चाटावें"॥९७॥
रक्षिति दहना, गहना[9]- सह नानाजातिसत्वरस[10] खात्या ॥
होतां सहाय ईश्वर, भेटे धांवोनि सत्वर सखा[11] त्या॥९८॥
माधव पांडव खांडव- गहना दहनासि देति भक्षाया ॥
यत्न करी परि साऽमर[12] शक्र न झाला समर्थ रक्षाया॥९९॥
आला सर्वांचाही प्राणघ्न[13] महोग्र एकदा समय ॥
खग[14] चार, पांचवा अहि[15], वांचे तैसाचि एक दास मय[16]१००
मातेनें वांचविला तक्षक-सुत अश्वसेन, जनकानें ॥
शार्ङ्गक-पक्षी, पार्थें मयही, परिसो हिताऽर्थ जन कानें॥ १
शरणागतासि हेचि व्यसनीं देणार शर्म[17] परम तिघे[18] ॥
या तत्वातें येथें मूखें नये स्वहित, धर्मपरमति[19] घे ॥ २ ॥

---

१ रोगी. २ पवित्रपणास कारण. ३ शास्ता. ४ कुरुकुला द्रव अर्जुनाला. ५ नसंपणारे बाण धरणारे. ६ कपि ह्म० मारुति-नामा वानर, ध्वजावर ज्याच्या तो. ७ चंद्रकांति. ८ खांडववनरूप औषधाला. ९ अरण्यासह. १० प्राणी. ११ अग्नीचा सखा वायु. १२ देवांसह. १३ प्राणनाशक. १४ पक्षी. १५ सर्प. अश्वसेन नामा. १६ मयासुर. १७ सुख. १८ श्रीकृष्णार्जुन व अग्नि. १९ धर्मपरायण बुद्धि ज्याची तो.

श्रीरामनामगुरुपद सुनिपुण वादक, मयूरमुख वाद्य ॥
श्रीरामदया गाती. गीत जयग्रन्थ, पर्व हें आद्य ॥ ३ ॥
ऐका सज्जनहो, भवदर्च खरें आश्चर्य म्यां पाहिलें ॥
वाल्मीकिप्रभृतिस्वबन्दिनिकरीं दीना मला बाहिलें ॥ ४ ॥
केलें प्राकृत काव्य. ईश्वरपदीं धत्तूरसें वाहिलें ॥
मांगू काय वरप्रसाद, अजि तें व्यासें हि कीं साहिलें ॥ ५ ॥

१ गाणारी. २ वाल्मीकप्रमुख जे आपले ह्म० ईश्वराचे स्तुति पाठक, त्यांच्या समूहांत. ३ धोत्र्याच्या फुला सारखें. ४ रामाचें नाम हाच गुरु, त्याचें पद. ५ मयूरकवीचें मुख. ७ पुराण ग्रंथ. ८ तुमचें भाषण.

मुम्बई मध्यें.

'श्री हरिवरदा' प्रिन्टिंग प्रेस मध्यें छापिला.

आदिपर्व.

पृ.	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृ.	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१	२१	जयताम्.	जयति.	८०	६	असु रानीं.	असुरांनीं.
२	२१	ऊग्रश्रवा.	उग्रश्रवा.	"	९	शक्रसुता.	शुक्रसुता.
४	१६	धौम्य.	धौम्य.	"	१३	कांतिं.	कांति.
५	२	वकुंडलें.	व कुंडलें.	८७	१	विप्रा सुरवर कन्या.	विप्राऽसुरवर-कन्या.
१०	२४	दग्य.	दग्ध.	८८	५	मात्तातांची.	मत्तातांची.
१३	१९	करावयाच.	करावयाचें.	९४	२	नृरुपें.	नृपें.
१७	१०	कुनक.	कुणुक.	९६	१४	कळ्ळा.	कळला.
२१	१२	क्षय दहनें	क्षयदहनें.	९७	११	प्रमथ.	प्रथम.
२२	९	हुनभुक्.	हुतभुक्.	९९	११	तातययातासि.	तात ययातीस
२२	१४	बापानें.	बापा नें.	९९	१६	प्रीत.	प्रीति.
२३	११	विलोकिली.	विलोकिली.	१००	३	तृपिता.	तृषिता.
२४	२०	गेलल्या.	गेलेल्या.	१०१	१९	सुखपर्त्तीस.	सुखोत्पत्तीस.
३७	१६	परिमातृ-	परि मातृ-	१०५	७	गजांचें.	गजांचें.
४२	४	गोष्पदहि	गोष्पदाहि.	१०७	१४	त्रत्ता०	वृत्ता०
४२	९	निर्मितालि.	निर्मितालि.	१०८	१३	रक्षण जा.	रक्षणजा.
४८	६	शेष,	शेषा.	११०	३	तात सुखें.	तातसुखें.
५३	२१	य.	यज्ञ.	११०	४	पळवा स्मित.	पळ विस्मित.
५९	१	अपवादा कें.	अपवादांकें.	१११	१८	भुंगासारखे.	भुंग्यासारखे.
५९	२	भवचरण१.	भवचरण४.	११२	६	गृहधर्मांची.	गृहधर्मांची.
६१	१८	कळता.	कळतां.	११३	१६	सुत रूपें.	सुत-रूपें.
६२	१९	उतम.	उत्तम.	११५	१७	साध्वा.	साध्वि.
६३	२	शाङ्र्गरव.	शार्ङ्गरव.	११६	१	भीरू.	भी रु.
६४	७	वारिलचि.	वारिल	११६	१०	दुष्यत.	दुष्यंत.
६९	१९	मनुस्मृति.	वेदमंत्र.	११९	८	संतस.	संततीस.
७५	१	सुतपानें.	सुत पानें.	११९	९	समजल्यावर.	समजल्यावर.
७५	२२	प्रवाहांतील.	प्रवाहांतील.	१२६	४	वेउ.	वेऊ.
७७	३	दस्त्रांचे.	दस्त्रांचे	१२७	७	विखरा या.	विखराया.
८०	५	करूनि.	हरूनि.	१२८	६	पितृ वचनें.	पितृ-वचनें.
८०	५	असुरांनीं.	असु रानीं.				

पृ.	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृ.	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१२८	६	तरि तें.	तरितें.	१७६	४	स्थासि.	त्यासि
१३२	२१	निश्चय.	दृढ.	,,	१३	मळेना.	मळना
१३३	११	सत्यग्रती.	सत्यवती.	१८३	९	आले.	आलें.
१३४	१३	धर्मे.	धर्मे.	,,	१७	वाग्युद्ध.	वाग्युद्ध.
१३६	२	न्यां.	त्या.	१८४	११	ओळख.	ओळख.
१३८	२०	गम.	गुप्त.	,,	१४	पाडव.	पांडव.
१४०	१४	वि नटलीला.	विनटलीला.	१८८	४	गरु	गुरु.
१४०	१६	प्रवसणारी.	प्रसवणारी.	१९१	१४	एक लव्याच्या	एकलव्याच्या
१४०	१९	नटासारखी	चारण आले-	१९९	९	शस्त्रांस्त्रविद्या.	शस्त्रास्त्रविद्या
		लीला.	लीला.	२००	७	द्रोणेतु.	द्रोणेंतु.
१४३	१९	पुच्छान.	पुच्छांत.	२०१	५	च	न
१४४	१६	कृतयु झाले.	कृतयुग झालें.	२०८	११	पिक तो.	पिकतो.
१४८	२०	ह मित्र	हे मित्रे	२११	१	मंत्र.	हा मंत्र.
१५१	४	नमुनि.	न मुनि.	२१५	५	ह्मणती.	ह्मणतीं
१५५	१	बळाच.	बळेंचि.	२२०	२	अहितातें.	अहितातें.
१५६	२	सद्दैयेच्या.	सद्दैयेच्या.	२२१	१	प्रभवज्ञा.	प्रभावज्ञा.
,,	३	वेश्या.	वैश्या.	२२३	१९	बेंचुनि.	वेंचुनि.
,,	१०	सोडिले.	सोडिले.	२२८	१९	सोंगाळ.	सोंगाळा.
१५९	१२	हा.	हो.	,,	२०	विदुर नये न.	विदुरनयन.
१६२	१७	रीनि.	रीति.	,,	२०	गाळ,	गाळा.
१६४	१४	पीरसुनि.	परिसुनि.	२२९	३	असले.	असेल.
१६५	५	करुकुर्ळी.	कुरुकुळीं.	२२९	३	पळतां.	जळतां.
१६७	१८	आहस.	आहेस.	२३२	१	ह्मगे.	ह्मणे.
१७०	११	पांदु.	पांडु.	२३३	१२	वयकेंरून.	वयेंकरुनि.
१७२	४	पाडु.	पांडु.	२३३	१७	जरी यात्वरी.	जरि यावरि.
,,	१३	प्रज्ञाचक्षुंमतें.	प्रज्ञाचक्षुर्मतें.	२३४	१२	तोय मीनसंग.	तोयमीनसंग.
१७३	४	निःसीग.	निःसीम.	२३४	२३	मत्स्यांच्या.	प्राण्यांशीं म-
१७४	२०	हरिजापुढें.	हरिणापुढें.				त्स्यांच्या
,,	२१	मंदे. [तरीं.]	मंदे	२३६	१३	लाधाल.	लावाल
१७६	३	नगालयां-	नागालयांतरीं	२३७	७	धरा देव.	धरादेव

पृ.	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृ.	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२३८	११	धनैरपि.	धनैरपि	२८६	१६	त्या.	त्यां
२३८	१४	रहावेंचि.	रहावेंचि.	२८७	९	आधीं.	आधी
२३९	५	कथवेव.	कथमेव.	२८८	११	श्रीमद्गुणत्स्वत्रें.	०गुणवत्त्रें
,,	१५	सांगलांत.	सागलांत.	२८८	१६	पांडसुत,	पांडुसुत
,,	१९	अयि ते २.	२. अयि ते.	२८९	२	कागना.	कामना
२४०	१	माष्मि.	भीष्म.	२९०	१३	तथैव.	तथैव
,,	६	वक	बका	२९१	१०	याजी.	या जी
२४१	६	गुरुवर मंत्रें	गुरुवरमंत्रें	२९२	६	ह्मणे. [भद्रो.	ह्मणे [भद्रो.
२४२	१०	निकट	निपट	२०२	२२	तयोरेकावेल-	तयोरेकोवल-
२४३	११	ह्मणाति	ह्मणाते	२९४	१०	धृतराष्ट्रच्या.	धृतराष्ट्राच्या
२४४	४	दक्ष	रक्ष	२९६	१६	तुह्मी.	तुह्मी
२४६	२०	भोत्याचे	भोत्याचे	,,	१६	धृतराष्ट्र [मांस	धृतराष्ट्र [व्य
२४७	२०	जाणाऱ्याला	जाणणाऱ्याला	२९७	१९	पांडवरूपां	पांडवांचें रा-
२४८	८	धृष्टद्युम्न	धृष्टद्युम्न	२९८	१४	क्षीणायला.	क्षीणायुला
२४९	६	हें शपदी	हें द्रौपदी	३०१	२	सुतसुकृत.	सुतीं कृत
२५१	५	हाच्छित	इच्छित	३०२	६	कृष्णमजा.	कृष्णाग्रजा
,,	२२	तानें	मतानें	३०३	४	अप.	आप
२५६	२	अनयामा	अनामया	३०३	९	हर्म्यारजांसि	हर्म्यारजांसि
२५६	१६	कान्यकुब्जा	कान्यकुब्ज	३०४	३	पाडवाहि	पांडवाहि
२६०	९	असें	असें हें	३०४	६	गसेल	नसेल
२६६	१७	धात	घात	३०४	१०	हि तें	हितें
२६७	२२	बालाला	हे बालका	३०८	१२	उपसंद	उपसुंद
२६९	९	व्हाया	व्हावा	३०८	२२	घ्यालेल	घ्यालेले
२७२	१	कुला	कुला[१]	३१४	१०	सन्यास	संन्यास
२७५	११	वतैरणी.	वैतरणी	३१६	२	त	न
२७७	११	यतिपाति ग-तिला.	यतिपति-ग-तिला	३१६	११	बनु	वधु
				३१६	१२	हसिस	हंरिस
२७९	२०	ाजसमूहानें.	राजसमूहानें	३१७	६	माहात्मा	महात्मा
२८०	१८	चिखलांत.	चिखलांत	३१८	२	पाप्याला	पाप्याला

॥ श्री ॥

श्रीमयूरकविकृत.

भारतांतर्गत

सभापर्व.

बाबाजी अनंत तेंडुलकर.

यांनीं आपल्या

“ श्रीहरिवरदा ” छापखान्यांत छापिलें.

मुंबई.

१८९०.

भारत.

(सभापर्वांतील आर्या.)

अध्याय. १.

'खांडववनदहनसमयीं मयासुर अर्जुनास शरण आला. ह्मणून अर्जुनानें त्यास प्राणदान दिलें. ते उपकार स्मरून मयासुरानें पांडवांस एक सुंदर सभागृह बांधून दिलें. तें फार विचित्र व रमणीय होतें. त्या सभेंत धर्मराज बसला असतां, त्याच्या भेटीस नारद आला. धर्मानें त्याचा सत्कार करून त्यास सिंहासनावर बसविलें. नंतर नारद धर्मास ह्मणाला "धर्मा' पुत्रवत् प्रजापालन करितोसना ? पूर्वज ज्या पद्धतीनें वागत आले त्या पद्धतीनें तूं वागतोस ना ? "धर्मानें त्या प्रश्नांचीं योग्य उत्तरें देऊन नारदाचें समाधान केलें. नंतर नारदानें इंद्रसभा, यमधर्मसभा, कुबेरसभा, वरुणसभा, ब्रह्मसभा ह्या कशा आहेत तें सांगीतलें. आणि ह्मणाला " तुझा पिता पाण्डु मला इंद्रसभेंत भेटला होता. त्याचा तुला असा निरोप आहे कीं, " तूं राजसूय यज्ञ कर " तें धर्मानें कबूल केल्यावर नारद निघून गेला.

मग धर्मानें श्रीकृष्णाचें अनुमत घेतलें. तेव्हां श्रीकृष्ण

ह्मणाला "जरासंधास मारिल्या वांचून यज्ञसिद्धि घडणार नाहीं. तो मोठा प्रबल राजा आहे. त्याची गोष्ट अशी:—मगधदेशांत बृहद्रथ राजा होता त्यास पुत्र नव्हता. त्यानें चंडकौशिक-ऋषीची सेवा केली. ऋषीनें प्रसन्न होऊन त्यास आम्रफळ दिलें आणि तो ह्मणाला "हें तूं आपल्या स्त्रियांस खावयास दे ह्मणजे तुला पुत्र होईल." राजानें त्या फळाचे दोन भाग करून आपल्या दोघी स्त्रियांस दिले. तेणें करून त्या गर्भिणी झाल्या. व अर्ध पुत्र प्रसवल्या; त्यांनीं तीं अर्धें टाकून दिलीं. तीं जरा राक्षसीनें सांधिलीं. तेणें करून तो सुंदर पुत्र झाला. त्यामुळें त्याचें नांव जरासंध ठेविलें. ह्यानें कंसास आपली कन्या दिली. मी कंसाला मारिलें, तेणें करून त्यास मोठा क्रोध येऊन यानें आपली गदा नव्याण्णव वेळ गर गर फिरवून सोडिली, ती नव्याण्णव योजनें लांबीवर मथुरापुरींत येऊन पडली. त्याच्या भयानें मी मथुरापुर सोडून द्वारका वसविली. असा तो बलाढ्य आहे. त्यानें सांप्रत ८६ राजे कैदेंत ठेविले आहेत व रुद्रानुष्ठानसमाप्तीचे वेळीं त्यांस बळी देणार आहे. तूं भीमार्जुनांस माझ्या मदतीस दे. मी जरासंधाचा वध करून येतों." धर्मानें तें कबूल केलें. मग श्रीकृष्ण भीमार्जुनांसह जरासंधाच्या नगरीस गेला. त्यास राजे सोडून देण्यास सांगितलें. परंतु त्यानें तें ऐकिलें नाहीं. ह्मणून भीमानें त्याजबरोबर तेरा दिवस युद्ध करून त्याचा वध केला.

पांचाळी-पतिस¹ ह्मणे मय², "कांहीं सांग आपुली सेवा"
पार्थ ह्मणे "सख्य असो; अथवा हें माग यादवा³ देवा" ॥

१ अर्जुनाला. २ मयासुर. ३ कृष्णाला.

श्रीपति त्यास ह्मणे "तूं शिल्पचमत्कार-कोटि-जनक मया,॥
निर्मुनि दे रुचिर-सभा- स्थाना निर्दोष-रत्नं-कनकमया"
आज्ञा करुनि असी प्रभु भेटवुनी सबहुमान धर्मातें ॥
स्वपुरीं जाय, मग करी भगवदुदित कार्य विश्वकर्मा तें ३
देवांनींहि करावा ज्याच्या स्वेष्टार्थ नवस भात्यातें ॥
अनृणत्वार्थ मयासुर निर्मुनि दे दिव्य नव सभा त्यातें ४॥
स्थळ तें जळ, जळ तें स्थळ, भासे जीमाजि रत्न-सारस-भा
भुलवी भ्रमरां भ्रमरां- सहि ती चित्राचि रत्नसार सभा॥
भीमाला आणुनि दे वृषपर्व्याच्या गदोत्तमगदेतें ॥
ह्मणति रिपु "जिचें दर्शन आधीं भय, मृत्युतेंहि मग, देतें"
दे देवदत्त-शंख स्वत्रात्या अर्जुनास दास मय ॥
घे मागोनि असें कीं "मज भेटीला असो सदा समय" ७
त्या मयसभेंत शोभे धर्म, सुधर्मा-सभेंत वासवसा॥
बुध अन्योन्य ह्मणति "कां जातां?या,हाचि नाक-वास,वसा
अर्थिजनासह धाडुनि गुण दे साधूंसि धर्म सहवास ॥
कमलाकर मधुपांतें जेंवि प्रेषोनि वायुसह वास ॥ ९ ॥

१ यंत्र, शस्त्र इ० रूपकर्माचे कोट्यवधिचमत्कारांचा निर्माणकर्ता. २ रमणीय सभागृहाला. ३ शुद्ध रत्नें व स्वर्ण यांनीं युक्त अशा ४ कृष्णानें सांगीतलेलें. ५ हा देवांचा कारागीर. ६ इष्टहेतू करितां. ७ ऋणमुक्ती करितां. ८ अर्जुनाला. ९ रत्नकमलांची कांति. १० रत्नमय. ११ मदे मध्यें उत्तम अशा गदेला. १२ देवसभेंत. १३ स्वर्गवास. १४ याचकांबरोबर. १५ सरोवर. १६ भृंग्यांना. १७ पाठवून.

नव नव नवल कराया नधरी लेशहि इचीच आळस भा[1] ॥
राजर्षि महर्षि सकळ, येथें[2] न्यूनाचि भूमिपाळ-सभा ॥१०
नित्य नवेचि महोत्सव- कोटींचे सा सभेंत भरभरती[3] ॥
विस्तर कशास? परि हरि- दासगृहींची उदंड भरभर ती॥११
तेथें ज्ञान-विशारद[4] शारदशशिगौर[5] गौरवार्ह[6] कवी ॥
दुस्तरभवाब्धिपारद[7] नारद येउनि सुनीतिला शिकवी॥१२
तच्चरण प्रक्षाळुनि, जें चिंतिति परं[8] महर्षि, तें पाणी ॥
सेवूनि जोडिले कुरु-कुल-तिलकें[9] परम हर्षितें पाणी ॥१३ ॥
तो मुनि धर्मासि ह्मणे "वात्सल्य[10] करी पिता परम तोकीं[11]॥
तसें भवान्[12] स्व-राष्ट्रीं करुनि निवारूनि ताप रमतो कीं?१४
जे राज-धर्म सुर-तरु-सखे[13] मखसे[14] सुखद उद्धवद[15] नाकीं ॥
त्यांसि जपोनि गुरुचर्या[16] देसी यश परम-शुद्ध वदना कीं?
वर्तत आले जैसे पूरुकुलज[17] साधु भीष्म-पर्यंत ॥
वर्तसि तसेंचि कीं? तूं करिसी कीं? सद्यशोर्थ[18] अर्यंत[19]॥१६

---

१ कांति. २ भूलोकीं. ३ उत्कर्ष पावती. ४ निपुण. ५ शरदृतूंतील चंद्राप्रमाणें गौरकांतीचा. ६ सत्कारास योग्य. ७ तरण्यास कठिण अशा भवसमुद्राच्या परतीरास नेणारा. ८ श्रेष्ठ. ९ कुरुकुलांत श्रेष्ठ, अशा धर्मानें. १० दया. ११ बालकावर. १२ तूं. १३ कल्पवृक्षाचे मित्र. १४ यज्ञा सारखे. १५ उत्साहदायक. १६ पित्याच्या. १७ पूरूच्या कुलांतील पुरुष. १८ सुयशाच्या प्राप्ती करितां. १९ शत्रुनाश.

नाम खरें केलें कीं सुखद जसा मेघ कोटि-केकींतें ॥
सुयशीं[2] तसा कवींतें, सद्यश कवणा नको? टिके कीं? तें" १७
धर्म ह्मणे "गुरुराया, बहु काय वदों तुह्मां-पुढें देवा, ॥
तुमचा प्रसाद इच्छुनि करितों सत्रास दास मी सेवा ८१॥
युष्मत्पदं[4], राजपद, प्रभुजी, करितों जपोनि परिचरणें ॥
मी तों अशक्त मंदचि तुमचे श्रित-कल्पवृक्ष[6] परि चरण" १९
यापरि वदोनि हितमित[7]- वर्णा कर्णामृता खऱ्या वचना ॥
मुनिस ह्मणे धर्म तुह्मी विश्वाची सर्व जाणतां रचना २०
मयकृत सभा जसी हे ऐसी, कीं ही परीस जरि बरवी ॥
कोठें असेल सांगा सत्य जगच्चक्षु[9] तूं असा न रवी" ॥ २१
हांसोनि ह्मणे "नारद भूवरि तों हेचि दिव्यरुचि[10], राजा,॥
ऐक, सभा तुज कथितों देवांच्या, ही परीस रुचिरा ज्या॥
शक्रसभा[11], सार्ध-शतक[12]- योजन-दीर्घा, तशीच विस्तीर्णा ॥
शतयोजनें, तदाश्रित[13] जनता[14] ती सर्व-दुःखनिस्तीर्णा[15] २३
वाल्मीकि-मुनि, पराशर, दुर्वासा, याज्ञवल्क्य, मूर्तमख ॥

१ कोटिमयूरांना. २ सुकीर्तिमान्. ३ सभय. ४ तुमचें पद. ५ सेवन. ६ आश्रितांचे कल्पवृक्ष. ७ हितकारक व मोजके वर्ण ज्यांतील अशा वचनाला. ८ कर्णमधुर. ९ जगावर चक्षु ज्याचें तो. १० देदीप्यमान कांति जिची ती. ११ इंद्रसभा. १२ दीडशें योजनें लांब. १३ त्या सभेंतील. १४ जनसमूह. १५ सर्व दुःखाला तरून गेलेली. १६ मूर्तिमान् यज्ञ.

तेथें शुक्र, बृहस्पति, जलद, हरिश्चंद्र, सर्व वायुसखं[1]॥२४॥
ती माजि अप्सरोजन नाचे, गंधर्व-वृंद आलापी ॥
या सुरसा[2] सुरसां[3] जन सुकृती[4] आतृप्ति[5] तेथ आला पी २५
कोट्यब्दं[6] तपश्चर्या करितां, तनु रात्रिदिवस भागावी ॥
क्षणमात्र ती पहावी अशि सुखदा फार किति सभा गावी
धर्मा, यमधर्मसभा[7] शत-योजन[8]-विस्तृता अशी मोठी ॥
राजर्षि[9]-ब्रह्मर्षि[10]- प्रवरांच्या जींत नांदती कोटी ॥ २७ ॥
जींत ययाति, नहुप,नळ,शिबि, जनक,भरत,मदालसा-तनय
मुचकुंद, दाशरथि,नृग, निमि,शंतनु, पांडु,कुशिक,वैन्य,गय
वरुणसभाहि असीच प्रह्लादप्रमुख दितिदनुज[11] राजे ॥
तेथें वासुक्यादिक वसति अहि ख्यात कुरु-कुलवरा[12] जे ॥
गंगा, यमुना, विदिशा, इत्यादि नद्या उपासिती वरुणा॥
त्यावारि वरुणसभेची वत्सावारि सुरभिची तशी करुणा३९॥
धर्मा जी धनदसभा[13] तीही शतयोजनायता[14] रम्या ॥
शम्यानंदकरी[15] शिव- पद[16]-पूता तज्जनेतरागम्या[17] ॥ ३१ ॥

१ वायु, मित्र ज्यांचा ते अग्नि. दक्षिण, गार्हपत्य, आहवनीय असे तीन. २ उत्तम रसाला. ३ देवासारखा. ४ पुण्यवान्. ५ तृप्ति होई पर्यन्त. ६ कोटिवर्षे. ७ यमाची सभा. ८ शंभर योजनें लांब रुंद. ९ ब्रह्मनिष्ठ राजे. १० तपस्वी ब्राह्मण. ११ दितीचे व दनूचे पुत्र. १२ कुरुकुलांत श्रेष्ठ अशा. १३ कुबेरसभा. १४ शंभर योजनें लांब. १५ जितेंद्रिय साधूंस आनंद देणारी. १६ शंकराच्या पदानें पवित्र. १७ शमिजनां वांचून इतरांस गमन करण्यास कठीण.

शिव-सर्व[१]-सभेंत निरुपम सुख;सुर मुनि सिद्ध मूर्त[२]नग वसती
तेथेंचि ते पहावे,   जे जे अन्यत्र संत न गवसती ॥ ३२॥
सुख, गीत, नृत्य, तेथें   मजलाही तोचि एक थारा हो ॥
स्मरला स्मरहर[३], भरला   कंठ,न वदवेचि ते कथा राहो ३३
जो हा भगवान् तेजो-मंडलरूपी जगास भासविता[४] ॥
कथिता झाला पूर्वीं   सद्गुरु[५]ची मज अगा, सभा सविता[६]३४
तद्दर्शनकामुक[७] मी   पुसता झालों उपाय तप[८]नातें ॥
वदला रवि, कीं[९]"तपकर; जप-नातें किति? समर्थ तप-नातें
केलें तप तपनोदित[१०]   दशशतवर्षें[११] हिमाचळीं, मग मी ॥
झालों कृतकृत्य[१२], तपीं   बहु शक्ति,न पारिजातकीं अगमीं[१३]३६
ब्रह्मसभाचि गुरुसभा[१४]   तन्न्यूना[१५] वर्णिल्या सुर-सभा ज्या ॥
दे[१६]व्युत्थ शाक भाज्या   किंवा हे शाक या सुरस भाज्या ॥
प्रभुमूर्ति सभा झाली   पुरवाया काम दास भावाचे[१७] ॥
याहुनि न वर्णवे बहु   माझ्या ती कामदा सभा वाचे ३८॥

---

१ शिवसख ह्म० कुबेर. २ मूर्तिमन्त पर्वत. ३ शंकर. ४ प्रकाशित करणारा. ५ माझा पिता ब्रह्मदेव, याची. ६ सूर्य. ७ ती सभा पाहण्यास उत्सुक. ८ सूर्याला. ९ ब्रह्मदेवाच्या नांवाचा जप करणें हें नातें काय उपयोगी पडेल? यास्तव तप कर ह्म० तेंच नातें समर्थ होय. १० सूर्यानें सांगीतलेलें. ११ सहस्त्र वर्षें. १२ कर्तव्य ज्यानें केलें तो. १३ वृक्षामध्यें. १४ मोठी सभा. १५ तीहून कमी. १६ शाकंभरीदेवी पासून झालेल्या. १७ बंधूचे.

ईश-गुरूक्तंकरास[1] व्यसननदी[2] सर्वथा न दे वाहूं ”
धर्म ह्मणे “सिद्धि भजे यन्मंत्रा[3], जेंवि वासवा[4] रंभा ॥
त्या स्वसख्या[5] प्रथम पुसों मंत्र,मग करूं शिवा[6] सवारंभा[7]”
करुनि विचार असा पटु[8] दूत द्रुत[9] धाडिला मुरारि कडे[10] ॥
ज्याच्या चरण-स्मरणें असंघटितसर्व-कार्य-सिद्धि[11] घडे ॥
तो इंद्रसेननामा दूत नव्हे, शुद्ध भाव[12] रायाचा ॥
कीं तद्भक्तिवधूचा[13] हार श्रीवल्लभा[14] वरायाचा ॥ ५५ ॥
मधुपास जसा पद्मा- प्रति आणी, बळ करूं न दे वास ॥
घेउनि आला धर्मा- प्रति अत्युत्सुक करून देवास ॥५६॥
त्या संकल्प-बिभीषण- रामातें[15] सन्मनोभिरामातें[16] ॥
धर्म कथी पितृवाचिक- जनितोत्कटराजसूयकामातें[17]॥५७॥
कृष्ण “ह्मणे कुरुराया, धन्य ह्मणतसे सदैव शक्र तुला॥
तूं न करिसील बापा, स्वगुणांहीं कोणत्या वश क्रतुला[18] ५८

१ ईश ह्म० समर्थ गुरूचें ह्मणणें ऐकणाऱ्यास. २ संकटांची नदी. ३ ज्याच्या मसलतीला. ४ इंद्राला. ५ आपला सखा श्रीकृष्ण. ६ मंगलकारक. ७ यज्ञास सुरवात. ८ पक्का. ९त्वरित. १० कृष्णाकडे. ११ अतिकठिन अशा सर्व कार्यांची सिद्धि. १२ निर्मल प्रेम. १३ त्या धर्माची कृष्णविषयक भक्ति हीच वधू. १४ लक्ष्मीपतीला. १५ संकल्परूप बिभीषणाचा राम. १६ सज्जनांच्या मनास संतोष देणाऱ्याला १७ पितृ-वाचिक-जनित-उत्कट-राजसूय-काम ह्म० पित्याच्या निरोपानें उत्पन्न झालेली प्रबल अशी राजसूययज्ञाची इच्छा. १८ यज्ञाला.

परि एक जरासंध प्रबळ क्षितिपाळ-काळ आजि तसा ॥
याचि पळालों त्रासें, ज्या आह्मां बहु तुह्मी सभाजितसां[1]
करिति जतन वतन, पतन मत न भल्याला, तथापि तें वरिती[2]
त्यजिली स्वराजधानी मथुरा अमरावतीच[3] भूवरि ती ६०
हर[4] आर्जवोनि तेणें राजे षडशीतिं[5] कोंडिले असती ॥
हरणार असु[6] हरुनि वसु[7] तदभिलषित[8], न गणिका तसी असती
मूर्धाभिषिक्त[9] राजे पशुसे षडशीति बद्ध आहेत ॥
पशुपति[10]-पुढें वधावे शत, ऐसा त्या कुबुद्धिचा[11] हेत[12] ६२ ॥
त्यां राजांला मुक्त न करितां, त्या न वधितां, जरा-संधा
साम्राज्य राजसूयें कैचें, इतरां सुदुस्तरा संधा" ॥ ६३ ॥
धर्म ह्मणे "अघटित तूं ह्मणसि, तरि घडेल काय अन्यास
तरि राजसूय राहो, दे आज्ञा घ्यावयास सन्यास" ॥ ६४ ॥
भीम ह्मणे "देवा कां माझ्या अवमानितोसि बाहूतें ॥
वर्णिसि मन मानेसें चाल जरासंध-तेज पाहूं तें ॥ ६५ ॥
अथवा हें किति? त्याला जो तूं निजबाहुंचा अनादरिता ॥
यच्छ्रितधनुचा[13] न हरुनि रिपु-यश फिरला कधीं न नाद रिता"
कृष्ण ह्मणे "गा, भीमा, मतिबळ बळ हेंचि मान्य सुकवीतें

१ पूजीत आहां. २ तें पतन, वरिती व वतन राखिती, ३ इंद्राची राजधानी ४ शंकर. ५ शायशीं. ६ प्राण. ७ धन. ८ त्या जरासंधाची इच्छा. ९. राज्यदानसमयीं ज्यांच्या मस्तकावर अभिषेक केला ते. १० शंकरा पुढें. ११ दुष्टाचा. १२ प्रतिज्ञा. १३ ज्या अर्जुनानें धरिलेल्या धनुष्याचा.

भुजबळ तें एखादे- समयीं तत्काळ ओंठ सुकवीतें,॥ ६७
जिष्णु ह्मणे "परि एकचि हें आह्मां त्वदनुगांसि[1] गा ठावें
सर्वत्र तूं यशस्वी, त्वद्दासें यश सुखेंचि गांठावें ॥ ६८ ॥
दुर्घट अरि-परिभव अजि अजित यशस्वींद्र तूं परि सहाय
ह्मणवील काय लोहा- करवींहि कधीं तरी परिस हाय ६९
देशिल यश मद्धनुतें, अभिमानी तूं वृकोदर-गदेतें ॥
अशयें सिंहासनग[2] न बपु हर्ष यशें वृकोदरग[3] देतें"॥७०॥
धर्म पुसे, प्रभु सांगे, मगधवरोत्पत्ति[4] ती असी परिसा ॥
"होता बृहद्रथ नृपति सद्गुण-संपन्न विक्रमी, हरिसा,॥ ७१
अनपत्यत्वसुदुःखित[5] तो वरदा चंडकौशिका-ऋषितें ॥
सुखवी करोनि सेवा चित्तें सुतदर्शनामृतीं[6] तृषितें ॥ ७२ ॥
"माग वर" असें ह्मणतां, सुतवर मागे नृपाळ तो नमुनी
अमृत[7]-तरुतळीं होता ध्यानस्थ क्षण तपोनिधान मुनी७३
तों अंकीं[10] आम्राचें एक सरस फळ गळोनि उतरे तें ॥
देउनि ह्मणे "मुनि असो येणें जरि तुज न होय सुत रेतें७४
पावेल पुत्ररूपें हें फळ परिणाम, दे स्वजायेतें[8] ॥
जा, निश्चयें नरा-कृति होउनि सुख यश गृहीं तुझ्या येतें॥
बुडतां जों चितेच्या झालें अद्भुत अलाबु[9] ओघीं तें ॥

१ तुझ्या दासांना. २ सिंहासनावर असलेले. ३ लांडग्याच्या पोटांत गेलेलें. ४ जरासंधाची उत्पत्ति. ५ संतान नसल्या मुळें खिन्न. ६ पुत्रदर्शन रूपअमृता विषयीं. ७ आम्रवृक्षाखालीं. ८ स्वस्त्रीला. ९ भोंपळा. १० समीप.

अंतर्वत्नी[1] पत्नी झाल्या, व्याल्या सुपुत्र-फळशकलें[2] ॥
त्यजिलींच दूर, परि मुनि-वच भंगाया न दैव-बळ शकलें७
रात्रीं शकलें त्यजिलीं अश्रुसह चतुष्पथांत[3] दायांनीं ॥
तों राक्षसी जरा ये काय करावें नृपा तदा यांनीं ॥
न्यावीं खावीं व्हावीं सुवहें[4] शकलें म्हणोनि ती जोडी ॥
तों तीं जडलीं धर्मा, मुनिवचनीं काय शक्ति ही थोडी॥
आला न सत्प्रसादीं कोणालाही कधींहि तोटा हो ॥
झाला कुमार अद्भुत- रूप, करी तत्क्षणींच तो टाहो८०
बर्हिवनीं[5] घन-रवसा[6] गेला अंतःपुरांत तो टाहो ॥
होय सुकाळ सुखाचा पडला होता मुहूर्त तोटा हो॥८१॥
मागोनि घे सुतातें नृप पसरुनि राक्षसी-पुढें पदर ॥८२॥
विप्र-प्रसाद निर्भय, नाहीं तरि गर्जाहि तन्मुखीं[7] बदर[8] ॥
नाम जरासंध असें त्याकरितां, उपजला असा राया ॥
कथिल्या तद्वीर्य-कथा[9] म्यां साच, नव्हेत गा असारा या॥
बहु काय वदों कन्या-पति-कंस-विनाश[10] ऐकतां मागें ॥
फेरे एकोनशत[11] स्वभुज-बळें निज गदेसि दे रागें ॥ ८४॥
एकोनें[12] योजनें शत टाकी मथुरापुरींत, अशनीचीं[13] ॥

---

१ गर्भिणी. २ तुकडे. ३ चवाठ्यावर. ४ नेण्यास सोपीं. ५ मयूरवनांत. ६ मेघशब्दसा. ७ त्या राक्षसीच्या मुखीं. ८ बोर. ९ त्याच्या पराक्रमाच्या गोष्टी. १० आपल्या कन्येचा पति जो कंस, त्याचा वध. ११ नव्याण्णव. १२ एकानें कमी. १३ वज्राची. १४ खोटी.

शक्ति किती, दृष्टि तशी बहुधा उग्रा असेल न शनीची॥
परि भीमार्जुन मज दे जातों येतों करोनि कार्यातें ॥
परमोदार वृकोदर-भुज, यश देतील शीघ्र आर्यातें" ॥८६॥
कुंत्याशी[1] धर्माज्ञा घेवुनि वेषेंच विप्रता[2] राया ॥
सत्वर तिघे निघाले मगध[3]-पतिस ते कवि प्रतारा[4]या ८७
गोष्ठीं[5] हरिसे[6], नगरीं शिरले माराया मगधराजा ॥
प्रथम असो पत्यंतर[7] हननाश[8] नसो ह्मणे मग धरा[9] जा ॥
चढले गिरिव्रजांच्या[10] प्राकाराऽधार[11]-गिरि-शिरीं हरिसे ॥
ज्यांशि[12] सकृत्[13] ताडुनियां ध्वनिला जन एक मासवरि परिसे
वृषरूप दैत्य मारुनि तच्चर्में साधु मढविले होते ॥
अद्भुत तीन असे जे दुंदुभि ताडोनि फोडिले हो ते ९०
भंगिति भुजप्रहारें शृंगातें ह्मणति जन 'मनूरा' जां[14] ॥
शिरले पुरीं अमार्गें माराया आम्र-फळ[15]-जनू राजा ९१॥
राजगृहीं ते शिरले, पाहुनि मगधेंद्रही ह्मणे 'यावें' ॥
मानुनि वेषें स्नातकं[16] भूसुर[17] पूजावया उठे भावें ॥ ९२ ॥
कृष्ण "ह्मणे, राया हे दोघे मौनव्रती अदीन मुनी ॥

१ कुंतीचा आशीर्वाद. २ ब्राह्मणपणा. ३ जरासंधास. ४ ठकविण्यास. ५ गोठ्यांत. ६ सिंहसे. ७ दुसरा पति. ८ वध करणाराची इच्छा ज्याला तो. ९ पृथ्वी. १० पर्वतसमूहाच्या. ११ तटबंदीस आधारभूत जे पर्वत, त्यांच्या शिखरावर. १२ ज्या दुंदुभींना. १३ एकवार. १४ ज्या शृंगातें मनूरा ह्म० उंच व पोकळ असा इमारतीवरील चुन्यानें बनविलेला स्तंभ, ह्मणती. १५ आम्रफळापासून जन्म ज्याचें त्यास. १६ सोडमुंज झालेले ब्रह्मचारी. १७ ब्राह्मण. १८ ज्याला.

वदातिल सारुनि नियम प्रहर-द्वय रात्रिचें अतिक्रमुनी ९३
स्थापुनि अग्नि-गृहीं मग त्याकाळीं तो हुताऽग्नि-वर्चाया ॥
काळासि विप्र मानुनि आला, झालाहि सिद्ध अर्चाया ९४
'कुशल स्वस्त्यस्तु, असें वदले ते प्रथम, बसविले भूपें ॥
पुसिलें कीं, "वेषें तों विप्र तुह्मी" अन्य भासतां रूपें ९५
आलां पुरीं अमार्गें कां? केला शृंग-दुंदुभि-ध्वंस ॥
ब्राह्मण तो मन्नगरीं न क्षोभे, जेंवि मानसीं हंस ॥ ९६ ॥
पूजनहि घेत नाहीं कां हो या भूमि-देवदासाचें ॥
कोण तुह्मी? क्षत्रिय, कीं, ब्राह्मण, राजा-पुढें वदा साचें,
शौरि ह्मणे "रिपुसदनीं अद्वारें शिरति बुध, अगा राया
द्वारेंचि सुहृत्सदनीं; आलों तैसेचि कीं अगारा या ९८ ॥
घेऊं नयेचि अरि-कृत- पूजा, व्रत आमुचें असें आहे"॥
ऐसें श्रवण करुनि नृप, वैर कसें काय हें मनीं पाहे ९९ ॥
हांसोनि नृप ह्मणे "हो विप्रांचा शत्रु मी नव्हें व्यक्त ॥
सक्त ब्राह्मणभजनीं आहें, त्यांचाचि सत्य हा भक्त" १००
कृष्ण ह्मणे "अस्मद्रिपु ते मोडिती सेतुला नर-वरा जे ॥

१ घालवून. २ होमशाळेंत. ३ प्रज्वलित करण्यास. ४ मनोरा व दुंदुभि यांचा नाश. ५ माझ्या नगरांत. ६ ब्राह्मणाच्या दासाचें. ७ द्वारावांचून इतर मार्गानें. ८ ज्ञाते. ९ शत्रूनें केलेला सत्कार. १० तत्पर. ११ ब्राह्मणांच्या सेवेंत. १२ आमुचे शत्रु. १३ धर्ममार्गरूप सेतूला. १४ हे राजा.

कां कोंडिले? पशु तसे बहु रडति करोनि दीन रेव राजे॥
यज्ञ करावा मारुनि पशुसे नृप, काय हें बरें कर्म ॥
येणें प्रसन्न शंकर रे राजा, हा अधर्म कीं धर्म?॥१०२ ॥
ऐसें कोणींहि कधीं केलें नाहींच कर्म हें मागें ॥
तूं काय? भस्म येणें देवांसह होइजेल हेमागें ॥ १०३ ॥
जरि हा स्वधर्म, ऐसें त्वन्मत, तरि हें बरेंचि; राया, हो॥
आह्मां भवदाज्ञा 'कीं, यज्ञ करा, मज करें चिरा' या हो४
तूं क्षत्रिय? आह्मीही शंभु-प्रीत्यर्थ या नव-क्रतुला ॥
कां नकरूं तुज मारुनि? सरळ वचन हें गमो न वक्र तुला
तोडावे बंध सकळ, सोडावे भूप, हात जोडावे ॥
रायानें रक्षावे कीं दादुनि धर्मसेतु मोडावे,?॥ १०६ ॥
मी शौरि, हा धनंजय, हाहि तिजा नीट ओळख गदीनं ॥
या बळि-खगं-प्रभु पुढें सर्व बळी अन्य रोळ खग दीन१०७
सोडावे नृप, अथवा रथ-वाहं-गजादि राज्यसुख-भोग ॥
हो सिद्ध शीघ्र, समरां- सम राया तुज न अन्य हितं याग
मागध ह्मणे "मखार्थ प्रोक्षित नृपपशु भयें न सोडीन ॥

१ शब्द. २ हिरण्मय पर्वत जो मेरु, त्यानें. ३ तुझें मत. ४ तुझी आज्ञा. ५ नवीन यज्ञाला. ६ गदी. ह्म० गदायुद्धांत निपुण असे वीर. त्यांत श्रेष्ठ. ७ बलवान असा पक्षिराज ह्म० गरुड. ८ रथ, घोडे, हत्ती आदिकरून. ९ युद्धासारखा. १०हितकारक.११ उदक शिंपडून पवित्र झालेला.

कर ईश्वरासि किंवा तद्रूप ब्राह्मणासि जोडीन" ॥१०९॥
ऐसें वदोनि सनयीं तनयीं राज्याभिषेक तो करवी ॥
त्यासि ह्मणे "हर्षद हो सुहृदां कमळांसि जेंवि तोकरवी"
विस्तर असो, तयासीं भीमासीं बाहुयुद्ध आरंभे ॥
पूर्वागत ह्मणति किती हा उर्वशि, हा घृताचि, हा रंभे ११
आरंभ कार्तिकाच्या युद्धाचा तुल्य वर्णिती संत ॥
भूतां-तिथिदिवसांचा त्याहि मगधभूमिजानिचा अंत ११२
होते हर्षविषादाऽऽकुलमानस सार्ध घस्र तेरा जे ॥
प्रभुनें केवळ हर्षा- कुळ केले पुसुनि अश्रु ते राजे ॥११३॥
जो प्रथम तारकामय- संग्रामीं जिष्णुविष्णुनीं साजे ॥
तो रथ बृहद्रथसुतें संपादुनि सर्व जिंकिले राजे ॥ ११४ ॥
त्यावरि चढोनि देवुनि अभय जरासंधनंदना अजितें ॥

१ सदाचारसम्पन्न. २ बालसूर्य. ३ कित्येक स्वर्गातील प्रेक्षक रंभांस ह्मणाले कीं, "हा पूर्वागत ह्म० युद्धांत मरून प्रथम वरती आला." ४ कार्तिकस्वामीच्या. ५ भूतें ह्म० पिशाच राक्षस इ० हेच अतिथि ह्म० पाहुणे ज्यांत अशा दिवसांचा. युद्धांत भूतें रक्तमांस खावयास येत असतात. ६ जरासंधाचा. ७ आनंद व दुःख यांनीं विह्वल मन ज्यांचें ते. ८ अर्धासहित. ९ दिवस. १० बृहस्पतीच्या स्त्रीविषयीं झालेल्या युद्धांत. ११ इंद्र व विष्णु यांनीं. १२ जरासंधपुत्र जो सहदेव यास. १३ कृष्णानें.

आणुनि धर्मासि दिलें यश, आह्मांलाहि गावया अजि तें
त्याचि रथावरि बैसुनि मग जाय द्वारकेशि केशिघ्न॥
तैं शंभु ह्मणे "याच्या मात्र जना भय न देवि, दे विघ्न"॥

अध्याय २ रा.

सारांश.

जरासंधास मारिल्यानंतर अर्जुन उत्तरदिशा जिंकण्यास गेला. भीम पूर्वेस गेला. नकुल पश्चिमेस गेला. व सहदेव दक्षिणेस गेला. या चौघांनीं त्या त्या दिशा जिंकून बहुत द्रव्य आणिलें. भक्तवत्सल श्रीकृष्ण ही बहुत धन घेऊन यज्ञास आला. मग धौम्यव्यासादिकांच्या अनुमतानें धर्मानें यज्ञास आरंभ केला. देशोदेशींचे राजे, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र; भीष्म, धृतराष्ट्र तसेंच समस्त नगरवासी यांस बोलावून आणिलें. बलरामादि यादव व शिशुपालादि राजे ही आले.

त्या यज्ञांत याज्ञवल्क्य अध्वर्यु, व्यास ब्रह्मा, पैलऋषि होता, व सुसामा उद्गाता होता. नारद सभासद होता. श्रीकृष्ण ब्राह्मणांचें पादप्रक्षालन करीत होता. भीष्म, द्रोण, विदुर हे साहि-

१ केशिदैत्यास मारणारा कृष्ण.

त्याची तयारी करीत होते. गुरुदेवद्विजभक्त धर्मराज, यजमान होता. त्याची पत्नी द्रौपदी यज्ञांत वावरत होती. अशा थाटानें तो यज्ञ शेवटास गेला.

मग नारदानें धर्मास सांगितलें कीं, जो श्रेष्ठ, त्याची पूजा आधीं करून मग इतर राजांची पूजा करावी. त्यावरून भीष्माच्या अनुमतानें धर्मानें श्रीकृष्णाची पूजा केली. शिशुपाळास ती आवडली नाहीं. त्यानें भीष्माची व कृष्णाची निंदा केली. त्यामुळें श्रीकृष्णानें चक्रानें त्याचा शिरश्छेद केला. मग सर्व राजे धर्माचा निरोप घेऊन आपल्या स्थानास गेले. दुर्योधन, शकुनि हे मात्र राहिले होते. व्यास, जातवेळीं धर्मास ह्मणाले, पुढें क्षत्रियांचा नाश तुमच्या हातून होणार. करितां फार सावध असावें. व्यासवचनाप्रमाणें पांडव फार सावधपणानें वागत होते.

मग जिष्णु उत्तरेला, जिंकाया भीम वासवाशेला[1] ॥
सहदेव दक्षिणेला, वरुणदिशेलाहि[2] नकुळ तो गेला ॥११
कवि ह्मणति "चतुर्भुज[3]-भुज, जे धर्म-सहायदक्ष[4] अजित[5] रणीं
ते हे[6] कीं चतुराशा- सुखद[7], चतुर्मूर्ति[8] होय अजि तरणी[9]२
हरिति रिपूंचे मदगद[10], पद[11] न; दयासिन्धु ते सुजनमहित[12]॥

---

१ पूर्वेला. २ पश्चिमेला. ३ कृष्णभुज. ४ धर्माला सहाय करण्यास समर्थ. ५ न जिंकले गेलेले. ६ भीमार्जुननकुलसहदेव. ७ चार दिशांला सुख देणारे. ८ चार मूर्ति ज्याच्या तो. ९ सूर्य. १० गर्वरूपी रोग. ११ राजपद. १२ सन्मान्य.

झाले केवळ न दरदं[1] बदरदंहि[2] न गांजिला प्रणत अहित
करुनि चतुर्दिग्विजय द्रविणांचे[3] अमित[4] राशि जोडूनी ॥
ते स्वपुराला आले, विजित- नृपांचेंहि मन न मोडूनी ४॥
तैसेंच आणिलें बहु, वित्त युधिष्ठिर-पुरास दास-जितें[5] ॥
अजितें, अजि तें त्यां तत्- प्रेम असा कौतुकी सदा सजितें
धर्मपरें धर्मपरा धन दिधल्या कार्य दोष? कर दे, हें ॥
किति? दास-दास्यैंहि[9] करी श्रीश श्रीचित्त[10]तोषकर देहें ६॥
धर्म प्रभु,न पर प्रभु जेणें केला प्रसिद्ध तो[11] करद ॥
मोठ्या-मोठ्यांलाही बुडतां व्यसनाब्धिमाजि जो करद[12] ७
धर्म ह्मणे, "देवा तुज, दीक्षा साजेल,मज न' यज्ञाची ॥
हो सम्राट् सर्वेशा, दृष्टि निवो सर्व-सर्व[13]-नयज्ञाची" ॥ ८ ॥
कृष्ण ह्मणे "राया, तूं उचित अनुद्धत[14] न उद्धत क्रतुला[15]॥
योग्य न दुग्धस्थानीं योजाया प्रियहि शुद्ध तक्र तुला ९
देवा[16], सेवाचि भली दे मज, दुसरी न घेववे दीक्षा ॥

---

१ दर-द ह्म० भयदायक. २ बदर-द ह्म. बोर देणारा. ३ द्रव्याचे. ४ असंख्य. ५ भक्तांनीं भक्तिबळानें ज्याला जिंकिलें त्या अजितें ह्म० कृष्णानें. ६ कृष्णाला. ७ भक्तप्रेम. ८ कौतुक देणारें. तें कौतुकी तत्प्रेम त्या असा सदा सजितें ह्म० सज्य करितें ९ दासाची सेवा. १० लक्ष्मीच्या मनास सन्तोष देणारा. ११ श्रीकृष्ण. १२ हात देणारा. १३ सर्व यज्ञाचा विधि जाणणाऱ्यांची. १४ नम्र. १५ यज्ञाला. १६ हे राजा, धर्मा.

सुखं[1]-कीर्ति-हेतु आह्मां तव नवसवभूमिदेववेदीक्षा[2] ॥१०॥
करिन ब्राह्मण-पाद- प्रक्षालन सांवडीन[3] मी उष्टीं ॥
सर्वांहि करीन, देहीं फळ हेंचि, न अन्य या वृथापुष्टीं[4] ११.
कृतकृत्य यांत आह्मी; हो तूं सम्राट् प्रभो अगाध-बला[5] ॥
हो त्वद्यशें[6] त्रिलोकी[7] राया कुरुसत्तमा अगा धवला[8]" १२
जैसी यज्ञेशाज्ञा[9] झाली कुरुसत्तमा अति प्राज्ञा ॥
तैसीच सत्कुलोत्तम- धौम्य-द्वैपायनादि[10]-विप्राज्ञा ॥ १३ ॥
धर्में सवोत्सवोत्सुक[11] नृप आणविले स्वदूत धाडूनी ॥
विप्र क्षत्रिय वैश्यहि सच्छूद्रहि भूवरील झाडूनी ॥१४॥
भीष्म, सकलत्र-सुत धृत- राष्ट्र, कृप, दोण, विदुर, पुरवासी
धर्में आणविले मृगें[12] जाणो प्रेषूनि नकुळें-सु-रवासी[13] ॥१५॥
सव-साहित्य किति वदूं? रावाति भुज जेथ साधु-सुरतरुचे[14]
ज्या खटपटी-पुढें न श्रीचें श्रीशास हीनें[15] सुरत रुचे ॥

---

१. सुखाला व कीर्तीला कारण. २ नव- सव-भूमिदेव-वेदि-ईक्षा, ह्म० नवीन यज्ञ, ब्राह्मण, व वेदि ह्म० यज्ञकुण्ड यांचें अवलोकन. ३ झाडून काढीन. ४ व्यर्थ पुष्ट झालेल्या देहांत. ५ अनंत सामर्थ्य ज्याचें अशा हे धर्मा. ६ तुझ्या कीर्तीनें. ७ तीन्ही लोक. ८ शुभ्र. ९ श्रीकृष्णाची आज्ञा. १० व्यास. ११ सव-उत्सव-उत्सुक ह्म० यज्ञोत्सव पाहण्यास उत्कंठित. १२ भीष्मादिक, मृग ह्म० हरिण. १३ नकुल हाच सुरव ह्म० गायनाचा मधुर ध्वनि, त्यास. १४ सज्जनांचा कल्पवृक्ष श्रीकृष्ण. १५ तुच्छ.

रामादि सर्व यादव, शिशुपालादिक नृपाळ, बहु आले ॥
अर्पुनि उपायनें बहु धर्म-कृतें आदरें बहुत धाले ॥ १७ ॥
अध्वर्यु याज्ञवल्क्य, ब्रह्मा श्रीव्यास, पैल मुनि होता ॥
सु-मुनि सुसामा-नामा सामग यज्ञांत जाहला होता॥१८॥
जेथ सभासद नारद फार दया ज्ञान ज्यांत वास करी॥
जेथें विप्र-पदाब्ज- प्रक्षालन तीर्थपाद-देव करी ॥ १९
तेथें साहित्यासी श्रीभीष्मद्रोणविदुर बहु जपती ॥
न विसम्बिती क्षण जसे गुणवदपत्याशि वृद्ध मनुज-पती॥
यजमानहि गुरु-देव- द्विजभक्त अजातशत्रु, तज्जाया ॥
मूर्तिमती श्रद्धासी, आले गुण ज्या सुधेंत मज्जाया॥२१॥
वाढी स्वमायसी, कीं मूर्तिमती सुरभि गायसी ते तें ॥
जें जो इच्छी, तीतें गाय भुवन, जेंवि गाय सीतेतें॥२२॥
यन्नामें सफळ सकळ सव,सगुण-ब्रह्म ज्यांत रावे तें,
त्या क्रतुच्या वर्णावें कीर्ति-सुधेतें, न अन्य रांवेतें ॥२३॥
इतुक्याचि राजसूय- क्रतुच्या या वर्णनें रसिक हर्षो ॥
काय डरडरां ढेंकर देऊनि चातक ह्मणेले बहु वर्षो॥२४॥

१ या आर्येतील शब्दार्थां करितां आ. प. अ. ७, आ. ४ पहा. २ तीर्थ आहे पदाचे ठायीं ज्याज्या तो श्रीकृष्ण. ३ सद्गुणसंपन्न अपत्यास. ४ राजे. ५ ज्यास कोणी शत्रु असें वाटत नाहीं तो. ६ त्याची स्त्री द्रौपदी. ७ गुरुवेदान्तवाक्यांवरील विश्वासबुद्धि. ८ ज्या द्रौपदीरूपी सुधेंत. ९ स्नानार्थ. १० कामधेनु. ११ द्रौपदी. १२ द्रौपदीला. १३ मूर्तिमान् ब्रह्म. १४ काकवीला.

तें यजन-कर्म झालें पूर्ण सविधि परम शुद्ध रायाचें ॥
उद्धरिलें भगवन्तें भरताचें गोत्र उद्धरायाचें ॥ २५ ॥
तेव्हां देवर्षि मनीं आणी, कीं क्षत्र सर्व शुद्ध-रणें ॥
उद्धरणार प्रभु, परि आधीं शिशुपाल आजि उद्धरणें २६
धर्मासि ह्मणे, "राया आले यज्ञोत्सवार्थ नगरा जे ॥
त्यांमध्यें पूजावा त्वां प्रथम श्रेष्ठ, सर्व मग राजे" ॥२७॥
धर्म ह्मणे भीष्मातें, "सांगा जी मज तुह्मीच जें विहित ॥
सांगत आलां पूर्वीं जैसे मद्भावुकार्थ जेंवि हित" ॥ २८॥
भीष्म ह्मणे "वत्सा, जरि पुससी सर्वांत कोण पूज्य असें
तरि वासुदेव आधीं पूजावा त्वां विशुद्ध-भक्ति-रसें॥२९॥
ज्योतिर्गणांत रविसा तेजस्वी कृष्ण या सदांत पहा ॥
तेज अहा! क्षिप्र वहा, अर्घ वहा, एक पूज्य वृष्णिप हा"
पूजी प्रभुला प्रेमें व्हाया दृक्काम-पूर्ति सहदेव ॥
पूजित आले स्व-स्थिर- चर त्या श्रीविश्वमूर्तिसह देव ३१
नारद-भीष्म-प्रमुखां साधूंच्या होय दृष्टिलाभा जी ॥
भा जीमूतश्यामा प्रभुची ती चैद्य-दृष्टिला भाजी ॥ ३२॥
भगवत्सत्कृति पाहुनि कोपे शिशुपाल सत्समाजांत ॥

१ यथाविधि. २ धर्मयुद्धानें. ३ माझ्या कल्याणार्थ. ४ नक्षत्रसमूहांत. ५ सभेंत. ६ वृष्णि ह्म० यादव, यांचा पालक श्रीकृष्ण ७ दृष्टीची इच्छा पूर्ण करण्याकरितां. ८ माद्रीपुत्र. ९ आपल्या स्थावर जंगम वस्तु, विश्वमूर्ति जो श्रीकृष्ण, तत्स्वरूप आहेत असें मानून पूजित आले. १० नेत्रांस लाभदायक. ११ कान्ति. १२ जीमूत ह्म० मेघ, त्याप्रमाणें श्याम. १३ शिशुपालाच्या दृष्टीला.

दुष्टीं जसी पिशाची भरली दुर्बुद्धि तत्समा ज्यांत ॥३३॥
धर्मासि करी सज्जन- वृन्दीं पाण्यापरीस पातळ, तें॥
वदवेना, सन्निंदा- वागनुवादेंहि पाप आतळतें ॥ ३४ ॥
गांजी पुष्कळ लावुनि मूर्खपण तशा सभेंत शान्तनवा ॥
परि हांसे, कीं जन्मा- पासुन बहु शान्त,तो न शान्त नवा
त्रिजगत्पूज्यपद प्रभु गुरु पुण्यश्लोक सार्वभौम खरा ॥
त्या निन्दी श्रीकृष्णा कीर्ति-श्रीशान्तिभूतिच्या मखरा ॥
बहु सांत्वन धर्म करी न शमे न वळे परन्तु तो चैद्य ॥
मरणाऱ्या रोग्याला काय करिल जाणता भला वैद्य ३७
भीष्म "ह्मणे खळ-सांत्वन कां करितो? याचिया नसे कानें॥
हें ऐकिलें; निवे घृत कढलें तोयांचिया न सेकानें"॥३८॥
क्षोभे बहु या वचनें, त्याला उपमानें दुष्ट कुतरेंच ॥
विस्तर असो तयाचा, उतरी शिर हरुनि शौरि-सुत रेंच
सोसुनि शत अपराध प्रभूनें शिशुपाल मारिला चक्रें ॥
केला पात्र सुगतिला, जी प्रार्थावी गाते स्वयें शक्रें ॥
शिरलें तद्देहोत्थित तेज प्रभुच्या मुखीं पदा नमुनी ॥
मानिति मनांत त्या वैर- चरितास महावरप्रदान मुनी ४१

१ साधूंच्या निंदेच्या वाणीच्या उच्चारानें. २ स्पर्श करितें. ३ जगत्त्रयानें पूजा करण्यास योग्य असें पद ज्याचें तो. ४ पुण्यदायक कीर्ति ज्याची तो. ५ पाण्याच्या. ६ शिंपण्यानें. ७ दाखला. ८ वसुदेवपुत्र कृष्ण. ९ त्याच्या देहांतून उत्पन्न झालेलें. १० श्रेष्ठ.

देवर्षिप्रमुख सु-जन म्हणती "जीवांसि एक हरि हित रे ॥
अद्भुत महिमा याचा, भक्त तरे, करुनि वैर अरिहि तरे'[४]
ऐसें सद्यश निर्मुनि नेउनि सिद्धीस दास-यागा[२] त्या ॥
केली त्वष्टा वाणी कविच्याहि तिच्या सदसि याँ गात्या
धर्में विप्रादि सकळ पूजुनि आनन्दवूनि बोळविले ॥
भू-देव-पद-रजांत स्वजनां-करवींहि देह घोळविले ॥४४॥
प्रभुहि स्व-पुरा गेला, दुर्योधन शकुनि राहिले होते॥
त्या मय-सभेस डोळे धृतराष्ट्रें काय वाहिले हो ते ॥४५॥
घेतां निरोप सांगे व्यास मुनीश्वर युधिष्ठिरासि असें ॥
"वत्सा होणार पुढें क्षत्र-क्षय फार, सावधान असें ॥४६॥
कारण करूनि तुजला क्षत्रक्षय करिल काळ, हें चुकवीं॥
ऐसा कोण त्रिजगीं? म्हणती दुर्वार भाविला चुकवी॥४७॥
दुर्योधनाऽपराधें क्षत्रक्षय भीम-जिष्णु-बाहु-बळें ॥
होणार, बा, त्रयोदश- वर्षाऽतीं आटतील वीर-बळें ॥४८
क्षत्रक्षयीं कुरुपते, धर्मा, तुजला निमित्त जो कर्ता॥
स्वप्नांत निज सुदुर्लभ दर्शन देईल तो जगद्भर्ता" ॥४९॥
ऐसें भावि कथुनि मुनि गेला कैलासपर्वता राया ॥
प्रभुला विनवुनि अयशो- भीत निज सुपौत्र सर्व ताराया

१ मयरचनी. २ या यागाला. ३ ब्राह्मणांच्या पायांच्या धुळींत. ४ दुर्योधनशकुनिरूप डोळे. ५ निमित्त. ६ पुढें घडणाऱ्या गोष्टीला. ७ तेरा वर्षांच्या शेवटीं. ८ जगताचा पालन करणारा. ९ अपयशाला भ्यालेला. १० आपले म्ह० व्यासाचे. ११ नातु.

धर्म "ह्मणे भ्रातेहो, क्षत्र-क्षय मन्निमित्त होयाचा[1]॥
अयश नसावें,त्यजितों जीवित,उपयोग काय हो याचा"
जिष्णु ह्मणे "मति-नाशक- मोहीं द्यावें न चित्त अजि राया
कश्मलपंकें[2] धरितां पटु-बुद्धि-नटी[3] त्यजील अजिरा[4] या ॥
बुध मति-कवचें[5] व्यसनीं स्व-पर-परित्राण[6] कीं करी राया
बुध-विबुध-साधु-मान्या[7] रक्षीं सत्स्वर्द्रुमा[8] शरीरा या"॥५३
धर्म ह्मणे "व्हाल तुह्मी जरि मज अनुकूळ तरि करीन असें
ज्ञातींसीं इतरांसीं वर्तेन तसें, तयांसि इष्ट जसें ॥ ५४ ॥
कथिली दुर्व्यसनाची भेदमयी[9] बुद्धि हे खनी[10] पटुनीं[11] ॥
शिवखनिसम[12] मति धरितों मी निजपरभेदलेख[13] नीपटुनी[14] ॥
विग्रहकारण[15] भेद त्यागावा, युक्ति हे नृपा[16] सुचली ॥
भीमाऽर्जुनादि-साधु- स्वांतासि[17] सुधे-परीस ती रुचली ॥
आधींच धर्म नय-रुचि[18], सर्वत्र सम, क्षमी, कृती, करुण॥
स्थिर[19] ज्यापुढें विवेक व्यक्त सदा, जेंवि रविपुढें अरुण॥

---

१ व्हावयाचा. २ मोहरूपी चिखलानें. ३ सुज्ञाची बुद्धि हीच नटी. ४ या देहरूप रंगभूमीला. ५ बुद्धिरूपी चिलखतानें. ६ आपलें व दुसऱ्याचें रक्षण. ७ ज्ञाते, देव, साधु यांस मान्य. ८ सज्जनांचा कल्पवृक्ष, अशा. ९ स्वपरभेदरूप. १० खाण. ११ सुज्ञांनीं १२ कल्याणाच्या खाणी सारखी. १३ हा आपला, हा परका अशा भेदाच्या गणना. १४ निपटून ह्म० नाहींसा करून. १५ युद्धाचें कारण. १६ धर्मराजाला. १७ भीमार्जुनांच्या शुद्ध अन्तःकरणाला. १८ नीति आवडते ज्यास तो. १९ हें विवेकाचें विशेषण.

तत्साधुत्व किति वदों स्वगुरूंच्या हित-वचा शिकविल्याला
जपला जो रात्रिदिवस; दृढसद्गुणसुकवचाशि कवि त्याला

अध्याय. ३ रा.

सारांश,

•मयसभेमध्यें दुर्योधन फसला. पाणी असें वाटून वस्त्रें आवरिलीं, तों पाणी नाहीं. पाणी नाहींसें वाटून पुढें गेला तों पाण्यांत पडला. द्वार असें समजून जाऊं लागला, तों तें द्वार नसून भिन्त होती. त्या भिन्तीला त्याचें मस्तक आपटलें. ती दुर्योधनाची फजिती पाहून " हा अन्धसुतच आहे " असें ह्मणून भीमार्जुन व द्रौपदी ह्यांनीं मोठ्यानें हास्य करून त्याचा उपहास केला. आधींच पांडवांचें ऐश्वर्य पाहून दुर्योधनास मत्सर उत्पन्न झालाच होता. त्यावर ही फजिती झाली. यामुळें त्यास फार क्रोध आला. त्यानें शकुनीस पांडवांचा सूड उगविण्याचा उपाय विचारिला. कपटद्यूत खेळून त्यांची संपत्ति हरावी असी त्यानें मसलत दिली. ती दुर्योधनास पसन्त पडली. मग त्या दोघांनीं

---

१ मजबूद सद्गुणरूप कवचाला.

धृतराष्ट्राचें मन वळविलें. राजानें धर्मास बोलावणें पाठविलें. विदुरानें द्यूत न खेळण्याविषयीं सांगितलें. पण धृतराष्ट्रानें तें मान्य केलें नाहीं. धृतराष्ट्राच्या आज्ञेवरून धर्म सकुटुंब हस्तिनापुरास येऊन धृतराष्ट्रास भेटला.

त्या मय-सभेंत रचना पाहुनि राजा सुयोधन भ्रमला ॥
प्रौढ-कविकृतीं जैसा बाळ ह्मणे "जो कळे अदभ्र मला" १
मानुनि जळ स्थळाला वस्त्रांतें आवरी करें, वाटे ॥
कोठें पडे जळीं, तो जळ न; जळ, स्थळचि तें खरें वाटे२॥
पिहित द्वार विवृतसें मानुनि जातां कपाळ आपटलें ॥
झाला व्याकुळ दुर्मति आपुलियाचि भ्रमाचिया पटलें३ ॥
जाय बळें उघडाया कर देउनि उघडिल्याहि अररां ज्या
तोंडवशींच पडे हो होय चमत्कार ताप-कर राजा ॥४ ॥
भीमाऽर्जुन पोषिति अति हासा अंधज-सुदुःसहा यमही ॥
त्यां निजभरहर हरिचे सुसहाय ह्मणे, न दुःसहाय, मही ५॥
त्या उपहासें झाला बहुतचि संतप्त तो सुयोधन हो ॥

१ गंभीर कवीच्या काव्यांत. २ पुष्कळ ३ मार्गाला. ४ झांकलेलें. ५ उघडें. ६ पडद्यानें. ७ द्वाराला. ८ दुर्योधनास न सोसणाऱ्या हासाला. ९ नकुलसहदेव देखील. १० भीमादिकांना. ११ आपला (महीचा) भार हरणाऱ्या. १२ श्रीकृष्णाचे. १३ उत्तम-साहाय्य करितें.

चित्तीं ह्मणे "मरो, परि अपमानी सर्वथा सुयोध न हो" ६
जातां पुरासि मार्गी शकुनि ह्मणे कुरुवराशि, "सांग मला
तूं अप्रसन्न कां गा? वाङ्नियम सदैव विहित कां गमला"
दुष्ट ह्मणे "जें झालें खरें दुःख कृतांत-रूप मामा तें ॥
दावार्चिसें कराया भस्म पहातें तरूपमा मातें ॥ ८ ॥
झालें युधिष्ठिराला भूमंडळ विक्रमें वश, कुनेते ॥
भ्राते नव्हेत त्याचे, नर-तनु-धर सर्व देव शकुने ते ॥९॥
तो राजसूय सन्मख, वैन्यापरि ते तसे करंद राजे, ॥
समरीं न गणायाचे अभिमानी वज्रभृत्करदरा जे॥ १०॥
एकहि शतांत न; जसा अज सिंहें हुंगिल्या अजा तारी ॥
तेंवि न नृप चैद्याला मारविता रक्षिता अजातारी॥
श्री कीर्ति भूति महिमा शक्रांचा या युधिष्ठिरीं भूपीं ॥
अन्यत्र लेश कैंचें सलिल जसें सागरीं तसें कूपीं ॥ १२॥
या स्वसपत्नोत्कर्षें जळतों मी अंतरींच असुखा या ॥
सोसील कोण मानी? देतों मी पावकासि असु खाया १३
घेउनि दे गुर्वाज्ञा मज हा अग्नींत काय होमाया ॥

१ भाषण बंद करणें. २ तीक्ष्ण. ३ यमासारखें. ४ वणव्याच्या ज्वालेसारखें. ५ वृक्षासारख्याला. ६ पृथ्वीचें नियमन करणारे ७ वज्रभृत् ह्य० वज्र धरणारा कर ह्म० हस्त ज्याचा असा इंद्र, त्याच्या भयाला. ८ ज्यास शत्रु कोणी नाहीं तो. ९ माझ्या शत्रूच्या उदयानें. १० दुःखाला.

दुःखद जो स्वपराला त्याची ज्ञात्यांसि काय हो माया १४
भ्रमलों सभेंत, केला उपहास तिहीं स-सेवकांनीं कीं ॥
फसलों दैवें, पंकीं हंसखग जसा फसे बकानीकीं" ॥ १५ ॥
शकुनि ह्मणे "रायातें प्रिय, अप्रिय काय तूं अंगा धात्यां?
कर्मानुरूप देतो फळ, ह्मणति असें भले अगाधा त्या १६
पुण्य तसेंचि तयांचें व्हावा उत्कर्ष नित्य नव साचा ॥
महिमा पूर्वीचा हा सुकृतभराचा नव्या न नवसाचा १७
यत्न तदुच्छेदीं त्वां शत केले, परि कवे न शकलास ॥
पूर्णेंदु काय जिंकी उडु? ज्याच्या जिंकवे न शकलास १८
तुजही सहाय गुरु, गुरु- सुत, कृप, वृष, बंधु, भीष्म, आहेत
होईल पूर्ण दिग्जय बहु-दक्षिण-यज्ञ कीर्ति हा हेत" ॥ १९
नृप त्यासि "ह्मणे मामा, योजिसि येथें कशास सामातें ॥
सांग उपाय, युधिष्ठिर- परिभव जेणें घडे, असा मातें" २०
शकुनि ह्मणे "पांडुसुत, द्रुपद-नृपति, तत्सहाय कंसारी, ॥
यांशि भुज-बळें जिंकी ऐसा कैंचा समर्थ संसारी ॥ २१ ॥
परि एक उपाय असे धृतराष्ट्र तुला ह्मणेल जरि कर गा
होइल युधिष्ठिराची श्री पृथ्वी निश्चयेंचि तरि करगा २२ ॥
प्रेम बहु, पटुत्वें नसे, द्यूतीं धर्म स्वयें असे भोळा ॥

१ बकांचें अनीक ह्म० मंडल. २ हे वत्सा. ३ ब्रह्मदेवाला. ४ मोठ्या पुण्याईचा. ५ हे ज्ञात्या. ६ नक्षत्र. ७ तुकड्यास. ८ पुष्कळ दक्षिणा ज्यांत असा. ९ हस्तगत. १० आवड. ११ निपुणता.

अनिवर्तन-प्रतिज्ञा, तच्छीला यापरी करीं गोळा" ॥ २३
कुरुखल ह्मणे "तरि नृपा, घे आज्ञा, तूंचि हें वद पित्याला
मी हें बोलों न शकें जरि करितो बहु दया तदपि त्यासै"
करुनि कुविचार नगरीं जाउनि एकांत समय पाहूनी ॥
नृप गांठिला हळू हळु तच्छास्त्रविवेकचंद्र-राहूनीं ॥ २५ ॥
शकुनि वदे "राजा, हा झाला त्वज्ज्येष्ठपुत्र कृश हरिण ॥
क्षणाहि स्वस्थ नसेचि व्याघ्रवनामाजि जेंवि शिशु-हरिण"
वृद्ध वदे "वत्सा कां पांडुर कृश जाहलासि सांग मला॥
भोगिसि भोग सुरांचे निष्कंटक-राज्यखेद कां गमला"२७
कलिपुरुष ह्मणे "देती तिळहि न सुख हे स्वभाग्यभोग मला
पाहुनि युधिष्ठिर-श्री मज तुच्छ स्वविषय प्रभो गमला ॥
मतिचक्षु भेदिलें हो माझें अतिदुःसहें किरीटि-कणें ॥
मज संसारीं कैंचें चिंतेनें लागतां किरी टिकणें ॥ २९ ॥
मी घटतों, परि तुमचे मनि केवळ बांढ तात, ते; ज्यानें॥
अवलोकिले, कळे त्या शिशु शशिसे वाढतात तेजानें॥३०॥
इतरांची काय कथा, जे देणार त्रिखर्व बळि वा गा ॥
त्यांतें वारित होते द्वारप दारा-पुढें न ज्यां जागा ॥ ३१॥

---

१ मागें न फिरण्याची प्रतिज्ञा. २ कौरवांत नीच. ३ त्याच्या शास्त्रविचाररूप चंद्राचा ग्रास करणारे राहु, असे दुर्योधनादि. ४ फिकट. ५ कलीचा अंशावतार दुर्योधन. ६ बुद्धिरूप नेत्र. ७ अर्जुनरूप कणानें. ८ कीड. ९ कृश होतों. १० दृढ. ११ तीन खर्वरुपये. १२ कर. १३ द्वारपाल.

सज्ञा केली होती; कीं होतां लक्ष्यं त्या मखीं पात्र॥
उच्चगृहाग्रगपुरुषें फुंकावा शंख एकदा मात्र ॥ ३२॥
वाजत होता संतत दर, जाणों विष वचोग्रहीं वमला ॥
त्या अनिश-रव-श्रवणें बापा, आलें खरेंच हींव मला३३
मय-कृत-सभेंत पडलों मी वापींत स्थल-भ्रमें सहसा ॥
हंसले सपत्न-दाराहि न ह्मणे कोणीहि कीं 'उगे न हंसा' ३४
खद खद हांसे भीमाहि जिष्णुहि मजला तसेचि बा यमही
तद्दुर्दशा न करितां निस्तेजा मज वठेल काय मही ३५॥
पडलों उघडूं जातां द्वार गमे विवृतही यथापिहित ॥
तत्कृतबोधाहुनि मज गमलें तम, अहित जरि तथापि हित
विवृत द्वाराकार प्रेक्षुनि भित्ति-प्रदेश जों, शिरतों॥
फुटलें तें थोडें, बहु, जें धरिलें शत्रुनें स्वयें शिर नों ॥ ३७
धृतराष्ट्रसुता, ये, मी दाखवितों, द्वार हें, न बापा हें ॥
वदला असें वृकोदर जें, तद्वाक्यार्थ तूंचि बा पाहें"॥३८॥
अतिशयित भाग्यें त्याचें,स्त्रीयेंहि अतिशयित दुःख कळविलें

---

१ एक लाख. २ उंच घरावरील पुरुषानें. ३ कानांत. ४ सतत सुरु असलेल्या शंखशब्दाच्या श्रवणानें. ५शत्रूची स्त्री द्रौपदी-दार हा शब्द पुलिंगी ब० व० आहे. ६ पराक्रमहीन, अशा मला. ७ उघडें. ८ झांकलेले. ९ त्या सभेविषयीं केलेले ज्ञानाहून. १० अज्ञान.११त्याच्या भाषणाचा अर्थ (अंधपुत्रच हा अशा अर्थाचें). १२ स्वतांचें.

जों त्या खल-तिलकानें काहींसें अंध-चित्त वळवीलें ॥ ३९
तों शकुनि ह्मणे "राया, अभिमान-धना सुयोधना जरि तें
भाग्य हरावेंचि असें इच्छिसि जिंकूनि दुर्जया अरितें ४०
तरि मज कपट-द्युतीं आहे बळ फार, हा उपाय भला ॥
धर्महि न ह्मणेल नको हेंही ठावें असे यथार्थ मला ४१॥
धर्माची "आहूतो ननिवर्तेयं" असी प्रतिज्ञा ते ॥
न मृषा द्युतप्रांते अति-तर खर ह्मणति न असी मति ज्ञाते
खल-मणि ह्मणे "नृपाळा, दे आज्ञा श्री हरील शकुनी ती॥
कां न स्वीकारावी करिल जरि महाऽरिला वश कुनीती"
धृतराष्ट्र ह्मणे "पुसतों विदुराला तो विवेक-राशि कवी ॥
मज हित सदा शिकवितो जेंवि बृहस्पति सुरेश्वरा शिकवी॥
भरत-कुळ-कलंक " ह्मणे मोडील विदुर विचार हा केला ॥
मग मी मरेन राया कथितों मारूनि उच्च हाकेला ॥४५॥
तोचि इहामुत्रसुखद तुज, न प्रिय सुत, जसा प्रिय क्षत्ता ",
मजमागें राज्य करा, दोघे कोणास ही नको सत्ता" ॥४६॥
पुत्रप्रियकर राजा आज्ञापुनियां निजानुगां बरवी ॥
जींत सहस्र स्तंभ स्वर्ण-मणि-खचित असी सभा करवी ॥
आप्तांनीं विदुराला हा कपट-द्युत-मंत्र जाणविला ॥

१ दुर्जनश्रेष्ठानें. २ अभिमान हेंच धन (प्रियवस्तु) ज्याचें तो. ३ बोलाविलें असता मागें फिरणार नाहीं. ४ खड्गाला. ५ दुर्योधन. ६ ह्या लोकीं व परलोकीं सुख देणारा. ७ सूत-विदुर. ८ आपल्या सेवकांस.

मग त्या धृतराष्ट्रेंही तो बुद्धि-सुधासमुद्र आणविला ४८॥
नमुनि कवि "ह्मणे राया, न द्यूतविचार हा मला रुचला
त्यजुनि सहकार पिकला पिक लाजेना वरावया कुचला"
अंध ह्मणे "होऊं दे द्यूतक्रीडाविनोद भावांत ॥
अस्मन्निकट तयांच्या न शिरेल दुराग्रह स्वभावांत ॥५०॥
मी, तूं, द्रोण, नदीसुत, बैसों जेथें समर्थ घात कसें ॥
द्यूत करील? शमेल श्रीरामगुणां समक्ष पातकसें ॥५१॥
होणें होतें, साधो, चित्त तुझेंही न काळजी वाहो ॥
ज्याचें आचरण जसें त्या तैसा फलद काळ जीवा हो"५२
क्षमहि बुधोक्त न रुचलें, रुचलें बालोक्त अक्षमहि, म्यां तें
काय वदावें, भुलला दोषज्ञहि भूप अक्षमहिम्यातें ॥५३॥
"धर्मासि सुहृद्द्यूत- क्रीडार्थ क्षिप्र आण जा विदुरा" ॥
ऐसें वदे वचन, तें कवि-हृदयाशिच न कांपवी, भिदुरा ॥
असकृद्धितोपदेशें विदुर न शकला नृपासि वळवाया ॥
कीं तो पुत्र-स्नेहें झाला सिद्ध स्व-कीर्ति मळवाया ॥ ५९ ॥
जो पोकळ वळवाया स्व-मनासहि न शमला, तया खळ तो॥

---

१ बुद्धिरूप अमृताचा समुद्र असा विदुर. २ अतिसुगंधयुक्त आंबा. ३ कोकिल. ४ आमच्या जवळ. ५ भीष्म. ६ हितकर, ७ ज्ञात्याचें भाषण. ८ मूर्खाचें भाषण. ९ फांसे १० सुहृदांशीं द्यूत खेळण्याकरितां. ११ वज्राला. १२ वारंवार केलेल्या हितोपदेशानें

सिकता-सेतुस महा- बळ-तोय-महौघसा कसा वळतो ॥ ५६
धर्मासि निरोप हरि- प्रस्थीं कट्टु केवळ स्व भावाचा ॥
चिंता-म्लान-च्छविनें कविनें कथिला चळस्वभावाचा॥५७
जी पतिदत्त गरळ-रस आणुनि पाजी सुतां कयाधू ती ॥
ही, विदुररीतिहि सख्या, दोघांच्या अपयशा दया धूती ५८
धर्म ह्मणे " बापाजी, • ऐसें ह्मणतात काय हो तात ॥
बहु उत्तम, वचनकरा 'तारक गुरुचेचि पाय होतात ॥ ५९
गमले तुह्मांपरिस ते कितव हित, वसुंधरावरा कांहीं ॥
जाणो तुह्मीं बुडविली श्री उद्धरिजेल त्या-वरांकांहीं ६०
न विचक्षण हित मानी दर्शित-नव-पुष्टि-गुण-भरा रोगा ॥
नव-कितव-सचिव-मंत्रें तरि कुरु-गुरु-भाग्य बहु भरारो गा
चाला अवश्य येतां, भावि चुकेनाचि जें भलें खोटें ॥
अयश पुन्हा वृद्धपणीं गुरुचें होईल दुःख हें मोटें ॥ ६२ ॥

---

१ वाळूचा पूल. २ प्रबळ अशा उदकाच्या मोठ्या ओघाला. ३ इंद्रप्रस्थांत. ४ बंधूचा. ५ चिंतेनें म्लान झाली मुखकांति ज्याची, त्यानें. ६ अस्थिरमनस्क, अशा धृतराष्ट्राचा. ७ प्रल्हादाला. ८ही हिरण्यकशिपूची स्त्री. ९कयाधू व विदुरनीति ह्या दोघी एकमेकींच्या सख्या होत. १०आज्ञापालकाला. ११घातकी. १२धृतराष्ट्राला. १३नीचांनीं. १४ ज्ञाता. १५ दाखविला आहे, नवीन पुष्टिरूप गुणातिशय ज्यानें. १६ नवीन अशा दुष्ट मंत्र्याच्या सहवासानें

स्वप्नींहि अनय न घडो, अपकीर्ति नसो, असें असेल मनीं
तरि तारील जगत्पति मज सालसं जरि नसेन तन्नमनीं ६३
युद्धास घतासहि जावें; नाहीं ह्मणोंनये वा, हे ॥
माझी असी प्रतिज्ञा सत्या अत्यादरोचिता आहे" ॥ ६४
ऐसें वदोनि राजा सकुटुंब निघोनि गजपुरा आला ॥
त्याला पाहुनि आप्तां थोडा, बहु हर्ष दुर्जनां झाला ॥६५

अध्याय. ४ था.

सारांश,

धृतराष्ट्रानें द्यूत खेळण्याकरितां सभागृह तयार करविल्यावर दुसरेदिवशीं त्या सभेंत पांडवांस बोलावून नेलें. नंतर द्यूतास आरंभ झाला. एका बाजूस धर्मराज, व दुसऱ्या बाजूस शकुनि होता. धर्मानें क्रमेंकरून रथ, घोडे, दास, दासी, व द्रव्यराशि असें ऐश्वर्य पणास लाविलें. व शकुनीनें तें कपटेंकरून जिंकिलें. मग धर्मानें क्रमानें आपले पुत्र व बंधु पणास लाविले. नंतर आपणासही पणास लावून घेतलें. व सरशेवटीं द्रौपदीही पणास

१ आळसानें युक्त. २ ईश्वराच्या नमनाविषयीं. ३ अति सत्कारास योग्य.

लाविली. तोही पण शकुनीनें जिंकिला. मग दुर्योधनानें विदुरास सांगितलें कीं, द्रौपदी आमची दासी झाली; यास्तव तूं तिला सभेंत घेऊन ये. विदुरानें असें न करण्याविषयीं त्यास उपदेश केला. पण दुर्योधनानें तो ऐकिला नाहीं. त्यानें प्रातिकामि नांवाच्या सूताला द्रौपदीस आणण्यास पाठविलें. पण त्याच्या हातून तें कार्य झालें नाहीं. मग दुर्योधनानें दुःशासनास सांगितलें कीं, तूं स्वतः जाऊन द्रौपदीला घेऊन ये.

दुसरे दिवसीं नेले पांडु-सुत नव्या सभेंत बाहून ॥
शकुनि "ह्मणे खेळों या" धर्म ह्मणे "अधिक काय याहून[1]"
भीष्म, द्रोण, विदुर, कृप, धृतराष्ट्र; सकर्ण जे शत भ्राते[2]
खळ होते; साधूंचा करणार बळें सभेंत वंभ्रा[3] ते ॥ २ ॥
कपट-द्यूतीं लावी प्रथमचि तो साधु-गीत-कथ रथ[4]; रे ॥
तों शकुनि ह्मणे 'जितिला' तैं थोड्यांचेंचि चित्त न थरथरे ३
मग धर्म लक्ष-दासी- पण मांडी; 'जिंकिला' ह्मणे शकुनी॥
कपटें जिंकू पाहे हंसाला जेंवि दुष्ट बक-शकुनी[5] ॥ ४ ॥
धर्म ह्मणे "छळ[6] करिसी, मर्यादा त्यजुनि टाळिसी फांसे॥

१ 'खेळों' हें तर आहेच. पण याहून अधिक ह्म० पण लावावयाचा आहे काय. २ सकर्ण शतभ्राते. ३ विडंबना. ४ साधूंनीं गाइल्या कथा ज्याच्या तो धर्मराज. ५ पक्षी. ६ कपट.

शकुने, त्यजितां धर्म- व्यवहार-पथासि सत्सभा हांसे" ॥५
"कोणा व्यहारीं छळ नाहीं? दे धरुनि गज-वरा खळगा ॥
भ्यालासि तरि निवर्ते" प्रभुलाहि ह्मणे असेंचि तो खळगा६
राजा ह्मणे "प्रतिज्ञा माझी, नाहीं ह्मणोंनये असि कीं ॥
त्यागीन तिला कां मी यत्त्यागें निष्फळें यशें असिकीं॥७
देवनकर्ता मजसीं मत्तुल्य सभाग्य कोण गा आहे" ॥
धर्म असें सत्य-वदे; तें दुर्मति तो सुयोधन न साहे ॥ ८ ॥
गर्वें ह्मणे "अहो, मी मामाला द्यावया धनें रत्नें ॥
आहें समर्थ, देवन- साहित्य करीन सर्वथा यत्नें" ॥
धर्म ह्मणे "अन्यासीं अन्याचें द्यूत हें विषम वाटे ॥
ऐसेंहि असो; परि परि- णामीं भय सोडितां सुनय-वाटे१०
मणि हार दास दासी रथ हय गज कनकनिधिहि तो लावी
जिंकी कपटी जी श्री, श्रीदे-श्रीशीं विशंक तोलावी॥११
कपट-द्यूत विलोकुनि बिदुर "ह्मणे काय हें आगा रायां॥
कां भ्रमलासि? स्वकरें अग्नि कसा लाविसी अगारा या॥१२
मद्वाक्य तुला न रुचे मरणारा अगदसें अगा, बापा, ॥

---

१ नीतीनें व्यवहार करण्याच्या मार्गाला. २ मोठ्या हत्तीला. ३ खेळापासून मागें फीर. ४ ज्या प्रतिज्ञेच्या त्यागानें. ५ सगळीं. ६ द्यूत. ७ सुनीतीचें आवरण. ८ तो धर्मराज. ९ कुबेराच्या संपत्तीशीं. १० निःसंशय. ११हे धृतराष्ट्रा. १२ घराला. १२ मरणाऱ्याला. १३ औषधासारखें.

पुत्र कसें ह्मणसी या नरकीं नेत्या सविग्रहा पापा ॥१३॥
कोल्हाचि पाळिला त्वां, आरडला उपजतांचि जंबुकसा।
श्रीदं त्यजिले; वरिला अदक्षिणावर्त तुच्छ कंबु कसा१४
मधुतेंचि मूढ पाहे, पाहत नाहीं परी प्रपातातें ॥
त्वां घातली कुरु-कुळीं द्यूत-विष-मयी बरी प्रपा तातें१५
त्यजिले खल सुत कविनीं. पाहुनि तत्संग्रहांत असागं ॥
न्याय्य त्याग अशांचा केवळ अन्याय होय असांग॥१६
भोज-कुळीं कंस तसा याहि कुरु-कुळीं कलंक हा राया॥
नांदोत ज्ञाति सुखें दे आज्ञा पामरांसि माराया ॥ १७॥
तो कृष्ण त्या खळाला, तैसा हा कृष्ण या खळासि वधू
ज्याली असंग्रहार्हा ह्मण गा भूपा अशा मळासि वधू १८
देऊनि काक, घ्यावे पांच तुवां चित्र-बर्ह-शितिकंठ ॥
घे पंचाननें पांच, क्रोष्टा दे; मानवेल शितिकंठें ॥ १९ ॥
राया कुलार्थ पुरुष, ग्रामार्थ कुलहि समस्त सोडावें ॥।

---

१ मूर्तिमान अशाला. २ संपत्तिदायक. ३ डाव्या आंगास भोंवरा ज्याचा तो. ४ पर्वताच्या कड्याला. ५ द्यूतरूप विषानें बनलेली. ६ पाणपोई. ७ त्या दुष्टपुत्रांच्या ठेवण्यामध्यें. ८ मोठा अपराध. ९ यथायोग्य. १० त्याग न करणें. ११ नीचाला. १२ अर्जुन. १३ संग्रहास अयोग्य अशाला. १४ चित्रविचित्र वर्णाचे पंख ज्यांचे असे मयूर. १५ सिंह. १६ कोल्हा. १७ शंकर.

१८ त्यजेदेकंकुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलंत्यजेत् ॥
ग्रामंजनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥

अर्थ—एका पुरुषामुळें कुलाचा नाश होत असल्यास त्या पुरुषाचा त्याग करून कुल रक्षावें. इ०

ग्रामहि देशार्थ, मही आत्मार्थ, बुधें भलेंचि जोडावें॥२०
भाग्यें येउनि बसले स्वर्ण-ष्ठीवी[1] निजालयीं[2] पक्षी ॥
आमिष-लोभांऽध[3] परम पामर कोणी तशा खगा भक्षी ॥
मग तळमळे रडे बहु तो आपण आपला करुनि घात ॥
तैसेंच तुजहि घडतें हो सावध आवरीं नृपा हात ॥२२॥
धन-लोभें नुमजे परि तूं ह्मणसील 'क्षण-क्षणीं मग हा[4] ॥
आमिष-लोभांऽध जसा तो पश्चात्तप्त मंद-धी खगहा[5]॥२३
माळाकार[6] तरूंचें घेतो फळ पुष्प जेंवि तेंवि नृपा ॥
घे पांडुसुतांपासुनि वित्त, असोंदे मनांत पूर्ण कृपा॥२४॥
धन-लोभ धरुनि चित्तीं द्यूतें चरणाश्रितां न गांजावें ॥
त्वां नरकासि न घेउनि संगें स्व-सचिव-सुताऽनुगां[7] जावें
ऐका हो सर्व तुह्मी या रायाचें करूनि हित वांचा ॥
साधुच्छळें कुळ-क्षय कीर्ति-श्री-भंग संग कितवांचा[8] ॥२६॥
शकुनि कुनीतिज्ञ[9] कुमति येथुनि आतांचि या खळा दवडा॥
हा न भला बुडवाया शिरलाया राजमंदिरीं कवडा[10]" २७
इत्यादि विदुर बोले तें ऐकुनिही अचक्षु[11] तो न वळे ॥

---

१ सुवर्ण ओकणारे. २ आपल्या घरीं. ३ मांसलोभानें अंध झालेला. ४ हायहाय. ५ पक्ष्याला मारणारा. ६ माळी. ७ आपले प्रधान, पुत्र व सेवक यांना. ८ शठांचा. ९ कुमार्ग जाणणार. १० हा एक पक्षी आहे. हा घरांत शिरला असतां अशुभदायक असें मानिलें आहे. ११ अन्ध, धृतराष्ट्र.

दुर्योधन पंचाऽक्षरि-मंत्रें परमोग्र- भूतसा खवळे ॥ २८ ॥
जनकाहूनि परम हित परें महितें ज्ञान-सिंधु जो त्यातें ॥
धिक्कारी; उडवी त्या स्व-शिव-गृहाधार-भूत जोत्यातें २९
"विदुरा, उगा उगा गा मेळविलें बुडवितोसि यश कां गा
कोण तुला पुसतो कीं अजि आह्मां नेणत्यां स्वहित सांगा
निपुण असेल निजहितीं करिल पराचेंहि तोचि धीर हित
स्वामि-द्रोह-रता तुज काय कळे तूं प्रसिद्ध धी-रहित ॥
तूं पोशिलासी सादर सतत जसा आत्मकाय मत्तातें ॥
निंदिसि सभेंत दुष्टा कर्म विसरलासि काय मत्ता तें ३२॥
अस्मदहितहित इच्छिसि लाविसि आह्मां इहांत बालिशता
वाचाल कृतघ्न कुटिल भरतकुळीं तूंचि पात्र गालि-शता
राज-सभेंत वदावें कैसें तें न शिकलासि अभ्यासीं ॥
चतुरपण परम दुर्मिळ तुज परिचय न घडलाचि सभ्यासीं
तुज काय राज-नीति- ज्ञान? अरे साप दुखविला साचा ॥
मृत्यु तसाचि सपत्नहि कैंचा मग लाभ सुख-विलासाचा॥
शत्रुच्छेद करावा करितों कां लावितोसि अन्याया ॥

---

१ पिशाच्च आंगांतून काढऱ्याचे मंत्र ज्यास येतात तो. २ भयंकर पिशाच्या सारखा. ३ अत्यंत. ४ मान्य. ५ आपलें कल्याण, हेंच गृह. त्याला आधार झालेला. ६ चौथ्याला (विदुराला) ७ राजद्रोहाविषयीं तत्पर. ८ बुद्धिहीन. ९ पोशिला गेलास. १० अस्मद्-अहित-हित ह्म० आमच्या शत्रूचें कल्याण. ११ मूर्खपणा १२ शिव्यांच्या शतकाला.

आम्हींच साहतों न दु -रुक्ति तुझ्या सोसतील अन्या या
जों मृदु लागे तों तों दडपी शिशु फार ऊन भातातें ॥
तैसें न करावें त्वां न बसावें हारवूनि भा[1] तातें ॥ ३७ ॥
शास्ता एकचि, न दुजा, गर्भी[2] जीवासि जो[3] शिकवितो रे
करितों तच्छिक्षित मी बैस उगा तूं न होसि कवि तोरें[4]
हित[5]-शत्रु निकट[6] न बरा जा त्यांप्रति दयित[7] जे तुलाअसती
टाकुनि जातीच बहु प्रेमें जारि सतत सांत्विली असती[8]"३९
विदुर ह्मणे "न धरील श्रोत्रियवचनें[9] सदाचरण कुलटा॥
टाकावितां दुर्व्यसन द्वेषें इच्छील घात ती उलटा ॥४० ॥
बोध प्रगल्भ[10] हा जारि न करायाचा स्व-धर्म-हानि बरा ॥
परि कुरु-वर-मति न वरी नवरी जैशी वरा[11] महानिबरा[12] ४१
अप्रिय[13] परि पथ्य असे वक्ता श्रोताहि दुर्लभ स्पष्ट ॥
बहु सुलभ प्रिय-वदते वाढविती चुकविती न ते कष्ट ४२
सुप्त-व्याघ्रांसि[14] नको लावूं दाटूनि शृंग परिणामीं ॥

१. तेज. २ उत्पत्तिकालीं. ३ ब्रह्मदेव. ४ गर्वानें. ५बाह्याकारीं हित असून अंतर्यामी शत्रु.६ समीप. ७ प्रिय.८ जारिणी. ९ वेदवेत्त्या ब्राह्मणाच्या वचनानें.१०प्रौढ.११पतीला. १२अतिजरठाला.

१३ अप्रियस्यहिपथ्यस्य वक्ता श्रोताच दुर्लभः ॥
लभ्यते खलु पापीयान्नरः सुप्रियवागिह ॥
अर्थ–न आवडणारें,पण हितकारक, असें वचन बोलणारा व तें ऐकणारा विरळा. परंतु मधुर बोलणारा व पापप्रवर्तक पुरुष अनायासानें सांपडतो. १४ निजलेल्या वाघाला.

संकट पडेल म्हणतों   काय अहित हे मदांध[1]-हरिणा मी ॥
स्पष्ट हित अहित कथिता   जो होय, सहाय तोचि रायास
प्रियवाग् नर कीं नरकीं   भोगवितो भोगितो चिरायास[2] ॥
सदय हित-काम जो त्या असमंजस कर्म पाहवेना गा ॥
कैसें लावूं द्यावें   पद, ज्या लंघन न साहवे नागा[3] ॥ ४५॥
भ्रातृ[4]-हितेच्छु बिभीषण   पावे धिक्कार कीं परम हाही[5] ॥
खळ बहु खोटा, त्यासमं[6] म्हणति किती कवि भलां[7] पर महाही
शकुनि म्हणे "धर्मा त्वां   हारविलें धन समस्त कीं आहे"
या वचनांसि न पुच्छीं   दत्तें[10] पदाला भुजंगसा साहे ४७॥
"काय पुसससि रे अयुत प्रयुत तथा शंकु पद्म अर्बुद कीं
खर्व निखर्व, समुद्रांहि[11]   पूर्ण धनी मी; जसा उदधि उदकीं
हा ग्लह[12] माझा, शकुने, हूं खळ; च्छळ नको करूं होगा[13] ॥
कपटें यम-दूत-वृक- व्याघ्रां-मध्यें न कोकरूं हो गा" ॥४८

१ गर्वानें अंध झालेल्या हरिणा, दुर्योधना. २ दीर्घकालपर्यंत श्रम. ३ सर्पाला. ४ बंधूचें हित इच्छिणारा. ५ हा विदुरही. ६ त्या खळा सारखा. ७ किती कवि, महाहि त्या सम म्हणती. पर, महाहि भला.

सर्पदुर्जनयोर्मध्येवरं सर्पो न दुर्जनः ॥
सर्पो दशति कालेन दुर्जनस्तुपदे पदे ॥

अर्थ--सर्प व दुर्जन यांत सर्प बरा. कारण तो काळें करून एकदा दंश करितो. पण दुर्जन पदोपदीं दंश करितो. ८ परंतु. ९ महासर्प. १० दिलेल्या पाउलाला. ११ धनांनी पूर्ण असा समुद्र. १२ पणास लावण्याचें द्रव्य. १३ आक्रम शक्ति हीन.

ऐकुनि ह्मणे जितं[1], तो मत्स्यातें बक जसा खळ पणातें ॥
ग्रासी उपमाचि नसे दुसरी त्याच्या विशृंखळ[2]-पणातें ॥५०
"वृष हय धेनु अजा[3]ऽविक हें धन म्यां लाविलें" ह्मणे धर्म
तों तो 'जितं' ह्मणे हो होय भरत-कुळसभेंत हें कर्म५०॥
वर्जुनि विप्रधन, सकळ पुर-जन[4]-पद-भू अविप्र[5]-पुरुष असें
हें शिष्ट[6] मद्धन ह्मणे धर्मात्मा भाषि तें चुकेल कसें ॥५२॥
दुर्जन 'जितं' ह्मणे हो, मग सर्व अमूल्य निज-कुमार-मणी
द्यूतीं लावी, जिंकी त्या नियति[7], जसी हरा[8] उमा रमणी॥
मग धर्म वदे, "सिंह-स्कन्ध[9] युवा[10] श्याम[11] दीर्घ-भुज नकुळ
हें माझें धन, जेणें धन्य ह्मणे कुरु-कुळासि सुजनकुळ"॥
"इदमपिधनं[12]जितं ते" शकुनि ह्मणे, दीप्त-पावक[13] पटानें[14]॥
बांधी मणि[15]-भ्रमें बहु फुगला मलिन-स्वभाव[16] कपटानें॥५५
धर्म ह्मणे "गा शकुने, न कुनेत्रें[17] जाय रूप; कु-ज्ञानें[18]॥
ज्ञानासि लोचनाहुनि फार जपावें ह्मणोनि सु-ज्ञानें ॥५६
सद्गुण-मण्डित पण्डित दण्डि[19]तपस्व्यीड्य सद्विवेक[20]पिता ॥

१ जिंकिलें. २ निर्भयपणाला. ३ बकरे व मेंढरें. ४ पुर, व जनपद ह्म० देश, ह्यांतील. ५ विप्रावांचून इतर ह्म० क्षत्रियादिकांचें. ६ शिलक. ७ दैव. ८ शंकराला. ९ सिंहा प्रमाणें खांदा ज्याचा तो. १० तरुण. ११ सुंदर. १२ हेंही तुझें धन जिंकिलें. १३ प्रज्वलिताग्नि. १४ वस्त्रानें. १५ रत्नाच्या भ्रांतीनें. १६ कपटी प्रकृति ज्यांची तो. १७ वाईट डोळ्यानें. १८ कुत्सित ज्ञानानें. १९ संन्यासी व तपस्वी यांनीं स्तविलेला. २० सद्विचारांचा जनक.

सहदेव ग्लह[1] माझा स्वप्नींहि न यन्मना[2] शिवे कापितां"॥
"त्वद्बन्धु-रत्न हेंही द्यूतीं म्यां जिंकिलें" ह्मणे शकुनी॥
साहे महाऽपराधाहि दण्ड खळाला करावया शकुनी[3]।५८
ग्लह केले माद्री-सुत परि आतां परम कठिन[4] वाटेल ॥
सोदर[5]भीमधनंजय- पण करितां कण्ठ फार दाटेल ॥५९॥
धर्म ह्मणे "मी ह्मणतों ' मूर्ति-धर[6] बहिश्चर[7] स्व असु यांतें॥
शकुने परुषोक्तीतें[8] भ्याल्या श्रुति[9], कांपतील न सुयांतें६०
सर्व अनिष्ट करावें शकुने त्वां कीं परेंहि अन्त-रतें ॥
परि न वदावें बन्धु- प्रेमीं जेणें पडेल अन्तर तें" ॥६१॥
शकुनि ह्मणे" कौंतेया, द्यूतीं कितवप्रलाप[11] बहुतर, ते ॥
वदते हित मित, कितव व्यसनीं बुडते कशास? बहु तरते
ज्येष्ठ श्रेष्ठ नृपा तूं न धरावे बोल हे मनीं कांहीं ॥
द्यूतीं बहु कितवांहीं बडबडिजे संगरीं अनीकांहीं[12] ॥६३॥
धर्म ह्मणे "ग्लह केला अर्जुन, जरि योग्य हा न या कामीं
शकुने याच्या तेजें झालोंसें विदित फार नाका[13] मी ॥
"तो जिंकिला" ह्मणे खळ, बसला मूळींच नागवाया ६४
कीं भेटला कपट-मिष साक्षात् कोल्हाचि नागवा याला ॥

---

१ पणास लावावयाचें द्रव्य. २ ज्या सहदेवाच्या मनाला. ३ माकडचेष्टा. ४ समर्थ असून. ५ सख्खे बंधु, भीम व अर्जुन यांचा. ६ देहधारी. ७ शरीरा बाहेर फिरणारे. ८ कठोर भाषणाला. ९ कान. १० नाशा विषयीं नम्र. ११ जुवेबाज लोकांची बडबड १२ सैन्यांनीं. १३ स्वर्गाला.

धर्म ह्मणे "पण केला आतां, ज्याच्या कृतान्त भी महिम्या
अमितबलं सन्नतं-भ्रू तिर्यक्-प्रेक्षी गदोंद्र भीमहि म्यां"६६
शकुनि ह्मणे "याहि पणा जिंकुनि पण विजय-तत्पर मदक्ष
धर्मा, ग्लहांऽतरांची वाट पाहताति हे परम दक्ष ॥६७॥
सुत बन्धुहि हारविले, उरलें धन काय गा पणास हित"
धर्म ह्मणे "मी द्यूतीं बुडविन सर्वस्व आपणा-सहित"६८
धर्मासहि जिंकी खळ, कपटजयें परम अक्षमहि माते ॥
जे व्यसन टाकणारे बुध हा ऐकोत अक्ष-महिमा ते ॥
शकुनि ह्मणे "चुकलासि ग्लह-योग्यहि संग्रहीं असोनि धन
जिंकोनि घेतलें कां? समयीं चुकणें नसो, असो निधन ॥
घे आपणासि राया, सोडवुनी द्रौपदीस लाव कसा ॥
श्रीचा कैवारी नृप धन्य, स्त्रीचा सदैव लावकसा, ॥७१॥
धर्म ह्मणे "शकुने, जी रूपें श्रीला, क्षमा-गुणें महिला, ॥
साजे सखी अविन्ना कृत्य-भरें सुमति आमुची महिला ॥

---

१ अमर्याद सामर्थ्य ज्याचें तो. २ कामान दार भिवया ज्याच्या तो. ३ वक्र पाहणारा. ४ गदाधरांमध्यें श्रेष्ठ. ५ विजय मिळविण्यास दक्ष. ६ माझे फांसे. ७ दुसऱ्या पणाची. ८ निपुण. ९ उपयुक्त. १० असमर्थ. ११ उन्मत्त होई. १२ फाशांचा पराक्रम. १३ मृत्यु. १४ लावक पक्ष्यासारखा. हा पक्षी स्त्रीचा फार लोभी असें ह्मणतात.

शरदुत्पल[1]-पात्रोऽक्षी शरदुत्पल[2]-पुण्यगन्ध-सम-गन्धा ॥
अस्खलित चालवी गृह- धर्मीं मज, यष्टि तसि पथीं अन्धा
आली मख[3]-वेदीच्या जी द्रुपद[4]-सुकृत-भरास्तव कुशीला ॥
वाटो बरा सुशीला[5] वाटेल न हा बरा स्तव[6] कुशीला[7]॥७४॥
आधीं जिणें उठावें, पाहुनि निजलों असें मग निजावें॥
रागे[8]जणें सु-दुर्मिळ तेंहि[9] जिचें उंवालसें[10] गगनि जावें ॥७५
धौम्यापासुनि गोपां- पर्यन्त जिनें स्वयें समाचार ॥
घ्यावा श्रित-तापहर[11] श्री-गंगेचा जिचा सम[12]चार ॥ ७६ ॥
ती देवी आतां म्यां या द्यूतीं लाविली, अहाहा ! रे ॥
छळिसी[13],द्यूतींच कसा हारे?अन्यत्र कां न हो[14]हारे?"७७॥
धर्म नय[15]ज्ञोत्तम जो द्यूतीं स्व-कलत्र[16]-रत्न तो लावी ॥
हांसे 'जितं' ह्मणे खल, कविहो, तीं गोष्टि काय बोलावी
धिक् धिक् सभ्य-जन ह्मणे,विदुर अधो-वदन बैसला उगला[17]
भीष्म द्रोण ह्मणति"हा,भाच्यांसह शकुनि जय-सुखें फुगला

---

१ शरदृतूंतील कमलपत्राप्रमाणें नेत्र जिचे ती. २ शरत्कमलाचा सुगंध, त्या प्रमाणें जिचे शरीराचा सुवास आहे ती. ३ यज्ञकुंडाच्या. ४ द्रुपद राजाच्या विशेष पुण्यामुळें. ५ सुस्वभावाच्या पुरुषाला. ६ स्तुति. ७ दुर्जनाला. ८ रागावणें. ९ कचित्. १० अग्निज्वाले सारखें. ११ आश्रितांचें दुःख हरणारा. १२ एक आचरण. १३ कपट करितोस. १४ हा धर्म, अन्यत्र कां नहारे? द्यूतींच कसा हारे ? यास्तव छळिसी हें स्पष्ट. १५ नीतिनिपुणांत श्रेष्ठ. १६ स्त्रीरत्न. १७ स्तब्ध.

"किं जितमिह? किं जितमिह" ऐसें असकृत् पुसे अचक्षु रसें
रडले सभ्य, तयांच्या हृदयीं तें लागलें वचं क्षुरसें ॥८०॥
सखिहस्तीं हस्त न नृप पांडवहृदयांत सायकां मारी ॥
क्रोधा तें भीम गिळी. गरळातें जेंवि काय कामांऽरी॥८१॥
अन्धसुत ह्मणे "विदुरा, कृष्णा दासी, सभेसि आणावी
गृहसम्मार्जन करणें, हे सेवा तीस योग्य जाणावी" ॥८२
विदुर ह्मणे "शस्त्र वधी गिळितां तत्काळ, बोकडाला हें॥
तैसेंचि कर्म करिसी, रे मन्दा न मृत्यु रोकडा लाहें॥८३॥
हरिच्या पुनःपुन्हा कां काड्या नकांत घालिसी शशका
यश काय पक्षि-पतिचें येइल हे चार करूनि तुज मशका
ब्रुयात् क्षमी गभीरोऽसीति बत युधिष्ठिरं प्रभुं को न ॥
निज नीचपण प्रकटिसि तूं श्वान भल्यावरीहि भुंकोन८५
पांडव किमपि न वदती तूं वदसि सभेंत शब्द घाणेरे ॥

---

१ या द्यूतांत काय जिकिलें हो ! या द्यूतांत काय जिंकिलें. २ वारंवार. ३ अंध, धृतराष्ट्र. ४ आनंदानें. ५ भाषण. ६ वस्तऱ्या सारखें तीव्र. ७ मित्र जो कर्ण, त्याच्या हातावर. ८ राजा दुर्योधन. ९ बाणाला. १० शंकर. ११ दुर्योधन. १२ घरांतील झाडसारवण. १३ मूर्खा. १४ धर्मरूपी सिंहाच्या. १५ दुर्योधनरूप सशा. १६ धर्म रूपी गरुडाचें. १७ चेष्टा. १८ दुर्योधन रूपीचिलटा. १९ " त्वं क्षमी, गभीरः असि " इति बत कः न युधिष्ठिरं प्रभुं ब्रुयात् ! " तूं क्षमाशील व गंभीर आहेस " असें कोण बरें धर्मराजाला ह्मणणार नाहीं ?

हे सकळ-खळ-तिळांचे रगडुनि करणार पिष्ट घाणे रे"८६
दुर्योधन हित कथितां धिक्कार तुला असो असेंच वदे ॥
ज्वारितां जसें सासितें-पय सद्वचन न दुर्जना तसें चव दे ॥
कल्यंशं खळशिरोमणि कपटपटु कटु- स्वभाव सद्द्वेषी ॥
तो प्रातिकामि-नामक सूतातें द्रौपदीप्रति प्रेषी ॥ ८८ ॥
"सूता जा कृष्णेला घेउनि ये भय नसे तुला लेश ॥
सर्वज्ञ न किंचिज्ज्ञ क्षत्ता; ब्रह्मा नव्हे कुलालेश ॥ ८९ ॥
बहु कातर विदुर सदा वट वट करितो अशींच हा नीच ॥
या खोट्याला गमते जी अस्मद्‌-वृद्धि ती स्वहानीच"९०
जाउनि तो सूत वदे "कृष्णे द्यूतांत तूं स्वयें धर्में ॥
हारविलीस; सुयोधन- सदनाप्रति ये करावया कर्में"॥९१॥
हें वाक्य त्या सतीतें बहु दुःसह जेंवि वज्र कदलीतें ॥
परि परिसावें धैर्यें त्यासी जें ती सु-बुद्धि वदली तें ॥९२
"सूता काय वदसि हें द्यूतीं हारविति संपदेतें गा॥
श्री म्हण, न स्त्री म्हण; हें त्वद्वचन मनास कंप देतें गा"
सूत म्हणे "आधीं श्री मग साऽत्मज- बधु-मंडळी धर्में ॥

---

१ रोग्याला. २ शर्करायुक्त दुग्ध. ३ कलिपुरुषाचा अंशावतार दुर्योधन. ४ अल्प ज्ञाता. ५ सूत, विदुर. ६ कुंभाराचा नायक. ७ भित्रा. ८ आमचा उत्कर्ष. ९केळीला. १० बुद्धिमती द्रौपदी. ११ पुत्रांसह. १२ संपत्तीला.

हारविली निजमूर्ति द्यूतीं स्त्री शेवटीं असत्कर्में" ॥९४॥
राज्ञी ह्मणे "तरि अगा, जा पूस सभेंत तूं असें आर्या ॥
राजेंद्रा हारविली प्रथम द्यूतीं स्व-मूर्ति कीं भार्या"॥९५॥
सूत सभेंत विचारी धर्मातें कीं "असें पुसे आर्या ॥
राजेंद्रा हारविली प्रथम द्यूतीं स्व-मूर्ति कीं भार्या"॥९६॥
धर्म न कांहींच वदे तों दुर्योधन ह्मणे "सभेस तिनें ॥
यावें स्वयें पुसावें जें पुसणें योजिलें तिच्या मतिनें ॥ ९७
कृष्णे प्रति सूत ह्मणे "देवि न कांहींच धर्म वदला गे ॥
जाणो सभासदांसिहि कठिन त्वत्प्रश्नवाक्य-पदें[१] लागे ॥
दुर्योधन वदला कीं त्वांचि पुसावें सभेंत; डोलेल ॥
त्वत्प्रश्न-श्रवण-सुखें, तुज पाहुनियां यथार्थ बोलेल॥९९॥
बहुधा सभेंत तुजला नेईल क्षुद्र-बुद्धि गांजाया ॥
नसतां उपाय कांहीं आग्रह करिशील तूंहि कां जाया"॥
कृष्णा ह्मणे "समर्थ न कोणी ही सुज्ञ भावि टाळाया ॥
जेंवि विधु[२] राहु येतां पर्वीं[३] आत्म-प्रभा[४] विटाळाया ॥१०१
रक्षील धर्म समयीं धरिती त्याचाच भरंवसा सु-कवी ॥
आर्जविला असतां तो स्व जन-व्यसनासि[५] निश्चयें चुकवी१०२
भरत-कुळ-धर्म न बुडो सभ्यांला पूस एकदां जा गा ॥
तन्मत मान्य मला कीं, नय तच्चित्तीं[६] असे सदा जागा ॥१०३
पुनरपि सभेंत जाउनि सूत ह्मणे "सभ्यहो तुह्मांस सती ॥

१ तुझ्या प्रश्नवाक्यांतील शब्द. २ चंद्र. ३ पूर्णिमेस. ४ आपली कान्ति. ५ आपल्या भक्तांच्या संकटाला. ६ सभ्यांच्या मनांत.

द्यूतांत मी जिता कीं, अजिता, ऐसें मदाननें पुसती १०४"
दुर्जन-दुराग्रहांचे ज्ञाते सभ्यहि न पहातीच वर ॥
तेथें उत्तर कैंचें न चलेसें न वदती कवि-प्रवर ॥ १०५ ॥
जाणुनि संकट धर्में दूत-मुखें कळविलें स्व-जायेतें ॥
कीं, श्वशुरासि, शरण ये, गुरु कवच, व्यसन उग्र ज्या येतें
सभ्य न वदती कांहीं पांडवही मूक-बधिर-सम गमती ॥
पाहुनि असें सुयोधन बोले जो सत्पथोपरमगमती॥१०७॥
"तीतेंचि आण जा रे ती कां स्वमुखें पुसे न येऊनी ॥
सभ्य-जनीं हित-पृच्छक सीतार्तहि कोण गा नये ऊनीं१०८
सभ्यानीं प्रश्नोत्तर योजावें नीट, कीं न योजावें ॥
आर्तें वैद्य-गृहाला, गुण यो कीं प्राक्तनें नयो, जावें"१०९
मत्तें श्व-यूथेंप श्वा सिंहीप्रति धाडितां धरायाला ॥
जाईल कसा? तैसा सूतहि भी कर्म तें करायाला॥११०॥
तांतड करी सुयोधन, परि सूत पुन्हा ह्मणे" अहो; सभ्य
काय वदों प्रश्नोत्तर कृष्णेला कां न होय हो लभ्य" १११
कोपें ह्मणे सुयोधन "भीतो भीमासि सूत हा भितरा ॥
दुःशासना, स्वयें जा आण तिला; कर्म हें नव्हे इतरा"१२

१ माझ्या मुखानें. २ दुष्टाच्या दुराग्रहाला. ३ न चालणारें असें. ४ मुके व बहिरे यांसारखे. ५ सत्पथ-उपरमग-मती ह्म० सन्मार्गाच्या नाशाला गेली, बुद्धि ज्याची तो. ६ थंडीनें कांकडलेली. ७ उनांत. ८ रोगग्रस्तानें. ९ कुत्र्याच्या कळपाच्या नायकानें. १० कुत्रा.

अध्याय ५ वा.

सारांश.

दुःशासनानें द्रौपदीला सभेंत ओढून नेलें. द्रौपदीनें दुःशासनाची तसें न करण्याविषयीं विनवणी केली. व त्यास नीतीचा उपदेशही केला. पण तें सर्व व्यर्थ गेलें. सभेंत नेल्यावर द्रौपदीनें भीष्मादिकांस आपण जित किंवा अजित असा प्रश्न केला. पण सर्व स्तब्ध बसले. धृतराष्ट्राचा पुत्र विकर्ण मात्र स्पष्ट बोलला कीं, द्रौपदी जिता नाहीं. पण कर्णानें त्याचा उपहास केला. व दुःशासनाला पांडवांचीं व द्रौपदीचीं वस्त्रें हिरावून घेण्यास सांगीतलें. दुःशासन वस्त्र फेडण्यास प्रवृत्त झाला, त्यावेळीं द्रौपदीनें भक्तवत्सल श्रीकृष्णाचा धांवा केला. तेव्हां श्रीकृष्ण भगवान् धांवून आला. व त्यानें गुप्त रूपानें द्रौपदीस वस्त्रें पुरविलीं. आणि तिच्या लज्जेचें रक्षण केलें. पांडव कांहीं बोलले नव्हते. परंतु भीमास कोप सहन न होऊन तो सभेमध्यें उभा राहिला व त्यानें प्रतिज्ञा केली कीं “ हे राजे हो, जर मी दुःशासनाचें त्हृदय फोडून त्याचें रक्त प्यालों नाहीं तर मला पूर्वजांस झालेली उत्तम गति मिळणार नाहीं. ”

नंतर विदुर ह्मणाला, द्रौपदीच्या प्रश्नाचें उत्तर द्या. सत्याचा लोप करूंनका. सत्याचा लोप केला असतां, तुह्मांस अधःपात

प्राप्त होईल. त्यावर भीष्म ह्मणाला. धर्माची गति फार सूक्ष्म आहे. या करितां आह्मांस यांत अमुकच सत्य, असें स्पष्ट सांगतां येत नाहीं. या प्रसंगीं धर्मराज बोलेल तेंच प्रमाण.

तो हरिणीहरणार्थी अत्युग्रप्रकृति लांडगा साच ॥
गेला तेंचि कराया दुःशासन दुष्ट दांडगा साच ॥ १ ॥
कृष्णेशि "ह्मणे चाल द्यूतीं तुज जिंकिलें भजं कुरुतें ॥
कुरु-पातिस पहा, लज्जा त्यज, सेवावें तुवां शत गुरुतें"२
त्या दुष्टोक्ति-श्रवणें धर्माची संकटीं पडे जाया ॥
संरक्षणाऽर्थ धांवे धृतराष्ट्राच्या स्त्रियांकडे जाया ॥ ३ ॥
पळतां धांवोनि तिला त्या केशांतें धरूनि आकर्षी ॥
ज्यां राजसूय-यज्ञीं अभिषेकिति बहु महर्षि नाकर्षी ॥४॥
कृष्णा ह्मणे, "सभेंत न न्यावें मज, मी रजस्वला, आंगा
आच्छादन एकांबर, नेतोसि असीस आग्रहें कां गा"५॥
दुष्ट ह्मणे "स्व-सभेला तुजला नेतोंचि, दूरसी अस कीं ॥
एकांऽबरा अस, तुझीं अंगें नग्नें असोत कीं असकीं"॥६॥
देवी ह्मणे "अनार्या नाहीं तुझिया मनांत पाप-दर ॥

---

१ अति क्रूर स्वभावाचा. २ सेवन कर. ३ दुर्योधनास. ४ महा तपस्वी असे ब्राह्मण. ५ स्वर्गांतील ऋषि नारदादि. ६ एक वस्त्र. ७ रजस्वला. ८ सर्व. ९ पापभीति.

ओढूं नको फरफरा घेऊंदे सांवरूनि हा पदर" ॥ ७ ॥
अधम ह्मणे "द्यूत-जिता दासी, तूं लाजसी कशला गे ॥
चाल उगीच, प्रभुशीं हट करितां पाठिशीं कशा लागे"८
कृष्णा ह्मणे "पति कसें पाहुनि हें कर्म साहतील?नद्या ॥
पद सर्प- शिरीं; तुमच्या रक्ताच्या स्पष्ट वाहतील नद्या९
गुरु-जन- सभेंत कैसा नेसी ओढूनि कायें हा नीचा! ॥
करितोसि कर्म दुष्टा प्राप्त्यर्थ बळेंचि कायहानीच्या १०॥
धर्म परम सूक्ष्म असे धर्मात्मा धर्मनृप नसे चुकला ॥
सावध व्हा, कंठीं यम- पाश कसे घालितां?अहा उकलाँ"
ओढुनि सभेंत नेली तेव्हां ती द्रौपदी ह्मणे "कुरुची ॥
कीर्ति बुडाली, हा धिक् कुरु-वृद्धांलाहि मानली कु-रुची ॥
हा!भीष्म द्रोण कसे न ह्मणति हे सहज-मित्र सत्व रहा ॥
अन्यायें बुडणार व्यसनीं कुरु-राज-वंश सत्वर हा ॥१३॥
अन्यायाऽचल भिदुरें विदुरें अनवरत-शुद्ध-सत्वरतें ॥
जाऊं दिलें कसें? जें गेलें सोडूनि सख्य सत्वर तें ॥१४॥
कारुण्यरसें भरले होते, जे दुर्बळाशि उद्धरिते ॥
झाले कसे अकस्मात् ते केवळ कुरुगुरु प्रबुद्ध रिते"॥१५॥
प्रेरियले भेदाया पतिधैर्यद्विरदकंट कटाक्ष तिनें ॥

१ चाबूक. २ देह. ३ शरीरनाशाच्या. ४ उलगडून काढा. ५ दुष्ट आवड. ६ अन्यायरूपी पर्वताचें भेदक वज्र अशा विदुरानें. ७ निरंतर शुद्धज्ञानांत निमग्न, अशानें. ८ पाठविले. ९ पतीचें धैर्य हाच द्विरद ह्म० हत्ती, त्याचा कट ह्म० गंडस्थान.

प्रथम न ह्मणती श्रीच्या ह्मणती स्त्रीच्याचि कटकटा[1] क्षतिनें[2]
पेटे पांडवकोपा-[3] ऽनल कृष्णादृष्टि[4] होय तद्धमनी[5] ॥
करितील काय होते निजमर्यादागुणें[6]चि बद्ध मनीं ॥१७॥
दुःशासनासि ह्मणती "भीमादिक निजमनांत[7], हे बाल ॥
हूं सुप्त सर्पिणीतें मेली मानूनि ओढ हे बाल[8]" ॥
केश धरुनि दुःशासन तीस वळें फिरफिरोनि दे हिसके ॥
भावितमः[9]प्रशमीं न क्षमे[10]ही होऊनि तेज[11] देहि सके[12] ॥१९॥
'दासी, दासी, ऐसें असकृत् तो खळ ह्मणे सहासें[13] तितें ॥
जाणों क्षमालि[14] शिकवी "जेंजें अरि करिल तूं सहा सतितें"
'दासी, दासी, ह्मणतां दुर्योधन कर्ण शकुनि मानवंती[15] ॥
हांसति खळ, सभ्य रडति, दुष्टें छळितां सभेंत मानवंतीं[16] २१॥
गांगेय ह्मणे "सुभगे धर्म परम सूक्ष्म यास्तव स्पष्ट ॥

---

१. हाय, हाय. २ नाशानें. ३ पांडवांचा क्रोधरूप अग्नि. ४ द्रौपदीचे कटाक्ष. ५ त्या अग्नीची फुंकणी. ६ आपल्या मर्यादारूप रज्जूनें. ७ हे बाल ह्म० हे मूर्खा. ८ केश. ९ पुढें होणाऱ्या अनर्थाच्या नाशाविषयीं. १० समर्थ. ११ पराक्रम. १२ नसके. ह्म० समर्थ झालें नाहीं. पुढें होणारा वस्त्रहरणरूप अनर्थ टाळण्या सारखें तेज द्रौपदीच्या आंगीं होतें, पण तिनें तें प्रकट केलें नाहीं. १३ उपहासपूर्वक. १४ क्षमा हीच आलि ह्म० सखी. १५मान्य करिती. १५ सन्मान्य स्त्री. १६ हे सौभाग्यसंपन्न स्त्रिये.

ऐसेंचि असे मजला वदवेना हा विचार बहु कष्ट ॥२२॥
वदला 'जितोऽस्मि, ऐसें धर्म; शकुनिनें तयावरि स्व-मतें
पण करविला तुझा, या वरुनि तरि न तूं जिता असेंगमतें॥
द्यूतांत परस्वं-पण स्थापाया निःस्वं-जन नव्हे शक्त ॥
स्त्रीचें भर्तृ-वशत्वहि पाहोनि न मी वदों शकें व्यक्त २४
कुरु-वृद्ध असें बोले उपहासें ताप ते कितव देती ॥
सभ्यांसि निर्णयार्थ प्रार्थुनि पुनरपि अशंकित वदे ती२५
"द्यूतीं अनति-निपुर्ण-नृप कितवांनीं आणिला बळेंचि कसा
दाउनि कर्पूर जसा घालावा लोचनीं बळें चिकसा ॥२६
केलें तसेंचि; हरिलें कपटें सर्वस्व शेवटील पणें ॥
नृप जिंकिला शकुनिनें याला नरकींच शेवटीं लपणें २७
केलें स्वं-परिभवांत द्यूत; पुन्हा भूप लाउ दारं-पण ॥
या बुद्धिनें शकुनिनें दाखविलें आपुलें उदारपण ॥ २८॥
ऐसें असतां द्यूतीं अजिता मी कीं जिता? करा सवदां ॥
पण्याचा; पुशिलें हें सत्य पहा, जोडित्यें करास, वदा२९
कुरु-गुरुं-वचन तसें जरि संदिग्ध वदाल, तरि न भागावें॥
अजि सभ्य हो जरि गुरुहि न हरी संदेह तरि नभां गावें"
न वदे कोणीहि किमपि दुःशासन घाबरी करी तीतें ॥

१ मी जिंकिला गेलों. २ दुसऱ्याच्या द्रव्याचा पण. ३ निर्धन. ४ पतीच्या स्वाधीन असणें. ५ भीष्म. ६ फार निष्णांत नव्हे; अर्थात् कच्चा. ७ आपला पराभव होई पर्यंत. ८ स्त्रीचा पण. ९ व्यापार. १० भीष्मवचन. ११ आकाशाला.

तद्रीति सम कवि ह्मणो ग्राम[1]-हरीच्या बरीक[2] रीतीतें ३१
तें पाहुनि भीम ह्मणे "राया आह्मां-समक्ष कृष्णेची ॥
हे दुर्दशा वरी कीं? पूर्ति असे कीं न अक्ष[3]-तृष्णेची ॥३२॥
आहेत कितव पुष्कळ पुष्कळ त्यांच्या गृहांत बटकीही ॥
स्नेहें तेहि न त्यांतें पण करिति मदुक्ति काय लटकी ही ३३
श्री बुडविली महेंद्र-श्री-तुल्या[4] मज इची नसे परवा ॥
पर वामलोचनेच्या[5] ऐकों न शकेंचि या विलापरवा[6] ३४
या साध्वीस न-दुःखद पर करचि,तुह्मां स्व-कीर्ति-हानिकर
हा निकर[7] पातकाचा कैसा केला खळें महा-निकर॥३५॥
रे सहदेवा, सत्वर पुष्कळसा अग्नि आण जाच कसा ॥
जाळूं यांचे[9] हे कर आह्मां हा सोसवेल जाच कसा॥३६॥
श्वेताश्व[10] ह्मणे "बापा, भीमा, जीमाजि[11] वास अशिवाचा[12]
केवळ बाळपणीं ही वदलासि न तूं कधींहि अशि वाचा
द्यूतीं स्व-धर्मगौरव[13]- धन बहुधा त्वांहि सर्व हारविलें ॥
उक्तींत तें[14] दिसेना लेश जसें भित्तिचित्र[15] सारविलें ॥३८॥
क्षात्र-व्रतं[16] स्मरोनि द्यूतीं पाचारिलें ह्मणुनि आला ॥

---

१ कुत्र्याच्या. २ मात्र. ३ द्यूताच्या इच्छेची. ४ इंद्राच्या संपत्ती सारखी. ५ वाम ह्म० सुंदर लोचन जिचे ती. द्रौपदी, हिच्या. ६ शोकाच्या शब्दाला. ७ समूह. ८ मोठा अनर्थ. ९ धर्माचे. १० श्वेत-शुभ्र अश्व ज्याचे तो. अर्जुन. ११ ज्या वाचे मध्यें. १२ अकल्याणाचा. १३ स्वधर्म ह्म० आपला भातृधर्म, त्या विषयीं गौरव ह्म० महत्त्व; हेंच धन. १४ गौरवधन. १५ भिंतीवरील चित्र. १६ क्षत्रियांचा धर्म.

व्यसनी स्वयें नव्हे हा आर्य, अतिक्रमिसि कां बुधा, याला
सद्गुणसुसेव्य हा गुरु- देव-प्रिय, यासि जोंवि हार उनीं ॥
घालिसि तापांत कसा गति कोण पुढें स्व-सत्व हारउनी
आह्मां व्यसनांऽर्तांची धर्म-स्थिति हेचि वाजे, पावें गा॥
त्वां मोडावें न इलीं स्व-स्वास्थ्यसुखार्थ वा जपावें गा ॥
हें काय बरें? या-गुरु- घातें रिपु परम मुदित होतील ॥
स्व मुखीं विष, अमृत-रस व्यालमुखीं, कोण सुज्ञ ओतील'॥
भीम ह्मणे "न विनवितें जरि फार असेंचि मनींहि, कर करुनी
भस्म ललाटीं धरितों; कीं करितों प्रथम बद्ध करकरुनी"
निववी असुरांत जसा साधु प्रह्लादराय कवि-कर्ण ॥
धृतराष्ट्र-सुतांत तसा एकचि नय-निपुण-नायक विकर्ण॥
भीष्म-धृतराष्ट्र-विदुर- द्रोण-कृप नृपांसि बोल तो लावी
"कीं समयीं न वदावी तरि मग केव्हां सदुक्ति बोलावी॥
बोला हो बोला हो बोला हो सर्व सभ्य बोला हो ॥

---

१ अवमानितोस. २ सद्गुणांनीं उत्तम प्रकारें करून सेवा करण्यास योग्य ह्म० जो सद्गुणाचें माहेरघर. ३ गुरु आणि देव प्रिय ज्याला तो. ४ दुःखपीडितांची. ५ खाटलें. ६ या धर्मरूपी वाजेला. ७ आपलें स्वस्थपण व सुख या करितां. ८ गुरु ह्म० पितृतुल्य धर्मराज याच्या नाशानें. ९ सर्पमुखांत. १० माझें मन मला असेंचि ह्म० तुझ्या (अर्जुनाच्या) ह्मणण्या प्रमाणें वागण्या विषयीं न विनवितें तर इ० ११ नीतिज्ञजनांत श्रेष्ठ. १२ सत्यभाषण.

अस्मर्थ-मौनें तुमच्या मुञ्ज-पणाच्या न हानि मोला हो ॥
श्रवण तरि करा मज जें सुचलेंसे तेंचि भीड तोडूनी ॥
वदतों, पद तों गुरुचें न शिवों द्यावें शिखीस सोडूनी ४७
चार- व्यसनें, मृगया स्त्री पान द्यूत यांत जो सक्त ॥
तो धर्म-च्युत[2], तत्कृत[3] सत्कृत[4] न महा-जनांत हें व्यक्त ४८
धर्म द्यूत-व्यसनीं झाला कितवांसि वश पराभूत ॥
कां हो भ्रांत करीना स्वमतोऽत्यऽशुचि-क्रियापरा[11] भूत ॥
धर्म जयाच्या नादीं लावुनि जिंकूनि शकुनिनें आर्या ॥
पण आपणचि करविला पांचांची आपुली सती भार्या ॥
अन्यर्त्विगननुमत[5] जें द्रव्य न होता[6] असोन होमुनि तें ॥
होइल सभेंत बहुमत तो एकातरिहि काय हो सुनितें ५१॥
द्यूतीं साधारण धन- पण करुनि नव्हेचि एक हारविता
गिळिल दुराऽग्रह-राहु त्यजिना परि सद्विचार हा रविता
सभ्यांमाजि वदाया विहित असें बोलतोंचि आजि तत्व
हरि-कीर्ति सती हेही तुल्या यांचें समान अजितत्व ५३॥
तें साधु[10] साधु साधु ध्वनि करिती, ह्मणति "बोल कानांहीं

---

१ अवेळीं भरलेल्या स्तब्धपणानें. २ धर्मभ्रष्ट. ३ त्या व्यसनी पुरुषाची कृति. ४ सन्मान्य. ५ अन्य-ऋत्विग्-अननुमत ह्म० दुसऱ्या ऋत्विजांस अमान्य. ६ होता न असोन ह्म० यज्ञकर्ता नसून. ७ समाईक. ८ दुराग्रह हाच राहु. ९ सूर्यत्व. १० शाबास, शाबास. ११ स्वमतानें अति अशुद्ध कर्मांत तत्पर झालेल्याला.

घ्यावें असेचि, तूं कीं विदुर, तिजा स्पष्ट बोलका नाहीं५४
न्याय-मृकंड-सुताच्या दुस्तर-धृतराष्ट्रजाऽब्धिसाधुवटा ॥
सभ्या भला भला! विधु लाजेल तुझ्याचि मानसा धुवटा"
कर्ण "ह्मणे वाचाळा, रे, सर्वस्व-ग्लहांत हे आली ॥
अजिता कसी? तुझी मति मति-मंदा विदुर-बुद्धिची आली
वरकड हे काय मुके ? वक्ता धर्म-ज्ञ तूंचि? बैस उगा ॥
न भला स्व-भाव; हा तुज बालिश-जन-पंक्तिला न बैसउ गा
न वदति सभ्य, न पांडव, जरि हे कृष्णा ह्मणे 'अहो सांगा'
अजिता असती तरि हे तैसेंचि स्पष्ट न वदते कां गा५८
ह्मणसील 'सभेंत सती नाणावी, तरि सती न हे असती'
असतो एक सतीचा उप-भोक्ता पांच ते इला असती५९
आनयन सभेंत इचें कीं हें एकांबरत्व न विचित्र ॥
नग्नत्वहि नवल नव्हे न चुना बहु नासिकेशि ज्या श्वित्र

१ न्याय हाच मृकंडुसुत ह्म० मार्कंडेय. याच्या. २ तरण्यास कठिन, असा जो धृतराष्ट्रपुत्ररूप समुद्र, त्यांतील उत्तम अशा वटवृक्षा, विकर्णा. मार्कंडेयाचें आयुष्य सोळा कल्प. प्रत्येक कल्पास जलप्रलय व्हावयाचा. त्यावेळीं एक वटवृक्ष मार्कंडेयास आधारभूत होऊन त्याचें रक्षण होत असे, अशी कथा आहे. ३ निर्मल अशा मानसाला. ४ सर्व द्रव्याच्या पणांत. ५ सखी. ६ मूर्ख लोकांच्या रांगेला. ७ आणणें. ८ एकवस्त्रता. ९ नाकाला. १० कुष्ठरोग.

सं-स्त्रीक स-धनें पांडव शकुनि-जित स्पष्ट, काय बोलाशी रे
देतो सभेंत लघुता जो स्वांविषयीं बळेंचि बोल शिरे ६१॥
दुःशासना, न याचे ऐकावे फोल बोल; हा बाळ ॥
गीष्पतिपुढें मिरवितो साऽक्षरतां दाखवूनि गम्रबाळें ६२॥
वदतो बुधांत भलतें बोलाया न स्त्रियांतहि सकोनी ॥
हूं घे पांडव-वस्त्रें या दासीचेंहि वस्त्र हिसकोनी" ॥ ६३॥
तें ऐकतांचि वस्त्रें टाकुनि उघडेचि पांचही बसले ॥
भीष्म "ह्मणे हें दुःसह त्त्हृदयांत असें न शर-कदंब सले॥
माहात्म्य सतीचें हो, देवा, पावो न आस विलयालां
हे आपणासि ह्मणत्ये बाल-मृगी, स्पष्ट आसविल यालां"
दुःशासन सोडाया झोंबे स्व-कुलांऽहितोदया लुगड्या ॥
तेव्हां स्मरली कृष्णा, कृष्णा दीनाचिया दयालु-गड्या॥
तो दुर्जन आर्धांही साधूंच्या करुनि हानि रीतीची ॥
नग्न सभेंत कराया पाहे खळ धरुनि हा निरी तीची ६७॥
जैं दुर्दशा कराया दुर्दैवें सिद्ध नीच हा केला ॥
तैं दीनबंधुला ती कृष्णा मारी मनींच हाकेला ॥ ६८ ॥
"हे नाथ, रमा-नाथ, व्रज-नाथ, हरे, मुकुंद, कंसाऽरे ॥

---

१ स्त्रीसहित. २ धनासहित. ३ आपला विषय नव्हे त्यांत. ४ बृहस्पती पुढें. ५ विद्वत्ता. ६ गाबाळग्रंथ. ७ समर्थ होऊन ८ बाणसमूह. ९ आशा. १० नाशाला. ११ आस्वल. १२ दुःशासनाला. १३ आपल्या कुलाच्या नाशाच्या उदया करितां. १४ हे कंसशत्रो श्रीकृष्णा.

गोविंद, कृष्ण, केशव, दीनार्ति-हरस्त्वमेव संसारे ॥६९ ॥
काळेंहि सख्या न तुझ्या दासीस पहावयासहि सकावें ॥
त्वद्भगिनी-वस्त्र खळें नग्न करायासि काय हिसकावें ७०॥
जीहुनि नसे सुभद्रा तुज बहु-मान्या, अकीर्ति हे तीची ॥
धांव दयाऽब्धे होते विश्वांत तुझ्या अकीर्ति हेतीची ७१
झालासि त्राताचि, न होवुनि विधिच्या अधीन होगलिता
बिरुदावळी तुझी हे गज-वर-वरदा कधीं न हो गलिता॥
'भगिनी ऐसें वदल्यें पारि फाराचि लाभल्यें न हें लटिक॥
प्रभुजी, रक्षा तुमच्या दासांची मी लहानसी बटिक७३॥
जिंकिल काय खळा तो, जिंकी घर्ती न धर्म जो डावा॥
सुज्ञें पंक-पतित पर- धेनुद्धरणेंहि धर्म जोडावा ॥ ७४ ॥
भागा, या, गाय तसी मी, न धरी अघ-भयास हा यवन
गुरु-जन सत्पालक, पारि झाले या निर्दया सहाय वन॥७५

---

१ त्वम्-एव-संसारे-दीनार्तिहरः ह्म० तूंच संसारामध्यें. अनाथा-चें संकट निवारणारा. २हे दयानिधे. ३खड्गाची. ४ ऐश्वर्य हार-विणारा. ब्रह्मदेवानें गोकुळांतून गाई, वत्सें, गोपाळ यांस हिरावून नेलें. पण श्रीकृष्णानें ब्रह्मदेवास शरण न जातां स्वशक्तीनें तीं सर्व उत्पन्न केलीं. ५ यशांची पाक्ति. ६ गजेंद्रास वर देणाऱ्या. ७ चिखलांत पडलेली. ८ दुसऱ्याच्या धेनूचा उद्धार करण्यानें. ९ पापभीतीला. १० हा दुःशासन. ११ अरण्य.

कीर्त्यर्थ उद्धरीं मज उद्धारिली[1] जेंवि सागरीं महिला[2] ॥
त्वद्दामांची होती त्या अमृतीं[3], आजि या गरीं महिला॥
वा ढळतां तिळहि पदर भावी[4] व्यजनासि[5] सांऽग[6] रामा[7] जी
ती खळ-सभेंत उघडी पडये न पडोनि सागरामाजी ७७॥
भो भगवन्, भो वत्सल, भो हत-चाणूर[8]-मल्ल, भागावें ॥
त्रिश्वीं तुझेंच दुसरें न यशः श्री-प्राण[9]-वल्लभा गावें॥७८॥
आजि असत्पर-पुरुष- स्पर्श, न अपराध अन्य केला हो॥
झांका प्रसाद-पदरें न कुजनें[10] दृक्-स्पर्श कन्यकेला हो ७९
अवतरला उतराया जो दुःसह दुष्टभार महिवरला ॥
अहि-वर[11]लास्यपटु प्रभु करुणोक्तें द्वारकेंत गहिवरला ॥
परमेश्वर रूप धरी स्वपर[12]-जन-हितोदया लुगाडियांचें ॥
निववाया सभ्यांसह मन नयनहि तो दयालु गडियांचें[16] ॥
हा अंबरावतार[13] श्रित[14]-लज्जा-रक्षणार्थ अकरावा ॥

---

१ या ठिकाणीं ' उद्धारिलें, असतें तर बरें. २ पृथ्वीला. ३ तशा निरुपम सुखांत. ४ मानी. ५ पंख्याला. ६ अपराधी. ७ सुंदरी. ८ वधिला आहे चाणूरनामा मल्ल ज्यानें तो. ९ हे लक्ष्मीपते. १० दुर्जनाच्या दृष्टीचा स्पर्श. ११ अहिवर-सर्पश्रेष्ठ, कालियसर्प, त्याच्या मस्तकावर नृत्य करण्यांत कुशल. १२ स्वपर ह्म० आपणाविषयीं तत्पर, अर्थात् आपले भक्त, अशा जनाच्या हिताच्या उत्कर्षा करितां. १३ वस्त्रावतार. १४ आश्रितांच्या लज्जारक्षणा करिता. १६ आपले गडी पांडव, यांचें.

प्रभुमत असे, सदवनीं[1] आग्रह वेषीं कदापि न करावा ॥
शेले शालू साड्या क्षीरोदक लांब रुंद पाटावें ॥
झाला अनंत वस्त्रें कीं तीस अनाथसें न वाटावें ॥ ८३ ॥
पदसेवाऽर्थंचि[2] भजती अनवरत[3] महा[4]-विभूति ज्या निपट[5] ॥
तो कृष्णा-वपु झांकी होऊनि महा[6]-विभूति-जानि पट ८४॥
पहिलें वसन व्यसनें[7]- प्रतिपादनपटु करें कु-मति सोडी ॥
तों दुसरें आहेचि प्रथमाऽधिक वस्त्र, त्यासही वोडी ८५॥
कृष्णादेह[8]सदंबर- रत्नाकर त्यासि खळ-भुजा[9] टिरवी ॥
उपसी, परि गांभीर्यें[10] आपण न उंहूं[11] ह्मणोनि त्या[12] विरवी
मानिति मायां[13] केवळ अल्प सभेंतील भूमि-तळ[14] पट हो ॥
ह्मणति आदित्यादि सत्या 'या मेल्याचें समूळ तळपट हो' ॥
जें झांकिलें अनंतें दिव्यें भव्यें सदंबरें[15] सुघडें ॥
तें साधु-कार्य[16] काय क्षुद्र[17]-मति करील नागवें उघडें ॥८८॥
तो शतशः पट झट झट फेडुनि भागे सभेंत वेडावे ॥
किति खळ[18]-बळ! जलनिधिचे कीं दुस्तर[19]-तर तरंग फेडावे[20]॥

---

१ साधूंच्या रक्षणार्थ. २ पदसेवा करण्यास सांपडावी ह्मणून. ३ नित्य. ४ मोठी विभूति ह्म० ऐश्वर्य यांचे ते. ५ केवळ. ६ महाविभूति ह्म० लक्ष्मी, ही जाया ह्म० स्त्री ज्याची तो. ७ दुःख देण्यांत कुशल. ८ द्रौपदीच्या शरीरावरील उत्तम वस्त्रें, हाच समुद्र. ९ दुष्टाचा हात. १० खोलपणा मुळें. ११ नको. १२ त्या दुःशासनाला. १३ मावण्यास. १४ भूमीचा पृष्ठभाग. १५ सुंदर वस्त्रानें. १६ पवित्र शरीर. १७ दुष्टबुद्धि दुःशासन. १८ दुष्टाचें सामर्थ्य. १९ तरण्यास अतिकठिन. २० निवारावे.

होय सभेंत हलहला- स्वन कृष्णेसि प्रशंसिती राजे ॥
‘छी’ ते खळासि ह्मणती गेले भव-नदं-पर-प्रतीरा जे॥९०
भीम ह्मणे “राजे हो तरि पूर्वजं-गति न हो मला परिसा
जरि दुःशासन-वक्षः- क्षतज न सेवीन मी स्वबें हरिसा”९
सभ्य सकळ, साधु, ह्मणति भीमातें, धिक् खळासही ह्मणती
हरि हरि! हरि-हरिणांसचि त्यांची केलीच त्या जनें गणती
तेव्हां विदुर ह्मणे “हो प्रश्नोत्तर द्या न सत्य बुडवावें ॥
कीं देवभोग्य दामं न बाळें सुज्ञासमक्ष तुडवावें ॥ ९३ ॥
प्रह्लाद-सुत विरोचन, विप्र सुधन्वा सु-शील आंगिरस ॥
प्राणं-पण वृत्त यांचें परिसा हो अमृत यापुढें विरस९४॥
स्व-कर-ग्रहणोद्युक्ता त्या दोघांलाहि केशिनी कन्या ॥
प्रार्थुनि ह्मणे “भजेन श्रेष्ठ उभयतांत जो तया धन्या”९५
‘मी वर’ ह्मणे सुधन्वा कीं साक्षात्तात अंगिरा ज्याचा ॥
‘मी वर’ ह्मणे विरोचन कीं तो सुत साधु-संगि-राजाचा॥
“श्रेष्ठ नव्हेसा झालों तरि यावज्जीव मी तुझा दास”॥
ऐसा प्राण-पण तिहीं केला हो करुनि या विवादास९७

१ हाहाकर. २ संसार हाच नद, त्याच्या परतीरास. ३ पूर्वजांस झालेली गति. ४ दुःशासनाच्या ह्दयांतील रक्त. ५ भीम हा हरि ह्म० सिंह आणि दुःशासन हा हरिण. ६ देवांनीं उपभोग घेण्यास योग्य. ७ पुष्पमाला. ८ प्राणांचा आहे पण ज्यांत तें. ९ आपलें करग्रहण ह्म० विवाह, त्या विषयीं उत्सुक. १० साधूंचा सहवास ज्याला तो.

विप्र ह्मणे "चाल पुसों दोघेही हें तुझ्याचि बापाला ॥
मज मान्य तदुक्त असे कीं तो भीतो अकीर्तिपापाला" ॥
प्रह्लादास ह्मणे मुनि "जें सत्य असेल सांग कविपा[1] तें ॥
वदतां अयथार्थ[2] तुझा मूर्धा[3] शतधा फुटेल पविं-पातें"[4] ९९
जाय पुसाया त्यातें ज्या सुतपोराशि-कश्यपा दास ॥
जितसे षडरि[5] भजति, यम नियमहि, होऊनि वश्य पादास ॥
प्रह्लाद ह्मणे "स्वामी वक्ता अस्पष्ट कीं मृषा[6] वक्ता ॥
प्रेत्य-गति[7] कसी त्यांची हें सांगावें तुह्मीं मला भक्ता" १
कश्यप ह्मणे "कळोनि न बोले जो स्पष्ट त्यास वरुणाचे ॥
दश-शत पाश करकरुनि बांधिति पापकृददृष्ट-करुणाचे[8] ॥
जो साक्षी अनृत वदे वत्सा त्याचीहि होय[9] तीच गती ॥
वर्षांऽतीं एक[10] सुटे एवंच सहस्र अब्द ते[11] तगती ॥१०३॥
जेथें धार्मिष्ठाला खोटेपण लावितो स्वयें खोटा ॥
तेथ अवचनें, अनृतें, संदिग्धें, घात होतसे मोटा॥१०४॥

---

१ कविश्रेष्ठा. २ अयोग्य. ३ मस्तक. ४ वज्रप्रहारानें. ५ कामक्रोधादिक सहाशत्रु. ६ असत्य. ७ परलोकची गति. ८ पापकृद्-अदृष्ट-करुणा ह्म० पापकरणाऱ्या विषयीं न पाहिली करुणा ज्यानें अशा वरुणाचे. ९ तीच गति होय ह्म० त्याला वरुण हजार पाशांनीं बांधितो. १० एकवर्ष झालें ह्मणजे एक पाश सुटतो. या प्रमाणें हजार वर्षांनीं सर्व पाश सुटतात. ११ ते पाश.

हें धर्म-शल्य[1] दूर न करितां दुरिताऽर्ध[2] भाग भर्त्याला[3] ॥
उरल्या दुरिताऽर्धाचा सभ्यांला पाद[4]; पाद कर्त्याला॥५॥
भूत-पुरुष सप्त[5], तसे भावीही सात जण, असे चवदा ॥
वदता अनृत बुडवितो याकरितां साधु हो खरेंच वदा॥६
त्हृतधन[6] हत-पुत्र[7] ऋणी व्याघ्र-नृप-ग्रस्त[8] साक्षिहत[9] वा हे ॥
सम-दुःखि असीच स्त्री सुतहीनां[10] कीं जिला सवत आहे७
हीं दुःखें पडति गळां त्याच्या, जो पुरुष बोलतो लटिकें
वत्सा, पळहि विनोदा करितांहि तशा समीप तूं न टिकें"
प्रार्थुनि आंज्याला[12] ज्या राजा[13], मा-जानि-सेवकें[14] उक्ती॥
आयकिल्या[15], त्या वरिल्या,[16]भव-तरि देवर्षिच्या[17] जशा युक्ती
प्रह्लाद ह्मणे "पुत्रा आवडतो धर्म तेंवि तूं न मज ॥
तुज परिस हा सुधन्वा श्रेयान्[18] स्व-मनांत हें बरें समज ॥

---

१ धर्मास बाधा करणारें कृत्य. २ पापाचा अर्धा वांटा. ३ धन्याला. ४ चतुर्थांश. ५ पूर्वींचे सात पुरुष, सात पूर्वज. ६ ज्याचें धन हरण केलें तो. ७ ज्याचे पुत्र मेले तो. ८ व्याघ्रानें किंवा राजानें ग्रासिलेला. ९ साक्षिदारांनीं ज्याचा घात केला तो. १०निपुत्रिक. ११हे प्रह्लादा. १२ प्रह्लादाचा आजा कश्यप ऋषि. कश्यपाची स्त्री दिति, हिच्या ठायीं हिरण्यकशिपु झाला. १३ राजा हा प्रार्थुनि याचा कर्ता. १४ मा-लक्ष्मी जाया ज्याची तो विष्णु. त्याचा सेवक प्रह्लाद यानें. १५ स्वीकारिल्या. १६ संसारसमुद्रांतील नौका. अशा उक्ति. १७ नारदाच्या. १८ अधिक श्रेष्ठ.

याचाचि पिता श्रेयान्, न तुझा श्रेयान् पिता, तुझी माता
न श्रेयसी, तसी जसि याची माता, यथार्थ हें ताता॥११
त्वत्प्राणेशं[1] सुधन्वा, जा दास्य करीं जपोनि आमरण ॥
विप्र-चरण[2]-परिचरणचि कामद[3], पुरवील काय काम[4] रण॥
विप्र ह्मणे "साधो त्वां त्यजिला नंदनहि, धर्म न त्यजिला
वे सुत दिला, तिला कां न जपेल मुकुंद? मान्य सत्य जिला
ऐसी कथा[5] असे हो उपेक्षितां जीवनाशि[6] गाय मुके ॥
मौनें[7]-शिशुचेचि घेतां त्यागुनि सत्याऽमृतासि[8] काय मुके[9]
आर्येला[10] मानियलें बहु, पाहुनि सज्जनीं चमत्कृतिला[11] ॥
खळचि न मानिति तैसे, बहुदूषण[12]-सज्ज नीच मत्कृतिला[13]
कोणी दयाळु नसती त्या पंकांतूनि गाय काढी गा ॥
भी कृष्णा त्या मूर्ता[14]- पापाच्या त्रास-दायका दीगा[15]"॥१६
देवी ह्मणे "रहा क्षण करिसी निरयाऽर्थ[16] काय जोडि[17] खळा
सभ्योक्ति आयकोंदे, रे, न शिळेला अपाय जो ढिखळा[18]॥

१ तुझ्या प्राणांचा धनी. २ ब्राह्मणाच्या पायाची सेवा. ३ इच्छा पूर्ण करणारी. ४ इच्छा. ५ ज्या कयाभूला. ६ प्राणांला. ७ मौनरूप पुत्राचे. ८ सत्यरूप अमृताला. ९ चुंबनें. १० द्रौपदीला. ११ भगवंतानें वस्त्रें पुरविलीं ह्या चमत्काराला. १२ पुष्कळ दूषणें देण्यास तत्पर. १३ माझ्या कृत्याला. १४ मूर्तिमान पाप्यांच्या. १५ समूहाला. १६ नरकप्राप्ती करितां. १७ लाभ. १८ मातीचें मोठें ढेंकूळ.

पुशिलें तें सांगा जी अजि सभ्य तुह्मांसि विनवित्यें नमुनी
न वदावें हें सद्व्रत[1] पारि त्यासि[2] सभेंत आणिती न मुनी"॥
ऐसें, वदतां वोढुनि पाडी वोढी तशाहि पतितेतें ॥
विषसें गिळिती तीचें पडणें रडणें तदीय-पति ते तें ॥१९
कृष्णा ह्मणे "अहा जी द्रुपद-सुता धर्म-नृपतिची भार्या॥
श्री-मद्यदु-नाथ-सखी मानवल्या सर्वदा जिला आर्या२०
तीला खळ वोढितसे वातहि न विशंक जीस आतळला
न्हता ताप कटाहीं[3] जरि असता सुचिर काय हा तळला
केला तप्त अनघजन[4] तैलाच्या तापल्याहि न कटाहें ॥
कुरुगुरु, धन्य सहातां न जनें धिक्कारिलाहि नकटा हें ॥
कष्टें सांचविलें यश बुडवितसे मंद मत्त पाहोनी ॥
साहति कसें नवल हें ज्याचें तप उग्र मत्तपाहोनी ॥२३॥
सांगा याची दासी? कीं मी दासी न्हें? मता निवडा ॥
श्रवणीं धरूनि सूक्ता राज-सभा शोभते न तानिवडा"२४
भीष्म ह्मणे "गे बाई वदलों पहिलेंचि सूक्ष्म धर्म-गती ॥
ज्ञात्यालाहि कळेना, इतरांशि कळेल काय गे मम ती२५
बळवान् वक्ता असतां होय अधर्महि सुधर्मसा धन्ये ॥
दुर्बळ वक्ता असतां धर्महि होतो अधर्मसा कन्ये"॥२६॥
श्रीभीष्माऽऽशय हा कीं "अजिता ह्मणतांचि हे अति-क्रुद्धा
जाळील कौरवांतें अन्यायें गांजिली मती शुद्धा ॥ २७ ॥

१ सज्जनांचें व्रत. २ त्या सद्व्रताला. ३ कढईत. ४ निष्पाप जन.

द्रौपद्यपमानंज कीं कुरु-नाशेज दोष गुरु न हें समजे ॥
कौरव-नाशचि होतो उरतात उदंड दुष्ट यांसम जे ॥२८॥
पांडव अ-शस्त्र केवळ पर-दासहि, धार्तराष्ट्र तत्स्वामी ॥
कृष्णेसहि दोषाऽऽवह तन्नाश; नसे कलंक तद्धामीं॥२९॥
खळ-लय होणारचि मग तप बुडवावें किमर्थ सांचविलें ॥
ऐसें चिंतुनि भीष्में स्पष्ट न बोलोनि त्यांस वांचविलें"३०॥
"जें व्यसनीं सद्वृत्त त्यागावें तेंच कर्म अति नीच ॥
असाज्य धर्म-पथ हें तुज कथिलें न वदतांहि पतिनींच३१
वत्से सत्सेव्य-त्वत्- सत्वा दृग्दोषलव नसो; सकता ॥
न सहाया शांतहि या व्यसना,अन्यत्र हे न सोसकतां३२
सांगो धर्म जिता तूं कीं अजिता हें, प्रमाण तेंचि सती
सत्व-सुधा-नदि कृष्णे व्यसुंसे द्रोणादि सभ्य हे दिसती"

---

१ द्रौपदीच्या अपमानें करून झालेला. २ कौरवांच्या नाशा पासून उत्पन्न झालेला. ३ त्या पांडवांचे स्वामी. ४आपल्या पतींचे स्वामी जे कौरव त्यांचा नाश. ५ तिच्या घरीं. ६ दुर्योधनादि-दुष्टांचा लय त्यांच्या पापकर्मानें आपोआप होणार.७ पांडवांनींच. ८ सज्जनांनीं स्वीकारण्यास योग्य अशा तुझ्या सत्वाला. ९ दृ-ष्टिदोषाचा लेश. १० सहनशीलता. ११ सत्वरूप अमृताची नदी. १२ गतप्राण असे.

अध्याय ६ वा.

सारांश.

दुर्योधन द्रौपदीस ह्मणाला कीं, तुझे पति भीमार्जुननकुळसहदेव हे जर ' धर्म आमचा स्वामी नाहीं. ' असें ह्मणतील तर तुझी सुटका तत्काळ होईल. तें ऐकून भीम क्रोधानें ह्मणाला. ' धर्म आमचा स्वामी आहे. तो करील तें आह्मांस प्रमाण. तसें नसतें तर तुमचा संहार करण्यास मला वेळ लागला नसता. आझून ही धर्मराज आज्ञा देईल तर एका क्षणांत तुमचा सर्वांचा संहार करीन.

मग कर्ण द्रौपदीस ह्मणाला " तुझे पति जिंकिले गेले. व तूं अजिता अशी आहे तर आतां तुला कोणी धनी नाहीं. यास्तव तूं अनाथ झालीस. स्त्रियांनीं अनाथ राहूं नये या करितां तूं दुर्योधनादिकांचा स्वीकार करून सनाथ हो. दुर्योधनानें आपली डावी मांडी द्रौपदीस उघडी करून दाखविली. तेव्हां भीम क्रोधानें ह्मणाला. " जर या तुझ्या मांडीवर माझ्या गदेला बसविणार नाहीं तर मी पितृलोकास जाणार नाहीं. " इतक्यांत धृतराष्ट्राच्या अग्निहोत्रगृहांत कोला शिरला आणि तो मोठ्यानें ओरडला व दुसरेही पुष्कळ उत्पात झाले. मग धृतराष्ट्रास भय उत्पन्न होऊन त्यानें दुर्योधनाचें निवारण केलें व तो द्रौपदीस

ह्मणाला. हे वत्से, तूं फार थोर आहेस, आह्मांकडून मोठा अपराध घडला. याची तूं क्षमा कर. राग धरूं नको. वर माग. मग द्रौपदीनें वर मागून आपल्या पतिपुत्रांची दास्यत्वापासून मुक्तता करविली. पांडव धृतराष्ट्रास नमन करून इंद्रप्रस्थास जावयास निघाले. इतक्यांत दुर्योधनादिकांनीं, मसलत करून पुनः पांडवांस द्यूतास बोलाविलें व असा पण केला कीं, ह्या डावांत ज्याचा पराभव होईल त्यानें बारा वर्षें वनवास व एक वर्ष अज्ञातवास भोगावा. धर्मराजानें तें कबूल केल्यावर पुनः द्यूत सुरू झालें. तोही डाव शकुनीनें जिंकिला. तेव्हां प्रतिज्ञे प्रमाणें पांडव वनवासास निघून गेले.

दुर्योधनाहि ह्मणे "गे धर्मास 'अनीशं अनृतं' हे चवघे ॥
तव धव भीमादि मुखें ह्मणोत; ऐकोत सभ्य हे अवघे॥१
येणेंचि दास-भावा- पासुनि तूं पावसील सुटकेला ॥
अस्मत्-प्रसादकारण हेंचिं, न शतवार पाणि-पुटं केला॥२
कीं "मी अनीश्वर" असें धर्म ह्मणो, साधुरीतिस त्यजुनी
आवडती तूंचि नवी, बहु नावडतीच होय सत्य जुनी॥३

---

१ स्वामी नव्हे. २ हा खोटा आहे. ३ आमची कृपा होण्यास कारण. ४ भीमादि चोघांनी, धर्मास हा आमचा स्वामी नव्हे, व हा खोटा आहे असें ह्मणावें हेंच. ५ हात जोडणें. शंभर वेळ हात जोडिले तरी आमचा प्रसाद होणार नाहीं. ६ जुनी साधुरीति.

काय वदतील सभ्य व्याकुळ झाले तुझ्याच तापानें ॥
कीं एकदांचि फुटलें त्वत्पति-पंचक-कपाळ पापानें"॥४॥
त्या दुर्योधन-वचनें खळबळलें तदनुजादि-खळ-बळ तें ॥
जैसें श्रवणीं पडतां साधूक्त पिशाच-कटक खळबळतें ॥५
धर्माकडेचि पाहत होते ते सु-जन कु-जनही, परि तो ॥
किमपि न वदला, बहुधा समयीं समयज्ञ मौनही धरितो६
भीम ह्मणे "अस्मदसु[१] प्रभु धर्म, नृपेंद्र हा न व्हे लटिका
नसतें असें तरि, मला तुमच्या मथना न लागती घटिका
कपट-द्युतीं अजितहि नृप जरि जित आपणासि मानील
मानूं असेंचि आह्मीं अस्मद्रीतीस विश्व वानील ॥ ८ ॥
हे कृष्णा तों अजिता ऐसेंहि[२] असोनि साहतों अनया ॥
गुरु-वश नसतों तरि अरि- रुधिराच्या कां विनिर्मितों न नया
हे काय अशक्त पहा या माझ्या वज्रतुल्य बाहूतें ॥
यांच्या आकृतिला जें उचित भुजग-राज तेज बाहू तें१०
माते क्षमे ह्मणोंदे या त्वद्वशगा[३] मनुष्य-देवा[४] हूं ॥
हो भीम पळ विशृंखळ[५] खळखळ खळ-रक्त-पूर दे वाहूं ॥
गुरु आज्ञा देता तरि अरि-करि-हरि[६] मी सपत्न-शशकांतें[७]

---

१ आमचे प्राण. २ हे सहनशीलते. ३ तुला वश असलेल्यास. ४ धर्मराजाला. ५ निष्प्रतिबंध. ६ शत्रुरूप गजांचा सिंह. ७ शत्रुरूप सशांना. ८ नद्या.

वधितों, काय श्रम मज मथितां या धार्तराष्ट्र[1]-मशकांतें॥
आज्ञा पुन्हा कशाला आहे पहिलीच गुरु[2] वराऽऽज्ञा[3] ते॥
न पुसति पुनःपुन्हा जे झाले सेवूनि गुरु[4]-वरा ज्ञाते"॥१३
भीष्म द्रोण विदुर सा क्रुद्धाला ह्मणति "बा न कोपावें॥
करिसील सर्व संमति ह्मणतोसि तसें करूं नको पावें"१४॥
कर्ण ह्मणे "हेंच तिघे धर्म-विलंघन-समर्थ, चवथा न, ॥
यांसि तसें पति-निंदा[6]- व्यसन,जसें दे मुलासि चव थान
इच्छिति मूलच्छेद स्वामीचा, न गणिती महाऽघातें[7] ॥
व्याकुळ मनीं न होती सुकृत यशाच्या अशा न हा !घातें
द्रौपदि ऐक मदुक्त च्छात्रतनुजदास[8] हे अधन; यांत ॥
तूं दास[9]-धन; सुयोधन नाथ[10] तुझा, स्पष्ट हें स्मृतिनयांत[11] ॥
दुर्योधन[12]-दार-चरण- संवाहन-निरत-बुद्धि हो भावें ॥
त्वन्नाथ धार्तराष्ट्रच, पांडव[13]-दीनीं तुवां न लोपावें ॥१८॥

---

१ धृतराष्ट्रपुत्ररूप चिलटांना. २ मोठी. ३ वररूप आज्ञा. ४ गुरूश्रेष्ठाला. ५ भीष्म, द्रोण विदुर. ६ स्वामीच्या निंदेचें व्यसन. ७ महा पापाला. ८ शिष्य, पुत्र व दास हे तिघे अधन. ह्म० यांचें कांहीं धन असल्यास तें यांचें नव्हे. तें त्यांच्या गुरूचें, पित्याचें अथवा धन्याचें समजावें. ९ दासांचें धन, हें त्याच्या धन्याचें होय. अर्थात् तूं कौरवाची दासी झालीस. १०धनी. ११ स्मृति व न्याय ह्यांमध्यें. १२ दुर्योधनाच्या स्त्रीचे चरणांचें मर्दन करण्यांत तत्पर बुद्धि जिची ती. १३ पांडवरूप दीनांमध्यें.

अथवा-स्वपतिंजयें जरि आत्म-जयांतें न मानिशी स्व-मतें
तरि तूं तरुणि अपतिका, अन्यकरीं कां न हें भलें गमतें
वर्तति मनें-मानेसें सुरत-परां अ-पतिका स्त्रिया बटकी ॥
तें तुज विदित असो, गे जो तो कामी गळां पडे,हटकी॥
तुज परि-मित-पतिक-असा काशाला दार-भाव? सांडावा
अपरि-मित-पतिक दास्य स्वीकारुनि काम-चार मांडावा
सहदेव नकुळ अर्जुन भीम युधिष्ठिरहि दास हे अवघे ॥
न तुझे पति, तूं दासी, जो तुज मानेल तो सुखें धवें घे"॥
ऐसें ऐकुनि सोडी अहि-पतिसा भीमसेन सुसकारा ॥
बहुधा गुरु-संकोच ग्रासी तन्नामवर्तिसु-सकारा ॥ २३ ॥

---

१ आपल्या पतींच्या जिंकण्यानें. ह्म० द्यूतांत झालेल्या पराभवानें.२आपल्या पराभवाला.३पतिहीना.४मनास वाटेल तसें.५संभोगाविषयीं उत्सुक.६संभोग मागतो.७मोजके, अर्थात् पांचच पति ज्याचे असादारभाव ह्म०पत्नीत्व.८यथेच्छवर्तन.९पति.१०मोठ्या सर्पा सारखा, शेषासारखा.११धर्माची भीड. १२ ' भीम सेन ' ह्या नांवांतील उत्तम सकाराला गुरुसंकोचानें ह्म० धर्माच्या भिडेनें ग्रासिलें. बाकी " भीमएन " असें राहिलें. भीम ह्म० भयंकर सेना ज्याची तो. अर्थात् महा-पराक्रमी. पण धर्माच्या भिडे मुळें ' भीमएन ' ह्म० भयंकर पातकी झाला. सारांश दुर्जना पासून द्रौपदीचें रक्षण आपल्या हातून झालें नाहीं ह्मणून भीमानें आपणास महापातकी असें मानिलें.

भीम ह्मणे "धर्मातें राया या नीच-सूत-तनयास ॥
काय ह्मणों? स्वं-कुलोचित वदतो, ह्मणतील साधुजं न यास
द्यूत न करितासि जरीं न्यायें जरि वर्ततासि तरि बापा
कां होतों दास नृपा स्वप्नांताहि न करितां किमपि पापा
कां या सभेंत करिते अरि तेजोभंग? कां असें वदते॥
जे शशरवें विरावे देती मृगराजमस्तकीं पद ते" ॥ २६ ॥
तों दुर्योधन बोले "धर्मा अजिता जरी द्रुपद-तनया ॥
तरि वद,वदन वरि करीं, कीं जाणसि मुज्ञ तूं नया अनया"
ऐसें पुसे कुचेष्टा तो दुर्मद त्या सभेंत ही मांडी ॥
कृष्णेदेखत दावी डावी उघडी करूनियां मांडी ॥ २८ ॥
भीम ह्मणे "जरि समरीं या मांडीवरि गदा न बसवीन॥
तरि पितृ-सालोक्यातें क्षणाहि न पावेन, नरक वसवीन"
विदुर ह्मणे "हे अजिता, खळ हो हें कर्म कायहो करितां
केचें कुशल सशांचें शापुनि समरासि सिंह होकरितां"
पुनरपि सुयोधन ह्मणे " कृष्णे घोघे 'अनीश धर्म, असें
बोलोत; मुक्त करितों कीं मत्सदनीं करोनि कर्म असें ॥
जिष्णु ह्मणे "या पूर्वी होता हा ईश आमुचा साचा ॥

---

१ आपल्या कुलास उचित. २ कुलीन. ३ सशाच्या शब्दानें. ४ विरघळून जावे. ५ सिंहाच्या मस्तकावर. ६ पितर ज्या लोकीं आहेत त्या लोकीं राहणें. ७ शिव्या देवून. ८ बोलाविला असतां. ९ धर्मराज.

आतां प्रभु कोणाचा न मला संकोच दुष्ट-दासाचा"[1]३२॥
इतुक्यांतचि धृतराष्ट्र- क्षिति-पतिच्या अग्नि-होत्र-भवनांत
जंबुक शिरोनि बोले पितरांच्या जेंवि वल्लभ-वनांत[2] ३३॥
तो जंबुक आरडतां बहु रासभ दुष्ट खगहि आरडले ॥
उत्पातज्ञ सदय जन तेंव्हांचि मनीं ह्मणोनि हा! रडले३४॥
तेंव्हां धृतराष्ट्रातें गांधारी विदुर अशुभ कळवीती॥
त्यातें अति-प्रयासें नाना-परि बोध करुनि वळवीती॥३५
वृद्ध ह्मणे "रे मंदा कां स्व-कुळ-ज्येष्ठ-बंधुभार्येशीं ॥
आह्मां-समक्ष करिशी अतिवाद[3] त्यजुनि लाजआर्येशीं[4] ॥
असकृत् निवारिलें जरि सुज्ञें विदुरें तसेंचि मत्तातें ॥
करिशी भलतेंचि कसें अवमानिशि कां सदुक्त मत्ता तें
वत्से सति मतिमति[5] अति मान्या मज तूं क्षमा करीं दे हें
वर माग, राग न धरीं, मत्पुत्रांचीं तुझ्या करीं देहें[6] ॥३८
सुमति ह्मणे "जरि देतां वर, वचनें स्तवुनियांहि मामाजी॥
धर्म अदास असो हा वर-पट[7] द्या आजि या हिमामाजीं[8] ॥
प्रतिविंध्यास ह्मणावें 'हा दासात्मज' असें न बालांनीं[9] ॥

---

१ दुष्ट दुर्योधनाचा दास धर्म ह्याचा. २ पितरांचें वल्लभ वन ह्म० श्मशान. ३ निष्ठुरभाषण. ४ भीष्मानें, व्यासानें. ५ बुद्धिमती. ६ शरीरें. देहशब्द पुन्नपुंसक आहे. ७ वररूप वस्त्र. ८ प्रस्तुत प्राप्त झालेल्या विपत्तिरूप हिमांत. ९ अज्ञान मुलांनीं.

अनुचित दाससुतत्व स्कंधीं ज्या वाहिलें नृपालांनीं" ४०॥
भूप ह्मणे " हें दिधलें दुसरा मज माग वर सुने त्रात्या ॥
ऐसे परिसोनि पुन्हा वर मागे ती सती सुनेत्रा त्या४१ ॥
सायुध स-रथ नकुळ-सह- देवाऽर्जुन-भीम यांस दासत्व ॥
न शिवावें, हें द्यावें मज,यांचें स्थिर असो सदा सत्व"४२
माग ह्मणे " तिस राजा तिसरा, जाया लया तिचा राग ॥
नागवधूतें जाणों पाजी वरदुग्ध करुनियां आग ॥ ४३ ॥
देवी ह्मणे " उदारा स्त्री योग्य नव्हे तिजा वर वराया ॥
लोभें आशीचीचि न मणि-राशींची वरी वरव राया ४४
नीचत्व-तीर्ण मत्पति हे मुक्तें पावतील कल्याण ॥
येतां सदऽश्व हाता दुर्लभ साहूनि काय पल्याण"॥४५॥
कर्ण ह्मणे "ज्या व्यसनो- दधि-मग्ना गुरु,सुमित्र,सुत,नुतरी
साला झाली भार्ग्ये प्राप्त पहा हे समर्थ सु-तनु तरी ४६॥
"स्त्रीगति पाण्डु-सुतांची "हा दैव" असें ह्मणोनि भीम कर
चोळी, अनुजाशि ह्मणे " जिष्णो यादोगणीं न भी मकर
तैसा मी शत्रु-गणीं परि पाश तयाशि, तेंवि मज राजा॥
दाखवितों कौतुक जरि वत्सा,ह्मणतासि करुनि गजरा जा

---

१ वररूप दूध. २ अपराध. ३ आशीर्वादाची. ४ शोभा. ५ नीचत्वापासून मुक्त झालेले. ६ उत्तम घोडा. ७ खोगीर. ८ संकटांच्या समुद्रांत बुडालेल्यास. ९ उद्धरीत नाहीं. १० सुंदरी. ११ जलजन्तुसमूहांत.

स्त्रीस सभेंतहि शिवला मग एकांतीं नसेल कां विटं[1] तो ॥
जो शुचि तो स्वप्नींही परदारांच्या विलोकनें विटतो ॥
कर्णाकडे विलोकुनि हांसोनि ह्मणे धनंजया, स्मरतें ॥
कंसातें मन त्यां[2] जें ग्रासी तत्काळ तेज तूं स्मर तें ॥८०॥
जिष्णु ह्मणे "नीचाशीं सन्त न वदती ह्मणोनि सुज्ञानीं
सोसावें बा आर्या, कीं तूं आहेसि पूर्ण सुज्ञानी ॥ ८१॥
भीम ह्मणे "धर्मा, हूं मात्र ह्मण, प्राज्य[3] राज्य तूं[4] कर गा
करं-गा भूमि करीं मग हरिला[5] व्हाया सदां मुदाकर[6] गा[7]
क्रोधें भीम खवळला कल्पांतज्वलनसाच[8], परि त्यातें ॥
प्रतिबन्धकं[9]-मणि झाला धर्म रिपु-पतंग[10]-दाह करित्यातें ॥
धृतराष्ट्राप्रति अंजलि करुनि युधिष्ठिर ह्मणे "अहो तात
तुमचे पाद तसे प्रिय अमृत[11]-कराचेहि मज न होतात८४॥
ईश्वर तूं, त्वद्वचनीं मन्मन जाणोनि परम हित रमतें ॥

१. दुष्ट. २ त्या श्रीकृष्णरूप तेजाला माझें मन स्मरतें. जें तेज कंसातें तत्काल ग्रासी. तूंही तें स्मर. सारांश श्रीकृष्णानें कंसाला तत्काल मारिलें, तसें तूं कर्णास तत्काल मार. ३ पुष्कळ. ४ हस्तगत. ५ श्रीकृष्णाला. ६ आनंदाची खाण. ७ गायन कर. ८ प्रलयकालच्या अग्नी सारखा. ९ अडथळा करणारा मणि. एकप्रकारचा मणि आहे, तेणें करून अग्निभय नाहींसें होतें असें ह्मणतात. १० शत्रुरूप पतंगाचें दहन करणाऱ्या भीमाला. ११ चंद्राचे.

राज्य-पदाऽधिक गुरु-पद वदतों हें गुरुमतें न इतर मतें ॥
पूर्वी गुरुवचनें जो पी दुग्धरसा गरासहित राया ॥
त्या प्रह्लादातें बुध गाती भवसागरासहि तराया ॥ ५६ ॥
देवा सांभाळें त्वां जें तुज वाटेल सांऽगपां यांतें ॥
हे वाहतील पांचहि तुझिया प्रीत्यर्थ अंग पायांतें" ५७॥
धृतराष्ट्र ह्मणे "धर्मा आलासि तसाचि त्या नव पुरा जा
रक्षाऽर्ह शील रक्षीं, रक्षो हेंच स्वयें, न वपु राजा॥५८ ॥
वत्सा अजात शत्रो, तूं बन्धु-कृताऽपराधं-विसरा या ॥
अन्ध-स्थविर गुरुकडे पाहुनि आहेस योग्य विसराया५९
अतिशुद्ध बुद्धिचें फळ शांतिबळें सहन शील बापा हें ॥
सर्व तुला विदित असे आह्मां वृद्धांकडेचि वा पाहें ६०॥
सु-कृतातेंचि स्मरति, न कुकृतातें, याचि साधु-रीतीची ॥
रुचि रसिका, न सुधेची, कीं केवळ अल्प माधुरी तीची
हें म्यां उपेक्षिलें कीं पुत्रबळाऽबळ मला विदित व्हावें ॥
द्यूतविलोकनकौतुक- मिलिताऽप्तहि भेटतील या भावें ॥
कळलें पुत्रांत तुह्मीं श्रेष्ठ भले, जा स्वराष्ट्र सांभाळा ॥
बुडतां असदंऽनुसरणें लावावा शब्द दोप कां भाळा ६॥

---

१ सह-अंगप ह्म०कर्णासह दुर्योधनादिकांस. २ रक्षणास योग्य ३ सद्वृत्त. ४ तुझे बन्धु दुर्योधनादि, यांनीं केलेल्या अपराध-समूहाला. ५वृद्ध. ६द्यूत पहाण्याच्या कौतुकानें मिळालेले आप्त. ७ दुष्टास अनुसरल्यानें.

नमुनि पित्यासि निघाला तो व्यसनोन्मुक्त सस्वजन पार्थ
सुजनासि गमे ज्याच्या कीर्तिश्रवणेंचि जन्म अनपार्थ॥
दुःशासन, कर्ण शकुनि दुर्योधन हे जया स्थळीं होते ॥
तेथें जाउनि सांगे " शक्र-प्रस्थासि चालिले हो ते ॥६५॥
सुटले शत्रु दुखविले अहिसे वधितील हे तुह्मां; तारा ॥
व्यसनांत आपणांतें, न बरा हा नाश-हेतु ह्मातारा"६६॥
जाणोनि अत्यनिष्ट क्षिप्र तया आंधळ्यासि भोंदाया ॥
धांवुनि गेले शत-सुत शोकाऽजगराऽननांत कोंदाया ६७॥
त्यातें ह्मणे सुयोधन "केला कीं व्यर्थ यत्न हा तातें ॥
मोहें गमाविलें जें आलें अहि-मूर्ध-रत्न हाता तें ॥ ६८॥
जों झाले न रणोद्यत सर्वोपायें सपत्न मारावे ॥
त्यांतचि कुशल; स्वाऽऽश्रित जन सुज्ञें सर्वथैव तारावे६९॥
वृत्रारीप्रति वदला गुरु ज्या या भद्र-धाम नीतीतें ॥
प्रभुवर्या अवमानुनि कारिसी बहु खिन्न कां मनीं तीतें॥७०॥
द्यूत-जित प्रचुर-धनें पूजुनि नृप सर्व करुनि वश अरि ते
मारावे, हें मन्मत; कीं न भले वृत्तिचे हरण करिते ॥७१॥
पांडव न सोडिले ते दुखवुनि अत्यंत उग्र अहि तातें ॥
नीति-ज्ञ कोण दुसरा अंत्य-सुताच्या करील अहितातें ७२
येतील कटक घेउनि आह्मां वधितील राज्य हरितील ॥

१ धर्मराज. २ व्यर्थन. ३ शोकरूपी अजगराच्या मुखांत. ४ मरण्यास. ५ सर्पाच्या मस्तकावरील मणि. ६ युद्धास तयार. ७ शत्रु. ८वृत्रासुराचा शत्रु इंद्र, यास. ९बृहस्पति. १० कल्यणाचें गृह.

दयितेच्या क्लेशांतें चिंतुनि ते काय गा न करितील॥७३॥
आजुनि तरि सावध हो द्यूतार्ऽथ फिरोनि येतसे कर गा॥
करिल पुन्हा मन्मातुल शत्रूंच्या राजसंपदा करगा ॥ ७४ ॥
द्यूतीं असा करूं पण करणें वनवास अब्द बारा, हें ॥
होतां, अज्ञात वसति वत्सर, आइक, उगाचि बा राहें ७५
अज्ञात-वास अंतीं करणें जो काय तो समानजनीं ॥
जरि उमगले, वसावें द्वादश वर्षें पुन्हा तसेंचि वनीं ॥ ७६॥
निद्रिद मामा, मा मा न ह्मण, मदिष्टार्ऽथ तप नको कांहीं
प्रार्थावा पुत्रांहीं स्व पिता स्वसुखार्थ नपन कोकांहीं॥७७॥
होऊनि वद्ध-मूल स्वसहाय करूं समस्तनृपकटक ॥
मग मज भक्ष्य, व्यसनीं तरलेही अरि, जसे घृतीं वटक ७८
व्यसनीं सरंध्रहि उरे जोंवरि राहे धरूनि तळ उगला ॥
भक्ष्यचि इतर सु-वृत्तहि वटक कटाहीं तरोनि जो फुगला" ७९
अंध ह्मणे "हूं किंवा जाऊंद्या जवन दूत नंदन हो ॥
देवा, युधिष्ठिराचा तो द्यूतोत्साह लेश मंद न हो"॥८०॥
द्रोणादि सुज्ञ वारित होते, परि न वळलाचि तो कांहीं॥
मरला भरीं भुलविला दावुनि धन-लोभ दुष्ट तोकांहीं ८१

१ प्रिया द्रौपदी, तिच्या. २ हस्तगत. ३ आत्मतुल्य जनांत. ४ मामा ह्म० 'नाहीं नाहीं' असें. ५ चक्रवाक पक्ष्यांनीं. ६ ज्यानें मूळ ह्म० पाया मजबूद झाला तो. ७ आपणांस मदत करणारें. ८ सर्व राजांचें सैन्य. ९ वडे. १० रंध्र ह्म० छिद्र, पक्षीं न्यून ११ क्षुद्र. १२ वर्तुलाकार, पक्षीं सदाचारसंपन्न. १३ कढई मध्यें.

लोभांऽध गुरु न हो तो आत्मांऽरि तथांनिजानुगां-धारी
आंताहि जो अंध तया बोध किती हो करील गांधारी ८२॥
नरकीं बुडवील, न हा पुत्र, त्यागचि बरा, न अंत्याग ॥
बांधा वधा खळाला स्नेहें घडतें तुझांसि अत्यांग ॥८३॥
क्षण-भरि मात्र खळ-तनुज- विरहातें मन करूनि गाढ वहा
राजगृहीं न वसावा. भ्रमलासि, नव्हे सदश्व गाढव हा ८४
एकैक शत-सुताऽधिक ते सुत याहूनि काय हो ऊन ॥
सन्मणि टाकुनि घेतां कांच कसे सुज्ञ-राय होऊन"॥ ८५ ॥
भूप ह्मणे "बहुधा कुळ बुडतें वारावयासि मी न शकें ॥
गरुडासहि लंघ्य न जें लंघावें दैव तें कसें मशकें ॥ ८६ ॥
गांधारि, उगीच रहा होऊंदे द्यूत औरसा मान्य ॥
श्रुति-ह्मणति न इतराला त्यासारिसि केंवि पौरसामान्य"
ऐसें वदोनि भूपें पाठविला प्रातिकामि सूत बळें ॥
तेव्हां स्तविति खळ खळां गळति खळखळां सु-साधु-नेत्रजळें
तो सूत दूर धांवत जाउनि गांठी पथांत पार्थातें ॥
ठकुनि लुटावया पटु ठक जेंवि स-सार्थ-वाहसार्थातें॥८९॥
"द्यूतार्थ बाहतो तुज तात, युधिष्ठिर नराऽधिपा परत"
ऐसें तो सूत ह्मणे दे श्रवणें दुस्तरांधि पाप-रत ॥ ९० ॥

१ आत्मघातक. २ त्या प्रमाणें ह्म० आत्मारी प्रमाणें वर्तणाऱ्या सेवकांना पोसणारा. ३ न टाकणें. ४ मोठा अपराध. ५ उत्तम घोडा. ६ सार्थवाह-व्यापाऱ्यांचा नायक. त्यासहित व्यापारी मंडळीला. ७ तरण्यास कठिण अशी चिंता.

धर्म ह्मणे "क्षम नाहीं लंघाया सुज्ञही नर कपाळा ॥
स्तुत होय स्वःपाळा केव्हां 'जी जी' ह्मणे नरक-पाळा॥९१
द्यूतें क्षय हें कळतें, परि फिरतों, लंघ्य काय हो तात ॥
पितृ-वचनें-कर निरुपम श्री-कीर्तींचे निकाय होतात" ९२
द्यूतासि पुन्हा सेवी गुर्वाज्ञे करुनि शिशु जसा गरळा ॥
किंवा परार्थ जेंवि प्राशी श्री-कंठ नीरसा गरळा ॥ ९३॥
बसले सभेंत पांडव शकुनि ह्मणे "गा युधिष्ठिरा, जरि तें॥
जित-धन दिधलें, देवू, वृद्ध करू सर्व गेह आज रितें ९४॥
राया आतां द्यूतीं एकचि आह्मी तुह्मी करूं पण हो ॥
सर्वस्व हारवावें कीं जिंकावें, न भीरु तूं पण हो ॥ ९५ ॥
द्यूतीं निर्जित झालों तरि आह्मी रौरवाऽजिनें धरुनी॥
द्वादश-वत्सर व्हावें वन-वासी सु-मुनि-वृत्तिला वरुनी९६
अज्ञातवास सजनीं परि वत्सर एक मग करावा हो ॥
होतांचि ज्ञात पुन्हा पहिला वन वास-पथ धरावा हो९७॥
जित होतां वर्तावें याचि न्यायें तुह्मीं सदारांनीं ॥

१ स्वर्गपालक इंद्राला. २ दुर्दैवाला, आक्का बाईला. ३ पितरांची आज्ञा पाळणारा. ४ राशि. ५ गरळा ह्म० विड्यांत अनेक औषधें घालून चावून त्याचा जो रस लहान मुलांस पाजितात, तो. ६ तुमचें जिंकून घेतलेलें द्रव्य किंवा घरांतील सर्व द्रव्य धृतराष्ट्रानें तुह्मांस दिल्यास कांहीं चिंता नाहीं. तो तें खुशाल देवो. ७ रुरु ह्म० काळवीट, त्याचीं अजिनें ह्म० चर्में. ८ लोकवसतीच्या प्रदेशांत. ९ ओळखलेले. १० स्त्रीसहित.

म-जनीं वर्षभरि वसा द्वादश-वर्षें वसा सदा रानीं ॥ ९८ ॥
तेरा वर्षें ऐशीं क्रमिल्यावरि लागतांचि चवदावें ॥
राज्य करावें आपण, हा पण; कोण्हीं असत्य न वदावें" ९९
सभ्य ह्मणति "अक्ष-ग्रह घात-भ्रमकर, नसे असा घुतरां॥
कौरव हो, गौरव हो सुजनीं न करुनि असें असाधु तरा १०० ॥
अन्योन्य-करें तुमचा बुधहो, समरांत न सहसा वध हो ॥
धर्मा, तूं तरि आइक देती भयलक्ष अक्ष, सावध हो" १ ॥
धर्म ह्मणे "न व्यसनी, परि मी त्यजितां निज प्रतिज्ञा ते
जे सुप्रसन्न मजवरि केवळ विटतील संप्रति ज्ञाते ॥ १०२ ॥
शकुने, खेळ यथेष्ट द्यूतीं मी मांडिला त्वदुक्तपण ॥
छद्में कल्याण नसे ऐकावें प्रथम हें सदुक्त पण ॥ १०३ ॥
पूर्वोक्त पणोच्चारण करुनि सभेमाजि शकुनि अक्षांतें ॥
टाकुनि 'जितं' ह्मणे खळ कपटें जिती खळांऽतदक्षांतें ॥ १०४

अध्याय. ७ वा.

सारांश.

पांडव मृगचर्मपरिधान करून वनास जावयास निघाले. त्या समयीं दुःशासनानें त्यांची थट्टा केली. तो द्रौपदीला ह्मणाला "पां-

१ फांशांचा अंगीकार २ नादिष्ट. ३ तूं बोलिलेला पण. ४ खळांचा अंत करण्यांत दक्ष जे पांडव त्यांस

डव नपुंसक आहेत. यांस सोडून तूं दुसरा पति कर." तसेंच आणखी बोलला कीं, "काळरूपी अतिथीला मधुपर्कपूजा करिते वेळीं हे पांडवरूप पशु सोडिले आहेत. यांस न मारतां 'गौः गौः' असें ह्मणून सोडून दिले आहेत." असें बोलून आनंदानें नाचला. दुर्योधनानेंही भीमाच्या गतीचें अनुकरण करून त्याची थट्टा केली. तें पाहून भीम क्रोधानें बोलला. "मी दुर्योधनाच्या मांड्या गदेनें फोडीन, सहदेव शकुनीला मारील, अर्जुन कर्णाला मारील. या प्रमाणें चवदाव्या वर्षीं या तुमच्या दुष्टकर्माचें उसनें फेडूं." धर्मानें वनास जातांना धृतराष्ट्रास नमन करून त्याची आज्ञा घेतली. व सर्वांस विचारून तो बंधूं सह वनास जावयास निघाला. विदुरानें कुंतीस आपले घरीं ठेवून घेतलें.

पांडव निघून गेल्यावर नारद स्वर्गांतून उतरून सभेंत आला. व "भीमार्जुनांच्या हातून चवदाव्या वर्षीं हे सर्व कौरव नाश पावतील" असें भविष्य सांगून निघून गेला.

अजिनें नेसुनि झाले पांडव वन-वास-दीक्षित तशांतें ॥
दुःशासन बहु हांसे गावें ज्यांच्या सुधोत्तम-यशांतें ॥ १ ॥
आजि-पराजित नव्हते झाले जे, तेच हे पराजित कीं ॥
आह्मां सुखेंचि तितुकीं दुःखेंजीं आमुच्या परा जितकीं ॥
आजि अकंटक केलें नृपनयनिपुणें सुयोधनें राज्य ॥
प्राज्य प्रीतिद झालें सुहृदांला गाळिलें जसें आज्य ॥३॥

१ अमृता पेक्षां उत्तम यशांला. २ युद्धांत पराभव पावलेले. ३ राजनीतिनिपुणानें.

तातें ह्मणे "नित्य असो या धर्मा भव्य भाग्य मत्तनया"
ते हे आह्मां हांसत होते, रक्षी न भाग्यें-मत्त नया ॥४॥
हे पंडित परि पांडव नरकीं श्रीमद धरूनि कां पडले ॥
केवैर्तास अदीक्षित अजिनधर वनांत बंधु सांपडले ॥५॥
आपण षंढतिलसे असें निःसंशय जाणतील हे आतां ॥
गर्वें फुगले होते फुगवूनि स्वगुण काय कीं गातां ॥ ६ ॥
क्लीबांसि सुता देउनि सुमति परि द्रुपद फार चुकला हो॥
यमभट, हो, बळकंट यां स्वाऽपत्य-विडंबकासि बुकला हो
द्रौपदि, हे कुरु दांत क्षांत सधन, यांत कान्त जोडावा ॥
लाभ नसे, ताप वसे, ज्यामध्यें तो कु-संग सोडावा ॥८॥
षंढतिल, चर्ममयमृग, कर्क-यव, जसे तसेचि फटकळ गे ॥
हे व्यर्थ कांकणाचे दाविति न समर-सिंधु-तट कळंगे॥ ९॥
कृष्णे, काडी मोडीं, काय तुला दीन मानले शवसे ॥
जे राज्य-भ्रष्ट कितव ज्यांचे ठायीं न मान लेश वसे" १०॥
भीम ह्मणे "रे कोल्ह्या याचा घेईन मूड जाण खरें ॥
हाणीन बाण वर्मीं हाणिशि वचनें जशींच बाणखरें॥११॥
"काळाऽतिथि-मधुपर्की जे पांडव-पशु निवेदिले होते ॥

१ धृतराष्ट्र. २ भाग्यें करून उन्मत्त झालेला पुरुष. ३ कातकऱ्याला. ४ नपुंसक. ५ द्रुपदाला. ६ आपल्या अपत्याची विडंबना करणाऱ्याला. ७ इंद्रियदमन ज्यांनीं केलें ते. ८ सहनशील. ९ धान्याचें वांझें कणीस. १० युद्धरूप समुद्राचें तीर. ११ कांकणाचा चुरा. १२ बाणां सारखीं तीक्ष्ण. १३ काल हाच अतिथि. त्याच्या मधुपर्कपूजे मध्यें.

जाणो न मारिले वध- कातरें सोडोनियां दिले हो ते"॥१२
'गौ गौं' असें ह्मणे खळ दुःशासन अति असंत तो नाचे ॥
किति वर्णावे सद्गुण सन्नीति करूनि संततोनाचे ॥ १३ ॥
दुर्योधन आपण मति- वेश्येचा जरि नवा दर्वा, याला ॥
हांसे गत्यनुकारें वाळ न भी ज्वलन वाढवायाला ॥ ४१ ॥
हंस-खगा काक जसा, कीं धुतरा पुष्प-कुळ-वरा कमळा॥
वेडावी, लावाया वांछी अर्कीहि तो वराकं मळा ॥ १५ ॥
तें अवलोकुनि ह्मणे त्यासि निवृत्तार्धकाय भीम असें ॥
"मंद रहा, मंदर हा मी भीम खळाऽब्धि-मथन-योग्य असें
मी या सुयोधनाचा हंता, जरि मन्मनांत अनहंता ॥
सहदेव शकुनिचा या, कर्णाचा जिष्णु दुष्ट-जन-हंता" १७
जिष्णु ह्मणे "कर्तव्य प्रकट न करिती निजाननें आर्य ॥
पाहूं तें चवदाव्या अब्दीं यावरि घडेल जें कार्य" ॥१८॥
भीम ह्मणे "दुर्योधन- दुःशासन-कर्ण-शकुनिरक्तानें ॥

---

१ मरणा विषयीं भितरे. २ गाय, गाय. मधुपर्कपूजेच्या वेळीं अतिथीला गाय देतात. ती मारितात किंवा 'गाय गाय, असें ह्मणून सोडून देतात. ३ दुष्ट. ४ संतत-ऊन ह्म० निरंतर जो नीच, त्याचे. ५ बुद्धिरूप वेश्येचा. ६ वेश्येचे मागें पखवाज वाजविणारा साजिंदा असतो, त्याला निंदेनें ह्मणतात. ७ भी-माला. ८ भीमाच्या गतीच्या अनुकरणानें. ९ सूर्याचे ठिकाणीं १० नीच. ११ मागें फिरविला आहे शरीराचा अर्धा भाग ज्यानें तो. १२ अहंकार नसणें.

भू त्वां तृप्त करावी ऐकावें गुरुवचो ऽनुरक्तानें" ॥ १९ ॥
पार्थ ह्मणे "करिन तुझें जें प्रिय तेंचि प्रसाद जोडाया ॥
हें किति ! मज उशिर नसे त्वत्प्रतिकूल स्व-बाहु तोडाया॥
अनुगांसह कर्णातें मारुनि मी हर्पवीन आर्यातें ॥
तोडीन स्व-भुजहि जरि हे न तुझ्या साधितील कार्यातें २१.
परि आरि राज्य न देइल जरि हायनें लागतांचि चवदावें
गुरुसीं वाक्य प्रथमचि सुविचार बरा करूनिच वदावें"२
सहदेव ह्मणे "शकुने, अक्ष ह्मणसि परि नव्हेत हे अक्ष॥
मूढा सहदेवानें त्वां वरिले शर रणीं स्व-वध-दक्ष ॥२३॥
कार्यें उरकूनि घे रे तेरा वर्षेंचि राहिलें आयु ॥
होतिल चतुर्दशाऽब्दीं माझे शर सर्प, असु तुझे वायु ३४॥
पोर्दी जशी पति- शुभा- ऽशुभ-भव-मुदमुद्भरें पुलक लंका॥
गांधार-राजधानी पोषू तैशीच रे कुल-कलंका" ॥२५ ॥
नकुळ ह्मणे "व्याघ्र-शिरीं दिधला हा वाम पाद ओतूनी
हा! तापविली दयिता कर्णीं परुषोक्तिगरळ ओतूनीं२६॥
कृष्णेसि रुक्ष वदले जे जे, मरतील ते समस्त रणीं ॥
खळ-बळ नकुळ तसें, तृणं- दव कीं किंवा जसे तमस्तरणी"

१ गुरुवचन पाळण्या विषयीं तत्पर. २ वर्ष. ३ धारण करिते. ४ पति-शुभ-अशुभ-भव-मुद्-अमुद्-भरें ह्म० रावणाच्या शुभाशुभ कर्मा पासून झालेला अनुक्रमें हर्ष किंवा विषाद, यांच्या अतिशयपणानें. ५ माजरांनीं. ६ कठोरभाषणरूप विष. ७ तृण आणि वणावा. ८ अंधकार व सूर्य.

एवंविध प्रतिज्ञा करुनि महासत्व पांडु-सुत राया ॥
धृतराष्ट्रा पुसति नमुनि त्या धर्मं आपदब्धि उतराया २८
धर्म पुसे ज्यां ज्यांतें मागे जाया वनासि आज्ञा ते ॥
भीष्म द्रोण कृप विदुर होऊन उदश्रु ह्मणती हा! ज्ञाते२९
त्यांहि पुसे स्वाऽहित जे वाजविती न धरुनि त्रपा टीर ॥
धर्मासि एक माजे सदसत्सम-शील मित्र पाटीर ॥ ३० ॥
छळकाशि कवि न शापिति देतें जई कनक काय हो गाळी
पाळी जों त्यांशि मधुर इक्षु तसा त्याहि अदय जो गाळी
विदुर ह्मणे "कुंतीचें वपु कोमल, वास-योग्य न वनीं तें ॥
कष्टांत वृद्धदेहें न उरावें, आतपांत नवनीतें ॥ ३२ ॥
सेवाऽधिकार मज द्या ठेवा माझ्या गृहीं स्व-मातेतें ॥
दुर्गत बंधु पहातां दुःख जसें इतरथा न भातें तें" ॥ ३३॥
पांडव ह्मणति "बहु-बरें पितृ-तुल्य पितृव्य तूं बुधा,सरसें ॥
भवदुपदेशें निवतो, त्वद्रापण तापल्या सुधा-सरसें ॥३४॥
तूं आमुचा परम-गुरु न त्वत्सम ऐकिला सदय चुलता ॥
त्वच्छाया नसतां किति आह्मी? या संज्वरें गिरिहि उलता"
विदुर ह्मणे "बा, धर्मा, व्यसनीं सद्रीति-नीति नव नौका
करिशील राज्य, झाला काय श्रीराम-राय न वनौका ३६

१ महाज्ञानी. २ विपत्तिसमुद्र. ३ अश्रुयुक्त. ४ स्वशत्रु. ५ लज्जा. ६ कुह्रा. ७ सत् आणि असत् हे समशील वाटतात, ज्याला तो. ८ चंदन. ९ शिव्या. १० दारिद्री. ११ दुसऱ्या प्रकारानें. १२ वृद्धि पावे. १३ तुझ्या उपदेशानें. १४ तापलेल्याला. १५ अमृताच्या सरोवरासारखें. १६ वनवासी.

सर्व असा एकमतें, जें युष्मात्प्रिय, घडेल सत्वर तें ॥
कोठेंहि कधींहि चिर स्थिर अनुभाविलें न दुःख सत्वरतें" ३७
कथिली विदुरें सन्मति जाणों दिधली तयां शिदोरी ती॥
कीं व्यसन-कूप-पतितां अनुपायज्ञां तयांशि दोरी ती॥३८
पुत्र-वियोगें कुंती बहु वळमळली, ह्मणे " अहाहा तें ॥
मागूं कीं निंदूं सा लिहिला जेणें कुलेख हा हातें ॥ ३९॥
असु जातां तनु विकळा कीं जातां वत्स जेंवि धेनु, सती॥
तेंवि ह्मणे अलिकीं कां लिपि लिहिली अश्रु-दा विधें नुसती
त्यजिली जसी तुह्मीं हे सुत हो, त्यजिली तशी न कां असुनीं
हे या संज्वर-गेहीं देहीं होतील तप्त कीं असुनी ॥ ४१ ॥
सुत हो शुद्धांस कसें आतळलें व्यसन; अंक हा रचिला ॥
विपरीताचि हें कुरु-कुळ- दीपांनीं स्वप्रकाश हारविला॥४२॥
आलां हत-भाग्येच्या पोटाला ह्मणुनि भोगितां ताप ॥
संसर्गें भोगावें पुण्य जसें साधु हो तसें पाप ॥ ४३ ॥
तुमचा धन्य पिता ती माता माद्री सतीहि धन्या हो ॥
वंध्यत्व बरें, परि मज ऐशी कोणासही न कन्या हो॥४४
माझा पुत्र स्नेहें त्यजुनि मला तुजकडेचि आला गे ॥
स्वव्रतवत् प्रतिपाळीं रक्षाया अधिक काय या लागे॥४५
वत्से कृष्णे, माझा बाळक सहदेव देवसा यास ॥
बहु सांभाळीं व्हावा सुकुमार कुमार हा न सायास ॥

१ संकटांच्या विहिरींत पडलेल्यांस. २ ज्यांस उपाय माहीत नाहींत, त्यांस. ३ कपाळीं. ४ कलंक. ५ आयासयुक्त.

म्यां वत्स निरविला तुज, हा मदसुन्यास, यास जतन करीं
विश्वासें दिधलें हें तुझिया जीवन-हित स्व वतन करीं४७
रे वत्सा, सहदेवा जाऊंदे धर्म, भीम, वन-वासा ॥
जाऊ अर्जुन, नकुळहि, कां वा झालासि बांधव नत्रासा॥
मजविण तुज, तुजविण मज तेरा कल्पान्त ते, न वत्सर हा
ने मज, नेम जरि अधिक, पाहूं तरि दे मुखेंदु वत्स रहा॥
हा कृष्णा, जगदीशा, काय बरें दैन्य हें अगा धात्या ॥
व्यसनार्तासि तराया सेतु जसा सागरा अगाधा त्या ५०
कृष्णाश्रित-जन-सर्व- व्यसन-घन-घन-प्रकंपना बापा ॥
तापाकुल कुल कुरुचें संरक्षावें हरूनियां पापा ॥ ५१ ॥
गे बाई कौसल्ये, संसाराला न हे वृथा आली ॥
झाली तुहिन-कर-कुळीं उत्पन्न दुजी तुझी पृथा आली५२
काय करूं चुकला विधि भाळीं लिहितां लिहावया मरण
बहुःमुखमाझ्याधितेजें पडलें चतुराननासि विस्मरण"॥५३॥
विदुर तिला समजावुनि नेउनि सदनीं ह्मणे नकोचि रडों
जननि, उगी, धीर धरीं, या चिंतागिरि-भरें नको चिरडों॥
सति भर आनंदाला जो देतो तोचि भर विलापाला ॥

१ भाइया प्राणांचा ठेवा. २ उपजीविकेस हितकारक. ३ ब्रह्मदेवाचे दिवस. ४ वर्ष. ५ आश्रितांचीं सर्व दुःखें, हेच निबिड मेघ, त्यांचा महावायुच अशा हे कृष्णा. ६ चंद्रवंशांत. ७ बहुमुखांचें जें माझें दैव, त्याच्या तेजानें. ८ ब्रह्मदेवाला. ९ चिंतारूप पर्वताच्या भारानें.

बल-जलं-निधिनें विधिनें श्री-राम-मुखींहि भरविला पाला"
कौरव पौर-वधू बहु रडति ह्मणति तें कु-कर्म परिसून ॥
"वृद्ध श्वशुर च्यवला न च्यवली गांजिलीहि परि सून५६
बाई द्रौपदि केली आत्म-श्रीचीच दुर्दशा कुरुनीं ॥
गुरुनीं न दंडिलें कां वारावें कां न दुर्जना दुरुनी ॥५७॥
स्ववितील लोक तुज गुरु मुकृतें व्यसनांत बाइ,तरलीला॥
गेया हे या वंशीं त्वल्लीला, असि नसे इतर लीला ॥५८॥
स्वकृताऽनय आठवितां धृति पावे नाश अंधरायाची ॥
आंवळिली आधि-महा- पाशें बांधूनि कंधरा याची॥५९
उद्विग्नचित्त होउनि आणवुनि क्षिप्र सुस्वभावातें ॥
'पांडव वनासि कैसे गेले ऐसें पुसे स्व भावातें ॥ ६० ॥
"नृप मुख झांकुनि गेला देता झाला जना न पाहूं तें ॥
पाहत होता जातां विपिनाशि वृकोदर स्वबाहूं तें ॥६१॥
जो सर्व-शिष्य-वृंदीं द्रोणाला परम-तोषकर सिकता ॥
त्याचा वनासि जातां पेरित होता पथांत कर सिकता ॥
नकुळ रजांहीं मळवुनि सर्वाऽगाला वनासि गेला हो ॥
सहदेवेंही जातां सारवुनि मुखेंदु मलिन केला हो ॥ ६३॥
केशांनीं मुख झांकुनि गेली रोदन करीत तव सून ॥
द्रुपदें विलोकिली जी कन्या देवव्रजांसि नवसून ॥६४ ॥

---

१ बलाचा समुद्र, अशा विधीनें. २ स्वापराध. ३ चिंता रूप मोठ्या पाशानें. ४ मान. ५ शिकणारा. ६ वाळू. ७ देवसमूहाला. ८नवस करून.

कुश-दर्भ-पाणि भगवान् धौम्य पुरे गात गात गेला हो ॥
क्षत्ता ह्मणे "तुह्मां त्यां श्रुत तद्गमन-प्रकार केला हो" ॥
अंध ह्मणे "गा माझ्या चतुरा चतुरास्य-सुज्ञ भावा तें ॥
रूप तसें विविध तिहीं कां केलें? स्पष्ट सांग भावातें ६६॥
क्षत्ता ह्मणे "युधिष्ठिर करिता झाला स्वदृक्-पथा पिहित
यद्यपि भस्म करावे तव-सुत, चित्तीं सदा तथापि हित ६७
घालीन गांठि सत्य स्वरिपूसीं संगरांत बाहूंनी ॥
समजावी भीम असें. तळमळ करितां मनांत, बाहूंनीं ६८
हा भाव अर्जुनाचा, कीं शत्रूंसीं घडो समर, सिकता ॥
जेंवि अशा इषु सोडिन, माझी समरीं हरा सम रसिकता
कोणीं न वोळखावें हस्तिपुरीं आपणासि, हा नियम ॥
करूनी, करिति रजांहीं लिंपोनि स्वस्वरूपहानि यम ७०
कृष्णेचा भाव असा ज्यांहीं मज गांजिलें अति-द्वेषें ॥
त्यांच्या स्त्रिया समस्ता चवदाव्या वत्सरीं अशा वेषें ७१
देवुनि जलांजलि स्व- प्रिय-सुतबंधूंसि ह्मणुनि हा रडत ॥
सोडोनि मोकळे कच येतील पथीं अशाचि आरडत ७२
धौम्याऽभिप्रायहि हा जें वरिजेतील कुरु परेतत्वें ॥
गातील पुढें कुरुगुरु दर्भ धरूनियां करीं बरे तत्वें" ७३॥

१ मृतकर्मांतील मंत्र. २ ब्रह्मदेवाप्रमाणें ज्ञात्या. ३ अभिप्रायाला. ४ आपल्या दृष्टिमार्गाला. ५ आच्छादित. ६ बोलावून. ७ भुजांच्या योगानें. ८ नकुलसहदेव. ९ प्रेतत्वें. १० कौरवांचे उपाध्याय.

ऐसें विदुर वदे तों देवर्षि त्यजुनियां नभा उतरे ॥
बोले सभेंत कीं "हा, लोभी कविचाहि हा न भाउ तरे॥
दुर्योधनाऽपराधें भीम-धनंजय-बळें महागर्व ॥
हे कौरव चवदाव्या वर्षी मरतील निश्चयें सर्व" ॥ ७५ ॥
बोलोनि भविष्य असें भरला नारद मुनींद्र गगनींच ॥
द्रोणाशि शरण गेले राज्यनिवेदन करुनि मग नीच ७६
शरणागत-दुर्योधन- भूपाला गुरु ह्मणे "अगा राजा ॥
रक्षील कोण त्याला? वद, दहनें व्यापिलें अगारा ज्या ॥
पांडव अवध्य सुरसुत धार्मिक, माझे वधिश्वर असु खरे॥
तत्त्यागीं महद्सुख प्राण- त्यागीं नसे मज असुख रे॥७८॥
आलां शरण मज तुह्मी तुमचाही उचित होय अत्याग॥
शरणाऽगताऽरिच्याही सागें घडतें जनासि अत्याग७९
मन्निधनार्थ द्रुपदें केला उत्पन्न तनय. तो मातें ॥
धृष्टद्युम्न त्पतसे ग्रासाया, जेंवि राहु सोमातें ॥ ८० ॥
भगिनी-प्रियार्थ समरीं होइल पांडव-सहाय सद्रिपु रे ॥
काळापुढें किती मी? हरिशीं युद्धांत काय अद्रि पुरे?८१॥
त्यासि जय-श्री न त्यजि तसि, जशि ऐरावतासि अभ्रमुंर॥

१ नारद. २ दुर्योधन. ३ धृतराष्ट्र. ४ त्याग न करणें. ५ मोठा अपराध. ६ माझ्या वधाकारितां. ७ द्रौपदीच्या प्रीतीस्तव. ८ इंद्राशीं. ९ ऐरावताची स्त्री.

यच्छर-पवनें समरां- ङ्गिर-गगनीं शत्रु-कटक-अभ्र पुरे॥८२
त्या अर्जुना सर्व जें करणें समरांऽगणीं समागम तें ॥
मरण-शताऽधिक संकट सत्य मज तदीयपितृ-समा गमतें॥
तुजकारितां रज आलें चवदाव्या वत्सरीं रणीं मरणें ॥
शाश्वत न तुझीहि, करा सत्वर सर्वहि असेल जें करणें"
अंध ह्मणे "विदुरा, गुरु- वचन खरें, पुत्र वदति तें न खरें
यां दुःसहें धनंजय- शस्त्रें, हरिचीं गजां जशीं नखरें ८५॥
त्यांला वन-वास न हो, सत्य-व्रत-रक्षणार्थ अथवा हो, ॥
परि पाद-चार न विहित त्यांसि तयांचा सशस्त्र रथ वाहो"
गेले वन-वासाला जेव्हां ते विष्णुचे सखे दास ॥
संजय असें पुसे त्या अंधास स्वाननें सखेदास ॥ ८७ ॥
"राया, सुत-विजयीं तुज व्हावा आनंद, खेद कां गमला?
धर्म बुडविला, हरिली श्री, चुकलें काय कार्य? सांग मला
धृतराष्ट्र ह्मणे "आतां कैंचा आनंद संजया, मातें ॥
चिंता-रजनीच्या अनु- भवितें मच्चित्तकंज यामातें॥८९॥
हृत-मणि-फणि-वैर बरें वा गा साहेल कोण, वैरा या ॥

१ ज्या अर्जुनाच्या बाणांच्या वायूनें. २ रणांगणरूप गग-नांत. ३ शत्रुसैन्य हेंच मेघ. ४ त्यांच्या पित्या सारख्या मला ५कौरवांना. ६ पायीं चालणें. ७ खेदयुक्त झालेल्या अंधास.८ चिंतारूपी रात्रीच्या. ९ माझें चित्त हेंच कमल. १० प्रहराला. ११ ज्याच्या मस्तकांतील मणि हिरावून घेतला, त्या सर्पाचा द्वेष.

कळताचि कुकर्म केलें कुरुकुळ काळाऽननांत वैराया ९०॥

विदुरोक्त हिताहि तनुजं- स्नेहैकपरें न मानिलें कांहीं ॥
केली म्यांचि, न केली अक्षांहीं, वा न हानि लेंकांहीं९१

भक्तमयूर-करें हें श्रीगुरुनें लिहविलें सभापर्व ॥
कीं आर्यानंदाचें रसिकांची नित्य हो सभा पर्व ॥ ९२ ॥

---

१. मृत्युमुखांत. २ पुत्रप्रीतितत्परानें. ३ आनंदाचें पर्व ह्म० आनंदाचा एक अवयव.

मुम्बई येथें.
श्रीहरिवरदा प्रिन्टिंग प्रेसमध्यें छापिला.

सभापर्व.

पृ.	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
३	५	करावा	करावा
४	१०	तसें	जैसें
६	८	नहुप	नहुष
७	८	तपकर	तप कर
८	१	जगंम	जंगम
११	९	जरा संधा	जरासंधा
११	१२	सन्यास	संन्यास
१२	५	अशयें.	अयशें
"	१३	ध्यानस्थ	ध्यानस्थ
"	१८	अद्दुत	अद्भुत
१३ आ. ७६	१	सुटलेली ओंळ	देता झाला रा· जा स्वकरें स· मभाग करुनि दोघांतें ॥७६॥
"	६	जडिलीं	जडलीं
१४	१९	करणाराची	करण्याची
१५	२	हुताग्नि वर्चा-	हुताग्निवर्चा
"	१६	मोडिती	मोडिति
१७	६	कार्तिकाच्या.	कार्तिकाचा
"	७	दिवसांचा	दिवसाचा
"	८	वस्त्र [मीच्या	वस्त्र [त्याचा
"	१९	कार्तिकस्वा-	कार्तिक माहि-
१७	१५	भुतें इ०.	कृष्णचतुर्दशी
१८	२	कोशिघ्र	कौशिघ्र
"	११	देशोदशींचे	देशोदेशींचे
१९	१२	पाडव	पाण्डव
१९	१८	पूर्वेला	पूर्वेला
२१	४	सम्राट	सम्राट्
२१	१०	द्रोण	द्रोण
२२	१६	ह्मणले.	ह्मणेल
"	१८	ज्याज्या	ज्याच्या
२४	१४	प्रभूनें	प्रभुनें
२८	३	धृतराष्ट्रच्या	धृतराष्ट्राच्या
३०	४	आगा	अगा
३१	३	त्यातें	त्याला
३२	१५	भाग्यें	भाग्य
"	१५	कळवील	कळवीलें
३५	५	दोघांच्या	दोघींच्या
"	२०	सहवासानें	मसलतीनें
३६	६	वह	वद्द
३८	२	व्यहारीं	व्यवहारीं
"	१४	आगा	अगा
"	टी. ७	आवरण	मार्गास
३९	१०	कृष्ण	कृष्ण
३९	१९	संग्रहास	संग्रहास
४६	४	पाहताति	पहाताति
"	१९	कामानवार	कमानदार
४७	१	पात्राशीं	पत्राशीं
"	१०	हाहारें	हा हारें
४८	८	मंत्रा	मंत्र
"	९	नकांत	नाकांत
४९	४	सद्दर्पी	सहदर्पी
"	१५	बधु	बंधु
५१	१	यतांत	यूनांत
५१	२	पहाती	पाहती
५१	९	सीतातें	शांतातें

पृ.	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
५१	१२	युथंप	यूथपें
५३	७	शत गुरुतें	शतगुरुतें
५४	४	नद्या	न द्या
५५	९	क्षामालि	क्षमालि
५६	२०	निष्णांत.	निष्णात
५७	२	ह्मणे	ह्मणे
”	८	पर कराचि	परकराचि
५९	टी. ६	न असोनि	असोनि
५९	६	नसून	असून
”	१२	धन-	धन
”	२१	तसर	तत्पर
६०	२	मृकंड	मृकंडु
६२	११	धेनुद्धरणींहि	धेनूद्धरणींहि
६३	८	कुजन	कुजन-
६४	१७	यांचें	ज्यांचें
६५	टी. १	हाहाकर	हाहाकार.
७२	१८	चोघांनीं	चौघांनीं
७४	१०	अघन	अधन
”	१३	लोपावें.	लोभावें
७७	२०	स्तुत	प्रस्तुत
८१	१४	अत्म	आत्म
८२	६	आज्ञात	अज्ञात
८४	टी. २	वृर्वीला	यमाला
८६	२०	सुहृदांला	सुहृदांला
८७	११	कक	काक
”	१७	काळातिति	काळातिथि
९२	९	कृष्णाश्रित	कृष्णा श्रित
”	१८	भाज्या	माझ्या
९३	१३	स्वबाहु तें	स्वबाहूतें
९४	१७	परतत्वें	परतत्वें

॥ श्री ॥

श्रीमयूरकविकृत.

भारतांतर्गत

वनपर्व.

बाबाजी अनंत तेंडुलकर.

यांनीं आपल्या

" श्रीहरिवरदा " छापखान्यांत छापिलें.

मुंबई.

१८९०.

भारत.

[वनपर्वांतील आर्या.]

अध्याय १ ला.

सारांश.

धृतराष्ट्राच्या आज्ञेनें पांडव वनवासास गेले. व ते काम्यक वनांत जाऊन राहिले. त्याबरोबर पुष्कळ ब्राह्मण ही गेले. सर्वांचा निर्वाह होण्या करितां, धर्मानें सूर्याची प्रार्थना केली, तेव्हां श्रीसूर्यानें त्यांस एक थाली दिली. तींतून पाहिजे तितकें अन्न त्यांस मिळतसे.

धृतराष्ट्रानें विदुरास स्वहित पुशिलें. तेव्हां विदुरानें "दुर्योधनाचा त्याग करून पांडवांचा स्वीकार कर" असें सांगितलें, तणें करून धृतराष्ट्रास फार राग आला. व त्यानें विदुराची निर्भर्त्सना करून त्यास पांडवां कडे जाण्यास सांगीतलें. तो पांडवांकडे जाऊन राहिला. धृतराष्ट्रास पुढें पश्चात्ताप होऊन त्यानें संजयास काम्यक वनांत पाठवून विदुरास परत आणविलें. विदुर परत आला तें पाहून दुर्योधनादिकांस फार वाईट वाटलें. दुर्योधन पांडवांच्या नाशार्थ सैन्य घेऊन निघाला. तों मार्गांत व्यास भेटले. त्यांनीं त्याचें निवारण केलें. व धृतराष्ट्रास

त्याचा त्याग करण्यास सांगितलें. तेव्हां धृतराष्ट्र ह्मणाला. "हा दुर्योधन कुलक्षयास कारण आहे. हें मला समजतें; पण काय करूं ! पुत्रमोहानें त्याचा त्याग माझ्यानें करवत नाहीं. करितां. तुह्मीं त्यास उपदेश करून वाटेवर आणावें". व्यास ह्मणाले, "माझ्या उपदेशानें दुर्योधन वळणार नाहीं.आतां मैत्रेयऋषि येतील. व ते उपदेश करितील. तो न ऐकिल्यास ते शाप देतील." असें ह्मणून व्यास निघून गेले. नंतर मैत्रेय आले. त्यांनीं दुर्योधनास पाण्डवांशीं सख्य करण्यास सांगितलें. तें दुर्योधनास रुचलें नाहीं. त्यामुळें ऋषीस राग आला. व " भीम गदेनें तुझ्या मांड्या चूर्ण करील " असा शाप देऊन तो निघून गेला.

नंतर विदुरानें धृतराष्ट्रास, भीमानें किर्मीर राक्षस कसा मारिला तें सांगितलें.

डमरु-धर-प्रिय-गुण-सख पांडव गेले वनासि साङ्गनं,तें॥
यश परिसा, बुध हो, म्यां कथिजेल भवद्वरेंचि साङ्ग नंतें
जाय वनाशि युधिष्ठिर- नृप सहवासार्थिभूमि-सुरसहित॥
ज्याला न विप्र संगा-हुनि वाटे स्वर्गि-सेव्य सु-रस हित ॥ २
ब्राह्मण-कुळ-वृत्त्यर्थ प्रार्थी कौंतेय मानुला भावें ॥

---

१ डमरुधर-शंकर. त्यास प्रिय गुण ज्याचे तो श्रीकृष्ण. त्याचे सखे पांडव. २ सह-अंगना ह्म० स्त्रीसहित. ३ तुमच्या वरानें. ४ संपूर्ण. ५ नम्र झालेल्यानें. ६ समागम इच्छिणाऱ्या ब्राह्मणांसहित. ७ देवांनीं सेविण्यास योग्य. ८ अमृत. ९ ब्राह्मणसमूहाच्या उपजीविकेकरितां. १० कुंतीपुत्र धर्म.

कीं त्या प्रभु[1]- प्रसादें   प्रणतें मोक्षादि इष्ट लाभावें ॥ २ ॥
जशि नंदिनी[2] वसिष्ठा,   दे धर्मा लोक[3]बांधव स्थाली[4] ॥
तीं चिंता हरि जैशी   शुद्ध ब्रह्मज्ञता[5] अवस्थाली[6] ॥ ४ ॥
धर्माश्रितासि रक्षी   श्री-हरिची जेंवि सर्वथा लीला ॥
हे ह्मणति 'अन्नपूर्णा[7]'   ते पांडव, विप्र, सर्व थाली[8]ला ॥५॥
अमृत-रसातें हांसति   ते ते सर्वहि पदार्थ, तीं जे वी[9] ॥
जोंवरि चतुर्विधा[10]ऽन्नें   प्रसवे तोंवरि न पार्षती[11] जेवी ॥६॥
स-ब्राह्मण-गण पांडव   बसले जाऊनि काम्यक-वनांत ॥
ग्राम्यालाप[12] त्यागुनि   जेंवि सुमति-रसिक काव्य[13]-कवनांत॥
धृतराष्ट्र स्वहित पुसे   त्याशि ह्मणे विदुर "खेद कां टाकीं
या खळ- सुताशि, करिता[14] हा केवळ ह्रदय-भेद कांटा कीं
अद्यापि तरी राया   ह्रदय तुझें पांडवांसि आपंगू[15] ॥
ते सुगति[16] सहाय बरे   तुज भव-मार्गांत काय हा पंगू[17]" ९॥
अंध ह्मणे" रे विदुरा,   खोटा हित-शत्रु तूं, न भाउ खरा

---

१ श्रीसूर्याच्या कृपेनें. २ कामधेनूची कन्या. ३ श्रीसूर्य. ४ अन्न शिजविण्याचें पात्र. ५ब्रह्मज्ञान. ६ जागृति, स्वप्न, सुषुप्ति ह्या अवस्थांची पंक्ति. ७ अन्न पुरविणारी देवी दुर्गा. ८ हा स्थाली याचा अपभ्रंश आहे. ९ प्रसवे. १० भक्ष्य, भोज्य, लेह्य, चोष्य अशीं चार प्रकारचीं. ११पार्षत राजाची कन्या द्रौपदी. १२ रिकाम्या गोष्टी. १३ सुंदर कवितेंत. १४ करणारा. १५ ममता-पूर्वक रक्षण करूं. १६ उत्तम गति ज्यांपासून ते. १७ पांगळा.

न सु-संगति-गुण लागे दुष्टा, कीं वृष्टि-गुण नभा उ[1]खरा,॥
औरस[2] पुत्र प्रौढ ज्येष्ठ त्यागार्ह काय हा निख[3]ळ ॥
कळलें स्पष्ट मला कीं करितो चित्तीं शिरोनि हानि खळ
आकारेंचि परेंगित[4] कळतें, बोलें न काय हो कळतें? ॥
असती[5] सुसांत्विता[6]ही साजती; जें तत्प्रियोक्त[7], पोकळ तें॥
जिकडे असे मन तुझें, आश्रय तुज युक्त तोचि, जा तिकडे
हंसीं हंस, बकीं बक, मिसळे; जन ओढतो स्व-जातिकडे”
दश-कंधरें[8] विभीषण- सा तो अपमानिला कवि क्षत्ता ॥
तत्ताप किति वदावा बसल्या तद्धृदयीं दुरुक्ति त्या लत्ता१४
रामाकडे विभीषण, गेला धर्माकडे तसाच कवी ॥
शास्त्राऽभ्यास खरा गुरु समयीं रक्षी, न मानसा चकवी॥
दूरुनि विदुर विलोकुनि धर्म ह्मणे “दृष्टि निववली वडिलें[10]
कुरु-कुळ[11]-कल्याणचि हें वरि विधिनें लोक-रीतिनें मढिलें[12]
जे न्यायामृत टाकुनि दाटुनि अन्याय-मद्य कु-नर पिते[13] ॥
जाणो करणार हरण शस्त्रांचें द्यूत करुनि पुनरपि ते”
धर्म ह्मणे त्यासि “ पित्या टाकुनि आलां किमर्थ अंधातें
जें स्वीकृतयष्टित्व[14] त्यजिलें त्वां केंवि सत्य-संधा[15] तें॥१८॥

१ डोंगराळ जमिनीला. २ स्वस्त्रीपासून स्ववीर्यानें उत्पन्न झालेला. ३ केवळ. ४ दुसऱ्याचा अभिप्राय. ५ जारिणी. ६ प्रीतिपूर्वक समाधान केलेली. ७ तिचें प्रियभाषण. ८ रावणानें. ९ मुळवी. १० वडिलानें. ११ विदुररूपी कुरुकुलाचें कल्याण. १२ मढविलें. १३ पिणारे. १४ काठीपणा. १५ सत्य-संधा ह्मο सत्य प्रतिज्ञा ज्याची तो.

विदुर ह्मणे "वा न रुचे जेंवि कुमारीस पळहि पति पिकला[1]
तेंवि नृपतिमतिला हा क्षत्ता न रुचे, सुनीति जरि शिकला
घालविलें मज रायें मानुनियां मद्वादितें[2] हितें अहितें ॥
ह्मणुनि तुजकडे आलों, कोण उपासील[3] कोपल्या अहितें[4]
प्रेमें काक-कुळासचि, संतर्पायासि आम्र पिकला जो ॥
त्याच्या गळां पडाया साहुनि अपमान कां न पिक लाजो"
धर्म विदुराशि विनवी घर्मद्वांता[5] शिखीस[6] घन जेवीं ॥
प्रार्थुनि ह्मणे "पित्या हो स्वस्थ, स्थिर करुनियां स्व-मन जेवीं[7]
राहुनि समीप शिकवी धर्माला त्या महर्षि-सुत[8] रीती ॥
विपदर्णवांत[9] होउनि नौका ज्या स्वाश्रितांसि उतरीती २३
धृतराष्ट्र ह्मणे "चुकलों विदुर न तो दवडिला कुशळ-विसर
करितो तळमळ गत-धन-जनसा न पडेचि एक-पळ विसर
भलतें वदलों भ्रात्या वदतो जैसें अबंधु अभ्रात्या ॥
पाहुनि होतील सुखी पांडव-चातक! मयूर अभ्रां[11] त्या ॥२५॥
पर-वृद्धि नसावी हा भाव प्रकटुनि न बोधें[12] मळवीला?" ॥
रडला पडला मूर्च्छित तळमळला विदुर-विरह कळवीला २६
नृप संजयासि धाडी भ्रात्या विदुरासि शीघ्र आणाया ॥
शिकवी पुनःपुन्हा कीं "वा ह्मण घालूनि त्यासि आणा[13] 'या'
सर्वस्व परित्यागुनि ज्याचें स्मरतात पाद-कंज[14] यमी[15] ॥

१ वृद्ध. २ माझीं भाषणें. ३ सेवील. ४ सर्पाला. ५ ग्रीष्मांतील वणव्यानें पीडिलेला. ६ मोराला. ७ भोजन कर. ८ व्यासपुत्र विदुर. ९ संकटसमुद्रांत. १० समूह. ११ मेघाला. १२ ज्ञान. १३ शपथा. १४ कमल. १५ जितेंद्रिय.

त्या हरिच्या आप्ता तो नमुनि ह्मणे"दास सूत संजय मी२८
आलों राजाज्ञेनें गुरुदास्यमहर्धि भविदुरापा हें ॥
जाणाशि,कवे पहा निज- गुरुलाचि, मुहूर्त न विदुरा पाहें॥
बहु ह्मणतो नृप अनुदिन गत-धन कृपणा जना परिस हाय
व्हावें मुझें बुडतां भलत्याहि निवारिलें परि सहाय"॥ ३०॥
भीम ह्मणे "बापाजी, जा समयीं,येधवांचे कां धाई ॥
तूं येथ नसावें, या भावें करितो बरीच कांघाई" ॥३१॥
धर्म ह्मणे " ताता तो तुजविण वर्तेल वृद्ध अंध कसा ॥
सत्संगे-शिवाविण त्या दुःसह भव, वासवांस अंधकसा" ३२
भेटे विदुर गजपुरीं असदाचरणोनितप्रभा वढिला ॥
ज्याचा झाला साधु- द्वेषें स्वाभाविक प्रभाव ढिला॥३३॥
जरि अप्रसन्न चित्तीं तरि दावी प्रेम बैसवी अंकीं ॥
अंध ह्मणे "हर्ष जसा मज, न तसा राज्य पावल्या रंकीं ३४
जें कांहीं मी वदलों वत्सा, तुझिया मनीं न राहो तें ॥
पुण्य यश प्राप्त सहन- शीलत्वें सज्जनीं नरा होतें"॥३५॥

---

१ गुरुसेवा हीच समृद्धि. २ संसारीजन. ३ दुर्लभ. ४आपल्या वडील बंधूला. ५ लांब असलेल्यास. ६दररोज. ७ निषेध केला. ८ मरणसमयीं. ही भीमाची क्रोधोक्ति आहे. ९ उद्देशानें. १०थोडें दुःख असून रडून ओरडून अधिक दाखविण्याचा प्रकार. ११सत्संगरूपी शंकरावांचून. १२ संसार. १३ इंद्रास. १४ अंधकासुरा सारखा. १५ असत्-आचरण-ऊनित-प्रभा ह्म० दुष्ट आरणानें कमी झाली मुखकान्ति ज्याची, त्यास. १६ समीपभागीं. १६दरिन्द्याचे ठायीं.

विदुर ह्मणे "दादाजी, परम-गुरु प्रभुहि तूं क्षमाकर गा॥
आह्मां पदाश्रितांची वृत्ति स्थिति कीर्तिही भवत्करगा ॥
हे, ते, मज सम, परि मन पाहुनि दीनां मुलांस कळकळतें
गुरु-जन-शील असेंचि प्रायः; प्रभुजी, तुला सकळ कळतें"
समजावुनि पांडवहित, विदुर पुरा आणितां पुन्हा तातें
दुर्योधन करि चिंता कल्पुनि चित्तीं निजाऽर्थघाततें ३८
स्वहित-कर-शकुनि-कर्ण- प्रमुखांशि ह्मणे "गृहांत अहितातें
हा आणिला दुखविला, सर्वांच्याही करील अहितातें ३९
मोहुनि वृद्ध-मतीतें दायादांतें फिरोनि आणवितो
हा सांहातां आह्मां बाळ-तरूंला समूळ खाणवितो॥४०॥
न पहावे न सहावे तें, मरतों, आजि भक्षितों विष मी ॥
एवंविधं-मरणीं सुख. न मला काळीं तशा महा-विषमीं"
शकुनि ह्मणे "प्राणांहुनि रक्षिति सत्यव्रताप्रति ज्ञाते ॥
शंका धरिशि वृथा कां त्यजितील कशी कृता प्रतिज्ञा ते
जरि आलेचि तरि पुन्हा योजूनि अपाय लक्षशा उडवूं॥
रंध्रान्वेषी आह्मी बहु त्यांतें व्यसन-सागरीं बुडवूं"॥४३॥
सांत्वन करि दुःशासन, कर्णहि, परि आग्रही न तो समजे
टाकूं पाहे पंच- प्राण प्रिय-बंधु तेहि त्यांसम जे ॥ ४४ ॥
कर्ण ह्मणे "हें नरुचे तरि अरि-करि-हरि असों अगा राया

१ क्षमेची खाण. २ तुझ्या हस्तगत. ३ नाशाला. ४ अशा प्रकारच्या (विष खाऊन) मरण्यांत. ५ महासंकट ज्यांत, अशा काळांत. ६ सदाचरणानें वागण्याच्या नियमाला. ७ छिद्र शोधून काढणारे. ८ शत्रुरूप गजांचे सिंह.

जें चित्तीं तेंचि करूं न उपेक्षा मूर्तिं[1]च्या अंगारा[2] यां[3] ४५॥
पडले व्यसनीं केवळ ते तेजोहीन दीन दायाद ॥
ग्रीष्माल्पसरीं[4] सोडुनि गेलें जैसें नदी-नदा यादं[5] ॥ ४६ ॥
बळें[6]पति गुहसा[7] मी, त्या अधिक बहुभुर्जा[8]स्य गात्र, आया[9] सां[10]
चाल, करूं शत्रु-क्षय, पळाहि न होशील पात्र आयासा" ॥
ऐसें अनुमोदन दे दुष्टाला जेंवि मद्य वेडसरा ॥
धांवे साधु-वरि श्वा[11] खवळविला जेंवि पाळकें डसरां[12] ॥४८॥
सबळ[13] सुयोधन पांडव- हननार्थ निघे, अशांत अयनांत[14] ॥
व्यास प्रकटे, ज्याच्या नांदे करुणा मनांत नयनांत ॥ ४९॥
वारुनि त्यास मुनि ह्मणे "धृतराष्ट्रा तनुज हा तुझा खळ गा
विनिपात[15]-हेतु मार्गा- मांजि रज[16]:पिहित-मुख जसा खळगा॥
हा हरुनि पांडवांचीं सर्वस्वें जीवितेंहि उर्वरितें[17] ॥
हरणार, कसें ह्मणशी तूं हितकर या अशाहि उर्वरितें[18]॥५१॥
देईल शोक बुडवुनि कुळ आपणही बुडोनि तुज राया ॥
सांग हित सुज्ञ गुरु तूं आहेशि समर्थ याशि उजरायें[19]॥५२

१ ऐश्वर्याच्या. २ गृहाला. ३ या दुर्योधनाला. ४ ग्रीष्मऋतूंतील लहान सरोवरांत. ५ जलजंतु. ६ शक्तिमान्. ७ कार्तिकस्वामी सारखा. ८ पुष्कळ, अर्थात् बारा भुजा व सहा मुखें ज्याला असें गात्र ह्म० शरीर. ९ माता. १० सहा. भुज, मुखें व आया एवढें कार्तिकस्वामीला अधिक आहे. ११ कुत्रा. १२ चावरा. १३ सैन्यसहित. १४ मार्गांत. १५ पाडण्यास कारण. १६ धूळीनें आच्छादित मुख ज्याचें. १७ उरलेलीं. १८ उरुअरितें ह्म० महाशत्रूला. १९ सरळ करण्यास.

श्रमदाहि अन्य-रोगा मानिति बहु, विटति साधु सुत-रोगा
किंवा हा धर्माचें दास्य करुनि दुर्गुणाऽब्धि उतरो गा॥५३
अथवा कशास हें ही सुगंध कर्पूरहि न करी लसुणा ॥
सिंह-गुण-स्वीकृतिला तत्संगें काय गा करील सुणा॥५४॥
स्व-पर-यशो-वृद्धि रुचे सुजनांस;स्व-पर-कीर्ति-हानि खळा॥
बैसविला भू-भूषण- पद-पदकीं काय काच,हा निखळा॥५५
मज वाटे हा कुरुचा वंश सुखें या जनांत नांदावा ॥
काय करूं खळ करितो साधूंशीं स्व-क्षयार्थ कां दावा"५६
धृतराष्ट्र ह्मणे " ताता, जें हें द्यूतादि, दैव-कृत सारें ॥
भावि कसें टाळावें लोकें प्रारब्ध-कर्म-हत-सारें ॥ ५७ ॥
दुष्ट-सुतोत्थाऽपयशें कर्पूर-विशुद्ध आत्म-कुळ मळतें ॥
कळतें तदपि स्नेहें मन टाकायास यास कळकळतें" ॥ ५८ ॥
व्यास ह्मणे " सत्य वदसि वत्सा, आत्माचि पुत्र वेद-मतें
ऐसेंचि चित्त माझें पुत्र-स्नेहें करूनियां श्रमतें ॥ ५९ ॥
एक कृषीवळ-पीडित दुर्बळ वृष पाहतांचि महिवर ती ॥
ख्याता सुरभी देवी स्नेहें झाली उदंड गहिवरती ॥ ६० ॥
तूं, पाण्डु, विदुर, मज सम; परि माझा पांडवांकडे ओढा

---

१ पुत्ररूप रोगाला. २ दुर्गुणांचा समुद्र. ३ लसणेला. ४ सिंहाच्या संगतीनें. ५ कुत्रा. ६ भूमीचा अलंकार जें पद ह्म० सिंहासन. हेंच पदक, त्यावर. ७ काढून टाका. ८ पूर्वजन्मीं केलेल्या कर्मानें हरण केलें सामर्थ्य ज्याचें, त्यानें. ९. दुष्ट पुत्रापासून उत्पन्न झालेल्या अपयशानें. १० शेतकरी. ११ कामधेनु.

निम्नांकडेचि धांवे नाटोपे जेंवि आद्रिचा ओढा ॥ ६१॥
कीं नाहीं जनक कनक; वन कदनै-करांशि सेवणें पडलें
वाटे बहु अवघड,जें न घडावें ज्यांस,त्यांस तें घडलें ६२॥
पुष्कळ मुख भोगावें ऐसें चित्तीं असेल तरि त्यातें ॥
हित सांग कळेल तसें साधुद्वेषें स्व-घात-करित्यातें"॥६३॥
राजा ह्मणे "करावें आजि तुह्मीं सुमति-धाम नातुंड ॥
शिकवा स्वहित, पुरवितें तुमचें कीं विश्व-कामना तुंड" ॥
व्यास ह्मणे "पाजी घन वन,खग असतो करोनि आ जो बा
बापाशि बाप न ह्मणे ऐशाला काय होय आजोबा॥६५॥
पांडव पाहुनि आतां मैत्रेय महर्षि येथ येईल ॥
बोधील ऐकल्यावर, नाहीं तरि उग्र-शाप देईल" ॥६६॥
ऐसें वदोनि सोडुनि दुर्मति-संसर्ग मुनि पळाला हो ॥
कीं ताप आपणाला दुःसह शापहि न त्या खळला हो६७
आला मैत्रेय-मुनि प्रार्थुनि शिकवावया हित ज्ञानी ॥
खळबोध-श्रम निष्फळ ऐसें कथिलें जरीहि तज्ज्ञांनीं॥६८॥
पूजुनि धृतराष्ट्र ह्मणे "माझा तापें न काय पळवा हो ॥
पळवा हो अघ,मजवरि तुमचा करुणाब्धि एक पळ वाहो॥
हे ते बंधु प्रेमें नांदोनि जगीं सुकीर्ति करितिल कीं ॥

१ उतरत्या प्रदेशा कडे. २ ओहोळ. ३ युद्ध करणारांस. अर्थात् शूरांस. ४ सुबुद्धीचें घर. ५ तुमचा नातु दुर्योधन. ६ जगाचें इच्छित. ७ मुख. ८ उदक. ९ चातक पक्षी. १० दुष्टास केलेल्या उपदेशाचें फल जाणणाऱ्यांनीं. ११ वाळलेला पाला.

व्यसनार्ती या दासीं करिल कृपा देव, जेंवि करि-तिलकीं[1]"
मैत्रेय ह्मणे "राया, आहे हातीं तुझ्याचि बापा हें ॥
त्यांच्या यांच्या ठायीं समतेस पुढें तरीहि वा, पाहें॥ ७२ ॥
तूं ज्या सभेंत, तेथें ती कुळजा तेंवि काय गांजावी ॥
कुरु-कुळ-कीर्ति श्रीमद्- भीष्महि असतां लयासि कां जावी
कां दंडिले न ते त्वां . स्व-सभेंतचि घालिते दरवडा जे ॥
हा हा तो साधु-मनीं अद्यापि असाधु-वाद-रव[2] डांजे[3]॥७३॥
झाली तस्कर-वसती, जी होती कुरुसभा जनक-शाला[4] ॥
अद्यापि इचें करिती भीष्म विदुर कवि सभाजन[5] कशाला?
आतां सर्व असो तें, वत्सा, दुर्योधना पहा हित रे ॥
सदतिक्रमकर[6] न तसा जेंवि गरुड-लंघनें महाहि[7] तरे ॥ ७५॥
संसार दों दिसांचा यश जोडी जो कुलीन तोचि वरे ॥
घ्यावें बरें ह्मणोनि स्व-पर-मुखें तें कुलीनवोचित[8] रे ॥ ७६॥
भ्राते साधु यशस्वी शस्त्राऽस्त्रज्ञ प्रसिद्ध वासवसे ॥
पद्माचि ते ज्यांत सदा श्री[9] गुण-गण-रस[10] यशःसुवास[11] वसे७७
भासति तसेचि सत्वें जैसे होते स-विप्र भवनांत[12] ॥

---

१ गजेंद्रावर. २ दुष्टभाषणाचा ध्वनि. ३ सलतो. ४ जनक-ब्रह्मदेव. त्याची शाला-शास्त्रादिकांची चर्चा करण्याची जागा. किंवा जनकनामक राजर्षीची ब्रह्मविचार करण्याची जागा. ५ पूजन-सेवन. ६ सज्जनांची अमर्यादा करणारा. ७ मोठा सर्प. ८ कुलीनतेला योग्य. ९ शोभा, पक्षी, लक्ष्मी. १० गुणसमुदाय हाच रस. ११ यश हाच सुवास. १२ घरांत.

अद्यापि वल्कलाऽजिन- वसनहि दिसती न विप्रभ वनांत॥
भीमें हिडिंब बक खळ वधिले मागें; जसे करी हरिनें ॥
किर्मीर· नाम राक्षस सांप्रत; ध्यावें मनीं जया हरिनें॥ ७९॥
ऐशां प्रबळांशीं तूं सख्यें जरि वर्तशील,तरशील ॥
सुख भोगिशील पुष्कळ नाहीं तरि हा वृथाचि मरशील"॥
ऐसें सत्य हित वदे परि न तयाला धरूनि तोखवळे ॥
शापाशि यत्न मांडी, मांडी ताडी, कुदैव तो खवळे ॥८१॥
ज्याच्या सुहित करावें अहित-कराऽनय-विषा दमुनि पानें
उपदेशाऽमृत थुकितां कां न धरावा विषाद मुनि-पानें ८२
मैत्रेय ह्मणे " पापा तापापह सदुपदेश परिसविता ॥
थुंका दृष्टीस नको सर्वजगत्तोषहेतु परि सविता ॥ ८३ ॥
दुर्योधना तुज जरि न शिक्षावें तरि ह्मणेल मत्तप हा ॥
खळ मल्लंघन करितो तूंहि-न हो क्षांति-भाग्य-मत्त पहा ॥८४
यास्तव घे शाप,तुझ्या भीम-गदा करिल चूर्ण मांड्यांतें ॥
खाइल काळा; बाळा जशि वाढी माय तूर्ण मांड्यांतें॥८५
पाय धरुनि अंध ह्मणे" फिरवा जी शाप" मुनि ह्मणे न रडें

१ वल्कलें व हरिणचर्में हींच वस्त्रें ज्यांचीं ते. २ तेजोहीन. ३ ज्या भीमाला. ४ इंद्रानें. विष्णूनें. ५ आनंद. ६ भूदेव-विप्र. ७ अहित करणारा जो अनय ह्म० अनीति हेंच विष, त्यास. ८ शमवून. ९ ऋषिश्रेष्ठानें. १० थुंकडाला. ११ सर्व जगाला संतोष दे णाम कारण. १२ सूर्य. १३ माझें तप. १४ सहनशीलतारूप ऐश्वर्यानें माजलेला. १५ मांडा हें एक पक्वान्न आहे. त्याला.

"वाक्[1] करिन" ह्मणो; स्वौषधि[2]- वदनाचें व्याघ्र न चघळी नरहें
धर्म-न्यायें वर्ता, तिळहि न करिजेल हानि शापानें ॥
तापद नव्हेचि, केला स्व-सुहृद् मैत्रेय हा निशापानें[3]" ॥८७॥
मुनि गेल्यावरि राजा विदुरासि ह्मणे "मया अद्भ्रा[4] त्या ॥
वत्स वृकोदर कैसा परिहरिता जाहला? वद भ्रात्या" ॥८८
विदुर ह्मणे "कथिलें जें धर्में किर्मीर- हनन-वृत्त मला ॥
तें फार काय सांगों त्या कर्मे[5] भीम भीमसा गमला ॥ ८९॥
निर्मी किर्मीर महा- माया, तो काळसा करी लमर्ट ॥
वन-देवतांसि वाटे सर्व प्राण्यांसि हा करील गट ॥ ९० ॥
तन्नाद कांपवी बहु कृष्णेतें जेंवि वायु कदलीतें ॥
पांचांही वीरां तीं, तेव्हां जें हाय हाय वदली तें ॥ ९१ ॥
कोण तुह्मी, सांगा रे वदत असें दुष्ट ये जवळ खाया ॥
धर्मोक्त[7] वृत्त कारण होय बकारातितेज[8] वळखाया ॥ ९२॥
दुष्ट ह्मणे "होउनि पर -लोकीं त्वद्भक्ततृप्त बक राहो ॥
भीमा स्वभ्रात्यांसह किर्मीर-व्याघ्र-भक्ष्य[9] बकरा हो" ॥९३॥
वारुनि धनंजयातें घालुनि दृढ कांस धरुनि नग[10] हातें ॥
भीम भिडे रक्षाशीं[11] प्रथम ह्मणे "हूं" रणांत मग, हा, तें[12] ९४

१ वचन. २ सु ह्म० उत्तम (व्याघ्रास मारक) अशी वनस्पति मुखीं ज्याच्या, त्याचें. ३ चंद्रानें. ४ बहु. ५ शंकरा सारखा. ६ निकट संबंध. ७ 'तुह्मी कोण' असें किर्मीरानें विचारिल्यावर धर्मानें जें आपलें वृत्त सांगितलें तें. ८ भीमाचें तेज. ९ किर्मीररूप व्याघ्राचें भक्ष्य. १० वृक्ष. ११ राक्षसाशीं. १२ तें रक्ष ह्म० तो राक्षस. रक्षशब्द संस्कृतांत नपुंसक आहे.

वधिलें भीमें जेव्हां इंद्रसिहि तें रक्ष नावरायाचें ॥
सुर वदले याचिपरी स्व-रिपु वधुनि रक्ष नांव राखीचें ९९
भीमाच्या विजयातें विदुर सविस्तर नृपासि आयकवी ॥
तें ग्रंथ-विस्तराला भ्याला जो तो वदेल काय कवी॥१८॥

अध्याय २ रा.

सारांश.

कौरवांनीं द्यूतांत पाण्डवांचें सर्वस्व हरण केलें. व त्यास वनवासास पाठविलें. ही वार्ता यादव व पांचाळ यांस कळली. तेव्हां ते पांडवांचें व द्रौपदीचें समाधान करण्यास आले. श्रीकृष्ण ह्मणाला "शत्रु आपल्या कर्मानें नाश पावतील. तुह्मी स्वस्थ असा. धृष्टद्युम्न ह्मणाला. कौरवांनीं कपटानें तुह्मांस दुःख दिलें. भीष्मद्रोणांनीं देखील त्यांचें निवारण केलें नाहीं. या करितां शिखंडी भीष्मास मारील. मी द्रोणास मारीन. भीम दुर्योधनास मारील. व अर्जुन कर्णास मारील. असें बोलून त्यानें द्रौपदीचें समाधान केलें.

नंतर कृष्ण ह्मणाला " शिशुपालाचा मित्र शाल्व हा यादवांचा मोठा शत्रु. यास मारण्यास मी गुंतलों होतों. ह्मणून हें दुःख तुह्मांस भोगावें लागत आहे. मी त्यावेळीं असतों तर द्यूत खेळूं दिलें नसतें. किंवा कौरवांचा निःपात केला असता. झाल्या गोष्टीस उपाय नाहीं. तुमची कष्टदशा लौकर नष्ट होईल. "

१. इंद्रासही. २ राक्षस.

असें बोलून त्यांचा निरोप घेऊन अभिमन्यु व सुभद्रा यांसह कृष्ण द्वारकेस निघून गेला. धृष्टद्युम्न प्रतिविंध्यादिकांस घे-ऊन पांचाळपुरास गेला. नकुलसहदेवांच्या स्त्रिया माहेरीं गे-ल्या. तसेंच दाया व इंद्रसेन हीं द्वारकेस गेलीं.

मग पांडव द्वैतवनांत गेले. तेथें मार्कंडेयऋषीनें रामानें वन-वास कसा अनुभविला तें सांगितलें. द्रौपदीनें व भीमानें वनवास-दुःख सहन न झाल्या मुळें धर्मास दोष दिला व कौरवांचा नाश करण्यास उत्तेजन दिलें. पण धर्मानें एकच उत्तर दिलें कीं, मी आपली प्रतिज्ञा मोडणार नाहीं. व क्षमा सोडणार नाहीं. व्यासानें धर्मास काम्यकवनांत प्रतिश्रुतिनामक विद्या शिकवि-ली; ती धर्मानें अर्जुनास शिकविली. मग अर्जुन इंद्रकील पर्वतावर तप करण्यास गेला. तेथें त्यास इंद्र भेटला. इंद्रानें त्यास अस्त्रप्राप्ती करितां शंकराची आराधना करण्यास सांगितलें. व मग आपण अंतर्धान पावला.

दुष्टांनीं नागविला कपट द्यूतांत धर्म हे वार्ता ॥
जातां झाल्या यादव- पांचाळ-मती महाधिनें आर्ता ॥
यादव पांचाळ वनीं आले भेटावयासि धर्मातें ॥
निंदिति धृतराष्ट्राच्या तत्तनयाच्याहि दुष्ट- कर्मातें ॥ २॥
पाहोनि पांडवांचीं रूपें तो विश्व-भावन वनीं तीं ॥

---

१ विश्वाच्या उत्पत्तीचें आदिकारण श्रीकृष्ण.

पावे सा भावातें जो तापें होय भाव नवनीतीं ॥ ३ ॥
कृष्ण ह्मणे "बा साधो स्व-कृत[1]-कुकृत आठवूनि रडतील
छळ करिते छळक रिते धनें यशें जीवनेंहि पडतील ॥४॥
दुर्योधन-दुःशासन- कर्ण-शकुनि-रक्त भूमि सेवील ॥
गृध्र-शिवा-संघ सुखें तन्मांसातें यथेष्ट जेवील ॥ ५ ॥
धर्मन्यायीं त्वत्सम पूर्वाऽभ्यासीं[2] रतें, नवा[3] न रते ॥
खळ आकारें[4] दिसती, परि नर न, विवेक-हीन वानर ते ॥
कां गेला विदुर पुन्हा ह्मणतो त्या आंधळ्यासि कां जी जी
ती प्यावी अमृतांधें[5] काय सजिली वमूनि कांजी जी ॥७॥
खळ हो बळें तुह्मीच व्यसनीं बुडवावया असुं[6] सका रे ॥
मोडाल आठवूनि स्वकृत दुरित दीर्घ उष्ण सुसकारे ८॥
सत्तापद[7] हो खदिरांऽ गारांनीं न्हाल, व्हाल पापडसे ॥
साप डसे एकासचि सद्वेष्ट्याच्या कुळाशि पाप डसे"॥९॥
जिष्णु ह्मणे "कृष्णा तूं भगवान् विश्वेश विष्णु मज कळलें
तत्व व्यासें कथिलें कीं हें मद्भाग्य सत्फळीं फळलें १०॥
सत्य तुझा संकल्प प्रभुजी जें कार्य तेंचि करिशील ॥
स्व-पदाश्रित[9]-जनताप त्रय- तम तूं तरणि तूर्ण हरिशील"॥
कृष्ण ह्मणे " त्वत्प्रिय ते मत्प्रिय, भवदहित[10] तेचि मदहित[11] रे

१ आपण केलेलें दुष्टकृत्य. २ पूर्वी केला अभ्यास ज्यांचा ते (धर्मन्याय,) ३ अथवा. ४ नरसे दिसती. ५ अमृत आहे अंध ह्म० भोजन ज्याचें तो देव, त्यानें. ६ समर्थ होतां. ७ सज्जनांस ताप देणारे. ८ खैराच्या निखाऱ्यांनीं. ९ आपल्या चरणाचे दास-जनांचें तापत्रय हेंच तम ह्म० अंधकार. १० तुझे शत्रु. ११ माझे शत्रु.

तुज मज जो न अनुसरे तो न भवाब्धींत एक पदहि तरे"॥
श्रीकृष्णा श्रीकृष्णा दाउनि खळ-पाणि-कृष्ट-केश वदे ॥
उक्ति कडे मन दे परि नयन तदास्याकडे न केशव दे १३॥
"हे केश धरुनि वोढुनि नेलें दुःशासनें सभेंत सख्या ॥
तेंव्हां मज आठवली त्वत्पदयुगली सखी, न अन्य सख्य॥
ईणेंचि राखिली वा लज्जा, उघडी पडों दिली न सती ॥
यदु-कुरु-कीर्ति न उरती जरि मज हे ठाउकी किली नसती
होते समीप पांचहि पति, अति-मति हे मनें उदासीनें ॥
ग्यां व्यसन साहिलें तें न असेल विलोकिलें कु-दासीनें १६
सोडी पुनःपुन्हा खळ न धरुनि लज्जा भया दया लुगड्या॥
उघडें पडतें वपु तरि तूं अंतरतासि वा दयालु-गड्या १७॥
जे पाप गरद अग्निद सर्वस्व-हर स्वदार-वस्त्र-हर ॥
तदुपेक्षा करिति कशी हे साक्षात् एकमुख स-शस्त्र हर १८
गुरुतात बंधु पतिसुत कोणीच मला नसे; जिला असती, ॥
तीस घडेल असें कां? हंसतील सती-जन-व्रता असती १९ ॥
स्त्री-लंघन करित्यातें प्राकृतहि न साहती, पहा, लावा ॥
हा! लावावा कर मज? वातें हि न पदर ही न हालावा २०

१ द्रौपदी. २ दुष्ट दुःशासनानें हातानें ओढिलेले केश. ३ तिच्या मुखाकडे. ४ तुझें पदद्वय. ५ मैत्रिणी. ६ युक्ति. ७ विशाल बुद्धीचे. ८ नीच बटकीनें. ९ पातकी-दुष्ट. १० विष देणारे. ११ लाक्षागृहांत जाळण्यास इच्छिणारे. १२ शंकर. १३ पतिव्रतेच्या आचरणाला. १४ जारिणी. १५ क्षुल्लक मनुष्य ही. १६ तुलना करून पहा.

यांचीं शस्त्रें अस्त्रें दोर्दंड-बळें खळें वृथा केलीं ॥
धिक्कष्टं सर्व-यशें सुज्ञानें एकदा लया गेलीं" २१ ॥
ऐसें वदोनि रडतां कृष्ण ह्मणे "अंब तूं नकोचि रडों ॥
कळवळतें मन्मन सखि, या शोकाऽचळ-भरें नको चिरडों २२
सखि अखिल-सती-पूज्ये मद्धैर्य तवाऽश्रुबिंदु-सह गळतें ॥
केवळ तुझेंचि न वदन अमृत-द्युति-गौर मद्यशहि मळतें २३
तुज गांजिलें जिहीं त्यां ज्यांत यशो-नाश अंग-नाश तशा
वरितील दशा, त्यांच्या शोकें रडतील अंगना शतशा २४
असली असीच धर्मी चित्तीं माझा धरूनि बोल टिकें ॥
झालें कधींच न मृषा होईल मदुक्त काय हो लटिकें २५॥
होइल मद्वच न मृषा केव्हांतरि, वारि-राशि आटेल, ॥
ग्रह-गण गळेल, हिमगिरि- राज खचेल, क्षिती हि फाटेल"
ऐसें ऐकुनि साध्वी मध्यम-पतिच्या मुखाकडे पाहे ॥
"जिष्णु ह्मणे या प्रभुच्या वचनीं विश्वास आमुचा आहे"
धृष्टद्युम्न ह्मणे "कुरु- गुरु-भीष्म-प्रभु जसा, तसा द्रोण ॥
खळ-काळ कां न झाले ? पाहेल कुकर्म सभ्य तें कोण ॥
वारावे मारावे खळ, तें केलें न कर्म दोघांनीं ॥
नय सोडुनि अघ जोडुनि वद वांचावें कशास मोघांनीं ॥

१ बाहुबळें. २ धिक्कार असो! हाय हाय. ३ हे माते.
राजपत्नी गुरोः पत्नी मित्रपत्नी तथा सती ॥
पत्नीमाता स्वमाताच सर्वास्ता मातरःस्मृताः ॥
४ चन्द्राप्रमाणें स्वच्छ. ५ ज्या दशांमध्यें. ६ समुद्र. ७ अर्जुनाच्या. ८ निष्फळ जीवित ज्यांचें, त्यांनीं.

द्रोणाशि मी, शिखंडी भीष्माशि वधील, काय हें खोटें?
मोठें यश यांत भगिनि, कां तूं कर्णांत घालिशी बोटें ? ॥
मारावा दुर्योधन भीमें, पार्थेंहि कर्ण, हा नियम ॥
न चुकेल, जसा न चुके निमिषाहि करितां प्रजासु-हानि[1] यम"
कृष्ण ह्मणे " शिशुपाळ-प्रियसख[2] यदु-शत्रु शाल्व माराया॥
जरि गुंतलों न असतों न श्रम हा पावतासि गा राया ॥
समयीं धांवत येतों; द्यूतातें कथुनि दोष राहवितों ॥
जरि न वळते विशृंखळ-[3] खळ खळखळ रक्तपूर वाहवितों॥
पाहोनि राजसूय- क्रतु जातां शाल्व- संकटीं शिरलों ॥
तें शमलें तों द्यूत- व्यसन परिसतां तसाचि मी फिरलों॥
आतां काय उपाय व्यसन न तुमच्याहि हें गळां पडलें, ॥
आह्मां सुहृदांच्याही, बा मत्पुर सर्व खळखळां रडलें ॥ ३५
सरतील क्षण लवसे लघुं,[4] केले अवधि अब्द[5] तेरा जे ॥
त्वत्सम साधु न लागों देती स्वयशासि शब्द ते राजे"॥
सांत्वन करूनि जातां प्रभु भिजवी स्वाश्रुनीं स्व सेला[6] हो
ने स्वरथीं वाहुनि कीं ताप न अभिमन्युला स्वसेला[7] हो ॥
धृष्टद्युम्नें नेले प्रतिविंध्य- प्रमुख सकल जे भाचे ॥
अति-तुच्छ त्यांपुढें दिग्- द्विरदांच्या[8] गतिविलास कलभांचे[9]॥

---

१ प्रजांचा नाश. २ शिशुपाळाचा प्रियमित्र शाल्वराजा. ३ ज्यांस कांहीं प्रतिबन्ध नाहीं ते. ४ लौकर. ५ वर्षें. ६ शेला. ७ भगिनी-सुभद्रेला. ८ अष्टदिशांच्या हत्तींच्या. ९ छाव्यांचे.

नकुलसहदेवभार्या माहेराला स्वबंधुनीं नेल्या ॥
तो इंद्रसेन सेवक धात्री दासीहि हरिकडे गेल्या ॥ ३९ ॥
द्वैतवनाप्रति धौम्य- द्रुपदसुता-युक्त पांडवहि गेले ॥
तेथें मार्कंडेयें दर्शन देऊनि धन्य ते केले ॥ ४० ॥
तो मुनि ह्मणे "विलोकुनि तुज, झालें स्मरण राम-रायाचें
आनंद-भरित चरित त्वरित करितसे सुपामरा ज्याचें ॥
द्वैतवनीं द्रुपदसुता पतिव्रता होऊनि तप्त-तनु गांजी ॥
वदली लेशहि न कधीं श्रुति-कटु अपराधियांहि अनुगां जी
"द्यूत महा-व्यसन असें नायकिलें काय नर-धरा कानीं ॥
सर्वस्व हरुनि सहसा केलासि अरण्य-चर वराकानीं ४३॥
श्रोतृ-श्रुति-हर कीं तूं वदता सुविचार-खनि कथा पिकसा
व्यसनांत बुडालास भ्रात्यांसह सुज्ञ जरि तथापि कसा ॥
ग्रामादीं नगरीं जे वसले ते तरुतळीं द्रवस्थानीं ॥
झाले विच्छवि रवि-कवि- पवि-धरसे बंधु असदवस्थानीं
यांसि पहातां कैसें व्याकुळ मानस नव्हे तुझें राया ॥
तुज काय दया यांची प्राणांसहि सिद्ध तूं अव्हेराया ४६
व्यसन-प्रसंग तुजही तेजस्वि-वरासि अंक हा रविला ॥
झालासि दीन, वाटे द्यूतीं तोहि प्रताप हारविला॥४७॥
या दुष्टाप्रति आलें सोडुनि मेल्या दशानना शील ॥

१ अति नीचाला. २ सन्तापयुक्त झालें शरीर जिचें ती. ३ कानांस कठोर लागणारें. ४ सेवकांना. ५ नीचांनी. ६ श्रोत्यांच्या कानांस गोड लागणारें. ७ खाण. ८ कोकिला सारखा. ९ वनप्रदेशांत. १० तेजोहीन. ११ वाईट ठिकाणीं. १२ कलंक.

ती कोणा धीराच्या धृतिला माझी दशा न नाशील ॥
ती स्पर्शली नसेलचि कोणाहि सभेंत दुर्दशा स्त्रीतें ॥
योग्य पहाया काय द्रोण, नदी-सुत, तुह्मीहि शास्त्री तें॥
सर्वत्र क्रोध जसा तैशी सर्वत्र न क्षमा साजे ॥
ते कैसे न वधावे तोडिति पर-घात-दक्ष मासा जे ॥ ५०॥
येऊं द्या कोप मनीं एकिकडे संप्रति क्षमा राहो ॥
कां गोष्पदांत बुडतां ? यश रक्षा, खळ विपक्ष मारा हो ॥
क्रोध असावा समयीं केवळ वश चित्त न क्षमेला हो ॥
कोप त्यजितां जरि जम- दग्नि धनुर्वेद-दक्ष मेला हो" ५२
धर्म ह्मणे "मति-मति साति यति-पति-गति अति-समर्थ जो हरितो
ह्मणतो क्षमाचि बरवी पर-वीर-यशें स्व-सद्गुणें हरितो ५३
व्यास द्रोण विदुर कृप भीष्म श्रीकृष्णनाथ हे सुकवी ॥
ह्मणती "क्षमा शिव-तरु- प्रति पोषी क्रोध सर्वथा सुकवी"

---

१ मला प्राप्त झाली ती दशा. २ क्षत्रियाचें शास्त्र ह्म० शस्त्र-विद्या होय. त्यांत निपुण. किंवा शस्त्रसम्बन्धी जें कर्म, तें शास्त्र. तें शास्त्र आहे ज्यांला, ते शास्त्री. ह्म० शस्त्रसम्बन्धी कर्मांत निपुण, ३ शत्रु. ४ जमदग्नि हा परशुरामाचा पिता. हा धनुर्वेदांत निपुण होता. पण क्षमाशील झाल्यामुळें सहस्त्रार्जुनानें त्यास मारिलें. ५ हे बुद्धिमति द्रौपदि. ६ श्रेष्ठ संन्यासिजनांस मुक्तिदायक. ७ कल्याणरूप वृक्षाप्रत.

व्याघ्र व्याळ क्रूर; क्रूरतर क्रोध, बोध-रोधक हा ॥
क्रोधवशासि विलोकुनि बहु ह्मणति स्वहित[2]-तत्व-शोधक हा
वरिली सुयोधनें ती भ्यांही भावुक-पद[3] क्षमा[4]; तींत ॥
नर जे हिला न सेविति, दवडिति हित ते अदक्ष मातींत
त्यजुनि तिला बहु तरले, एकहि न हिला[6] त्यजूनि तरला गे
कृष्णे क्षमा-सुधारस- रसिकां रस गोड कां इतर लागे ॥
श्रित-हित करिती हरिती सर्व-व्यसन क्षमा-भवानी हो ॥
आराधावी आह्मीं खल-महिषाऽपत्हृत-वैभवानीं हो" ॥
भीम ह्मणे "देवा त्वां जन्मापासूनि सेविला धर्म ॥
त्याचें हें फळ, नाहीं धन मान स्थान यश नसे शर्म ५९॥
ज्यांशीं जैसें त्यांशीं तैसें जरि वर्ततासि तरि अरि ते ॥
हरिते कां सर्वस्व व्यसनीं आह्मांसि मग्न कां करिते ६०॥
न क्षत्रिय तूं साधु ब्राह्मण अम्नायें पढविता पढता ॥
मान-धन क्षत्रिय या व्यसनें, ज्वलनें कटाहसा[10], कढता ॥
राज्योपद्रव गेला झाला अभिलषित लाभ अजिनाचा ॥
परमोत्सवीं उगे कां? अजि गा उडवा स्ववल्कें[11],अजि नाचा
काय ह्मणों तुज आर्या ब्राह्मण-वृत्तीस काय अनुसरसी ॥

---

१ ज्ञाननाशक. २ आत्महिताचीं तत्वें शोधणारे. ३ कल्याणाचें स्थान. ४ पृथ्वी, पक्षीं सहनशीलता. ५ पृथ्वीवाचक क्षमेला ६ क्षांतिवाचक क्षमेला. ७ क्षमारूप दुर्गादेवी. ८ दुष्ट दुर्योधनादि, हेचमहिषासुर, ह्यांनीं हरण केलें वैभव ज्यांचें, त्यांनीं. ९ वेद. १० तेलाच्या कढई सारखा. ११ आपलीं वल्कलें.

त्यजुनि जलधि-वसति कशी तिमिंगिलें[1] सेविजेल तनु-सरसी[2]
श्रेयस्कर स्वधर्म त्यागुनि घ्यावी न विपता पदरीं ॥
प्रकटी यशोऽर्थ, बुडवी न कधीं त्वत्समकवि प्रताप दरीं[3]
हे आर्या[4], हे भार्या हे आह्मी योग्य काय वन-वासा ॥
वल्काऽजिन-धर वससी स्वस्थ कसा या वनांत ननवासा[5]
देतील राज्य नसुखें धरिजे कितवोक्तिचा न विश्वास ॥
काळाचाहि भरवंसा नाहीं जो नित्य खाय विश्वास ६६॥
द्वादश वर्षें गहनीं[6] दुसरें अज्ञात वर्ष तेरावें ॥
लोटावें केंवि वरें दूरविचारें करून हेरावें ॥ ६७ ॥
वसवेल कथंकथमिति[7] आह्मां तप[8] एक सा जणां रानीं ॥
न कळत कसें वसावें तेजें विश्वांत साजणारानीं[9] ॥ ६८॥
रवि- वरि अभ्रें तैशीं वस्त्रें तवविग्रहाउपरि मळकीं ॥
गुप्ताहि मृगमदातें[10] प्रकट करितसे स्वयें सुपरिमळ कीं ६९
अज्ञातवास करितां जरि आह्मी अरिचरांसि[11] आढळलों
स्व-पद-चरम-सोपाना-[12] पासुनि देवा न काय गा ढळलों
चरम-दिनींहि[13] उमगतां व्हावें वन-वास-निष्ठ पुनरपि कीं

१ तिमि हा एक मासा आहे. ह्याची लांबी शंभर योजनें आहे असें ह्मणतात. तिमीला गिळणारा तो तिमिंगिल. २ अल्प सरोवर. ३ संकटांत. ४ हे धर्मराजा. ५ न-नवासा ह्म० जुनासा. बहुत दिवस वनांत वागलेल्या मनुष्या सारखा. ६ अरण्यांत. ७ कसें तरी मोठ्या कष्टानें. ८ बारा वर्षें. ९ शोभणारांनीं. १० कस्तूरीला. ११ शत्रूच्या गुप्तबातमीदारांस. १२ आपल्या पदाच्या शेवटच्या पायरी पासून. १३ शेवटच्या दिवशीं.

तो न द्रवेल सुजनीं; कल्पुनि काकत्व जेंवि कु-नर पिकीं
मरती वनांत पडतां बा जेंवि न पावतां नदा यादें ॥
आह्मीं तसें मरावें करिजेल न राज्य-दान दायादें ॥७२॥
सोडील कसा तीतें जी देती नित्य लाभ नव धरणी ॥
वध्याचि खळ, धर्मचि हा, चोराचा[1] दोषहेतु न वध रणीं
भणगापरि न वस वनीं, ह्मण गा, बापा, मनुष्य-देवा, हूं
दे बाहूंस यश रणीं खळ खळ खळ-रक्त-पूर दे वाहूं ७४॥
पुरुषाच्या शोभिला जें बळ खळ-विजय-दे न नग[2] दे तें॥
हित, सत्य, असें ह्मणतां देवा किति मी ह्मणों 'म न'गदे तें"
धर्म ह्मणे " भीमा बा, दुर्व्यसनीं मीच हेतु तापा तें ॥
दुःखीं साश्रितहि बुडे करितो जो मीलिताऽक्ष[3] पापातें ॥
तेव्हांचि क्षण निष्ठुर होउनि हे मूर्तिमंत पाप कर ॥
त्वां जरि केले असते भस्म, न होते तुह्मांसि ताप-कर ॥
द्यूताला युद्धाला जावेंचि बलाविल्या, प्रतिज्ञा ती ॥
रक्षूं जातां कपटें हरिता झाला पदाप्रति ज्ञाती[4] ॥ ७८ ॥
हे कृष्णा तरि[5] झाली तरलों त्या दुस्तराहि आवर्ता[6] ॥
बुडतोंचि या सतीचा महिमा जरि काय हात आवर्ता ॥
पूज्या मर्यादा परि भ्याला कांहींहि न शकुनी तीतें ॥
तो नावरेचि[7] घातक दुर्जन जो होय वश कुनीतीतें॥८०॥

१ त्या चोराचा ह्म० दुर्योधनाचा रणांत वध, दोषहेतु न. २ दागिने. ३ मिटले डोळे ज्यानें तो. ४ ज्ञातिबांधव. ५ नौका. ६ भोंवऱ्याला. ७ आटोपता.

दाटूनि अनुद्युतीं आणुनि पण करविला पुनरपि तया ॥
लंघूं कैसें ? पाडी नरकीं जो अनृत तो कुनर पितया ८१
प्राणास तुह्मांसहि मी त्यजिन, न धर्मासि पळहि सोडीन
हें व्रत धर्मचि रक्षू, बापा, न कदापि अयश जोडीन ८२
बा गा, धर्माच्या तों कोणी सोडूं नयेचि कासेतें ॥
निष्फळ होती मेघें त्यजिलीं आलींहि जीविकां सेतें॥८३॥
निज-हित-कर-धर्मातें कुशलें विटवूं नयेचि मन कांहीं ॥
यांपरि पोषण पालन लालन करिजे न अन्यजनकांहीं॥८४॥
अंभोदास पहाती जैशीं पसरूनि नित्य आ शेतें ॥
धर्मासि तसीं भूतें; करि पूर्ण समर्थ हाचि आशेतें ॥८५॥
साधु ह्मणति "जो न करी धर्माशीं नीतिशीं विरोधा, त्या
रक्षी व्यसनीं; तदितर जन उदकीं लोष्टसा विरोधात्या
ह्मणऊनि अनुसरावें सुज्ञें न क्रोध-लोभ-काम-मता ॥
पतनार्थ कां अहंता पोषावी, गा तशीच कांममता ८७॥
तुमचे प्रताप जे जे दिग्विजयीं प्रकटले न ते लटिके ॥
कुरु-गुरु-पुढें परि न गुरु, यज्ञांत घृतापुढें न तेल टिके ८८॥
भक्षुनि अन्न न समयीं अंतर देती भले नय-ज्ञाते ॥
द्रोण कृप युद्ध-यज्ञा वरितील तसे परा न यज्ञा ते॥८९॥

१ मागून केलेल्या द्यूतांत. २ जीविका आलेलीं शेतें ह्म० पिकास आलेलीं शेतें. ३ या धर्माप्रमाणें. ४ मेघास. ५ प्राणी (पाहात.) ६ धर्मच. ७ ढेकळा सारखा. ८ ब्रह्मदेवा. ९ क्रोधा दिकांच्या मताला. १० कुत्सित ममता. ११ मोठे.

आह्मी नियम त्यजितां न चुकेल नदीजही उगाराया ॥
त्या सर्वज्ञ- प्रमुला वा कोण ह्मणेल गा उगा राया९०॥
हे सर्व असोत, जया वीर-प्रवरा सुयोध नत सारे ॥
एकचि कर्णै पुरे, तो कार्य-पति जसा, सुयोधन तसा रे९१
यांसीं कलि करणें हें न ह्मणेल कधीं सुधी नर विहित रे
धर्म-न्याय त्यजितां तेजस्वीही तमीं न रविहि तरे"९२॥
भीम उगाचि वसे, तों ये भगवान् व्यास सु-प्रसन्न-मनें ॥
जाणों साक्षात् धर्मचि तो, ते झाले कृतार्थ तन्नमनें९३॥
दिव्याऽस्त्र-लाभ-कारण-सद्विद्या तो दयांऽबु-राशि कवी ॥
एकांतीं राज्य-यशः- कामा त्या श्रीयुधिष्ठिरा शिकवी॥
धर्मेहि मुनि गेल्यावरि त्याच्या आज्ञेवरूनि जिष्णूतें ॥
सद्विद्या उपदेशी जैसा कश्यप महर्षि विष्णूतें ॥ ९५ ॥
ती काम्यकीं प्रतिश्रुति-विद्या उपदेशिली तया विधिनें ॥
जी आपणासि जैसी दिधली द्वैपायनें दया-निधिनें॥९६॥
धर्म असें वदला कीं "जिष्णो सुतपें समस्त ताप सरे ॥
हो यास्तव आह्मां या व्यसनीं तारावयासि तापस रे ९७॥
या विद्या-सामर्थ्यें तप करितां सर्व विघ्न पळतील ॥
तुज दिव्याऽस्त्रें द्याया शक्रादिक लोक-पाळ वळतील ९८
ज्याचें भाषण सोडुनि बाळपणीं सुस्वरीं किमपि न रंतूं
त्या व्यासें कथिलें कीं नारायण-सख पुराण-ऋषि नर तूं

---

१ वामनरूपी विष्णूला. २ सुस्वर गाण्यांत. ३ रत होत नव्हतों.

करिशील महत्कर्में तूं नारायण-सहाय शुभशील ॥
त्वद्यश ह्मणेल किति सुर- धेनूधां सद्रसांसि दुभशील ॥
हो सिद्ध शीघ्र ये बा हे बाहु तुझे असोत जय-शाली ॥
हो वृष्टि तपोभ्राची बहु त्वत्क्षेत्रीं पिकोत नय-शाली" ॥
भ्रात्यांतें भार्येतें जिष्णु ह्मणे "जें अभीष्ट सत्वर तें ॥
होईल सिद्ध, न चिर- व्यसनीं बुडिजे कधींहि सत्व-रतें २
धौम्याच्या धर्माच्या क्षणहि चुकावें तुह्मीं न सेवेला ॥
गुरु-चरणा यश जैसें स्वर्गींच्याही तसें नसे वेला"१०३॥
मग जाय.तप कराया गुरु-पद वंदोनि इंद्रकील-नगा ॥
तद्विरहितां दिसे तम दिवसा नसतांहि नेत्र-मीलन गा ४॥
'एथेंचि रहा' ऐसें गगन ह्मणे त्या पुरातना ऋषितें ॥
माशी तपस्विवेष स्वर्नायक त्यासि दृग्द्वयें तृषितें ॥ ५ ॥
शक्र ह्मणे "कां धरिलें जें शस्त्र विरुद्ध तापस, त्वां तें॥
शांतें तेथ तपावें लेशहि द्यावा न ताप सत्वांतें ॥ ६ ॥
क्षत्रिय कीं ब्राह्मण तूं शस्त्र-परिग्रह किमर्थ सांग मला ॥
त्वच्चित्ताला तापस- विरुद्ध हा वेष योग्य कां गमला" ७॥
पार्थाचा निज निश्चय कळतां दर्शन तयासि वासव दे ॥
खेदानंदाऽश्रु-भरें भिजवुनियां उत्तरीय-वास वदे ॥ ८ ॥
" पुत्रा वर माग, तुला द्यावें म्यां काय गा यशोधीतें ॥

१ सुरधेनु-ऊध ह्म० कामधेनूच्या कांसेला. २ उत्तम दुग्धरूप रसाला. ३ नीतिरूप तांदूळ. ४ अर्जुनविरहितजे धर्मादि, त्यांला. ५ डोळे झांकणें. ६ तपस्व्याचा वेष घेतलेला इंद्र. ७ दोन डोळ्यांनीं. ८ पांघरावयाचें वस्त्र. ९ यशाच्या समुद्राला.

जाणसि, जें प्रेम, मुखें वत्साचा काय गाय शोधी, तें ॥
पार्थ ह्मणे "दिव्याऽस्त्रें जी वर मजलागिं हाचि शोभन द्या
तृषितासि यथाऽभिलषित जल देतीं न धरितीच लोभ नद्या
इंद्र ह्मणे "पुत्रा हें काशाला? दिव्य भोग माग मला ॥
तुज जो अनर्थ केवळ अर्थ तसा पंडितोत्तमा गमला"॥ ११.
पार्थ ह्मणे "दिव्यहि जे सुख-भोग नकोत बा दयाभ्रा ते
कैंचि वनीं टाकावे वांछिति माझ्या हितोदया भ्राते ॥१२॥
मज दिव्य-भोग रोगचि, तें सुख, जें काय दुःख शुद्ध-रणीं
तो शवचि बंधु-त्दृत शल्याच्या जो न योग्य उद्धरणीं"॥
शक्र ह्मणे "बा तुजसम तूंचि भला विश्व-महित-तर-शील॥
व्यसनातें बंधूंसह निर्दाळुनि सर्व अहित तरशील ॥ १४ ॥
शंभूप्रति आराधीं आधीं, साधीं प्रसाद या अगर्भी ॥
येईन लोकपाळां- सह सत्कारावया तुला मग मी"॥१५॥
ऐसें धनंजयाला उपदेशुनि गुप्त होय मघवा हो ॥
शिव-भक्ति-यशः- श्रवणें प्रेमाऽश्रु-भरासमेत अघ वाहो ॥

१ शरीर. २ चाटून स्वच्छ करी. ३ अजी इंद्र. ४ उत्तम. ५ यथेच्छ. ६ करुणाघना. ७ जगास अत्यंत मान्य स्वभाव ज्याचा तो. ८ या पर्वतावर. ९ इंद्र.

अध्याय ३ रा.

सारांश.

अस्त्रप्राप्तीस्तव अर्जुन इन्द्रकीलपर्वतावर तपस्या करीत असतां त्याच्या तपस्तेजानें तेथील तपस्वी फार त्रास पावले. त्यांनीं तें वर्तमान कैलासपर्वतावर जाऊन शंकरास निवेदन केलें. शंकरांनीं, त्यांस "तुह्मी स्वस्थ असा" असें सांगितलें. नन्तर शंकरानें किरातवेषानें अर्जुन तप करीत होता त्याच वनांत प्रवेश केला. इतक्यांत मूकनामक दैत्य तपस्विजनांचा नाश करण्याकरितां वराहरूप घेऊन त्याच वनांत शिरला. त्या वराहास किरात व अर्जुन यांनीं एकदांच पाहिलें. दोघांनींहि एकदम त्यावर बाण सोडिले. तेणें करून वराह तत्काल मेला.

मग त्या शिकारीबद्दल अर्जुन व किरात यांचा तंटा लागला. तेव्हां दोघांचें युद्ध झालें. शेवटीं शंकर प्रसन्न झाले व त्यांनीं अर्जुनास पाशुपतास्त्र दिलें. व शंकर निघून गेले. मग वरुण, कुबेर, यम व इन्द्र हे लोकपाल आले, त्यांनीं त्यास आपापलीं अस्त्रें दिलीं व ते स्वस्थानास निघून गेले.

नंतर इन्द्राचा सारथि मातलि रथ घेऊन आला. व त्यानें इंद्राचा निरोप त्यास सांगितला. त्यावरून अर्जुन रथांत बसून स्वर्गास गेला, तेथें तो पांच वर्षें होता. तो चित्रसेनाजवळ नृत्य, वाद्य, गीत ह्या कला शिकला. उर्वशीचा हेतु अर्जुनानें पुरविला नाहीं,

ह्मणून तिनें "तूं एकवर्ष नपुंसक होशील" असा शाप दिला. मग अर्जुन पित्याची आज्ञा घेऊन पृथ्वीवर आला.

तरली चांडाळीहि, न भावें वाहोनि शंकरा बेल ॥
हें जाणतां बुध न कां त्याच्या भजनीं विशंक रावेल ॥
जिष्णूग्रतपें भ्याले सर्व तपः श्री-विलास-सदन मुनी[1] ॥
कैलासाप्रति जाउनि कथिती श्री-शंकरासि पद नमुनी २
भगवान् ह्मणे "न भ्यावें त्याचा संकल्प शुद्ध, मी जाणें
स्वस्थ-मनें स्वस्थाना- प्रति टाकुनि भीतिला तुह्मीं जाणें
मुनि जातांचि किरात-त्वाच्छादन[2] मूर्ति-सम्पदेवरि[3] घे ॥
जेथें पार्थ तप करी त्याचि वनीं साऽनुकम्प देव[4] रिघे ॥
आला किरात-रूपी शिव जिष्णुसमीप तोंचि हननाश[5] ॥
दानव वराहरूपी मूकाहि करि जो तपस्वि-जन-नाश ॥
दुष्टांसि एकदांचि प्रेक्षिति ते वीर पार्थ भर्व दोघे ॥
ह्मणती "शर-प्रहारा, तापस-जन हाय हाय न वदो, घे[6]
खर-तर नर-हर-शर पर[7]- जीवन एकक्षणींच संहारिती ॥
मम देव भक्त ऐसें जाणो कळवावया असें करिती ॥७॥
अर्जुन ह्मणे "किराता त्वां मृगया-धर्म लंघिला दर्पें ॥
स्वांतार्थ[8] मजपुढें अघ केलें खग-पतिपुढें जसें सर्पें ॥ ८ ॥
हा प्रथम मत्परिग्रह[9] असतां त्वां ताडिलें कसें किंरितें[10] ॥

---

१ तपोलक्ष्मीचीं विलासमन्दिरें, असे ऋषि. २ किरातत्व हेंच आच्छादन. ३ शरीररूप संपत्तीवर. ४ शंकर. ५ मारण्याची इच्छा करणारा. ६ शरप्रहाराला घे, असें दुष्टास ह्मणाले. ७ शत्रूचे प्राण. ८ आपल्या नाशाकरितां. ९ माझी शिकार. १० दूकराचा.

पाथरवटें स्वटंकें भेदावें वज्र-पाणि-सह गिरितें" ॥ ९ ॥
त्यासि किरात ह्मणे "रे मद्वन हें, प्रथम म्यांचि हा पिटिला
म्यां वधिला असतां,तूं कोण शरें हाणणार या किटिला
खद्योतत्व सम असो, रवि कीं, तिमिरासि काजवा खाणी!
नवल रवि-पुढें कीट , स्वकृत तमो-नाश-काज वाखाणी ॥
मिरविसि मुज्ञत्व वृथा अन्याला स्वकृत ताप लाऊनी ॥
काय न दगड तपस्वी ' भिजला वृष्टींत तापला ऊनीं १२॥
जोडुनि पुण्य-वनीं तप बुडसी त्याच्या भरेंचि गर्व-तमीं
तूं मजपुढें किती रे कोण हरिपुढें ह्मणेल पर्वत मी ॥१३॥
हो सिद्ध, जरि असेल स्व-तपो-बल-गर्व,सज्ज्य चाप करीं
होशील विमद, पडला गरुडाच्या जेंवि मत्त साप करीं"
तें वाक्य अर्जुनाला गरळ जसें यामुनां ह्रदा कढवी ॥
पढवी जो चापश्रुति रामासि तयावरि स्वधनु चढवी१५॥
शर ते जाणो वाहे एकनिमेषांत एक लाखोली ॥
प्रभुची जाणेल कसा बाहुबळें तोचि एकला खोली १६॥
स्वरवें गिळों न दे ते कवलहि सिंहा विदारितेभा ते ॥
सरले शर, दोन्हीही झाले सहसा तदा रिते भाते ॥१७॥
भ्याला, परि धैर्य धरुनि ताडी त्या ईश्वरासि कोदण्डें ॥
देता विश्व कवळित्या उग्रा काळासि कम्प जो दण्डें१८

१ इंद्रासह. २ आकाशांत प्रकाशमान होणें. ३ यमुनेच्या डोहाला. ४ परशुरामाला. ५ त्या शंकरावर. ६ अन्त. ७ विदारिले हत्ती ज्यानें, त्या सिंहाला. ८ धनुष्यानें. ९ ठुकगाला.

जें युद्धांत ह्मणे हो भास्करजी, न करजाल[1] विकिरा[2] तें ॥
गांडीव धनुहि हरिलें कामाद्य[3]ऽरि-मद-तमो-रवि-किरातें॥
ज्याचा पाद ह्मणे "रे भक्तभवा[4] स्व-कुदशा[5] न कर, वाळ[6]
त्यावरि धनंजयाचा भंगे,पावे यशा न, करवाळ[7] ॥ २० ॥
प्रभुला जिंकूं पाहे भुजयुद्धीं जेंवि काजवा सविता ॥
परि तोपवी स्वधर्में आराधुनि भक्त-राज वासवि[8] त्या२१॥
"मृत्यु-भयासि तराया न जडमुधेचें धरा चिं[9]बुक"लीला॥
ज्याच्या असें सुरांसहि ह्मणती; तो प्रभु वेराचि बुकलीला
शोणितें[10] वमला, श्रमला, भ्रमला, गमला नुठेलसा, पडतां
परि उठला, मोह कसा राहेल? दयाकटाक्ष सापडतां ॥
न पहाते झाले हो पूर्वीं कौतुक कदापि नाकी तें ॥
विजयार्थ शरण गेला नर नत-कामदं[11]-पदा पिनाकीतें[12] ॥
वाहे पार्थिवलिंगीं भावें जें माल्य[13] तो प्रतापार्थ ॥
पाहे तेंचि पुरस्थ[14]-स्व-मद-घ्न-किरात-मस्तकीं पार्थ ॥२५ ॥

१ किरणसमूह. २ पसरा. ३ कामादिषड्रिपूंचा गर्व, हेंच तम, त्याचा सूर्य, अशा किरातानें. ४ भक्ताच्या संसाराला ह्म० जन्ममरणरूप दशेला. ५ आपणांमधील ह्म० संसारामधील दुर्दशा. ६ वाळून जा. ७ खड्ग. ८ इन्द्रपुत्र अर्जुन. ९ हनवटी. १० रक्त. अर्जुन ओकला. ११ शरणागतांचे मनोरथ पुरविणारें पद ज्याचें, त्या. १२ श्रीशंकराला. १३ पुष्प. १४ पुढें उभा, आपला गर्व हरणारा जो किरात, त्याच्या मस्तकावर.

प्रभुला प्रभु-प्रसादें त्या माल्येंकरुनि बोळखे दास ॥
तो पात्र होय गरुडाऽतिक्रम-कर जेंवि टोळ खेदास॥२६॥
पाय धरुनि पार्थ ह्मणे “ ब्रह्मांडीं अघ न माय, बा पाहें ॥
तूंचि हरीं पंक, हरिल अमृताचा न घन मायबापा, हें ॥
प्रभुजी, क्षमा करा जी' मागतसें पसरुनि स्वपदरा मी ॥
या दासींहि करो हें पदयुग, जैसें करी स्वपद रामीं”२८
त्यजुनि विचार, कराया इच्छित होता बळें परिभवातें ॥
लंघनें असह्य गुरुला; स्वसभाजन वाटलें परि भवातें२९॥
नमुनि ‘क्षमस्व’ ह्मणतां प्रकट करुनि रूप बाहुनीं कवळी
अधराप्रति स्मितानें स्वयशानें त्रिभुवनासही धवळी ३०॥
तो दीनबंधु उर्जरी देउनियां अभय पाशुपत नातें ॥
बोले असें, हरी जो स्वपद स्मरतांचि आशु पतनातें ३१
“ सर्वत्र रणीं विजयी तूं नारायणसखा नरा हो रे ॥
स्वप्नींहि अयश तुझिया अवलंबुनि पदनखा न राहो रे”
न कळताहि नाम घेतां पाप्यासही जो ह्मणोनि ‘ओ’ तारी
गेला संकल्पेंचि ब्रह्मांडें निर्मिणार ओतारी ॥ ३३ ॥
मग वरुण धनद पितृपति सुरपति हे लोकपाळवर आले॥

१. गरुडाची अमर्यादा करणारा. २ मावणार नाहीं. ३ परशुरामावर. ४ अमर्यादा. ५ आपली पूजा. ६ शंकराला. ७ क्षमा कर. ८ समर्थ करी. ९ त्वरित. १० अधोगतीला. ११ कुबेर. १२ यम. १३ इंद्र. १४ श्रेष्ठलोकपाळ १५. दीनबंधुरूप नातें.

इंद्रेतर[1] सर्वहि ते स्वाऽस्त्रें पार्थासि अर्पिते झाले ॥ ३४ ॥
शक्र ह्मणे " स्वर्गीं ये, रथ तुज आणावयासि धाडीन ॥
अस्त्रें देउनि पुत्रा तुजकरवीं स्वाऽहितांसि[2] नाडीन" ३५॥
ते लोकपाल गेले मग रथ घेऊनि मातली आला ॥
नमुनि ह्मणे " अर्जुनजी, तात बहाद्दो, बसा रथीं, चाला"
शुचि होउनि मातलिला दिव्यरथीं बैसवूनि मग चढला॥
सदतिक्रम[3] करिल कसा जो धर्मन्याय गुरुमुखें पढला ३७॥
निघतां गिरिसि[4] ह्मणे "बा, मी व्हावें आजि काय उतराई
भवदुपकाराद्रिपुढें[5] हा केवळ होय पाण्डुसुत राई[6] ॥ ३८ ॥
अमरावतीस[7] जाउनि गाहिवरवी तो गुणाढ्य मघव्याला[8] ॥
व्याला न साधुला जो, लाजो तो बाप मूर्त अघ व्याला
जातांचि पार्थ मोही स्वगुणें तत्काळ त्या सुर-सभेला[9] ॥
न पिपी[10]लिक-सेनेसहि सुसिते[11]चाही तसा सुरस भेला ४०॥
बसवुनि निजासनीं हरि करि पुत्र-स्नेह जें जसें करवी ॥
शिर हुंगी आलिंगी फिरवी तनुवरि सुधेसि जो कर[12]वी
देवां करवीं बरवी करवी नरवीर[13]-सूनुची अर्चा ॥
शोभे जसा स्वतेजें देवेंद्र तसाचि तो महावर्चा[14] ॥ ४२ ॥

---

१ इंद्रावांचून इतर. २ आपल्या शत्रूंस. ३ सज्जनाचा अपमान. ४ इंद्रकील पर्वताला. ५ तुझ्या उपकाररूप पर्वता पुढें. ६ मोहरी. ७ इंद्राची राजधानी. ८ इंद्राला. ९ सुधर्मानामक देवांच्या सभेला. १० मुंग्यांच्या पंक्तीला. ११ उत्तम शर्करेचा. १२ प्रसवे. १३ पाण्डुपुत्र अर्जुन, याची. १४ महातेजस्वी.

प्रेमें वज्राद्यस्त्रें हरि देता जाहला स्वतनया तें ॥
पात्रचि पितृ-सर्वस्वा-प्रति जो जाणे भला सुत नयातें ४३
मग पार्थ चित्रसेना- पासुनि अत्यंत आदरें सकळा ॥
इंद्राज्ञेनें शिकला निरुपम वादित्र-नृत्य-गीत-कळा ॥४४॥
जरि पार्थ पांच वर्षें वसला स्वर्गीं पित्याचिया भवनीं ॥
भ्रात्यांला न विसरला खिन्नचि होता तसा तदा, न वनीं
एकांतीं इंद्र ह्मणे " त्या गंधर्वेंद्र-चित्रसेनातें ॥
" स्वर्गींहि खिन्न सुत जरि हें वैभव काय?काय हें नातें ॥
गुणवत्-कलत्र-विरह- ज्वरिता सुख-हेतु शुचिरतांऽपचिती ॥
स्पष्ट तदन्या जी जी पूजा देणार सुचिर तापचि ती ४७
स्पर्शो शृंगार-सुधा- निधिची धृतमूर्ति उर्वशी लहरी ॥
सुत-विकळत्व हरो जसि सत्संगति सर्व उर्वशील हरी"४८
देखत होता सादर सुत जें स्मितपूर्व सांऽभिनय नाचे ॥
प्रकटी विलास नटतां बहु ती गंभीरनाभि नयनाचे ४९॥
तो तीस ह्मणे "सुंदरि जो तुज मागोनि दत्त सुख नेतों
माझ्या वदनें कांहीं प्रार्थितसे सु-गुण-रत्न-सुखने तो ॥
या स्वर्गीं मूर्तिमती तूंचि सुधा, जी प्रसिद्ध, असुधा ती

१ वाद्य. २ गुणवान् स्त्रीच्या विरहानें दुःख पावलेल्यास. ३ शृंगारसंबंधी जे विलास- नृत्यगायनादि-त्यांहीं करून सत्कार करणें. ४ धरिली मूर्ति जिनें ती. ५ उरु-अशील ह्म० अत्यंत दुष्टस्वभाव. ६ हावभावसहित. ७ खोल नाभि जिची ती. ८ चित्रसेन गंधर्व. ९ त्वां दिलेलें. १० ग्रहण करितो. ११ सद्गुण रूप रत्नांच्या उत्तम खाणी हे उर्वशी. १२ इंद्र.

न तिच्या पानें, जैसे त्वदधरपानें[3], क्षणांत असु घाती ॥
यास्तव या स्वर्गीं हा पुरुषोत्तम[1] पार्थ पात्र सुरसा[2] हो ॥
परि तृप्त येथ येउनि सेवुनियां याचि मात्र सुरसा[3] हो" ८२
देवी स्मित करुनि ह्मणे " गंधर्व-पते उदंड आजवर ॥
प्रभुनें काम पुरविले परि मज दिधला अनर्घ्य आज वर ॥
येऊं देईल मुखीं कां प्रवरप्रेमकाम[4] मन्मथ[5] न ॥
कोपें करील सोडुनि पांचांहि शिलीमुखांसि[6] मन्मथन ॥
गंधर्वपते जा तूं, हा जन बहु आजि सुखविला साचा ॥
भेटेन त्या प्रिया मी पाहुनियां समय सुख-विलासाचा" ॥
जीच्या सुरस-वपुपुढें खालें वदनासि अमृत[7]-सर घाली ॥
ती जाय त्याकडे, जसि सुमधुकडे वेग करुनि सरघाली[8]
शृंगार-मानसींच्या[9] पाहुनि तो पार्थ त्या मरालीला[10] ॥
उठला, तशीच पूज्या ती स्त्री शतमखमुखामरालीला[11] ॥
स्वकरें आसन देउनि नमुनि करी पार्थ तत्सभाजन[12] हो ॥
" मज आज्ञा काय" ह्मणे परिसा साधुत्व सत्सभाजन हो
ती उर्वशी ह्मणे "गा कीर्ति-श्रीच्या नृमूर्तिकरवीरा[13] ॥
शक्रोक्तें स्वरसें[14] ही आल्यें, मत्काम-पूर्ति कर वीरा॥८९॥

---

१ पुरुषश्रेष्ठ. २ देवसा. ३ अधरामृताला. ४ श्रेष्ठ पुरुषाविषयीं प्रेमेच्छा. ५ विचाराचें मथन करणारा काम. ६ बाणांस. ७ अमृताचें सरोवर. ८ मधुमक्षिकांची पंक्ति. ९ शृंगाररूप मानससरोवरांतील. १० हंसीला. ११ इंद्रादि देवाच्या पक्तीला. १२ [illegible]ना सत्कार. १३ मनुष्यमूर्तिरूप करवीरक्षेत्रा. १४ स्वप्रीतीनें.

करितां नृत्य मज कडे पाहन होतासि, त्या पहाण्यानें ॥
सूचविलें त्वदभिलषित हरिला मजलाहि त्या शहाण्यानें॥
जाणोनि त्वद्गुरुचें प्रिय हें त्वन्मित्र-चित्रसेन-मुखें ॥
अनुसरल्यें तुज सुजना नीरज- नयना, करीं विलास सुखें''
कर्णावरि कर ठेवूनि ,शिव शिव हर हर असें ह्मणे नर तो
'' माते, हा पुत्र रतो भजनीं, परि ह्मणसि तूं तसें न रतो
माद्री पृथा शची तूं मज तुल्या, योग्य हें नसे तूतें ॥
परि रक्षिति प्रयत्नें गुरुजन तों भंगिती न सेतूतें ॥ ६३॥
एसें पाहत होतों कीं हे नारायणोरुजा आर्या ॥
पूर्वज पुरूरव्याची श्रीपतिची श्री जसी तसी भार्या''६४
हांसोनि ह्मणे देवी ''आह्मां देवींस अघ असेना तें ॥
जाणत नव्हते रमले पौरव, तें काय तुज असे नातें॥६५॥
लावूं नयेचि मुझें भुक्तोच्छिष्टत्व अघ नव सुधेतें ॥
स्व जनक-भुक्ता माता ह्मणुनि त्यजिती सुधी न वसुधेतें॥
मांगों काय करिति जें आर्जव लोकेश सुर तसे जे तें ॥
घालिति आलि-तिरस्कृत- हीं इच्छुनि लेशसुरत सेजेतें६७॥
आल्यें स्वयें तुजकडे कामार्ता स्त्री, ह्मणोन कोमळ हो ॥
मद्भोगासि सुकृत-फळ ह्मणति सकळ; तूं ह्मणों नको मळ हो''
पावे न शुकापासुनि कर जोडुनि शरण जाय परि रंभा ॥

१ त्या चित्रसेनानें. २ तुझा पिता इंद्र, याच. ३ अर्जुन. ४ इंद्राणी. ५ धर्ममर्यादेला. ६ नारायण ऋषीच्या मांडी पासून उत्पन्न झालेली उर्वशी. ७ बुधाचा पुत्र, जो आमचा पूर्वज, त्याची. ८ भोगून शिल्लक राहिलेलें. ९ माझ्या सखींनीं झिडकार-लेल. १० पाप.

तद्वद् नारायण-सख- मुनिपा मुनि उर्वशीहि परिरंभा[१]६९ ॥
पार्थ ह्मणे "तूं माता, मी सुत, धर्मज्ञ नर न वानर कीं ॥
पडतां गळांहि गुरुनीं द्यावा जाया न वर नवा नरकीं ॥
हो सुप्रसन्न-मति, हा जननि जन निज न निमग्न नरकीं हो
अमर नव्हे पशुहि नव्हें मी त्वदुदरजान्वयोत्थ[२] नर कीं हो"
क्षोभे, प्रसन्न व्हावें, परि मन कामासि जें वश स्त्रीचें ॥
'हो क्लीब '.असें शापी उग्रत्व तिचें तसें न शस्त्रीचें[३] ७२
शक्र ह्मणे "बा साधो करिता तूं एक शुद्ध तप शुकसा ॥
तूंचि नर इतर वानर, इंद्रियविषयैकनिष्ठ न पशु कसा! ७३
दिव्य विषयार्णवीं तूं बोधनल-स्पृष्ट[४] साधु पर्वत रे ॥
छायाग्रहासि[५] कपिसा या विषया विरल जन, न सर्व, तरे
अज्ञातवासकाळीं हा बहु येईल शाप कामाला ॥
मातेचा अस्नेहहि होय यशोहेतु साधु-रामाला" ॥ ७५ ॥
लोमश मुनि पार्थातें हरिच्या अर्धासनीं स्वयें पाहे ॥
शक्रासि पुसे "याचें सुकृत असें सांग कोणतें आहे"७६
देवेंद्र ह्मणे "साक्षाद् नारायण-सख पुराणऋपि नर हा ॥
अवतरला भरत-कुळीं भू-भारातें ह्मणावया 'न रहा' ७७॥

१ आलिंगनाला. २ त्वदुदरज ह्म० तुझ्या उदरा पासून झालेला आयु, त्याच्या वंशांत उत्पन्न झालेला. आयूचा नहुष, नहुषाचा, ययाति, इ०. ३ शस्त्रधराचें. ४ बोधरूपी नलनामक वानरानें स्पर्शिलेला. ऋषीच्या शापामुळें, नलवानरानें समुद्रांत टाकिलेला दगड बुडत नसे. ५ सिंहिका राक्षसी. हिला सीताशुद्धीच्या वेळीं मारुतीनें मारिलें. ही समुद्रांत होती.

आला दिव्यास्त्रार्थ प्रेमें झाला प्रपन्न[1] भवचरणीं[2] ॥
मरणार याचिपासुनि वरदर्पित खळ निवातकवच रणीं[3] ७८
शिकला दिव्यास्त्रें हा शीघ्रचि साधूनि देवकार्यातें ॥
येईल सांग ऐसें धर्मातें साधुसेवकार्यातें[4] ॥ ७९ ॥

जा, त्यासि तीर्थ-यात्रा साङ्ग घडेसें स्वयेंचि तूं कर गा
पुण्याविणें जयश्री होईल कसी मुनीश्वरा करगा[5]'' ॥८०॥
हें स्वर्गीचें वृत्त व्यास स्वसुतासि[6] सर्व आयकवी ॥
तो[7] ममतेला, आपण करुणेला, वश, करील काय कवी ॥
जिष्णूत्कर्षश्रवणें व्याकुळ मति होय अंधराजाची ॥
दुर्मोच्य[8]-मोह-पाशें आळंपिली[9] घट्ट कंधरा[10] ज्याची ॥ ८२ ॥
नृप संजयाप्रति ह्मणे " जिष्णूचा शंभुशीं समागम तो ॥
प्रेमें स्व-विजयसाचि स्पष्ट मला तत्पित्यांसमा[11] गमतो ॥८३॥
पाशुपताद्यस्त्रांचा लाभ, स्वर्गीं वरासनाचा, हो ॥
हें बहु, ह्मणे हरि 'अहो उर्वशि, सुखवा वरास[12], नाचा, हो ॥
झाला प्रसन्न ज्यावरि भगवान् कल्पांत-काळनट[13] कलहें[14] ॥
त्याशीं विरुद्ध मत्सुत, दिसतें मज कर्म फार फटकळ हें'' ॥

१ शरणागत. २ शंकराच्या चरणीं. ३ हे हिरण्यपुरवासी असंख्यात दैत्य आहेत. ४ साधूपासकांत श्रेष्ठ, अशा धर्माला. ५ हस्तगत. ६ धृतराष्ट्राला. ७ धृतराष्ट्र, ममतेला वश; कवी व्यास, करुणेला वश होऊन काय करील? ८ सोडविण्यास कठीण. ९ दाबिली. १० मान. ११ तत्पित्या समा मला, प्रेमें स्वविजयसाचि स्पष्ट गमतो. असा अन्वय. १२ पुरुषश्रेष्ठाला. १३ प्रलयकालीं सर्व सृष्टीचा संहार करून नृत्य करणारा भगवान् शंकर. १४ युद्धानें.

संजय ह्मणे " धरावें हितकर मत हेंच" हा ! नच वदावें ॥
ध्यावें न वा, न व्हावें तें वर्ष अराज्यदान चवदावें ॥ ८६॥
वदला धर्म हरिप्रति, "मज द्या हें, येउ अब्द चवदावा ॥
पद न दिलें, तरि उरु कुरु गुरु- रक्तांची शरांसि चव दावा

अध्याय ४ था.

सारांश.

धर्मराजाकडे एके दिवशीं बृहदश्व ऋषि आला. त्यास धर्मानें विचारिलें कीं "आह्मांप्रमाणें कोणीं वनवासदुःख भोगिलें आहे काय" ? त्यावर बृहदश्व ह्मणाला " तूह्मांहून नलराजानें दुःख फार भोगिलें. त्याची गोष्ट अशीः-

विदर्भदेशचा राजा भीम, याची कन्या दमयंती. ही फार सुंदर व गुणवती होती. तिच्या रूपास व गुणास मोहित होऊन तिच्या स्वयंवरकालीं तिला वरण्या करितां इंद्रादि लोकपाल ही आले होते. पण त्यांस सोडून तिनें निषध देशाचा राजा नल, ह्यासच वरिलें. हें कलीला आवडलें नाहीं. त्यानें सूक्ष्मरूपानें नलाच्या शरीरांत प्रवेश केला. तेणेंकरून नलाच्या बुद्धीस भ्रंश झाला. तो आपला दायाद पुष्कर, ह्या बरोबर द्यूत खेळला. व त्यांत त्यानें आपलें सर्वस्व घालविलें. पुढें तो स्त्रीसह वनास निघून गेला. रात्रीं दमयंती निजली असतां, तिला सोडून आपण एकटाच वनांत भ्रमण करूं लागला. वणव्यांत कर्कोटक सर्प सांपडला होता. त्यास नलानें त्यांतून मुक्त केलें. कर्कोटकानें नलास दंश करून त्याचें स्वरूप बदलून टाकिलें. आणि ता-

१ पांडवांला, राज्यदान नाहीं ज्यांत, असें चवदावें वर्ष नव्हा-व. २ मोठी.

ह्मणाला कीं, " तुला कोणीं ओळखूं नये ह्मणून तुझें रूप मी बदलून टाकिलें. तूं अयोध्येमध्यें जाऊन बाहुक या नांवानें ऋतुपर्ण राजाजवळ रहा. तुला पूर्वरूप प्राप्त व्हावें असें वाटेल तेव्हां माझें नांव घेऊन मी देतों, हें वस्त्र परिधान कर ह्मणजे झालें. " असें बोलून तो सर्प गुप्त झाला. व नल ऋतुपर्णाकडे गेला.

इकडे दमयंती नलाचा शोक करीत व त्यास शोधीत चालली असतां, एका व्यापाऱ्याच्या काफल्या बरोबर ती सुबाहुराजाच्या नगरास गेली. त्याराजाची आई ही दमयंतीची मावशी होती. पण परस्परांची ओळख नव्हती. दमयंती तेथें सैरंध्री होऊन राहिली. दमयंतीच्या शोधास तिच्या पित्यानें देशोदेशीं ब्राह्मण पाठविले होते. त्यांत सुदेव ब्राह्मणानें तिला ओळखिलें व राजमातेला कळविलें. तिनें तिला विदर्भदेशास पाठविलें.

नलाच्या शोधास ब्राह्मण फिरतच होते. त्यांत पर्णाद ब्राह्मणास नलाचा कांहींसा शोध लागला. पण नलाचें रूप पालटलें होतें व त्यानें आपलें नांवही बदललें होतें. ह्मणून त्यास संशय आला. त्यानें तें दमयंतीस कळविल्यावर तिची खात्री झाली. तिनें नळास आणण्या करितां व त्यास ओळखण्या करितां अशी युक्ति योजिली, कीं, " दमयंतीचा उद्यां स्वयंवर आहे त्यास आपण त्वरित निघून यावें " असें आपल्या पित्याच्या नांवचें पत्र ऋतुपर्णास पाठविलें. पत्र पावतांच ऋतुपर्ण निघून आला. मार्गांत बाहुक ऋतुपर्णा पासून अक्षहृदय शिकला. व त्यास त्याबद्दल त्यानें अश्वहृदय शिकविलें. नलाशिवाय अश्वहृदय कोणास माहीत नव्हतें. तेव्हां इतक्या त्वरेनें ऋतुपर्णास घेऊन येणारा बाहुक हा नलच असला पाहिजे असें वाटून बाहुकाचा बारकाईनें शोध केल्यावर तोच नल अशी दमयंतीची खात्री

झाली. मग दमयंतीनें नलाची प्रार्थना केली. तेव्हां नलानें आपलें रूप प्रकट केलें. तेव्हां सर्वांस मोठा आनंद झाला. पुढें नलानें पुष्कराशीं द्यूत खेळून त्यापासून आपलें राज्य घेतलें व तो आनंदानें राज्य करूं लागला.

कुशल-प्रवृत्ति न कळे जिष्णूची, बहुत लोटलेअब्द ॥
धर्मासि भीम लावी "राज्य तुवां बुडविलें" असा शब्द १

बृहदश्व द्विजराज श्रीधर्माच्या समीप आला, जो ॥
ताप उरींचि न देता, त्यासि विधु न कां ह्मणोनि हा! लाजो?

पूजुनि त्यासि नृप ह्मणे " परिसावें स्वकृत, मी निवेदीन
पूज्यासि दुःख सांगुनि अमृत-नद-निमग्नसा निवेदीन ॥ ३ ॥

जरि धर्म-न्याय-द्विज- देव-सपर्या-पथीं सदा रत मी ॥
द्यूत करूनि बुडालों सांऽनुग साऽनुजसुहृत् सदार तमीं[४]

द्यूतपणीं हारविली वोढुनि नेली सभेंत मज्जाया ॥
काय वदों तें केलें म्यांचि व्यसनीं स्वराज्य मज्जाया ५॥

संप्रति हा दास असा स्वीकारुनियां अरण्यवास वसे ॥
झाली पहा कसी हे हेही जे तें सभाग्य वासवसे ॥ ६ ॥

दिव्याऽस्त्रें साधाया पाठविला तोहि वत्स न परतला ॥
वाटे मज कितवासि त्यजुनि मुनिजनीं करूनि तप रतला
वाटे दुःखी मत्सम मीच, वदा, जरि असेल आढळला ॥

१ धर्म, नीति, ब्राह्मण व देव यांची पूजा, या मार्गांत. २ सेवकांसकट. ३ बंधु व सुहृद् यांसह. ४ शोकांत. ५ द्यूतांतील पणामध्यें. ६ माझी स्त्री. ७ बुडण्या करितां. ८ द्रौपदी. ९ भीमादि. १० अर्जुन.

न असा अयशः[1]पद कीं भूपद्कपदीं[2] जडोनियां ढळला"॥
हांसोनि मुनि ह्मणे "बा नलभूप जसा दुजा न साधि तसा
न तुह्मी दीन न दुःखी,[3] साधावें तें वनींहि साधितसा॥९॥
आज्ञेंत बंधु चौघे धृतमूर्ति उपाय[4]से सुनय शस्त्री ॥
साक्षात् श्रीसीच सती होऊंदे म्लान न मुख न यश स्त्री॥
परिसा नलगाति, तुमची श्रुतिरति[5] हेही सती अनलसा हो
होता नल तेजस्वी भास्करसा इंदुसा अनलसा हो ॥११॥
श्री-वीरसेन-सुत नल निषधेश्वर सुगुणमणिकरंडक[6] हो ॥
ब्रह्मण्यप्रभु[7]·दुर्गत- दारिद्र्य-समुद्र-वर-तरंडक[8] हो ॥ १२ ॥
तो पुण्यश्लोक रणीं करितां रिपु-वीर-हानि वासवसा ॥
तत्कीर्ति ह्मणे "गी[13]:श्री- धी हो या योग्य हा निवास, वसा
वैदर्भ भीमराजा होता बहु खिन्न हीन संतानें ॥
तो भेटोनि सुखविला दमनानें[9] स्वपदलीनसंतानें[10] ॥ १४ ॥
नृप-दास्य-तुष्ट मुनिचें मन त्या मुनिला ह्मणे " सखे दमना
झाला शुद्ध, करावा संतति-सुख-पात्र हा सखेद[11]-मना १५॥
ब्रह्मर्षिवरें दमनें वर दिधला त्या नृपासि संततिचा ॥
झाले तीन सुत, सुता चवथी, गाती गुणौघ संत तिचा१६
ठेवी दम, दांत, दमन, दमयंती हीं अशीं तयां नावें ॥
ज्यां मुनि-वर-प्रसाद- प्रभावातें त्रिभुवनेंहि मानावें ॥ १७॥

१ अपयशाचें स्थान. २ भूमीला पदकरूपी पदावर. ३ दुःखी. ४ साम, दान, भेद दंड. ५ श्रवणेच्छा. ६ सद्गुणरूप रत्नांचा करंडा. ७ ब्राह्मणभक्तिमान्. ८ दरिद्री लोकांस दारिद्र्यसमुद्रांत तरण्याची उत्तम नौका. ९ दमन ऋषीनें. १० कल्पवृक्षानें. ११ खेदयुक्त मन ज्याचें तो. १३ सरस्वती.

भीम नृपति दुग्धोदधि, दमयन्ती श्रीच, वपु सुरुचिर तिचें
त्याहूनि देह दिवसो- दिवस दिसे दीन, जरि सुरुचि रतिचें
जाणों कळे भविष्यद्- दमयन्तींची स्मरा रुचिरतरता ॥
हरदृगनळीं जळाला, रतिच्या विटलाचि तो शुचिरत रता
ती पाहिल्यावरि गमे कोणासहि न स्वरूप सुन्दरसें ॥
श्रीवनमाळेहि पुढें मिरवील स्वमद काय कुन्द रसें २०॥
श्रीकृष्ण रुक्मिणीला श्रीकृष्णा रुक्मिणी जसी आतां ॥
दमयन्तीस नल, नला दमयन्ती, आयके, जनें गातां२१॥
नल नृप ह्मणे "शिवा, ती नवरी हो, मन दुजीस न वरी हो
भैमी ह्मणे " शिवे, तो नवरा हो, प्रेम नित्य नव राहो"
एकासमयीं धरिला हंस नळें तो ह्मणे " कृपा कर गा ॥
सोड मला जरि व्हावी ती दमयन्ती वधू नृपा करगा२३
करिन तुझें गुण-वर्णन जेणें होइल तुझीच नवरी ती" ॥
सत्य प्रिय हित वदती शुद्धात्मे न धरितीच नव रीती२४
राधा-प्राप्त्यर्थ जसा तो स्वकरगताऽमला यशा शिनळे ॥
सोडी दमयंत्यर्थ क्षिप्रचि अतिदुर्लभा तशाशि नळ॥२५॥
नल-मुक्त-राजहंसा- सह हंसांची नभःपथें आली ॥
आली प्रमदवनीं, तों भैमीही घेउनि प्रियां आली ॥२६॥
भैमी ह्मणे"मराळें- ग्रहणेच्छा मन्मनांत आली हो ॥

१ दमयंतीच्या वपूहून. २ पुढें होणाऱ्या दमयंतीची. ३ शंकराच्या तृतीय नेत्रांतील अग्नींत. ४ शृंगाररसांत निपुण. ५ श्रीकृष्ण. ६ आपल्या हातांतील शुभ्र यशाला. ७ जार-श्रीकृष्ण. ८ पंक्ति. ९ अंतःपुरोचित बाग. १० सख्या. ११ हंस. १२ श्रीकृष्णादिमयमांतविशेषनामें, ह्या क्रियेचे कर्ते.

एकासि तरि धरूंया विखरा मुक्ता वनांत आली हो" २७
इतरां हंसांनीं त्या नेल्या बहु लोभवूनि दूरवर ॥
भैमी त्यासि धरूं ये ज्या दे असुदान दान-शूर-वर॥२८॥
एकान्तीं तीपासीं स्तविला निषधेन्द्र तो खगानें हो ॥
जाणों राधेला दे खगभर्गवद्वेणु तोख गानें हो ॥
"काय द्विजें, तुला द्विज- राजेंही काय, मान वसु, तनये,
जो त्वत्करासि तो सुर- प-सुत-शत-प्रवर मानव-सुत न ये
पुण्यश्लोक निषध-पति नल खल-बल-जलधिवाडवानल गे
लोकां महोत्सव-प्रद तोचि सदा त्यांसि पाडवा नलगे ३१
"स्मरबुधदस्त्र रुचिर-तर" ऐसें ह्मणणार जे न ते लटिके
हैयंगवीन जैसें सुरसिक-रसनें पुढें न तेल टिके ॥ ३२ ॥
अनुपम अनुरूप अनघ जरि वरिला त्वां नृपात्मजे न नल
होइल केवळ तापद, कीं जो नर नळ न होय, तो अनल
नल-कस्तूरी टाकुनि कां तूं घेसील अन्य-नर माती ॥
जरि वरिती न हरिप्रति घेती ह्मणवूनि धन्य न रमा ती
नर-रत्न तोचि, तूंचि स्त्री-रत्न, उदंड आडनावांचीं ॥
न बुडविति न वा तारिति चित्रें बरवींहि आड-नावांचीं"
ती सुमति ह्मणे "आर्या, त्वां तिकडेही असेंचि कळवावें

१ पसरा २ मोत्यें. ३ सख्यांनी. ४ जीवदान, ५ दात्यांत श्रेष्ठ. ६ हंसरूप श्रीकृष्णाचा वेणु. ७ पक्ष्यानें. ८ सुरप ह्म० इंद्र. त्याचे शंभर पुत्रांहून श्रेष्ठ. ९ शत्रुसैन्यरूप समुद्रांतील वडवाग्नि. १० वर्षप्रतिपदा. ११ मदन, बुध, अश्विनीकुमार. १२ अतिसुंदर. १३ ताजें लोणी. १४ विहिरी व जहाजें यांचीं, चित्रें. १५ नळाकडे.

साधो हळु हळु मृदु मधु हित मित बोलोनि चित्त वळवावें"
'आज्ञा' ह्मणोनि येथुनि, कळवुनि हें प्रेम तेथुनि, उडाला
हंसप्रत्युपकारीं हर्षीं, कामज्वरीं, नळ बुडाला ॥ ३७ ॥
झाली स्मर-ज्वरार्ता, द्याया ही योग्य, हें पिता समजे ॥
जाणति न सांगतां सुख असुख परांचें जगीं सदा सम जे
योजी स्वयंवरोत्सव रायांसि सुख सकाम दे वार्ता ॥
आले नाहूतहिं, मति कोणाची तें न कामदेवार्ता ॥ ३९॥
देवर्षि-मुखें परिसुनि शक्र करी धरुनि हरिख गमनातें ॥
त्याच्या विमान येइल काय न येतांचि हरिखर्ग मनातें४०
जों निकट कुण्डिनाच्या आले यमवरुणभूभृदर्यनल ॥
तों तोहि सकल-सद्गुण- निधि पुण्यश्लोक वीर-वर्य नल ॥
ते सुर ह्मणति "अहाहा!नळचि सकल-पुरुष-मुकुट-हीर मणी
नवरी न वरील कसी याला पाहोनि सुमतिही रमणी४२
आह्मांलाचि न केवळ लावितसे व्यक्त लाज हा रविला
आह्मीं निज तेजोमद याचिपुढें सर्व आजि हारविला"॥
न सुचति जरि भलतैसी युक्ति प्रिय-कार्य-साधिका सुकते
त्या साधु-संगति-महा- लाभासहि सर्व साधि कामुक ते४४
मेथोनि त्यासि ह्मणती "कार्य-परें सर्वथा न लाजावें ॥
हो अस्मद्दूत, विमुख न जनें सत्यव्रता नला जावें"॥४५॥

१ दमयंतीपासून. २ नळाकडून. ३ उलट उपकार ज्यांत अशा हर्षांत. ४ अत्यंत. ५ न बोलाविलेले. ६ कामपीडित. ७ नारदाच्या मुखानें. ८ विष्णूचा पक्षी गरुड. ९ कुंडिनपुराच्या. १० भूभृद्-अरि-अनल ह्म० पर्वतांचा शत्रु इंद्र, व अग्नि. ११ मनोव्यथायुक्त. १२ कार्यतत्पर मनुष्यानें.

"होतों दूत" नल ह्मणे "कार्य वदा, कोण हो तुह्मी चवघे
ओळख देउनि ह्मणती "आह्मी भैमर्थ्य पातलों अवघे ४८
भैमी स्वयें वरू या आह्मां चौघां-जणांत अन्यतमा ॥
हें कार्य, दूत हो गा, जा गा बा, तिजकडेचि धन्यतमा
सस्मितवदन नल ह्मणे "प्रभुजी, जो हेतु सुर-वैरागमनीं ॥
माझ्याहि, तोचि सर्वां हि मृगाच्या तुल्य सु-रव-राग मनीं
दूत करुनि मज तिकडे कार्यास्तव पाठवूं नको, पावा ॥
कोणावरिहि सुनय न स्वातिक्रम आठवून कोपावा ॥४९॥
शक्र ह्मणे "वदलासि प्रथम तसें वचन, मग असें वदसी ॥
अचल, करींच असावा, व्यवहारीं शब्द, संगरीं सदसी॥
भूप ह्मणे "याकर्मीं पवनाहि होईल मज न सांगातीं ॥
अंतःपुर-प्रवेशीं जी प्रभुजी साधु युक्ति सांगा ती" ५१॥
शक्र ह्मणे "जा गा तूं चिंता आधींच करिसि कां गातीं
आह्मांसि हें कठिन जरि तरि सुज्ञ प्रभु ह्मणोनि कां गाती
शक्रवरें नळ गेला शिरला अंतःपुरीं सुखें सुरसा ॥
भैमीच्या हा, याच्या सेवी, ती, रूप-संपदा सुरसा ॥५३॥
भैमी हर्षे त्याच्या, विधुच्या तसि कुमुदिनी न, आगमनीं॥
सत्कारूनि ह्मणे "जी यावें मद्भाषणें न आगं मनीं ५४॥
सुंदर-वर कोण तुह्मी ? गुरुच्या वाटो न हें परागं मना॥

---

१ भीमकन्या दमयंती, इच्याकरितां. २ कोणाला तरी. ३ देवश्रेष्ठ जे आपण, त्या आपल्या येण्यांत. ४ मधुरध्वनिश्रवणाची प्रीति. ५ आपली, अर्थात् सुनयाची अमर्यादा. ६ उत्तम खड्ग. ७ सोबती. ८ क्रोध. ९ श्रेष्ठांच्या (नलाच्या.) १० मोठा अपराध. १२ हें विचारणें.

कीं जें जें अंतःपुर तें तेंहि विषय नव्हे परा गमना॥५५ ॥
आलां कमे अवारित! कार्यार्थ प्रकट आयकों, दावा, ॥
वाटे कर्णीं तुमचा वाङ्मय सौवर्ण-आय कोंदावा ॥ ५६ ॥
वाहों लागे गुरु-घन- रस-पूरित वीरसेनभू-पनळ ॥
" सुंदरि मी पाशि-पितृप- पावक-पुरुहूत-दूत भूप नळ ॥
सुमुखि प्रार्थिति बहु तुज ऐसें प्रभु लोक-पाल ते चवघे ॥
'अवघे उणेचि रस, तूं दिव्य-रसाचीच सर्वदा चव घे' ५८
सुज्ञे, तुवां वरावा आह्मां चौघांजणांत अन्यतम ॥
धन्यतमत्व तुला यो न शिवो पळ दयित-विरह-जन्य-तम"
हांसोनि ह्मणे भैमी " प्रणति-प्रिय देव गुरु" असें ह्मणती ॥
यांहीं क्षमा करावी स्वीकारावी यशोऽर्थ मत्प्रणती ६०॥
वरिले हेचि चरण म्यां त्यजितां ज्वलनांत काय होमीन
यज्जीवन जीवन तो दुग्धीं वांचेल काय हो मीन" ॥६१ ॥
नळ नृप ह्मणे "सुबुद्धे या दासावरि तिहीं न कोपावें ॥
मदधिक कोटिगुणें ते आग्रह कांहीं करूं नको पावें६२॥
मृत्यु असो, पर-वंचन करुनि सुधेच्या जिणें नको पानें" ॥
त्वत्पाणि-ग्रहणें मीं देवांच्या बहु शिणेन कोपानें ॥ ६३॥
विदुषी ह्मणे "ह्मणा जा कीं म्यां कथिलें परोपरी पण ती

१ ज्यांचें निवारण कोणीं केलें नाहीं ते. २ सुवर्णाचा आकार. ३ मोटा, व घनरस ह्म० उदक ह्यानें पूर्ण भरलेला, असा पनळ. नलाचें भाषण फार प्रौढ व सुरस असें होतें, असा भाव. ४ वीरसेनपुत्र नल, हाच पन्हळ. ५ वरुण. ६ यम. ७ इंद्र. ८ अमृतरसाची. ९ कोणीतरी. १० पतिवियोगानें उत्पन्न झालेला शोक. ११ नमन ज्यांस प्रिय, ते. ह्म० तुमच्या नमनानें च संतुष्ट होणार. १२ त्या इंद्रादिदेवांनीं. १३ शहाणी.

प्रणति प्रभूंसि करिती अनुकंप्यां मी स्वयंवरा ह्मणती ॥
मत्संमत-स्वयंवर- विधिनें वरितां तुह्मी न अपराधी ॥
काय करूं त्यजुनि तुह्मां माझी पळ अनुसरे न अपरां धी
होईल देह रंगीं सुर-पति-नर-पति-समक्ष नलै-गामी ॥
हा जन तुमच्याचि असे इतरा कोणाचियाहि न लगामीं"
होय अकृतकार्यहि नळ सुर-वर-संमत खरें निवेदून ॥
सत्यें जसा तसा न प्राज्येंहि सुधा-रसें निवे दून ॥६७ ॥
रंगीं सर्व मिळाले तेव्हां आली तयांत दमयंती ॥
जाणो चकोर ते, ती मूर्त-ज्योत्स्नाचि तापं-दमयंती ६८॥
साहे न परोत्कर्षा ज्याची मति सच्छळीं सदाऽनलसा ॥
बैसे तिघांजणांसह हरिहि अधिष्ठानि त्या सदा नलसा६९
रंगीं पाहों जातां दिसले चौघेहि ते धवासम जे ॥
भैमी देव-कृतच्छल ऐसें चित्तांत तेधवां समजे ॥ ७० ॥
पांचां नळांत जेव्हां काय दिसेनाच भेद लव तीस ॥
बुद्धि ह्मणे " कां भीशी?" गुरु-चरणीं त्यजुनि खेद लवतीस
कर जोडूनि ह्मणे ती " नल भर्ता भीम-कन्यकेला हो ॥
प्रभुजी, स्वप्नांतहि जरि संकल्प नसेल अन्य केला हो७२
नल पति,इतर पुरुष पितृ- बंधु जरि मनांत मानिले असती

१ दया करण्यास योग्य. २ स्वतः वर पसंत करणारी. ३ दुसऱ्याला. ४ नलराजास अनुसरणारा. ५ ज्यानें देवकार्य केलें नाहीं तो. ६ संतप्त. ७ चंद्रकान्ति. ८ ताप शमविणारी. ९ नेहमीं उद्युक्त अशी. १० आश्रय करून. ११ सभेला. १२ पतिसम. १३ नम्र होणारीला.

तारि ताराल इला हो, प्रभुजी, कैसी तरेल जी असती"॥
तीचा बलवान् निश्चय सुर-त्हत नल-रूप घे हिराऊनी ॥
बहु तेज प्रकट करी शुचि सत्व-गुण च्छळीं हिंरा ऊनीं॥
शुद्ध सर्वांग कुशं नलदं, परि उंपभोगोचितत्व नलदासी ॥
ऐसें मनांत आणुनि दमयंती सुमति होय नल-दासी॥७५॥
पतिरूप सोडवुनि ती लोकेशांचा प्रसाद साधूनी ॥
घाली नळासि माळा स्तविली प्रेम-प्रसन्न-साधूनीं ॥ ७६॥
नल तीस ह्मणे "कुलजे, त्वां जरि देवांसमक्ष मज वरिलें
जों साऽसु तों तुझा मी, होतांहि प्रेम ऊंन मजंवरिलें७६॥
प्रत्यक्ष दर्शन मखीं, सुगति, असे वर नलासि वासव दे ॥
प्रकटेन इच्छितां, मम- लोकीं येसील, हें हुताश वदे ॥७८॥
पाकीं पटुत्व, धर्मीं स्थिति, हे वर दोन धर्म दे यातें ॥
वरुण जल-लाभ, माल्या-ऽम्लानत्वहि, या प्रमोदं-देयातें ॥
गेले सुर-पति नर-पति पाहुनि तो साधुतोपकर जोडा ॥
बहु वदले या पुण्य- श्लोका जाया स्वदोष कर जोडा ८०
झाला विवाह गेला स्वपुरा मग नल तिसीं सदा रमला
भूमि ह्मणे "ताराया अवतरला विष्णु हा सदार मला ॥
कन्येसि 'इंद्रसेना, पुत्राला 'इंद्रसेन, हें नाम ॥

---

१ शुचि ह्म० शुद्ध हिरा, उन्हांत जास्त तेज प्रकट करितो. तसा शुचि सत्वगुण, छळ झाला असतां, जास्त सामर्थ्य प्रकट करितो. २ यज्ञाचा एक अवयव. ३ दर्भ. ४ वाळा. ५ उपभोगाला योग्य असणें. ६ सजीव. ७ उणें. ८संतोष देणाऱ्या नळाला.

ठेवी, प्रजांसि दे बहु सुख, पुण्य श्लोक तो असा राम॥
सद्वापरं-कलि मार्गी भेटे हरिला सलोक पाळाला ॥
कळतां वृत्त क्रोधें घे वहु बडवूनि तो कपाळाला ॥८३॥
त्यांसि ह्मणे "केंवि तुह्मीं प्रभुनींहि स्वाऽभिमान मोकलिला
नल गुरु काय तुह्मांहुनि, सोसे न स्वाऽपमान तो कलिला
देवांसमक्ष कैसा दमयंतीनें मनुष्य हा वरिला ॥
दंड्या ती, दंडाऽर्ही उठला प्रभुनीं न हात आवरिला८५
शक्र ह्मणे "गा पुंण्य- श्लोक नळ गुणाढ्य रामसाच कवी
दे सत्व सात्विका सुख सज्ज्ञानें, तमचि तामसा चकवी ॥
योग्या तीच तयाला, तोचि तिला योग्य, जेंवि काम रती
अनुरूप योग सन्मत, साधूत्कर्षे असाधु का मरती ८७॥
कामा, क्रोधा, लोभा अनुसरतां लोक फार वा ढकले ॥
न करावा सद्द्वेष स्वहिता देऊं नयेचि पाठ कले"॥ ८८॥
ऐसें शिकवुनि गेला स्वर्गाला शिष्यराय जीवाचा ॥
मलिन कलि न मान्य करी, ती त्यासि शिवेल काय जी, वाचा
रंध्रांऽन्वेषण केलें कलिनें वर्षे समग्र बारा हो ॥
खर्ले न विटेचि, जरि ह्मणे द्वापर 'हा दुष्प्रयत्न वा राहो,॥

१ द्वापर बरावर ज्याच्या असा कलि. २ अपराधी मनुष्याला शिक्षा करण्यास तयार झालेला हात देवांनीं कधीं आवरिला नाहीं. आणि आतांच कसा आवरिला, हा भावार्थ. ३ बृहस्पतीचा. ४ ती वाचा ह्म० लोकपालांनीं उच्चारिलेली, उपदेशरूप वाणी. ५ नलराजाच्या दोषाचा शोध. ६ दुष्टकलि.

नल भूप मूत्र-शौचीं करि,पद-धावन चुकोनि,संध्या हो॥
जाणों तो साधु ह्मणे " कलिचीहि प्रार्थना न वंध्या हो
त्या रंध्रीं शिरला तो श्रीच्या गेहीं हळूच कलि कवडा ॥
छेदाया श्रितसुखदा जेंवि भजे शस्त्रपाणि हलिक वडा ॥
आपण शिरे नळीं कलि शिरवी त्या द्वापरास पाशांत ॥
व्यसनीं भल्यासि पाडी खळ, हरिणा व्याध जेंवि पाशांत
'द्यूत कर' असें शिकवी मग नल-दायाद पुष्कराशि कली
न शिकावें परि तन्मति त्या दुर्मंत्रा सुदुष्करा शिकली॥
पुष्कर ह्मणे "करावें द्यूत" नल ह्मणे "अहा!भलें सुचलें॥
अमृतापरीस माझ्या कर्ण-युगाला त्वदुक्त हें रुचलें"॥९५
द्यूतीं आनंद जयें थोडा त्या पुष्करासि, अति कलिला
हानि नळाला नुमजे केली मलिनें शिरोनि मति कलिला
दुष्कर साधन जीचें त्या श्रीतें मेळवूनि पुष्करसा ॥
पुष्कर साजे, नल-तनु जसि सरसी ग्रीष्म-काळ-शुष्क-रसा
बहु मास भरीं भरला प्रिय सख सचिवांसि विसरला निपट
स्त्रीहि श्रीहि बहु रडे कलिनें दाटून पाडिलें विपट॥९८॥
सर्वस्व-नाश होतां सचिव-मतें ती करूनि यत्नातें ॥
धाडी माहेराला रथ-रत्नासह अपत्य- रत्नातें ॥ ९९ ॥
सर्वस्व हरूनि पुष्कर नलराजाला ह्मणे उदारपणें ॥

---

१ लघुशंका केल्यावर जी शरीरशुद्धि करावयाची, तींत. २ पाय धुणें. ३ आश्रया करितां येणारांस सुखदायक. ४ शेतकरी. ५ वटवृक्षाला. ६ फांशांत. ७ फांसांत. ८ मलिन. ९ कमला सारखा. १० सरोवर. ११ ग्रीष्मऋतूंत सुकून गेलें उदक जीचें ती. १२ वांकडें

शेवट गोड-करावा द्यूत-रसाचा तुवां स्त्रै-दार-पणें॥१००
गरळ-रसाच्या अब्दें या तच्छब्दें अतीव तळमळला ॥
परि न दुरुक्तें आपण तो पुण्य-श्लोक-धीर-नळ मळला॥
जाय विभूषण दारा- ऽनुगत नल त्यागुनि स्वनगरातें ॥
बहु लाजवी ह्मणति वैं जें हा हा पौर तो स्वन गरातें २
त्या पुण्यश्लोकाला आश्रय देती न दिन पुरोपवनें ॥
नल जठराऽग्नीस ह्मणे "जळें कीं तुज तृप्तिला पुरो पवन॥
पुष्कर-भयें न पुसती कोणीही आप्त त्या नळाला हो ॥
हिंडे वनोवनीं तो अन्नावांचूनि बहु गळाला हो ॥ ४ ॥
यत्पाद-तल-मृदुत्वें लाजावें कामधेनुनवनीतें ॥
वर मिथुन पादचारें हिंडे पावे फळेंहि न वनीं तें ॥ ५ ॥
हेमच्छद खग पाहुनि कल्पी आहार हेमलाभ वनीं ॥
वस्त्रें धरी, ह्मणे हा प्राप्त न झालेंचि हें मला भवनीं ॥ ६
वस्त्रीं धरितां गेले वस्त्र हरुनि ते उडोनि खग नीच ॥
वस्त्र हर 'अक्ष'ऐसें कळवुनि झाले अदृश्य गगनींच ॥ ७
वनदेवता न पाहों सकती लज्जानता नलास्याला ॥
करिति न रोमंथाला हरिण मयूरहि तदा न लास्याला ८
साध्वीनें स्वपटाऽर्धें स्वतनु तसी झांकिली स्वपति-तनु ती
वेदहि अशा सतीची करिति सदा, परि न पळहि पतित नुती

१ स्त्रीच्या पणानें. २ मेघानें. ३ फार. ४ भूषणरहित. ५ स्त्री-सह. ६ शब्द. ७ नगर आणि बाग. ८ उदक. ९ स्वर्णाच्या पंखांचा, १० नलमुखाला. ११ रवंथाला. १२ नृत्याला.

वर्णी नदी-नगांतें, दावूनि तिला विंदर्भ-देश-पथ ॥
त्याग समजोनि रडतां, समजावुनि नल सतीस दे शपथ ॥
एका सभेंत रात्रौ निजला मग आठवूनि निज-लीला ॥
कलि-मलिन-बुद्धि नल तो सोडूं पाहे श्रमोनि निजलीला
जावें कसें न कळतां मज पाशांचि,दार-संग हा निपट ॥
आपण असोनि अक्षत होऊं देइल न संगहानि पट १२ ॥
फाडावा स्वकरें तरि आतां पट जागवील निजलीला ॥
होता मदर्थ जरि हरि असि, असि ह्मणता दुजी न निजलीला
शोधुनि सभा पहावी ऐसी आर्धी दिली नळास मती ॥
मग खड्ग-लता कलिनें वाटे त्या सुकृत-सत्फळा-सम ती
कलि-योगें जें धरिलें रायें तीक्ष्णत्व कापितां वस्त्र ॥
न धरील कधींहि तसें शाण-शितें गरळे-लेपनें वस्त्रें १५
खड्गें पट कापविला न, तिचा अर्धा गळाचि तो कलिनें
न मळावेंचि कधीं तें प्रेम कसें मळविलें खळें मलिनें १६॥
जाय,पुन्हा नल परते, पाहे येउनि तिच्या मुखाला हो॥
साऽश्रु नल ह्मणे "देवा, हे वामाऽक्षी सती सुखा लाहो"
जाय पुढें ये मागें परतोनि सवेंचि, जेंवि दोलों हो ॥

१ विदर्भदेशाचा मार्ग. दमयंतीनें अशासमयीं विदर्भदेशास आपल्या पित्याकडे जावें, हा नलाचा भाव. २ धर्मशाळेंत. ३ न फाटलेला (पट) ४ हरि, मदर्थ जरि असि ह्म० खड्ग होता, तरि असि दुजी निजलीला (हरिलीला) न, असें नल ह्मणता. ५ त्या नळाला. ६ पुण्याच्या उत्तम फळासारखी. ७ ती खड्गलता. ८ सहाणेवर घासण्यानें. ९ विषाचा लेप केल्यानें. १० वस्तरा. ११ सुंदर नेत्र जिचे ती. १२ झोंपाळा.

तो लाहो भेटीचा घे कीं न पुढें स्वदृष्टि लोला हो ॥१८॥
विश्वंभरे क्षमे ह्या साध्वीला रक्ष, म्यां निरविली हो ॥
सर्वंसहे तुज-पुढें न स्वाऽधिकता इणें मिरविली हो॥१९॥
बापा सती-व्रता हे तुज बहु जपली, न जीवितासि सती
तूंहि इला बहु जप,गा त्वां त्यजिल्या न स्त्रिया बऱ्या दिसती
कलि दमयन्ती-प्रेमा ' हे दोघे वोढिती नळाला हो ॥
प्रेम्याला त्याचें मन सांपडलें, देह त्या खळाला हो २१॥
सत्याश्रित गुण-मय शुचि कापुनि घे,परि न द्रेचि हाक पट
पुण्यश्लोकीं राहुनि उघडिल साचेंचि केंवि हा कपट२२
नल गेल्यांवरि कलिनें जागविली, कीं तिचे असु खपावे॥
पति न दिसतां ह्मणे 'हा' राज्य-भ्रंशें न ती असुख पावे
"अजि नाथ, अहो नर-वर, अजि इकडे एकवेळ हेरा हो
एकाकी जाल कसे दासी सेवा करील, हे राहो ॥ २४॥
चुकल्यें क्षमा करा जी न चुकेन पुढें कदापि सत्कार्या ॥
त्यजिली दया अकस्मात् त्यागाऽर्हा काय तीहि सत्कार्या
माझें मन बहु तुमचा चिंतूनि असाधु-वाद तळमळतें ॥
अजि पुण्यश्लोक पहा मत्त्यागें कीर्ति-पाद तळ मळतें २६
व्याघ्रालाही रडवी भ्रमतां गहनीं तदा विलाप तिचा ॥
पद-मुद्रित पथहि तिला कलि-वश-दैवें न दाविला पतिचा
ज्याच्या चरणाचें गुरु ह्मणुनि धरावें शिरीं रज गरांनें ॥

---

१ चंचल. २ विश्वाला धारण करणाऱ्ये. ३ हे पृथ्वी. ४ सर्वापराध सहन करणाऱ्ये. ५ हे पातिव्रत्या. ६ सतीचा आश्रित, पक्षीं सत्याचा आश्रित. ७ सूत्रमय, पक्षीं सद्गुणप्रचुर. ८अरण्यांत. ९ ज्या शोकाच्या. १० विषानें.

त्या शोकें[1] गिळिलीला गिळिलें विजनीं वनीं अजगरानें॥
त्यासमयींचा तीचा गणिला दवसांचि पळ विलाप वनें ॥
व्याधासि आर्त रव तो कर्णीं लागोनि कळविला पवनें ॥
तो व्याध\अजगरातें खर-शस्त्रेंकरुनि होय हो चिरिता ॥
कुतुकें ह्मणे शिखि-शिखा[2] न जिरेल, इला वमूनि होचिरिता
त्यासहि ती कीर्ति-सुधा[3] न पचे कीं योग्य तो न राहु तिला
देवी-कोपा[4]ऽनल घे निज-धर्षण-काम-पामराहुतिला[5] ३१॥
मग तीन अहोरात्रें पति-विरहाऽर्ता[6] वनीं वनीं भ्रमली ॥
वृक[7]-सन्त्रस्ता यूथ-भ्रष्टा[8] बाळा मृगी तसी भ्रमली ॥३२॥
पाहे रम्याऽश्रम-पद सीतासी, सांत ती निवे कांहीं ॥
पूजूनि सांत्विली बहु मुनि-वर्यांहीं महाविवेकांहीं ॥ ३३॥
"होईल भेटि पतिची, कलिचें हें कृत्य, नल न दे विपदा
लागेल तिळप्रायहि तुमच्या अपवाद-मळ न देवि पदा ॥
शीघ्रचि राज्य-पदीं पति- सह बहु सुख भोगिशील शीलवती
लवती श्री सत्व-रता अन्याला दे न एकही लव ती" ॥
सांत्वन करितां झालें भैमीचें स्वस्थ चित्त कांहींसें ॥
तद्दुःख तसें अद्भुत. तें आश्रमपदाहि, होय नाहींसें ॥
विस्मित होउनि तेथुनि पुनरपि शोधी तया शरण्यातें[9] ॥
पाहे न कंटक-क्षत- वपुतें ती पाहतां अरण्यातें ॥ ३७ ॥

१ वणव्यासारखा. २ अग्निज्वाला. ३ दमयन्तीलाअजग-रापासून सोडविलें ही कीर्तिसुधा. ४ दमयन्तीचा क्रोधाग्नि. ५ आपल्यावर बलात्कार करण्यास इच्छिणाऱ्या नीचाच्या आहुतीला. ६ निविड. ७ लांडग्याला भ्यालेली. ८ कळपांतून चुकले-ली. ९ शरण जाण्यास योग्य अशा नळाला.

अग नग खग मृग पाहुनि त्यांसि "ह्मणे नळ विलोकिला बोला
त्या शोक-गर-रसाच्या   पानीं मुनि-शंभुचीच मति लोला ॥
सार्थ वनीं अढळतां   जवळ करी ती मृगीच कळपा त्या ॥
नल-कृष्णसार-विरहें   जीच्या न पडेचि पळहि कळ पात्या
निज-वृत्त सार्थवाहा   कथुनि पुसे जो मनांत देव नळ ॥
सार्थप ह्मणे "मनुष्य न   आढळले, बहु वनांत देवनळ" ॥४०
पुसतां सांगे सार्थप "जाणें   चेदिप-सुबाहु-देशाला" ॥
तत्सहवासें चाले   धरुनि मनीं निषधजनपदेशाला ॥ ४१ ॥
रात्रौ निद्रा-व्रश तो   सार्थ वनीं विजन-दावनग-जांनीं ॥
सार्थ-गज-दान गंध-   क्षुब्धांनीं मर्दिला वन-गजांनीं ॥ ४२ ॥
पामर ह्मणती "आली   जी शोध करीत बायको पतिचा ॥
ती कृत्या न पिशाची   ऐसा अत्युग्र काय कोप तिचा॥४३
दिसतांचि तीस मारूं" ऐसें ह्मणती स्वकार्य-पटु वाणी ॥
ती कांपवी बहु गज-   त्रस्ता भैमीस कर्ण-कटु वाणी ॥ ४४॥
तेथुनि पळोनि शिरली   गहनीं भैमी, मनांत कांप तिच्या ॥
स्वकृतांसि बोल लावी, लावील मनीं पदांसि कां पतिच्या
ब्राह्मणसमागमें ती   चेदिपति-पुरासि पावली सांजे ॥
टाकित होत्या उतरुनि   जीवरुनि गृहागमीं मरुया सांजे

१ व्यापाऱ्यांचा समूह, काफला. २ विश्रांति. ३ आपला वृत्तांत. ४ काफल्याच्या नायकाला. ५ राजा. ६ चेदिदेशाचा राजा सुबाहु-याच्या देशाला. ७ निषधदेशाचा स्वामी नळ, याला. ८ निर्मनुष्य अरण्यांतील पर्वतांवर जन्मलेल्या वनगजांनीं. ९ व्यापाऱ्यांच्या हत्तींच्या मदोदकाच्या वासानें खवळलेल्या. १० स्वकर्माला.

शच्यांद्यमरी ह्मणती आह्मी योग्या इच्या नसों गतिला ॥
परि चेष्टिति पौरांचीं   पोरें मानुनि मनांत सोंग तिला ॥४७
प्रासादावरुनि तिला   पाहे प्राज्ञा सुबाहु-जननी ती ॥
धात्री धाडुनि धामीं   ने कीं ठावी तिला सुजननीती॥४८॥
तीच्या लावण्य-गुणें   द्रवली दावी स्व-मातृ-सम रीती ॥
गमली तिला सुकृत-लय-नाक-भ्रष्टा सुमूर्ति अमरी ती॥४९॥
पुसतां स्ववृत्त सर्वहि   सांगे पति-रीतिची कथी थोरी ॥
सैरंध्री ह्मणउनि घे   पति-नाम स्वात्मनामही चोरी॥ १५०॥
"उच्छिष्टाऽशन पाद-   क्षालन परपुरुष-भाषण स्पष्ट ॥
न घडोंद्याल तरी निज   पति-शोधाऽवधि करीन मी कष्ट५०
बोलेन प्राणप्रिय-   शोधार्थ ब्राह्मणासवें मात्र ॥
मदधीन असावें हें   व्रत माझें देवि आणि हें गात्र"॥ ५२॥
राज-प्रसू ह्मणे "मज   मान्य असे सर्व हें असेंचि रहा ॥
हो मत्सुता-प्रियसखी   विरहाऽनल उपरमो नसो चिर हा५३
सुख नृप-सुता-सुनंदा-   ज्योत्स्ना-सख्यें सती-व्रता पाहे ॥
पावे भवार्तमतिसी   सत्संगतिनें न तीव्रतापा हे ॥ १५४ ॥
स्त्रीपट चोरूनि पळे   तेव्हां कैंचीं नळासि पायतणें ॥
सिंहासनीं मिरवले   ते चिरले हो वनांत पाय तणें ॥ ५५ ॥
जातां वनांत ऐके   ऐशी दुरूनि हाक वणव्याला ॥

---

१ इंद्राणी आदिकरून देवस्त्रिया. २ पदवीला. ३ पुण्यक्षय होऊन स्वर्गातून पृथ्वीवर आलेली. ४ राजमाता. ५ राजकन्या सुनंदा हीच चन्द्रिका, तिच्या सख्यानें. ६ पतिव्रता. ७ संसार-दुःखानें पीडित बुद्धि. ८ वहाणा. ९ गवतानें.

"झालों पुण्यश्लोका रक्ष तुज्या अभयदा कवण त्याला ॥
धांवोनि जाय नळ कीं न विपत्पूरीं पद-प्रवण वाहो ॥
पाहे तों अहि आहे आलासे त्या समीप वणवा हो ॥ ५७॥
पुसतां नळासि सांगे "घडलें मज गुर्वऽतिक्रमें पाप"॥
'स्थावरसा हो जों नळ नुचली तों' हा सुरर्षि दे शाप ॥५९
त्वद्धित करुनि यशातें हा नाग सखा नवा नळा, लाहो ॥
यातें रक्षुनि तुजला तोष न भक्षुनि दवाऽनळाला हो॥६०॥
अंगुष्ठमात्र झाला तो कर्कोटक असें वदोनि हित ॥
दाव-विवर्जित देशीं त्यातें नळ भूप ने करी विहित ॥६०॥
सोडावा भूवरि तों राहे अवलंब धरुनि तो खातें ॥
मग बोले क्षण द्याया रोखातें मग अनंत तोखातें ॥ १६१ ॥
"करितों हित कांहीं वा स्वपदें मोजीत सज्जना चाल ॥
साधु तुह्मीं कां न नतो- द्धारीं होऊनि सज्ज नाचाल॥६२॥
एकद्वित्रीणि असें मोजी नळ लांघितां धरा-भाग ॥
दशमीं पदीं ह्मणे 'दंश' तों चावे कलिपताज्ञ तो नाग॥१६३
तत्काळ विकृत झाला नळ यातें नाग तो ह्मणे "देवा ॥
सेवा हे वा माझी किति पचवाया कृतघ्नपण केवा ॥ ६४॥

---

१ अभयवचन देणाऱ्या पुत्राला. २ विपत्तीच्या प्रवाहांत. ३ पदाचे ठायीं नम्र झालेला. ४ गुरूच्या ह्म० नारदाच्या अमर्यादेनें ५ जाग्यावरून न हालणारा. ६ उचलणार नाहीं. ७ नारद. ८आकाशाला. ९ रोषाला. १० संतोषाला. ११ नम्र झालेल्याचा उद्धार करण्यांत. १२ दहा, पक्षीं दंश कर. हें दंश् धातूचें आज्ञार्थी द्वि०पु०ए०. १३ 'दश' ह्या शब्दावरून मानिली आहे आज्ञा ज्यानें तो. १४ विरूप. १५ सामर्थ्य.

डमलों यास्तव कीं या कुदशेंत तुला जनें न वळखावें ॥
त्वद्गत कळिचें राघव- नामेंसें मद्विषेंहि बळ खावें ॥ ६५ ॥
माझें बहुहित-कर तव देहीं न गमोचि विष मरणद मनीं ॥
लेवविलें कैवच तुला हें सुख-जय-हेतु विषम-रण-दमनीं ॥
शीघ्र अयोध्येप्रति तूं ऋतुपर्ण-नृपा-समीप जा गा तो ॥
जागा तोषाचा बहु जन त्याचा गुण जसा तुझा गातो ॥
'मी बाहुक सूत' असें सांग रहा तत्समीप सेवकसा ॥
या व्यसनीं सेव्य नव्हे रवि-वंशज तो मनुष्य-देव कसा ॥
सत्संगीं न शिरे वा लव-मात्रहि ताप जेंवि न दवं सरीं ॥
दावावा हय-त्हृदय- ज्ञान-चमत्कर त्यासि सदवसरीं ॥६९
देइल अक्ष-त्हृदय तुज द्यावें त्वां अश्वत्हृदय ऋतुपर्णा ॥
द्याया नवधि राहों देनाचि नगीं वसंत-ऋतु पर्णा ॥७० ॥
तसें जें गेलें तें सर्व-स्व पुन्हा अनंत देणार ॥
स्वस्थ स्व-सत्व-जीवन- मात्र असो, फार भाग्य येणार॥
निज रूप प्रकटावें त्हृदयीं जेव्हां उठेल हा काम ॥
हें दिव्यांऽबर देहीं घे, " कर्कोटक " असें मुखीं नाम "

१ तुझ्या शरीरांत शिरलेल्या कळीचें. २ मृत्युदायक. ३ सुख हाच जय, त्याच्या प्राप्तीस कारण. ४ संकटकाळ हेंच रण, त्याच्या नाशाविषयीं. ५ वणवा. ६ सरोवरांत. ७ योग्य प्रसंगीं. ८ द्यूतक्रीडाज्ञान. ९ अश्वपरीक्षेची विद्या. १० नवीन समृद्धि. ११ वृक्षावर. वृक्षाला नवीन पर्णादि समृद्धि देण्याकरितां, पूर्वींचीं पानें वसंत ऋतु त्या वृक्षावर राहूं देत नाहीं. १२ आपले धैर्यादि-गुण व जीवन. हें मात्र स्वस्थ असावें एवढ्याच पुरतें तूं ऋतुर्णा-पासून द्रव्य घे. जास्ती घेऊं नको, असा भाव.

गेला नळासि सुखवुनि दुखवुनि तच्छळकरासभा सदही
मद्धित-कर कर्कोटक मात्र, न तो जिष्णुचा सभासदही॥
नैषध ऋतुपर्णाला भेटोनि ह्मणे " निजाश्रयीं देवा ॥
देवा, बाहुकनामा सारथि आहें, करीन मी सेवा ॥ ७४॥
आज्ञा कराल तरि हय, घटिकेंतहि चालवीन शतगावें ॥
पाक करीन, असा कीं अमृतें वासापुढेंहि न तगावें ७५॥
जाणें कविता, गायन, मुख्य कळा याचि दोन, येरा ज्या
त्याही ठाव्या, ह्मणती "स्वगुण स्वमुखें वदों नये"राजा ॥
पंक्तिसहस्र सुवर्ण प्रतिमासीं करुनि वेतन स्थापी ॥
वरिली वृत्ति नळें ती जसि हंसें मानस-च्युतें वापी ॥ ७७॥
तेथें असतां नित्यहि निद्रा-समयींच उत्तम श्लोक ॥
आठवुनि स्वमनांत स्त्रीस ह्मणे एक उत्तम श्लोक ॥ ७८॥
" कोठें असेल, मंदें त्यजिली, क्षुत्तट्समाकुळा बाळा ॥
मागेल अन्न कोणा? वांचेल कसी वनांत हा भाळा॥७९॥
जीवन सखा पुसे "ही कोण तुझी? जीस नित्य शोचिशि रे॥
बाहुक ह्मणे भल्याच्या हृदयीं पर-शोक-वह्नि-शोचि शिरे
आठवत्ये कोणीही मंदें त्यजिली वनांत हे बाळा॥
सीतेसि राक्षसीशा बहु चिंता जीस ह्मणति हेबाळा ८१॥

१ त्या नळाचा छल करणाऱ्या गादवाला ह्म. कलीला. २ देदीप्यमान असा सर्प कर्कोटक. ३ इंद्राचा सभासद् बृहस्पति. ४ शंभर योजनें. ५ इतर. ६ दहाहजार. ७ एक तोळा सोन्याचें नाणें. ८ मानससरोवरापासून भ्रष्ट झालेल्या. ९ विहीर. १० पुण्यकारक कीर्ति ज्याची तो नळराज. ११ क्षुधा व तृषा यांनीं व्याकूळ झालेली. १२ हे दैवा. १३ जीवन ह्या नांवाचा मित्र.

कितवें मंदें पापें देउनि विश्वास कापिलाच गळा ॥
देउनि गेला चिंता- वृद्ध-व्याघ्रीस, कीं इला चगळा८२॥
अज्ञात- वास-काळीं भीमें शोधासि धाडिले विप्र ॥
ते साधु वहु यशोधन- लोभें सर्वत्र धांवले क्षिप्र ॥ ८३ ॥
त्यांत सुदेव ब्राह्मण होय यशस्वी कपींद्रसा सुकृती ॥
जो व्यसनीं थोरांच्या कामा ये तोचि धन्य सासु कृती
पुण्याहवाचनीं तो चेदि-पतिगृहांत जाय सन्महित ॥
दूरुनि दमयन्तीतें वळखे मानी मनीं स्व-जन्म-हित ॥८५॥
भेटे हळूचि आर्धी प्रार्थुनि तो आप्तराज साश्रु तिला ॥
वर्णे वळखे, कलिनें मळविलियाही सुधी जसा श्रुतिला
दम-दांत-दमनसख मी कुंडिनवासी सुदेव आइकसी ? ॥
वाइ कशी गे व्यसनीं पडलीस ?न ती रडेल आइ कसी!
गहिंवरली वोळखितां बंधु-सखा वाडवा सुदेवातें ॥
जेंवि मुमुक्षु-मति जगीं वसत्या त्या आड वासुदेवातें ८६॥
तें मातेसि सुनंदा सांगे ती त्या द्विजासि बाहूनी ॥
भाव पुसे "रडली कां सैरंध्री आज तूज पाहूनी" ॥८७॥
विप्र ह्मणे "नळ-महिषी भीम-सुता हे विलोकितां कळली ॥
भ्रूमध्यग पिप्लु पहा व्यक्त न तद्रुचि दिसे, मळें मळली "
मळ धूतांचि अविप्लुत पिप्लु तमविमुक्त भानुसा साजे ॥

१ चितारूप वृद्ध वाघिणीला. २ मारुतीसारखा. ३ जीवंत. ४ रंगावरून, पक्षीं अकारादि वर्णावरून. ५ ब्राह्मणास ६ तिलक. ७ त्या तिलकाची कांति. ८ स्पष्ट. ९ तम १० राहु, त्या पासून मुक्त. 'तम' असा अकारान्त शब्द कोशांत आढळतो.

लाजे सुबाहु-माता विषसें स्वाज्ञान तन्मनीं डाजे ॥ ९१ ॥
प्रेमें भेटोनि ह्मणे " वत्से केलें असें तुवां कां गे ॥
त्वन्माता मद्भगिनी' ऐसें नातें रडोनि ती सांगे ॥९२॥
भैमी ह्मणे"सुनंदा तसि हेहि, असोंचि पाहिलें कीं तें ॥
कोटि गमे प्रीतिपुढें तुच्छा अमृत-प्रपाहि लेंकीतें ॥ ९३॥
जाणोनि दया केली ते तों तुच्छाचि मावशी, हेमीं ॥
रत्नींहि न रुचि, शीलीं' घाल्यें तेणेंचि मावशी हे मी ॥
होतां पति-प्रवृत्ति' द्यूतीं जाणोनि भावि-बाधा मी ॥
पाठविलीं स्वापत्यें रडतो पाहोनि सांसि वा धामीं" ॥
भैमीस मायसी जें सत्कारी फार मावसी ते तें ॥
वाटे श्रीअनसूया पूजी सप्रेम-भाव सीतेतें ॥ ९६ ॥
भैमी ह्मणे पितृ-गृहा पाठवितां देउनि स्वसेनेला ॥
"मावशि, उगी; लया त्वां ताप सुनंदे सये स्वसे नेला"॥
येतां भैमी, आधीं धाडुनि आनंद हेर माहेरा ॥
दृष्टींसि ह्मणति कन्याँ "धन्या व्हा, सत्य हे रमा हेरा ॥
माता तात भ्राते स्वापत्यें पुर विदर्भ मात्र न ती ॥
सुखवी,विश्वासहि, परि एक मलिन कलि न नहोय तुष्ट-मती
भैमी मातेसि ह्मणे " गांजी साधूंसि, दे वियोगा धी ॥
स्नेहचि विश्वामित्र, न पर, एतन्नामका वियो गाधी ॥

१ कोटि लेंकीतें, प्रीतिपुढें अमृतप्रपाहि तुच्छा गमे, कीं तें पाहिलें असोंचि. २ अमृताची पाणपोई. ३ कपटरूप. अशी. ४ पौरकन्या. ५ गाधी, विश्वामित्रनामक पुत्राला व्याला. पण तो विश्वामित्र नव्हे. तर स्नेह हाच विश्वामित्र. येथें विश्वामित्रशब्दें करून 'अति छळ करणारा' असा अर्थ व्यक्त होतो.

दयिताचि मुजना-करवीं, स्वमुखा-करवींच आणवा हूं न ॥
हूं न करितां मरेनचि सांगावें काय आण वाहून ॥ १ ॥
राज्ञी ह्मणे पतिस, "जरि भुजगीं ग्रायासि मृत्युभी डसती,
नच गडवडेती वत्सा, न असें वदती त्यजूनि भीड सती २॥
भीमें नळ शोधाया केले जे विप्र सिद्ध, त्यांसि कवी ॥
नळ उमगाया, भैमी, सर्वत्र असें वदा, असें सिकवी ॥ ३॥
"पुण्यश्लोका त्यजिली निजली आतां वनीं कशी भार्या
नसतां दोष सतीचा योग्य परित्याग काय गा आर्या ४॥
येउनि असेंचि सांगति नळ-विरहें जीस पितृ-भुवन कारा
आलों पाहुनि देवा, साकारा मात्र, त्या न अनकारा ॥
पर्णाद द्विज सांगे एकचि ऋतुपर्ण-पुरुष साकेतीं ॥
त्वां शिकविलीं वचें जीं श्रवणीं पडतां सखेद ठाके तीं ॥
तो ह्रस्व-बाहु वाहुक पुरुष ह्मणे "त्यागिजे स्वतनु,न सती॥
करिता बळ जरि विधिनें विधिची धरिली यशोर्थ हनु नसती
व्यसनें-विलुप्तविवेक न पावेचि उपेक्षितां स्वतनु कंपा ॥
ऐशा दैव-हतावरि साध्वी न विटो त्यजूनि अनुकंपा ८॥
वदला असें पुरुष तो आहे केवळ विरूप परि पाक ॥

१ मुजना करवीं दयित (नल) आणवा; स्वमुखाकरवीं हू (रोदन) न आणवा. २ बंदिशाळा. ३ अकारसहिताला ह्म० अनलाला. ४ अकाररहिताला ह्म० नळाला. ५ ऋतुपर्णाचा सेवक. ६ अयोध्येंत. ७ आखूड भुजांचा ८ विधिनें, (ब्रह्मदेवानें) विधिची (दैवाची) यशोर्थ हनु धरिली नसती तर विधि बळ करिता. सारांश, दैव बदलल्या मुळें तनुत्याग केला नाहीं. ९ संकटांनीं नष्ट झाला विचार ज्याचा, तो.

कीं शीघ्रयान, येथें नळसा; अवितर्क्य कर्म-परिपाक[1]"९॥
पूजुनि पर्णादातें भैमी घेउनि मतीं स्वमातेतें ॥
योजी जें काम कुतुक- कीर्ति-कर सरस्वतीसमा ते तें १०
त्याचि सुदेवासि ह्मणे " द्यावें त्वां एक दान दादानें ॥
हें शुष्यज्जीवन[2] सर पूर्ण असो एकदा नदादानें ॥ ११ ॥
ऋतुपर्णाला ह्मण कीं " नळ नुमगे, तो नसेल या भावें ॥
होतो पुन्हा स्वयंवर दमयन्तीचा; प्रभो तुह्मीं जावें॥१२॥
गेले पुष्कळ राजे राज-कुमार स्वयंवरासि अहा ॥
परि तो उद्यांचि कीं हो, जा,जरि जाणें घडेल, शक्ति पहा"
तद्वाक्यज्ञ द्विज तो साकेतीं शिकविलें तसेंच वदे ॥
ऋतुपर्णा श्रवणीं तें वृत्त जसें अमृतहि न तसें षव दे॥१४
तें वृत्त बाहुकाला सांगोनि करूनि फुल्ल गाल वदे ॥
माधो, मित्रत्वें द्विज- राजीं[3] पद काय गा न गालव[4] दे ॥
मी कुंडिन-गमनो त्सुक, जाणशि तूं शीघ्र-यान, ने मातें॥
'हूं' ह्मण उद्यां स्वयंवर, व्हावा प्रत्यूह[5] या न नेमातें॥१६

१ परिणाम. २ शुष्क झालें उदक ज्यांतील तें. ३ पक्ष्यांचा राजा गरुड, ह्यावर. ४ गालवाच्या आग्रहावरून विश्वामित्रानें त्याजवळ आठशें श्यामकर्ण गुरुदक्षिणार्थ मागीतले. तेव्हां गालव, ते अश्व मिळविण्या करितां, आपला मित्र गरुड, ह्याच्या पाठीवर असून चार दिशा फिरला. व त्यानें ८०० श्यामकर्ण विश्वामित्रास दिले. (महाभारत- उद्योगपर्व- गालवचरित-अध्याय १०६-११८) सारांश--मित्रभावानें गरुडानें गालवाचें कार्य केलें तसें तूंही मित्र-भावानें माझें हें कार्य कर; असा राजाच्या बोलण्याचा भाव. ५ विघ्न.

नळ वारि ह्मणे 'बहु बरें' स्वमनीं "हा लामला खरखरा हो
प्रथम गमे सुज्ञ-मतें खरं योपिद्भाव तो खर खरा हो" १७
मग पुण्यश्लोक ह्मणे "न सतीचा दोप हा नियतिचा कीं॥
भ्रमवी बळें भ्रमाच्या करुनि स्थिरनियमहानि यति चाकीं
पुत्र असोनि असें कां? हा! म्यां वरिली वनांत विटलीला
नाम न रुचेल, मग सुत मानेल कसा मनांत विटलीला॥
न बुडालों या मागें, आजिहि आहें, उद्यां बुडेन नमीं ॥
वतं मीन-केतन कथं घटितं ते" काय तुज नसें नत मी ॥
विटली न वामनातें श्री, अन्याही सती न हीनातें ॥
मुकतां सिंधु सराशीं लावील कसें महा-नदी नातें ॥२१॥
न्यावाचि हा बहूत्सुक, वदलों या सूर्य-वंशभूपा ' हूं ' ॥
ज्याला वरील भैमी तो सुकृती भगवदंशभू पाहूं" ॥२२॥
योजी ऋतुपर्णरथीं स्वाद्भुत-विद्या-बळें हयां सजुनी ॥
स्वजना दारिद्र्यंगीं स्मरवूंहि न दे गतें तयांस जुनीं२३॥
विद्याप्यायित वाहुक- बाहु-कलित-रश्मि ते चपळ वाजी
फुरफुरति ह्मणों जाणो आह्मां, रवि-हय-मदाहि, पळवा जी

१ चटपट. २ कठिण. ३ स्त्रीस्वभाव. ४ दैवाचा. ५ नियति, यति स्थिरनियमहानि करुनि भ्रमाच्या चाकीं बळें भ्रमवी; असा अन्वय. ६ जाराची कृति. ७ हायहाय. ८ हे मदना. ९ कसें. १० केलें. ११ त्वां. १२ पुण्यवान्. १३ ईश्वरांशापासून जन्मलेला. १४ गमनें. १५ हयांस. १६ बाहुकाच्या अश्वविद्येनें संतोष पावलेले. १७ बाहुकाच्या भुजांनीं धरिल्या दोऱ्या ज्यांच्या ते. १८ ह्मणण्याकरितां.

ऋतुपर्ण आपणासहि धन्य ह्मणे, होय सव्यथरथ रवी ॥
क्षिति-त्हृदयातें बाहुक दावुनि रथ-वेग भव्य थरथरवी ॥
ऋतुपर्णाचा सारथि वार्ष्णेय ह्मणे मनीं " असा मान्य ॥
होता नळ, कीं संप्रति या लोकीं एक हा असामान्य२८
"हा! पुण्यश्लोका बा, होतों मी सारथी तुझा पहिला ॥
काय तुझी गति झाली कां त्वां दिधला वियोग या महिला
रूपें न, गुणें शुचि कवि, दाता सकरुण अनुग्र हा नलसा॥
तीच गति दृष्टि रीति स्थिति आर्ती जी अनुग्रहानलसा"
त्या नृप वार्ष्णेयांचे दाटति पाहोनियां जवास गळे ॥
तों स्यंदनावरूनि भू- पृष्ठीं साकेत-राज-वास गळे॥ २९ ॥
भूप ह्मणे "पडला गा भूपृष्ठीं उत्तरीय-पट थांब"॥
बाहुक ह्मणे "पडोंद्या तो योजन एक राहिला लांब" ॥
पाहुनि बिभीतक-द्रुम भूप ह्मणे"बाहुका प्रसंख्यानीं ॥
मत्समहि पटु न कोणी मजला कर जोडिले असंख्यानीं" ॥
एस ह्मणोनि सांग ता त्या तरुचा फळ दळ गणुनां ॥
बाहुक ह्मणे"पहातों मोजुनि संदेह वाटतो ह्मणुनां"३२
"संख्यान अक्ष-त्हृदयाहि जाणें मी सत्य, तुज नमो, जावें॥
सूर्यास्तापूर्वीं, कीं लागेल विलंब बहु, न मोजावें"॥३३
बाहुक ह्मणे"असें तरि जा भो वार्ष्णेय, सूत, रथ हाकीं

१ दुःखाकुल रथ ज्याचा तो. येथें रथशब्दाचा लाक्षणिक अर्थ 'रथाचे घोडे' असा आहे. २ अनुपम.३ सौम्य. ४ दुःखित जनावर. ५ अनुग्रह करण्या विषयीं आळस्यरहित. ६ वेगाला. ७ अयोध्यापति ऋतुपर्ण, त्याचें वस्त्र. ८ बिबव्याचें झाड. ९ बहुसंख्या करण्या विषयीं.

काय कठिन हो जातो कुंडिन-नगरासि नीट पथ हा कीं"
राजा ह्मणे "शरण तुज आलों ने क्षिप्र कार्य तें साधो"
बाहुक ह्मणे"मुहूर्त स्थिर हो, मोजीन तूर्ण मी साधो ॥३६
नेऊं, परि पाहोंद्या, बहु कौतुक वाटतें मना ह्मणुनी " ॥
भूप ह्मणे "तरि इतुकीं या शाखेचींच तूं पहा गणुनी" ॥
शाखा छेदुनि मोजी प्रथम फळें, मग तशींच नळ पानें ॥
भरतां होय गत-श्रम विहिरा उकरूनि जेंवि जळ पानें ॥
"अश्व-त्हदय मी देतों द्या मज संख्यान अक्ष-त्हदयहि तें"
ऐसें मागितलें त्या दातृ-वरें सर्व-दक्ष-त्हदय-हितें ॥२३८॥
द्रुत कुंडिन-गमनाऽर्थी शिकवी त्या बाहुकासि तो कवि तें
जाणो दिव्यौषध दे अंतर्गत-कलि-विषास ओकवितें ॥३९
विद्या दुष्टीं भय दे जशि रघुची पर-मनीं चमू, ढकली ॥
कीं स्वःस्था नहुषा मुनि- हुंकृति, भी परम नीच मूढ कली
वर्णिति कवि तें प्याले गुरु-करुणाऽमृत-महा-रसाला जे ॥
स्पर्शोनि कलि नळाला श्रोत्रिय-मुनिला महारसा लाजे ॥
नळ-शक्तिपुढें-कलिची शक्तिहि सिंहीपुढें जसी कुतरी ॥
चाले न लंघनीं गुरु- च्या, माया जेंवि सिंधुच्या, कुंतरी
शापूं पाहे नळ परि सुचलें जें वज्र-कवच कलिला तें ॥

१ सिद्धि पावो. २ त्वरित. ३ नद्यादिकांचे तीरीं खणितात तो डुरा, तो. ४ सर्व चतुरांच्या त्हदयानें धारण केलेला. ५ शरीरांतील कलिरूप विषाला. ६ कलीच्या ठायीं. ७ स्वर्गस्थाला. ८ अगस्तीचा क्रोधशब्द. ९ वेदवेत्ता. १० ड्यागसारखा. ११ फुटकी नौका. १२ वज्राप्रमाणें दृढ असें कवच.

सद्गीतें नमनातें, दव-भीतें सेविजे सु-सलिलातें ॥ ४३ ॥
नमुनि ह्मणे कलि "देवा, पुण्यश्लोका महा यशा पात्रें ॥
दे अभय मुखीं यायों स्तोत्र, न यायास हाय शापार्वें ४४
दुष्कर न शिखि-निषेवण हाला-हल नाम-गर-निषेवण वा॥
शिरला या तनु-कक्षीं भैमी-शापाहि-वर-मिषें वणवा ४५
पूजिति अतापदा बहु, ' देवाहि न तापदा अरण्यनळा ॥
सत्पदचि, न हरि हरि! हरि! हरिचेंहि नताऽपदा अरण्य नळा
स्मरणें त्वद्भावातें पाहेन जनीं लवेंहि अनलें-समीं ॥
अनल-समीरचि तूं तों मज कक्षीं; यदि असेन अनलेंस मी
कोपासि आवरी नळ सन्मति केवळ न रुक्षता सिकली॥
आधीं दूषी याचक- सुरतरुला मग बिभीतकासि कली ॥
तें स्वमुखें प्रकट करुनि दत्ताऽभयदान,धर्म न विटाळी ॥
खळ-कृत-सच्छळ-कथन प्रस्तावातें कुलीन कवि टाळी ॥

---

१ सज्जनाला भ्यालेल्यानें. २ येण्याकरितां. ३ अग्निसेवन. ४ हालाहलनामक विषभक्षण. ५ शरीररूप गवतांत. ६ दमयंतीचा शाप हाच महासर्प, त्याच्या रूपानें. ७ अरण्यवासी नळाला, पक्षीं अरणीच्या अग्नीला. अतापदा अरण्यनळा बहु पूजिती. तापदा देवाहि अरण्यनळा न. ८ इंद्राचें. ९ शरणागताचें संकट. १० नंदनवन. हे नळा, सत्पदचि नतापदा हरि. हरिचें अरण्य न. ११ अनलसमीं (अग्निसदृश) जनीं लवेंही स्मरणें त्वद्भावातें पाहेन. तुझें अल्पस्मरण करणाऱ्यांस मी नलरूप समजून पीडा करणार नाहीं. असा कलीचा भाव. १२ गवताला. १३ आलस्यरहित. १४ याचकाचा कल्पवृक्ष, नलराज, यास. १५ दिलेलें अभयदान हाच धर्म. १६ दुष्टानें केलेला सज्जनाचा छळ, त्याच्या सांगण्याच्या प्रसंगाला.

बैसोनि रथीं पुनरपि अश्वांतें तो प्रियं-वद पिटाळी ॥
कुंडिनपुर दावुनि भय ऋतुपर्ण-मनांत जें तदापि टाळी५० ॥
कळतां ऋतुपर्णाला भीमें भेटावयासि आणविलें ॥
भैमीस रथ-रवें नळ आला हें नळ-हयांहि जागविलें५१ ॥
वळखे वार्ष्णेयाला त्याही रवि-वंश-भवन-दीपा हे ॥
नळ-सिंधुप्रतिच न ती भीम-मुकुंदांऽघ्रि-भव-नदी पाहे५२
जो ह्रस्व-बाहु सारथि, तिमरा, चवथा नसे रथीं नळ कीं
हा, कीं भ्रमलीं नेत्रें अश्रु-भरें सर्वकाळही मळकीं ॥५३॥
ऋतुपर्णाची सत्कृति करुनि ह्मणे भीम भूप वासवसा ॥
" गोड करा हंस तुह्मी हा स्वीकारूनि कूप-वास वसा ॥
वार्ता स्वयंवराची स्वप्नींहि नसे, कथील तो आर्य !॥
आगमन-हेतु पुसतां " नमनावांचूनि कोणतें कार्य ॥५५॥
भैमी दूतीस ह्मणे " मद्धृदयीं तर्क हा असा वागे ॥
ऋतुपर्णाचा सारथि बाहुक जो तोचि नळ असावा गे५६॥
केशिनि, जा शोध करीं, मळलें विमळ स्वरूप बहुधा सा
मलिन-कलि-नयन-पातें; जाणों सद्हिताचि मान्य बहु धासा
जाउनि रथ-शाळेंत प्रार्थुनि बहु बाहुकासि ती वदवी ॥

१ "नलहयांहीं" यावरून " नलाच्या अश्वविद्यासामर्थ्यानें त्वरित आलेल्या हयांनीं " असा अर्थ स्पष्ट होतो २ भीम हाच विष्णु. त्याच्या पदापासून उत्पन्न झालेली नदी. अर्थात् दमयंती, नलसिंधुप्रति नपाहे. ३ सत्कार. ४ दासीविशेष. ५ दुष्टकलीच्या दृष्टिपातानें. याचा, मळलें, याकडे संबंध. ६ सज्जनाचा शत्रु. ७ ब्रह्मदेवाला.

शोधुनि पाहे भैमी- त्हृदयाच्या कार्य-सिद्धिची पदवी५८॥
पर्णादाजवळि जसें वदला तैसेंचि केशिनीजवळ ॥
धवल मधुर ते वर्ण श्रुतिला गमले तिच्या सुधा-कवळ५९
ती भैमीस ह्मणे "जी येइल भलत्या जनासि न गहिवर ॥
दिसतें सत्व असें कीं 'पडतां न चळेल हेम-नगहि वर ६०
गहिवरला जी बाई परि आवरिला बळेंचि गहिवर तो ॥
योगें रूप फिरविलें, सूत नव्हे हा, समर्थ महिवर तो ६१॥
पुनरपि पाठविली ती, येउनि सांगे हकूच ती, " अनळा॥
जळहि घटांत निघालें, बाइ, ह्मणावें कसें तया न नळ६२॥
चुरलींहि फुलें झालीं पूर्वाऽधिक, अग्निहि न करा पोळी ॥
खिडकीहि होय मोठी येइल तसि एकहि न करा पोळी"
"तत्कृत पदार्थ कांहीं आण, कर तदर्थ जा मिपाला गे" ॥
ऐसें ह्मणतां आणी चाखाया त्याचि आमिपा लागे॥६४॥
लागे स्वमंग पल, परि तनुचें स्तोकाऽवशिष्टहि मग रसें ॥
तें सर्व भान पळवी, पळ वीर्यें पीत मिष्ट हिम गरसें ॥६५॥
सावध होऊनि ह्मणे " वोळखिला तोचि सुरस मासाचा ॥
झांकूनि रूप होसी कां लटिका?होचि सुर-समा साचा"६६॥
मग बाहुका कडे ती स्वाऽपत्यें न्यावया तिला शिकवी ॥

१ स्थान. अर्थात नल. २ अमृताचे ग्रास. ३ धैर्य. ४ मेरु पर्वतही. ५ करावयास. ६ निमित्ताला. ७ मांसाला. ८ थोडें शिल्लक राहिलेलें. ९ माधुर्यानें. १० प्यालेलें. ११ थंड. १२ विष. १३ उत्तम. रुचि. १४ हे देवतुल्या नळा. १५ सत्यरूप. याचा " होचि" याकडे अन्वय.

तीं पाहतांचि धांवे धरुनि उराशीं रडे विलासि कवी६७॥
"स्वाऽपत्य-स्मृतिनें मी झालों ऐसा" असें ह्मणे सुकवी ॥
त्या सुहृद्-प्रेम-महा- पाशांतहि सांपडोनि तो चुकवी॥६८॥
हें ऐकुनि साध्वीनें मातेकरवीं पित्यासि जाणविलें ॥
तदनुमतेंचि तया बहु विनवुनि अंतःपुरांत आणविलें॥६९
ती पाहतां धृति-मृगी- कर्णीं कटु-शोक-सिंह-हाक शिरे ॥
स्व-मनीं नळ कलिस ह्मणे"केली वर-कांति-हानि हा!कशिरे
अन्योन्य दृष्टि मिळतां शोकभरें तीहि साधि तोहि रडे ॥
विधि-हृतमति जन हरवुनि करगं अमृतफळहि साधितो हिरडे
दुःसह-निज-विरह-व्रत- कृश-तनुला देखतांचि कळवळला ॥
तीवरि शुष्यत्-सस्य- क्षितिवर घनसा दयाळु नळ वळला७२
जीनें पति-पद-पंकज- रेणु-पुढें तुच्छ लेखिला काय ॥
ती त्यासि पुसे "सुप्त- स्त्रीत्यागी पुरुष देखिला काय७३॥
पायीं भ्रमली श्रमली निजली भिजली निजाऽश्रु-नीरानी॥
धार्मिक न पाहिला तो, जो जाय असीस टाकुनी रानीं७४॥
पति निजला मग निजली तेव्हांचि प्रथम न उठली चुकली
आगं त्यागंविहित हें ? सुज्ञ मरेतोंहि फळ-हरा बुकली ॥

१ धृति (धैर्य) हीच मृगी, तिच्या कर्णांत. २ तीव्रशोक-रूपी सिंहाची हाक. ३ सुंदर कांतीचा नाश. ४ दुःखी. ५ दुर्दैवानें नष्ट झाली बुद्धि ज्याची तो. ६ हस्तगत. ७ मिळवितो. ८ असह्य अशा आपल्या वियोगांतील आचरणानें कृश झालें शरीर जिचें, तिला. ९ शुष्क झालें धान्य जीचें अशा पृथ्वीवर. १० अपराध. ११ त्याग करण्याजोगें. १२ एखादें फळ चोरणारास मृत्यूची शिक्षा योग्य काय ? असा बोलण्याचा भाव.

विटला जाणो प्रभु, कीं वरिला नर, सुरवरास न बघूनी
हें अघ, तरि न वरावें काय सुगुणगण-वरास न वघूनीं !
जळ-विरहें मत्स्यीसी मरती, कीं प्रेम दाविती बोलीं, ॥
पाहो बरी परीक्षा, नेत्रें करिती क्षणक्षणीं वोलीं ॥ ७७॥
पुण्यश्लोकें रामें सीतासी हेहि अग्निच्या कुंडीं ॥
टाकूनि पाहिली तों रागें शुकीच्या तसा इच्या तुंडीं ॥
" बहुधा या भावें ही त्यजिली स्त्री पंडितें जसी असती ॥
काळेंहि न कीं पुंण्य- श्लोक त्यजिता, जरी बरी असती'
पुण्यश्लोक ह्मणे " गे राज्य-श्री-स्त्री-वियोग-हेतु कली ॥
शत-मरण-विपत्तीसीं मतिंमति सति अति विपत्ति हे तुकली
देवि, कलि,तुझ्या शापें, बहु"कर्कोटक"विषेंहि,तळमळला
गेला पळोनि,जेणें विधुंतुदें विधु तसाचि नळ मळला८१
आलों तुजकरितांचि श्रीमति साध्वि प्रसन्न हो महिते ॥
न सती-प्रसाद-सम सुख- दायक सत्तीर्थ-वास होमहि ते ॥
दुःखांत पाडिले ऋजुं- मति दुःसंगें तुझे असु स्वर्गानें ॥
व्याधाच्या मधुरेंही हरिणाला शेवटीं असुख गानें ॥८३॥
कैंचें सुख दहनासीं स्वच्छ करो सख्य वा रण करो कै॥
तेंवि कलत्रास कितव- संग न सुख-हेतु वारणकंरोरू८४॥
जरि तूं स्वयंवरीं वर- णार परीक्षूनि गुण-सुख-निधीतें ॥

१ अनुकूळ होऊन. २ रक्तिमा. ३ कालांतरींही. ४ हे बुद्धिमति. ५ साम्य पावली. ६ राहूनें. ७ निष्कपट बुद्धिजिची, अशा हे दमयंती. ८ हंसपक्ष्यानें. ९ कापूस. १० हस्तिशुंडादंडाप्रमाणें मांड्या जिच्या ती.

युक्तचि कवि गातीलचि तुझिया निर्दोष-गुण-सु-खनि-धीतें
प्रेमें जरि खळ वरिला तरि लावी मानसीं खरखरा मे ॥
लोपविला.न अकारचि, आकारहि,नळ न हा,खर खरा गे
ऋतुपर्ण पावता म्यां केला समर्यी, न देवि मी चुकलों ॥
कळत चुकेन कसा हो? नकळत चुकतां महा-सुखा मुकलों"
भैमी थरथर कांपे, नमुनि ह्मणे, " हा उपाय आगमनीं,
वाहीन शपथ-शत मी, न धरावें यावरून आगं मनीं ८८
त्यजुनि सुर, चरण वरिले हे, कीं सौंदर्य पद-नखा परतें
चंद्रींही न, पराचें सादर पाहें न वदन खापर तें ॥ ८९॥
उत्तर तुह्मीं दिलें तें पर्णादें कळवितांचि मातेतें ॥
कथुनि असें केलें जी -सत्पदरतचित्त जें न मातें तें९० ॥
ऋतुपर्णाजवळि तुह्मी सूत-पणें जरि असाल तरि त्यातें॥
एक-दिनीं शत-योजन आणाल्चि आत्म-पोष-करित्यातें
मम शुद्ध भाव सोडुनि मति अनुसरली असेल विषमातें
तरि हेंचि दर्शनाऽमृत मारू होऊनि उग्र विष मातें ॥
प्राण्याच्या प्राणांचे पोषक वाताऽर्क-चंद्र हे असती ॥

१ दोषरहित गुणांची उत्तम खाण, अशा बुद्धीला. २ ' अ' हावर्ण लोपविला ह्म० ' अनळ' होता, तो नळ, अर्थात् तेजोहीन झाला, इतकेंच नाहीं तर तो तेजोहीन असा आकार (आकृति) ही लोपविला. ३ गर्दभ अविचारी. किंवा ' र, ल ' यांच्या सावर्ण्यास्तव खर ह्म० खल, असाही अर्थ होईल. ४ याच अध्यायाची ९९ वी आर्या पहा. ५ अपराध. ६ आपलें पोषण करणाराला.

आतांचि प्राणांतें सोडूतचि जरि असेल हे असती" ९३
आकाशीं वायु वदे " पुण्यश्लोका नळा, न गांजावें ॥
ऐसेंहि होय समयीं कीं स्थैर्ये[1] त्यजुनियां नगां जावें॥९४॥
परि शीलें कोण्याही व्यसनीं क्षणभरिहि सोडिली न सती
तरताशि कसा स्त्रीनें ' जरि शील-समृद्धि जोडिली नसती
असतीस सतीत्व जसें त्या श्रीमद्रामपाद्‌तामरसें[2] ॥
देवा[3], इच्याहि घ्यावें दमयंतीच्या[4] विशुद्ध-नाम-रसें"९६॥
गर्जति नभीं न केवळ भाती त्या सुर-पुरांत न नगारे॥
पुष्प-घन पडे ह्मणती गंधर्वा सुर पुरातनें न गा रे॥९७॥
दिव्यांऽबरें स्व तनुला झांकुनि, कर्कोटकासि नळ भूप॥
स्मरला जों, स्मर लाजों लागेसें प्रकटलें रुचिर रूप ९८
स्वपति-गळां पहिली श्री जों,साध्वी स्त्रीहि तों,बळेंचि पडे
ते दंपती न, डोळे, व्यर्थ विना प्रेमबोंबळें चिपडे ॥९९॥
आलिंगुनि अंकावरि घेउनि नेत्रें पुसोनि तो हातें ॥
बाष्पभररुद्ध-गळ नळ समजावी हरुनि शोक-मोहातें ॥
हर्ष इला नळ-लाभें बहु, न तसा कुमुदिनीस शशि-लाभें ॥
पुण्यश्लोक-पदें[11] हे[12] किंवा ते[13] धरि मनांत न शिला भें॥१ ॥

१ पर्वताला. २ प्रभुरामचंद्राच्या चरणकमलानें. ३ हे नळ-राजा. ४ या शब्दाचा " दमयंतीच्या " या शब्दाकडे अन्वय. ५ प्रीतीनें. ६ मावतात. ७ वृद्ध. ८ स्वरूपशोभा. ९ प्रेमरूप बुबळें. १० ज्याच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रु वाहताहेत. व ज्याचा कंठ भरून आला आहे, तो. ११ पुण्यश्लोक नलाच्या किंवा श्रीरामचंद्राच्या पदाच्या योगानें. १२ दमयंती. १३ अहल्या.

हळु हळुचि रडत होत्या दमयंतीच्या दयाळु ज्या माता ॥
त्या मोठ्यानें रडल्या होतांचि प्रकट साधु जामाता २॥
भीम रडे, न प्रकटी पूर्वीं जो वेपमान साऽऽधि रडे ॥
केलें होतें चिंता- वाळविनें जरिहि मानसा घिरडें ३०३॥
ऋतुपर्णहि सुख पावे स्वार्थाग्रह लेशमात्र न कुलीनीं ॥
साधु-मतींनीं धरिजे पर-भोगीं द्वेष काम न कुलीनीं ३०४
नळ-दत्ताऽश्व-त्हृदय-वर-विद्येनें तोहिं सुखविला साचा ॥
झाला लाभ नळा-सम ज्यास सुगति-भोग-सुख-विलासचा
चार घटिकाहि दुःसह ज्यां, त्यांसि वियोग चार हायनें हो
हाय न होरपळविला मीन, ह्मणे अरिहि, न विरहायन हो
आधीं लीलेनें श्री- हर भैमी-ताप जिंकिला भूपें ॥
मग तो पुष्करहि, कसें हरवावें वारिराशिला कूपें ॥ ७ ॥
पुण्यश्लोकानें कीं श्रोतॄ-दुरित-तूळ-संपदनळानें ॥
गौरविला अहित-करहि पुष्कर कलि-त्हृदय-कंपद-नळानें
केलें राज्य बहु दिवस पुण्य श्लोकें नळें जसें रामें ॥

१ जांवई. २ कंपायमान. ३ हें एक पक्वान्न आहे. याला छिद्रें फार असतात. ४ पृथ्वीच्या ठिकाणीं अर्थात् सर्वांच्या ठिकाणीं लीन झालेल्यांचे ठायीं. ५ नलानें दिलेली, अश्वत्हृदयरूप श्रेष्ठ विद्या, तिच्या योगानें. ६ ऋतुपर्णही. ७ वर्षें. ८ विरहस्थान. ९ तेज हरण करणारा. १० समुद्राला. ११ श्रोत्यांचीं पापें हीच तूळसंपत् (कापसाचे ढीग) तिला अग्निरूप अशा नळानें. १२ कलीच्या त्हृदयास कंप देणाऱ्या नळानें.

कलि कांपतो थरथरा ज्याच्या कवि-कोटि-कीर्तितें नामें
नळ पुण्य श्लोक, तसा तूंहि; कलि, तसा सुयोधनहि; खोटा
धूर्तें पद-च्युति समा, परि या तापापरीस तो मोटा१०॥
अनुकूळा स्त्री भ्राते ब्राह्मण शतशःसमागमें वसती ॥
धर्मा, तुझी वनींची प्रमदवन-वसति-समा गमे वसती११॥
करुनि खळपराभव तूं निष्कंटक राज्य सुचिर करिसील
घे अक्षत्हृदय, पडल्या योग तसा दुष्टगर्व हरिसील"१२॥
बृहदश्व अक्षत्हृदया देउनि संध्या करावया गेला ॥
केला प्रमुदित पुण्य- श्लोक यशें धर्म चित्रसा ठेला॥३१३॥

अध्याय ५ वा.

सारांश.

अर्जुनाला इंद्राकडे जाऊन बरेच दिवस झाले. तितक्या दिवसांत त्याचा वृत्तांत समजला नाहीं. या मुळें धर्मराज चिंता करीत होता, तों त्याकडे लोमशऋषि आला. तो ह्मणाला, अर्जुन स्वर्गीं सुखरूप आहे. इंद्रानें तुला निरोप सांगितला आहे कीं, अर्जुन कृतार्थ झाला. त्याबद्दल तूं कांहीं काळजी करूं नको. लौकरच अर्जुनास पाठवून देतों. जयप्राप्ति होण्यास लोम ऋषि सांगेल त्याप्र-

१ कोट्यवधिकवींनीं गाइलेल्या नांवानें. २ तुल्य. ३ तुला प्राप्त झालेल्या.

माणें तीर्थयात्रा कर. अर्जुनानें ही असेंच सांगितलें आहे. मग धर्म तीर्थयात्रेस निघाला. तो प्रथम प्रभासादि तीर्थें संपादून गन्धमादनपर्वतावर गेला. तेथून नारायणाश्रमास गेला. तेथें एके दिवशीं द्रौपदीपुढें एक कमल वाऱ्याच्या योगानें येऊन पडलें. तें पाहून द्रौपदीनें भीमास तसलीं कमळें आणून देण्यास सांगितलें. भीम तीं आणण्यास निघाला. कदलीवनांत त्यास मारुति भेटला. तो वृद्ध वानराचें लहान रूप धरून भीमाच्या वाटेंत बसला होता. त्यास एकीकडे होण्यास भीमानें सांगितलें. वानर ह्मणाला, मी जराग्रस्त आहें. मला हालण्यास शक्ति नाहीं. तूं मला एकीकडे उचलून ठेवून जा. मग भीमानें त्यास उचलण्याचा यत्न केला. पण तो त्यास उचलला नाहीं. तेव्हां हा मारुतीच असें समजून भीम त्यास शरण गेला. मग मारुतीनें त्यास आपलें दर्शन देऊन अभयवचन दिलें व कमलवनाचा मार्ग सांगून तो अदृश्य झाला. तें कमलवन कैलासपर्वताजवळ होतें. तेथें भीम गेला. कुबेराचे सेवक त्या वनाचें रक्षण करीत होते. त्यांनीं भीमास प्रतिबन्ध केला. तेव्हां भीमानें त्यांशीं युद्ध करून त्यांस मारून टाकिलें. भीम कमळें आणण्यास गेल्यावर धर्माकडे कांहीं उत्पात झाले. त्यामुळें धर्मास भीमाविषयीं चिंता उत्पन्न होऊन तो सपरिवार तेथें आला. कुबेरवनाचा नाश केल्याबद्दल धर्मानें भीमास दोष दिला. मग तो पुढें जाणार, तों आकाशांत वायु बोलला, धर्मा, पुढें जाण्यास मनुष्यास अधिकार नाहीं. यास्तव तूं मागें जा. तें ऐकून धर्म पुनः नारायणाश्रमीं आला. तेथें जटासुर, ऋषिरूपानें राहत होता.

त्याचा भीमानें वध केला. मग धर्म आर्ष्टिषेण ऋषीच्या आश्रमास आला. तेथें त्यास कुबेर भेटला. तो ह्मणाला, माझा मित्र मणिमान् गर्वानें अगस्तिऋषीवर थुंकला. तेणें करून मणिमान् तत्काल नाश पावला व त्याच्याच शापानें हे रक्षक मेले. यांत भीमाचा कांहीं अपराध नाहीं. तुह्मी येथें स्वस्थ रहा. येथेंच अर्जुन तुह्मांस भेटेल. असें बोलून कुबेर निघून गेला. तसाच इंद्रही धर्मास दर्शन देऊन निघून गेला. कांहीं दिवसांनीं अर्जुन धर्मास येऊन भेटला. अर्जुनानें, अस्त्रप्राप्ति, निवातकवचवध, पौलोमादिकांचा वध इत्यादि आत्मवृत्त धर्मास सांगितलें. तेणें करून धर्म समाधान पावला.

ऋषि-कथित परम-दुष्कर जिष्णुतपःश्रवण करुनियां धर्म
सानुज सदार चिन्ता पावे, पावेचि ना मनीं शर्म ॥ १ ॥
द्वापि तीर्थयात्रा- फळ ज गंगात्मजा पुलस्त्य वद ॥
नें आपणही सांगुनि धर्माला धर्मसंग्रहोत्सव दे ॥ २ ॥
धौम्यहि विचार पुसतां सांगे धर्मास तीर्थयात्रा सा ॥
कवि विस्तर-भय न हरिति जरिहि हरिति भक्त भवं-भयात्रासा
तो येउनि सांगे सित- वाहचरित हरिनियुक्त लोमश तें ॥
प्रत्युत्थान जयाला द्यावें सच्छ्रोतृकर्णलोमशतें ॥ ४ ॥

---

१ व्यासानें सांगीतलेलें. २ सुख. ३ नारद. ४ भीष्माला. ५ संसार भयापासून. ६ तारक ईश्वराला. ७ अर्जुनाचें वृत्त. ८ इंद्र, प्रेरित. ९ रसिक श्रोत्यांच्या शतशः कर्णांनीं व केशांनीं. आनंदातिशयानें शरीरावर केश उभे राहतात, हें प्रसिद्ध आहे.

" धर्मा, दिव्याऽस्त्रज्ञ त्रिदशवराऽर्द्धासनस्थ वासवसा ॥
अर्जुन विलोकिला म्यां स्वस्थ तुह्मी करुनि वन-निवास वसा
शक्रें तुज कथिलें कीं "अर्जुन झाला कृतार्थ, पाठवितों॥
त्वद्धृद्गतराधासुत- भय-शल्योद्धार-यत्न आठवितों ॥६ ॥
विजयार्थ तीर्थयात्रा लोमश-कथिता, अतामसी कर गा ॥
करगा होईल श्री- कृष्णाऽमृत-सिन्धु-नाम-सीकर गा॥७॥
मज पार्थेंहि प्रार्थुनि कथिलें गा पार्थिवोत्तमा धर्मा ॥
करवीन तीर्थयात्रा चाल असें मी सहाय या कर्मा"॥८॥
चित्तांत तीर्थ-यात्रा- काम तया पुरविता प्रभुहि आला ॥
जैसा अंभोद तृषित चातक खग पसरितांचि वरि आला
सेवी पांडव सिद्धा- श्रम-तीर्थांतें तदीय-महिम्यांतें ॥
विस्तर-भयें न लिहिलें रमिकाऽनुमतें मनोरमहि म्यां तें
तीर्थें करीत गेला कीर्ति बहू ऐकुनि प्रभासाची ॥
तेणें भेटविली हो पुण्यर्द्धि नवांबुद-प्रभा साची ॥ ११ ॥
मुनि सर्व तीर्थयात्रा करवुनि ने गन्धमादन-नगातें ॥
यातें मन्मति ह्मणत्ये मानवतिल साधुपाद न, न गा तें ॥

---

१ देवश्रेष्ठ इंद्राच्या अर्ध्यासनावर बसलेला. २ इंद्रासारखा. ३ तुझ्या ह्रदयांतील कर्णभयरूप शल्य उपटून काढण्याचा उपाय, ४ सत्वगुणयुक्त. ५ कृष्णरूप अमृतसमुद्र, त्याचें नाम, हाच सीकर (तुषार.) ६ मेघ. ७ मुखद्वाराला. ८ नवीन मेघाची कांति. पुण्यसमृद्धीला संतोषजनकत्वामुळें नवमेघकांति ह्मटलें आहे.

कठिन पुढिल पथ ह्मणउनि धर्म ह्मणे "सद्गुण-भ्रमर-बकुळा[1]
भीमा, गंगाद्वारीं वस, एका मात्र येउंदे नकुळा ॥ १३ ॥
रक्षुनि पांचाळीला सहदेवाला सहर्षि-धौम्याला[2] ॥
स्वस्थ रहा. नेतों मी त्वदनुमतें करुनि याचि सौम्याला"
भीम ह्मणे "हें गुरुला विनवा, आह्मां तिघांस न वदावें॥
अर्जुनविरह-ग्रीष्मीं[3] न जळावें त्वद्वियोगनवदावें[4] ॥ १५ ॥
चौघांसहि वाहेन त्यजितां दाटूनि कां नर-विमाना[5] ॥
शिरतां पाताळ-बिळीं दीपहि पावेल कां न रवि-माना[6]"॥
कृष्णा हांसोनि ह्मणे "छायेला[7] काय जी महायास ॥
चाला, चालेल, पहा योग्या नोहेचि हे रहायास" ॥१७॥
भेटे साधु कुलिंद-[8] क्षितिनाथ सुबाहु त्या अनन्यास ॥
परमाप्तास प्रभुवर धर्म ह्मणे 'रक्ष हा जन-न्यास[9]' ॥१८ ॥
घेउनि जाय तयाला लोमश पाजूनि पुण्य-पुंज-रसा[10] ॥
सुर-सत्कृत-बीभत्सु- प्रेक्षोत्साहहि[11] पतत्रि-कुंजरसा[12] ॥ १९ ॥

१ सद्गुणरूप भ्रमरांना बकुलपुष्प. २ ऋषीसहित. ३ अर्जुनाचा विरह हाच उष्मा, त्यांत. ४ तुझा वियोग हाच नवा वणवा, तेणेंकरून. ५ नररूप विमानाला. ६ पाताळांत निबिड अंधकार आहे. सूर्यदर्शन नाहीं. ह्मणून तेथील जनास दीप हाच सूर्य भासेल. ७ येथें द्रौपदीनें अपणाला धर्मराजाची सांवली ह्मटलें आहे. ८ कुलिंद देशाचा राजा. ९ मनुष्यरूप ठेव. १० पुण्यसमूह हाच रस. ११ देवांनीं सत्कारिलेल्या अर्जुनास पाहण्याचा उत्साह. १२ पक्षिश्रेष्ठगरुड, या सारखा.

जातां दुर्गममार्गें अश्रुतचि पदार्थ नित्य नव दावी ॥
मांगे कथा अशा मुनि गोष्टि सुधेचीहि ज्यांत न वदावी
वातें वर्षें पावे कृष्णेची गिरि-पथांत तनु कंपा ॥
रंभासी[1] पडतां ती व्याकुळ करि पांडवांसि अनुकंपा २१॥
वीजी[2] वल्कें[3] वायुजें[4] अंकीं शिर धर्म तो दयाघन घे ॥
धौम्य मुखीं जल घाली देवर्षि ह्मणे "शमोस्तु[5] ते[6] अनघे"[7]
तच्चरण अजिन-शयनीं चुरिती, ह्मणती बरी न यम तीतें
साधूंच्या दुःखित-जन-[8] हित-कृत्याऽन्य न वरी नय मतीतें
धर्म ह्मणे "बा भीमा, घे स्कंधीं, योग्य ही न गमनातें॥
निष्ठुरसा गमला हा सत्संश्रययोग्यही[9] नग मनातें ॥२४॥
भीम ह्मणे " मी ईसाहि तुजहि यमांसहि सुखेंचि वाहीन ॥
अथवा होइल आज्ञा तरि आजि घटोत्कचासि वाहीन ॥
धर्माऽनुमतें स्मरतां धाया गुरु-दास्य-पुण्य[10] जनकानें ॥
ऐके घरीं घ, टोत्कच नमनीं, तो मत्स पुण्यजेंन[11] कानें २६
धर्म नकुळ सहदेव द्रुपदसुता धौम्य भीमसेन मुनी ॥
प्रेमाऽस्त्राशी-वर्षी[12] घनसे केले घटोत्कचें नमुनी ॥ २७ ॥
भीम ह्मणे "पुत्र सुखें पावुनि गुरु[13]-दास्य-पुण्य-पर्व तरे ॥

१ केळी सारखी. २ वारा घाली. ३ वल्कलानें. ४ भीम. ५ शांति असो. ६ तुला. ७ पापरहिते. ८ दुःखित जनास हितकारक अशा कृत्यावांचून दुसरें. ९ साधुजनांस राहण्यास योग्य. १० पितृसेवेचें पुण्य. ११ राक्षस-घटोत्कच किती जलद आला हें या पद्यांत दाखविलें आहे. १२ प्रेमाश्रूंचा वर्षाव करणारे. १३ पितृसेवारूप पुण्याचा पर्वकाल.

आह्मांसि गंधमादन- नामा हो सुगम पुण्यपर्वत रे॥ २८॥
हे कृष्णा त्वन्माता चालों न शके पथीं, इला वाहें ॥
तारक तुल्य स्कंधगं गुरुमूर्ती, गंडकीशिला, बा हें''॥२९॥
पुत्र ह्मणे "भिन्न असति पंचायतनांशि काय संपुष्ट ॥
वाहो सर्वा माझा आहे नीरोग काय संपुष्ट ॥ ३० ॥
पांच तुह्मी धौम्यहि गुरु दुर्लभ मज दास्य अन्यदा साचें॥
वाहेन तुह्मां, हे मुनि 'जनु सफळ करूत अन्य-दासाचें ॥
अथवा सा देवीतें विंध्य, तसा मी इलाचि वाहेन ॥
स्वाश्रित-रक्षः कृत-भव- दुद्वहनज-सुकृतभाग लाहेन" ३२
रक्षः स्कंधीं धौम्य- प्रमुख ऋषी प्रथम बसविले, पावे ॥
शिवसा सत्संग न कां ? गरुडसखें गरळरस विलेपावे ? ॥
चक्षुर्विष अहि रक्षी अमृत-घटातें मुखीं न ओतुनि घे ॥
हारि तेजें, हेंहि तसें, शिव-शुक-सेवेशि कां न ओतु निघे॥

---

१ खांद्यावर असलेली. २ शालिग्रामशिला. ३ हें द्रय. ४ पांच देवताविशेषांचा समूह, त्यास. ५ रोगरहित. ६ पुष्ट. ७ दुसऱ्या वेळीं. ८ जन्म. मी तुह्मां पांचास वाहेन, आणि ह्या ऋषींना दुसरा कोणी वाहील, असें घटोत्कचाचें ह्मणणें. ९ त्या महिषासुरमर्थिनी देवीला. १० आपला आश्रित जो राक्षस, त्यानें केलेलें जें आपलें उद्वहन, (स्कंधावर घेणें) त्या पासून उत्पन्न झलेला पुण्यांश. ११ गरुडाचा सखा इंद्र, यानें (आ०प० अ० ४ आ० ६० पहा.) १२ विषरस.१३ आंगास लावावे. इंद्रसख्यानें अमृतप्राप्तीच व्हावयाची,हें तात्पर्य. १४ चक्षुर्विष या नांवाचा सर्प. (आ० प. अ० ४ आ. ४८ पहा.) १५ मांजर.

कपिच्या सीता, हरिच्या की विंध्यमहाद्रिच्याहि आदिमती
देवी घटोत्कचाच्या स्कंधीं तसि होय त्या जना दिसती
शोभति घटोत्कचाश्रित- रक्षःस्कंधीं चढोनि कुरुवर ते ॥
जाणो नभीं घनाच्या साक्षाद् रवि चंद्र शुक्र गुरु वरते ॥
योगारूढ श्रीमुनि लोमश चाले पुढें, जसा अर्क ॥
अर्कद्वय अद्भुत हें हा क्षण खेचरमनीं उठे तर्क ॥ ३७ ॥
दावूनि दुरूनि हरगिरि मंदर, नारायणाश्रमीं उतरी ॥
तेथ सदा सन्निहिता गंगा भव-सिंधु-पारदा सुतरी ॥ ३८॥
अर्काभ सहस्र-च्छद सौगंधिक पद्म मारुतानीत ॥
कृष्णेपुढेंचि पडलें होय जणों तन्मुखाब्जभाभीत ॥ ३९ ॥
"ऐशींच मदर्थ तुम्ही आणा सौगंधिकें" म्हणे पतितें ॥
भीम निघे श्रुतिचेंसें मान्य तिचें सांगणें तया अति तें ४०
एकाकीही शिरतां जो जेंवि महार्णवीं न भी मकर ॥
सिंहादिकांसि भासे यम-दंडाहुनि उणा न भीमकर ॥४१॥
ज्याच्या रामयशासह सुयशासि सदा सहर्ष नाक पितो ॥
कदली-वनांत मार्गी भीमाला दे स्वदर्शना कपि तो ४२॥

१ सिंहाच्या. २ दुर्गादेवी. ३ घटोत्कचाचे सेवक राक्षस, ह्यांच्या स्कंधांवर. ४ या शब्दाचा 'स्कंधीं, या पदाकडे अन्वय. ५ योगसिद्धि ज्यास झाली तो. ६ देवांच्या मनांत. ७ कैलास. ८ समीपवर्तिनी. ९ संसारसमुद्राच्या पलीकडे नेणारी. १० उत्तम नौका. ११ सूर्यसदृश कांतीचें. १२ सहस्र पत्रांचें. १३ अति-सुगंधी. १४ वायूनें आणिलेलें. १५ द्रौपदीच्या मुखकमलाच्या कांतीस भ्यालेलें. १६ अगाध जलांत. १७ मारुति.

रुचिरहि रूप कपित्वें प्रथमचि नयनां न गोड वाटे तें ॥
पांडव सावज्ञ ह्मणे " जाऊंदे ऊठ सोड वाटेतें" ॥ ४३ ॥
वानर ह्मणे "न पथ मी देइन, जावें तुवां न या वाटे ॥
होईल घात जातां यास्तव मजला तुझी दया वाटे ॥४४॥
भीम ह्मणे " हो कांहीं पुसतो तुज कोण हात जोडून ॥
होशील व्यथित वृथा हो प्लवगा दूर मार्ग सोडून ॥ ४५॥
वानर ह्मणे "उठाया .शक्ति नसे मज जरा-व्यथा-वश मी
जाणें तरि लंघुनि जा पथ सोडाया शके न.हा दशमी"॥
भीम ह्मणे " परमात्मा व्यापक सर्वां घटीं, असें जाणें ॥
मग लंघन करुनि तुझें प्लवगा माझें घडे कसें जाणें ४७ ॥
नमतें असें तरि जसा हनुमान् लंघूनि जाय जलधीतें ॥
जातों या गिरिसहि मी लंघुनि वहु लाजवूनि खलधीतें"४८
प्लवग ह्मणे "गा साधो, हनुमान् तो कोण सांग, जलधीतें॥
लंघुनि गेला कां गा? होय कशी काय लाज खलधीतें"४९
भीम ह्मणे "तो हनुमान् मद्बंधु, तुला न ज्या,न कीशां तें
तेज, श्रुत तुजही, ज्या जग गातें जेंवि जानकीशातें॥५०॥
राम-वधू शोधाया तो अब्धि उडोनि जाय शतं-गावें ॥
जाळी लंका, न तिच्या यशापुढें सुर-पुरी-यश तगावें॥५१॥
तो एक वीर मारुति मनुजांत सुराऽसुरांत, बळकट कीं ॥
मी भीम, मज पहातां क्षणहि खळांच्या उरे न बळ कटकीं॥
कथिलें हें कळलें कीं रोंधूं ये काय सिंधु-वाट सरें ॥

---

१ धिक्कारपूर्वक. २ मर्कटा. ३ ह्मातारा. ४ तुलना. ५ वानराला. ६ श्रीरामचंद्राला. ७ शंभर योजनें. ८ अमरावतीचें यश. ९ सैन्यांत. १० बंद करण्यास. ११ सरोवरानें. १२ जाणतों.

हो दूर, मर्दिजेतो पथ-कंटक सुज्ञसदयवाटसरें ॥ ५३ ॥
चित्तीं हांसोनि ह्मणे "भीमा भय दाखवूं नको पावें ॥
मत्पुच्छ दूर सारुनि जा, साधो, दुर्बळीं न कोपावें ॥ ५४ ॥
दूर ह्मणारूं पाहे वामकरें पुच्छ धरुनि सावज्ञ ॥
गरिम-गुणें सुर-गिरि-गुरु होय भवांश-भव भीम-भाव-ज्ञ ॥
भीमबळें, विघ्नें, रघु- पतिपादांऽब्जस्थ चित्तसें, पुच्छ ॥
तिळहि न ढळे, गुरुपुढें भावबळ श्रेष्ठ, बाहु-बळ तुच्छ ५६
दोन्हीहि भागले भुज वर्षें घनसाच भीम धामातें ॥
चित्तांत ह्मणे " आली कोठुन न्हतीच भी मधा-मातें"५७
जाय शरण होउनियां तो गत-मद-गद अदभ्रदयकपिला
ज्याची लीला प्रणतांऽ खिल-वांछित-सिद्धिदा महाकपिला
जाणावया स्वरूप प्रार्थी मोक्षेच्छु-जन वृषाकपितें ॥
भीम तसा त्या हरिसा स्वयशः श्रवणेच्छु-जनतृषा कीपिंत ॥
भीमासि असें सांगे कीं " मारुति आंजनेय वीरा, भी ॥
आहें राम-गुण-रसीं, पूर्वीं होतों निबद्धधी रामीं ॥ ६० ॥

१ मार्गांतील कांटा. २ पाहिजे तितकें जड होणें, ह्या गुणानें. ३ मेरुपर्वताहून जड. ४ रुद्रांशापासून झालेला मारुति. ५ भीमाचा अभिप्राय जाणणारा. ६ श्रीरामपदीं स्थिर झालेलें. ७ भक्तिबळ. ८ यापूर्वी. ९ गेला आहे गर्वरूप रोग ज्याचा, तो. १० परम दयालु अशा मारुतीला. ११ शरणागतांला सर्व इष्टसिद्धि देणारी. १२ कामधेनु. १३ शंकराला. १४ आपलें यश ऐकण्यास इच्छिणाऱ्या जनाची तृषा. १५ अंजनेचा पुत्र. १६ अत्यंत दृढ बांधिली आहे बुद्धि ज्यानें, तो.

"यावत् स्वकथा तावत् जीव'असा पावला सुवरं दास ॥
हा रामायण सेवुनि आहे तृप्त स्मरोनि वरदास"॥ ६१ ॥
भीम ह्मणे "ज्या रूपें शत-योजन सिंधु लंघिला,गा तें ॥
दावावें आजि मला, ज्याला अद्यापि विश्व हें गातें"॥ ६२
मारुति ह्मणे "असोंदे, अत्युग्र न पाहवेल भीमा तें" ॥
भीम ह्मणे " पाहोंद्या स्पर्शेल,दया करा,न भी मातें"६३
वाढों लागे सहसा कदळी-खंडीं नभीं महाकाय ॥
त्यातें पाहुनि पात्रे काळहि भय, मग न भीम हा काय?६४
लोकांत राम-महिमा, कीं प्रेमा आपला जसा रामीं, ॥
वाढे तसाचि, योजूं दृष्टांता कां परा असारा मी? ॥ ६५ ॥
पावे जेंवि पहातां क्षय-रुद्रा रत्नसानु,कंपातें ॥
अटोपाया न पुन्हा तें लागे यत्न सानुकंपातें ॥ ६६ ॥
भीम ह्मणे"दादाजी, केली दुर्योधनें दया, वाटे ॥
हे पाय पाहतों मी कैसे?जरि लागतों न या वाटे" ॥६७॥
देवं ह्मणे "रे वत्सा, हूं, ह्मण, जैसें वधूनि अहि, तातें ॥
गरुडें पृथुकाशि, अभय द्यावें तुज म्यां, मथूनि अहितातें"
भीम ह्मणे" गज-गंड- श्रीचा हरि-नखर-तेज नवरा कीं ॥
आर्या, वहु तेजस्वी जे होती न खर ते जन वराकीं ॥६०

१ जों पर्यंत पृथ्वीवर रामकथा राहील तोंपर्यंत जीवंत रहा. २ उत्तम वर. ३ वर दात्या रामाला. ४ विशाल शरीराचा. ५ दुसऱ्या. ६ खोटया. ७ मलयकालच्या शंकराला. ८ रत्नें आहेत शिखराचे ठायीं ज्याच्या तो मेरु. ९ तें शरीर. १० सदय मारुतीला. ११ मारुती. १२ या पदाचा 'गरुडें याशीं अन्वय. १३ मुलाला. १४ शत्रूला. १५ कठोर. १६ क्षुद्र प्राण्यांवर.

तूळीं तेजस्वि-कराऽनुगृहीत द्युमणिकांतसा आर्या ॥
हा त्या तुच्छीं मिरवू तेज, प्रभु तूं न योग्य या कार्या"७०
आलिंगुनि ह्मणे " बा, हो दुःसह तूं नराऽमरा जा गा ॥
शब्दें साह्य करिन मी परि चित्तांतून रामराजा गा" ७१
सांगुनि सौगंधिक-वन-पुष्करिणीच्या सुनीतिच्याहि पथा
आटोपी मूर्तिमाति मारुति, हा कविहि तद्विशाल-कथा७२
सौगंधिक-पुष्करिणी कैलासाच्या समीप पाहूनी ॥
हर्षे पांडव, तीही, नेला गुण दाखवूनि ग्राहूनी ॥ ७३ ॥
तद्रक्षक धनदाऽनुग राक्षस धर्माऽनुजासि पाहूनी ॥
"तूं कोण"असें पुसती तत्कृत-धर्षण मनीं न साहूनी॥७४
" सौगंधिकार्थ आलों धर्म-नृपति-बंधु भीम मी आहें ॥
व्हा दूर, पळा, तोंडें झांका, करितां कशास रे आ हें"
राक्षस ह्मणति " पहातां काय ?अरे या खळा न राखावें
क्षणभरहि मेहदतिक्रम करित्या सुविशृंखळा नरा खावें"॥
"आधीं क्रोध-वशांला युद्धीं उत्साह, परम भी मग, दे ॥
ऐसें करीं ह्मणे श्री-काळीहि मनांत,'साधु भीम गदे, ॥
आधीं हरिसा क्रीडा अरि- हरिण-चमूंत भीमसेन करी ॥
मग त्या नलिनींत रमे एकहि जैसा सभीमसेन करी॥७८॥

१ कापसावर. २ सूर्यकिरणांनीं ज्यावर अनुग्रह केला तो. ३ सूर्यकांतमणीसारखा. ४ हा भीम. ५ मनुष्यांस व देवांस. ६ कमलवन उत्पन्न होण्याचें स्थल. ७ कुबेरसेवक. ८ त्यानें केलेला उपमर्द. ९ थोरांची अमर्यादा. १० अमर्याद मनुष्याला. ११ क्रोधांध राक्षसांना. १२ भयंकर सेनेसहित.

जरि पावले बहु करुनि भीमाशीं आंहवा[1] निधन[2] दास ॥
हत-शेष-मुखें[3] कळतां न गमे प्रभु-भाव-हानि[4] धनदास ॥७८॥
इकडे धर्म ह्मणे "हे कथिती उत्पात भावि[5] मी मातें ॥
नकुळा सहदेवा व्हा सिद्ध, करा सावधान भीमातें ॥८०॥
मज तद्दर्शन तैसें वृद्धां पितरांसि जेंवि तोकवच[6] ॥
वद देवि[7] दर्षित कोठें ? केला काय स्वकरग[8] तो कवच"॥
कृष्णा सांगे "उडवुनि सैगंधिक-पद्म आणिलें वातें ॥
व्हावीं असीं असें मी वदल्यें दावूनि यांशि देवा तें, ८२
त्या वरि न देखिले ते, दाखविलें म्यां कशास अगई! तें॥
अतिकाठिना हे वाटे हीरांचाही[9] नमील[10] अगं[11] ईतें[12]" ॥८३
धर्म ह्मणे "रक्षील त्वद्व्रत, झालीस घाबरी कां गे ॥
हें वृत्त लोमशाला, तैसेंचि घटोत्कचाशि, तो सांगे॥८४॥
हे मुक्तिची विशाला[13] न रुचे आह्मांशि साविना[14] शाला[15] ॥
याच्या नाशा भीतों, भ्यालों न तशाहि त्याविनाशाला[16]
भीम-ह्रदाभवि अह्मां यादां[17] घायासि तृप्ति परमा न्या ॥
मान्या उपकृति[18] न परा, सिद्धि बुधा, जेंवि हरिस[19] न रमान्या[20]

१ युद्धाला. २ मृत्यु. ३ मरून राहिलेल्या सेवकांच्या मुखानें. ४ प्रभुत्वाचा नाश. ५ पुढें येणारें. ६ बालभाषण. ७ हे द्रौपदी. ८ आपल्या हस्तगत असलेला. ९ हिऱ्यांचा. १० नमस्कार करील. ११ पर्वत. १२ ह्या द्रौपदीला. १३ मोठी. १४ भीमा वांचून. १५ गृह. १६ द्यूतांतील सर्वस्वनाशाला. १७ जलचरांना. १८ उपकार. १९ श्रीविष्णूला. २० लक्ष्मी-वांचून इतर.

नेला बंधु जवळि नृप, जाणो होता नसेचि तो नेला ॥
मुनिसिद्धिला न दुष्कर किमपि न त्या यातुधान-सेनेला[1] ॥
धर्म ह्मणे "भीमा हें ईश्वर-सख-सैन्य-हनन[2] अनुचित रे ॥
न तरेल महल्लंघनें- कर्ता[3] तो एक वायुजनुचि[4] तरे ॥८८ ॥
श्री-रामायण-कृतिसी ती दिव्या अमृत-रसवती नलिनी ॥
बहु दिवस सेविली हो त्या धर्म-प्रमुख-सर्वसाध्वऽलिनीं[5] ॥
धर्म ह्मणे "भीमा ज्यां राज्यश्री स्पष्ट लेखिली असती[6] ॥
निवती बहु दृष्टि सख्या अलका[7] जरि काय देखिली असती"
तों गगनीं वात वदे " धर्मा, येथूनि वर्त्म[8] जें पर[9] तें ॥
न नरोचित, मर्यादा न विलंघीं, चित्त आवरीं, परतें[10]९१
जा आर्ष्टिषेण-मुनिच्या स्थानीं तूं गंधमादनीं आधीं ॥
तेथूनि धनद-फाल्गुन- दर्शन-सुख-कार्य-सिद्धिला[11] साधीं"९२
परतोनि धर्म आला त्या श्रीनारायणाश्रमीं[12] राहे ॥
तेथेंहि विघ्न बाधे सादर गावें असेंचि तें आहे ॥ ९३ ॥
आश्रय करूनि होता दुष्ट जटासुर धरूनि ऋषितेतें[13] ॥
जाणे न धर्मराजा, न घटोत्कचही न अन्यऋषि ते तें९४ ॥
भीमघटोत्कच नसतां कृष्णा-सहदेव-नकुळ-धर्मांतें[14] ॥

१ राक्षसांच्या सैन्याला. २ शंकराचा मित्र कुबेर, त्याच्या सैन्याचा नाश. ३ थोरांची अमर्यादा करणारा. ४ वायूपासून जन्म ज्याचें तो, मारुति. ५ धर्मादि सर्व साधुरूप भ्रमरांनीं. ६ व्यभिचारिणी. ७ कुबेरनगरी. ८ मार्ग. ९ अन्य. १० मागें फीर. ११ कुबेर व अर्जुन यांचें दर्शनसुख, हीच कार्यसिद्धि, तिला. १२ बदरिकाश्रमांत. १३ ऋषिपणाला. १४ द्रौपदी-इत्यादिकांना.

पळवी करी दशमुखा- द्यखिल-कपटि-मर्त्यऽशक्य-कर्मातें
त्यासि ह्मणे धर्म " पळ, प्रेक्षक मार्गी न भीम हो तूतें ॥
तो वांचेल कसा रे जो खळ-मूषक न भी महोतूतें "९६ ॥
भीमाच्या, मन ठेवी धर्म, जसें त्रिष्णुच्या, इभ स्मरणीं॥
प्राणव्यसनीं पावे दे.अभय खळा करूनि भस्म रणीं ९७
वायूक्तपथें गेला त्याचि मुनिवराश्रमासि मग धर्म ॥
दे आर्ष्टिषेण आश्रय तेथें निःसीम पावला शर्म ॥ ९८ ॥
तेथेंहि भीम कृष्णा- वचनें त्या गिरिशिरीं बळें चढला ॥
मथिलें धनदबळ रणीं कळतां कोपें कुबेर बहु कढला ९९
जाय पुन्हा त्र्यंबर्क-सख- भट-मथनें करूनि आर्वे रायाचा
योजी सामोपाय द्रुत जाउनि त्यासि आवरायाचा१००॥
इतक्यांत श्रीदहि ये फार निवे देखतांचि चवघांस ॥
दृष्टिसि संतचि देती अमृताचे न रसनेसि चव घांस ॥१॥
नमिला पाण्डुसुतांनीं झाला श्रीद प्रसन्न सुजनकसा ॥
मदय-प्रभु-प्रसादा पात्र न होईल मर्त्य सुजन कसा ॥ २॥
धर्मासि ह्मणे " साधो, संकोच धरूं नको मनीं कांहीं ॥
फळ भोगिलें महा-मुनि- शापाचें आमुच्या अनीकांहीं॥३॥

---

१ रावणादि सर्व कपट्यांच्या बुद्धीला अशक्य अशा कर्माला. २ दुष्ट उंदीर. ३ मोठ्या बोकोबाला. ४ गजेंद्र. ५ वायूनें सांगीतलेल्या मार्गानें. ६ आर्ष्टिषेणाच्या आश्रमाला. ७ सुख. ८ शंकराचा मित्र कुबेर, याचे वीरांच्या नाशानें. ९ धैर्य. १० लौकर. ११ कुबेर. १२ जिभेला. १३ सज्जन पित्या सारखा. १४सैन्यांनीं.

भीमा, अगस्त्यमुनिवरिं मत्सरखमणिमान् महामदें शुकला
मुकला स्वजीवना तो संसर्गी परहि जन, जरि न चुकला
आला स्व-पितृ-गृहाला, स्वस्थ रहा, जन्म धन्य लेखाल
येथेंचि अर्जुनाला, तज्जनका जिष्णुलाहि, देखाल॥ ५ ॥
धर्मा, भजेल पुनरपि तुजचि त्वदय-वल्लभा विशंक रसा"
ऐसें वदोनि गेला जो जाणे भूत भावि शंकरसा॥१०६॥
स्व-सदार-बंधुलोचन- चिर-तृषित-चकोर-पारणा व्हाया॥
प्रकटे नरचंद्र ह्मणति मुनि अरि-धैर्याब्जवारणाह्वा या॥ ७ ॥
त्या तद्दर्शन-लाभें सुख तें अधना न रत्न-निधि-लाभें ॥
सद्दर्शनलाभाला न खळाचें, फार रत्ननिधिला भें ॥ ८॥
शक्राहि दर्शन देउनि धर्म-नृपाला ह्मणे"अगा साधो"॥
स्थैर्यें श्री कीर्ति तुज,न तसि सुर-मणि-संश्रया अगा साधो
स्वरतासि तामसी धृति, दे,तसिच निकाम राजसी,ताप॥
जो सात्विकीय विजयी तो साक्षाद् रामराज सीताप१०
आलापा शिकवितसे तोष, इतर साधुच्या विलापा हें ॥
जाणुनि दिव्यास्त्र-कर त्वद्दासा अर्जुना दिला पाहें"११

१ इंद्राला. २ पृथ्वी. ३ आपले स्त्रीसहित बंधूंचे नेत्ररूप तृषित चकोर, त्यांस भोजन. ४ अर्जुनरूप चंद्र. ५ शत्रूचे धैर्यरूप कमलाचा गज, हें नांव ज्याचें, अशा अर्जुना. ६ देव आणि रत्नें यांना आश्रय ज्याचा, त्या. ७ मेरुपर्वताला. ८ आत्मकार्यतत्पर मनुष्याला. ९ तामसी धृति ह्म० अज्ञानमूलक धैर्य. १० अत्यंत. ११ राजसी धृति ह्म० विषयप्रीतिमूलक धैर्य. राजस व तामस धैर्यापासून दुःख होतें. १२ तोषाहून इतर, दुःख. १३ दिव्यास्त्ररूप हस्त.

करुनि समाधान असें हरि जाय, तयावरि स्व भावांतें ॥
धर्म पुसे वृत्त, कथी तो सकळहि त्या शुचि-स्वभावांतें ॥
सांगे स्वतप, किरात- प्रभुदर्शन, खळ-वराहवध-युद्ध ॥
भगवंत्प्रसाद, सद्वर, पाशुपताऽस्त्रादि-लाभ, जो शुद्ध॥१३॥
लोकप-दत्ताऽस्त्र-कथा सांगुनि त्यांचीं विशुद्धतुरग मनें ॥
गीतें हरिण-कुळेंशीं, मोही, कथितें महेंद्र-पुर-गमनें॥१४॥
स्वमुखें अर्जुन कथितां हरि-दत्ताऽर्धासनादि बहुमान ॥
खालीं घाली केवळ न परांची, आपुलीहि बहु मान १५॥
वर-दर्पित कोटित्रय सुर-रिपु वधिले निवातकवच रणीं ॥
पार्थ ह्मणे "या विजयीं न मन परम-मुदित, आजि तव चरणीं
पौलोमकाल केय स्वरहित कामगं-हिरण्य-पुर-वासी ॥
वधिले पाशुपताऽस्त्रें भ्यालों तद्दार-शोक-कुरवासी ॥१७॥
भ्यां या विजयें न मनीं, त्वदहित-विजयेंचि फार हरिखावें
स्वागस्करगजमौक्तिक कीं मलसाचें ह्मणेल हरि खावें१८
त्वद्विरहें शक्रार्धा- संनगाहि नव्हताचि हा बरा नाकीं ॥
बाटे क्षणक्षण असें कीं चिंतुनि ताप घाबराना कीं॥१९॥

१ मूकदैत्य-वराहरूपी-त्याचा वध. २ शंकराची कृपा. ३ दिक्पालांनीं दिलेल्या अस्त्रांची कथा. ४ शुभ्रवर्ण अश्व ज्याचे तो अर्जुन. ५ सांगितलेलें. ६ अमरावतीप्रत गमनानें. ७ इंद्रानें. दिलेले अर्धासन इ. ८ स्वर्गाचे शत्रु. ९ इच्छे प्रमाणें गमन करणारे. १० त्यांच्या स्त्रियांच्या कुत्सित शब्दाला. ११ आपला अपराध करणाऱ्या गजाचें मौक्तिक. १२ इंद्राच्या अर्धासनावर बसणारही. १३ घाबरत नाहीं ना.

ह्मणवित होते स्वर्गी- ही पांचहि हाय!वत्सर मला हो ॥
सुरभीचा तत्स्तन्ये- तरसुरसीं काय वत्स रमला हो"॥२०
धर्म ह्मणे "बा वत्सा, झालों कृतकृत्य साधिली महि म्यां
मी श्रीचतुर्भुजाच्या विजयिंचतुर्बंधु पावलों महिम्या२१॥
गुरुदत्ताही सिद्धि- द्वारीं त्या प्रभुविना किलीं लाजे ॥
ऐसें ते साधु ह्मणति जाणति वरदा पिनाकि-लीला जे ॥
या नेत्रांनीं कीं ती श्रीमूर्ति विलोकिली अहोभाग्यम् ॥
स्पष्टः सतबत् नियुद्धे ब्रुवते श्रुतयो महन्महोभाग्यम्२३॥
काळाधीन शतक्रतु, शिव-सेवक सत्य,' पांडवा, सवते ॥
किति शक्राऽर्धासन तें, सतत अमितसत्यपांडवासवें ते॥
जे लाख रुंद माया- मय वेदसुरांऽरि लाख वावें गा ॥
तमाशकास्त्र-कौतुक मजला त्वां आजि दाखवावें गा" ॥
अर्जुन करी उपक्रमें तों पावे रत्नसानु कंपातें ॥
वारिति सुरवर त्यातें त्रस्ताऽखिल-सत्व-साऽनुकंपातें ॥
तेथुनि धर्म फिरे कीं बंधुकथित हित अमान्य न करावें॥
वनवासीं दश गेलीं, तें त्या बारांत वर्ष अकरावें ॥ २७ ॥

---

१ तिच्या दुग्धावांचून इतर मधुर रसांत. २ पृथ्वी. ३ श्रीविष्णूच्या. ४ प्रतापी चार बन्धु ज्याचे तो. ५ गुरुदत्ताही किली त्या प्रभुविना सिद्धिद्वारीं लाजे. ह्म० गुरुनें मोक्षप्राप्तीची युक्ति सांगितली, तरी हृदयांत प्रभुमूर्ति असल्यावांचून सिद्धि होत नाहीं. ६ श्रीशिवमूर्ति. ७ अहा हा! केवढें सुदैव हें!! ८ यं श्रुतयो ब्रुवते, स महन्महोभाग्, नियुद्धे स्पष्टः जात बतः-ज्याला वेद वर्णितात, तो ब्रह्मानंदानुभव घेणारा, बाहुयुद्धांत प्रकट झाला; अहा हा! ९ नश्वर. १० शाश्वत. ११ अनंत ब्रह्मांडांचे इंद्र. १२ वेद व देव यांचे शत्रु. १३ आरंभ.

अध्याय ६ वा.

सारांश.

पाण्डव गन्धमादन पर्वतावरून परत येऊन हिमालयांतील यामुन पर्वतावर राहिले. तेथें भीम वनांत शिकारीस गेला असतां, त्यास एका मोठ्या अजगरानें धरिलें. त्यास भीमानें "तूं कोण" असें विचारिलें असतां, त्यानें सांगितलें कीं, मी नहुष आहें. मी अगस्तिशापानें अजगर झालों. "तुझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें देणारा तुला भेटेल तेव्हां तूं या शापापासून मुक्त होशील" असा अगस्तीनें मला उच्छाप दिला आहे.

भीमास वनांतून येण्यास वेळ लागला. व कांहीं उत्पातही झाले, ह्मणून धर्मास फार चिंता उत्पन्न होऊन तो भीमाचा शोध करीत तेथें आला. अजगरानें विचारिलेल्या प्रश्नांचीं उत्तरें धर्मानें दिल्यावर नहुष शापमुक्त झाला व तो स्वर्गास निघून गेला. धर्मही भीमासह आपल्या आश्रमास परत आला.

मग धर्मराज सपरिवार काम्यकवनांत आला. तेथें श्रीकृष्ण सत्यभामेसह त्यास भेटावयास आला. कुशलप्रश्न झाल्यावर श्रीकृष्ण धर्मास ह्मणाला. तुह्मीं उत्तम प्रकारें तीर्थयात्रा केल्या. अर्जुनही शस्त्रास्त्रविद्येंत प्रवीण झाला. आतां तुमच्या सारखे पुण्यवान व पराक्रमी कोण आहेत? तुमचे शत्रु नष्ट झाले असें

तुह्मी समजा. मग श्रीकृष्ण द्रौपदीस भेटला. तिला कुशल पुसलें. व तुझे प्रतिविंध्यादिपुत्र खुशाल आहेत. ते प्रद्युम्नाजवळ शस्त्रास्त्रविद्या शिकत आहेत असें सांगितलें.

त्याच समयीं तेथें मार्कण्डेय व नारद हे दोघे आले. मार्कण्डेयानें ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचें माहात्म्य तसेंच पतिव्रतामाहात्म्य व दुसऱ्या कांहीं कथा सांगितल्या. तेणें करून सर्वांस फार सन्तोष झाला

मग सत्यभामा द्रौपदीस भेटली. ती ह्मणाली, मला एका पतीला वश करितां येत नाहीं. आणि तुला हे पांच पति कसे वश करितां आले हें सांग. द्रौपदी हांसून ह्मणाली. पति हा परमेश्वर समजून त्यास कधींही राग येणार नाहीं• अशा रीतीनें वाग व मदमत्सरादि विकारांस वश न होतां अनन्यभावें पतिसेवा कर. ह्मणजे पति तुला वश होईल.

मग श्रीकृष्ण पांडवांचा व द्रौपदीचा निरोप घेऊन द्वारकेसनिघून गेला.

गेल्या पथेंचि होउनि रक्षः स्कंधाऽधिरूढ ते आले ॥
हिमगिरि-वरप्रदेशीं वसतां यामुन-नगीं सुखी झाले ॥१॥
तेथें भीमासि धरी बळवान् नग-कुहर-गत महाऽजगर ॥
भय-विकळ तद्वपु गमे दववहनें जेंवि वेष्टिलें नगर ॥ २ ॥
भीम तयासि पुसे "तूं कोण बळी करिशि काय हा कवळ
मद्गति हे. अन्याचें येथें मारील काय हाक बळ ॥ ३ ॥
सर्प ह्मणे "भीमा म्यां बहुधा स्वयशें सलज्ज शिंबि केला॥
परि वाहविता झालों विप्रांकरवीं बळें स्वशिबिकेला॥ ४॥

१ पर्वताच्या गुहेंतील. २ मोठा अजगर. ३ भयानें व्याकुळ ४ त्या भीमाचें शरीर. ५ अरण्यांतील अग्नीनें. ६ ग्रास. ७ ३। सूर्यवंशीय राजा. ८ नेवविणारा. ९ आपल्या पालखीला

गमलें मज उद्धतपण सुखद, जरि विषापरीस अहिमंहि तें॥
आलों अगस्त्यमुनिच्या शापें होऊनि उग्र अहि मंहितें॥
भीमा, त्वत्पूर्वज मी झालों होतों महेंद्र,परि मोटे॥
मारक, न पर, अनुभवें जाणे हा नहुष, बहु षडरि खोटे॥
ज्यां पोसावा खाउनि सुगुण सुरसमान लेंकरूं काय॥
बापा, कर्म असें हें दैवाला मानलें करूं काय? ॥ ७ ॥
"त्वत्प्रश्नाचें उत्तर देता जो तो करील तुज मुक्त" ॥
हें त्या श्रीमन्मुनिचें ज्यां जतन मनांत ठेविलें उक्त ॥८॥
भीम ह्मणे" बा सर्पा, लेशहि नाहींच मृत्यु-भी मातें ॥
बंधु मरतील बहुधा झाला ऐकोनि मृत्यु भीमातें ॥ ९ ॥
शोकें मरेल माता मरतां न करूनि भीम भीम-रणं ॥
दे वीरसूसि अपयश पुत्राचें तसि न भीमभी मरण" १०
पाहुनि उत्पात पुसे आधीं भीमासि, धर्म तो ज्याला ॥
याचीच त्यासि चिंता जेंवि धनाचीच फार लोभ्याला ११
कृष्णा ह्मणे" किती मी? बहु रमवितसे तया अरण्यांनी ॥
ज्यां सांभाळावें किति? ज्या भाळावें तुह्मी शरण्यांनी" १२॥
" वत्सा धनंजया, त्वां पांचाळी आत्मकीर्ति लक्षावी ॥
दक्षां वीरवरा, हे माझ्या आज्ञेपरीस रक्षावी" ॥ १३ ॥
धर्म कृपींस ह्मणे " श्रित- रक्षण आंगें कराल, करवाल, ॥

---

१ उष्ण. २ या पदाचा 'शापें' याकडे अन्वय. ३ कामादि सहा शत्रु. ४ देह. या पदाचा पोसावा, याकडे अन्वय. ५ तुमुलयुद्ध. ६ वीरमातेला. ७ भयंकरभीति ८ महारण्य. ९ वश व्हावें. १० हे समर्था.

तुमचा आशीर्वाद प्रत्यूहांऽतक कराल करवाल ॥ १४
यम हे माझे डोळे जपतों यां तेंवि या न डोळ्यांतें, ॥
त्यजुनि विमानें ज्ञाता वरुनि करिल केंवि यान डोळ्यांतें।
या डोळ्यांचें रक्षण तुमच्या व्रत होय पादपात्यांचें ॥
जें श्रित असेंचि करणें इष्ट सकळ देवपादपा त्यांचें" ॥१६।
जाउनि सधौम्य धर्मे द्रुत अहि-कुहरी-समीप मार्गानें ।
भीम निरखिला जैसा नंदें धरिला स्वसूनु नागानें ॥१७।
धर्म ह्मणे "रे वत्सा, केला कुरुवंश-घात सापानें ॥
त्वद्व्यसनदर्शनें बहु ताप, न विषवह्निच्या तसा पानें १८।
विपरीतचि हें, गिळिला नागानें गरुड कीं, अगा धासा,
या शोषाया केला हा, जैसा घटजकर अगाधा सा" १९
भीम ह्मणे "आर्या, हा ह्मणतो 'मी नहुष' बळनवल याचें
दुर्मोच्यकाळपाशा- सम; याच्या होय बळ न वळयाचें २०
धर्म ह्मणे "मत्पूर्वज नहुप तुह्मी काय, जी, वदा नातें ॥
घ्या मजपासुनि दुसरें भोजन, द्या यासि जीव-दानातें २१
सर्प ह्मणे "उगळावा स्वनियतिनें भरविला न सुग्रास; ॥

---

१ विघ्ननाशक. २ भयंकर. ३खड्ग. ४ वाहन. ५ डोळी'या नांवाचें वाहन. ६ पाद हींच, पातीं ह्म. नेत्रपटलें, त्यांचें ७ कल्पवृक्षा. ८ सर्पाच्या बिळाजवळ. ९ या पदाचा "जाउनि" याकडे अन्वय. १० कृष्णपित्यानें. ११ आपला पुत्र. १२कालियसर्पानें. १३ अगस्त्यऋषीचा हात. १४खोल अशा. १५ त्या समुद्राला. १६ शक्तीचा चमत्कार. १७ वेंटाळ्याचें. १८ आपल्या दैवानें.

खाइन उद्यां तुजहि, जा, बहु विनवावें तुवां न उग्रास २२
मत्प्रश्नाचें उत्तर देशिल तरि मात्र यासि सोडीन ॥
मी शापमुक्त होउनि तुज निज-कुलजासि हात जोडीन"॥२३
राजा ह्मणे" पुसा मी जोडितसें हात हे तुह्मा,'तारा ॥
कोणाहि कुळांत नसो निज-बाळक-घात-हेतु ह्मातारा"२४
सर्प ह्मणे" ब्राह्मण तो ' कोण? कसा? वेद्य काय? वद राया
मिळतां साधूक्ताऽमृत- फळ मी सेवूं कशास बंदराया"२५
धर्म ह्मणे "कथितों मी, स्ववचाला जरिहि तूंहि जपशील
तोचि ब्राह्मण, जेथें क्षांति दया दान सत्य तप शील;२६
वेद्य तरि परब्रह्मचि, न स्पर्शे जेथ मृति-जनन-शोची ॥
ज्यांतें पावोनि पुन्हा संवर्तशतींहि कृतिजन न शोची"२७
एवंविध अन्योन्य प्रश्नोत्तर होय अमृत-वर्ष तसें ॥
सु-श्रोतृ-वक्तृ-संगम- सम घन न ह्मणेल अमृत वर्षतसें ॥
सद्वापणचि पात्रे शापापासून नहुष सुटकेला ॥
साधुचि अमृतकर सदा यासचि कविनीं स्वपाणि-पुट केला
टेवी यशोर्थ कंठीं, उरवी लोकीं न, जेंवि अज गरतां ॥
सत्संगजय ग्रंथीं दावी, नहुषीं न तेंवि अजगरता ॥ ३० ॥
नहुष जसा स्वर्गाला गेला पावोनियां स्वभावाला ॥

१ आपल्या बाळकाच्या नाशास कारण. २ जाणण्यास योग्य. ३ साधूचें भाषण हेंच अमृताचेंफळ. ४वोगाला. ५आपल्या वचनाला. ६ मरण व जनन हीच ज्वाला. ७ ज्या ब्रह्माला- ८ शतशः प्रलयांमध्यें देखील. ९ ज्ञाना. १० उत्तम श्रोता व वक्ता ह्यांच्या संगतीसारखा. ११ हस्तांजलि. १२ शंकर. १३ विषत्वाला. १४ सत्संगतीचें माहात्म्य वर्णिलें तसें नहुषाच्या अजगरपणाचें महत्त्व वर्णिलें नाहीं. हा भाव. १५ आपल्यापूर्व रूपाला.

धर्महि निजाश्रमाला पावोनि तसाचि त्या स्व भावाला
ऋषि ह्मणती "बा भीमा, ऐसें साहस नको करूं, दे हें॥
तुजवीण आमुचीं हीं निर्जीवेंशींच भासती देहें ॥ ३२ ॥
तेथूनि काम्यकीं जों आला तों समुनिजन अजांतारी ॥
तों प्रभु भेटाया ये पडतां मोहांत जो अजा तारी ॥ ३३॥
पांडव ह्मणेन चातक, परि घन हरि, वीज सत्यभामा ती
न ह्मणेन, त्यांपुढें, घन- शंपांची होय सत्य भा माती ॥
अंकें जैशीं शून्यें सद्यः कार्यक्षमें, न तीं अन्यें, ॥
केलीं पांडवें-देहें त्या आद्यें सगुण-विग्रहें धन्यें ॥ ३५ ॥
ब्रह्मादि साधु योगी ज्याच्या पद-भक्तिच्या पथीं शिरतो॥
धर्माच्या, भीमाच्या, ठेवी पायांवरी स्वयें शिर तो ३६॥
आलिंगिला प्रभूच्या भुज-भुजगांनीं किरीटि-पाटीर ॥
बहु कांपविता झाला जाणों त्याचा वियोग हा टीरें ३७॥
ऐसे धन्य पृथेचे मात्र न, सुत वं दितेहि माद्रीचे, ॥
गंगाधर-प्रिय-सखहि झाले, केवळ न ते हिमाद्रीचे ॥३८॥
गंगाह्रदें करावे मरणोत्तर सुर-समान-वपु न्हाते ॥
जे हरि-नति-रस मुदित न ह्मणति सुधा सुरस मानव पुन्हा ते

१ धर्म. २ ब्रह्मदेवाला. बृहद्दशम अ० १३--१४ पहा. ३ मेघ व वीज यांची. ४ कान्ति. ५ अंकानें. ६ तत्काल कार्याविषयीं समर्थ. अंकावांचून नुसत्या शून्यास कांहीं किंमत नाहीं. असा भावार्थ. ७ पांडवांचीं शरीरें. ८ आदिपुरुषानें. ९ गुण-विशिष्ट शरीर धारण करणाऱ्या. १०अर्जुनरूप चंदन. ११ कुछा. १२नमन करणारे. १३शंकराचे प्रियमित्र. १४देवसदृश शरीराचे. १५ स्नान करणारे. १६ हरिनमनरूप रसांत समाधान पावलेले.

भीमा कृष्णा, गंगा- यमुनाशा भेटल्या अनादि-सत्या ॥
साक्षात् लक्ष्मी गौरी ऐशा झाल्याचि त्या जना दिसत्या
कुशलप्रश्नें निववुनि देव ह्मणे “ हाचि धन्य वासर हो ॥
सद्दर्शन सुसर, न पर, मानस वा थोर अन्य वा सर हो॥
अंतर्बाह्य निवालों तुमचीं अवलोकितांचि पंच मुखें ॥
वाटे मनासि दर्शन दिधलें मज काम्यकांत पंचमुखें ४२॥
प्रथमचि तुझी तुळा. शत- जन्मेंहि सुदुर्लभा परा सुकृतें ॥
संप्रति तव कर्में पर- कर्में जीवत्कृतें परासुकृतें ॥ ४३ ॥
फिरलाशि उद्धराया तीर्थांतें, तूं न मज्जन कराया ॥
सच्चरण ह्मणति आर्धी पुण्यर्धी हो नमज्जन, करा या॥४४॥
आतां पुण्यश्लोका काय तुजपुढें टिकेल खळ-बळ तें ॥
त्वद्-भुज-घटज-स्मरणें अरिसिंध्वंतर उदंड खळवळतें४५॥
खद्योत व्योम-पर्थी भानुपुढें काय देखिले टिकले ॥
त्रिनयनभालेंदुपुढें सरितल सित रक्त रेखिले टिकले ४६॥
नगरी मज, शंभूची इंपुधि गमे, जींत सिद्ध यादव ती ॥

१ सत्यभामा व द्रौपदी-ह्या दोघी आदिमाया होत. २ दिवस. ३ उत्तम सरोवर. ४ काम्यक वनांत. ५ श्रीशंकरानें. ६ प्रथमचि तुझी तुळा (तुलना करा.) परा, शतजन्में हि दुर्लभा सुकृतें, परकर्में, परासुकृतें तवकर्में, संप्रति जीवत्कृतें. दुसऱ्यास, शतजन्मांमध्यें दुर्लभ अशा तुझ्या पुण्यकर्मानें, शत्रूच्या कर्मानें मृतप्राय केलेलीं तुझीं कर्में सांप्रत जीवंत केलीं आहेत. ७ पुण्यसमृद्धि. ८ नमज्जन हो, आर्धी पुण्यर्धी करा या, असें सच्चरण ह्मणती. ९ तुझे भुजरूप अगस्तीचे स्मरणानें. १० शत्रुसमुद्राचें त्दृदय. ११ शिवाच्या मस्तकावरील चंद्रापुढें. १२ भाता.

सिंधूच्या पुरतील न वृष्णयुत्साहां लिहावया दवती॥४७॥
संपत्ति शक्ति विद्या सत्साहित्येंचि होय अनपार्था' ॥
यास्तव कृष्णि बहूत्सुक जोडिंदे भव्य कीर्ति-धन पार्था ॥
धर्म ह्मणे "श्रीकृष्णा भुललों सेवूनि बोल कानाहीं ॥
बा तुज वेदाहि लाजे ज्यासम कोठेंचि बोलका नाहीं ४९
स्तुति न दिल्या त्वां आशी- राशी श्रित-लोक-देव-कल्पतरो
प्रभुजी, तुझ्या प्रसादें व्यसनीं हा दास तोककल्प तरो ॥
कृष्णेला कृष्ण ह्मणे " सखि बरि आहेसि कीं, असे नातें
पुस न पुसहि मज ह्मणतें काय करूं क्षण उगें असेना तें
पूर्त बहिश्चर असुसे प्रतिविंध्यादि त्वदीय सुत मा जे ॥
त्यांहीं देवि सुभद्रा- गृह षण्मुख-मातृ-सदन-सम साजे ॥५२॥
प्रद्युम्नें शस्त्रास्त्रीं पटु केले, शिकति नित्य त्याजवळ ॥
आवडलें हेंचि तयां बहु, तैसें देवि तें न आजवळ"५३॥
सांत्वन कृष्ण करी तों ये मार्कंडेय मुनि पहायास ॥
तिनुक्यांत नारदहि ये ज्याच्या स्मरणें सरे महायास ॥५४॥
तो ब्राह्मण-माहात्म्य क्षत्रिय-माहात्म्य सांगि आयकवी ॥
वर्णी पतिव्रतेचें माहात्म्यहि सर्व-योगि-राय कवी ॥५५॥
धर्म व्याध-स्कंद- प्रभावादि-कथा उदंड तो बोले ॥
श्रवणें धर्म ब्राह्मण- गण नारद फार देवही डोले ॥५६॥

१ यादवांच्या उत्साहाला. २ सफळ. ३ आश्रित जनांच्या कल्पवृक्षा हे श्रीकृष्णा. ४ बालकसदृश. ५ कार्तिकस्वामीच्या मातेच्या सदना सारखें. ६ मार्कंडेय.

सत्या कृष्णेसि ह्मणे " वदत्यें तें तूं खरेंच मान सये ॥
लोक ह्मणोत, परि पळहि माझ्या हातीं न कांत-मानस ये
त्वां हे पांच पति कसे वश केले ? भजति सर्व एकीतें ॥
थोडें याहुनि पाहुनि, नटती कादंबिनीस केकी तें॥ ५८॥
मांग वशीकरण कसें .केलें त्वां देवि कोणत्या मंत्रें"॥
कीं दिव्यौषधिमूळें किंवा वात्स्यायनोदितें यंत्रें ॥ ५९ ॥
कृष्णा हांसोनि ह्मणे " भामे मोहावयाशि पतिला जे ॥
मंत्राद्युपाय करणें. या श्रवणें बहु मदीय-मति लाजे ६०॥
प्रेमें पति-चरणाशि न देउनि, दे हात तायिताला जे ॥
ते स्त्री न रुचे पतिला कीं तीतें आततायिता लाजे ॥६१॥
जाणें वशीकरण हें, करित्यें, जेणें कधीं न कोपति, तें ॥
सखि तूंहि असेंचि करीं मद मत्सर दाखवूं नको पतितें ॥
पति-परमेश्वर-चरणा जी तत्सेवार्थ न नवंशी करणें ॥
ती मुग्धा कैशी गे वळवील स्वामि-मन वशीकरणें ॥ ६३॥
पतिचे प्रसाद देती ज्या सद्गतितें न योग सर्व तीतें ॥
वाहे पहा शिरीं शिव- देहार्ध-मता शिवा स्वसवतीतें ६४
श्रुतिला, कवि-धीमी ती मानवली फार शुद्ध-वदलीला ॥
न पतीसचि, कर्णासहि, सत्य सती होति उद्धवर्द-लीला"

१. सत्यभामा. २ नर्तन करितात. ३ मेघमालेला. ४ मयूर. ५ वात्स्यायन ऋषीनें सांगीतलेल्या. ६ घातकीपणा. ७ वश करीत नाहीं. ८ इंद्रियें. ९ यज्ञ. १० शंकराच्या अर्धांगाला मान्य, अशा. ११ पार्वती. १२ श्रीगंगेला. १३ वेदाला. १४ कवींच्या बुद्धीसारखी. १५ पापरहित असें जिला ह्मटलें, तिला. हें, कवि-धी व ती ह्यांचें विशेषण. १६ आनंद देणाऱ्या लीला ज्यांच्या त्या.

जें सासुरां मुली पितृ- गमनिं करिति तेंहि काननौके तें[2] ॥
कवळिति जवळि. तिमिंगिल[3] दिसतां भटवराहि कां न नौकेतें?
देव ह्मणे "जरि होते वनवासें कृश मदीय असु खमतें ॥
असुखमतें माझ्या हें, जें दृक्-प्रिय मुख, नसोचि असुखम तें
कृष्णे, करिलचि ह्मणशिल जरि या भूमंडळा नभा उखळ
तुजकरितां सखि अखिलहि असु वसु वेंचील,हा न भाउ खळ
सखि सोशिजेल लंघुनि काय खगोत्तमगरुद्रवा टोळें ॥
कां दृगुपद्रवदमशक- ततिचें न करील रुद्र वाटोळें ८९ ॥
करुनि समाधान असें गेला तीचा निरोप घेऊन ॥
श्रिततापहरि हरि, न पर, तापहराहि आतपत्र घे ऊन ॥

अध्याय ७ वा.

सारांश.

पांडवांच्या उत्कर्षानें धृतराष्ट्रास चिंता प्राप्त झाली. शकुनी व कर्ण दुर्योधनास ह्मणाले, हे राजा, सांप्रत तुझें ऐश्वर्य पाहून कुबेरही लज्जित होईल. जे पांडव ऐश्वर्यमदांध होउन तुला हांसले होते ते सांप्रत भिकारी झाले आहेत. तर आतां त्यांस आपलें ऐश्वर्य दाखवून लज्जित करण्याकरितां वनास जाऊं. कर्ण ह्मणाला, आपल्या ह्या कृत्याची धृतराष्ट्रास शंका न यावी ह्मणून गवळवाड्यांत गाईवासरें पहाण्याकरितां आह्मी वनास जात आहों,

१ वनवासी पांडव. २ तें रुदन. ३ हा एक महामत्स्य आहे. ४ श्रेष्ठयोद्धे. ५ सोसतें. ६ दृष्टीला संतोषदायक. ७ सुखमा-सुषमा ह्म० तेज, असुखम ह्म० तेजोहीन. ८ उखळून टाक. ९ धन. १० खग-उत्तम- गरुद्-रव ह्म० गरुडाच्या पक्षांच्या शब्दाला. ११ दृष्टीला उपद्रव देणाऱ्या चिलटांच्या पंक्तीचें, १२ छत्र.

असें निमित्त करावें ह्मणजे झालें.तें कर्णवचनमान्य करून दुर्योधन धृतराष्ट्राची आज्ञा घेऊन सैन्यासह मोठ्या डौलानें वनास गेला.

वनांत कांहीं वेळ मृगया केल्यावर दुर्योधन जलक्रीडा करण्या करितां एका सरोवरावर गेला. तेथें चित्रसेनगंधर्व सपरिवार जलक्रीडा करीत होता.कौरवांनीं गंधर्वांस दूर होण्यास सांगितलें. तें गंधर्वांनीं ऐकिलें नाहीं.ते युद्धास आले.कांहीं वेळ युद्ध झाल्यावर चित्रसेनानें कर्णाच्या रथाचा चुराडा करून टाकिला.तेव्हां कर्ण पळून गेला.मग दुर्योधनाच्या मुसक्या बांधून त्यास घेऊन चित्रसेन चालता झाला.

हें वर्तमान दुर्योधनाच्या दूतांनीं धर्मास कळविलें. तेव्हां धर्म, भीमादिकांस ह्मणाला, आपल्या जातिबांधवांस पराभूत करून परक्यानें धरून न्यावें हें बरें नाहीं. ह्यांत आपली अपकीर्ति होईल.तें ऐकून चौघेही बंधु दुर्योधनास सोडविण्यास गेले.अर्जुनानें गंधर्वांचा पराभव केला.तेव्हां चित्रसेन धर्मास शरण आला,व दुर्योधनास सोडून देऊन धर्माचा निरोप घेऊन तो स्वर्गास निघून गेला.

मग धर्मानें दुर्योधनाचा सत्कार केला व त्यास हिताच्या गोष्टी सांगून जाण्यास परवानगी दिली. तो जात असतां मार्गांत त्यास कर्ण भेटला. तो ह्मणाला मित्रा, तूं गंधर्वांचा पराभव केला, तेव्हां तुला इंद्राची उपमा योग्य होय. तें ऐकून दुर्योधन ह्मणाला, आपला पराभव गंधर्वांनीं केला. तशांत पांडवांनीं आपणास सोडविलें. आमची मसलत ही त्यांस समजली. मला युद्धांत मरण येतें तरी बरें झालें असतें. पण हें दुःख मला सहन होत नाहीं. कर्णादिकांनीं त्याची समजूत केली.पण तेणेंकरून त्याचें समाधान झालें नाहीं.तो अन्नत्यागपूर्वक मरणाचा निश्चय करून बसला.

दुर्योधन प्रायोपविष्ट झाला तें पाहून पातालवासिदानवांनीं त-

त्काल अथर्ववेदोक्त यज्ञ केला' त्यांत कृत्या प्रकट झाली. तिज-कडून दुर्योधनास त्यांनीं पाताळीं आणविलें. व त्यास बोध केला कीं, आमच्या तपानें शंकर संतुष्ट होऊन त्यानें तुला आमच्या हिताकरितां 'उत्पन्न केलें. तुझा देह कंबरेच्या वर वज्रमय आहे व बाकीचा पुष्पमय आहे. अशा देहाचा त्याग तूं करूं नको. तुझ्या साह्यास भगदत्तादि वीर आहेत. 'भीष्मादिकांतही राक्षस अंशतः प्रवेश करतील. नरकासुर कर्णशरीरांत शिरेल. क्षत्रि-यकुळांत दैत्यदानव बहुत जन्मले आहेत. तेही तुझेंच साह्य करि-तील. असा उपदेश करून दानवांनीं त्यास स्वस्थानास पाठविलें

दुसरे दिवशीं कर्ण दुर्योधनाजवळ डोळ्यांत आंसवें आणून ह्मणाला, मित्रा, मी अर्जुनाचा वध करीन. तूं हें साहस करूं नको. ह्या प्रतिज्ञेनें व पूर्वोक्त दानवोपदेशानें दुर्योधन समाधान पावला व नगरांत आला.

भीष्म ह्मणाला दुर्योधना, तूं कर्णाच्या बळावर पाडवांचा द्वेष करूं नको. येणेंकरून तुझा नाश होईल. कर्ण ह्मणाला, पांडवां-नीं दिग्विजय केला ह्यामुळें भीष्मादिकांस ते मोठे पराक्रमी असें वाटतें. तर मीही दिग्विजय करून येतों. ह्मणजे ह्यांची भ्रांति दूर होईल. असें ह्मणून तो दिग्विजय करून पुष्कळ द्रव्य घेऊन आला. मग दुर्योधनानें वैष्णवसत्र केलें.

सत्र समाप्त झाल्यावर कर्ण ह्मणाला, हे राजा, तूं रणांत विजयी होऊन राजसूययज्ञ करशील. अर्जुनास मी मारिलें नाहीं तोंपर्यंत दुसऱ्याकडून आपले पाय धुवविणार नाहीं. मीच आपले पाय धुवीन व मांस खाणार नाहीं. ही माझी दृढ प्रतिज्ञा आहे. तें ऐकून दुर्योधन ह्मणाला, माझा सर्व भरंवसा तुजवर आहे. तूंच माझे सर्व मनोरथ; पुरविशील तसे कल्पवृक्षही पुरविणार नाहींत.

पांडव-वृत्त-श्रवणें धृतराष्ट्र उदंड काळजी वाहे ॥
कीं दुखविले भुजगमे निश्चित होतील काळ जीवा हे १॥
शकुनि मकर्ण ह्मणे "कुरु- राया संप्रति धनेश तुज लाजे
झाले भणर्ग, मदानें हांसत होते सभेंत तुजला जे ॥ २ ॥
स्वश्री दावुनि, द्याया. दायादां दुःख, काननां चाला ॥
लाजतिल वार्के-शिखीच्या त्त्वत-पक्ष-मयूर कां न नाचाला"
राजा ह्मणे " ह्मणेलचि पांडव-वत्सल सबंधु जनक नका
आह्मां, प्राणांशि, न बहु जपतो तो अंध;बंधुजन-कनका"
कर्ण ह्मणे "हूं हें किति घोष-परामर्श-मिष पुढें कर गा ॥
मज मंत्रदासि देउनि पीत-जय-सुधेकरूनि ढेंकर गा"५॥
याचि मिषें आज्ञेला पुसती जों, नृप करी नकारा तों ॥
स्पष्ट ह्मणे "बालिशहो मरण-मद-कुमतिशीं नका रातों ॥
द्वैतवनाश्रय करुनि च्छळिले ते पांडु-पुत्र आहेत ॥
त्यांला पुन्हा छळावें आहे तुमच्या मनांत हा हेत ॥ ७ ॥
दिसतो भीम-धनंजय- कृष्णा-क्षोभें सु-योध-नाश मला ॥
ह्मणतों वन-प्रवेशें दहनापरि या सुयोधना शमला" ॥८॥
शकुनि ह्मणे "गाईतें पाहूं, मृगया वनीं करूं, परतूं ॥

१ भिकारी. २ वनाला. ३ सरस्वतीच्या मयूराच्या. ४ ज्यांचे पक्ष गळून पडले ते. ५ पांडवांविषयीं दयाळु. ६ बंधु-विदुर; यासह. ७ धृतराष्ट्र. ८ बंधुजनाच्या धनाला ह्म० पांडवांला. ९ गवळवाड्याकडील समाचाराचें निमित्त. १० ममलत देणाराला. ११ प्यालेली जयरूपी सुधा,येणें करून. १२ गायन कर. १३ मृत्युदायक दुष्ट बुद्धीशीं. १४ रत होऊं. १५ चांगल्या वीरांचा नाश. १६ पाप्याला.

धर्माकडे न जाऊं, व्यर्थ भिसी धैर्य-निधि सुधी पर तूं ॥९

धर्मज्ञ धर्म जपतो कृत-समयां[1] असति वश तया भ्राते ॥
कां विद्रावितील आज्ञा लंघुनि चातक तसे दयाभ्रा ते ॥१०

दायादांचें दर्शन घ्यावें काशास ताप साधाया ॥
वल्कि-जटि-दर्शनेच्छा[2] तरि पाहूं साधु-तापसा धायां[3]"११

अंधमति-कुमारीच्या[4] ते मोहिति बोल-नग[5] मनाला हो ॥
अनुमोदन देइल कां प्रेमाचा डोल[6] न गमनाला हो१२॥

शिरला सदार सानुज सशकुनि सांगेश[7] तो सकटक वनीं॥
दुखवावया शिरे, खळ जैसा निजदुर्गुणांसकट कवनीं १३

घोषीं[8] सुयोधन वसे हरिसा[9] परि साच मुग्ध, न वनीं तें[10]
यश संपादी, केवळ नाशी सेवूनि दुग्धनवनीतें ॥ १४ ॥

कुरुपति[11] अनुगांसि[12] ह्मणे " मृगयाक्रीडा वनीं भली केली॥
त्या द्वैतवनाख्यसरीं[13] स्वप्रमदांसह[14] चला करूं केली"१५॥

पूर्वींच तेथ येउनि गंधर्वाधीश चित्रसेन रते ॥
दुर्योधन-प्रहित[15] जे झाले पाहोनि चित्रसे नर ते ॥ १६ ॥

गंधर्वांसि ह्मणति नर "येताहे मनुजे-देव[16] शूर, सरा ॥
हें द्वैतवन-स्थान त्यागुनि आतांचि सर्व दूर सरा" ॥१७॥

---

१ केलेल्या नियमाला. २ वल्कलधर व जटाधर यांच्या दर्शनाची इच्छा. ३ तृप्त होण्यास, ४ धृतराष्ट्राची बुद्धि हीच कुमारी, तिच्या. ५ बोल हेच दागिने. ६ कल. ७ अंगेश-कर्ण, यासह. ८ गवळवाड्यांत. ९ कृष्णासारखा. १० गोकुळांत जें श्रीकृष्णानें मिळविलें तें. ११ दुर्योधन. १२ सेवकांना. १३ द्वैतवननामक सगेवरांत. १४ आपल्या तरुणी स्त्रियांसह. १५ दुर्योधनानें पाठविलेले सेवक. १६ मनुष्यांचा राजा.

खेचर ह्मणति "कुमति हो सिंहीचें काय रे करील शुनी ॥
मृगमदपरिभव-कर गुण नायकिला लेशमात्रही लशुनीं ॥
गंधर्वराज करितो जल-केलि, निघा पळाचि पामर हो"
नातरि मराल, तुमचा पति तो हो सनरकोटि सामर हो॥
तें ऐकुनि भूप ह्मणे " स्वभटांतें शीघ्र सोडवा सर हो ॥
पळवा गंधर्वातें हा स्वजयें करुनि गोड वासर हो"॥२०
कुरुपति-भट ह्मणति, "अरे, सोडा गंधर्व हो, सरोवर तें
आह्मांपासुनि खेचर- बळ कुंठित-गति नहो,सरो वरतें"
करितां मदें अतिक्रम कळवुनि त्यांची स्वकुळवरा करणी॥
गंधर्वांनीं बांधिले द्वैतवना-निकट बहु वीरांक रणीं ॥ २२॥
निज कटक भग्न पाहुनि कर्णं प्रकटूनियां प्रभावातें ॥
गंधर्वांची हरिली दीपाची ज्यापरि प्रभा वातें ॥ २३ ॥
साशि भट ह्मणति "विजय- श्रीचा अतुल-प्रभाव नवरा हा
याची प्रभा परा, जशि यज्ञ-वराह-प्रभा वन-वराहा॥२४॥
त्या चित्रसेन भेटे जैसा भगवान् अगस्त्य सिंधुरसा ॥
होउनि विरथ पळाला सिंह-परित्रस्त-चित्त सिंधुरसा २५
कर्ण-परिभवान्त असा झाला असतां सुयोधनाश रण ॥

१ कस्तुरीचा पराभव करणारा. २ सनरकोटि तुमचा पति, सामर हो ह्म० तुमचा राजा मनुष्ययुक्त आहे तो देवयुक्त होईल, तुह्मांसह तुमच्या राजास युद्धांत मृत्यु प्राप्त होईल हें तात्पर्य. ३ आपल्या वीरांना. ४ दिवस. ५ ज्याची गति बंद झाली तें. ६ आपला कुलश्रेष्ठ चित्रसेन यास. ७ तुच्छ. ८ अनुपम पराक्रमी. ९ अदिवराहाची कान्ति. १० समुद्रोदकाला. ११ हत्तीसारखा

होउनि विकळ ह्मणति भट आह्मांला हो सुयोधना, शरण
कलिपुरुषं चित्रसेना- वरि धांवुनि जाय आशु न कदापी
खळ भी, हरिशि पिसाळे जो, तो पसरूनि आ शुनक दापी
जयहेतु काय होइल अहिला बळ-यत्न-कोटि केकिरणीं ॥
मिरवे प्रकाश तिमिरीं खद्योताचा न तो टिके किरणीं ॥
करुनि विरथ दुर्योधन धरिला जैसा भुजंग खगपानें ॥
लघुहित न गुर्वतिक्रम, वदन न फ़ाटेल काय नगपानें २९
सानुज सदार दुर्जन दुर्योधन खेचरेश्वरें धरिला ॥
जाणों क्षिति-हृदयींचा साक्षात् कांटाचि तो समुद्धरिला ३०
दुर्योधनासि जिंकुनि नेतां बांधोनि आपुल्या अयनें ॥
धर्मासि शरण गेले सचिव भरुनि अश्रुच्या भरें नयनें ३१
ते वृत्त कथुनि ह्मणती" तव-संदर्शनें-सुखोदया भ्राते ॥
पावोत, सोडवावे बंधापासुनि तुवां दयांऽभ्रा ते" ॥३२॥
भीम ह्मणे" खल-मत हें आह्मां श्री दाखवूनि गांजावें ॥
त्या हित-कर-सुहृदांसीं आह्मीं भांडावयासि कां जावें"३३
धर्म ह्मणे"रे भीमा, शरणागत रिपुहि रक्ष्य सन्मोहित ॥
बा जरि घडेल भीतांऽ भय-दान जगीं तरीच जन्म-हित३४

१ रक्षिणारा. २ कलीचा अंशावतार दुर्योधन. ३ तत्काल ४ दटावी. ५ सैन्याचे कोटिशः यत्न. ६ मयूराशीं युद्ध करण्यांत. ७ अन्धकारांत. ८ गरुडानें. ९ अल्पहितकारी. १० पर्वतभक्षणानें. ११ चित्रसेनानें. १२ उपटून काढिला. १३ मार्गानें. १४ तुझ्या दर्शनानें होणाऱ्या सुखाच्या उदयास १५ कृपावना. १६ दुष्टाची मसलत. १७ हितकरणाऱ्या मित्रांशीं १८ रक्षणास योग्य. १९सज्जनांस मान्य. २० भ्यालेल्यास अभय देणें.

न सहावा अन्य-कृत ज्ञाति-पराभव बुधें, उठा, रचितो ॥
जन्मुनि सुयशासि न जो, जननी-यौवन-वनीं कुठारचि तो ३५
आरंभिता न मख तरि जाता, हा पळहि राय न रहाता॥
सुयशोमृतासि पसरिति अमर, न पसरील काय नर हाता" ३६
चौघेहि ह्मणति "तुमचे घेउनि येतोंचि ते असु-ज्ञाती" ॥
सुज्ञासि गुर्वनुज्ञा कामदुघा बहु मता असुज्ञा ती ॥ ३७ ॥
होऊनि सज्ज कुरुरथा-रूढ तयां गांठिती महाबळ ते ॥
खेचर फिरले, नमते मरणार, भिउनि तरी न कां पळते ३८
गंधर्वांसि ह्मणति "रे दुर्योधन बंधु आमुचा सोडा ॥
ऐशी श्रीधर्माज्ञा, स्वसुखें चुकलों ह्मणोनि कर जोडा" ३९
गंधर्व ह्मणति "जो खळ-जलधीतें महातपा प्याला ॥
आह्मां मता तदाज्ञा, नातरि शिवता न हात पाप्याला ४०
प्राण सुधाहि अव्हेरुनि जीस सदा पसरितात आ ज्ञाते ॥
आह्मीं नरदेवाज्ञा कांजी प्यावी? त्यजूनि आज्ञा ते" ४१
ऐसें निष्ठुर वदले की खळ-मथनांत लेश अनय नसे ॥
झाले होतेहि विजय-ज-मदें सनयन असोनि अनयनसे ४२
"कां मरतां? सोडा रे, सोडा, गंधर्व हो" ह्मणति चवघे ॥
त्यांवरि खवळोनि खचर खरतरशर-निकर सोडिती अवघे ४३

---

१ मतिच्या तारुण्यरूप वनांत. २ राजसूययज्ञ. ३ हा धर्म. ४ प्राणरूप ज्ञातिबांधव ५ गुरूची आज्ञा. ६ कामधेनु. ७ असु (सामर्थ्य)-ज्ञ ह्म० गुर्वाज्ञेचें सामर्थ्य जाणणाऱ्याला. ८ दुष्टाचें सैन्य, हाच समुद्र, त्याला. ९ महातपस्वी इंद्र. १० नयापासून प्राप्त झालेल्या गर्वानें. ११ नेत्रसहित.

त्या हरिचे आश्रित ते, या हरिचे प्रबळ दास हे तिपट॥
झांकिति न त्यांशि, साही खेचरा,त्यांचे विशाळ हेतिपट४४
गर्वे हरिशीं भिडतां कां होतिल शुद्ध चित्रसे न करी ॥
जिष्णुपुढें तशि खेचर- गति होतां,युद्ध चित्रसेन करी ४५
तच्छस्त्रास्त्रैकार्णव- मध्य-गत तो महाकिरी टिकला ॥
अपराजिता शिवासीं समरीं विजयावहा किरीटि-कला ४६
अन्यत्र नवल,परि त्या पांडुकुमारीं नव्हे नवल यश तें ॥
हरि-हर-दास-परिभव- क्षम न सकळ देव दानव लयशतें ४७
तो भेटोनि ह्मणे " कां झालासि खळा सुयोधना शरण॥
केला शक्राज्ञस स्वहितकरामितसुयोधनाश रण ॥ ४८ ॥
हें काय बरें सुज्ञा? जो दारुण दंश-काम साप सदा ॥
तन्मथन अनिष्ट?अभय द्यावें त्या सर्व-तामसाऽपसदा?४९
अर्जुन ह्मणे" सख्या,मज अकृतज्ञ असें ह्मणों नको,पावें॥
ऐसें अजातरिपुवरि अहित-हित-निरत ह्मणोन कोपावें ५०
जेंवि शरणागताच्या त्यागा,प्राणांचिया न,शिबि भ्याला॥

१ श्रीकृष्णाचे २ पाण्डव. ३ श्रीसूर्याला. ४ शस्त्रास्त्ररूप पट. ५ सिंहाशीं. ६ अर्जुनापुढें. ७चित्रसेनाचीं शस्त्रास्त्रें, हाच महासागर, त्यामध्यें असलेला. ८ आदिवराह. ९ पराभव न पावलेला. १० यशस्वी. ११ अर्जुनाची कुशलता. १२ श्रीकृष्ण व शंकर यांच्या दासाचा पराभव करण्यास समर्थ. १३ शतशःकल्पांतीं. १४ चित्रसेन. १५ त्राता. १६ आपलें हित करणाऱ्या असंख्य वीरांचा नाश ज्यांत,तो. १७ दंशाची इच्छा करणारा. १८ सर्व तमोगुणिजनामध्यें अधम,अशा दुर्योधनाला. १९ दुर्जनाचे हिताविषयीं तत्पर.

सन्मति अपवादा भी, करणीच्याहि न वधू तशि बिम्याला
सोशील मृत्यु, परि गुरु शरणागत-ताप पळ न सोशील
तारिल सकळांसहि त्या, वा, तें क्षणमात्र चळ नसोशील"
खेचर-सिंह वदे कुरु- सिंहाला "उचित भाग हरिला जो
या कर्मे तुज मुक्ता- .कवळ नुगळितां हटींद्र हरि लाजो"
तो खेचरनाथ ह्मणे "कुरुवंशीं धन्य तो अजातारी ॥
खळ-रक्षकां तुह्मां प्रभु बहु बहु मानील, जो गर्जा तारी ५४
धन्य तुह्मी गुर्वर्पित- वाक्-चेतःकाय कीर्ति-लाभ-रत ॥
आठविला मज आद्यें कविनें जो काय कीर्तिला भरत ५५
भेटुनि वर्णुनि धर्मा गंधर्वश्रेष्ठ जाय नाकाला ॥
खळ बहु लाजे, जाणो तो न यशा ने हरूनि, नाकाला ॥
मृत गंधर्व उठविले शक्रें तत्काळ अमृतसेकानें ॥
स्व-मरण-कथेसि ऐकति सुप्तोत्थित सत्य अमृतसे कानें ५७
धर्मे सदार सानुज बंधु हित कथुनि पुराशि पाठविला ॥
आठविला तत्परिभव- खेदचि, न तदीय दोष आठविला
मार्गी भेटोनि ह्मणे कर्ण, "सख्या धन्य तूं महातेजा ॥
मज पळविलें जिहीं, ते शत्रु न झाले रणीं सहाते ज्या ॥
खेचर-नाथ-परिभवें तुजला सुरपाळ कां न कांपावे ॥
चापश्रुति जगदंबा समयीं प्रिय-बाळकां न कां पावे" ॥

---

१ जादूच्या. २ बिळ्याच्या रेघेला. ३ हरण केला. ४ महा-आग्रही. ५ सिंह. ६ गजेंद्राला. ७ गुरूला अर्पिलीं, वाचा, मन, देह ज्यांनीं ते. ८ वाल्मीकानें. ९ वर्णिला. १० रामभ्राता. ११ नासिकेला. १२ निजून उठलेले. १३ न मेलेले असे.

दुर्योधन त्यासि ह्मणे " काय सख्या, वर्णितोशि कर्णा, तें
निज वृत्त काय सांगों होइल अति तापदायि कर्णातें ६१
अरिनें केलें मजला विरथ, करुनि सानुजासि बद्ध रणीं॥
सोडविलें धर्मानें, तें झालें दुःख बहु, न मद्धरणीं ॥६२॥
अस्मन्मंत्रित कथिलें गंधर्वेंद्रें युधिष्ठिरासि खरें ॥
तेव्हां खचोनि पडलीं मजवरि दुःखाद्रिचीं महाशिखरें ६३
प्राणांकडे न पाहुनि म्यां केला धरुनि मृत्युकाम रण ॥
कर्णा, आलें नाहीं मज तच्छस्त्रें करुनि कां मरण ॥६४॥
वदलों शतदा मी कीं घे पोटीं भूमिदेवि, वर दे हा ॥
विश्वंभरा क्षमा, परि न शिराया भूमि दे विवर देहा ६५
बुडविति तापविती श्रुत- मात्रा सहसाचि दुर्दशा, न नया
मद्दुःख बहु, न झाला पात्र समर-निहत तो दशानन या
प्रायोपवेश करितों दावूं काय त्रपावहास्याला ॥
पाव मला, मरणाज्ञा दे, लोकांच्या न पाव हास्याला ॥
दुःशासना, धृति धरुनि अंध-पितृ-हित-प्रियार्थ हो राजा
अभिषेचितों, पुढें ये, निज-गुर्वाज्ञाचि होय होरा ज्या"
"म्यां राज्य-भर सहावा कैसा? प्रिय-पुत्र-शोकभर तातें?॥
गुरु-दत्त-राज्य-भोगें संस्तविते काय लोक भरतातें ॥६९॥

---

१ दुःखदायक. २ माझ्या हरणीं. ३ आमची गुप्त मसलत. ४ विश्वाला पोसणारी. ५ पृथ्वी. ६ नद्या. ७ मरणाच्या संकल्पानें उपोषण. ८ लाजिरवाण्या मुखाला. ९ अंध पित्याचें हित करणारें, अशा प्रिया करितां. १० मुहूर्त. ११ या पदाचा 'सहावा' याकडे अन्वय. १२ कैकेयीपुत्राला.

ऐसें वदोनि झोंबे कंठीं दुःशासन स्व भावाच्या ॥
सर्वांसि दुःख होतें भावि-वियोगें सम-स्वभावाच्या ॥७०॥
कर्ण ह्मणे "बाळांसहि हें ऐसें झोंबणें गळां ठावें ॥
कां रडतां भारत हो? न शिरोनि तुह्मीं तमीं गळां ठावें ॥
प्रभुनें प्रजा, प्रजांनीं प्रभु, रक्षावाचि संकटीं असुनी ॥
कां न जपावें तुज त्या पाण्डुसुतांनीं त्वदाश्रयीं असुनी॥
पावे हरिहि पराभव मग अन्य न कां सुयोध नाडावा ॥
या अपयशें मळो पद- नखरहि न तुझा सुयोधना, डावा"
शकुनिहि ह्मणे तयातें "यांत दिसे लेश न मज लाभाचा"
प्रिय हित सत्यहि सांगे परि तद्वचनें न समजला भाचा॥
सुर-जित पातालगं दिति-दनु-सुत निज-हित-सुयोध-नाश तदा
जाणुनि कृत्या-हस्तें नेउनि बोधिति सुयोधना शतदा॥
असुर असें वदले कीं " होतां हें त्वच्छरीर असुरहित ॥
राजा सुयोधना, मग कोण पर प्रभु करील असुर-हित ॥
सांबें दिलाशि निर्मुनि पूर्वी आह्मांशि तूं तपस्तुष्टें ॥
कीं व्हावीं असुर-कुळें बहु सेवुनि तव-यशोमृतें पुष्टें ॥७७
नाभ्यूर्ध्व वज्रमय तव जगदीशें निर्मिला महाकाय ॥
पुष्पमय अधस्तन जग- दंबेनें, त्यजिशि हा असा काय॥
भगदत्तादि तुज तुझ्या कार्याशि सहाय होतिल कराया

१ धैर्य खचवावें. २ प्राणांनीं. ३ इंद्र देखील. ४ पराभूत व्हावा. नागविला जावा. ५ देवांनीं जिंकिलेले. ६ पातालवासी- ७ दितीचे व दनूचे पुत्र, दैत्य व दान. ८आपलें हित करणाऱ्या वीराचा नाश. ९ आसुरी उग्र देवता. १० नाभीच्या वरचा भाग. ११ खालचा.

अस्मत्पक्षश्रीच्या भाळीं तूं भव्य हो तिलक राया ॥७९॥
भीष्मादिकांत अंशें राक्षस-वीर प्रवेश करितील ॥
तेणें निर्दय होउनि ते स्वसुतहृज्जीवनाशि हरितील ॥८०॥
नरकासुरहि समर्व- यदुवर-हननार्थी शिरेल कर्णांत ॥
तोहि अरिबळीं जैसा सिंधूच्या वाडवाग्नि अर्णांत ॥ ८१॥
क्षत्रकुळीं दितिज दनुज बहु राक्षस जन्मले अगा राया॥
तुज ते सहाय होतिल न उपेक्षीं भूतिच्या अगारा या८२॥
सुर-गति धर्म, असुर-गति तूं, यास्तव पसरिताति आ शेतें
मेघा तुज, असुर-कुळें जीवन-लाभार्थ धरुनि आशेतें८३॥
स्व-सुताऽर्जुन-हित-कामें याचक-वेषासि वृत्रहा धरिल ॥
करिल कपट वामनसा कर्णाचीं कवच कुंडलें हरिल ॥८४॥
परि संसप्तक समरीं करितिल हरि-पुत्र-घात राक्षससे ॥
भीतील त्यांसि पांडव सिंहाला जेंवि कातराक्ष ससे" ८५
ऐसें पाताळीं दिति- दनुज स्वमुखें रहस्य कळवूनी ॥
स्वस्थानीं पाठविती कृत्याहस्तें तयाशि वळवूनी ॥ ८६ ॥
प्रकट न तें वृत्त करी जाणों होईल त्या स्व-निधिला भें॥
होय मनींच प्रमुदित जैसा लुब्धांत लुब्ध निधि-लाभें ॥८७॥
प्रातःकाळीं रोदन- नमनाऽर्जुन-मारण-प्रतिज्ञांनीं ॥

१ आमच्या पक्षाच्या लक्ष्मीच्या. २ अर्जुनासहित श्रीकृष्णाच्या नाशाकरितां. ३ उदकांत. ४ आपला पुत्र अर्जुन, याच्या हिताच्या इच्छेनें. ५ इंद्र. ६ प्रतिज्ञेमुळें युद्धपराङ्मुख न होणारे वीर. ७ इंद्रपुत्र अर्जुन, याचा नाश. ८ भयभीत नेत्र ज्यांचे ते. ९ हर्षयुक्त. १० रुदन, नमन व अर्जुनास मारण्याची प्रतिज्ञा, यांहीं करून.

वळवी राधेय जसा प्राणत्यागोद्यतामति ज्ञानी ॥ ८८ ॥
कर्णाशि ह्मणे "सखया, मित्रावांचुनि पडेन साधि तमीं ॥
करितों त्वदुक्त, आलों स्वन्मंत्रेंचि स्वकार्य साधित मी" ॥
जाय पुरा दुर्योधन यश देउनि बंधु-शकुनि-कर्णातें ॥
वन-वृत्त श्रुत झालें भीष्म-द्रोणादि-पूज्य-कर्णातें ॥ ९० ॥
भीष्म ह्मणे " कथितों हित रिपुसहि, सांगेन कां न नातूतें ॥
कां गेलासि मदाज्ञा नसतां जायासि कानना तूतें ॥ ९१ ॥
स्व-पर-स्वरूप तुजला कळलें कीं, कां ? कसा अजातारी ॥
कर्ण कसा, पार्थ कसा, वत्सा, पंकांत गज गजा तारी ९२ ॥
न स्तुत्या धेनुपरिस जरि बहु दुध दे अजा तरि पुराणा ॥
सद्वदना कर्ण तसा स्तुत्य न, सोडुनि अजातारिपु राणा ९३
हर्षे कुलज भट तदा होय रणीं बाण-राजि-लाभ यदा ॥
वी सूत-सुता झाली जशि पत्रिप-दृष्टि राजिला भयदा ॥ ९४
याचें जो तेज हरी त्याचें फाल्गुन, ह्मणोनि जे कवि ते ॥
कर्ण-खचराऽर्जुनां कां ह्मणति न खद्योतरात्रिकरसविते ९५
या कर्णें उडुपें त्वां लंघाया पांडवाऽब्धिला जावें ॥
हा ! बालिशहो, न तुह्मीं या अविवेकेंकरूनि लाजावें ॥ ९६ ॥
दे राज्य, संधि कर, कर जोड, गुरु-युधिष्ठिरासि हो नत रे
नय-सेतु-पथाश्रय जो न करी व्यसनाऽर्णवांत तो न तरे ॥

१ कर्ण. २ प्राणत्याग करण्यास उद्युक्त झालेल्यास. ३ दुःखी. ४ शेळी. ५ गरुडाची दृष्टि. ६ दुर्तोंड्याला. ७ कर्णाचें. ८ चित्रसेनाचें. ९ कर्ण चित्रसेन व अर्जुन यांस. १० काजवा, चन्द्र व सूर्य. ११ लहान नौकेनें. १२ न्यायरूप सेतूवरील मार्गाचा आश्रय.

जें सन्मत भीष्म-वचन पावे दुर्मतिपुढें अनादर तें ॥
गीर्वेहि अनादरिजे काय न गायन जडें अनादं-रतें ॥९८॥
होती प्राप्त जयाच्या स्वीकारें मंगळें अवधि- रहितें ॥
कवि-शत-सत्कृत कुळ- गुरु-वचन न घे तो जरी अबधिरहि तें
जाय उठोनि कुमति कीं हा राज्यानिष्ट-हेतु ह्मातारा ॥
न वदोनि वदे नातू बुडतां ह्मणातिल न हे तुह्मा तारा ॥
कर्ण ह्मणे" कुरुराया मजशीं सुश्राव्य शांतनव न वदे ॥
कर्णासि ताप बहु कटु- भाषी हा अप्रशांत नव नव दे ॥१॥
धिक्कारूं त्याशि कसें गुरु-धिक्कारेंकरूनि पाप डसे ॥
नाहींतरि म्यां ऐसे चुरिले असते धरूनि पापडसे ॥ २ ॥
आहे पांडु-तनय-कृत- दिग्विजयाचें नृपा पडप यास ॥
माझा अभिमान असो तुज,जैसा वारिचा जड पायास ॥
दिग्विजय ससेनांहीं केला त्यांहीं न तो असेनांहीं॥
परि ह्मणतों'विजयी भुज कोणाचेही जगीं असे नाहीं ॥४
दिग्विजय करुनि येतों एकाकी एक-रथ असेनहि मी ॥
किति हें,त्वदर्थ वर्षी उघडा,ग्रीष्माऽतपीं,असेन हिमीं"
गांधार ह्मणे" सखया आहे मज बहु तुझाचि विश्वास ॥

१ सरस्वतीचेंही. २ नादरत नव्हे अशा जनानें. ३ सुखें. ४ निरंतर. ५ शतशः ज्ञात्यांनीं सत्कारिलेला. ६ बहिरा नव्हे तो. ७ राज्यास अनिष्ट होण्यास कारण. ८ नवदोनि वदे ह्म० न बोलतां सुचवी. ८ ऐकण्या जोगें. ९ एखाद्याची प्रतिष्ठा वर्णावी असा जो कोणास पक्षपात असतो तो. १० उदकाचा. ११ दुधाला. १२ सेनारहितांनीं. १३ सेनारहित.

वीरा,एकाकीही तूं यद्यपि जिंकिशील विश्वास ॥ ६ ॥
परि शोभार्थ असोंदे, त्याग करावा न आत्म सैन्याचा॥
माझा सखा तसाहो क्षितिला वश करुनि त्याहि वैन्याचा"
दिग्विजयार्थ सुदिवशीं तो तेजोराशि शूरंज निघाला ॥
घालावया अनम्रा- क्करदाहितसर्वशूरजनिं घाला ॥१०८॥
दुर्योधन बहु मानी शकटशतानीत मणि-कनक दातें ॥
भरिलें,घृतें भरावें, जें तैलानेंही माणिक न कदा तें ॥९॥
त्यावरि तो दुर्योधन निज-कुळ-गुरुला ह्मणे"पुरोहित हो ॥
मत्काम राजसूय- क्रतु करणें,हा सुखें पुरो हित हो" १०॥
तो साधु ह्मणे"वैष्णव- सत्र करावें तुवां नयज्ञा तें ॥
ऐसेंचि फळद, असतां धर्म उचित तूंहि या न यज्ञातें१२॥
तें मान्य करुनि रायें "वैष्णवसत्रोत्सवा पहयास॥
यावें"ह्मणुनि नृपांप्रति पाठविले दूत बहु वहायास॥१२ ॥
मरताचि न मरता जरि ह्मणताचि सदाहि अन्यसत्रपहा! ॥
दूतमुखें दुर्योधन धर्मासि ह्मणे'मदीय सत्र पहा, ॥११३॥
धर्म ह्मणे"गांधारे, साधु करिसि कर्म भारतोचित रे ॥
जो धर्म-सेतु-संश्रित वाहुनि गुरुराज्यभार तोचि तरे॥१४॥
वा येती पुण्य-यश- संपत्ती जोडितां न येरा-या ॥

१ वेनराजाचा पुत्र, पृथुराज. २ सूर्यपुत्र कर्ण. ३ अनम्र अकरद-अहित इ० ह्म० जे नम्र नव्हत व कर न देणार, जे दुष्ट, अशा सर्व शूर जनांवर. ४ शतशः शकट भरून आणिलेलें. ५ दाता, जो कर्ण, त्यानें. ६ सढळ. ७ माझा मनोरथ. ८ राजसूया सारखें. ९ सलज्ज. १० धर्मरूप सेतुस अवलंबून असलेला.

यावें, परि संप्रति वन-वासव्रत सोडितां नये राया" ॥ १५ ॥
भीम ह्मणे "धर्मासह निश्चित येईन समर-सत्रास ॥
रुचतो हाचि रस मना, देतो पर अमृतसम रस त्रास" १६
तें सत्र पूर्ण होतां कर्ण ह्मणे "पांडवायु हरिशील ॥
ऐसाचि कुरुपते, तूं विश्वस्तुत राजसूय करिशील ॥ १७ ॥
जोंवरि न अर्जुनातें मारीन रणगणांत मी स्वशरें ॥
तों वरि न पाद-धावन करवीन, करीन आपुल्याचि करें॥
सेवीन न मांसातें जैसा मोक्षेच्छु सुजन न सुरेतें ॥
न तदुक्त मृषा, ज्याचें सुक्षेत्रामाजि सुजनन स्फुरेतें" ॥१९॥
गांधार ह्मणे "कर्णा, पूर्ण भरंवसा मला तुझाचि असे ॥
त्वद्भुज संश्रित-कामद ते मंदारादि पांचही न असे१२०

अध्याय ८ वा.

सारांश.

धर्मराज वनांत असतां, त्याकडे व्यास आले. ते ह्मणाले " स त्पात्रीं अल्पही अन्नदान करून मुद्गल ऋषि तरला. तो आपल्या स्त्रीपुत्रांसह शेतांत गळून पडलेलें धान्य वेंचून आणी. पंधरा दिव-

१ मद्याला. २ पवित्र वीर्यानें. ३ आश्रितांचे मनोरथ पुरविणारे. ४ मंदार, पारिजातक, संतान, कल्पवृक्ष, हरिचंदन.

सांत अदमण भात जमत असे. त्याचा पाक करून तो दरप्रतिपदेस इष्टि करीत असे. व उरलेल्या अन्नापैकीं अतिथीस अन्न देऊन बाकी राहील तें आपण खात असे. याप्रमाणें तो पंधरादिवसांत एकदा भोजन करीत असे. असें त्याचें व्रत दुर्वासा ह्यास समजलें. तो दरप्रतिपदेस त्याकडे येऊन सर्व अन्न भक्षण करीत असे. याप्रमाणें दुर्वासा ऋषीनें सहाविळ केलें. तरी मुद्गल ऋषि सत्वास ढळला नाहीं. त्यांचें हें औदार्य पाहून दुर्वासा सन्तुष्ट झाला व त्यास वर देऊन स्वस्थानास गेला. वत्सा धर्मा, तूंही सत्वास ढळूं नको. ह्मणजे या संकटांतून लौकर मुक्त होशील. असें सांगून व्यास निघून गेले.

एकदा दुर्वासा ऋषि दुर्योधनाकडे गेला. दुर्योधनानें त्याची उत्तमप्रकारें सेवा केली. तेणें करून ऋषि प्रसन्न झाला. तेव्हां दुर्योधनानें त्याकडे वर मागीतला कीं, वनांत पांडवांकडे शिष्यांसह जाऊन मध्यरात्रीं अन्न मागावें. ऋषीनें तें कबूल केलें. व त्याप्रमाणें तो पांडवांकडे गेला. तेव्हां पांडव संकटांत पडले. मग द्रौपदीनें भक्तवत्सल श्रीकृष्णाचा धांवा केला. तो ऐकून श्रीकृष्ण धांवून आला. तो द्रौपदीला ह्मणाला. मी क्षुधित आहें. आधीं मला भोजन दे. ती ह्मणाली. थाळी धुवून ठेविली आहे. आतां तुला काय द्यावें? कृष्ण ह्मणाला, तें भांडें मजकडे आण. द्रौपदीनें तें भांडें त्याकडे आणिलें. त्याभांड्यास एक भाजीचें पान चिकटलें होतें तें आपल्या हातांत घेऊन श्रीकृष्णानें "श्रीपरमेश्वरःप्रीयताम्" असा संकल्प करून द्रौपदीकडून उदक

सोडविलें. श्रीकृष्णानें तें भाजीचें पान खातांच विश्वाची तृप्ति झाली. मग श्रीकृष्ण द्वारकेस निघून गेला.

मग द्रौपदीनें ऋषींना बोलाविण्यास नकुळाला सांगितलें. इकडे ऋषींची तृप्ति होऊन ते ढेंकर देत बसले होते. त्या दिवसापासून दुर्वासानें प्रतिज्ञा केली कीं, आजपासून साधूचा छल करावयाचा नाहीं. अंबरीष राजासारखेंच धर्माचें तप आहे. द्रौपदीच्या कोपानें आमचा नाश होईल. आतां भोजनास न गेलों तर भीम सर्वांस मुष्टिमोदक देऊन बलात्कारानें घेऊन जाईल. तर आतां येथून पळून जावें. असा निश्चय करून दुर्वासा तेथून शिष्यांसह पळून गेला.

चिंतित होता विपिनीं तो धर्म सबंधु विप्र-भव्यांस ॥
तों त्यांसि भेटि देउनि धन्य करी शशि-रवि-प्रभ व्यास १॥
व्यास ह्मणे''वत्सा मी झालों द्विजतर्पणें प्रहर्षित रे ॥
स्वल्पहि अन्न सुपात्रीं देउनि स-कुटुंबमुद्गलंपि तरे ॥ २ ॥
जोडी सात्मजदार द्रोणमित व्रीहि पंधरा दिवसीं ॥
विधिवत् सेवी करवुनि पेज कण्या भात पानगे दिवसीं ॥३॥
समयीं सर्वहि भक्षी दुर्वासानाम विप्र सादा तें ॥
सत्वाशि न ढळतां तो भगवान् बहु दावि प्रसादांतें ॥ ४॥

---

१ ब्राह्मणांच्या कुशलास. २ चंद्रसूर्याप्रमाणें तेजस्वी. ३ त्वां केलेल्या ब्राह्मणतृप्तीनें. ४ मुद्गलनांवाचा ऋषि. ५ पुत्र व स्त्री, यांसह. ६ अदमण, ७ भात. ८ हें एक पक्वान्न आहे. हा शब्द बहु वचनीं आहे. यास फळें असें ह्मणतात. ९ सहावेळ.

सत्वाशि न चुकले ते तरले,तरशील तूंहि वारा या ॥
मरल्याचि समा,यापरि तेरावीही सरेल बा राया ॥ ५ ॥
व्यसनांत शीलवश जन तरला नळवश जळांत पाथरसा ॥
सोडी सत्वासि न शुचि- गुण तसहि,जेंवि शुद्ध पाथ रसा ६ ॥
शिष्यायुतयुत भगवान् दुर्वासा गजपुरासि ये राहे ॥
सत्संगति सत्फलदा, सुज्ञासि पचे,पचे न येरा हे ॥ ७ ॥
चित्र, च्छळ सोसुनि खळ मुनि-भजनीं सर्वकाल रावे तें ॥
न विटे सत्सेवेतें, जेंवि पिपीलिक-समूह गवेतें ॥ ८ ॥
दास्यें प्रसन्न होउनि माग ह्मणे तो तपोनिधी राजा ॥
जो देणार तशाही सिद्धि असुलभा,तपीनि धीरा ज्या॥९॥
खळ त्यासि ह्मणे "येथें जैसा झालासि अतिथि सुतपा हें ॥
शिष्य-कटक घेउनि बा तोहि कुरूत्तंस पांडुसुत पाहें ॥१०॥
परि सुकुमारी कृष्णा जेवूं द्यावी,जपूनि धेनु सती ॥
दोहावी जाणा हे, सत्वमयी ती तपोनिधे,नुसती ॥ ११ ॥
श्रोत्यांच्या व्हावे बहु तप्त प्राशूनि ज्या वरा कानें ॥
मागीतला तसा वर सद्गुरुपाशींहि त्या वराकानें ॥ १२ ॥
तो मुनि अवश्य ऐसें बोलोनि निघे,असाधुजन नाचे ॥
त्यातें पूजिति ते प्रिय- सख त्या यदु-वंश-विहित-जननाचे१३

१ बारा वर्षे. २ सद्वृत्तास वश आलेला. ३ नलनामक वानरास वश झालेला. ४ उदक. ५ शिष्यांचे दशसहस्रानें युक्त. ६ आश्चर्य. ७ मुंग्याचा समूह. ८ काकवी पेक्षां कांहीं दाट जो उंसाच्या रसाचा गोंधा करितात. तिला. ९ जितेंद्रियाला. १० कुरुश्रेष्ठ. ११ कानानें. १२ नीचानें. १३ यदुवंशांत धारण केलें जन्म ज्यानें, त्या श्रीकृष्णाचे.

प्रार्थुनि धर्में मुनि तो स्नानासि स-शिष्य-कटक पाठविला ॥
त्या संकटीं सतीनें श्रित-कल्पद्रुम मुकुंद आठविला ॥१४॥
स्व-मनि ह्मणे ती कृष्णा "श्रीकृष्णा धांव, पाव, नाश तदा
हीचा होऊं न दिल्हा, स्मरतें मज तेंचि पावना शतदा॥१५॥
सत्य असो जें ह्मणती कवि भवसिंधूंत नांव नामा तें ॥
संप्रति चुडे भरावे त्वां करुनि श्रितजनावना मातें ॥ १६ ॥
नेसविता झालाशि प्रेमें तूं करुनियां दया लुगड्या ॥
आतां चुडे भरीं बा, आश्रय मज एक तूं दयालु गड्या॥१७
तुजहुनि इतरें कोणें वारावा क्षिप्र अंतराय महा ॥
दंडीलचि, साहेल न, देवा स्वल्पाहि अंतरा यम हा॥१८॥
मग मत्स्वरूप काय ब्राह्मण आले दुरूनि जेवाया ॥
त्यांसि तुझी भगिनी हे बा न नमुनि जरि ह्मणेल जेवा या१९
या मुनिकोपासि जसा लागे न पयासिचिया उता वेळ ॥
श्रीकृष्णजी, तुह्मीं मज- वरि करुनि दयाचि या उतावेळ२१
स्मरतांचि ये प्रभु, दया सत्य सुरभि, भक्त-वत्स लागावें ॥
कांसेसि याचियांचि, त्यजुनि सकळ याचि वत्सला गावें॥२॥
ते काय जे न केवळ भक्तिवश पुरंदरादि सुर भितरे ॥
तीही काय, न आपण- ही जी व्यसनार्णवांत सुरभि तरे॥२०
येतांचि दीनबंधु- प्रति कळवी ती नमूनि आधीतें ॥

---

१ आश्रित जनाचें रक्षण. २ विघ्न. ३ अवकाशला. ४यमरूप दुर्वासा. ५ दुधाच्या. ६ ओताला. ७ याच्यान. ७ इंद्रादि. ८काम-धेनु. ९ चिंतला.

भगवान् ह्मणे "भुकेलों सखि वाढ मला असोचि, आधीं तें" ॥
कृष्णा ह्मणे, "अहा बा वाढावें काय गा पहा हातें ॥
क्षाळूनि घातलेंसे आतां कीं पाळथें अहाहा! तें ॥२४
अन्न मद्दर्शनावधि रवि दत्त-स्थालींत, मग नसे लवही ॥
त्वद्दृष्टि सर्व जाणे, रुम धर्माची असी नसेल वही" ॥२५॥
कृष्ण ह्मणे, "नर्म पुरे "तर्पाया योग्य सर्व थालीला ॥
मीच नव्हें काय इची सखि, सुरभि सखीच, सर्वथा लीला
आण वरें पाहोंदे ऐसा आग्रह करूनि आणविली ॥
कृष्णेसि सत्सभेसि स्थालीमहि बहु दयाचि जाणविली ॥२
त्या पात्राच्या कंठीं स्वल्पचि शाकान्न लागलें होतें ॥
मत्परिचर्येंचि जडही समयीं सत्त्वासि जागलें हो तें ॥३८॥
तो यज्ञ-भुक् तशाही त्या शाकान्नासि वोढवी पाणी ॥
कृष्णेकरवीं आपण सांगुनि संकल्प सोडवी पाणी ॥ २९ ॥
प्राशुनि ह्मणे प्रकट हरि विश्वात्मा देव तुष्ट हो येणें" ॥
हळुचि ह्मणे मुनि किति हे? घेउनि शतकोटि तुष्ट हो येणें ३०
कृष्णेसि ह्मणे "बाई बाहुनि आणीव विप्र-कटकातें" ॥
ती सहदेवासि ह्मणे "जा जी क्षुधित मुनिवृंद हटका तें ३१
अघमर्षणींच तो मुनि झाला आकंठ तृप्त सहसा जे ॥

---

१ तें पात्र. २ माझें भोजन होई पर्यंत. ३ सूर्यानें दिलेल्या पात्रांत. ४ विनोद. ५ या थालीची. ६ हे द्रौपदी. ७ सज्जन-समूहाला. ८ अचेतनही. ९ यज्ञभोक्ता. १० पुढें करी. ११ येणें करून. १२ सर्व पापनाश करणारा जपावयाचा मंत्र.

जरि तेजस्वि-तपस्वि- प्रवर च्छळशील दुःसह त्रिजगा ॥
भ्याला त्वत्तेजाला, धर्मा, गेला पळोनि अत्रिज गा॥४९॥
अनलस-समीहित साधी राया, वारा महीवरा, कामा
अनलस मीहि तसा, धी- रा, यावा रामही, वराका मा५०
ऐसें बोलोनि करी स्वजन-घन-श्रीद यानं दीपकसा ॥
भक्तांशि उपेक्षील व्यसनीं तो श्री-दया-नदीप कसा॥५१॥
कीर्ति न देता, देता. जरि ह्मणता श्रीमदत्रिज गदा द्या॥
सोसे स्वच्छळ, न सुहृ- च्छळक-तपःश्रीमद त्रिजमदाद्या॥
धर्म ह्मणे मतिमति सति, संसारामाजि अन्य कुणगा तो॥

१ तेजस्व्यांमध्यें आणि तपस्व्यांमध्यें श्रेष्ठ. २ अत्रिऋषीचा पुत्र दुर्वासा. ३हे धीरा महीवरा राया, जसा वारा अनलसमीहित साधी, तसा मीहि(तुझ्या) कामा अनलस(साधीन.) रामही यावा.मा वराका आहे. हे गंभीर अशा पृथ्वीपते राजा धर्मा, जसा वारा अग्नीचें इष्टकार्य साधितो तसा मीही तुझ्या कार्याला आलस्यरहित होऊन साधीन माझ्या साह्यास बलरामही येईल. आह्मी दोघे आल्यावर लक्ष्मी ही कवडीसारखी अति तुच्छ आहे. जेथें आह्मी दोघे, तेथें लक्ष्मी आहेच, असा भाव. ४ स्वजनांस विपुल श्री (द्रव्यादि, पक्षीं कांति) दे-णारा. ५ गमन. ६ श्री आणि दया यांचा समुद्र. ७ दुर्वासा ऋषीनें श्रीकृष्णाच्या हातांतील गदा मागीतली असती तर तीही श्रीकृष्णानें दिली असती. ८ आपल्या सुहृदांचा छळ करणाऱ्या ऋषीचा तपोलक्ष्मीसंबंधी गर्व. ९ लोकत्रयाच्या आधीं झालेला; अशा श्रीकृष्णाला. १० छोटा व्यापार.

केवल अनिष्ट, परि हा बहु धन्य तुझा ह्मणोनि गुण गातो॥
तुजविण न दीपिके साति, कृष्णे तरतों नयज्ञाहि तमातें ॥
करितां जरि तरि गमता कृष्णेतर तो न यज्ञ हित मातें ॥
देव तुझा कैवारी शुद्धें प्रेमें तुझ्याचि वळला गे ॥
दे धेनु दुग्ध धांवुनि वत्सा, इतरा तदर्थ वळ लागे॥ ८९ ॥

अध्याय ९ वा.

सारांश.

पाण्डव काम्यकवनांत असतां, आश्रमांत धौम्य व द्रौपदी हीं मात्र होतीं. एके दिवशीं ते मृगया करण्यास गेले होते. त्याच दिवशीं धृतराष्ट्रराजाचा जामाता सिंधुदेशचा राजा जयद्रथ हा, बरोबर सैन्य घेऊन, विवाह करण्याच्या हेतूनें नवरी शोधण्याकरितां, त्या वनांतील आश्रमांत आला. द्रौपदीला पाहून जयद्रथ मोहित झाला. मग तिला आपल्या रथांत घालून चालता झाला. तें वर्तमान पाण्डवांस कळतांच त्यांनीं तत्काळ धांवून जाऊन त्यास धरून धर्माजवळ आणिलें. तो धर्मास शरण आला. त्यास धर्मानें जीवदान दिलें मग जयद्रथ तेथून निघाला. पण मनांत फारच तप्त झाला. तो तसाच गंगाद्वारीं जाऊन तप करण्यास बसला. शंकर प्रसन्न झाला तेव्हां वर मागीतला कीं, पांडवांचा पराभव माझ्या हातानें व्हावा. शंकर ह्मणाला, अर्जुन नसतां, तूं एकदां चौघांचा पराभव करशील. असा वर देऊन शंकर अंतर्धान पावला. व जयद्रथ आपल्या स्थानीं गेला.

१ कृष्णभक्तिरूप जो यज्ञ त्याहून इतर. २ त्या दुधाकरिता.

गायां धृतराष्ट्राचा प्रिय जामाता विवाहकाम वनीं ॥
आला जयद्रथाख्य स्व-बळें-भरें कांपवीत ती अवनी॥१॥
मृगयार्थ पांडुनंदन गेले असतां निजाश्रमद्वारीं ॥
होती उभी द्रुपदजा जैशी शंपा नवांबुभृद्वारीं ॥ २ ॥
तीतें पाहुनि आला तो रावणसाचि पात्र अन्याया ॥
मित्राभि ह्मणे चित्ता हेचि बहुमता, नकोचि अन्या, या
जा कोटिका सख्या, तूं पुस तिचें वृत्त, होय मत्करगा॥
ऐसें आधीं चतुरा सामें निज-कार्य सिद्धिमत् कर गा॥ ३॥
सांगुनि निजवृत्त, तिचें वृत्त पुसे तीस कोटिक विहितसें॥
स्वल्पांत तीहि सांगे, बोलों शकती न कोटि कविहि तसें
कळलें कोटिक-वदनें ती कृष्णा स्व-भगिनी असें नातें ॥
तरि भय न धरी लज्जे- सह, फळ कामातुरीं असेना तें॥६॥
कृष्णेसि ह्मणे "माझी राणी हो, लाजतीस कां? बस ये
अंकावरि येऊंदे; आइक सुखकर मदुक्त थांब मये ॥ ७ ॥
राज्य-च्युत-संग श्रम पात्र करिसि दिव्यदेह कां गे हें ॥
श्रीमद्गेह मिळाल्या सेवावीं निर्धनेंचि कां गेहें ॥ ८ ॥

---

१ हे जनमेजया. २ धृतराष्ट्राची दुःशला कन्या जयद्रथास दिली होती. ३ विवाहाची इच्छा करणारा. ४ जयद्रथनांवाचा. ५ आपल्या पुष्कळ सैन्याच्या योगानें. ६ वीज. ७ नवीन मेघसमूहांत ८ ह्या मला. ९ माझ्या हस्तगत. १० सामोपचारानें. ११ फलद्रूप. वडून येईलसें. १२ पुसण्यास योग्य असें. १३ राज्यापासून भ्रष्ट झालेल्या पांडवांच्या संगतीनें.

त्वां फेडिलेंचि सांचें तत्संगें कृश करूनि देह रिण ॥
हो मद्दयिता, देइन मन तुज, गानासि जेंवि दे हरिण" ९
कृष्णा ह्मणे "कुबुद्धे खद्योतो कीटकाधमीं मलिनीं ॥
द्युमणिप्रति मोडूनि प्रिय-भाव धरील काय रे नलिनी १०
क्षणमात्र स्वप्नींही वरिली कुशलेच्छुनें न विटलीला ॥
हे आवडली बहुधा त्वन्मतिला जीवनासि विटलीला ॥ ११
स्पर्शींच मृति-प्रद हा वीर-परिग्रह महाऽहिचा मणि कीं ॥
अंड-घटीं द्युमणि-द्युति योग्या नांदावयासि कीं मणिकीं
सजिनिल भेट तुज समयीं, सजिति हरि जसे नगासि नग-दाहें
भीम-प्रिया प्रियसखी लवहि न साहेल लंघन गदा हें" १३
कामांध खळ करीना, अन्य करी लेश तरि विवेक पिसा
धावोनि बळात्कारें हां हां ह्मणतांहि तो शिवे कापसा ॥
पावे व्यसन अनाथा जाणों विजनांत तापसी ते तें ॥
खळ दे तिला जसा तो पाप-मति दशास्य ताप सीतेतें १५
कृष्णेनें भोंवि नरक- पाताच्या प्रत्ययासि जड लाहो ॥
ह्मणउनि कृष्ट निजोत्तर- पट आंसुडतांचि दुष्ट पडला हो ॥

१ क्षुद्र किड्याचे ठिकाणीं. २ सूर्याला. ३ जागचें कृत्य. ४ मरणदायक. ५ वीरस्त्री. ६ मोठ्या सर्पाचा. ७ ब्रह्मांडघटांत. ८ सूर्यकान्ति. ९ मडक्यामध्यें. १० सिंह. ११ पर्वतावरील वणव्यानें. १२ मर्कटासारखा. १३ पुढें येणारा नरकपाताचा अनुभव जयद्रथास आतांच यावा ह्मणून इ० १४ जयद्रथानें ओढिलेलें आपल्या अंगावरील वस्त्र.

धौम्यासि ह्मणे "धांवा मजला हें मूर्त पातक विटाळी ॥
रक्षा मज, कीर्तीसहि, कीं स्व-पर-व्यसन-पात कवि टाळी
पुनरपि कपिसाचि पिसा क्षिप्र धरायास तीवर उगारे ॥
तों धांवुनि धौम्य ह्मणे " न उठ धराया सतीवर उगा रे
ती नमुनि ह्मणे "मुनिला न वदावें व्यर्थ दुष्ट हा निपट ॥
वोढिल तरि जीवनही पावेल न एक मात्र हानि पट १९
भवदाज्ञेनें बैसो हे दुष्ट-रथीं वृकोदर-गदासी ॥
न हरि-प्रसाद-कविची आपन्ना खळवृकोदरग दासी २०॥
बसतां स्वरथीं हर्षे तो जेंवि दशास्य जानकी-लाभें ॥
धरि पर-रथासि ती कीं स्पर्शाया अंत्यजा न कीला मैं ॥
ती बहु त्यासि दटावी कापासा काय दापिना कीला ॥
काय बधेल पराला सती त्यजुनि कायदा पिनाकीला २२
दुष्टरथासह धांवत धौम्य मुनीश्वर ह्मणे "अगा राहो ॥
राहो मद तूं न तया जाल्मत्व-ख्यातिच्या अगारा हो ॥
जरि तूल-राशि-मध्य- स्व-बिळीं नेईल आखु वातीतें ॥
तरि वाति आखुतें वा सहसा भक्षील आखु वा तीतें २४॥

१ आपलें व दुसऱ्यानें संकटांत पडणें. २ धांवून जाई. ३ तुमच्या आज्ञेनें. ४ भीमाच्या गदेसारखी. ५ श्रीकृष्णाचा प्रसाद हाच शुक्राचार्य, त्याची. ६ दुःखी झालेली. ७ दुष्टजयद्रथ रूप लांडग्याच्या पोटांत गेलेली. ८ ज्वाला. ९ पार्वती. १० अर्धांग देणाराला. ११ शंकराला. १२ हे राहुदैत्या. १३ नीचत्वप्रसिद्धीच्या. १४ गृहा. १५ कापसाच्या राशीमध्यें असलेल्या आपल्या बिळांत. १६ उंदीर.

रे तत्काळचि साध्वी- धर्षण-कर जरि महातपा मरतो"॥
धौम्य मुनि असें सांगे हित, परि जोडी न हात पामर तो
कृष्णाहि ह्मणे "काय न कांपिल गिळितां वृकाननां शस्त्री
वधि दश-मुखा, मग करिल एकमुखाचाहि कां न नाश स्त्री"
अप-शकुनज्ञ युधिष्ठिर समजोनि अनिष्ट सानुज परतला॥
जो मृगयेंत न चित्तें त्यजुनि दया राम-नाम-जप रतला ॥
तों मार्गी भृत्याची भार्या धात्रेयिकाचि आढळली ॥
धांवे पडेहि असकृत् नगशिखराहूनि जशी शिळा ढळली ॥
वृत्त कथुनि कोपानल दीप्त करायासि पाण्डु-योधमनीं ॥
सरळा सुवंशजा ती झाली धात्रेयिकाचि हो धमनी २९॥
रिपुला गांठाया ते पांडव देती भगं न घटिकेतें ॥
खळ-बळ बहु भी, जाणों न पळहि साधुपुढें अघ टिके तें ३०
गांठिति रिपु-कटकातें हरिणाच्या सिंह जेंवि कळपातें ॥
रक्षील काय पतिला तें व्यसनीं होय जें विकळ पातें ३१
स्वरथा वरूनि भूवरि उतरूनि देवीस, जरिहि नाकद न॥
वरिलें पलायन खळें, कीं न पहावेंचि लोचनां कंदन ३२
धर्म स्वरथीं स्त्रीतें मुनिनें घेउनि ह्मणे "पुरोध्यानें ॥

१ पतिव्रतेचा अपमान करणारा. २ लांडग्याच्या तोंडाला. ३ सेवकाची. ४ सरळ, पक्षीं, निष्कपट. ५ उत्तम वेळूपासून झालेली, पक्षीं, कुलीन. ६ फुंकणी. ७ दुष्ट जयद्रथाचें सैन्य. ८ धन्याचा. ९ पतनानें. १० स्वर्गदायक. ११ मर्दन.

व्हा शांत, असेंचि प्रिय राज्यश्रीमोचनें[1] पुरो, द्या तें"॥
अर्जुन भीमासि ह्मणे " न करावें व्यर्थ भीत-भट-कदन[3] ॥
गेला पळोनि बहुधा दुष्ट जयद्रथ न दाखवी वदन"॥३४॥
भीम ह्मणे "सपुरोहित राया, तूं आश्रमांत जायेतें ॥
निववी तेंचि करावें तेणें जें स्वच्छ कर्म ज्या[4] येतें ॥ ३५॥
जा सहदेवा, नकुळा, तूंही जा. या तिघांसि सांभाळा ॥
लावाया गेलें धन येतां हातासि बोल कां भाळा ॥ ३६॥
येतों आतांचि नको साधाया शत्रुवध मला उशिर ॥
कृष्ण[5] असो, जा, आर्या, त्वच्चरणा[6] तो न अधम लाउ शिर"
धर्म ह्मणे "रे, वा त्या निज-भगिनीच्या न उग्र हो तिलकीं[7]
निज सुता-सौभाग्य- क्षय-शोकें[8] पितर साश्रु होतिल कीं"
कृष्णा ह्मणे "अहो जरि मत्प्रिय करणें, वधाचि तरि त्यातें
मारावेंचि नयज्ञें श्रीतें स्त्रीतें बळेंचि हरित्यातें ॥ ३९ ॥
क्रोशमितांतर[9] असतां बीभत्सु[10] ह्मणे "शरांस कळवा जी ॥
आलों असें अरिस तो दूर न जावा वधा सकळ वाजी॥"

---

१ राज्यलक्ष्मीच्या मोचनानें. २ चिंतन करा. ३ भ्यालेल्या वीरांचा नाश. ४ याचा कर्ता, कर्म. ५ अर्जुन. ६ तो अधम तुला शरण आला असतां, तुला त्याची दया येईल, हा भाव. ७ कुंकुमतिलकाविषयीं कठोर होऊं नको ह्म० पतीला मारून तिला वैधव्य आणूं नको. ८ कन्येच्या सौभाग्याच्या नाशा बद्दल झालेल्या शोकानें. ९ एक कोसभर अंतर. १० अर्जुन.

अर्जुन-नामांकित-शर- हत हय पाहूनि फार तो भ्याला॥
बहु पाप-जीवितहि त्या प्रिय, जेमें पाप-वित्त लोभ्याला॥
धांवोनि त्यासि सार्जुन भीम महाबळ पळांत आटोपी ॥
ज्याचें चित्त ह्मणे "स्व- क्रोधा और्वा खलाब्धि आटो,पी"॥
अर्जुन ह्मणे " उभा रे, सिंहत्व त्यजुनियां न कुतरा हो॥
उतरा हो, क्षण पाहों, जा यम-भटहो, तळीं न उतरा हो
रे रे जयद्रथा हें योग्य नव्हे तुज पलायन परत रे ॥
अभिमुख मरोनि'जरि पळ पळतां न महाबळांयन पर तरे"
भीम रथाकरूनि उडी टाकुनि धांवुनि धरी तया अरितें॥
वाटे प्रभुचें भीमा- कृति खल-बल-दलन-लब्ध-यश अरि तें
व्यसनीं न पडेल कसा व्याघ्र-बिळीं जो मदांध ओतु निघे
कीं पद्मराग मानुनि जो पदरीं विगळांशि ओतुनि घे ॥
बुकली भीम, बुकलिती जेमें यज्ञांत बोकडाला हो ॥
कीं तो साध्वी-धर्षण- दोष-फलाऽनुभव रोकडा लाहो॥४७

१ अर्जुनाच्या नांवानें चिह्नित बाणांनीं मेलले. २ पापकर्मामध्यें घालविलेलें आयुष्य. ३ पापाचरणानें संपादिलेलें. ४ वडवानला. ५ दुष्टजयद्रथ हाच समुद्र. ६ अर्जुन यमभटांस ह्मणाला, उतरा ह्म० मी जयद्रथास आतां मारितों. पुनः अर्जुन बोलला.कीं—क्षण पाहों. ह्म० क्षणभर जयद्रथाची वाट पाहू. ह्म० युद्धांत मरून स्वर्गास जाण्याची त्याची इच्छा आहेकीं नाहीं; तें पाहू. इ०, ७ बलाढ्य. ८ दुष्टाच्या सैन्यनाशापासून मिळविलें यश ज्यानें, तें. ९ सुदर्शन चक्र. १० बोकोबा. ११ पतिव्रतेच्या स्पर्शाच्या दोषाचें फळ, त्याचा अनुभव.

विकळ जयद्रथ होतां　वारी धर्मानुजा गुडाकेश ॥
कीं तत्सत्सेव्यगुणा　कोप न दूपू, जसा गुडा केश ॥४८॥
भीम ह्मणे "गुरु-दुःखद तो स्त्रीजितसाचि, हा दयाजित कीं
चालों न देचि कर्मे　मी करितों जीं हितोदया जितकीं ॥
हा धर्म दया-जित तुज　योग्य सखा स्त्रीजिता दशरथा रे
शर सह्य पार जातां, त्वद्दयींच जनापवाद-शर थारे ॥५०॥
वत्सा, जैसा तो गुरु　होतोसि तसाचि तूंहि कां ? पावें ॥
या पापातें पाहुनि　सन्नयनें न, नरकेंहि कांपावें ॥ ५१ ॥
देवूंदे प्राणान्त-　प्रायश्चित्त स्वकीय हा नर कीं ॥
मूर्खाहि सुत्दृद्र वसावा स्वर्गीं चिरकाळ, कीं महानरकीं॥५२
वधसम विडंबन, असें　समयींच स्मरण शास्त्र-पाटव दे ॥
अर्धेंदुशरें त्याच्या　माथां काढूनि पांच पाट वदे ॥ ५३ ॥
'मी पांडवदास' असें　स्व मुखें सर्वत्र बोलशील तरी ॥
देईन जीवित तुला,　तारी विपदब्धिमाजि शीलतरी" ५४
वंदुनि ह्मणे जयद्रथ　ऐसेंच ह्मणेन मी सदा साचें ॥
मारूं नका बुक्यांनीं　रक्षावें जीवित स्व-दासाचें ॥ ५५ ॥
ज्यापासूनि धरावी　प्रबळ-तरारातिच्याहि भी मानें ॥
बांधुनि केतुस्तंभीं　खळ नेला स्वाश्रमासि भीमानें ॥ ५६॥

१ अर्जुन. २ त्याच्या, सज्जनांला स्वीकारण्यास योग्य अशा गुणाला. ३ दशरथ. ४ केकेयीनें जिंकिलेला. ५ धर्म. ६ शास्त्रनिपुणत्व. ७ सुस्वभावरूप नौका. ८ अतिबलाढ्य शत्रुच्या. ९ गर्वानें.

प्रेपूनि कोटरेतें प्रेम्यानें जेंवि बाण राखविला ॥
तैसाचि निजाज्ञेनें जणें तो या प्रभूंसि दाखविला ॥५७॥
धर्म तशासि विलोकुनि भीमासि ह्मणे "अगा, महाबाहो॥
सोड, न विलोकवे मज ध्याया असु मृत्युला न हा बाहो"५८
भीम ह्मणे "देवीला' सांगा, ती जरि ह्मणेल, सोडीन ॥
नाहीं तरि मी याचा सतंचलैकपे पाणि तोडीन ॥५९॥
कां सोडितां, असो द्या, हा निजदासांत दास रावावा॥
या कामहता रक्षा, पायांचा याचि आसरा बावा"॥६०॥
कृष्णा धर्मासि ह्मणे "देवा, सोडावयासि सांगा जी ॥
मज देखवे न शिवती निर्दयतेसह अकीर्ति आंगा जी"६१
धर्म ह्मणे "रे साधो, जाऊंदे सोड दे मला, वा हें ॥
जातें सजुनि भलेपण, न विटावें सुयश तें, तया वाहें"६२
भीम ह्मणे "मी पांडव- दास, असें तीन वेळ सोड्यानें ॥
हा खळ ह्मणो, भल्याला विनवावें धरूनि पाय खोट्यानें"
धर्म ह्मणे "गा भीमा, तुज जरि आह्मी प्रमाण, तरि सोडीं॥
नवदें निष्ठुर कांहीं अभय-वितरणें सदीड्य यश जोडीं"

१ पाठवून. २ श्रीकृष्ण व बाण ह्यांचे युद्धांत बाणाचा नाश होतो असें पाहून बाणाची माता कोटरा नग्न होऊन श्रीकृष्णापुढें उभी राहिली. तेव्हां श्रीकृष्णानें मान खालीं घातली. तेणें करून बाणाचें रक्षण झालें. (बृहद्दशम अ० ६३ पहा.) ३ पुत्रप्रेम्यानें. ४ श्रीधर्माला. ५ सतीचा पदर ओढणारा. ६ दानानें. ६ सज्जनांनीं स्तवन करण्यास योग्य.

भीमें गुरु-मंत्र-वश- व्याघ्रें मृगसाचि सोडितां नमनें ॥
धर्मासि करि, वरि लवे मात्र शिरें, दुष्ट अंतरीं, न मनें ६५
नृप त्यासि ह्मणे "घ्याया भुजगीच्या शेंवतां नर मणीतें ॥
वांचेल, परि पराच्या चित्तेंहि स्पर्शतां न रमणीतें॥ ६६॥
जा, यावरि न करावें पाप, असें मागतों, मला दे हें॥
जें कर्म धर्म-शर्मद त्यासीच संपादितो भला देहें"॥ ६७॥
खल न खलत्व त्यागी जरि सामें गौरवूनि बोळविला ॥
लकुच कटुचि अमृतकरा- करवींही शर्करेंत घोळविला ॥
हर दर्शनार्थ गंगा- द्वारीं तपतां तया कृपाकर तो ॥
भेटोनि ह्मणे "घे वर कष्टापासोनि मति नृपा परतो"॥६९
"युद्धांत पांच-पांडव- परिभव हो मत्करें" असेंच वदे ॥
प्रभु-कर्णीं तें बहु कटु वच, जाणों गर मुखीं रसें चव दे७०
शंभु ह्मणे "नारायण- सख नर अर्जुन पुराणऋषि, तातें॥
धनसें पाशुपतहि म्यां त्यासि दिलें, जेंवि अमृत तृषितातें॥
मजपासीं तुज द्याया तद्भंगावह असा नसेच वर ॥
हो मशक-मक्षिका-हर गरुडा नाशी असें नसे चवर॥७२॥
यश एकदाचि अर्जुन- रहितहि चवघां रणांत भंगुनि घे ॥
मेरु असो बहु हेंही, जरि लंघुनि कुळगिरींशि पंगु निघे"

१ सुखदायक २ ओटवनामक वृक्षाचें फळ. ३ पृथ्वीला आधारभूत सातपर्वत आहेत, त्यांतील प्रत्येक.

महेंद्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वतः ॥
विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥

झाला गुप्त महेश्वर तो बालिश मनुजदेव वेदा त्या ॥
प्रभुसहि विटवी मागुनि जें, तैशाही न देवते दात्या ॥ ७४ ॥
मागावा कामाद्यरि- परिभववर वरद-नायका परि तो ॥
मत्-परिभव-वर मागे, खळ न पराहित, निजाहितहि करितो
स्वगृहा जाय जयद्रथ विसरोनियां दुःख नें परिभवाचें ॥
दामासमंज त्वें क्षोभे मन शांतही परि भवाचें ॥ ७६ ॥

अध्याय १० वा.

सारांश.

जयद्रथानें द्रौपदीहरण केलें. त्यामुळें शोकाकुल होऊन धर्मानें मार्कंडेयाला प्रश्न केला कीं, माझ्या सारखा शोक कोणास झाला होता काय ? तें एकून मार्कंडेय ह्मणतात. इक्ष्वाकुलांत दशरथ राजा झाला. त्यास कौसल्येपासून राम, कैकयीपासून भरत; व सुमित्रे पासून लक्ष्मण व शत्रुघ्न असे चार पुत्र झाले.

ब्रह्मदेवाचा मानसपुत्र पुलस्त्यऋषि, त्याचा पुत्र कुबेर हा त्याचा त्याग करून तो ब्रह्मदेवास शरण गेला. तेणें करून पुलस्त्यऋषीला क्रोध आला. पुत्राचा छळ करण्या करितां, त्यानें दुसरा जन्म घेतला. त्याचें नांव विश्रवा.

१ वेदरूपी अशा श्रीशंकराला. २ कामादिषड्रिपूंच्या पराभवाचा वर. ३ वर देणाऱ्यांत श्रेष्ठ, अशाला.

ब्रह्मदेवानें प्रसन्न होऊन कुबेराला, अमरत्व, सोन्याची नगरी लंका व श्रीशंकराशीं सख्य असें दिलें. कुबेरानें, पित्याचा आपणा वरील राग दूर व्हावा ह्मणून त्याच्या सेवेला तीन राक्षसीकन्या दिल्या. त्यां पैकीं पुष्पोत्कटेपासून विश्रवा यास रावण व कुंभकर्ण असे दोन पुत्र झाले. मालिनीपासून बिभीषण झाला. व राकेपासून खर व शूर्पणखा अशीं अपत्यें झालीं. बिभीषण हा फार साधु होता.

रावणादिकांस कुबेराचें ऐश्वर्य पाहून फार वाईट वाटलें. व तें आपणांस प्राप्त व्हावें ह्मणून रावणकुंभकर्णांनीं तीव्र तपस्या केली. हजार वर्षे तप झालें ह्मणजे रावणानें आपलें एक मस्तक कापून त्याची आहुति द्यावी. या प्रमाणें त्यानें आपलीं नऊ मस्तकें कापिलीं. दहावें शिर कापणार, तों ब्रह्मदेव प्रसन्न झाला. आणि ह्मणाला, मनुष्य व वानर यां शिवाय तुला कोणाचेंही भय नाहीं. कुम्भकर्णास महानिद्रा दिली. बिभीषणास धर्मबुद्धि, ब्रह्मास्त्रस्फूर्ति व अमरत्व दिलें. मग ब्रह्मदेव स्वस्थानास गेला.

वर मिळतांच रावणानें प्रथम कुबेराचें ऐश्वर्य हिरावून घेतलें. व त्रैलोक्यास अत्यन्त त्रास दिला. देवादि, ब्रह्मदेवास शरण गेले, ब्रह्मदेवानें त्यांचें समाधान केलें. ईश्वर, दशरथाचा राम नामें करून पुत्र झाला आहे. त्याचें साह्य करण्याकरितां तुह्मीही वानररूपानें अवतीर्ण व्हा. रामाच्या राज्याभिषेकास विघ्न करण्या करितां दुंदुभिनामक गंधर्वस्त्रीनें मंथरा व्हावें. असें सांगून ब्रह्मदेव अंतर्धान पावला. व देवही स्वस्थानीं गेले.

इकडे विश्वामित्रानें आपल्या यज्ञरक्षणार्थ रामलक्ष्मणांस मागून नेलें. रामानें तेथें यज्ञास विघ्न करणाऱ्या राक्षसांचा सं-

हार केला. मग विश्वामित्राचा यज्ञ निर्विघ्नपणें शेवटास गेला.

जनकानें विश्वामित्रास सीतास्वयंवरास बोलाविलें, तेथें विश्वामित्र रामलक्ष्मणांसह गेला. रामानें शिवधनुष्य उचलून सीतेला वरिलें. मग राम अयोध्येस आला.

दशरथराजानें रामास राज्याभिषेक करण्याची तयारी केली, तेव्हां कैकेयीची दासी मंथरा हिनें कैकेयीस सांगितलें कीं, रामास चवदा वर्षें वनास पाठवावें व भरतास राज्य द्यावें असे दोन वर तूं राजा जवळ माग. कैकेयीनें वर मागितले. तेव्हां राम, सीता व लक्ष्मण ह्यांसह वनास गेला. भरतानें राज्यस्वीकार केला नाहीं. त्यानें कैकेयीची फार निंदा केली. व तो रामाकडे निघून गेला. त्यानें रामाच्या पादुका आणून सिंहासनावर ठेविल्या. व प्रधानांकडून राज्यकारभार चालविला. व आपण नंदिग्रामीं राम येईपर्यंत तपश्चर्या करीत वसला.

मार्कण्डेयाशि ह्मणे धर्म, बुडालों अगाध-शोकांत ॥
सांगा मत्सम मदधिक जरि दृष्ट श्रुत असेल लोकांत[१] ॥१॥
त्या धर्माला श्रीम- द्रामकथा साङ्ग होय परिसविता ॥
भगवद्यश कथिताचि त्रिजगद्बंधु, न तमोघ्न परि सविता २
इक्ष्वाकु-कुलज दशरथ राजा, तत्कीर्ति विष्टपीं[२] सुतता ॥
स्वीकारिली तयाची साक्षात् श्री-प्राण-वल्लभें[३] सुतता[४] ॥३॥

---

१ भुवनांत, २ अत्यन्त विस्तृत. ३ श्रीविष्णूनें. ४ पुत्रत्व.

कौसल्या-सुत राम प्रभु, कैकेयीजं[1] कीर्तिलो[2] भरत ॥
पुत्र सुमित्रेचे ते लक्ष्मण शत्रुघ्न कीर्ति-लाभ-रत ॥ ४ ॥
एकचि देव चतुर्धा यापरि त्या रविकुळांत अवतरला ॥
यन्नामें विष-पान- व्यसनीं[3] ह्मणती कवींद्र भव तरला ॥ ५ ॥
मुनिवर पुलस्त्य; तत्सुत वैश्रवण[4], त्यजुनि त्यां[5] दया-निधिला
पद्माला भृंग तसा तो नित्य भजे पितामहा विधिला[6] ॥ ६ ॥
सुत पीडाया देहा- न्तर घे तो ख्यात विश्रवा नावें ॥
रसिक कवींनीं त्याचें तेंहि चरित अमृतमिश्र वानावें ॥ ७ ॥
वरदें विधिनें दिधली वैश्रवणा अमरता, कनक-लंका, ॥
सख्यहि तेणें देवें[7], नाशी ज्याचें विलोकन कलंका ॥ ८ ॥
तो विश्रवा पिता न क्षोभावा ह्मणुनि राक्षसी कन्या ॥
सेवार्थ दे तिघी त्या ज्या बहु आराधिती तया धन्या ९
तो विश्रवा ह्मणे "वर मागा" ऐसें तिघींसहि, तदा त्या ॥
सुत मागती प्रसन्ना मुनिला जोडोनि हात हित-दात्या १०
पुष्पोत्कटेसि दिधले सुत, दशमुख कुंभकर्ण या नावें; ॥
साधु विभीषण मालिन्यात्मज, ज्या त्रिभुवनेंहि मानावें ॥ ११
खर, शूर्पणखा, झालीं दोन अपत्यें तिज्याहि राकेला ॥
ज्यांहीं लज्जित दावुनि त्हृत्काठिन्या[8] निजा हिरा केला १२
एका काळीं धनपति पाहुनि ते दशमुखादि तळमळले ॥
साधूत्कर्षासहन- त्वें केव्हां कोणते न खळ मळले ॥ १३ ॥

---

१ कैकेयीपासून झालेला. २ वर्णिला. ३ शंकर. ४ कुबेर. ५ पुलस्त्याला. ६ ब्रह्मदेवाला. ७ श्रीशंकराशीं. ८ त्हृदयाच्या कठोरपणाला.

शुभ-काम बिभीषण;दश- मुख कुंभश्रुति कुकाम हे भारी॥
तप करितां भय देती विप्रांशि जसे वृका महेभारी॥१४॥
खर, शूर्पणखा, त्यांची सेवा करिती जपोनि, धीरानीं॥
आराधिला तपें विधि, न तसे तपले तपोनिधी रानीं॥१५॥
एक-सहस्राब्दांतीं शिर दशवदनें स्वयेंचि कापावें ॥
तें होमूनि ह्मणावें पद्मभवा वरदनायका पावें ॥ १६ ॥
भेटे प्रसन्न विधि त्या दशकंठा कापितांचि दशमातें ॥
वारुनि ह्मणे "ह्मणोतें न या कर्में निर्दय त्रिदश मातें॥१७॥
वर एका अमरत्वा- वांचुनि देतों समस्त, माग मला ॥
वत्सा, वद हें तप गुरु भार मज तुझ्या गुरूत्तमा गमला१८
येतिल शिरें, विरूप न दिसमिल,होसील काम-रूप-धर॥
जेता रणीं अरीचा स्थैर्यें जसा महीध्रे भूप-धर" ॥ १९॥
रावण ह्मणे "प्रभो, मी सादर ऐसा तपीं असें देहें ॥
अमरत्व न देसी जरि तरि मजला मागतों असें दे हें२०
असुर-सुर-यक्ष-राक्षस- किन्नर-गंधर्व-सर्प-भूत-गणें ॥
मत्परिभव न करावा हे माझ्या शासनांत भू तगणें"॥२१

१ कुंभकर्ण. २ लांडग्याला. ३ महागजाचा शत्रु सिंह. ४ जितेंद्रियांनीं. ५ एक सहस्र वर्षांच्या अंतीं. ६ हे ब्रह्मदेवा. ७ दहाव्या शिराला. ८ देव. ९ तुझा श्रेष्ठ गुरु मी, त्या मला. १० इच्छेस येईल तें रूप धरणारा. ११ जिंकणारा. १२ पर्वत. १३ गजांना धारण करणारा. १४ पृथ्वी.

ब्रह्मा ह्मणे "मनुष्या- वांचुनि जे कीर्तिले तुवां सारे॥
यांपासूनि नसो भय, परि न नरां वानरांसि हांसा रे १२॥
घटकर्ण[2] महानिद्रा मागे, जोडनि हात दात्यातें॥
मंदा मृदु झोळी तैसी दे तीच हा तदा त्यातें ॥ २३ ॥
परमापदेंतही मति धर्मींच रतो अशिक्षितचि देवा ॥
ब्रह्मास्त्रहि स्फुरो, हें द्या, गुरुजी, साधुंची घडो सेवा" २४॥
मागे असें विभीषण, सांशि ह्मणे ब्रह्मदेव "वत्सा, हें ॥
घे, अमरहि हो, व्हाया सुयश ब्रह्मण्यविष्णुवत् साहें ॥ २५
विधि, वर देउनि जातां करुनि रणीं कीर्ति-हानि धनपतितें
प्रथम पराभविलें त्या दशकंठें व्हावया निधन पतितें॥२६॥
पुष्पकविमान, लंका, हरितां धनपति, ह्मणे कुल-कलंका
त्रासें संप्रति, हर्षें मग, पोपू त्वत्क्षयें पुलकें लंका ॥ २७॥
मल्लोचनीं निरखिले बहु, परि कुतराचि यागग न, यानीं॥
योग्य नव्हेसि बसाया पापा तूं तेंवि या गगनें-यानीं २८॥
वाहेल तुज न पुष्पक, जो तुज मारील सांशि वाहेल ॥
करितोसि गुर्वतिक्रम परि हरि या दुर्मदा न साहेल॥२९॥
शापुनि धनप मनि ह्मणे " अनर्थीं हा शक्तिसंपदंध रतो॥
परिभवुनि अग्रजातें लंका-पति होय पंक्ति[13]-कन्धर तो ॥

१ सांगितले. २ कुंभकर्ण. ३ महानिद्राच. ४ न शिकविलेली. ५ विष्णूसारखें. ६ मरण. ७ रोमांच. ८ माझ्या डोळ्यानीं. ९ यज्ञांत गेलेला. १० या नेत्रांनीं. ११ विमानांत. १२ बलरूप ऐश्वर्यानें अंध झालेला. १३ दशमुख-रावण.

केवळ विशृंखळ खळ खळ-बळ-जलनिधि दशास्य तो यत्नें॥
आक्रमुनि सुराऽसुर-नर- नाग-वरांतें हरी धनें रत्नें ॥३१॥
लोक-विनाश-करत्वें रावण हें नांव पावला खलधी ॥
पळ धीर वीर-हृदया स्वास्थ्य न दे तो कुबुद्धिचा जलधी
जाऊनि सत्यलोकीं ब्रह्मर्षि सुरर्षि सिद्ध बहुधा सा ॥
पीडा पावक-वदनें कळविति हा हा ह्मणोनि बहु धासा॥
ब्रह्मा ह्मणे "सुराऽसुर साहेल रणांत त्या न मत्तातें ॥
तन्नाशार्थ तरणि-कुल केलें जन्मोनि धन्य मत्तातें ॥३४॥
म्यां विनविला स्वगुरु कीं हो नर-रूप, न ह्मणोत तापस हा
प्रभु झाला दशरथ-सुत, करिल सुखी,स्वल्पकाळ ताप सहा"
ब्रह्मा शक्रासि ह्मणे "प्रभुला व्हाया सहाय ऋक्षींतें ॥
द्या काम-रूप-बळ-सुत करिजे जें चन्द्रकार्य ऋक्षीं तें३६॥
अमित-बळ सुर-सुतांतें क्षिप्र प्रसवोत वानरी हित, मी ॥
कथितों प्रभु-दास्य-रता प्रजा न ज्या बुडति सा नरींहि तमीं
सुर-कार्य-सिद्धि व्हाया गन्धर्वी दुन्दुभीहि आठविली ॥
युक्ति पढवुनि प्रभुनें कैकेयीच्या समीप पाठविली ॥३८॥
कामबळ कामरूप त्रिदशांचे वानरर्क्षतनु सुत ते ॥
दुःसह अलंघ्य सकळा कल्पांतींचे जसे जलधि-उत ते३९॥
निर्मुनि अपत्य हर्षें सर्वहि शक्रादिदेव तो कपिसें ॥
हरि-दास्य यल्ललाटीं धन्यचि तें जरि असेल तोकं पिसें॥

१ सूर्यवंश. २ श्रीविष्णूनें. ३ आस्वलींना. ४ वानर व आस्वल यांच्या तनु धरणारे. ५ बालक. ६ रावयामास लोकान् यत्तस्माद्रावण उच्यते.

काळीं ढुस्स चरांजनें- नग-शिखरेंशीं विवूकि आसविलें ॥
देवांनीं हिमगिरिला क्षीरधिला स्वयश तुच्छ भासविलें
देहें कुब्जा नामें झाली ती मन्थराभिधा, नातें ॥
कैकैयीशीं लावी साधाया कार्यसंविधानातें ॥ ४२ ॥
श्रीगाधिज-मुनि ध्याया सत्कविवृन्दांस सुमहिमा गाया ॥
दशरथ-मधुपाप्रति ये प्राप्त-सुत-सुरद्रुसुमाहि मागाया ४३॥
दे राम लक्ष्मण मखं- त्राणार्थ असें तयासि तो यांची ॥
ओपी नृप जेंवि पिता निज पात्री मरुपथांत तोयाची ४४
तो अतिथि तृप्त सुज्ञें अर्पुनियां तें स्व ताट केला हो ॥
जातां पथीं मुनि ह्मणे "रामा, सद्गतिद ताटकेला हो" ४५
तीतें या मुनिवचनें मारी तो, न रघुराज नय शोधी ॥
कीं जो गुर्वाज्ञापर सर्वहि होतो खरा जन यशोधी॥४६॥
मुनिदत्तास्त्राशीर्धन जोडुनि सिद्धाश्रमासि तो पावे ॥
मारी मखघ्न राक्षस कीं संत खळांपुढें न लोपावे ॥४७॥
जनक-मखाप्रति जातां श्रीराम करूनि वंदन वदान्या ॥
त्या गुरुसि ह्मणे "आज्ञा मागाल असें कदापि नवदा,न्या
गाधिज रामाकरवीं मार्गीं गौतमसतीसि उद्धरवी ॥

---

१ चालणारीं पर्वतांचीं शिखरं. २ कार्यनिर्वाहाला. ३ प्राप्त झालेलें, पुत्ररूप वृक्षाचें फूल. ४ यज्ञरक्षणार्थ. ५ मागे. ६ पिणारा. ७ उत्तम गति देणारा. ८ गुरूच्या आज्ञेंत तत्पर. ९ विश्वामित्रानें दिलेलें, अस्त्रें व आशीर्वाद, हेंच धन. १० अहल्येला.

मानी तत्पोदास स्व-कर-सहस्रापरीस शुक्र रवी ॥ ४९ ॥
मुनि जनकाभि ह्मणे "हो के हरितें धन्वि-गर्व यो धनु तें"
आणवितांचि उचलिलें रामें शर्वादि-सर्व-योध-नुतें ॥५०॥
गुण जोडूनि सलील प्रभुनें आकर्षितांचि भंगे तें ॥
तद्रव न मुनि-सभेसचि; कांपवि विभु-मुर्धगांहि गंगेतें॥५१॥
होता कठिन पण, पण प्रभु पुरवुनि होय जानकीजानी ॥
झाले उदश्रु, धरिली होती हृदयांत जानकी ज़ानी॥५२॥
जनकें चवघी कन्या दिधल्या रामासमेत चवघांस ॥
ते दृष्टिस देति, तसे अमृतांचेहि न जिभेस चव ग्रांस५४॥
भग्न-गुरु-धनुर्ध्वान- श्रवणें भार्गव धरूनि ये कोपा ॥
स्वर्णांहि पराभविला जो न क्षत्रें करूनि येकोपा ॥ ५४॥
आला ह्मणत असें कीं "विजय-श्रीचा असेंच नवरा मी"॥
परि त्या चालेल अनर्व- रामाचें तेज काय नव-रामीं५५॥
श्रीरामाला दशरथ द्यावें युवराज्य-पद असें योजी ॥
गुरु सचिव ह्मणति"इच्छित होतों कीं हेंचि तव मना योजी"
अभिषेकनिश्चय करुनि करवी साहित्य सर्वहि तदा तें ॥
वाटे न मंथरेच्या- चि मना आनंद-पर्व हित-दातें ॥५७॥

१ श्रीरामपादाला. २ धनुर्धरांचा गर्व. ३ येवो. ४ शंकर आदिकरून सर्व वीरांनीं स्तविलेला, असा. ५ लीलेनें. ६ त्याचा ध्वनि. ७ शंकराच्या मस्तकावरील.८ जानकी जाया ज्याची, तो. ९ अश्रुयुक्त. १० रामानें मोडिलेल्या, शंकराचे धनुष्याचे शब्दानें. ११ परशुराम. १२ क्षत्रियजातीनें. १३जुन्या रामाचें.

ती कैकेयीस ह्मणे "दासत्व तुझ्या सुतीं न यो, द्या हो॥
कल्याण कुमाराचें, भवदाज्ञावर्तिनी अयोध्या हो ॥ ५८॥
विश्वास काय यांचा? सुविषम होतात नर सदा समही ॥
गुर्वऽनुमतां[2]ऽनुसरणें- करुनि मग बिटेल न रसदा[3]स मही५९
दायाद-दास्य[4]-दहनीं वेडे करिशील आज्य[5] भरतातें ॥
होसिल विपक्षदा[6]सी देतां रामासि राज्यभर तातें ॥ ६०॥
ज्यां[7] प्रभुला धन्य ह्मणत होत्या कवि-साधु-सुर-सभा, केला
वश तो कैकेयीनें घेउनि, बोलोनि सुरस, भाकेला ॥
'वर माग, असें ह्मणतां मागे प्रिय काम हा शुभर्ता[8]तें ॥
"द्या चवदा वर्षे[9] वन रामातें,राज्य आशु भरतातें"॥६२॥
कैकेयीच्या आलें जों ऐसें दारु[10]णोक्त तोंडास ॥
त्या दशरथ-त्हृदयाचा घे मोह-महाभुजंग तों डास ॥६३॥
वरदानवृत्त परिसुनि वदला तो यापरि स्व-जन-कवच[11] ॥
हो राज्य-भ्रष्ट तनुज. परि सत्वभ्रष्ट न स्व-जनक-वच॥६४॥
संत ह्मणति संततिहुनि संसारीं प्राज्य[12] सार सत्या[13]गी ॥
ती गुरुची न मळाया राम-मधुप राज्य[14]-सारस त्यागी॥६५॥
जनकादि-गुरुजनांतें वंदुनि रघु-वंश[15]-पद्म-भानु निघे ॥

---

१ तुझ्या आज्ञेंत वागणारी. २ गुरुदशरथाच्या अज्ञेस अनुसरण्यानें. ३ प्रीति देणाराला. ४ भाउबंदांची सेवा हाच आग्नि, त्यांत. ५ तूप. ६ शत्रूची दासी. ७ दशरथाला. ८ मंगलकार्यांत निमग्न झालेल्या दशरथास. ९ लौकर. १० भयंकर वचन. ११ स्वजनाला कवचासारखा. १२ पुष्कळ. १३ वाणी. १४ राज्य हेंच कमल. १५ रघुवंश हेंच कमल, त्याचा सूर्य.

वनवासातें परमाऽनुग्रह ऐसें मनांत मानुनि घे ॥ ६६ ॥
लक्ष्मण निघे पदाधिक जाणुनि तत्पादसुपरमाणूस ॥
त्यजिल गुरुभजन कैसें हें आर्यकिस्याहि उपर माणूस६७
श्रीराम ह्मणे "मदधिक गुरुचरण त्यजुनि काय निघसी ते"
लक्ष्मण ह्मणे "भजावें गुरुचरण त्यजुनि काय? निघ सीते"॥
सीता ह्मणे "त्यजावी हे न, न चपलेसही वनदं सोडी ॥
यद्यपि झडती जड ती, आपण उबगे पटासि न, देसोडी६९
जाय प्रसन्न-वदन श्रीराघव अकृत-कुत्स वनवासा ॥
कीं मानिला प्रभु-मनें तो देसवटाँहि उत्सव नवासा ॥७० ॥
भेदूनि काळिजाला गेला लोकाऽपवाद-शर, थानें ॥
शिशुसा, रामें त्यजितां त्यजिले स्व-प्राण त्या दशरथानें ॥
दूत प्रेषुनि मातुल- नगराहुनि भरत शीघ्र आणविला ॥
कैकेयीनें स्वमुखें सर्वहि वृत्तांत त्यास जाणविला ॥ ७२ ॥
भरत ह्मणे "शिव! शिव! ईह केयमपूर्वेदृशी कुशीला हो ॥
वत्सा शत्रुघ्ना वद हीतें, आलों जिच्च्या कुशीला हो॥७३॥
जा वेडया तशिन दिसो दुर्वृत्ता राक्षसीच हे तीची" ॥
आकृति धरली बरवी वर, वीरा, आंत औलि हेतीची"७४
गेला विचार न करुनि केंवि अहो पुष्करांक्ष! सीमा या ॥

१ राज्यपदापेक्षां. २ रामाच्या पायांच्या धुळीला. ३ विघ्नेला. ४ कंटाळे. ५ वस्त्रादिकांची दशी. ६ नाहीं केली, निंदा ज्यानें, तो. ७ देशाचा भाग. ८ येथें भूलोकीं. ९ का-इयं-अपूर्वा-ईदृशी. कोण ही अपूर्व अशी. १० दुष्ट स्वभावाची. ११ तीच. १२ सखो. १३ खड्गाची. १४ रामचंद्र. १५ मेघ.

तुमच्या साधुत्वाची, माय न हे शुष्क राक्षसी माया॥७५॥
वरिली कां हे निज-कुल- सर व्हाया शुष्क राक्षसी तातें॥
जेणें गुरु हानि करिति कां लक्ष्मण पुष्कराक्ष सीता तें॥
गे कौसल्ये माते दायादत्वें न साच हा रामीं॥
घेइन टाकुनि चिंता मणिहार करोनि काच-हारा मी७७
आण तव पदाची मज अवगत नव्हताचि हा विनाश-पथ
त्यागीन प्राणातें जरि तुज मद्बुद्धि दाविना शपथ"७८॥
कौसल्या त्याशि ह्मणे" वत्सा तुज तों असें न वाटावें॥
बा ठावें त्वन्मन मज सर मीनाच्या मतें न आटावें॥७९॥
एकात्मे साधु तुह्मी, ऐसे तों एकिलेहि न भ्राते॥
जे इतर सहज विषया- स्तव बहु घेती करूनि बभ्रा ते८०
कैकेयीच्या मतिचें कृत्य न, मन्नियतिचेंचि ताता तें॥
बहु दुःख हें त्यजुनि मज आपण वरिली तुझ्या चिता तातें
वत्सा भरता ज्यांचा मार्दव-लेशहि नसेचि नवनीतीं॥
वत्साचीं पदपद्में कैशीं भ्रमतील निर्जन-वनीं तीं"॥८२॥
करुनि क्रिया पित्याची गेला तो श्रितभवाब्धिसेतुकडे॥
पौर सचिवहि अयाचे तच्चुंबक-मणिकडे जसे तुकडे॥८३॥
धांवुनि गळांचि पडली होती जी राज्यभू तिला भरत॥
झिडकारूनि निघे कीं राम-पद-प्राज्य भूति-लाभ-रत॥
रामासि चित्रकूटीं जैसा गाईस तर्णक वनांत॥

१ अश्रितांस संसारसमुद्राच्या पलीकडे नेणारा सेतु राम, त्याकडे. २ लोखंडाचे. ३ रामपद हाच मोठा ऐश्वर्यलाभ, त्यांत रत. ४ वत्स.

भेटे निवे तदुटजीं तो ज्यापरि रसिक-कर्ण कवनांत॥८५॥
राम-पदीं भरत मिठी घाली क्षतकंटकी तदपि त्याचें ॥
तें माने तन्मतिला, निष्कंटकहि न रुचे पद पित्याचें ८६
अंकीं घेउनि रडत्या निज-शिशुतें पुसुनियां वदन तातें ॥
जें सुख द्यावें, दिधलें श्रीरामें तेंचि त्या पदे-नतातें ॥८७॥
हे बंधु स्नेहामृत- रत सुरसिक, अमृत-रत न सुरसिक ते ॥
न कदापि अर्थशास्त्रें कवि-गुरुपासूनि असुर सुर सिकते"॥
भरत कथी स्वागमना- वधि तैलीं तात-काय होता तें ॥
राम ह्मणे " हा त्यजिले मच्छोकें प्राण काय हो तातें८९
हा तात, हा नृपोत्तम, हा वत्सल, हा प्रभो, असेंचि रडे ॥
प्रभुचें गुरुशोक भरें त्हत्कंज महोपलें तसें चिरडे ॥ ९०॥
यच्चरणसरित्तटमृत- सुकृतें गीचेंहि न करकंज लिही ॥
तो, स्मृतिनें अमृत दिलें ज्या, त्या दे पिंड तिळहि अंजलिही
प्रार्थुनि तो भरत ह्मणे " अमृत-रसहि मज तुह्मांविना कुचेला
काढा क्षिप्र अयोध्यां- त्हृद्गत-निज-विरह-वज्र-शंकु, चला॥
राज्यश्रीस वळविता तूं जेंवि इभीस अंकुश तसाच ॥
मृगराज तूं, त्वदाज्ञा- कर आह्मी सर्व रंकुशत साच"॥९३

१ क्षतें व कांटे यांनीं युक्त. २ आपण येईपर्यंत. ३ हृदय-कमल. ४ मोठ्या दगडानें. ५ ज्याच्या चरणांपासून निघालेल्या नदीच्या (भागीरथीच्या) तीरीं मृत आलेल्या जनांचीं पुण्यें. ६ हस्तकमल. ७ रामस्मरणानें. ८ मोक्ष. ९ काजरा. १० अयोध्येच्या हृदयांतील, तुमचा विरह हाच वज्राचा खिळा. ११ हत्तिणीला. १२ हरिणांचें शतक.

श्रीराम ह्मणे " वत्सा वेदोक्त तसें गुरूक्त सन्महित ॥
त्वां म्यांहि चालवावें, या रविवंशीं तरीच जन्म-हित ९४
न मिळे गुरूक्त-धनुर्षीं जो गुण तो व्यर्थ लाखवावें हो ॥
वचन करूनि परलोकीं तरी सुख जनित्यासि दाखवें हो
व्यसनीं बुडों दिल्हें निज- जीवितहि, बुडों दिल्हें न यश तातें
वत्सा, पहा विचारुनि हेंचि सुसंमत असे नयशतांतें॥९६॥
साकेतीं वस, मज हें दे, मीच वनीं असेन, चवदावें ॥
सरतां येईन, उगा, कोणींहि नको असें नच वदावें ॥९७॥
भरत ह्मणे " तरि हें श्री- पदयुगें संपादु काम हा, यास॥
न शिवोंदेऊत पदीं वैसुनियां पादुका महार्यास ॥ ९८ ॥
तें सिंहासन भूषित या श्रीमत्पुण्यपादुकानीं हो ॥
कीं यांच्या बहु यश नय तेज सुकृत शिव कृपा दुकानीं हो
सौवर्णी मणिखचिता भरतकरें तो पळार्थ ज्या त्याला ॥
त्या पादुका दिल्या त्या भक्ताला भक्तिनेंचि झाल्याला १००
सांत्वुनि निज-जननी-जन सर्व सचिव पौर गुरु सखे दास
प्रेषुनि पुरीप्रति प्रभु मानी सुख वन-निवास-खेदास १०१
नंदिग्रामीं होउनि वल्कि-जटाधर वसे परतला जो ॥
प्रभुसि न आणुनि तो श्री-मदयोध्येला न कां भरत लाजो

१ गुरुवचन हेंच धनुष्य. २ शतशःनीतीला. ३ अयोध्येमध्यें. ४ आपले पाय. ५ भरताला. ६ महादुःख.

अध्याय ११ वा.

सारांश.

रामचन्द्र, सीता व लक्ष्मण यांसह चित्रकूट पर्वतावर असतां शूर्पणखा राक्षसी, तेथें सुंदर स्त्रीरूप घेऊन आली. व माझा स्वीकार करा असें ह्मणाली. तेव्हां रामानें तिचें स्वरूप ओळखून लक्ष्मणाकडून तिचें नाक व कान कापविले. खर राक्षस, तिचा बंधु, चवदा हजार सैन्य घेऊन आला. त्याचा रामानें सैन्यासुद्धां संहार केला.

मग शूर्पणखा रावणाकडे गेली. ती त्यास ह्मणाली. पंचवटी येथें मी गेलें होतें. तेथें एक सुंदर स्त्री आहे. तिचें नांव सीता. व तिच्या पतीचें नांव राम. ती स्त्री तुला आणून द्यावी ह्मणून यत्न केला. तिच्या पतीनें ही माझी दुर्दशा केली. तें ऐकून रावणास मोठा क्रोध आला. व तो मोठ्या वेगानें गोकर्णास गेला. तेथें त्याचा मामा मारीच राहत होता. त्यास हें वर्तमान सांगितलें. मारीच ह्मणाला. तूं हें साहस करूं नको. पण रावणानें तें ऐकिलें नाहीं. त्याच्या आग्रहास्तव मारीच सुवर्णमृगाचें रूप घेऊन पंचवटीस गेला. तो मृग धरण्या करितां राम त्याच्या पाठीस लागला असतां, रावण यतिरूपानें येऊन सीतेस घेऊन गेला. मार्गांत जटायु गृध्रराज यानें रावणास अडथळा केला. त्याचा रावणानें खड्गानें पक्षच्छेद केला.

इकडे राम मृगाला मारून परत येत असतां त्यास लक्ष्मण भेटला. आश्रमांत सीता नाहीं हें पाहून शोकाकुल होऊन राम चोंहींकडे वनांतून शोध करीत फिरत असतां, मार्गांत जटायु भेटला. त्यानें सर्व सीतावृत्त कळविलें. पुढें जात असतां कबंध राक्षसानें लक्ष्मणास धरिलें, रामलक्ष्मणांनीं खड्गानें त्याचे बाहु तोडून पाडिले. द्विजशापानें निश्वावसु गंधर्व, कबंध झाला होता. तो रामहस्तानें मृत्यु पावतांच पूर्वरूप पावला. तो ह्मणाला: रावणानें सीता हरून नेली. तूं पंपासरोवराजवळ ऋष्यमूक पर्वतावर सुग्रीव राहतो, त्याचें सख्य कर. असें सांगून गंधर्व स्वर्गास गेला.

पुढें रामसुग्रीवांचें सख्य झालें. रामानें वालीला मारून वानरांचें आधिपत्य सुग्रीवाला दिलें. सुग्रीवानें सीता शुद्धीकरितां चारी दिशांस वानर पाठविले. मारुति सीताशुद्धि करून रामास येऊन भेटला.

प्रभु चित्रकुट टाकुनि राहे गोदावरी-तटीं उटजीं ॥
मानस-सरःसरसिरुह- वनवासी हंसवर जसा कुटजीं ॥ १॥
वरि शोभवूनि कपटें वपु जें मळमूत्रमणिक रंडा तें ॥
याया ये शूर्पणखा खचरी सा सु-गुण-मणि-करंडातें ॥२॥
तन्नासा-कर्णातें, दूपाया काय. कापवि त्रासी ॥
कीं दुर्दानें दूपूं- पाहे श्रीनायका पवित्रासी ॥ ३ ॥

१ मानससरोवरांतील कमलवनांत राहणारा. २ कुड्यांच्या झाडांमध्यें. ३ मलमूत्राचें मडकें. ४ तिचें नाक, व कान ह्यांला. ५ देह. ६ अपवित्रवस्तुदानानें.

आला नर मानुनि खळ खर घेउनि मनुं-सहस्र बळ खाया
किति तो ? मुनिहि न पुरति प्रभुला तत्वें करूनि बळ खाया
झाले भस्मचि; पडतां सर्वहि राक्षस कुवर्ण ते रामीं ॥
ह्मणतों खरादि पापे, प्रभुशर तन्मनुसुवर्ण तेरा मीं ॥५॥
बंधु खर सबळ बुडवुनि धांवत लंकेसि जाय ती नकटी ॥
कुदशा-राज्ञी-सिंहा- सन निजमुख दशमुखापुढें प्रकटी ६॥
ती त्यासि ह्मणे " दादा पंचवटीवासि कामिनी-रत्न ॥
तुज सर्व-रत्नभोक्त्या द्याया गेलें करावया यत्न ॥ ७ ॥
तत्पतिनें कर्णयुग च्छेदुनि केलें पहा विनासा हें ॥
त्वत्कीर्तिविरूपकरण; मानधना, अन्य यात्रिना साहें॥८॥
ती स्त्री सीता, तीचा जो पति,तन्नाम राम, नर जाया॥
तदनुज, लक्ष्मणनामा, जानुनि हो तूं प्रभंजनें रजा या'९
अग्नि-ज्वाळांसि वमे मुख-रंध्रें दुष्ट-रक्ष कोपे तें ॥
ओकावा वह्नि जसा वल्मीकें क्रुद्धतक्षकोपेतें ॥ १० ॥
श्रीसीतार्थ निघे अव- लंबुनि वेगा भुजंगमारीच्या ॥
गांठी श्रीगोकर्णीं तो दशकंधर-भुजंग मारीच्या ॥ ११ ॥
तो कळतां भाव ह्मणे " राया हें स्पष्ट कर्म अविहित रे ॥
व्यसनीं हरिहि बुडे बळ न पाहातां,पाहिल्यासि अविहि तरे
कोणी हें तुज कथिलें चक्षुर्विष-नाग-पुच्छ तुडवाया ॥

१ पातकी. २ राममंत्रांतील उत्तम वर्ण. ३ दुर्दशारूप राणीचें सिंहासन. ४ महावायु. ५ धुळीचे कणाला. ६ वारुळानें. ७ रागावलेल्या सर्पानें युक्त, अशा. ८ गरुडाच्या. ९ सिंहही. १० मेंढा. ११ नेत्रांमध्यें विष ज्याच्या, अशा सर्पाचें शेंपूट. १२ चवदा.

दाटुनि कां ? करिसी गा रामासीं वैर वंश बुडवाया१३॥
शतयोजनें उडालों हा मी रामेषुपक्ष[1]भूपवनें ॥
लीलेनेंचि जलधिचीं शोषिल तो अस्त्रदक्ष भूप वनें॥१४॥
रक्ष ह्मणे " रे मूढा भिवविशि वर्णूनियां नरा मातें ॥
चाल उगाचि,मरसि कां? स्तवुनि महेशासमान रामातें"१५
असुहर[3] दोघेहि परि श्रेष्ठ गमे रामराय मारीच्या ॥
गंगेच्या कांठ[2] द्यावा धीरें वीरें न कार्य मारीच्या[5] ॥१६॥
होवुनि रत्न-कनक-मृग गेला रामाश्रमासि वेगानें ॥
पाहुनि त्रास कराया वश ती रामा[6] श्रमा सिवे गानें[7]१७॥
ती रामासि ह्मणे "जी अवलोका मृग असोन, सोन्या, या
भेद नसेचि, गृहा हा न्यावा, दुसरें असो नसो न्याया ॥
आणा धरोनि मृग हा, कैसा दिसतो मनोरम ? उठावें ॥
जातो कीं धांवाजी आहे कीं हरिणत्हृदय मउ ठावें १९॥
ठेवी उटजीं अनुजा लंघाया शक्त ज्या न कीनाशं[8] ॥
कीं व्हावा न कपट-पटु- यातूपासूनि[9] जानकी-नाश २०॥
त्या कपट-मृगा-मागें धांवे प्रभु रुद्रसा शरी[10] रानीं ॥
वरिति सुर यदंघ्रिरजें- स्पर्शें[11] बहु मुद्रसां[12] शरीरानीं॥२१॥
व्यर्थ पळे पशु, ऐसा कोण कृती? एक पळ विलय मातें॥
न घडो, ह्मणोनि यत्नें जो दावुनि धाक पळविल यमातें॥

१ रामबाणाच्या पिसाऱ्याच्या वायूनें. २ उदकें. ३ प्राण-हरण करणारे. ४ देह. ५ महामारीच्या. ६ सीता. ७ गायनानें. ८ यम. ९ राक्षसापासून. १० शरधारी. ११ ज्याच्या चरण-रजाच्या स्पर्शानें. १२ आनंदरसाला.

प्रभुवर खर-तरं-विशिखें जेव्हां मर्मींच अत्रपा वेधी ॥
समयीं गुरूक्तिस, तसी त्याची कपट-स्मृतीस पावे धी२३
हा सीते हा लक्ष्मण ऐसें मरतां "ह्मणोनि मोट्यानें ॥
अमृत-प्रदीं करावें अहिनें, केलें तसेंचि खोट्यानें ॥२४॥
सीता ह्मणे " अहाहा धांवा हो मारतात हाकेला ॥
लक्ष्मणजी, धांवा हो भ्यांचि बळें आत्मघात हा केला"
सौमित्रि ह्मणे " तुमचें व्हावें न त्रस्त मन अहो वहिनी॥
हें मृग-कपट, करावा गरुडाचा नाश काय हो अहिनीं॥२६
सीता ह्मणे "न धांवसि जेव्हां तूं, परिसतांचि हाकेला॥
स्त्री-कामा, गुरु-घात श्रीकामींपरिस तांचि हा केला२७॥
ऐसेंहि ह्मणे बहुधा "उटजीं परमाधमा नसावास" ॥
तो बोल करी व्याकुळ त्यासि विष-व्रततिचा जसा वास
युक्तचि सीतेसि नमुनि तो वंधुकडेचि होय जाता तें ॥
माय जया रडवी, शिशु जाय कथाया स्वदुःख तातातें २९
त्यजितां उटज ह्मणे "वन- देवीहो जानकीस रक्षा हो ॥
लाविल इला बळें कर जरि खल परपुरुष सकुळ रक्षा हो॥
गेला लक्ष्मण तों यति- वेषें उटजीं दशास्य शिरला हो॥
कीं दैवमतें त्याचें प्रभु-शस्त्रें करुनि पतन शिर लाहो॥३१॥
उटजीं न यातु शिरलें तें अग्निगृहीं अभद्र कुतरेंच ॥
हा उतरिताचि त्याचा असता तरि मानवेंद्रसुत रेंच॥३२॥

१ अतितीव्र बाणानें. २ निर्लज्जाला. ३ दूध देणाराचे ठायीं. ४ कपटी मारीचानें. ५ भयभीत. ६ भरतापेक्षां. ७ त्वांच. ८ विषवल्लीचा. ९ राव. १० राक्षस. ११ लक्ष्मण.

जसि हे जयद्रथें तसि ती देवी त्या खळें बळें हरिली ॥
न करीच भस्म, जाणो बाळें भुजगी धृतव्रता धरिली॥३३॥
सीता ह्मणे "मजहि पर हरितो हें काय हो अहा तात ॥
अद्यापि कां न येती अबलेचा अंत किति पहातात॥३४॥
लक्ष्मणजी बहु चुकल्यें आधीं रक्षूनि जीवित रुसा हो ॥
तुमचा भुज श्रितसुखद मरुमार्गगदीर्घजीवितरुसा हो॥३५॥
हा राम, हा रघूत्तम, धांवा हो न त्यजा स्वभावास ॥
रक्षूनि जोडवा मग मजकरवीं अंजलि स्व भावास"॥३६॥
वाहुन रथीं गगन-पथ अवलंबुनि जानकीस खळ पळवी ॥
तें व्यसन तिचें रोदन तच्छ्वशुरसखा जटायुला कळवी॥३७
गृध्र ह्मणे "रे कोठें नेसी माझ्या सुनेसि फटकाळा ॥
मी पक्षिप, तूं केवळ मदमत्त व्याळ पंक्ति-फट काळा॥३८॥
बहु वृद्ध गृध्र जरि मी जरि तूं वज्रींदुराहु तरणा रे ॥
तरसिल न मज, जरि तुझे सुर-बल-जलधीस बाहु तरणारे"
रोधावें जेंवि वनीं अतिचपला वानरा वणवयानें ॥
केलें तसेंचि गृध्रें, वृद्धाहि तरे न रावण वयानें ॥ ४० ॥
सीता गृध्रासि ह्मणे" नमितें व्हा मुक्तिहेतु मामाजी ॥

---

१ द्रौपदी. २ धरिलें आहे व्रत जिनें ती. ३ निर्जल प्रदेशांतील मार्गामध्यें असणारा बहुकाल वांचणारा जो वृक्ष, त्या सारखा. ४ मूळ प्रकृतीला. ५ तिचा श्वशुर दशरथ, त्याच्या मित्राला. ६ गरुड. ७ दहा फणा ज्याला, तो. ८ वज्रीं ह्म० इंद्र हाच चंद्र, त्याचा राहु. ९ देवांचें बल, हाच समुद्र, त्याला.

उचिता स्वतनूपेक्षा कुदशा उचिता न हे तुला माजी"४१
गृध्रें क्षण सोडविली विरथ करुनि शत्रुला जसी तातें ॥
मृग-दर्शनादि जें जें स्वप्न ह्मणे धरुनि लाज सीता तें॥४२॥
गृध्रें प्रभु-कीर्ति-रतें खळ लंघुनि कीर्ति घाबरा केला ॥
विसरेल चकोर कसा सेवुनि परळांत राव राकेला॥ ४३॥
चक्रवृत्ति दृष्टि खंडी खड्ग तो दुष्ट गृध्रपक्षातिला ॥
पडतां मूर्च्छित वाटे समजावी साधु गृध्रप क्षितिला॥४४॥
सीतेसि निजस्कंधीं बसवुनि तो राक्षसेंद्र चोर पळे ॥
ती तत्स्पर्शे तापे बहु जेंवि मृगी दवांत होरपळे ॥ ४५ ॥
खळ मूषक लंका-तृण- राशि-स्थ स्वकुळ सर्व चाटून ॥
तो खावखावया ने त्या साध्वींवर्तिलागि दाटून ॥ ४६ ॥
मृग मारुनि परततां भेटे लक्ष्मण-मयूर अभ्रा त्या ॥
जाणुनि वृत्त ह्मणे प्रभु" हें भ्रात्या तुज न उचित, अभ्रात्या
व्हावीच विकळ-हृदया वध जाणुनि भीरु नायको पतिचा
त्वां वत्सा त्यजिलि कशी? करिता इतुक्यांत काय कोप तिचा
धरिलें मृगरूप खळें कीं सोडुनि उटज हा निघो रानीं ॥
वाटे बहुधा केली मुग्धेची प्राणहानि योगानीं ॥ ४९ ॥
वत्सा, मज पथ न सुचे तूंच पुढें काढ चाल बापा हूं ॥
किति आलों किति उरलें झाली गति काय चाल बा पाहूं
येतां, राक्षस गणिला, पडला होता जटायु, तो रानीं ॥

१ पूर्णचंद्रयुक्त पूर्णिमेला. २ जटायूच्या पक्षमूळाला. ३ पृथ्वीला. ४ लंका हाच तृणाचा राशि, त्यात असणारा. ५ साध्वीरूपी वातीला. ६ आश्रमांतून जाणें. ७ जो बंधु नव्हे, त्याला.

केलीं सज्ज धनुष्यें त्यांहीं विगलज्जटायुतोरानीं ॥ ५१ ॥
तो त्यांसि ह्मणे "तुमच्या त्द्दया जें भासलें, असेना तें
सुत हो, जाणा दशरथ- सख गृध्र जटायु मी, असे नातें॥
रावण घेउनि गेला स्व-वधूरत्नासि करुनि अन्याया ॥
बहु कीर्ति-क्षत बाधे क्षतं-तति बाधति तशा न अन्या या॥
कपट न करिता, पडता क्षणमात्रें अंतकाननीं चोर ॥
तें पावतें अशा या चंचूनें अंत कां न नीचोरं" ॥ ५४ ॥
श्रीराम ह्मणे "ताता, गेला कोण्यादिशेसि तो हतक ॥
मतकलुष हो यशोजल त्यांत पडो तद्सुर्नाश तें कतक॥५५
स्वशिरःकंपें दावुनि दक्षिणदिक् गृध्र, याउपर मातें ॥
शक्ति नसे तिळहि, असें पावे कळवूनियां उंपरमातें॥५६॥
"हा तात, मन्निमित्त भ्राते दोघेहि पावलां मरण ॥
बहुधा स्वर्गींहि तुह्मां क्लेशकरचि मद्विपत्तिचें स्मरण" ५७॥
ऐसें रडोनि सुतवत् दहन करुनि राम, भूमि-बाळेला ॥
शोधी वनीं, प्रभु गमे स्त्रीविरही, जेंवि वृद्ध बाळेला ॥५८॥
"हा सीते, हा सीते, टाकुनि जावें तुवां न रामातें ॥
राहूतें जेंवि सुधा देवि न जिरलीस तूं नरा मातें ॥ ५९ ॥

---

१ लोंबणाऱ्या जटांनीं युक्त उर ज्यांचें; त्यांनीं. २ माझ्या स्नुषारत्नाला. ३ क्षताच्या पंक्ति. ४ मृत्युमुखांत. ५ नीचाचें त्द्दय. ६ शठ. ७ गेला गढूळपणा ज्यांतील, तें. ८ त्याच्या प्राणांचा नाश. ९ निवळीची बी. १० मरणाला. ११ जटायु व दशरथ. १२ वेडसर झालेला.

वाहति न नद्या, न चरति हरिणी, चोखी न थान तोक, वनीं
जेणें विलाप विभुचा मज वदवे सर्वथा न तो कवनीं ॥६० ॥
योजनें-बाहु कवंध क्षणदाचर लक्ष्मणासि धरि खाया ॥
मृग-लाभें वृकसा तो लागे चित्तांत फार हरि खाया ॥६१॥
सौमित्रि ह्मणे "आर्या, काळाचा होय हा सखा, यास ॥
सांपडलों, अंतरलों तुज, मज नेतो सहासें खायास ॥६२॥
मारुनि रावण त्याचे दारें तदस्रेंकरुनि न्हाणून ॥
गेल्या निज-कीर्तिसह श्रीमत्सीता-सतीस आणून ॥६३ ॥
जातां पुरास यावें सामोरें भरतसह अनीकांहीं ॥
त्वां बैसोनि स्वपदीं नुरवावा काम जनमनीं कांहीं ॥ ६४ ॥
ऐसें अवलोकावें हें बहु माझ्या मनांत वा होतें ॥
देवीं नसे, बरें, सुर- पुरजन पाहोत दीर्घबाहो तें ॥ ६५ ॥
श्रीराम "ह्मणे वीरा, त्वां खड्गेंकरुनि बाहु तो डावा ॥
हा म्यांहि एकदांचि, श्रीकांतें जेंवि राहु तोडावा" ॥६६॥
खंडिति तद्बाहूंतें त्यांचे ते सुकरवाल-कालाही ॥
कालाहि उशिर लागे कापाया सुकर-बाळकालाही ॥६७॥
झाला दिव्यशरीर प्रभुच्या जैं निर्मलासिनें तुटला ॥

---

१ विश्वव्यापक रामाचा. २ चार कोस लांब बाहु ज्याचे, तो. ३ राक्षस. ४ संतोषावयास. ५ कबंध राक्षस. ६ हास्ययुक्त. ७ स्त्रिया. ८ त्यांच्या अश्रूंनीं. ९ गेलेल्या. १० सैन्यांनीं. ११ देव आणि नागरिक जन. १२ हे रामा. १३ उजवा. १४ श्रीविष्णूनें. १५ उत्तम खड्ग, हेच कालसर्प.

विश्वावसु गंधर्व द्विजशापापासुनि क्षणें सुटला ॥ ६८ ॥
त्या श्रीरामातें कां साधु न बहुमानितिल? कबंधातें ॥
मारी, तारी, वारी त्याच्या तो मानितिलक[1] बंधातें ॥६९॥
तो सांगे "श्रीरामा, सीता नेली दशाननें, साची ॥
होइल बहु, तसि शिशुची भुजगीच्या दुर्दशा न नेत्यांची[2]॥
स्व-कर[3]-बळें, तेजस्वी लोकीं जैसा रवि, प्रसरसी[4]; तें ॥
कथितों, पंपेप्रति जा, वर्णिति त्या विप्र फार सरसीतें[5]७१
मग ऋष्यमूक[6]-नग-ग- प्लवग-प-सुग्रीव-सख्य साधूनी ॥
यश जोडिशील, अमृतहि सोडुनि तें सेविजेल साधूनीं" ७२
गंधर्व जाय, तोहि श्री-रघु-कुल[7]-सारस-रवि सरसीतें ॥
तो त्यासि ह्मणे "कैसें अनुभविलें[8] सारसर[9] विसरसी तें"॥
प्रभुला दे ताप तिचा[10] वात, जरि सुगंध मंद शीतळ तो ॥
वाटे नलिनींत न, हा देह कढायींत सर्वथा तळतो ॥७४॥
"हा सीते, तुजवांचुनि सर्वहि मज तापहेतु हा सीते ॥
हा सीते, तूंचि, मज व्यसन-समुद्रांत सेतु हा सीते ॥७५॥
हा सीते, हा न जगत्[11]- प्राण, खरा वाघ, वायु हा, सीते ॥
हा सीते, व्याळचि हा, व्यक्त पितो राघवायु हा, सीते ७६
हा सीते, मज देतो त्वन्मुखजित चंद्र ताप हा, सीते ॥

१ विचारशीलांमध्यें श्रेष्ठ. २ नेणाराची. हें शिशूचें विशेषण. ३ आपल्या बाहुबलानें. ४ विख्यात होशील. ५ सरोवराला. ६ ऋष्यमूकपर्वतावरील, वानरांचा राजा सुग्रीव, याचें सख्य. ७ श्रीरघुकुल हेंच कमल, त्याचा सूर्य. ८ अनुभविलेलें. ९ उत्तम सरोवर. १० पम्पेचा. ११वायूला जयत्प्राण ह्मणतात.

हा सीते, करितो द्विंज- राजहि ह्मणवूनि पाप हा,सीते७७
हा सीते, कशि कळली त्वद्व्यसनकथा पिकास हा,सीते ॥
हा सीते, जरि नत मी, कशिवोंचि तथापि कास हा, सीते
हा सीते, जे त्वत्कच- भाराजितकलाप मोर, हा सीते ॥
हा सीते, ते नाचति मज पाहुनि मज समोर, हा सीते ७९
बहु लाजवीत होतों करि-केसरि-कीर-कोकि-हरिणा मी ॥
हांसत कर्म करावें भोगावें रडत तेंचि परिणामीं ॥ ८०॥
हा सीते, हा सीते,, असिल अद्यापि तूं कसी सासूं ॥
एकुनि या वार्तेतें प्रियसखि वांचेल ती कसी सासू॥८१॥
मेला श्वशुर, न समर्थ आह्मी आलों, भिऊनि उग्रासे ॥
तूं भीरु व्यसु होउनि झालीसचि तन्मुखांत सुग्रास॥८२॥
हा सीते हा सीते, हा सीते, सुदंति सुदांतिशयसुखने ॥

१ द्विजांचा राजा चन्द्र. २ तुझ्या नाशाचा वृत्तान्त. ३ कोकिलाला. तुझ्या मधुर स्वरानें कोकिल लज्जित झाल्यामुळें शब्द करीत नव्हता. तो तुझ्या नाशाचा वृत्तान्त कळतांच गर्वानें मधुर शब्द करीत आहे; असा रामाचा अभिप्राय. ४ दृढ बांधितोंच. ५ तुझ्याकेशपाशानें जिंकिला पिसारा ज्यांचा, ते. ६ मन्द गमन; कृशकटिभाग; बांकदार नासिका; श्यामवर्ण व पुष्पांनीं सुशोभित असा केश पाश; विशाल चंचळ, काळे भोर नेत्र ह्या तुझ्या स्वाभाविक अप्रतिम गुणांनीं हत्ती, सिंह पोपट मोर व हरिण यांस मी लाजवीत होतों. असें सीतेस लक्षून रामाचें ह्मणणें. ७ सजीव. ८ जटायु. ९ रावणाला. १० गतप्राण. ११ उत्तम दांत जीचे ती. १२ आनंदातिशयाची उत्तम खाण अशी. ही सीतासंबोद्धि.

मुख नेत्रा दावुनि पर- लोकीं मज साध्वि धावया मुख ने
हा दयिते, हा जानकि, हा भामिनि, हा सुगात्रि, हा सीते,
हा सुदति, हा कृशोदरि, हा मुंदरि, हा वरोरु, हा सीते,
ऐसा विलाप करितां लक्ष्मण वंदुनि ह्मणे "अहो आर्या,
धैर्य त्यजितां कैसी मारुनि खळ सोडवाल ती भार्या ८५॥
करिती इष्ट-वियोगें जे प्राकृत तेचि नर विलापातें ॥
व्याकुळ होऊनि तर्मी त्वां द्यावी लाज न रविला पातें ॥
त्याली आहे पाति- व्रतोऽशनि-कवच सर्वकाळ जिला ॥
घडतें त्वद्ध्यानामृत- पानहि, कां ती धरील काळजिला॥
सुग्रीव ऋष्यमूकीं आहे, भेटूं तयाशि आर्यी, तें ॥
साधूं अन्योन्याच्या नाशूं साधूनि सख्य आर्यीतें ॥८८॥
चिंतारत्न-श्रीगुरु- वरदान तुझ्या असेचि पदरीं तें ॥
मग साधिशील न कवण सिद्धि, सुखें संहरूनि सदरींतें ॥
मी बंधु सचिव भृत्यहि, हें लटिकें काय जी वदा नातें ॥
देईन कार्य सिद्धि- प्रति जाया काय जीव-दानातें"॥९०॥
पंपेंत स्नान करुनि विभु गेला ऋष्यमूक-गोत्रास ॥
त्यातें दुरूनि पाहुनि पावे सुगलें प्लवंग तो त्रास ॥ ९१ ॥

---

१ हे कोपशीले. २ सुंदर शरीर जिचें ती. ३ कृश उदर जिचें ती. ४ उत्तम मांड्या जिच्या ती. ५ विद्यादिसंस्कारहीन. ६ पतनानें. ७ पातिव्रत्य हेंच वज्रमय कवच. ८ चिंतिलेली वस्तु देणारें रत्नच असा गुरूचा वर. ९ साधूंच्या शत्रूंना. १० पर्वताला. ११ सुग्रीव. १२ वानर.

पवनंसुतासि ह्मणे "ते तापस परि कार्मुकी शरी रानीं ॥
येताति कोण पुस जा स्पष्ट गमति देवसे शरीरानीं" ९२
आज्ञा ह्मणोनि भेटे गिरिखालीं प्लवगपाळ कपि त्यातें
तत्काळ निवे पाहुनि बहुदिवसां जेंवि बाळक पित्यातें ९३
दवतप्त द्विप निवतो जैसा पावोनि गांग-तोयातें ॥
तेंवि निवे कपि, रामहि सांगे निजवृत्त साकु तो यातें ९४
रुग्णां धनिकासि जसा वित्तार्थी वैद्य पवनजें कपिला ॥
भेटविला प्रभुतें, जेंसि चुकल्या वत्सासि कामधुक्पिला ॥
सुग्रीवें सीतेचें सहभूषण उत्तरीय दाखविलें ॥
पितृ-वृत्ति-पत्रसें जें होतें त्या-नग-गुहेंत राखविलें ॥ ९६ ॥
तेजें करी प्रकाशित तें अद्भुतधाम कानना चेलं ॥
त्यातें पाहुनियां तो साधि श्रीराम कां न नाचेल ॥९७॥
मोहूत भुजग मोहा केंवि तुह्मी मजसम स्तनगे ! होतें ॥
तुमचेंहि सुकृत सरलें कां सांगा मज समस्त नगेहो तें" ९८
प्लुगल ह्मणे "रामा म्यां शोधावी जानकी शपथ करितां"
राम ह्मणे "कार्य तुझें जें, तें मी जानकीश पथ करितों ॥
शिखिसांक्षिक सख्य करुनि राम करी कार्य मान्य, वालिशतें

१ मारुतीला. २ रोग्याला. ३ मनोरथ पुरविणारी गाय. ४ विलक्षण तेज ज्याचें तें. ५ वस्त्र. ६ मनोव्यथायुक्त. ७ स्तनावरील (दागिने.) ८ हे दागिन्यांनो. ९ सीतापति. १० अंगीकारितों. ११ अग्नि आहे साक्षी ज्यांत तें. १२ वालिवानराच्या शतकानें.

क्षण जापुढें नुरावें; प्रभुबळ नुमजे सुकंठ[1] बालिश[2] तें १००
तत्प्रत्ययार्थ[3] एकें- बाणें भेदूनि सप्तताल[4]ीला ॥
वाळीस वधी, ज्याची स्वजनीं नुरवीच तप्तता लीला ॥१॥
निववी कपि राजपदीं अभिषेचुनि तप्त अंग दासाचें ॥
कुरवाळुनि वालिसुता दे प्रियपुत्रत्व अंगदा साचें ॥ २ ॥
प्रार्थी सुगल बहु परि प्रभु किष्किंधापुरीं न मन घाली ॥
माल्यवद[5]गींच राहे सानुज तो संन्मनोब्रुडनघाली[6] ॥ ३ ॥
लंकेंत अशोकवनीं, जसि बाळमृगी वृकींत, तशि देवी ॥
बहु-राक्षसींत होती न स्नान करी न तीं निजे जेवी ॥ ४॥
छळवी छळी परोपरि तीस वशकरावयासि मायावी[6] ॥
नवळेचि, परकरा कशि कुळभित्तिगतां[7] वधूत्तमा यावी ॥५॥
हेंहि ह्मणे "राक्षसि हो, शेवटिं घेउनि महानसा[8] जा गे ॥
न बळात्कार[9]तम उठे मनिं शाप-दिवा लहानसा जागे॥६॥
त्या नगगुहेंत वार्षिक- मास-चतुष्टय दिवानिश क्रमुनी ॥
ऐसें अनुजासि ह्मणे तो धन्वि-यशस्वि-मानि[10]शक्र-मुनी[11] ७॥

१ सुग्रीव. २ मूर्ख. ३ सुग्रीवास अनुभव येण्याकरितां. ४ सात ताडांचे वृक्षांला. ५ माल्यवान्पर्वतावरच. ६ सत्-मनस्-अप्-रुट्-अनघ-अलि. साधूंचें मन हेंच कमल, त्यांतील निष्कलंक भ्रमर. ६ कपटी. ७ कुलरूपी भिंतीनें आड केलेली. ८ स्वयंपाक-गृहाला. ९ बलात्कार हाच अंधकार. १० तेजस्व्यां मध्यें श्रेष्ठ. ११ विचारशील.

"जा वत्सा, चापीं गुण चढवुनि एकाचि सायका, पूस ॥
कापूस ज्वलनिं किती? ऐसें त्या पूलवगनायका पूस ॥८॥
बहुधा कृतघ्न मिथ्या- वादी दुर्ष्परिहराघ वानर तो ॥
अंगद असो कपीश्वर, तारेसीं सुगळ राघवा,न रतो" ९॥
जातांचि लक्ष्मणातें धांवुनि भेटे सुकंठ तो भ्याला ॥
नमुनि ह्मणे "स्वप्नीं मज कार्य दिसे,जेंवि वित्त लोभ्याला॥
लंघील कवण? जेणें वांधला एकें शरें कपीश तशा ॥
सर्व दिशा शोधायां पाठविले असति म्यां कपी शतशा॥
ऐसें सांगोनि निघे भेटाया त्याहि राघवा राया ॥
दिसलें कृतघ्नपण जें तेंहि महादुर्धराघ वाराया ॥ १२ ॥
प्रभुतें पाहूनि निवे जैसा निधिदर्शनें निवे दीन ॥
अंजलि बांधोनि ह्मणे"जरि अभय असेल तरि निवेदीन ॥
मज बोलवाल तैसें बोलेनचि मी अजानें कीरचि, तें ॥
कार्य घडेल कसें, जी, सुकृतें इतरें अजानकीरचितें॥१४॥
देवीतें शोधाया पाठविले पूलवगवीर बोधून ॥
भरलाचि अवधि मास द्रुत येतिल ते दिशांसि शोधून"॥
श्रीराम ह्मणे "साधो कृतकृत्य तुझा सखा नवा नर हो॥
जा तिकडे, काय गुणें तूं, बहुमत शतमखा न वानर हो॥
तों पूर्वोत्तरपश्चिम- दिक्शोध करूनि कीश कवि दार ॥
आले ह्मणति "न देवी ती आढळली, न तोहि अविचार

१ अनिवार्य पाप ज्याचें, तो. २ फार दुःसह पाप. ३ अज्ञान. ४ जानकीवांचून इतर स्त्रीनें रचिलेलें. ५ वानर.

राम ह्मणे "कर्णी कर　ठेवूं, ती तरि न दक्षिणा आशा॥
मज फार दक्षिणेची　विप्रा जसि तशिच लागली आशा
मासा नंतर दधिमुख　सांगे मधु-वन-विनाश-बोभाट ॥
सुगळासि गमे तो निज-　भट सुयशातेंचि वर्णितो भाट१९
दुसरे दिवशीं प्रभुला　वंदिति कपि अंगदादि येऊन ॥
तद्दर्शन तें जाणों　त्या शीतार्ता यथेष्ट ये ऊन ॥ १२० ॥
राम ह्मणे "शोधकहो　सकरुणही जरि असेल सांगातें ॥
द्या जीवनौषध मला　कीं त्याचें स्थान कोण सांगा तें ॥
वांचेन काय? होइन　साधूंसि, रसांत आज्यसा, मान्य ॥
मरण बरें, यश ज्यांत,　श्रेष्ठ न त्याहूनि राज्य सामान्य"
हनुमान् वदे "प्रभो म्यां　लंकेंत विलोकिली अनादि सती
रविभा जसी उलूकी-　नयना तसि राक्षसीजना दिसती ॥
ज्या शिखिशिखेसि भुलला　तो दुष्ट पतंग मत्त पाहून ॥
ती म्यां विलोकिली, तप　गुरु अन्याचें न मत्तपाहून२४॥
वांचेल पतंग कसा　लावुनियां वदन दीपकलिकेला ॥
म्यां तों सार्सी, लंघुनि　शतयोजन नंद-नदीप कलि केला
पुर जाळिलेंचि, चुरिला　अक्षाख्य सहोपवन कुमारमणी ॥
वाटे प्रसन्न झाली　सती प्रिया शंभुची उमा रमणी॥२६॥
चूडामणि पाठविला　या चरणावरि वहावयाला जो ॥
तो हा; पादाब्जस्था　र्या, पद्मासन महा-वर्या लाजो ॥२७

१ दिशा. २ मधुवन ही सुग्रीवाची बाग. ३ घुबडीच्या डो-ळ्यांला. ४ अग्निज्वालेला. ५समुद्र. ६ अक्षया नांवाचा रावणाचा पुत्र.७ पदकमलावरील, ८ ह्या मणीला. ९ ब्रह्मदेव. १० वृद्ध.

तुज ऐषीकास्त्रांची   कथिती झाली रडोनि खुण गा ती ॥
प्राण-व्यसनीं पडली   करि-वर-मतिसी तुझेचि गुण गाती
भस्म कराया घेउनि   गेला तो दैवहतक लंकेला ॥
रक्षा स्वकीर्तिला रवि-   कुळदीपा त्याहि गत-कलंकेला२९
राम ह्मणे "साधो त्वां   वांचविलें घेतलें विकत मातें ॥
मरणीं अमृत दिलें जें   उपकारीं न बुडवील कतमातें ३०
प्रभुच्याप्रहर्ष समयीं   मृगलाङ्गें करुनि यूथराज बळी ॥
बहुसंख्य सिद्ध होउनि   आले साह्यार्थ ईश्वराजवळी ३१॥
नल नील सुषेण पनस   गज गवय गवाक्ष गंधमादनही ॥
आले जांबवदादि   स्वबळभरें कांपविति समस्त मही ३२॥
कोटि सहस्त्र बलाधिक   एकैक असंख्य ते मज न कथवे॥
दिसती प्लवगर्क्षांचे   जिकडे तिकडे जिताभ्रकनक थवे ॥

१ इंद्रकाक, सीतेच्या रूपास मोहित होऊन त्यानें तिला स्पर्श केला. तेव्हां रामानें त्यावर ईषीकास्त्र सोडिलें. त्या अस्त्रापासून रक्षण व्हावें ह्मणून तो काक त्रिभुवन फिरला. पण त्यानें रक्षण कोणास झालें नाहीं. तो काक मग रामाला शरण आला. रामानें त्याचा एक डोळा काढून घेऊन त्यास सोडून दिलें. २ गजेन्द्राच्या बुद्धीसारखी. ३ कोणाला. ४ वानर व आस्वल यांचे ५ जिंकिले आहेत मेघ व सुवर्ण ज्यांनीं, ते.

अध्याय १२ वा.

सारांश.

सुमूहूर्त पाहून राम रावणास मारण्या करितां निघाला. त्यास रावणाचा बंधु बिभीषण शरण आला. विश्वकर्म्याचा पुत्र नळवानर, यानें समुद्रावर सेतु बांधिला. त्या सेतूवरून वानरसैन्यासह रामचंद्र लंकेस गेला. तेथें गेल्यावर रामानें अंगदास रावणाकडे सख्य करण्याकरितां पाठविलें. अंगदानें रावणास पुष्कळ हितोपदेश करून, सीता रामाच्या स्वाधीन करून, रामाशीं सख्य कर असें सांगितलें. पण तें रावणानें ऐकिलें नाहीं. त्यानें युद्धाची तयारी केली.

रामास हें वर्तमान समजतांच तोही वानरसैन्यासह युद्धास उभा राहिला. कांहीं दिवस युद्ध झाल्यावर कुंभकर्ण युद्धास आला. त्याचा लक्ष्मणानें वध केला. मग रावणपुत्र इन्द्रजित् युद्धास आला. त्यासही लक्ष्मणानें मारिलें. मग रावण स्वतः युद्धास आला. इंद्रानें रामाला बसण्या करितां रथ पाठविला. त्यावर बसून रामानें रावणाशीं घोर युद्ध केलें. ब्रह्मास्त्रेंकरून अभिमंत्रित बाणानें रामानें रावणाचा वध केला.

रावणाचा वध केल्यावर रामानें बिभीषणास लंकेचें राज्य दिलें. सीतेची मुक्तता केली; पण ती सहा महिने रावणाच्या

घरीं होती ह्मणून राम तिचा स्वीकार करीना. मग सीतेनें दिव्य केल्यावर रामानें तिचा स्वीकार केला. इद्रानें अमृतवृष्टीनें वानरसैन्य जीवन्त केलें. मारुतीच्या साह्यानें आपली मुक्तता झाली, याकरितां सीतेनें मारुतीला वरदान दिलें कीं, जे जन शिव-विष्णूंप्रमाणें तुझें भजन पूजन करितील ते संसारमुक्त होतील. मग रामचन्द्र सुग्रीवादि वानरांसह पुष्पक विमानांत बसून अयोध्येस यावयास निघाला. किष्किंधेस आल्यावर अंगदास यौवराज्य दिलें. तेथून नंदिग्रामीं भरतास भेटून त्याचें सांत्वन केलें. मग त्यासह रामचन्द्र अयोध्येस आला. नगरजनांनीं मोठा उत्साह केला व सुमुहूर्तावर रामास राज्याभिषेक केला.

सुदिनीं रघुसिंह निघे माराया त्या दशानन-गजातें ॥
प्रभुचा क्षम होय चुरुनि कर द्याया दुर्दशान नग जातें॥
तो उत्तराब्धि जाणों जातो त्या दक्षिणाब्धि वरि सातें॥
जिंकाया दुष्टातें आश्रय देउनि कुकीर्तिवरियातें ॥ २ ॥
स्वप्नांत सिंधु सांगे "नळवानर विश्वकर्म-सुत राया ॥
रामा, तो सेतु रचू हा कीर्तिमद उपाय उतराया" ॥ ३॥
प्रभुचे आज्ञेनें नल सेतूतें धरुनि अनलसत्व रची ॥
तो सिद्ध होय जगदघ- राशीचा मूर्त अनल सत्वरची॥४॥
तेथ बिभीषण राक्षस नमुनि ह्मणे "बा परार्ध वाराया ॥
तूंचि सुतीर्थ नता मज, तूं माता बाप राघवा राया"॥५॥
शरणागत अरि-बंधुहि रामें प्रेमेंचि घेतला पदरीं ॥

१ आलस्यरहितता. २ महापाप.

खळें-दत्तीं अमृत फळीं न प्रभुरुचि, बहु सदर्पितीं बदरीं१
"सुग्रीव पांचवा, बा गुणं-रंजित-सर्व-सत्सभा, सावा ॥
तूं बंधु, न कोणीही दीन सुधी सुरभि-वत्स भासावा"७॥
ऐसें पूजुनि त्यातें प्रभु लंका-राज्य दे, न वेदा ते ॥
गुण वर्णवती, ज्यांहीं लाजविले बहु जुने नवे दाते ॥८ ॥
शतयोजन आयतं दश- योजन विस्तीर्ण सेतु, शंकेतें ॥
दे, गेला बुडवाया कोपाकुल भूमि-बाहु लंकेतें ॥ ९ ॥
किंवा तो कपिकटको- त्तरसिंधूद्गत बुभुक्षु कालाऽही ॥
दूर पसरला खाया रात्रिंचरा क्षुद्र-बेडकालाही ॥ १० ॥
सेतु न तो, यत्पतिनें स्वसुता नेली जशी वृकें एणी ॥
सा लंकेची श्री-भू- देवीनें वोढिली असे वेणी ॥ ११ ॥
राम-जयश्री-लग्नीं लंका घाली सुनील पाटावें ॥
सेना-वऱ्हाडिणीला पायघडी कां असें न वाटावें ॥ १२॥
बहुधा तुच्छ जलधि-तृण चाटायाचा धरूनियां वीट ॥
गेला प्रभुप्रतापा- सितपथ रक्षोटवीकडे नीट ॥ १३ ॥

---

१ दुष्टानें दिलेल्या. २ आह्मी चौघे बंधु, सुग्रीव पांचवा आ-तूं सहावा असें, रामाचें ह्मणणें. ३ गुणांच्या योगानें रंजविली सज्जनांची सभा ज्यानें, अशा हे बिभीषणा. ४ लांब. ५ वानर सैन्यरूपी उत्तर समुद्रांतून उत्पन्न झालेला. ६ कालसर्प. ७ राक्षसाला. ८ हरिणी. ९ रामाचा प्रताप हाच असितपथ ह्म० अग्नि. १० राक्षसरूपी अरण्याकडे.

कीं पतित पति त्यागुनि विश्वशरण्याकडे रडत वाटे ॥
आली जी लंका-श्री तीचा तो सांजनाश्रुपथ वाटे ॥१४॥
कीं रचिलें स्वापयशें शोकानळदग्ध सागरोरचि तें ॥
सूचविले तर्क असे त्या सेतुवरें महा-सुधी-रचितें ॥१५ ॥
प्रभु सेतु-पथें उतरुनि शत्रुकडे वाळि-सूनुला धाडी ॥
कीं कोणी न ह्मणावें न कळत जाऊनि घातली धाडी ॥
जावुनि सभेंत अंगद दशकंठातें ह्मणे "अगा राया ॥
आलों अखिल-प्रभु-वर- रामाज्ञेस्तव तुझ्या अगारा या ॥
श्रीमद्रामप्रभुची आज्ञा आहे असी, परिस तीतें ॥
हारिति यशोर्थ पराच्या श्रीतें, न स्पर्शती परि सतीतें॥१८॥
येणें क्षय-पात्र अमृते- करहि कुदर्श-देह देव मघवाही ॥
आपणचि भारवाही बुडतो, बुडवी कुळाहि अघवाही१९
दीप-कलिकेसि द्याया आलिंगन जो करी पतंग जवा ॥
तो कीं तूं! सिंहीला लातेनें हाणिता मतंगज वा?॥ २० ॥
होउनि तूं व्याघ्र-व्रत- धर चरचर न बहु मानवां चावें ॥

---

१ विश्वाचें रक्षणस्थान. २ कज्जलसहित अश्रुयुक्त मार्ग. ३ आपल्या अपकीर्तीनें. ४ शोकरूप अग्नीनें दग्ध झालेलें. ५ समुद्राचें त्हृदय.६ महाबुद्धिसंपन्न रामानें रचिलेल्या.७अंगदाला.८सर्वांचा श्रेष्ठ धनी रामचन्द्र, त्याच्या आज्ञेकरितां. ९ चन्द्रही (गुरुस्त्री गमनामुळें.) १० दुर्दशायुक्त ह्म० भगांकित देह ज्याचा तो (अहल्या गमनामुळें.) ११ इन्द्र. १२ पापाचें ओझें घेणारा.

कुलजें धरूनि चित्तीं नयं[1]-लय-भय सबहुमान वांचावें२१
न कुरीतीतें हृदयीं ठेवीं, टाकूनियां सुरीतीतें ॥
ईतेंचि सुधा-धारा बुध ह्मणती रावणा सुरी[2] तीतें[3] ॥२२॥
भक्षिसि नर-मांसातें, हा पापा, प्राशिसी सुरेतें कीं ॥
हा रे भ्रष्टा, घडलें तुज जन्म महर्षिच्या सुरेतें[4] कीं ॥२३॥
धरिली असेल असती[5] जी रीति तसीच जी सुरी तीतें ॥
त्यज, तुज बहु सुख व्हाया देतों मी आपल्या सुरीतीतें२४
सीतेपरीसहि मला प्रीति असे फार साधु-रीतीची ॥
ती देतोंचि तुज पहा आधीं सेवूनि माधुरी तीची ॥ २५॥
नाहींच तरि हठें तूं देणार प्राण मद्यपा, हूं[6], दे ॥
त्वदुर्दशा पहाया बहु इच्छिति,त्यांसि सर्व पाहूंदे" ॥२६॥
खळ 'मारावेंचि' ह्मणे कथितांहि सुखावहा निरोपातें ॥
हतभाग्य कां ह्मणेना हो सुरतरुच्याहि हानि रोपातें २७
मधुपासि बहु प्रिय जो आत्म[7]-प्राण-व्रजासम स्तबकं[8] ॥
सकळ-रसिक-प्रिया त्यां न ढुंकोनाहि पाहती समस्त बकं[9]॥
झोंबति राक्षस चवघे त्यातें काळाहि जेंवि खगपातें[10] ॥
त्यांतें उडोनि झाडी झाले ते चूर्ण जेंवि नगपातें[11] ॥ २९॥
तें ऐकतांचि राम स्वसहायांतें ह्मणे " उठा राहो ॥
नामचि शेष खळाचें; विस्मय भार्गव-सखा कुठारा हो ३०

१ नीतिभंगाचें भय. २ समुद्रमथनांत जें मूर्तिमंत मद्य निघालें, ती. ३ वाईट रीतीला. ४ पवित्र वीर्यानें. ५असाधु. ६ आतांच. ७ आपल्या प्राणसमूहासारखा. ८ पुष्प गुच्छ. ९ गुच्छाला १० गरुडाला. ११ पर्वतावरून होणाऱ्या पतनानें.

कपि एकदांचि "जयति श्रीरामो, जयति लक्ष्मणो" ह्मणती
रण-तीव्र-यत्न[1] ते त्या लंकावरणासि[2] लाविती खणती ६१
टंक-घनाऽधिक[3] त्यांचे खर कूर्पर दंत नखर गुडघे ते ॥
ते न्यूनचि दुष्काळीं जे राशीचे लुटोनि गुड[4] घेते ॥ ६२॥
लंकेवरी कपिसेना शेतावरि टोळ धाडसी पडली ॥
मधु प्यावया पिपीलिक-पृतना[5] कीं स्वर्णभाजनीं जडली॥
वाटे पिपीलिकावृत-भोगा[6] ती होय आकुळा व्याली ॥
न पुरी. न कटक-कोपें उग्रा गरळाग्निच्या कुळा व्याली?॥
क्षोभे साखिलखलबल[7] रावण, सभुजर्ग-समूह[8] तक्षकसा ॥
हृत-दारं[9] गरुडसा प्रभु होय न तद्दर्प-भंग-दक्ष[10] कसा॥६५॥
दशकंठ ह्मणे " झाले गज मर्कट-नखर-भग्न-कट[11] कटकीं ॥
नर वानर तुच्छ ह्मणत होतों, परि माजलीच कटकट कीं
मद्भट-लक्षहि वारूं न शके एकाहि माकडा; गमला ॥
मद्विक्रम तुच्छ नरा; शिवला हा जेंवि काक डाग मला"
चिंतुनि ऐसें उठवी घटकर्णालागिं[12] तो उपायशतें ॥
सांगुनि वृत्त ह्मणे " वा रक्षावें त्वांचि यातुपा[13] यश तें"॥

१ युद्धाविषयीं तीव्र यत्न ज्यांचा, ते. २ लंकेच्या तटाला. ३ टांकी व घण यांहून अधिक. ४ धान्य. ५ मुंग्यांचें सैन्य. ६ मुंग्यांनीं वेष्टिला भोग ह्म० देह जीचा ती. ७ संपूर्ण दुष्ट सैन्यासह. ८ सर्पसमूहासह. ९ हरण केली स्त्री ज्याची तो. १० त्याचा गर्वनाश करण्यास समर्थ. ११ वानरांच्या नखांनीं फुटलीं गंडस्थळें ज्यांचीं, ते. १२ कुम्भकर्णाला. १३ हे राक्षसेंद्रा.

घटकर्ण ह्मणे " चिंता न करावी गा समस्त-यातु-पते[1] ॥
नर वानर जे आले उद्दीपक या धनंजया[2] तुप ते ॥ ३९॥
ह्मणसी एकचि गेला जाळुनि लंकापुरास माकड बा ॥
निजलासि तूंहि, हो कपि- कोटिहि मज सिंधुरासमा[3] कडवा
वाटे नवल व्याघ्रहि भ्याला निजकाननांत ओतूंतें ॥
जाऊं मदीप्त होऊं कपि-बळ-घृत[4] आननांत ओतूं तें" ४१॥
आज्ञा घेउनि निघतां भासे तो प्रळयकाळ-पावकसा ॥
कपि ह्मणति "दया-मेघा श्रीरामा शीघ्र वर्ष, पाव कसा" ४२
त्यांतें वेष्टुनि ताडिति कपि-कोटी जेथवां अगनगांनीं[5] ॥
तें कोटि-होम होतो ऐसें क्षण भाविलें गगनगांनीं[6] ॥ ४३ ॥
शतशः प्लवंग गटगट गिळितां न ह्मणे " नको पळाशमन[7]॥
त्या पापि-कुंभकर्णा-परि केव्हांही न कोपला शमन[8] ॥४४ ॥
ते मृतिभीत पळाले कपि ज्या घटकर्ण-नासिकेवाटे[9] ॥
तीं प्राणाऽवनधर्मा[10] प्राणि-विहित-वर्णना[11] सिके वाटे ॥४५॥
भय-कंचुकासि[12], धरितां घटकर्णे प्लवगराय[13] कपि ल्याला ॥
मोडवि लक्ष्मण मारुनि अहिसि जसा पक्षिनायक पिल्याला
मग रामलक्ष्मणांवरि ये रावणपुत्र जो अविप्रहित[14] ॥

---

१ सर्व राक्षसाच्या राजा, हे रावणा. २ अग्नीला. ३ गजसदृश मला. ४ वानरसैन्य हेंच घृत. ५ वृक्ष व पर्वत यांनीं. ६ देवांनीं. ७ राक्षस कुम्भकर्णाचें मन. ८ यम. ९ कुम्भकर्णाच्या नाकावाटे. १० प्राणरक्षणाच्या धर्माला. ११ प्राण्यांनीं केलेल्या वर्णाला. १२ भयरूपी अंगरख्याला. १३ सुग्रीव. १४ विप्रांचा शत्रु, इन्द्रजित.

व्याघ्रावरि मत्त जसा मत्तें तत्स्वामिनें अवि प्रहित॥४७॥
तो इंद्रजित् महाबळ मायावी जेंवि दुष्ट राहु निघे ॥
प्रभु पुष्पवंतप्रभेतें कपटें गगनांत गुप्त राहुनि घे ॥ ४८ ॥
श्रीरामलक्ष्मण प्रभु त्या इंद्रजितें शरव्रजें खिळिले ॥
अद्भुत-मोहाऽजगरें जे होते दिग्गजेंद्रसे गिळिले ॥ ४९॥
केले बिभीषणें प्रभु मंत्रौषधिनें विशल्य ते, ज्यांचें ॥
नामचि करि पाण्याहुनि पातळ यश भास्करादि-तेजांचें॥
श्रीराम दिव्य-दृष्टि- प्रद धनद-प्रेषितांबुनें नयनें ॥
प्रक्षाली अनुजाचीं मग जीं दिव्यांऽबुज-प्रभा-जयनें॥५१॥
मग सुग्रीवहनूम- ज्जांबवदंगदमुख स्वनेत्रास ॥
तें दिव्य तोय लावुनि देति खळाला जयस्वनें त्रास॥५२॥
प्रभुला बिभीषण ह्मणे “ पावेल जया न रावणि कदापी
निज-कपटज्ञा पाणी जोडी, भोळ्या नरा वणिक दापी ॥
कळवुनि पित्यासि निज जय ये,तों पाहूनि मेघनादा त्या
कपि-कुळ नाचे वेष्टुनि, नटतें शिखि-कुळ गमे घना दात्या
क्षुब्ध असेंही पाहुनि आसांदी तर्तुकाम रावणि ज्या ॥
तो श्रीलक्ष्मण बुडवी त्यासि, जसा सिंधु पामरा वणिजा

१ पाठविलेला. २ सूर्यचंद्रांच्या तेजाला. ३ दिव्य दृष्टि देणारें. ४ कुबेरानें पाठविलेल्या उदकानें. ५ दिव्य कमलाच्या तेजाला जिंकणारीं. ६ सुग्रीव, हनूमान्, अङ्गद प्रमुख. ७ जयाच्या शब्दानें. ८ रावणपुत्र इन्द्रजित. ९ आपलें कपट जाणणाऱ्यास. १० गांठी. ११ तरण्यास इच्छिणारा.

सौमित्रिनें, त्रिंनेत्रें[1] स्मरसा, सुत नामशेष केला हें ॥
परिमुनि दशवदन ह्मणे “ तूंहि मरण भूमि-कन्यके लाहें
खड्गासि ह्मणे “त्वदधिक[2] कोणीहि प्रिय मला असेनाच ॥
चाल प्राशुनि सीता[3] गलगलदसृगासवा[4] असे नाच ॥५७॥
सीतेवरि जातां तो दे लाज पिसाळल्याहि कुत्र्या[5] तें ॥
‘मेल्या रांड तुझी हो’ ऐसें शापी हळूच कु[6] त्यातें ॥५८॥
साधु अविंध्य[7] निशाचर त्यासि ह्मणे “वात कायसी? तेला
हरितां, करितां पतिचा मारीना घात काय सीतेला?५९॥
शक्रा[8] त्वद्घाहूंची जेंवि हरीची इभा गमे लीला ॥
मारूं पाहसि काय ? प्रभु तो तूं भूरिभाग[9] मेलीला ॥ ६०॥
आलें मनांत तें, मग पाप[10] परतला, न जाणता महिम्या॥
काटे मत्ताखु[11] ह्मणे “ खावा स्वकुळासि भक्षिता अहि म्या
मत्तेभरद[12] ह्मणे हित जैसा बालिश सपाम[13], राम-रण ॥
हित मानी रावण कीं. पाडी भ्रांतींत पामरा मरण॥६२॥
गांठिति त्या कपि-कटका खळ-सेना, जेंवि अग्निच्या पुंजा
गुंजा[14], तोहि खळमणी प्रभुला, श्री नृहरिला जसा मुंजा[15]॥
बैसुनि शक्र-रथीं करि विजयश्री-केलि-कुंज[16] राम रण ॥

१ शंकरानें. २ तुझ्याहून अधिक. ३ सीतेच्या कण्ठापासून गळणारें रक्त हेंच मद्य, त्यास. ४ हे खड्गा. ५ कुत्र्याला. ६ पृथ्वी. ७ अविंध्यनामक राक्षस. ८ इन्द्राला. ९ महाभाग्यवान. १० पातकी रावण. ११ माजलेला उन्दीर. १२ माजलेल्या हत्तीचा दांत. १३ खर्जुला. १४ मद्यगृह. १५ कंबरेस मुंज असून जो बुडून भूत झाला तो. १६ विजयलक्ष्मीचें विलास करण्याचें कुंजवन.

तद्देवीहि अनुमोदन दे, द्याया यातु-कुंजरा मरण ॥ ६४ ॥
करि कपट-शत, असो तें, दंड-हताऽहीस न क्षमा यावी
बहुसंख्य रामलक्ष्मण निर्मी तो मोहॅं-दक्ष मायावी ॥ ६५॥
श्रीराम-रावण-समर होय श्रीराम-रावण-समरसा ॥
ते वृष्टि जसे, न करिबि तसि शुचि सशकार-रावण समरसा
गाईस गोपसे, कपि- सेनांसि दशास्य-सायक वळीती ॥
जाणो न वानर-चमू मिटक्या देऊनि साय कवळी ती६७
जिंकील न आत्म-गुणें, गिळुनि सितायुक्तें साय काक पिकां
खळ निज वशा तसा, हें समजुनि भीतील सायका कपिकां
प्रबळ-दशवदन-खर-शर- निकरें सुग्रीव-कटक वितुळे तें
कथितां योजिल दृष्टांऽ निल-बल-भिन्नाऽभ्रघट कवि तुळेतें
त्या प्रभुपुढें समर्थें झाली न स्वावनीं चमू-कवचें ॥
तीं हास्य-फळेंचि जशीं देवगुरुसमक्ष नीच-मूक-वचें ७०॥
उपदेशांहीं खंडी उग्रा मोहासि जेंवि कपिलास्य ॥
तेंवि प्रभु धनु-इषुंहीं अरिला, तें करिति त्दृष्ट कपि लास्यें

१ राक्षसश्रेष्ठाला. २ दांड्यानें दुखविलेल्या सर्पाला. ३ मोह पाडण्यांत कुशल. ४ समरासारखा. समर शब्द पुल्लिंगी आहे. ५ आषाढ. ६ शकारयुक्त रावण म्ह० श्रावण. ७ तुल्या. ८ दुधाची साय. ९ शर्करायुक्त. १० पाहिली आहे, वायुबलानें विसकटलेली मेघमाला ज्यानें, तो. ११ उपमेला. १२ आत्म-रक्षणाविषयीं. १३ हास्य हेंच फळ ज्यांचें तीं (वचें.) १४ बृहस्पती पुढें. १५ कपिलमुनीचें मुख. कपिलमुनीनें सांख्यशास्त्र रचिलें. १६ बाणांनीं. १७ नृत्य.

त्यास श्रीराम ह्मणे " रे मंदा सर्वरक्तपापसदा[1] ॥
बाप सदाचारी त्वां लाजविला कीं करूनि पाप सदा ॥
प्राण तुझे स्वपराहित[2] पळही रक्षोधमा[3] न वांचावे ॥
चाविशि जसा खळा तूं खळहि अहि तसा न मानवां चावे
काम-रता मर, पामर सामरसामरसदाप्तलोकातें[4] ॥
मानुनि अहित अहितसा क्षोभे, कीं पावणार शोकातें ७४
ऐसें वदोनि वधिला तो ब्रह्मास्त्राभिमंत्रितें रोपें[5] ॥
सोपें पडलें, बहुधा केलें प्रभु-साह्य जानकी-कोपें ॥ ७५ ॥
वैद्युत[6]-वह्नि-विमर्दित विटपिवरें[7] तसा खचे महाकाय ॥
सुर ह्मणति "अहा झाली दोषें याचीहि गति पहा काय"
सर्वांहीं गणिला तो जयकाळ श्रावण प्रसूनगणीं[8] ॥
क्षणभरि फाल्गुन न असें स्वसुनांसह रावण-प्रसू[9] न गणी
करिती रावण-तनुला आलिंगुनियां विलाप बहु विधवा ॥
ते सकळ एकविध[10] वा सुश्रोते हो असोत बहुविध वा ७८॥
विस्तर-भय नसतें तरि वर्णाया काय सुकविला परवा ॥
प्रभुच्याहि वर्णिति श्री- वाल्मिकि-व्यास-शुक विलाप-रवा
ज्या पापें[11] सुर-वानरें[12]- कृत-घन-जय-रव मूहूर्त लोपविला ॥

१ सर्वराक्षसाधमा. २ आपले व दुसऱ्यांचे शत्रु. ३ राक्षसांमध्यें नीचा. ४ सह-अमर-साम-रस-द इ० ह्म० देवाशीं स्नेहरूप रस देणाऱ्या आप्तलोकांना. ५ बाणानें. ६ विजेच्या अग्नीनें मोडिलेला. ७ मोठा वृक्ष. ८ पुष्पसमूहांनीं. ९ रावणमाता. १० एकप्रकारचे. ११ पातकी रावणानें. १२ देव आणि वानर यांनीं केलेला, गंभीर जयशब्द.

खळ-दार-विलाप-रवा का वर्णिल कवि-मयूर कोपविला॥
लंका बिभीषण-करीं देउनि, द्याया सतीस सुख, निरवी॥
जसि अंधकार नासुनि सुनृप-करीं दे सुरत्नें-खनि रवी ॥
जीच्या सुव्रत-तेजें कंपित व्हावें सदा सदूनीं ॥
त्या जानकीस विनवी सदमात्य अविघ्य दास दूरूनी८२
"रक्षुनि सुगल बिभीषण जेणें स्वयशें सलज्ज शिबि केला
माते या स्वपतिकडे चाल अधिष्ठूनि शुद्ध शिबिकेला"८३
वत्साला सुरभीसी जी निजदासासि पावणारी तें ॥
अनुमोदुनि मग नेउनि कळवी तो साधु रावणारीतें॥८४
जनसंग्रहार्थ तो श्री- राम प्रभु कपटमानव सतीस ॥
बोले"विलोकितों तुज जरि तूं परमंदिरीं न वसतीस ८५॥
रिपु मारुनि सोडविलें कीर्त्यर्थचि तुज, न देवि भोगाया॥
कीं नमुनि ईश्वराला यशचि ह्मणति सुजन दे विभो गाया
परकरग स्वकलत्र स्पर्शोंचि महायशासि वाहविते ॥
कोण प्राज्ञ ह्मणेल श्वा शिवला ज्या तशा शिवा हवितें॥

---

१ सतीस सुख द्याया, लंकाबिभीषणकरीं देउनि निरवी. ह्म० जानकीला सुख देण्याकरितां रावण मारून लंका बिभीषणाच्या स्वाधीन केली. २ उत्तमरत्नांची उत्तम खाण. ३ सज्जनांच्या मांड्यांनीं. ४ सज्जन प्रधान. ५ तें (अविघ्यवचन) अनुमोदुनि, वत्साला सुरभासी, जी निज दासासि पावणारी ती, इ० असा अन्वय. ६ एखाद्या सत्कर्मांत लोकांची प्रवृत्ति व्हावी ह्मणून तें सत्कर्म गरज नसतां स्वतःआचरणें. ७ कपटानें मानव झालेला.

जा स्वैर, ह्मण, स्त्रीच्या सुखदे हो सुप्रसन्न मोकळिके ॥
जी चुंबिली भुजंगें मधुप ह्मणेलचि तिला नमो कळिके"॥
असि अभियोक्ति कर्णीं भूपृष्ठीं तीहि एकदांचि पडे ॥
प्रभुला पाहों नशकति कापि, डोळे जेंवि भानुला चिपडे८९
चित्तीं ह्मणे "प्रभु अहा पडली सहसा गरांत मज्जाया॥
वदलों असें कसें भू- लोकासह सागरांत मज्जाया॥ ९०॥
सावध होऊनि करिशिल जरि लोकप्रत्ययार्थ हे शपथ ॥
प्राणप्रियेसह सुखें आतांचि धरीन मी स्व-देश-पथ" ॥९१॥
सुर ह्मणति "सती मोहें मुखि भरिली आपल्या पहा रे तें"॥
विधि शिव 'ह्मणती अजगर गिळिल कसा तापल्या पहारेतें'
जेंवि व्यसनीं त्रिजगं- नाथस्मृतिचा धरी करीश पथ ॥
ती तेंवि सत्यधर्म- स्मरणपरा जानकी करी शपथ ॥९३॥
"चुकलें असेल तिळभरि तरि शापावें मला सतीव्रातें ॥
भुजगीतें कीं तुमच्या भुजभुजगातें शिवेन तीव्रातें ॥९४॥
स्वप्नींहि तुह्मांहुनि पर- पुरुषीं गेलें असेल हें मन हो ॥
तरि युष्मच्चरण-रजः स्पर्शें मद्देहलोह, हेम न हो ॥ ९५॥
मळलें असेल त्दृदय स्वसतीव्रतनियमलेशभंगोहें ॥
प्रभुजी तरि मन्मस्तक आतांचि तुह्मांसमक्ष भंगो हें"९६॥

---

१ श्रीविष्णुस्मरणाचा. २ गजेंद्र. ३ सत्यधर्माचे स्मरणाविषयीं दक्ष, अशी सीता. ४ पतिव्रतासमूहानें. ५ तुमच्या पदाच्या धुळीच्या स्पर्शानें. ६ स्व-सती-व्रत–नियमलेश-भंग-ऊह ह्म० आपल्या पातिव्रत्याच्या नियमाचा तिलप्राय भंग व्हावा, ह्या कल्पनेनें.

करितां शपथशत असें वाय्वाग्नि-प्रमुख देवता ह्मणती ॥
"श्रीरामा सीतेतें करिती करिलहि महासती प्रणती"९७॥
विधिहि ह्मणे "असि कुलजा अर्पुनि वपु तुजअशाहि कुलतिलकीं
परतेल काय?ऐकुनि हें साध्वींचीं उरेंचि उलतिल कीं"९८
तों दिव्य-विमान-स्थित दशरथहि ह्मणे दशाननाऽरीतें ॥
"वत्सा सतीव्रतबळें ग्रासी कष्टा दशा,न नारीतें॥ ९९ ॥
सीता महासती हे ह्मणुनचि तरलासि तूंहि संदरीतें ॥
जें सर्वव्यसनौषध सद्व्रत आहे इच्याचि पदरीं तें ॥ १००॥
सुर ह्मणति "मज सदा निज- सद्व्रतिद-व्रत-परा सुनेला मा"
कोण न यमदूतांहीं शोकें होतां परासु नेला मा ॥ १०१ ॥
बा हे जरि खळरुद्धा शुद्धाचि सदा सती अगा ईतें ॥
साज्या ह्मणसि तरि यवन- कृत-रोधें सजिति कां न गाईतें ॥
रामा बा माझ्या हे साध्वी साध्वींड्य-सद्गुणा सुहिता ॥
मेघें शंपासी त्वां अंकीं घ्यावी नृपर्षिची दुहिता॥१०३॥
भरत रिपुघ्न प्रियसख सचिव सकळ भृत्य पौर गौरजनी॥
पाडीं गुणें उणें, जें छत्र सुधास्रावि चंद्रगौर उनीं॥ १०४॥
होऊं न दिलें सत्य- भ्रष्ट तुवां स्त्रीजितास मज साधो ॥
साधोरर्णा गजीसी त्वद्युक्ता श्री असो,सुयश साधो१०५

---

१ साधूंच्या शत्रूंना. २ साधूंनीं स्तुत्य गुण जिचे ती. ३ विद्युत्. ४ राजर्षि जनकाची. ५ अमृत स्रवणारें. ६ चंद्राप्रमाणें शुभ्र. ७ स्त्रीनें-कैकेयीनें जिंकिलें ज्याला, त्यास. ८ महातासहित.

सीताचि न त्रिलोकी हर्षविली त्वां दशाननवधानें ॥
या त्वच्चरितश्रवणीं न टिकावें क्षण अघें अनवधानें[1]"१०६
गुरु-देव-वाक्य मान्य श्रीराम करी, सतीस घे अंकीं ॥
अंकीं गण्य न तें सुख, ये बहु मालिन्य इंदुच्या अंकीं[2]१०७
वृत्रारि[3] अमृतसेकें उठवी विगतासुकीशकटकातें[4] ॥
दे देव देवरायां[5] यश दुर्घट काय विश्वघटकातें[6] ॥ १०८॥
श्रीमार्कंडेय ह्मणे " कपि उठले ब्रह्मदेव-वरदानें ॥
हें त्यांसि दिलें यश त्या प्रभुनें सब्रह्मदेववरदानें[7] ॥१०९॥
राम ह्मणे "त्वांचि दिली त्रिजटे ह्मणतों तुलाचि वसुंधा[8] मी
तव उपकार फिटेसें धनदाच्याही नसेल वसु[9] धामीं ११०
फेडील कोण भाग्यें या सीतादानसूपकारातें[10] ॥
केलें सुधाप्रदें[11] जें न घडेचि नळाहि[12] सूपकारा[13] तें ॥१११॥
ऐसेंचि अविंध्यासहि पूजी, कीं नित्य त्यांचि दोघांहीं ॥
व्यसनीं वांचविलेप्रिय- दार जसे जीव मुच्चिदोघांहीं[14]११२
सीता ह्मणे " हनूमन् त्वद्गत सेतुत्व हें न मज्जनकीं[15] ॥

---

१ दुर्लक्ष्यानें. २ आंकड्यांनीं. ३ इंद्र. ४ मृत झालेल्या वानरसैन्याला. ५ इंद्राला. ६ विश्वरचना करणाऱ्याला. ७ ब्रह्मदेवासहित सर्वांस वर देणाऱ्यानें. ८ पृथ्वी. ९ द्रव्य. १० सीतादानरूप उत्तम उपकाराला. ११ अमृत देणाऱ्यानें. १२ नलराजालाही. १३ स्वयंपाक्याला. १४ मुत्-चित्-ओघ ह्म० आनंद व चैतन्य यांच्या ओघांनीं. १५ माझ्या पित्याच्या ठायीं.

घडतेंचि, भेटतासि न, तरि मज विपदर्णवांत मज्जन कीं॥
तूं धन्य महाभागा बा गा भागां तुझ्याचि यश आलें ॥
झालें होतें मद्वपु दशवदनीं घस्मरीं जसें आलें ॥ ११४ ॥
तूं या कीर्तिसुधासरि- दुदरीं स्वानंद-मत्त मासा हो ॥
त्वद्विरहातें क्षणहि न• सिद्धहृदय साधुसत्तमा साहो ११५
भजतील मत्प्रसादें सर्वहि तुज दिव्य भोग संतत रे ॥
त्वद्भक्तिनें तरो जन हरिहरभजनें जसाचि संत तरे"११६॥
श्रीसीता-वात्सल्यें सजिलीच असेल अंजना भानें ॥
सीताही लाजविली बहुधा घनरूपकंजनाभानें ॥ ११७ ॥
सुग्रीवप्रमुखांसह बैसे श्रीराम पुष्पक-विमानीं ॥
त्यासि सकुलालिवरसम- धिष्ठित दिव्यद्रुपुष्प कवि मानी
राम ह्मणे " पावाया शुचि-सुकृत-निवास-मानसे तूतें ॥
तरलों व्यसनीं या अव- लंबूनि शिवासमान सेतूतें॥११९॥
त्वत्पुण्यें टिकला, सति येणें सिंधूंत पळहि न तगावें ॥
शतगांवें कीं हो हा विश्वें होऊनि यासि नत गावें॥१२०
पाहुनि यांसि न वदलों कीं कैसा भेटतो खळप हाहा ॥
जेणें सेतु विरचिला नमितो तुज देवि तो नळ पहा हा॥
सुगलांदि रावले बहु न दुकाळीं तेंवि रंक रावेल ॥

१ वांव्याला. २ खादाडाच्या ठिकाणीं. ३ कीर्तिरूप अमृत-नदीच्या उदरांत. ४ ही मारुतीची माता. ५ मेघरूप श्रीविष्णूनें ६ कुलासहित, भ्रमरश्रेष्ठानें आश्रयिलेलें. ७ शुद्ध पुण्याचा निवास मानसामध्यें जिच्या ती. ८ या नल वानराला. ९ दुष्टशिरोमणि. १० सुग्रीवादि.

अर्पिति नळा नगं, जसे बुध शिवरात्रींत शंकरा बेल२२॥
ऐसें मनःप्रियेसीं बोले विरहोत्थमानसाधींतें ॥
कळवुनि साधावें जें तत्प्रिय देऊनि मान साधी तें ॥२३॥
प्रभु बोळवी चमूतें बहु पूजुनि पितर जेंवि कन्यांतें ॥
दृष्टांत एकदेशी ठावें तत्प्रेम काय अन्या तें ॥ २४ ॥
मग किष्किंधेंत ह्मणे " स्वकरें स्पर्शोनि अंग दासा हें ॥
हा यौवराज्यभर या सुग्रीव-सुखार्थ अंगदा सा हें ॥२५॥
धन दे, परि तात नदे बहु आवड त्याहि अंग दायादा ॥
तत्तुल्य कसा प्रभु जो साक्षादमृताब्धि अंगद यादां २६
त्या श्रीकर-तीर्थपद- प्रभुचा दे भाग्य आयतें पाणी ॥
जें पंककारण अधो- गति त्या देईल काय तें पाणी २७
पुत्रासि ह्मणे "ह्मणते मज सीता, चाल सिद्ध हो तारे"॥
परि लाजे मन, वदल्यें बहु कटु, जैं नाथ विद्ध होता रे ॥
अंगद ह्मणे "सदरिला करितो सोडूनि भल्ल भस्म रणीं ॥
नमितां न रत अघाच्या हा सीता-प्राण-वल्लभ स्मरणीं२९
लोकीं धन्यत्वप्रद या प्रभुचे पाय हे तुह्मां तारे ॥
यापरि न सुखद होती पति अथवा काय-हेतु ह्मातारे ॥
बा हूं चाल शिरोब्जें वाहूं राम-प्रसू-पदीं राहूं ॥

१ पर्वत. २ विरहानें उत्पन्न झालेल्या, मानासिक चिंतेला. ३ वडिलोपार्जित द्रव्याचा हिस्सा घेणारा पुत्र इ० ४ जलजंतूला. ५ लक्ष्मीदायक;तीर्थ,पदीं ज्याच्या तो.६ हात.७चिखलास अ०पापाला कारण.८अंगदाला.९हे वालिस्त्रिये. १०सज्जनांचे शत्रूला. ११ देह देण्यास कारण. १२ शिरःकमलें. १३ राममातेच्या पायीं.

पाहूं अभिषेकोत्सव, लाहूं सुख,सवतिलाहि दे वाहूं॥३१॥
मीतेसवें विमानीं बसतां मानी पुरास द्वं तारा ॥
न निवे, न भुले कोण, प्रेक्षुनि त्या कापुरा सद्वतारा३२
चढली अजा गजशिरीं, फळली सद्मृतफळेंचि कटुतुंबी॥
तें हेंचि, जें ह्मणति कवि ऐसें विधुला पिपीलिका चुंबी॥
दावी प्रियेसि अग नग गगनग खग मृग नवे नद नद्या या
बहु-वर्णनीं अनुज्ञा भरतस्मृति मज न दे वदन द्याया ॥
श्रीराम ह्मणे "वत्सा अक्षारे शीघ्र धांव बापा हूं ॥
करितोसि कसें व्यसनीं रक्षुनि भरतासि नाव बा पाहूं ३५॥
आलों ह्मण भरताचें वपु पावो सुमहिमा नव पुन्हा तें ॥
होय रुचिर न कसें जें अमृतघनें दह्यमान वपु न्हातें ॥
मार्गे पित्यासि सांडी जरि त्यासि असे सदा सवे गमनीं॥
आपुलियाचि वसे तो पंडित जाणों तदा सवेग मनीं"३७
श्रीरामचंद्र त्याचा कर तो कपि सर्व ताप वाराया ॥
धांवुनि भेटे व्यसनीं भरत-शिशुचकोर तूर्ण ताराया ३८॥
"आला सदार सानुज कुशली श्रीराम जो स्व-जनकवच"
ऐसें वदे पवनसुत वाटे भरतासि तें स्व-जनक-वच ॥३९॥
प्रेमें भुलला नमता भरत कपिहि राम-पद्-रजःप्रवण ॥
सारि राज्यपारितोषिक देतांही त्यासि वारिता कवण ॥
आला 'श्रीराम, असें भरत पुसे पांच सातदां साचें ॥

१ कैसल्येच्या सवतीला—कैकयीला. २ वन. ३ साधूच्या अवतार अशा रामाला. ४ कडु भोंपळी. ५ अक्षशत्रो हे मारुते. ६ नम्र. ७ राज्यरूप बक्षीस.

उत्तराहि तसेंचि करी आवृत्ती पांच सात दासाचें ॥ ४१॥
जाणों निववायास्तव तो चातक होय दाससा मोरा ॥
बोधुनि घेउनि गेला सांभाळुनि तोयदास सामोरा ॥ ४२॥
प्रभुकारुण्यचि धांवे होउनि पुष्पकविमान भरभर तें ॥
कीं व्हावें न व्याकुळ वाहुनि दुर्वाह्य राज्यभर भरतें४३॥
भेटी प्रभुभरतांची स्मरतांचि श्रोतृकोटिला निववी ॥
जिववी मृता सुधा जी तीस इचें यश इच्या पदा शिववी
जो पीडिला रडविला देउनि माथां स्वराज्यभर तातें ॥
तदधिक कसा नव्हे प्रभु जो दे सुख हरुनि भार भरतातें
मज वर्णवेल तें सुख अथवा वदवेल काय हो यश तें ॥
कीं जें अपार तेथें गुरु-शेपांच्याहि काय होय शतें १४६
जशि अब्जिनी प्रमुदिता उदिताऽर्कातें विलोकितां होती
तशि हर्षली अयोध्या पाहुनि रघुवंशभूषणा हो ती१४७
पावे चंद्रेंहि तसें कुमुद न अर्कैंहि तोख राजीव ॥
मज हें कळे कलेवर पुर पुरतें,राम तो खरा जीव १४८
जाणों केले येणें शुष्कसरोमीन संनिधं नदानें ॥
धनदानें सुखवाया कीं केवळ निर्धनासि धन-दानें॥१४९॥
न पुरी प्रकाशली भू- प्रभुरविनें हरुनि अंधकारा ती ॥
आला जाणों दीनो- द्धारोद्यत सांब अंधकाऽराती १५०

---

१ बृहस्पति व शेष यांच्या. २ आनंद. ३ शुष्कसरोवरांतील मासे. ४ जवळ. ५ कुबेरानें. ६ द्रव्यदानानें. ७ दीनांचा उद्धार करण्याविषयीं उद्युक्त ८ शंकर.

कर्दम-शेष-सरीं जों न्हावें व्यसु शुष्क-काय यादानीं ॥
तों जाणों घन वर्षे, पुण्य यश स्वल्प काय या दानीं १५१
जें सीतेचें कैंचें तें स्वर्गींच्या सुभाग्य वल्लीला ॥
प्रभुलाहि लाजल्या हो शतकोटिवदान्यभाग्यवल्लीला १५२
प्रेमाश्रुवृष्टि करितां लाजे घनकोटि दृष्टिला ज्यांच्या ॥
त्या पौरवधूंच्या किति कविजन वर्णील वृष्टि लाजांच्या
बहु हर्षे पाहुनि वनं- वास-निवृत्त-स्वकायजा माता ॥
सुखविल सासूसि तसे यमगेहागताहि काय जामाता १५४
कैकेयीस नमी रघु- सिंह पळे तों तदीय ताप-ससा ॥
सुखधन द्याया धनदचि जरि वरी वेषें करूनि तापससा ॥
हर्षविली जी भ्याली संकोचा जेंवि अंधकारा तीं ॥
अन्वर्थ रामचंद्र, ध्यातो यास्तवचि अंधकाऽराती॥१५६॥
त्या मंथरेसहि ह्मणे " वेड्ये त्वां सर्वथा न लाजावें ॥
हें सद्यश जोडाया मद्बुद्धी न ह्मणती मला जावें॥१५७॥
भरता, तरि राज्य करिन, जरि तूं ह्मणसिल न ईस भाजीन
कीर्ति करी कैकेयी, हे पुण्याची नई सभांजीन"॥१५८॥

---

१ ज्यांत चिखल शेष राहिला, त्या सरोवरामध्यें. २ गत-प्राण. ३ शतकोटी दात्यांच्या भाग्यसंपन्न लीला. ४ लाह्यांच्या ५ वनवासांतून परत आलेल्या आपल्या पुत्राला. ६ यमाच्या गृहांतून परत आलेला. ७ ताप हाच ससा. ८ कैकेयी. ९ यथार्थ. १० श्रीशंकर. ११ नदी. १२ पूंजीन.

तो साधु ह्मणे, अमृता- हुनि आर्यनिदेश[1] गोड कळला हो
जरि हा सुगुरु तदापि जन यासि वहाता न मोडकळ लाहो
राज्याऽभिषेक[3] उत्सव सुमुहूर्ती होय हो यथाविधि तें ॥
कल्याण-पर्व भुलवी गिरिशासह हंसवररथा[4] विधितें १६०
सिंहासनीं जिहीं प्रभु सीतेसह देखिला, तिहीं प्राज्य[5] ॥
वरिलें धन्यत्व, तसें न सुरांचें द्यावया शके राज्य॥१६१॥
तेव्हां गंधर्वमुखीं जिकडे तिकडेहि तननन तननं ॥
मुनि ह्मणति, "वानराणा- मपि न नराणां सुमंगलं जननं॥[6]
परशब्द[7] न साकेतीं, स्वर्गींही आयकों न दे वाद्य॥
या गजरेंचि निवेचि न तप तप हें आयकोन देवाद्य६३॥
ईशहि नाचे, पावे वृद्धि प्रीतीहि देहभा नाचें ॥
किति अप्सराः न मांडे गौरी-चित्तींहि देहभांनाचें ॥६४॥
शतलक्षकोटि खंडी कल्पतरूंचीं फुलें उडविलीं हो ॥
तीं सुरभोग्यें कांपनीं पौरांनी पुरपथीं तुडविलीं हो॥१६५॥
कविकोटिला न वदवे लवहि श्रीरामदेव-राज्याचा ॥
रस कामधेनुचाही रसिकासि वदों न दे वराज्याचा ६६

१ वडिलांची आज्ञा. २ अत्यंत जड. ३ राज्यस्वीकार-समयीं अभिषेक ज्यांत तो (उत्सव) ४ हंसश्रेष्ठ रथ ज्याचा, त्यास. ५ पुष्कळ. ६ नराणां जननं सुमंगलं इत्येवन. वानराणा-मपि नरांचेंच जन्म उत्तम आहे असें नाहीं, तर वानरांचेही जन्म उत्तम आहे. ७ मोठा शब्द. ८ अयोध्येमध्यें. ९ शंकर. १० शरीर-कान्ति. ११ देहस्मृतीचें.

वेंडावले महाकवि वर्णूं जातां धरूनि आवांके ॥
तेथें मयूर-मति किति जी प्रेमभरें करूनि आ वांके॥६७॥
ऐसें चरित्र सांगुनि मार्कंडेयें सबंधु तो धर्म ॥
विज्वर[1] केला कोण न पावे प्रभुचरण सेवितां शर्म[2] ॥६८॥

अध्याय १३ वा.

सारांश.

मार्कंडेय ह्मणतात, राजा धर्मा, मद्रदेशांत अश्वपति या नांवाचा राजा होता. त्यानें सावित्रीदेवीची आराधना केली. देवीच्या वरें करून त्या राजास एक कन्या झाली. ती साक्षात् सावित्रीच होती. राजानें तिचें नांव सावित्री असें ठेविलें. तिनें शाल्वदेशाचा राजा द्युमत्सेन याचा पुत्र सत्यवान् यास वरिलें. सत्यवान् अल्पायु होता. विवाहानंतर एका वर्षानें त्याच्या प्राणोत्क्रमणसमयीं स्वतः यम त्याचे प्राण न्यावयास आला. सावित्रीनें त्या समयीं यमाची स्तुति केली. यम प्रसन्न झाला. त्यानें तिला चार वर दिले. पहिल्या वरानें सावित्रीनें श्वशुर अन्ध होता त्यास नेत्रप्राप्ति मागितली. दुसऱ्या वरानें आपल्या राज्यभ्रष्ट श्वशुरास राज्य मागितलें. तिसऱ्या वरानें आपल्या

१ तापरहित. २ सुख.

पित्याला शंभर पुत्र मागितले. चवथ्या वरानें आपल्यास शंभर पुत्र मागितले. शेवटीं यमानें तिचा पतिही सोडिला. व तुझा पति तुझ्यासह चारशें वर्षें राज्य करील असा पांचवा वर देऊन यम स्वस्थानास निघून गेला. या प्रमाणें सावित्रीनें उभयकुलोद्धार केला. तुझी पत्नी द्रौपदी ही तशीच आहे. तुह्मी लौकरच सुखी व्हाल.

धर्म पुन्हा त्याशि ह्मणे "मार्कंडेया मुनीश्वरा आर्या, ॥
आढळली तुज लोकीं सत्वाढ्या[1] आमुची जशी भार्या १॥
मुनि त्याशि ह्मणे होती सावित्रीनाम अश्वपति-तनया ॥
तच्चरित श्रवण करीं, ऐकाया योग्य साधु.पतित[2] न या[3]२॥
होय प्राप्त विधिस्त्री[4]- सावित्रीच्या वरेंचि ती राया ॥
यत्कीर्ति[5] जना ह्मणती कर देत्ये रे, अघाब्धितीरा[6] या॥३॥
झाली भक्त-सुता ती श्रीसावित्रीच उद्धरायाला ॥
श्री[7] क्षीरधिला जन्मुनि जें दे यश तेंच शुद्ध रायाला॥ ४ ॥
बहु लाजवी वराला[8] तीचा कुल-शील-रूप-महिमा गा ॥

---

१ सत्वगुण संपन्न ह्म० संकटसमयीं गंभीरवृत्तीची. २ पातकी. ३ या चरितश्रवणाला. ४ ब्रह्मदेवाची स्त्री सावित्री, तिच्या. ५ जिची कीर्ति. ६ पापसमुद्राच्या तीराला. ७ लक्ष्मी. ८ नवऱ्या मुलांला.

मागां ह्मणे गिरीशचि, न जड-गिरि स्वस्तरूपमहिमागा"
अश्वपति ह्मणे, वत्से "चिंता मज हेचि एक परमा गे ॥
झालीस दान-योग्या; परि कोणीही तुला न वर मागे ॥६॥
जा शोधुनि ये वत्से, वरुनि मतें मानल्या कुलीनातें ॥
कीं तुजकडेचि आहे शतपुत्रांचेंहि गे मुली नातें" ॥ ७ ॥
'स्ववर पहा जा' ऐसें 'योग्य जनीं तोचि, तीसचि वदाया
गुरुच्या वचनें गेली आपण घेऊनि ती सचिव दाया ॥८॥
अनुरूप वर विलोकुनि आली, तों त्या नृपा परमहर्षी ॥
सांगत होता सुकथा श्रीनारद जो कृपापर महर्षी ॥ ९ ॥
ती दोघांतें वंदी तों तीस ब्रह्मकायभू पाहे ॥
सस्मित असें पुसे कीं "त्वत्तनया होय काय भूपा हे ॥१०॥
कोठें गेलीहोती श्वशुरगृहाहूनि काय आणविली ॥
हा सचिवांनीं आजुनि दानोचितता इची न जाणविली"११
भूप ह्मणे "परिसावें तेंचि तुवां सर्व-साधु-कुल-गीतें॥
म्यां पाठविलेंहोतें स्ववर पहाया स्वयें स्व मुलगीतें॥१२ ॥
वद वत्से, काय कसें वर बरवा पाहिला, न लाजावें ॥

१ याचा कर्ता महिमा. २ शंकर. ३ स्वस्तरु ह्म० कल्पवृक्ष, त्याची उपमा ज्यास, अशा हिमवान् पर्वताला. ४ आत्मस्वरूपानंदी. ५ ब्रह्मदेवाचा पुत्र नारद. ६ सावित्रीचा विवाह अद्याप झाला नाहीं. ती स्वतः वर शोधण्यास गेली होती असें नारदास समजल्यावर तो आश्चर्य पावून ह्मणतोः सचिवांनीं वराला इची दानोचितता कां जाणविली नाहीं ? ७ सर्व साधुसमूहानें गाइलेल्या अशा नारदानें.

ह्या गुरुनें धन्य असें ह्मणुनि स्वमुखें तुला मला जावें॥१३॥
सांगे ती सावित्री नृप द्युमत्सेन शाल्वपति आहे ॥
जरि वृद्ध अंध रिपुहृत[1]- राज्य वनस्थाहि न काळजी वाहे ॥
कुल-शील-सत्व-गुण-निधि तो पुत्रकलत्रमात्र[2]परिवार ॥
परि वारं[3] सर्व सम त्या, कीं मथिला स्वान्तरस्थ[4] अरिवार[5]॥
तो श्वशुर मानला मज, चित्तें त्याचा कुमार म्यां वरिला॥
जरि लाजविति सख्या, अनु- सरली गौरी हरा, न त्या हरिला"
नारद ह्मणे "नृपा हे चुकली योजूनि सत्यवान् नवरा॥
न वरावा जरि गुणवान्, योजू अन्या, असे उणें, न वरा" १७
भूप ह्मणे "सर्वज्ञा, देवा, उमजे असेंचि सांग मला ॥
गुणवान् युवा कुलज वर जरि, तरिहि तुला अयोग्य कां गमला
काय इणें न धरावें अधनत्वें भूप-जन[6]-वरा जीवीं ॥
कां न प्राशावें मधु मधुपीनें कूप[7]ज-नव-राजीवीं"॥ १९ ॥
मुनि सांगे "वर्षान्तीं येइल त्या भूप, पुत्रका व्यसुता[8]॥
अन्य वरू, वृतं[9]हि कच त्यजुनि वरी भूप-पुत्र काव्य[10]सुता"
भूप ह्मणे "न वरावा वत्से जरि सुगुणसागर लवायु[11]॥
शीतल मंद सुगंधहि वद सेवावा कसा गरल-वायु[12]" २१॥
ती सुमति ह्मणे "ताता, न त्यजुनि पयोधिला नदी परते

१ शत्रूंनीं हरण केलें राज्य ज्याचें तो. २ पुत्र व स्त्री एवढाच परिवार ज्याचा तो. ३ दिवस. ४ आपल्या अंतःकरणांतील. ५ कामक्रोधादिशत्रुसमूह. ६ राजपुरुषश्रेष्ठाला. ७ विहिरीमध्यें झालेल्या नवीन कमलाचे ठायीं. ८ मरण. ९ वरिलेला. १० शुक्राचार्यांची कन्या देवयानी. ११ अल्पायुषी. १२ विषयुक्त वायु.

न पतंग-चित्त-वृत्ति क्षणही रवीं, त्यजूनि दीप, रते ॥२२
वरिला तो वरिलाचि स्पर्शावा या न अन्य कायातें ॥
हा दृढ निश्चय माझा सवितील कुलीन कन्यका यातें २३
आयुष्य असो कितितरि मज तदितर पुरुष तुज-समचि राया
मन न चळेलचि, येइल जरि चरचर हा गळा यम चिराया,
देवर्षि ह्मणे "त्यासचि दे साध्वी-व्रत-परा सुता राया ॥
शुचि-निश्चयाहुनि अधिक अमृतरस नसे परासु ताराया ॥
हे बहु धन्या कन्या अन्याय-न्याय-धर्म-भाव-ज्ञा ॥
किंबहुना स्वल्पा तरि करि आद्य-सतीहि वल्लभाऽवज्ञा२६॥
होतें सद्धर्माच्या कांसेला लागतां सदा शिव हो ॥
येतों, बसा, प्रसन्न प्रभु मृत्युंजय तुह्मां सदाशिव हो"२७
गेला मुनि जो भगवत्- कीर्ति-महा-कामधेनुचा दुहिता ॥
नेउनि दिली नृपें ती सद्विधिनें सत्यवंत्-करीं दुहिता॥२७॥
माता तात परततां बहु रडती, परि रडे न सावित्री ॥
सुमृदु सुमंत्रीहि ह्मणुनि त्यांशि ह्मणे नामगा नसावि त्री"
झाली तपोवनांत स्वीकारुनि वल्क तापसी ते, तें ॥

१ पतिव्रतेच्या आचरणाविषयीं दक्ष. २ मृत. ३ श्रीगौरी. ४ मृत्यूला जिंकणारा. ५ भगवंताची कीर्ति हीच महाकामधेनु, तिचा. ६ दूध काढणारा. ७ सत्यवानाच्या हातीं. ८ कन्या. ९ सावित्री ह्या नांवांतील. १० 'सावित्री' ह्यांतील 'त्री' हें अक्षर गेल्यावर 'सावि' असें राहतें. सावी--सहावी. मला 'सावित्री' ह्मणूं नका. 'सावि ह्मणा, असें गुरुजनास सावित्रीचें ह्मणणें. मातापिता सासु श्वशुर, व पति हे पांच सुखरूप असले तरच मी सहावी, हें तात्पर्य.

अद्भुत सत्व तिचें,बा, ितका नव्हताचि ताप सीतेतें॥२९॥
वेद श्वशुर,श्वश्रू स्मृति, ती स्वाचारपद्धतीच सती ॥
मुनि ह्मणति "या नृपाच्या उटजीं सिद्धि स्नुषामिषें वसती"
तो सत्यवान् ह्मणे "हे पितृ-राज्यश्री तपोवनांत पती ॥
हो आपन्मुक्त ह्मणुनि बहुधा आपणहि यांमिषें तपती॥३२॥
तत्सद्गुणें प्रमुदितें झालीं केवळ मनांत न तिघें तीं ॥
सकळें सदेवतापस- वृंदेंहितपोवनांत नति घेतीं ॥ ३३ ॥
ती स्वमनांत ह्मणे "तुज तनु रडविल सर्वकाळ जीवा हे॥
सोड इला, वेडया, बुध न कुसंगति धरुनि काळजी वाहे३४
आद्यनळें त्हन्मणिकीं काळाचा कवल व्हावया शिजशी॥
जीवा क्रिया सुटेना केली जे प्राप्त व्हावयाशि जशी"३५॥
ऐसें चित्तीं बोले मोजी उर्वरित दिवस महिने ती ॥
नसतें तसें तरि सुखें वय भोगुनि तदधिक श्रमहि नेती॥३६॥
उरतां चार दिवस ती करि वांचाया पति व्रतारंभा ॥
तन्नियमीं प्रियवाक् ती, शुकीं विलोकी न तीव्रता रंभा ३७
श्वशुर ह्मणे "त्रिदिन-व्रत झालें, कीं वंश धन्य केला गे ॥
कर पारणीं क्षुधा बहु पूर्व-वयामाजि कन्यके लागे"३८॥

१ सदाचाराचा मार्गच. २ पित्याची राज्यलक्ष्मी. ३ संकटापासून मुक्त. ४ या सावित्रीच्या रूपानें. ५ देवां सहित तपस्विजनसमूह. ६ नति घेतीं ह्म० सावित्रीचा नमस्कार घेणारीं. ७ चिताग्नीनें. ८ त्हदयरूप मडक्यामध्यें. ९ शिल्लक राहिलेले. १० त्या व्रताच्या नियमांत. ११ मधुर भाषण करणारी, रंभा उर्वशी. १२ व्रताचरणसमाप्तीचे वेळीं जें भोजन ती.

"ती संकल्पीं आहे सूर्योऽस्तीं पारणा करायाची" ॥
ऐसें श्वशुर-श्वश्रु- चरणांतें जोडुनी करा याची ॥३९॥
फलमूलार्थ निघे पति त्यासि ह्मणे "मजहि सत्तमा न्या हो
वन पाहिन, तुह्मां हे न प्रथम-प्रार्थना अमान्या हो ॥४०॥
चित्राश्व ह्मणे "दयिते गमली वनसरणि काय कोमळ ती ॥
श्रमशिल शिबिकास्थाही दुर्गवन-पथांत बाधको मळती॥४१
उपवास तीं दिसांचा तूं आधींच प्रिये सुमृदुला गे ॥
त्यावें कसें चरण-युग नवनीतापरिसही सुमृदु लागे ॥४६॥
मज सोसेल कशी? जी न पाहवे स्त्रीव्यथा नरा नीचा ॥
श्रमदा प्रमदा-हृदया कथितीहि कवी कथा न रानींच्या ॥
येणारचि तरि माध्वी श्वश्रू-श्वसुरांसि पुस, मग, ये तें॥
योग्य तुज, मजहि,मानिनि गुर्वाज्ञाधिक सुबुद्धि न गयेतें"॥
सावित्री त्यांच्याही आज्ञेतें तत्प्रमाद माधुनि घे ॥
उटजांतूनि सतीसह वंदुनि तो स्वपितृपाद साधु निघे ॥
ती न स्त्री रक्षाया स्वामि निघे आत्तमूर्ति जनकाशी ॥
परम शिवं जीत नांदे ह्मणुनि जिला ह्मणति सुज्ञजन काशी
जे पक्षी जे श्वापद-संघ अधिष्ठुनि कानना वसती ॥
त्यांचें तद्वचनाऽमृत- पानार्थ पुसेल कां न नाव मनी॥ ४७॥

१ प्रार्थी. २ सत्यवान. ३ अरण्याचा मार्ग. ४ क्लेश पावेत. ५ दुःखदायक (कथा.) ६ वनलें आहे रूप जिनें ती. मूर्तिमंत. ७ पित्याचा आशीर्वाद. ८ शंकर, पक्षीं कल्याण. ९ ज्या आशीला १०सत्यवानाचें भाषण हेंच अमृत, त्याच्या प्राशनार्थ.

पात्र भरूनि फळांनीं　काष्ठें फोडी वनांत, सत्वरतें ॥
पाहूनि तत्कलत्रें　स्मरलें मुनिवच मनांत सत्वर तें ॥ ४९ ॥
जों साध्वी हळुच ह्मणे,　हा नाथा नियत-मानदा रुचिरा ॥
मूर्ति श्रमत्ये, भ्रमत्ये　मति, कीं जी प्रियतमा, न दारूं चिरा
तोंचि ह्मणे तो "उठल्या　करित्या स्मृतिहानि वेदना, लागे
शूल-शत शिरीं, जाणों　सखि अक्षम हा निवेदनाला गे५०
तुझिया मृदु-शीतांऽकीं　शिर ठेवुनि वाटतें निजावें गे ॥
त्वत्स्पर्श अमृत ह्मणउनि　या सत्तापें पळोनि जावें गे" ५१
मांडी देउनि पतिचें　मस्तक हस्त-कमळें सुधी रगडी ॥
दे धैर्य सतीस तिचा　निज-निश्चय जो खरा सुधीर गडी५२
सीता दशकंठा जसि　तशि सत्वें भी न तीव्र-तापा हे ॥
तों पाशपाणिपुरुषा-　प्रति पति-पार्श्वीं पतिव्रता पाहे ५३
क्षितिवरि पतिशिर उतरुनि सविनय झडकरि उठूनि कर जोडी
नमुनि ह्मणे "देव तुह्मी　अशि कैंची अन्य-दर्शनीं गोडी५४॥
केलेंचि धन्य दर्शन-　दानें येऊनि कानना मातें ॥
अजि देवेश, निवावे　बहु हे सेवूनि कान नामातें"॥५५ ॥
देव ह्मणे "सति यम मी, कां आलों, न्यावया तुझ्या पतितें॥
हें दूत-कार्य कीं जी,　जें सेवक-कृत्य, वेगळें सति तें॥५६॥
हा सत्यवान् सुकृतवान् गुणवान् न्यावा न सेवकानीं कीं ॥
ज्या कर्मीं योग्यत्व स्वामीचें,　तें न सेवकानीकीं ॥५७॥

१ सत्वगुणसंपन्न अशा (कलत्रें) २ नारदवचन. ३ नित्य मान देणाऱ्या ह्म० माझ्या वचनाचा कधींहीं भंग न करणाऱ्या. ४ लांकूड. ५ पाश हातांत ज्याच्या, त्या पुरुषाला. ६ पुण्यवान्. ७ सेवकसमूहांत.

अंगुष्ठमात्रपुरुषा- प्रति यम पाशीकरूनि आकर्षी ॥
तैं हाय हाय ह्मणती बहु सद्गद-कंठ साश्रु नांकर्षी ॥५९॥
त्यातें बांधुनि घेउनि यमधर्म प्रभु निघे अवाचीतें ॥
भ्याला सतीस बहुधा जें ब्रह्मलिखित बरें न वाची तें॥५९
त्या मागें तीहि निघे, धर्म ह्मणे "भागलीस जा परत ॥
स्नेहऋण फेडिलें त्वां, करुनि स्वपति-क्रिया रहा स्मरत"
साध्वी ह्मणे "प्रभो पति जिकडे, जावीच मूर्ति हे तिकडे॥
स्वगुरु-व्रत-प्रसादें मद्गतिसि न रोधितील हेतिकडे ॥ ६१॥
संत ह्मणति, सप्तपदें महत्रासें सख्य साधुशीं घडतें ॥
सन्मित्रचि न व्यसनीं अन्यों खिल-मित्र संकटीं पडतें६२
तुज संत ह्मणति पितृपति समवर्ती धर्मराज बापा हें ॥
सत्य यश, ह्मणुनि याही कन्येसि दयाकरूनि वा पाहें ॥६३
ऐसें सती वदे, तो बोल शशी, देव तोहि सागरसा ॥
प्रेमें उचंबळे हो, धरि कारुण्यें द्रवासि साग रसा॥ ६४ ॥
धर्म ह्मणे "साध्वी बहु श्रमलीस, स्वाश्रमासि जा मागें॥
जो मागशील तो वर देतों, घे, इष्ट तें मला मागें"॥६५॥
देवा, व्हावे चक्षुः- स्तेज:संपन्न आश्रमामाजी ॥
मामाजी, ऐसें द्या, मति साहेनाचि त्या श्रमा माजी ६६

१ देवर्षि. २ दक्षिण दिशेला. ३ ब्रह्मदेवानें मस्तकीं लिहिलेलें. ४ माझ्या वडिलांच्या व माझ्या व्रताच्या सामर्थ्यानें- ५ शत्रें व पर्वताचे कडे. ६ साधु आहे मित्र ज्याचा, तें. ७साधू वांचून इतर मित्र ज्याचे, तें. ८समदृष्टि ठेवणारा. ९.यमदेव. १० पर्वत-सहित, ११ पृथ्वी. पृथ्वीलाही करुणा आली, असा भाव १२ नेत्रांच्या तेजानें युक्त.

दिधलें, धर्म ह्मणे, परि जातचि होती तशीच मागूनी ॥
देव ह्मणे पुनरपि" जा वत्से, घे वर दुजाहि मागूनी"६७
ती सुमति "ह्मणे राज्य- भ्रंशें बहु खिन्न सासुरा होतो ॥
पावुनि भवत्प्रसादें निज-पद बहु-काळ सासु राहो तो" ॥
'होइल जा' धर्म ह्मणे परि करि अनुगमन सबहुमान सती
कीं जी हंसी, हंसा- वांचुनि मानील नबहु मानस तीं६९
पुनरपि मार्गी काढी जें धर्मरहस्य जेंवि नव पुसती ॥
तें होय वशीकरणचि कीं भासों दे तथापि न वपु सती॥
धर्म ह्मणे"गे बाई, करिसी कां व्यर्थ या श्रामास? तिजा
वर घे, नकोचि मागों, आलीस सुदूर, आश्रमा सति जा
सासि ह्मणे " सावित्री संपन्न असो पिता सुतनयशतें ॥
हा लक्ष्मीसुत-कवि किति लिहिल सतीचें उमासुत न यश तें
उडुपा उडुसें धर्मों- दार्या लाजोनि अभ्रं मुरडे हो ॥
सावित्रीच्या सुयशीं न दिसे पति ह्मणुनि अभ्रमु रडे हो
ऐसें शिरोनि चित्तीं: घेउनि भारीहि, तीन वर, देवा ॥
सोडीना, सोडविल्या वांचुनियां ती सती नवरदेवा ७४

---

१. आपल्या कृपेनें. २ जीवन्त. ३ मागून जाणें. ४ मानससरोवर. ५ कागदावरील पुस्ती. ६ वपु न भासोंदे ह्म० देहभान राखिलें नाहीं. ७ मयूरकवीच्या आईचें नांव लक्ष्मी असें होतें. ८ श्रीगणपति. ९ चंद्राला. १० नक्षत्रसें. ११ मेघ. १२ मागें हटे. १३ ऐरावताची स्त्री. सावित्रीचें यश सर्वत्र पसरलें. यश फारशुभ्र, ऐरावत ही शुभ्रच. तो यशांत बुडाला, ह्मणून दिसेना. ह्मणून अभ्रमु रडूं लागली.

देव ह्मणे "तूं स्वच्छा स्वच्छायाशीच मागती, मति घे,
वर घेउनि जा चवथा, देतों मागोनि मागतीस तिघे॥७५॥
नमुनि ह्मणे "ती वरदा; तुजला अति भार न चवथा न पिसा
स्वरगा आधि,सुरभिचें भागे द्यायाशि न चव थान पिसा
व्हा सुप्रसन्न, वत्से, 'तुज हो सुतशत' असें वदा, त्या हो
सुयशोराशि स्वर्गी, लज्जाप्रद सुरनगा वदान्या हो॥७७॥
भुलला धर्म द्युतिला धृतिला मतिला तिच्या तथा स्तुतिला
न करुनि विचार,जावी मागें,ह्मणउनि ह्मणे 'तथाऽस्तु'तिला
हळुचि ह्मणे" सावित्री पावेन वरें करुनि संततिला ॥
तुमचा प्रसाद ह्मणुनि प्रेमें गातील सर्व संत तिला ॥७९॥
तरि सत्पति मज द्या, कीं तुमची पावल मान सत्या गी॥
यश रक्षाया प्राणहि सत्य गुणासक्त-मानस त्यागी"॥८०॥
रोमांचित धर्म ह्मणे " वाइ गातिल तुझा प्रभाव सती ॥
पतिशीं अविनाभावें वसशिल, रविशीं जसी प्रभा वसती॥
राज्य चतुःशत वत्सर करिल तुझा कांत, सोडिला जा गे
हा त्वन्महिमा जागो सीतेनें जेंवि जोडिला जागें"॥८२॥
तें वृत्तवर्तमान स्वल्पहि न तिच्या कळे वरा, पाशीं ॥
जातां यम, सावित्री धांवत आली कळेवरापाशीं ॥८३॥
पुनरपि तशीच बसली अंकीं घेउनियां स्व-पति-शिर ती॥

१ पवित्रा. २ माझ्या सावलीप्रमाणें. ३ मागून येणारी. ४ तिघे वर मागोनि चवथा मागतीस, तर देतों. घेउनि जा. ५ कल्पतरुला. ६ सत्याविषयीं तत्पर मन ज्याचें, तो. ७ अवियुक्तपणानें. ८ आलेली गोष्ट. ९ यमपाशांत.

जशि चेतना धवांगीं, होय इची जीवितांत मति शिरती
वनदेवता ह्मणति त्या, बा गा मूर्च्छोत्थिता चकोरा हो ॥
स्वस्थ, जोत्स्ना कीं हे द्रुत उठचि, नमावया नको राहों॥
नेत्रें उघडुनि पाहे तो दयितेच्या मुखासचि,वनीं ती ॥
दे त्यासि,जसि नृपासि व्यसनीं देती सुखा सचिव-नीती
स्त्रीस ह्मणे "सुभगे त्वां मृदु मांडी मांडिली उशी,रमला ॥
आत्मा निद्रेशीं,रवि मावळला,लागला उशीर मला॥८७॥
पुरुष श्यामं महौजा ओढित होता बळेंचि मजला जो ॥
तो कोण?पुसेन तया, नसतां स्वप्नोत्तमर्ण मज लाजो ८८
"कथिन उद्यां,झाली बहु रात्रि,वळ असेल तरि उठा राया
देत्यें हात,चला जी, घेत्यें फळ-भाजना कुठारा या॥८९॥
नेत्रें पुसोनि पदरें पतिस ह्मणे " भेटतील मामाजी ॥
बाई ह्मणतां रडतां पडतां दाटून कां श्रमामाजी ॥ ९० ॥
भेटवित्यें ताताला मातेला,या उठा,असें वदली ॥
आली घेउनि, अद्भुत वाटे, कलभासि सांवरी कदली९१॥
ये स्नेहहंस जाणों ईप्रति, सोडुनि तदीय-मातेला ॥
कीं दूर वाहवुनि ने ती सत्व-महानदी यमा तेला ॥९२॥
आला प्रकाश नेत्रीं अंधत्वाचा वरें नुरे गंध ॥
परि भूप पुत्र-मोहें केला पहिल्यापरीसही अंध ॥ ९३ ॥
त्याला ह्मणती गौतम दाल्भ्य भरद्वाज धौम्य तापस "हा
बा गा उगा मुहूर्तो- पस्थित दुर्दैव-दत्त ताप सहा ॥९४॥

१पतीच्या देहांत. २मूर्च्छा गेल्यावर उठलेल्यास. ३ अतितेजस्वी. ४स्वप्नांतील सावकार. ५हत्तीच्या छाव्याला. ६क्षणभर प्राप्त झालेलें.

सावित्री शुभलक्षण- गुणसंपन्ना महासती बा हे ॥
जी जी साध्वी स्वधवा- नुमतें, द्वास्था महासं ती बाहे ॥
वाखाणिति बहु, पाहति मुनि-दारहि भासुरव्रत तिला जे
साध्वीच देवता ही, साध्वीला बा सुरव्रतति लाजे ॥९६॥
शोकें रडतां डोळे जावे, गेले कधीं न यावे गा ॥
दिसतें कल्याण पुढें होऊंचि नको अधीन या वेगा"९७॥
ऐसें समजाविति त्या राजाला जों दयापर महर्षी ॥
तों झाले अवलोकुनि सावित्रीसह तया परम हर्षी ॥९८॥
मुनि ह्मणती "हा आला नेत्रें उघडुनि पहा सदारा या ॥
मोठा भाग्याचा तूं प्रमुदित यांसह रहा सदा राया॥९९॥
दे आलिंगन, अंकीं घे, मस्तक-पद्म हुंग,वाराया ॥
आत्माऽऽत्मज-तापातें दे आशी राजसत्तमा राया ।१००।
पुसतां विलंबकारण चित्राश्व ह्मणे " शिरोव्यथा-शयन
'मुनि ह्मणति, हें नव्हे, वद,वत्से, हो तूंचि आमुचें नयन॥
सावित्रीनें कथिलें तें वृत्त अशेष साधुसंद नमुनी ॥
तेव्हां झाले अतुल- प्रीति-क्रीडेशि केलि-सदन मुनी १०२
मार्कंडेय म्हणे बहु वर्णावें काय? जेंवि शिवसेवा ॥
मज कालापासुनि, तसि मुक्त करी त्याशि ती मनुजदेवा

१ आनंदाला. आनंद, पतिव्रतेच्या दारांत सतत दूतासारखा उभा असतो, हें तात्पर्य. २ उत्तमव्रत ज्यांचें, ते. ३ आपल्यास व आपल्या पुत्रास झालेल्या दुःखाला. ४ कपाळशूळ उठल्यामुळें निजणें. ५ साधूंचा समुदाय. ६ हे धर्मा.

दुसरे दिवसीं प्रकृति प्रार्थिति येऊनि आपुल्या पतितें ॥
'या राज्य करा'सचिवें वधिला,हरिली स्वभूमि ज्या पतितें"
मुनि म्हणति 'अनुभवावें स्वस्थ-मनें राज्यपद नता राया॥
न तपोवन वर तुज बहु, सावित्रीयुक्त सदन ताराया१०५॥
सिंहासनीं बसविला सावित्रीच्या व्रतेंचि हा नियम ॥
वर-सामर्थ्य म्हणा परि गेला होता करूनि हानि यम१०६
सावित्रीनें केला उभयकुलोद्धार हा असा राजा ॥
कृष्णाहि अशीच,स्तुति येती न मुखाशि या असारा ज्या
राम-घन-मयूर म्हणे " निववाल्यचि सुरसिकाशि केकाहो
शंभुहि म्हणे"न सेविति मंद म्हणुनि झुरसि काशिके कांहो

अध्याय १४ वा.

सारांश.

एके दिवशीं रात्रीं कर्ण निजला असतां, स्वप्नांत, सूर्यानें येऊन त्यास सांगितलें कीं, उद्यां इंद्र विप्रवेषानें येऊन तुझीं कवचकुंडलें मागेल ; तीं तूं त्यास देऊं नयेत. तीं दिलीं असतां तुझा नाश होईल. कर्णानें तें सूर्यवचन ऐकिलें नाहीं. शेवटीं सूर्यानें सांगितलें कीं, इंद्रापासून अमोघ दिव्य शक्ति तरी मागून घे. तें कर्णानें मान्य केलें. मग सूर्य अन्तर्धान पावला.

१ प्रजा. २ राम हाच मेघ, त्याविषयीं उत्कंठित, मोर. अर्थात् मयूरकवि. ३ हे मयूरशब्दहो. ४ हे काशीक्षेत्रा.

कर्णाचा नियम असा होता कीं, मध्याह्नीं पाठ तापेपर्यंत सूर्यमंत्राचा जप करीत बसावें. तो जप होऊन सूर्यास नमन करिते समयीं ब्राह्मण जें मागेल तें त्यास द्यावयाचें. ती संधि साधून ब्राह्मणवेषानें इंद्र कर्णाकडे आला. त्यानें त्याकडे कवचकुंडलें मागितलीं. तेव्हां कर्णानें इंद्रापासून वासवीशक्ति घेऊन त्यास आपलें शरीर तासून कवचकुंडलें दिलीं.

कवचकुंडलें दिल्यावर इंद्र संतुष्ट झाला. त्याच्या वरानें कर्णाचा देह देदीप्यमान दिसूं लागला. त्याचें यश सर्वत्र पसरलें. कर्णासारखा दाता होणार नाहीं, असें सर्व ह्मणूं लागले. बलिराजासारखाच कर्ण हा आपल्या दातृत्वगुणानें भवसमुद्रापासून तरला.

स्वप्नीं द्विजरूपी दिन- कर कर्णाला ह्मणे "अगा राया॥
कांहीं विहितहित[1] तुला आलों सांगावया अगा राया॥१॥
तूं ब्रह्मण्य[2] वदान्य- श्रेष्ठ[3] असें विश्व सुमहिमा गातें ॥
ह्मणतें त्वन्मुख, न क्षम ज्या द्याया स्वर्द्रुमहि, मागा तें॥
विप्रांसि ह्मणसि इच्छित तें,द्या हा मात्र वर्ण न वदा,न्या
करिति कवि तुझें होउनि रोमांऽचित-गात्र वर्णन वदान्या
देयार्थें[4] पात्रेच्छा- पूर्ति[5] बुध म्हणेल वा कशास न हो ॥
पारि वंचाया विप्र- च्छद्में येणार पाकशासन[6] हो ॥ ४ ॥

---

१ योग्यहित. २ ब्राह्मणाविषयीं दयाळु. ३ दात्यांमध्यें श्रेष्ठ. ४ देण्यास योग्य अशावस्तूनें. ५ सत्पात्र अशा याचकाची तृप्ति. ६ इंन्द्र.

अमृतोद्भव कुण्डल-युग सहज कवच हें तया न ओपावें ॥
तदितर सर्वस्वार्थी जो विप्र तया ह्मणोनि ओ पावें" ॥५
कर्ण ह्मणे "कोण तुह्मी" विप्र ह्मणे "मी तुझा पिता सविता
तळमळतो वाराया अहिता, साधावया हितास, विता" ॥६
कर जोडुनि कर्ण ह्मणे, करिति न गुरुवर्य कूपदेशाला ॥
नेतो न मानसींच्या निजशिशुतें हंस कूपदेशाला ॥ ७ ॥
हा केल्या शुद्धव्रत सख्यातें करुनि पातळ मळेल ॥
स्वामी मन तुमचेंही पाहुनि मज निस्त्रपा तळमळेल ॥८॥
स्वर्द्रु सुरभि चिन्तामणि वश ज्याला, जो सुरांत सुपदेश ॥
सत्पात्र विमुख नोहे ऐसाचि करा सुतासि उपदेश ॥ ९ ॥
हानि नसो उपदेशें तुमच्या बहु वृद्धि मद्यशाला हो ॥
सत्कीर्तिअमृतशाला, गुरुजी अपकीर्ति मद्य-शाला हो ॥
शोभा यशोंचि, न असी लोकीं धृत-दिव्यकुण्डलें कानें ॥
जोडुनि अयश न व्हावें पितृ-हृदयीं अग्निकुण्ड लेंकानें" ॥
भास्कर ह्मणे "बुडावें त्वच्छोकविषार्णवांत पुत्रा म्या ॥
हें वाटेल उचित तरि दे कुण्डल-कवच-दान सुत्राम्या" १२
कर्ण ह्मणे "जो अयशा गुरु-शोकद तोचि मन्द नर मेला
विष्णुहि ह्मणेल व्हावा सुयशा शोकदहि नन्दन रमेला" ॥
सूर्य ह्मणे "मागावी वा दिव्याऽमोघशक्ति हरिकरगा ॥
वत्सा स्ववधेच्छुधनं- जय-वध-साहित्य हेंचि तरि कर गा" ॥

१ आंगचेंच. २ सर्वस्व मागणारा. ३ विणारा-जनक. ४ वाईट उपदेशाला. ५ हा केल्या ह्म० हा उपदेश ऐकिल्यास. ६ श्रेष्ठ पदाचा स्वामी इंद्र. ७ इंद्राला. ८ यशोहीन. ९ इंद्राच्या हस्तांतील. १०तुझा वध इच्छिणाऱ्या अर्जुनवधाचें साधन.

हें करिन, हरिन अरि-नर- देवप्राणहि, विंचिन्त तूं जा गा"
ऐसा स्वप्न विलोकुनि तो श्रीमान् कर्ण जाहला जागा१५
स्वस्वप्न-वृत्त कथितां करुनी आपृष्ठतापं जप नमन ॥
कर्ण मन-दृष्टि मिळतां सप्रत्यय होय, तप्त तपन-मन॥ १६॥
द्विज-काम-पूर्ति-पर्वीं मन्त्र जपाच्या जपोनि अवसानीं ॥
ये द्विज-तनु हरि, दुर्लभ ज्याचें दर्शन जनासि नवसानीं१७
शक्र ह्मणे "तुजचिपुढें 'दे, हें उच्चारितां न भी.कवि भो॥
साधो ह्मणउनि आलों कांहीं मागावयाशि भीक विभो"
कर्ण ह्मणे "कर जोडुनि पुसतो हा विप्र-दास, कळवा जी
काय तुह्मां द्यावें म्यां धन कन्या ग्राम वा सकळ वाजी"
ब्राह्मण ह्मणे "अदेय स्वप्राणहि वा बुधा न दात्यातें ॥
जें सत्कवि-यश, कैंचें जीवनदाही सुधा-नदा त्या तें ॥२०॥
निज कवच-कुण्डलें मज दे, दात्या याविणें नको कांहीं ॥
तापदाहि मानिजेतो, तापं-हराहि सेविजे न कोकांहीं"२१॥
कर्ण स्मित करुनि ह्मणे "ऐसें द्यावें तुह्मींच वरदानीं ॥
आजि देवेश्वरहो मज कां योजितसां अशक्य-वर दानीं२२

१ शत्रूभूत राजांचे प्राण. २ निःशंक. ३ स्वस्वप्नवृत्त कथितां इ० ह्म० जपानंतर आपला वृत्तान्त सूर्यास सांगतांना. ४ पाठीला ताप होईपर्यंत. ५ कर्ण सप्रत्यय होय ह्म० कर्णाला सूर्याचा साक्षात्कार झाला. ६ सूर्याचें मन. ७ ब्राह्मणांची इच्छा पूर्ण करण्याच्या समयीं. ८ मेघाला. ९ सूर्यही. १० चन्द्रही. ११ चक्रवाकांनीं.

द्यावें कसें स्वजीवन- हेतु सरोदान मीन यादानें[1] ॥
द्यावेंहि कसें जलदें, देवा वांचेन मीन या दानें ॥ २३ ॥
होईन वध्य मी, तूं उपहास्य, असें करूं नको, पावें ॥
प्रभुनें काय न्याय- व्रत-र्वति-च्छळ[2] करून कोपावें ॥ २४ ॥
घ्या कवच कुंडलें ग्रह- णाग्रह[3] जरि, परि असें तरि करा जी
द्या शक्ति ती अरिवधीं, बहुमान्या अरिधरा[4] हरि-करा जी'
शक्र ह्मणे " घे देतों मागें कोणासही न दिधलीला ॥
कृत्यां-व्याल्यऽशनींच्या[5] दावितसे शक्ति नैकविध लीला
सोडावी हे प्राण- व्यसनीं एकीं, करील कृत्यांशी[6] ॥
नाहींतरि परतोनि त्वत्प्राणांतें हरील कृत्याशी[7] ॥ २७ ॥
एक रिपु वधुनि येइल मद्धस्ता, श्री जशी स्वकरवीरा[8] ॥
स्मरण असों दे, ईच्या मोक्षीं बरवा विचार कर, वीरा" २८
कर्ण ह्मणे "मी समयीं ईतें एकीं नरींच सोडीन ॥
मग हे जाऊ, मज न त्यागी ऐशी सुकीर्ति जोडीन" २९॥
शक्र ह्मणे " परि जपतो जो सम सर्वत्र परमहि तेदवना[9]
लोकीं प्रभुप्रियत्वें होय गुणें अल्प पर महित दवना[10] ॥ ३० ॥
कापूनि कर्ण दे, जें वज्रसम अभेद्य सहज-कवच रणीं ॥
ऐसोंचि सत्व-शीळ श्रीवर वाहे स्वनेत्र भवचरणीं[11] ॥ ३१ ॥

---

१ मत्स्यरूपी जलजन्तूनें. २ नीतीच्या व्रतानें वागणाराचा छळ. ३ घेण्याचा आग्रह. ४ सुदर्शनचक्र धरणाऱ्याला. ५ उग्रदेवता, सर्पिणी आणि वज्र, यांच्या. ६ कार्याला. ७ उग्रदेवतेसारखी. ८ आपल्या कमळाच्या ठायीं. ९ कीर्तिरक्षणाला. १० दवणा नावांची वनस्पति. ११ शंकराच्या चरणावर.

त्या शुचि सत्व-समुद्रा, दात्यांच्या नायका, पिता काय,॥
धन्य ह्मणे हरिहि मनीं, तो जेव्हां होय कापिता काय ॥
त्या कवच-कुंडलांतें घेउनि, बहु करुनि वर्णन, वदे हें" ॥
साधो, तुझ्या वरावा आतांचि सुरम्य-वर्ण नव देहें" ३३
दातृत्व-व्रत अद्भुत 'कीं गुर्वाज्ञेशि जें हठें मोडी ॥
पहिल्या-परीस पुष्कळ सयश सद्वर्ण कर्ण तो जोडी ३४॥
सज्ञान ह्मणति "तरला बलि कीं हा साधु कर्ण न बुडाला
खळ तळमळति जसे घट-झष पडतां छिद्र सूक्ष्महि बुडाला"

अध्याय १५ वा.

सारांश.

वनवास संपल्यावर द्वैत वनांत पांडव असतां एके दिवशीं एक हरिण एका ब्राह्मणाच्या अरणी शिंगास अडकवून घेऊन गेला. त्या आणून देण्याकरितां पांडव हरिणाच्या पाठीस लागले. पण हरिण सांपडला नाहीं. तेव्हां ते दमून एका वटवृक्षा खालीं विश्रान्तीस बसले. नकुल एका सरोवरावर पाणी आणण्याकरितां गेला. तो पाणी पिणार तों एक यक्ष गुप्तरूपानें त्यास ह्मणाला, माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें दिल्यावांचून पाणी पिशील तर मरशील. तें न ऐकतां नकुल पाणी प्याला. व

तत्काल गतप्राण होऊन भूमीवर पडला. मागून सहदेव भीम, अर्जुन आले. त्यांची ही तीच दशा झाली. मग धर्म आला. चारी बंधु पडलेले पाहून फार शोकाकुल झाला. पाणी पिऊन मग ह्याचें कारण शोधावें असें मनांत आणून पाणी प्यावयास, गेला. तों यक्ष आपलें पर्वतप्राय रूप दाखवून त्यास ह्मणाला तुझे बंधु मीं मारिले. तूंही माझ्या प्रश्नांचीं उत्तरें न देतां पाणी पिशील तर मरशील. मग धर्मानें यक्ष प्रश्नांचीं उत्तरें दिलीं. तेणें करून यक्ष संतुष्ट झाला. चारी बंधु उठले, मग यक्षानें मी यमधर्म आहें असें ह्मणून आपलें रूप प्रकट केलें. मीच हरिण झालों होतों. असें ह्मणून अरणी धर्माच्या स्वाधीन केल्या-मग अज्ञातवासाला तुह्मी विराटनगरांत. जा तुह्मांस कांहीं विघ्न येणार नाहीं. असा आशीर्वाद देऊन यम अंतर्धान पावला.

सरला वनवास मग द्वैतवनीं पांडुनंदन वसति तें ॥
दिवसांत वांकुल्या शत दावित होतेंचि नंदन-वसतितें॥१
विप्राशि आधि तेथें बहु दे जो हरिण हरुनि अरणीतें ॥
तन्मारणीं करिति ते कौशल, केलें कधींहि न रणीं तें२॥
शृंगाऽग्रविलग्नोऽरणि तो मृग गेलाचि, लागले होते ॥
त्यामागें जे फारचि, पांचहि, नरसिंह भागले हो ते॥३॥
भेटे वनीं अकस्मात् तापाऽपह साधुसाचि एक वट ॥
तच्छीतच्छायेतें सेविति ते तृषित वीर एकवट ॥ ४ ॥
धर्मचि धैर्य साहे सोसील व्यसन काय दुसरा तें ॥

१ घर्षण करून अग्नि उत्पन्न करण्याची पिंपळाचीं लांकडें.
२ शिंगाच्या अग्राला लागल्या अरणी ज्याच्या तो.

नकुळ तदाज्ञा घेउनि आणाया तोय जाय सुसरांतें ॥५॥
उष्णें झाला होता तप्त तृषित जेंवि धेनुसुत डागें ॥
धांवे तरंग-हस्तें जाणों पाचारिलाचि सुतडागें ॥ ६ ॥
तों यक्ष ह्मणे " बापा आधीं सेवूं नकोचि तोयातें ॥
मत्प्रश्नोत्तर-दाता प्याया न्यायाहि योग्य तो यातें" ॥७॥
करुनि अनादर पीतां पडला तो धैर्य-मेरुही नकुळ ॥
किमपि न बदे न पाहे ' पतित श्रीमंत जेंवि हीन-कुळ ८॥
मग सहदेव धनंजय भीमहि पडले तसेंचि जळपानें ॥
गमले वधिले ते त्या स्वह्रदतटिं कालियाख्य-खळपानें ॥
धर्म ह्मणे " हा देवा न कळे झाला अनर्थ काय कसा
मज बंधु एक तरि जळ द्याया यावाचि शीघ्र सायकसा
हा रे कितवा धर्मा स्वकृतें निज-जीवितासि आंचव घे, ॥
धिक् धिक् ह्मणोनि विटते द्यूत न करितास बंधु कां चवघे"
ऐसें ह्मणोनि जाउनि धर्मे ते बंधु पाहिले शवसे ॥
साधूंत अहंताशी ज्यांमध्यें चेतना न लेश वसे ॥ १२ ॥
हा भीम हा धनंजय न स्वर्गीं सुख पहाल हा नकुळा ॥
हा सहदेवा दोष त्यजितां मज काय हा लहान कुळा १३॥
गेलासि केंवि भीमा त्यागुनियां मज गुरुमति ज्ञात्या ॥
त्यजिल्या सुयोधनोरु-ध्वंसादि कशा गुरु प्रतिज्ञा त्या॥१४॥
वत्सा न भंगलासि प्रभुशींहि करुनि तशाहि विपर्म-रणा

• १ उत्तम सरोवराला. २ बैल. ३ कालियनामक दुष्ट शिरोमणीनें. ४ बाणासारखा. ५ शंकराशीं. ६ भयंकर.

कालविलें काय जळीं त्या दुष्टांहीं वशांऽहिविष मरणा
विष कालविलें असतें तरि सलिलीं करपतीं न कां नलिनें
अलिनें त्यजिलीं असतीं होतीं तुमचींहि आननें मलिनें॥
गेलां स्वर्गासि बरें जा, परि कवणासि हा निरविला हो
अत्यद्भुत हें ह्मणतिल न कधींही पद्म हानि रविला हो
विजयि चतुर्बंधु चतु- र्भुज लीलेकरुनि आक्रमीन रसा ॥
ऐसेंचि ह्मणत होतों परि झालों आजि दीन मी नरसा ॥
यामागें न व्यसनीं आजि बुडालों जळीं महोपळसा[1] ॥
रे मुग्ध जीव-शुक जा सोडुनियां लुब्ध या न हो पळसा
मेले कसे अकस्मात् तेज असे ह्मणुनि होय न व्याधी ॥
तर्क न चाले बहुधा माझी तृष्णाकुलाचि भव्या धी २०
प्रिय-बंधुमरण-कारण शोधूं, जलपान करुनि तर्कश तें॥
जें क्षुतृट्प्रतिबंधा न गणी मुनिचेंचि हृदय कर्कश तें" ॥
चिंतुनि ऐसें प्याया गेला जों साधु दक्ष तोयातें ॥
विनिवारी तोंचि सर- स्तट-गत बकरूप-यक्ष तो यातें ॥२२
" रे कौंतया केले अनुज तुझे प्रेतरूप म्यां चवघे ॥
तू तरि वांच हठें जळ सेवुनि मरतां उगेचि कां अवघे ॥
मत्प्रश्नाचें उत्तर दे जळ सेवूनकोचि थांब कसा" ॥
धर्म ह्मणे " ऐसा तूं, कोण प्रभु जाहलासि कां बकसा"
'मी यक्ष' असें सांगे दावी प्रकटुनि शरीर पर्वतसें ॥
पूर्वी कधींहि झालें प्राप्त न आश्चर्य-भीति-पर्व तसें ॥२५॥

---

१ वश केलेल्या सर्पाचें. २ मोठ्या दगडासारखा.

धर्म ह्मणे " अग्निपुढें पांडित्य करील काय कापूस ॥
कळल्या उत्तर देइन पुसणें तें यक्ष-नायका पूस" ॥ २६ ॥
यक्षातेंचि न निववी नृपदत्त प्रश्न-शत-समुत्तर तें ॥
सुश्रोतृवृंद ज्याच्या श्रवणें होऊनि बहु समुत् तरतें॥२७॥
यक्ष ह्मणे " कौंतेया या पांडित्यें गुरूहि तुज लाजो ॥
झालों प्रसन्न चवघां- माजि उठो, एक इष्ट तुजला जो"॥
धर्म ह्मणे "नकुळ उठो" यक्ष ह्मणे " मान्य जे शतक्रतुला
भीम नको, विजय नको, आवडलें त्यजुनि अमृत तक्र तुला'
धर्म ह्मणे "बा यक्षा मज तों माद्री पृथा समा नावें ॥
दोघींचीहि असावीं म्यां अधिक उणें कधीं न मानावें३०
उरलों मी कुन्तीचा माद्रीचा ज्येष्ठ-पुत्र उरवा हो ॥
स्वर्गीं न अश्रुधारा त्या मातेचें कदापि उर वाहो" ३१॥
यक्ष ह्मणे "बा साधो तूंचि परम धन्य भरत-सन्तानीं ॥
तुझिया यशीं निवाया निरत असावेंचि भरत सन्तानीं३२
पाहसि समभावें अनु- जांसि, सुतांसहि असें न बा पाहे॥
सुप्तोत्थितसे भ्राते चवघेहि तुझे उठोत बापा हे" ॥३३ ॥
त्या यक्षवरें उठले सुखसुप्त तसे पळांत चवघे ते ॥
फार निवाले पांचहि अमृताची जेंवि देव चव घेते॥३४॥
भूप ह्मणे " यक्ष न तूं, कोण प्रभु, अद्‌भुत-प्रभावांचे ॥
लीलेनें असु हरिले न तुजपुढें आमुची प्रभा वांचे"॥३५॥

१ आनंदयुक्त, २ शिरत. ३ महापराक्रमी अशा माझ्या बधूंचे.

पुसतां ऐसें प्रेमें सांगे तो त्या नृपास मज तात ॥
धर्म असें जाण सुता कवि ज्याची सम कृपा समजतात ॥
झालों प्रसन्न वत्सा धर्मात्मा तूंचि धन्य मत्तनया ॥
वर माग मत्प्रसादा पात्र मला होय अन्य मत्त न या" ३७
भूप ह्मणे "हें द्या ज्या हरिण-हृता सांपडोत त्या अरणी॥
धर्म ह्मणे "या घे वा कैंचा मृग ? आमुचीच ती करणी ३८
माग दुजा वर बा गा द्यावें सर्वस्व हें असे नातें ॥
वत्सा तुला न द्यावें ऱ्यां तातें वस्तु जें असेना तें" ॥३९॥
राय ह्मणे "संवत्सर दुर्घट अज्ञातवास हा तातें ॥
हो निर्विघ्न असा वर द्यावा ठेवुनि शिरीं स्व हातातें" ४०
पितृपति ह्मणे "विराट- क्षितिपति-नगरीं तुह्मीं विशंक रहा
गुप्त असाल, उगाचि न वर, गुरुवर अतुललील शंकर हा
तिसरा वर माग, तुझ्या भुललों मी साधुनायका महिम्या"
वन्दुनि ह्मणे युधिष्ठिर "जिंकावा लोभ कोप कामहि ऱ्यां
ऐसे सद्वर देउनि आशीरमृतें यथेष्ठ वर्षोनी ॥
स्पर्शोनि शिरीं झाला अन्तर्हित धर्मराज हर्षोनी ॥ ४३ ॥
पाण्डव त्या विप्राच्या ठेविते आधीं शिरोंबुजें चरणीं ॥
मग अर्पिति धर्मप्रभु- दर्शनवरलाभ-हेतु त्या अरणी ४४ ॥
सहवासी ब्रह्मसभा विनवुनि घेउनि सुखें तदाज्ञा ते ॥
गुप्त वसाया गेले सरला वनवास जैं तदा ज्ञाते ॥ ४५ ॥

१ यम. २ आशीर्वादरूप अमृतानें. ३ गुप्त. ४ यमधर्माचे दर्शनाला आणि वरप्राप्तीला कारण, अशा. ५ ब्राह्मणसमुदाय.

खगमृगवनदैवत दारि-सरिदद्रि-सरांसि हात जोडूनी ॥
रडले पांडव जातां सहवासी ब्रह्मवृन्द सोडूनी ॥ ४६ ॥
एवं भक्तमयूरें श्रीमद्राम-प्रसाद-घनपर्वी[1] ॥
केलें तांडव तोषें श्रीमद्भारत-तृतीय-वनपर्वी ॥ ४७ ॥

१ श्रीरामाचा प्रसाद 'हाच मेघ, त्याचें पर्व ह्म० प्रावृट्काल, त्यांत.

मुम्बई मध्यें.
" श्री हरिवरदा " प्रिंटिंग प्रेस.

वनपर्व.

पृ.	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
५	१९	कज	कंज
६	१२	दावी	दावीं
१०	१३	खळला	खळाला
११	२	मैत्रय	मैत्रेय
१२	२१	माडा	मांडा
,,	२२	पक्न्न	पक्वान
१४	८	बानवासास	वनवासास
१५	१६	महाविनें	महाथिनें
१६	६	पूर्वाभ्यासीं	पूर्वाभ्यासी
१९	११	हि	चि
२२	१२	अम्नाय	आम्नाय
२३	१८	जनासा	जुनासा
२४	१०	दुर्व्यनीं	दुर्व्यसनीं
२४	१०	तापा तें	तापातें
२६	१२	सद्विद्या	सद्विद्या
३१	१६	दें त	देंत
३८	११	विरल्	विरल
४०	९	बृहदश्व	बृहदश्व
४०	९	तुह्माहुन	तुह्माहून
४०	१७	भ्रंश	भ्रंश
४२	१०	निर्वेदीन	निर्वे दीन
४३	१९	प्रभावातें	प्रभवातें
४४	२	त्याहुनि	पाहूनि
४५	६	मान वसुतनये	मानवसुतनये
,,	२०	श्रीष्णाचा	श्रीकृष्णाचा
,,	२०	मुरप	सुरप
४७	१३	गाती	गा ती
४८	७	अवघे	अवघे
५१	२	सकलो पा· लाला	सलोकपाळा- ला
५२	४	भजे	सजे
५२	७	पुष्करार्शि	पुष्करासि
५३	१	सदारपणें	सुदारपणें
,,	६	देती न दिन	देति न नदी
,,	१५	वस्त्र हर	वस्त्रहर
५४	११	वस्त्र	वस्त्रा
५४	१२	वस्त्र	वस्त्रा
५५	१७	पाद तळ	पादतळ
५६	५	होंचिरिता	होंचि रिता
५८	२२	सुनश	सुनंदा
५९	८	अंगुष्ठामात्र	अंगुष्टमात्र
६३	४	असोंचि	असेंचि
६३	१७	नशेय	नेय
,,	१८	वियोगाधि	वियोगार्थी
६४	७	आनां	असतां
६७	९	वार्ष्णेयांच	वार्ष्णेयांचे
६७	२४	व तु	वस्तु
६९	२	महा यशा	महायशा
७२	९	बिनवुनि	विनवुनि
७३	२१	अश	अशीं
७६	८	विलासचा	विलासाचा
७७	२	पुण्य श्लोक	पुण्यश्लोक
,,	९	श्लोक यशें	श्लोकयशें
,,	१७	लोम	लोमश
७९	१६	भयात्रात्या	भया त्रात्या
८०	६	श्री-	श्री

पृ.	ओं.	अशुद्ध.	शुद्ध.
८०	१७	अर्ध्या	अर्धा
८२	१६	वर्षा	र्वर्षी
८३	२	त्मन्माता	त्वन्माता
८३	१३	हरि तजें	हरि-तेजें
८६	१३	कांपिंत	कपितें
८७	१२	अटोपाया	आटोपाया
८९	७	सैगंधिक	सौगंधिक
९३	११	काल केय	कालकेय
९४	८	सतबन	सबत
९६	१४	रक्षः स्कंध०	रक्षः-स्कंधा
९८	७	नेवें	नेत्रें
१००	२०	क्रिम	क्रिमत
१०६	१६	दिग्विज	दिग्विजय
१०९	२३	अवि	आवि
१११	११	खळ-	खळ-वळ
११५	२२	दान	दानव
११७	२३	मागार्चा	मार्गाचा
११८	१२	पायास	पयास
११९	५	अनमा	अनघा
,,	१२	पहयास	पहायास
११९	१६	वर्म	धर्म
१२०	६	रणगणांत	रणांगणांत
१२१	२०	माडें	मांडें
१२४	२	आठावला	आटविला
१२४	२०	अवकाशला	अवकाशाला
१२६	१७	सहस्र	सहस्र
१२६	२२	हिमनान्	हिमवान्
१२८	५	बालोनि	बोलोनि
१३०	१२	फळ	पळ
१३१	२२	आगावरील	अंगावरील
१३२	१०	स्पर्शया	स्पर्शाया
१३६	१०	रकीं	नरकीं
१३६	२१	रूप्र	रूप
१३९	६	दासासमंजत्वें	दासासमंजस०
१४२	१६	त्रिभूवनेंहि	त्रिभुवनेंहि
१४३	१२	महीध्र भुप-धर	महीध्र-भूप व.
टी.	१२	पर्वत	पर्वतश्रेष्ठ
			[करणारा]
१४३	१३	राजास धारण	हिमालय पर्वत
१४४	४	सुरदु	सुरद्रु
१४४	१२	षांषु	पांषू
१४४	१९	खिकांवलेली	शिकाविलेली
१४५	१८	अलंध्य	अलंघ्य
१४६	१८	शिखर	शिखरें
१४७	५	मुर्धगाहि	मूर्धगाहि
१४७	१५	योजी	यो जी
१४८	१८	अज्ञेस	आज्ञेस
१५२	४	दाखावे	दाखवावें
१५४	५	लमक्षणानीं	लक्ष्मणानीं
१५५	१३	रंध्रे	रंध्रें
१५५	१८	पाहातां	पहातां
१५५	२०	मत्रांतील	मंत्रांतील
१५९	१६	वळें	खळें
१६०	३	असे	असें
१६०	११	दक्षिण	दक्षिण
१६२	२०	हांशील	होशील
१६३	१८	मगन	गमन
१६५	१५	कारिता	कारितां
१६५	२०	अंगाकारिता	अंगीकारितां
१६६	२०	अंकार	अंधकार

पृ.	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.	पृ.	ओं.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१७०	१९	मुक्तना	मुक्तता	१९४	२३	आल्यायुषीं	अल्पायुषी
१७१	२	इद्रानें	इंद्रानें	१९६	१	अद्गुत	अद्भुत
१७१	६	रामन्द्र	रामचन्द्र	१९६	२२	उर्वशी	अप्सरा
१७१	१२	दुर्वशान	दुर्दशा न	१९७	२	श्वश्रु	श्वश्रू
१७२	१६	आ	आणि	१९७	४	आमान्या	अमान्या
१७३	३	रचिलें	चिरलें	१९८	११	सर्वे	सर्वें
१७६	१५	लयाला	ल्याला	१९८	१५	वशर्न	दर्शन
१७६	१९	भृत	घृत	१९९	३	यमधर्भ	यमधर्म
१८१	२०	सुरभासी	सुरभीस	१९९	११	वर्मराज	धर्मराज
१८६	७	सा हे	साहे	२०२	३	वुत	द्रुत
१८७	१४	श्रीरामचंद्र	श्रीराम चंद्र	२०६	१८	सुयशा शांकत	सुयशाशांकत
१८७	२१	कैंसल्या	कौसल्या	२०७	४	कर्ण मन	कर्णमन
१८९	८	तसे	तसें	२०७	११	सुधा	क्षुधा
१८९	१०	वरी	वरि	२०८	२	मीन	मी न
१८९	११	अंवकारा	अंधकारा	२११	१८	मांमा	भांमा
१८९	१८	सपन्न	संपन्न	२१२	१२	तर्कश तें	तर्कशतें
१९१	१	वैडावले	वेडावलें	२१२	१३	क्षुतृट्	क्षुत्तृट्
१९४	१५	वृत्ताहि	वृत्तांहि	२१४	१५	यथेष्ट	यथेष्ट

॥ श्री ॥

श्रीमयूरकविकृत

भारतांतर्गत

विराटपर्व.

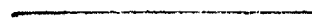

बाबाजी अनंत तेंडुलकर.

यांनीं आपल्या

" श्रीहरिवरदा " छापखान्यांत छापिलें

मुंबई.

१८९०.

भारत.

[विराटपर्वांतील आर्या.]

अध्याय १ ला.

सारांश.

पाण्डव अज्ञातवास करण्याकारितां विराटनगरास जाण्यास निघाले त्या, वेळीं गुरुधौम्यऋषीनें त्यांस राजाजवळ कोणत्या रीतीनें रहावें याबद्दल उपदेश केला. व तो द्रुपदपुरास निघून गेला.

मग पाण्डव विराटनगरांत गेले. त्यांनीं आपलीं नांवें व वेष बदलिले. धर्मराज कंक यानांवानें विराटाजवळ न्यायधीश होऊन राहिला. भीम बल्लव झाला. अर्जुन स्त्रीवेष घेऊन बृहन्नडा यानांवानें विराटराजकन्येला नृत्यगायन शिकविण्यास राहिला. नकुल ग्रंथिक या नांवानें अश्वपाल होऊन राहिला. व सहदेव तंतिपाल नामें करून गोरक्षकांचा नायक झाला. द्रौपदी ही सैरंध्री होऊन राजाची स्त्री सुदेष्णा इच्याजवळ राहिली.

सैरंध्रीचें सौंदर्य पाहून राजाचा श्यालक कीचक मोहित झाला.

त्यानें द्रौपदीला स्पर्श केला. तेव्हां भीमानें गुप्तरूपानें त्यास मारून टाकिलें. तसेंच उपकीचक, जे कीचकाचे शंभर बंधु, त्यांनींही द्रौपदीचा छळ केला ह्मणून भीमानें त्यांसही मारून टाकिलें.

वत्सल[1] ताताऽधिक जो गुरु धौम्य ज्ञान-पुण्य-राशि कवी॥
अतिहगन राज-सेवा- धर्म तया कुरुकुलेश्वरा शिकवी॥१॥
धौम्य द्रुपद-पुराप्रति जातां घेऊनि अग्निहोत्रास ॥
प्रार्थूनि ह्मणे " न शिवो या यजमानासि अग्नि हो त्रास२॥
सशतांग[2] इंद्रसेना- द्यनुचर कृष्णाऽश्रयासि धाडून ॥
पाठविला द्रुपदपुरा- प्रति दासी-दास-वर्ग झाडून ॥ ३ ॥
गेले विराट-नगरा पांडव अज्ञातवास-कामुक ते ॥
चुकतें भावि, तरि सुखा मुज्ञ श्रीकांत- दास का मुकते॥ ४॥
जी तच्छस्त्र-त्राणा आश्रय, त्या संकटांत होय शमी ॥
शिव-मूर्तिसी श्मशानीं तीचें वर्णू न काय हो यश मी ॥
भेटोनि विराटासि प्रथम युधिष्ठिर वदे मनोज्ञ असें ॥
"नामें[3] कंक द्विज मी, धर्माश्रित अक्ष-केलि- दक्ष असें"६॥
ठेवी विराट-नृप बहु- मानें सभ्यांत याहि सभ्यास ॥
वर्ते नृपाश्रितांत नृ- पाश्रितसाचि नसतांहि अभ्यास॥७॥
मग भीम ह्मणे "राया मी धर्माश्रित लहानसा, माजी ॥
आख्यीं बल्लव, सेवा होती प्रभुच्या महानसांमाजी[4]"॥८॥

१ दयालु. २ रथसहित. ३ नांव. ४ पाकशालेमध्यें.

स्व- महानसीं विराट स्थापी पूजूनि बल्लवाला हो ॥
हळहळुनि ह्मणे धर्म "स्वपदा हरिपाद-पल्लवा, लाहो"९॥
होऊनि मलिनवेषा जातां राजप्रियेकडे कृष्णा ॥
चित्तीं ह्मणे "अहा! वहु अवघड हे उंबरे कडे कृष्णा"१०
पाहुनि पुसे सुदेष्णा "बाइ कवण तूं असी दशा कां गे"॥
"कृष्णाश्रिता भुजिष्या सैरंध्री मी" असें तिला सांगे११॥
राज्ञी ह्मणे "पहाया रूप असें ईश्वरीस नवसावें ॥
कोण सचक्षु ह्मणेल स्वगृहीं तुज सुंदरीस न वसावें॥१२॥
परि निश्चयें त्यजिल मज पाहुनि तुज भूप सुकर्मनीयेतें ॥
वाटे विलोकिता जरि हें अद्भुत रूप शुक, मनीं येतें ॥
काय करावें त्यां तरि जरि सुंदरि अनुसरेल पति तूतें ॥
वद कोंवि आवरावी अमृत-फलद्वता रसज्ञ-मति तूं तें"१४॥
"दैवें सैरंध्रीपण हें कांहीं काल पातलें पदरा ॥
पांचां गंधर्वांची पत्नी मी, पावल्यें कधीं न दरा ॥१५॥
स्पर्शों न देचि बाई स्वप्नीं ही मन्मना विवेक मला ॥
गगनमणि-करींच्या तम केव्हां तरि काय हो शिवे कमला
हें वपु पर-भोग्य नव्हे जो पुरुष बळेंचि हात लाविल या
पावेल लय ज्योति- स्पृग् जेंवि पतंग- मातला विलया१७
उच्छिष्ट चारितां मज, मजकरवीं धुवविनांचि चरणातें ॥

---

१ दासी. २ दुर्गेला. ३ सुन्दरीला. ४ मनीं येतें ह्म० त्याच्या मनांत विषयवासना उत्पन्नझाली असती. ५ सूर्य. ६ ज्योतीला स्पर्शकरणारा.

नर कीं नारी पावे मत्पतिपासूनि सद्य मरणातें" १८
तीतें ह्मणे सुदेष्णा "मन्निकट स्वस्थ तूं सये राहें ॥
त्वत्सख्य-भाग्य दुर्लभ यावें स्वप्नांतही न येरा हें" ॥१९॥
मग तंतिपाल-नामें राहे सहदेव होउनि खिलारी ॥
हे लीला कौरव किति न बहु हरिजनीं स्मरादिनिखिलारी
स्त्रीवेष क्लीबत्व स्वीकारी शक्रभू, पतन येतें ॥
इतरां, परि तो नचळे शिकवी नृत्यादि भूपतनयेतें २१॥
रक्षाति हरिहररूपें पक्ष्में ज्या अतिशय-प्रिया बुबुळा ॥
नामें बृहन्नडा तो होय धरुनियां करांत कंबु बुळा ॥२२॥
नकुल ह्मणे "मी ग्रंथिक- नामा' हय-शास्त्र जाणता राया॥
तो शालिहोत्र कीं हा तुल्याचि अश्वांसि जाण ता राया ॥
ज्याच्या ठायीं नांदे सन्नीति, जसी दयाऽधिका रामीं, ॥
राया, करीत होतों त्या धर्माच्या हयाधिकारा मी" ॥२४॥
मत्स्य ह्मणे "आश्रय मी तुज, पल्वल जेंवि मानस-मराला॥
नरयान त्यापुढें किति कामा ये जें विमान समराला२५।
धर्माश्रितांसि आश्रय मी, लोकां हांसवितिल काविराट॥
परि शोभेलचि, भासत होता लोकांस वितिलक विराट" ॥
ग्रंथिक ह्मणे नरेंद्रा "एथेंही स्पष्ट तोचि धर्म असे ॥
ऐसें नसतें, तरि हे येते न प्रार्थितां कशास असे" ॥२७॥
अज्ञात- वास-काळीं त्यांची कष्टा दशा वदावि किती ॥

१ तत्काल. २ श्रीकृष्ण आणि मारुति, ह्या रूपाचीं. ३ डोळ्याच्या पापण्या. ४ शंख, अर्थात् शंखवलयें. ५ अश्वपरीक्षा-शास्त्रकर्ता एक पुरुष. ६ तिलकरहित. ७ अर्जुन.

द्रव्यार्थ भीम अर्जुन अर्थे लब्धांऽबरें तदा विकिती ॥ २८ ॥
वरचेवर दे धर्म द्यूत-विजित-पण-धन स्व भावांस ॥
समयज्ञ कावि न ह्मणतिल कृपण असें त्या घनस्वभावांस॥
एकांतीं गुप्तपणें भेटे, चोरासि जेंवि चोरसखा ॥
सहदेव ह्मणे बहुकृश दिसतां व्हा तुष्ट पुष्ट गोरस खा ३०
स्वामीपासुनि नकुळहि जोडी भ्रात्रर्थ धन हयां सजुनी ॥
अंतःपुरीं मिळालीं बस्त्रें अर्जुनहि दे तयांस जुनीं॥३१ ॥
दयितांसि द्रुपद-सुतां भेटे भलत्या मिषें,न दे विरहा ॥
तन्मति तिला ह्मणे "पति अतिमृदुल,न भेटतां न देवि रहा'
तें अमृतवर्ष दर्शन त्यांसि, अदर्शन चिरांटन गरांत ॥
एवं मास-चतुष्टय ते क्रमिती त्या विराट-नगरांत ॥३३॥
ब्रह्मोत्सवांत तेथें ये साक्षान्मल्लकाळ जीमूत ॥
ज्याची आणी बहुतां भुज रण-निपुणांसि काळजी मूत॥
आहे कोण्ही मजशीं भांडेसा हें सगर्व मल्ल वदे ॥ ३५ ॥
रंगीं तया क्रियोत्तर राजाज्ञेनें सशंक वल्लव दे ॥ ३५ ॥
काळासींहि कराया सिद्धचि तो धीर-वीर भीम रणा ॥
कळतां सुयोधन पुन्हा व्यसनीं पाडील याचि भी मरणा॥
भीम-भुजांऽशनि-पातें बाहुरणीं दुष्ट मल्ल तो चिरडे ॥
रंगीं बहु-गर्वें जो हांसे फुगवूनि गल्ल तोचि रडे ॥ ३७ ॥
धरिती घडींत शतदा तैं ग्लानि विकास सर्व मल्लास्यें ॥

१ दीर्घकाल परिभ्रमण. २ क्रियारूप उत्तर. ३ भीमभुज हाच अशनि ह्म० वज्र-त्याच्या प्रहारानें. ४ मल्लांचीं मुखें.

जिष्णु ह्मणे न धरावा जन-रंजन-रंग-गर्व मल्लास्यें॥ ३८॥
फिरवुनि शतदा केला पिष्ट क्षितिवरि सलील आपटुनी॥
तें प्राशिलें नियुद्धाऽ- मृत नयन-मुखेंकरूनियां पटुनी ३८॥
रायें प्रसन्न होउनि देतां निज-वस्त्र- रत्न-धन-दानें॥
'हाय' ह्मणे भीम जया पूजावें यत्न करुनि धनदानें॥४०॥
मग भीम करी हर्षें पुरवाया राजदार-काम रण॥
कृष्णा ह्मणे "सख्या हरि देशि न मज तूं उदार का मरण"
दश मास क्रमिति असे प्रभुमम मत जे सदार विश्वास॥
अत्युष्ण दीर्घ सोडी ज्यांसि विलोकुनि सदा रवि श्वास ४२
कीचक-नामा सेना- पाल श्याल प्रसिद्ध राजाचा॥
भंगू पाहे कृष्णा- व्रत, वांछी अभ्युदय धरा ज्याचा॥४३॥
भगिनीस "ह्मणे पूर्वीं आढळली या नहे मला भवनीं॥
वाटे-जन्मदरिद्रा झाला बहु-कोटि-हेम-लाभ वनीं॥ ४४॥
मोहेल इला पाहुनि शक्रहि, मग अन्य का न नर मोहे॥
मजसीं अधःकराया अहि-सुर-नर-कन्यकाऽननें रमो हे ४५
लब्धतदनुमोदन तो जंबुक सिंहीस, कीं सकाम ससा॥
व्याघ्रीस, सतीस बळें, शांतीस वरावयासि तामससा॥४६॥
रावणसा बहु विनवी प्रेम प्रत्यक्षरींहि नव दावी॥
कीचक नीच कलुषनिधि त्याची आर्यांत गोष्ट न वदावी॥
मळवूं पाहे स्वबळें या श्रुतिला, काय नीच कलि हा ता॥

१ माझ्या नृत्यानें. २ राजस्त्रीची इच्छा. ३ खालीं करण्या- करितां. ४ नाग, देव आणि मनुष्य, यांच्या कन्यांचें मुख. ५ सुदेष्णेचें अनुमोदन ज्यास मिळालें तो. ६ पापसमुद्र.

दशमुखे-मुख-मल-जल-निधि-खल-पति-पंक्तींत कीचक लिहावा
कृष्णा ह्मणे "अहाहा बुडती तरि भजति नीच कामातें ॥
सावध हो,गा वधहो न, व्याली जाण कीचका मातें॥४९॥
पर-दारा मी, मत्पति गंधर्व, प्रबल उग्र शिवशील ॥
मागें सरशिल,तरशिल, मरशिल जरि मज बळेंचि शिवशील॥
प्रिय पांचजन्य जीस प्रिय तदितर त्या भुजेसि कंबु कसा ॥
झिडकारिला सतीनें सिंहीनें दुष्टबुद्धि जंबुकसा ॥ ५१ ॥
बंधु भजो, पति न भुलो, ह्मणउनि, नसतां परस्वें सामान्य॥
ती त्या कार्यासि करी, जरि न करावें परं, स्वसा मान्य५२
ती तीस ह्मणे "कीचक- सदना जाऊन आण गे हाला"
धाडी बळें वृकाच्या घालुनि हरिणीस आण गेहाला॥५३॥
कृष्णा ह्मणे "न जाइन- जेंवि मृगी वृकबिळा विटागारा॥
साधु-गृहा धाड, परम- तप्ता तत्पथ-शिळा विटा गारा॥५४॥
उचित शुचि तरिच नृ-वपु व्रतविघ्न ह्मणोनि देवि टाळावें ॥
ह्मणति विट विटाळावें परि वेद ह्मणो न दे विटाळावें"॥५५ ॥
निवबी ऐसें बहु परि तीस सुदेष्णा ह्मणे तरी 'जाच' ॥
फारचि बरी निरयगति परवशता शतगुणें करी जाच ५६
ती आपणा ह्मणे "हे द्रौपदि तुजवरि हरीच विटला गे ॥
चुकलीस तूंचि, नमतां पदरीं अघ, पाटिला नविट लागे५७॥
ज्या श्रीकृष्ण-सखीनें योग्य नमाया सुरासुर सतीतें ॥

१ रावणादि जे पापसमुद्र, अशा दुष्टशिरोमणीच्या पंक्तींत. २ शिवसदृश स्वभावाचे. ३ विष्णुभुजेला. ४ दुसऱ्याचें धन. ५ तथापि. ६ मद्य. ७ जारगृहाला.

प्रेषी आणाया ती राज्ञी मानुनि सुरा सुरस तीतें॥ ५८॥
जातां परार्थंही बहु तापातें पावली सुरामा ती ॥
न करील कां पित्यांची दुर्गतिची माउली सुरा माती॥ ५९
कीचक विलोकुनि ह्मणे त्रिजगद्गुरु-विष्णुच्याहि आलीस॥
"रंभाचिं सुदति तूं या नलकूबर-मंदिरासि आलीस" ६०॥
त्या संकटीं सतीनें दीनाचा बंधु कृष्ण आठविला ॥
त्या सवितृ-मंडलस्थें राक्षस रक्षार्थ गुप्त पाठविला ॥ ६१ ॥
"सर्वस्व अर्पितों तुज देवि, करीं पूर्ण काम, हो दारा ॥
विकत मिळतां स्मित-सुधा- लेशें घेशी न का महोदारा" ६२
इत्यादि नीच कीचक दुष्कर्माची धरूनि आस वदे ॥
कृष्णा वदे "सुदेष्णे- करितां पात्रीं भरूनि आसव दे" ६३॥
तों कर धरुनि खल ह्मणे "दासी आहेत फार अन्या या॥
बैसा शयनीं, राज्ञी करिते करवूनि दास्य अन्याया" ६४॥
कर आसुडितांचि पडे धडधड वात्यासवें जसा विटपी ॥
कैंचें तेज बल तशा दुर्वृत्तीं जो सुरारसा विट पी ॥ ६५ ॥
तंव ते उठोनि धांवुनि पळतां कवळूनि नीच कबरीतें ॥

१ मद्य. २ मद्याच्या दोषाविषयीं कवीची अतिशयोक्ति-द्रौपदी, दुसऱ्या करितां मद्य आणावयास जात असतांही दुःख पावली. मग मद्य पिणाराची माती होणार नाहीं काय? ३ पिणाराची. ४ रंभा-उर्वशी. ५ हा कुबेराचा पुत्र. ६ सूर्यमंडलांत राहणाऱ्या श्रीविष्णूनें. ७ मन्दहास्यरूप अमृतांशानें. ८ महाउदार. अशा मला. ९ सुदेष्णा. १० वावटळी बराबर. ११ वृक्षः

नृपतिसमक्षहि पाडी   लत्ता हाणोनि कीचक वैरीतें॥६६ ॥
तों तो राक्षस पाडी   मागें ढकलूनि कीचकालाही ॥
जाणों गरुडें उडवुनि   आपटिला मत्त नीच कालाही॥६७॥
पाहे विराट-निकट-   स्थित धर्म तदंतिकस्थ भीमहि तें ॥
न सतीस लात बाधे   जेंवि पुनररण्यवास भी महितें॥६८ ॥
आस्तिक-शपथ अहीचें   कीं हरिचें आवरी बल खलीन ॥
धर्म तसें भीमाचें,   तो ह्मणतां भूखलीं खल खलीन ॥६९॥
भीमांऽगुष्ठासि धरी   स्वांगुष्ठें धर्मराज दडपून ॥
नाहीं तरि तेव्हांचि   श्येनतसा मारिताचि झडपून ७०
रोधी युधिष्ठिराज्ञा-   वेला भीमार्णवाचिया वेगा ॥
नाहीं तरि जगदंतक   पूर तया तेधवांचि यावे गा ॥ ७१ ॥
कृष्णा रडत ह्मणे "या   रायावरि धर्म-नीति विटताहे ॥
कैसी उपेक्षितां हो   सभ्यस्त्री-कीर्ति-हानि विटतां हे॥७२॥
प्रेमें रक्षितिल सदा   ह्मणुनि दिलें मी जयांसि मत्तातें ॥
ते गंधर्व उपेक्षिति   मज कां? कां मारिती न मत्तातें॥७३॥
शुचि वपु तें योग्य नव्हे   सेवाया योग्य कीचकमलानें॥
जें राजहंस-सम्मत   तुडवितसे काक नीच कमलातें ॥७४ ॥
ज्या नीति सतीची बुध-   मान्या अत्युच्च पायरी, तीतें ॥
दासीपरि पाहे हा   नुमजेचि विराट-राय रीतीनें"॥७५ ॥

---

१ साध्वीला. २ कालसर्प. ३ त्याच्या समीपभागीं. ४ भूमीला. ५ घोड्याचें. ६ लगाम. ७ भूपृष्ठभागीं. ८ रता. १० कीचकरूपी मळाला.

भूप ह्मणे "मज तुमचें कलि-कारण न समजेचि तर्क-शतें ॥
नुमजुनि मधुरहि वदतां लागे गाळीपरीस कर्कश तें" ७६॥
कंक ह्मणे "मुझे जा त्वां न अनाथासमान वरडावें ॥
गे गांजितां पर स्व-स्त्रीतें न ह्मणेल मानव रडावें ॥ ७७ ॥
गंधर्व त्वत्पति कीं जरि ते सुसमर्थ:देशसमयज्ञ ॥
थोरां न अन्य मान्य श्रितरक्षण-कीर्ति-लेश-सम यज्ञ" ७९॥
तेथुनि राज्ञीपाशीं जाऊनि ह्मणोनि तात अंब रडे ॥
फोडी जैशीं व्याघ्रवि- मुक्त कुलभ्रष्ट धेनु हंबरडे ॥ ७० ॥
कळतां ह्मणे " सुदेष्णा नाहींच विचार कीचकीं अधर्मी
सखि उगि, जरि ह्मणसिल, तरि करिन तवसुखार्थ बंधुचा वधमी।
कृष्णा ह्मणे "वधावा भ्राता त्वां कां?तुझा न अपराधी॥
पति गंधर्व न दुर्बल माझी प्रार्थील किमपि न परा धी' ८१
निजदुःखाहुनि केवळ कनकनगासहि गणी लहान सती ॥
तें द्वारकापुर तसें आणी बहुधा मनीं महानस ती ॥८२॥
जाय निशीथीं साध्वी दावी तिस तत्प्रभाचि वाट तमीं॥
चित्तांत ह्मणे " भीमा दयिता दयिता नसेन वाटत मी॥
पाहून ह्मणे " भीमा आश्रय तुज काय हें महानस हा ४
न यशोहानि महा गा सुज्ञा, सह-काय हेम-हानें सहा ८॥
साश्रु गळां पडुनि ह्मणे " मेलां किंवा तुह्मी अह्मां सासू
होतें ह्मणत व्याली माझीच रिपुक्षयावहां सासू ॥ ८२ ॥

---

१ कळपांतून चुकलेली. २ मध्यरात्रीं. ३ देहसहित. ४ स्वर्ण-हानि. ५ सोसा. ६ शत्रुक्षय कर्त्या पुत्रांना.

मी काय, भली निद्रा- सुखदात्री, काय हा लहान सखा॥
गमलें वपुचि यशोधिक तरि अन्नचि धरुनि हें महानस खा
निजलां काय मृतापरि, व्हा जागे, सिंहसे उठा, राहो॥
निद्रा, कीर्ति वरा हो द्रौप्रद हा बाहु भृगुकुठारा हो"॥८७॥
भीम गडबडोनि उठे अंकींच निवास तीस दे वामीं ॥
चित्तीं ह्मणे " बहुदिसां आतळलों या सतीस देवा मी८८
दयिते कां आलीस? 'प्रमदे हा आर्द्र कां पदर जाये॥
भ्यालीस भीरु, भय कां- भेटे,त्यालाचि कांप,दर ज्या ये
तूं काय भार भामिनि उतरसि मांडीवरूनि कां बस ये॥
झालें काय?वद सुदति सुमुखि मति रडूं नकोचि थांब सये'
देवी ह्मणे "पुसतसां जाणुनिही खेद काय मातें हो ॥
विनवा तुह्मी तरि सुकृत जें बंधच्छेदका यमा तें हो ९१
पुसतां,नसे स्मृति ह्मणुनि, बहु उत्तम, सांगत्यें, बरें परिसा
परि साच निजा नाकीं लोहाची भीड काय जी परिसा॥
कृष्ण-सखी द्रुपद-सुता धर्म-स्त्री सून पांडुराजाची॥
कविगण गणपति गाती कीर्ति सुधासिंधुपांडुरा ज्याची॥
कवि जीस राज-सूया- माजि, व्यापुनि मही नभा,गाती
झाली विराटसदनीं सैरंध्री परम हीन-भागा ती ॥९४॥
जी कुरुसभेंत नेली द्युतजिता किंकरी ह्मणुनि अरिनीं॥
बहु घाबरीच केली जसि देउनि हाक हस्तिनीं हरिनीं
कीचक नीच कर तिचा धरि,परि हरिची मखी न अनुसरली

१ अमृतसमुद्राप्रमाणें शुभ्रवर्ण. २ दुर्दैवी.

कर आसुडितां, पडतां खल,तेथुनि दूर ती सुतनु सरली॥
खल दुर्दशार्थ सोडित होताचि सजुनियां दया लुगड्या ॥
स्मरतांचि भीड पडली जीची दीनाचिया दयालु गड्या॥
पळतां पाठि सतीच्या लागे वेणी धरूनि दे हिसके ॥
स्वकराऽग्रेंहि शिवाया न रवि जिच्या कांतिसंपदेहि सके
लत्ता हाणुनि मूर्च्छित केली सुकुमार मूर्ति भूपातें॥
अजि सोसलें कसें पति- हृदया! तोसो ससभ्य भूपातें ॥
पक्वा बुद्धि करितसे सुयशाची वृद्धि, मृत्तिका काची॥
हरिनीं श्व-वृत्ति वरिली कीं,हंसांनींच वृत्ति काकाची१००
तेज तुह्मां असतें तरि उरता हाणोनि न विट लातेला ॥
अहितायुला न पीतां तेजस्वी दीप न विटला तेला१०१
देवा वांचाया,हे स्त्री,मातीसीच तुडविली,लाजो ॥
तोहि पती उद्धरिना अरिनें व्यसनांत बुडविलेला जो ॥
हे स्त्री नव्हे, प्रतिष्ठा तुमची, जरि ईस सोडितां पाणी॥
धर्मेचाऽर्थेचअसें वदलां कां प्रथम जोडितां पाणी १०३
निस्तेज मीहि, दीपकें- वर्तिहराचि तो खराखु रामेला ॥
श्रीरामाच्या हरितां तत्तेजें खल खराखुरा मेला ॥१०६ ॥
मज मरण, सुसह परि हें दुःसह बहु धातया,न रामेला ॥
रक्षी वरूनि जो जन ह्मणती बहुधा तया नरा मेला"१०५
दावी रडोनि झाले जे गंध उगाळितां स्वहात किणी ॥

---

१ भूमीवर पडण्यानें. २ शत्रूच्या जीविताला. ३दिव्याची वात नेणारा. ४ प्रखर उन्दीर. ५ वट्टे पडलेले.

भीम ह्मणे "विधिलेखनि लेखनि नच वचकलीस घातकिणी"
नेत्रें पुसोनि कवळुनि भीम सतीला ह्मणे " उगी न रडें॥
अज्ञातवास नसता तरि अरिचें तैंचि मुरडितों नरडें१०७
धर्माज्ञेतें भ्यालों मी साध्वि न अंधनंदन-गदेतें ॥
सुख गुरुवचोनुगाचि वपु दे, न सुरसगंधनंदनग देतें१०८॥
एकांत नृत्यशाला- शयनीं भेटे असेंचि कर जाये ॥
येइल तसेंच माझ्या नृहरीच्या यश जसेंचि करजा ये ॥
काळाहि न भीतिस जी स्त्री तूं भ्यालीस काय अल्पा या
कल्पाया सत्य, स्मित कर,ह्मण नृत्यालयस्थतल्पा या११०
कल्पाग्निपुढें कूपीं कृष्णे राहील काय ओल्हावा ॥
गरुड ह्मणतां प्रतिभटा वांचेल कसा ह्मणोनि ओ लावा॥
उत्साहभरें हृदयीं पर्वीं पाथोधिसाचि वाढत मी ॥
पूर्वींच नृत्यशाला-शयनीं जाउनि बसेन गाढतमीं॥ ११२ ॥
मुळमुळ रडों नको सति, सीतेसहि सोडिलें न भोगानें
तेज असोनिहि वरिले कालकृताऽभ्युदयलय नभोगानें ११३
हरि-भक्त-च्छल करितां तत्काल उलेल कां न नीचोर ॥
निश्चय सद्धने हरितां निजमार्ग भुलेल काननीं चोर"११४
करवुनि खलवध-निश्चय तेथुनि गेली सती स्वशयनातें ॥

---

१ गुरुवचन पाळणारें. २ मधुरगन्धयुक्त नन्दनवनांत राहणारें. ३ नखांला. ४ अमावास्या व पूर्णिमा ह्या तिथींमध्यें. ५ सागरासारखा. ६ कालसत्तेनें प्राप्त झालेले उदयास्त. ७सूर्यानें. ८दुष्टाचें हृदय.९साधूचें द्रव्य.

कंठी क्षपा स्मरोनि प्राणसख्या पुंडरीकनयनातें॥ ११५॥
गांठी तिला पुन्हा तो खल, जेंवि पतंग दीप-कलिकेला ॥
प्रार्थुनि ह्मणे "सुमुखि मज भज, तुजसीं म्यां चुकोन कलि केला
सुंदरि विराट राजा नांवाचा जाण, साच मत्स्यप हा॥
शृंगारसतरंगिणि तळमळतो संगमार्थ मत्स्य पहा॥११६॥
जरि हा विराट राजा तरि कांहीं काल कां न वदला गे
वृद्धकलत्र युव्या मज हें तेंवि पहावयासि पद लागे" ११८
त्यासि खरें भासेसें प्रिय-शिक्षित सस्मितं स्वयें वदली ॥
परि कांपली सतीची तनु जैसी मंद-मारुतें कदली ११९॥
खळ पाय धरूं पाहे सुमति ह्मणे " कासया नतिःसरा हो
परि पात्र निजरहस्या भ्राता वा दास या न तिसरा हो"
तें वाटे त्या हाला- पानाद्यतिपातकायना सत्य ॥
मग मनि ह्मणे " पित्याचा पाहतसे हात काय नासत्य"॥
केल्या संकेतानें ती निजरमणासि सूचवी रमणी ॥
चित-दृष्टि ते कलशीं भावी स्वनखांत मूचि वीरमणी१२२
त्या शून्यनृत्यशाला- शयनीं सांजेचि गुप्त भीम निजे ॥
जागति ते स्वाकारें भुजगांच्या नित्य देति भी मनि जे॥
झाली शाला केवळ कृष्णा पोपूनि अंधकारा ती ॥
जाणों तुयशोर्थ तमो- गुण धाडी तेथ अंधकाराती १२४

---

१ रात्र. २ कमलनेत्र श्रीकृष्णाला. ३ तण्टा. ४ ह्मातारी स्त्री. ५ तरुणाला. ६ भीमानें सांगितलेलें. ७ मद्यपान ३० अति पापाच्या स्थानाला. ८ जे भुज. ९ शंकर.

चित्तीं भीम ह्मणे "सुर- वर घे ह्मणऊनि 'हा सुरापमदा'
धिक् धिक् छी छी ह्मणवुनि घेइल लोकांत हा सुराप मदा
आला त्या साध्वीसीं इच्छुनि जो परम नीच कामरण ॥
प्राप्त न होईल कसें त्या मद्यमदांध-कीचका मरण॥१२६॥
पाहे शयनीं निजला . होता जो कांत कीर्तिवरटांचा ॥
बसल्या ज्याच्या दुर्जन-नागफणारूपकीर्तिवर टांचा॥१२७॥
जो चांचपी तयाच्या- मृगपतिच्या जेंवि फेरु आंगातें ॥
करिती करकर जाणो ह्मणति जडवरासि कां भरसि गातें
"आलों तुज भेटाया घेउनि सर्वस्व हें उपायन हो ॥
प्रमदे त्वत्प्राप्तीस्तव बहु केला विफल हा उपाय न हो१२९
असता दीप तरि सुमुखि मानुनि मज मूर्त-मदन रमतीस
लटकी ह्मणुनि हृदया-माजि न देतीस पद नरमतीस।३०।
हळुच ह्मणे " भीम तुह्मी सुमहागुणनदनदीप,काशाला॥
दीप? प्रकाशली कीं पावुनियां वदन-दीपका शाला ॥
तुमचें लोकांत अहो कीचक सामान्य काय हो शील ॥
परि तूं वरटेसि करटे- नीच कसा मान्यकाय होशील१३२
भंगासि उर्वशीच्या स्वप्नीं तरि काय गा दवो लाहे ॥
सैरंध्री वीर-वधू या तुज नरकाय गाढवाला हे॥ १३३ ॥
नारद ह्मणे मिळविलें यश निर्मुनि हेंची रत्न मत्तातें ॥

१ देवांतील अधमा. २ मद्य पिणारा. ३ कीर्तिरूप हंसींचा. ४ कोल्हा. ५ कावळ्यांमध्यें अधम. ६ मान्य आहे शरीर ज्याचें, तो. ७ सान्निद्ध्यास निदेनें दवा ह्मणतात. ८ माझ्यापित्यानें-ब्रह्मदेवानें.

बंदात्रे माथां कीं तुडवावें त्वां धुळींत मत्ता तें ॥ १३४ ॥
धरितोसि जीविताशा तूं-गरलपं मंद नीच काशाला ॥
त्वद्रक्त-कर्दमें ही आतांचि भरेल कीचका शाला ॥१३५॥
भगिनी रडेल तुज अनु- मोदुनि नरकालयासि पाठउनी॥
दुर्मंत्रीं मुख पावे जी हेमंतांत जेंवि पाठ उनीं ॥ १३६ ॥
ऐसें बोलुनियां धृत- खळगलं बलजलाधि तो भला बुकली
पावेल जय कसा प्रभु- सेतुसवें करिल जो अलाबु कली
प्राणा मुकेल इच्छुनि सिंहीचे गजाहि सबहुमान मुके ॥
कां न मुक केल्हा? कां छी ह्मणतिल त्या जनरधमा न मुके
प्रबलाभीं करिल स्त्री- स्तव आमृति कां न नीच मूढ कली
मुकविहि दशमुख निजतनु- सह काल-वृकाननीं चमू ढकली
ब्रह्मयाकरवीं स्मरवी मधुसूदनचरित जें पवनभू तें ॥
कांपवि शेषफणेतें न विराटाच्याचि त्या भवन-भूतें १४०
दावी दुरूनि नरक- ग्रामाची भीम कीचका वेस ॥
कलिमाजि लघुत्वप्रद शक्तीस तमेचि नीचकांवेस॥१४१॥
जें सुयश पाकशाला मिरवी न हतेभकेसरिगुहा तें ॥
हे किति? असो, नियुद्धा-विषयीं याची नये सरि गुहातें १४२
जातां भीम ह्मणे गे अपराध तुझा करूनि पर मेला ॥
वांचेल नीच कीचक कैसा लावूनि पाय परमेला॥१४३॥

१ विषपिणारा. २ धरिला दुष्टाचा कण्ठ ज्यानें तो. ३ श्रीरामाचे सेतूबराबर. ४ भोंपळा. ५ मरण येईपर्यंत. ६ भीम. ७ मारिला गज ज्यानें, अशी सिंहाची गुहा. ८ कार्तिकस्वामीला. ९ श्रेष्ठ अशा तुला. १० नीचाच्या रोषाला.

त्या सीतेला वासावि- वायससा तुजहि कीचक विटाळी॥
त्या याहि दंडितो प्रभु, साहे दोषासि नीच, कवि टाळी
व्यसनीं प्रभु रक्षी, मी काय, विसरलीस काय गे हरितें॥
तत्स्मरणदीप नसतां व्यापिल तम कां न कायगेह रितें॥
ऐसेचि खल विदारुनि देइल बहु लाज भीमकर पविला॥
ज्यांहीं न हाचें चित्तीं तोहि सतीकांत भीम करपविला"॥
गुर्वाज्ञा ह्मणउनि ती जाय सती मृतविटासि लक्षाया॥
मानी दिधला काळ- व्याघ्राला मांसपिंड भक्षाया॥१४७॥
स्मित करुनि ह्मणे "पापा कां रे प्राणादिसर्वहानीच्या॥
बीजा,व्यभिचारित्वा भजलासि धरूनि गर्व हा नीचा"॥
साध्वी तेथूनि निघे चित्तीं पतिभुज मनांत हरिर्मारे॥
राजसभापाळांतें दूरूनि ह्मणे"समस्त परिसा रे॥१४८॥
मत्पति गंधर्व, तिहीं मोडविलें वधुनि कीचका मातें॥
मेले दशाननादिक नरि वश होतात नीच कामातें" १५०
सैरंध्रीनें कथितां कीचकवधवृत्त धांवले लोक॥
तदनुज उपकीचक शत ससुदेष्ण विराट पावले शोक॥५१
तें देखत खांबाला आलिंगुनि दूर राहिली होती॥
कृष्णा मृतबंधूंनीं साश्रूंत निरश्रु पाहिली हो ती॥५२॥
बहुधा काळ ह्मणे तिस" मारिन खळ तव बळें नसें दूर॥

१ जयंतकाकासारखा. २ शरीररूप गृह. ३ हा भीम. ४ शंकर. ५ सिंहासारखे. सारा, हा सादृश्यार्थी शब्द आहे. ६ मृत झाला बंधु ज्यांचा ते. ७ रडणाऱ्या लोकांत.

अरिरक्त पहा दकूमिथ गणपमुखस्थहि असा न सेंदूर" ॥
खल ह्मणति "सस्मित-मुखी ही सैरंध्री पहा उभी, मरण॥
गुरु पावला यदर्थे करुनि पतीसीं जिच्या सुभीम रण ॥
हूं आणा बांधा हो एकाकी वीर हा न सेघु चिता ॥
मेला स्वसंग-कामें तत्सहगति कसि इला नसे उचिता॥५५
भावोजी जेणें या दासीस प्राप्त होय सुरता तें ॥
वाइट काय, ह्मणा हूं, स्वर्गी दोघे करूत सुरतातें" ॥५६॥
चालविली कृष्णसखी बांधुनि जसि ती स्वबंधुची किरडी
चिरडी तत्काळ न त्यां भीम विवेकी भला,न हो चिरडी
नेतां सती ह्मणे "जरि वधितां मज,मारिता न हा कामी॥
गंधर्वराजसुत हो दीनापरि मारित्यें न हाका मी ॥१५८॥
धांवा उडीच घाला, मानी घाली, न नीच कासे रणीं ॥
रक्षा स्वकीर्ति, घालूं पाहति मजसहित कीचका सरणीं"॥
श्रमला, परि भीम उठे, सुचवी,व्याकुळ नहो,असें तिजला
गज गांजितां व्रजस्थां सिंही, राहेल सिंह कां निजला६०
निजवेषासह टाकी प्राकारावरुनि तो उडीला हो ॥
कां जीव ह्मणेल पतन जरिहें लाहेल तरि कुडी लाहो६१

१ गणपतीच्या मुखावरील. २ भयंकर. ३ फक्त इच्याच संभोगाच्या इच्छेनें. ४त्याच्याशीं सहगमन. ५ या दासीला सुरता (देवपणा) प्राप्त होऊन भावोजी (ज्येष्ठबंधुकीचक) प्राप्त होईल. ६ चिरडखोर. ७ कांस. ८ कळपांतील. ९ तटावरून.

घाया त्या दुष्टांच्या जणु अंतः[1]पूर्वपुरविलापाला ॥
जाउनि पुढेंचि भीमें तरु उपटुनि त्यासि नुरविला पाला
बा विटलासि सुविरुदा[2] केंवि? असें केशवास हसतीला[3] ॥
जाळावयासि घेउनि गेले जों ते शवासह सतीला १६३॥
तों तो गर्जोनि ह्मणे. " हा आलों सर्व मारितों खळ गे॥
हे केवळ कंटक या राष्ट्रीं न बरे जसे पथीं खळगे"१६४
बहु खळबळ खळबळ करि पाहुनि कुरुनायका द्रवे, यश तें
अद्भुत, पक्षिपतिपुढें ठकावें काय काद्रवेयशतें॥ १६५ ॥
त्यजुनि पळाले पंचो- त्तर शत मनुजाकृती पशु चितेतें ॥
अजि साहतील कैसें शुचिदु:सह तेज जें अशुचि ते तें१६६
भीमप्रतापतपनें झाले बहु शुष्क ते जसे पळवे ॥
पळ वेचे तों गांठी, हरिणाला हरिपुढें कसें पळवे ॥१६७॥
वधिले खल अपराधी गरुडें अहिसे न लागतां पळ ते ॥
वधिताचि भीम गांठुनि जरि लंघुनि सप्तसागरां पळते ॥
पुष्पोत्कटाचि दुसरी गणितील अजानें कीचकविततीतें ॥
जी कृष्णा साध्वी कां ह्मणतील न जानकीच कवि तीतें
भीम ह्मणे "करिन तुझें सति मर्दुनि रिपुशतांऽयुतें हित मी
बुडवी बळें अकाळीं सद्द्वेप महाशतायुतेंहि तमीं॥१७०॥

१ अंतःपूर्वपुर ह्म० अंतःपुर. २ उत्तम प्रतिज्ञेला. ३ हसणाऱ्या द्रौपदीला. ४ दुष्टसमूह. ५ भीमाला. ६ पळे. ७ सुकलेले पाल. ८ रावणमाता. ९ अज्ञान. १० कीचकमातेला. ११ शतसहस्त्र शत्रु. १२ देवांचीं शंभरवर्षें आहे आयुष्य ज्याला, त्याला.

छळिले दशाननें परि झाले प्रभुदार[1] काय कौतर[2] ते ॥
भीती द्वंद्वांसि[3] कसे हरिजन भवसिंधु-नायका तरते॥७१॥
जें कर्म सिंधु इतरां, मज हरिदासासि आड[4] वाटे तें ॥
जा तूं आल्याचि पथें जातों मी धरुनि आडवाटेतें" ७२
जोडुनि यश मिरवे जन, परि भगवज्जन कशास मिरवेल
बहु पानवेल मिरवी, तेंवि न मिरवी यशास मिरवेल[5] ७३
ज्या स्तवुनि ह्मणति हरिभुज[6] कविहो आह्मांत पौरवां[7] धाला
त्यासि जसे ते भ्याले स्वप्नींहि तसे न पौर वाघाला॥७४
भाद्रचतुर्थी कृष्णा- देहचि, बहुधा कलाप[10] हा, याला ॥
स्त्री बाळ वृद्ध साधुहि पुरजन बहु धाकला पहायाला॥७५
स्त्रीस विराट ह्मणे " गे सैरंध्रीला निरोप दे, विनवीं ॥
ह्मण तीस त्वदतिक्रम[11]- जन्यें यावीं भयें न देवि नवीं ७६
भुलविल गंधें, रुचिर- स्त्री मूर्तिमती सुरा न राहो ती ॥
दुःसह काम विकार स्त्रीरत्नास्तव सुरा, नरा होती॥७७॥
गंधर्वभयें काळिज धडधड उडतें करें पहा गे हें ॥
त्वद्बंधूंचीं झालीं युगपत्[12] शून्योत्सवें[13] महागेहें"॥ ७८ ॥
येतां मार्गीं पाहे यद्द्वारीं[14] भीम तें महानस ती ॥
स्वविवाह-मंडप गणी मानी वृत्तोपयम[15] महान सती ॥७९॥

---

१ रामस्त्री सीता. २ भयभीत. ३ सुखदुःखादि, परस्पर विरुद्ध मनोभावांना. ४ विहीर. ५ मि-यांचीं वेल. ६ सिंहाचे भुज. ७ भीमाला. ८ गणना करा. ९ गणेशचतुर्थी. १० चंद्र. ११ तुझ्या अमर्यादेपासून उत्पन्न झालेलीं. १२ एकदम. १३ उत्सव-रहित. १४ ज्याच्या द्वारांत. १५ झाला विवाह ज्यांत तें.

स्मित करुनि ह्मणे "त्या त्या गंधर्वाधिपा असो नमन
विसरेल कसें व्यसनीं अभयें सुख पावलें असोन मन"८०
बल्लव ह्मणे " विराजे पाणि श्रितसमवनें न वलयशतें ॥
केलें कलत्ररक्षण पतिनें, तरि काय हो नवल यश तें"८१
ये उत्तरा पहाया सांडुनि गाण्यास नाचण्यासहित ॥
केंवि ह्मणेल रसज्ञा सोडुनि शालीस नाचण्यास हित ८२
रोमांच तिच्या देहीं विजयश्रवणीं उभारती. वाटे ॥
भेट खळ-बळ-विजयी साक्षाद्देवीस भारती वाटे ॥ ८३ ॥
गे सखि सैरंध्रि कसें झालें? कसिगे सुटोनि आलीस" ॥
ऐसें बृहन्नडाही तीस पुसे जेंवि आलि आलीस ॥ ८४ ॥
तीस ह्मणे " सैरंध्री तुज मजसीं काय उत्सवद नातें ॥
स्पर्शेल वृत्त वदतां खळनाम प्राप्तकुत्स वदनातें ॥ ८५ ॥
तुज लाभ काय यांत व्यासंग सजुनि नृत्यगानाचा ॥
जा, सकळा मद्वृत्त- श्रवणानें काय कुश, गा नाचा" ८६
बोले बृहन्नडा "प्राक्- सहवासें दुःख सुख तुझें शिवतें ॥
नेणे जनमन, साक्षी विश्वाचा एक जाणता शिव तें"॥८७
गेली राजगृहीं तों तीस सुदेष्णा ह्मणे "न कोपावें ॥

---

१ शोभे. २ हात. ३ आश्रितांचे रक्षणानें. ४ शंभर कड्यांनीं ५ जिह्वा. ६ दुष्टांचें सैन्य जिंकणारी. ७ प्रत्यक्ष दुर्गेला. ८ सरस्वती. ९ माझ्या वृत्तानें तुला आनंद होण्यासारखें तुझें माझ्याशीं नातें आहे काय? असा सैरंध्रीचा भाव. १० प्राप्त झाली कुत्सा ह्म० निंदा ज्याला तें. ११ पूर्वपरिचयानें. १२ शंकर

सैरंध्री, भूप भितो तूं या नगरीं वसों-नको, पावें" ॥ ८८॥
कृष्णा ह्मणे "त्रयोदश- दिवस वसोंदे असेंचि वद राजा॥
अयश न यावें तुमच्या यावें अस्वल्प[1] सुयश पदरा ज्या
तेथुनि नेतील मला गंधर्व, बहु-प्रसाद करितील ॥
हरितील ताप तुमचे ज्ञाति सपूर्वजांहि[2] कीर्ति वरितील"९०
वदतां असें समंजस मग केंवि ह्मणेल तीस तीं जाच ॥
अपराधलवहि नसतां कां हो सोशील ती सती जाच ॥

अध्याय २ रा.

सारांश.

पाण्डव अज्ञातवासांत असतां, त्यांस शोधण्याविषयीं दुर्योधनानें पुष्कळ यत्न केले. पण ते सर्व व्यर्थ गेले. अज्ञातवास संपत आला, आतां काय करावें अशा विचारांत दुर्योधन असतां, त्यास, विराटापासून अत्यंत त्रास पावलेला त्रिगर्तदेशांचा राजा सुशर्मा ह्मणाला, कीं, पांण्डवांचा शोध करण्यांत कांहीं फायदा नाहीं. सांप्रत विराटदेश फार संपन्न आहे. त्या देशांत कोणी महावीर राहिला नाहीं. कीचकाचा विराटास मोठा आधार होता, त्यास गंधर्वांनीं मारिलें. तर आपण त्या देशावर स्वारी करावी. हा सुशर्म्याचा विचार दुर्योधनास पसंत पडला. त्यानें सुशर्म्यास सैन्यासह विराटनगराच्या दक्षिणेस पाठविलें. व आपण स्वतः भीष्मद्रोणकर्णादिकांसह विराटनगराच्या उत्तरेस गेला.

१ वद. २ [illegible] ३ [illegible]

इकडे सुशर्म्याबरोबर लढण्याकरितां विराटराजा पाण्डवांसह आला. सुशर्म्यानें विराटाचा पराभव केला व तो त्यास बांधून नेत होता. इतक्यांत धर्माच्या आज्ञेवरून भीमानें सुशर्म्याचा पराभव करून विराटराजास सोडविलें.

गन्धर्वांनीं वधिला सिंहांनीं चपळ नीच कपि साच ॥
होता मद्यप[2] निस्त्रप[3] परयोपित्सक्त[4] कीचक पिसाच ॥ १ ॥
तो आपणचि न केवळ. पावे सानुज[5]हि पातकी नाश ॥
देतो सकुटुंबाही पापरता नरकपात कीनाश[6] ॥ २ ॥
ऐशी वार्ता परिसुनि गेले दुर्योधनाकडे चर[7] ते ॥
जे पांडवशोधार्थ क्षितिवरि सर्वत्र नित्य संचरते ॥ ३ ॥
ते चर कथिती त्या धृत- राष्ट्रसुता पांडवप्रभार्ता[8]र्त्ता ॥
हे मात्र कीचकाची तदरिहृदंबुजरविप्रभा[9] वार्ता ॥ ४ ॥
कीचकनिधन[10] परिसतां तो पांडवशत्रु परमकर्कश[11] तें ॥
कोणाचें कृत्य असें पाहे शोधुनि मनांत तर्कशतें ॥ ५ ॥
मग बोले "सर्वत्र भ्रमले निरलस[12] सुदास[13] हे रानीं ॥
पांडव-शोध कराया चित्त न केलें उदास हेरांनीं[14] ॥ ६ ॥
कर्णा, ते मेले कीं गेले योगें सकार्य[15] बाहेर ॥

१ वानर. २ मद्य पिणारा. ३ निर्लज्ज. ४ परस्त्रियांचा अभिलाष करणारा. ५ बंधूसहित ६ यम. ७ दूत. ८ पाण्डवांच्या प्रतापानें पीडित झालेल्या. ९ तत्-अरि-हृद्-अंबुज इ० त्या दुर्योधनाचे शत्रु पाण्डव, त्यांच्या हृदयकमळास सूर्यप्रभेसारखी संतोषदायक. १० कीचकाचा मृत्यु. ११ फार भयंकर. १२ आलस्यरहित. १३ उत्तम दूत. १४ गुप्त बातमी काढणाऱ्या दूतांनीं. १५ देहसहित.

हे शोधितील असतां, नसतां करितील काय बा हेर॥७॥
बोला हो सभ्य तुह्मी योग्य वदागा प्रतिप्रति ज्ञाते ॥
हरितिल न पद, प्राणहि, नेउनि सिद्धिप्रति प्रतिज्ञा ते॥८
सुचली युक्ति करावी, मग जरि दैवें न होय शोध, न हो॥
अज्ञातवास उरला अत्यल्पचि कीं.अहो यशोधनहो ॥९॥
दूर चढोनि पडावे ते गोमय-गोलकार कीटकसे ॥
अस्खलित उच्च-पदवी- प्रति लंघूं पाहतात नीट कसे"१०
कर्ण ह्मणे " प्रेषावे ते, देवा देवपतिसमा, हेर ॥
ज्यांच्या वाटे प्रभुचें लघुहि गुरुहि कार्य मतिस माहेर ॥
न दिसति ह्मणउनि केवळ काय नसति गुर्जरीस कुच राजा
वेडाचि तो, नदिसले भूमिगतहि पांडुपुत्र कुचरां ज्या"॥
तों दुःसासन बोले "ते भोगुनियां श्रमा न वांचावे ॥
कां न मरावे व्यसनीं ज्यां आधिमहाहि मानवां चावे" ॥
श्रीद्रोण ह्मणे " शिव शिव मरतील महानुभाव कां गा ते
व्यसनीं जरि गडबडते साधु, तरी यांसि सुज्ञ कां गाते॥
रवि नदळेचि,गिळी परि उगळी खळ मलिन मंद राहु टळे
गुर्वापदेंहि साधु न भी, न चळे, जेंवि अचळ वाहुटळे ॥
त्या आधिस्तव होइल आवडि भलसाहि काय हो मरणीं
तैशा धीरां वीरां करणारां स्वपरकायहोम रणीं ॥१६ ॥

---

१ बुद्धिवादाला. २ यश हेंच धन (प्रियवस्तु) ज्यांची, ते. ३ शेणाचे गोळे करणारे. ४ इंद्रसदृशा. ५ अधम दूताला. ६ चिंतारूपमहासर्प. ७ महाधीर प्रकृतीचे. ८ सोडी. ९ मोठ्या विपत्तीनें. १० आपल्या व परक्यांच्या देहाचा होम.

नपडो दृष्टि परांची म्हणुनि तपःसिद्धिनें स्वपदरानें ॥
ते झांकिले न दिसती, पांडव गेले मरोनि न दरानें"१७
भीष्म ह्मणे "या कुरुगुरु- सम हित मित अन्य बोलका नाहीं
हित-कामें माशावे याचेचि, न अन्य बोल कानाहीं१८॥
जरि विश्वगुरुत्व असे. कर्तृत्वास्तव अजा तरि पुराणा ॥
ज्या पुरुषा ध्यातो सा कृष्णासहि मत अजातरिपु राणा
जेथें ते, तेथें कृत- युगधर्म समस्त तोचि वरे देश ॥
ऐसा तन्महिमा कीं त्यां हरिहरही प्रसन्न वरदेश ॥२०॥
धर्मस्थिति तेथें कृत- युगगुण, हे स्पष्ट दाविली खुण गा॥
उमगा बरें चतुर हो तो साधु तपःसमृद्धिचा कुणगो २१
प्रासाद सद्गुणांचे ते पांच, तसीच ती सभा सावी॥
त्यांची भेटि अशुचि जी दृष्टि न झालीच, तीस भासावी
उघडहि निधी अभाग्या, न दिसे मलिना जनाहि अत्रिज गा
तेजस्वी कां मरतिल भीतिल ते कोपल्याहि न त्रिजगा २३
अज्ञातवासपण ह्मण- उनि सुनिपुण गुणसमुद्र ते जन हो ॥
लावाया वेड तुह्मां ह्मणतात प्रकट आत्मतेज नहो"॥२४
कृपहि ह्मणे " कुरुवर्या तन्मार्गण तों अशक्य दक्षमतें ॥
जें पाळवाल यावरि चतुर चरप्रवरलक्ष अक्षम तें ॥२५॥
अज्ञातवास दुष्कर परि तदवधि निपट अल्प उरला गा॥

१ भयानें २ हितेच्छूनें. ३ सृष्टि उत्पन्न करण्यास्तव. ४ ब्रह्मदेवाला. ५अनादि (पुरुष) ६ मान्य. ७ धर्मराजा. ८पाण्डव. ९ श्रेष्ठ १०वर देणारांचेनायक. ११गुप्त मांडवल. १२श्रीदत्तात्रेय. १३ त्या पाण्डवांचा शोध. १४ चतुराच्या मतानें. १५ श्रेष्ठ दूत. १६ असमर्थ. १७ त्याचा अवकाश

त्वच्छस्त्रांस ह्मणेलचि भीमाचें वज्रकल्प उर लागा॥२६॥
गांठी तुह्मांसि त्यांसीं पाडीलचि वाढला विरोध रणीं॥
वाटे ह्मणालचि असृक्- सिंधूंत विरेल तरि विरो धरणी॥
शोध कराल तरि करा सत्वर सिद्धा कराचि परि सेना॥
गुरुसुत्द्दाप्रोक्तातें राया हितकाम कोण परिसेना" २८॥
बोले त्रिगर्तराज प्रस्तुत पांडवदशा विराटा हो॥
प्राप्ताहि त्यजुनि ह्मणे न शिखंडीचा परा विरा टाहो२९।
मेला कीचक घेता पीडुनि बहुधा करा त्रिगर्तांच्या॥
त्याचा आह्मां, तेंविन पांथा बहु धाक रात्रिं गर्तांचा३०
कीचक-रहित विराट स्पष्ट जसा सर्प नीरदर्न दीन॥
अल्प अनल्प बळें तो, तूं संप्रति जेंवि नीरद नदीनं"॥३१
कर्ण ह्मणे "त्या मत्स्या ग्रासूं आह्मी तुह्मी समस्त बक॥
बहु सुखशोभाप्रद न स्वस्तरुचाही यशासम स्तबकं॥३२॥
पांडव मेले गेले त्यांची आतां वृथा कथा राहो॥
निर्दीप निलयं जैसा अंधारा, आधिला न थारा हो"३३
राजा ह्मणे "बहु बरें पात्र तुह्मी या यशा सुशर्मा ह्वा॥
प्रेषी पुढें कराया गोग्रहण खळा-नृपा सुशर्माह्वा॥ ३४ ॥
आपण सकर्ण सानुज जींत गुरु द्रौणि शांतनव कृप तीं ॥

१ वज्रासारखें. २ रक्तसमुद्रांत. ३ विराटाला पाण्डवांची दशा प्राप्त होवो, असा भाव. ४ प्राप्त झालेला सर्प. ५ मोराचा. ६ विरघळून जा. ७ खांचाचा. ८ दंतरहित. ९ मेघ. १० समुद्र ११ कल्पवृक्षाचाही. १२ गुच्छ. १३ गृह. १४ उत्तम सुखाला १५ सुशर्मा या नांवाच्या.

सर्वास्र-शूरपूर्णा सेना घेऊनियां निघे नृपती ॥ ३५ ॥
संपूर्ण पांडवांचा नुगता अज्ञातवास सरला, जों ॥
लागे विराटनगरा तों प्रविकासोन्मुखाब्जसर लाजों ॥३६॥
सेनानी कीचकसा तो ये चित्तास कंक राजाच्या ॥
श्रीरामाच्या तैशा बहु मान्या रीति शंकरा ज्याच्या॥३७॥
इतुक्यांत तो सुशर्मा दंडाहतपन्नगोग्र हानीच ॥
व्हाया स्वकीर्तिची करि पावोनि विराटगोग्रहा नीच॥३८
परिसे त्रिगर्तपतिकृत गोग्रहण विराट गोपवदनांहीं ॥
रदनांहीं अधरातें चावे. रिपुसम असह्य गद नाहीं ॥३९॥
न रणा भ्याला त्याला क्रोधानळतप्तकाय तो कवच ॥
प्रियही जीवित वीरा; धीरा भुलवील काय तोक-वच ४०
देउनि रथादि घेता- झाला कंकादिकांहि चवघांस ॥
वीर स्वशक्ति चतुरां कळविति गंधेंचि जेंवि चव घांस ॥४१
ते गांठिले त्रिगर्त द्युमणिर्विरामींच मत्स्यसेनाहीं ॥
केले भट सुभटांहीं प्रबळांहीं अबळ मत्स्यसे नाहीं ॥ ४२ ॥
उग्र, परि सुखद शिवसा, सुकवींस न वर्ण्य काय संगर तो
कीं जो ह्मणे सकळ जन पावुनि सुरयुवतिकायसंग रतो४३
करिते झाले दारुण-रण ते दोघेहि सिंहसम राजे ॥
पाहति कौतुक तेथें उरले होते करूनि समरा जे ॥४४ ॥
धरिला विराट राजे, वरि नकरी कंधरा त्रिगर्तात ॥

---

१ विकासयुक्त कमळें ज्यांतील, असें सरोवर. २ सेनापति ३ ज्या कंकाच्या. ४ दांड्यानें ताडिलेल्या सर्पाप्रमाणें भयंकर. ५दांतांनी. ६ रोग. ७ बालवचन. ८ सूर्यास्तीं. ९ देवांगनांचा उपभोग. १० मान.

नेणे कर्तव्य जसा पडला अतिअंध रात्रि गर्तांत ॥ ४५ ॥
धर्मा न सोसवे, जें धरि गोरक्षणपरा सुशर्मा तें ॥
कीं साधुहि दुःखातें पावे भंगें, परासु शर्मातें ॥ ४६ ॥
धर्म "ह्मणे भीमा हूं हो व्यसनाब्धींत नाव गा त्यातें ॥
भलत्यातेंहिनुपेक्षी बुध हरिचें जेंवि नाव गात्यातें ४७ ॥
बा अन्नद आश्रयद, व्यसनीं जो, केंवि तो न सेव्य जना
पालक तापहरत्वें मान जडा अन्यथा नसे व्यजना॥ ४८॥
त्यां भीमें द्विज तो त्वां रक्षावा हाहि अंतकाननग ॥
चापचि हो पात्र यशा दुष्टांच्या मूर्त अंतका न नग४९॥
भीम "ह्मणे हो त्याचा लेखा आह्मांसि कायसा राया ॥
सिद्ध समस्तहि आहों युष्मत्कार्यार्थ काय साराया"५०॥
ऐसें वदोनि धांवे, अरिवर गेले न राम-बाण तसे ॥
साधुमनांत गुरुकथित हरिनाम तसेंचि काम बाणतसे ५१॥
क्षुद्र विलंघील कसा त्या पौरवसत्तमा कडा हो तो ॥
हेमाद्रिचा, न हरिसहि लंघ्य, कसा मत्त-माकडा होतो५२
गांठी भीम जसा अहि- पति हरितां सुप्रभा वरमणीला
टपतो सुकीर्तिला बहु- तर तेंवि न सुप्रभाव रमणीला॥ ५३
झाला भग्न सुशर्मा हरिसीं पडतांचि गांठि सिंधुरसा ॥
रस मिसळोनि स्वबलें जिंकीसा कवण लवणसिंधुरसा५४
अरि धरिला असतांही असि शक्ति धनुष्य पूर्णशर भाते

---

१ गाईच्या रक्षणाविषयीं दक्ष, अशा विराटाला. २ मृत. ३ सुखाला. ४ त्या शंकरानें. ५ मार्कंडेय. ६ मृत्युमुखांत जाणारा. उत्तम कांतियुक्त अशा. ७ हत्ती सारखा.

खरतराहि नखर हरिचे करितिल समरांत काय शरभा ते ५५
उग्रा त्रिगर्तपाळ- व्याळा तो वीरवर सुपर्ण कुटी ॥
दे ताप तापसाला करुनि तयाची तनू सुपर्णकुटी ॥ ५६ ॥
भीमें धर्मापासीं ओढित नेला धरूनि शेंडि खळ ॥
झाला सुमृदु विराला उदकीं केवळ विरे जसें डिखळ॥५७॥
सुटला गरुडें धरिल्या श्येनापासूनि काय तो लावा ॥
कीं शरभधृतमृगेश्वर- मुक्तेभासीच राय तोलावा. ॥ ५८ ॥
भासे तो शंभुपुढें स्मर, यूपाजवळ कांपता पशु कीं ॥
धर्मी भूतदयेस्तव उठले जैसेचि कांप ताप शुकीं ॥ ५९ ॥
भीम ह्मणे "उघड दिसे हेंचि खरें काय जी वदा नातें" ॥
धर्म ह्मणे "हा याचक तूं दाता कायजीव-दानातें ॥६०॥
जोंवरि नसे कवळिला तोंवरि मंडूक दापितो भुजगा ॥
जो स्पर्शिला रणीं त्वां न धरी कंडू कदापि तो भुज गा६१
हा वीरश्रीस कर- स्थित अनुचित,भारतीस वायसमा ॥
सोड, वधावा सिंहें केला अपराध ह्मणुनि काय मसा"६२
भीम ह्मणे "मी तुमचा दासअसें स्पष्ट बोल पापी हूं" ॥
धर्म ह्मणे "जाऊंदे शंकें मी या धृतत्रपा पाहूं ॥ ६३ ॥
नमन पुरे रे जारे, ध्याव्या गाव्या, दिसोत गाईशा ॥
शिवमूर्ति किरे यांचें लंघन सोसेल काय गा ईशा"६४॥

१ गरुड. २ शरभानें धरिलेल्या सिंहापासून सुटलेल्या हत्तीशीं. ३ यज्ञस्तम्भाजवळ. ४ देहयुक्त प्राण दानाला. ५ हातांत असलेला. ६ सरस्वतीस. ७ हे पातकी सुशर्म्या. ८ धरिली लज्जा ज्यानें, त्यास. ९ मनांत चिन्ताव्या.

अभय दिल्हें परि काढी नमुनि विराटा निकाम नीच पळ
वोधीं बाहेर निका होय, परि नव्हे निका मनीं चपळ६५॥
यश सोडवूनि वसविति पावुनि विजयोत्सवा रणाजिर तें॥
अभिमान हरिमि ज्यांचा कैसें तद्वस्तु वारणा जिरतें।६६॥
पांडुसुतांतें पूजुनि मत्स्यपति ह्मणे "दिली तुह्मां महि म्या॥
हे काय प्रत्युपकृति? गाइन तुमच्याचि नित्य या महिम्या॥६७
कंका हो राजा, हे बल्लवमुख सचिवराय होऊत ॥
तुमचें यश शुचि, याहुनि दुग्धाचा अधिक काय हो ऊत ६८
हे क्षिति किति? योग्य तुह्मी भोगाया सार्वभौमपद्वीतें ॥
ऐशा सुयशस्तीर्था ज्या तुमचें सत्व-विष्णुपद वीतें" ॥६९॥
कंक ह्मणे "आह्मांला राज्यादिक सर्व पावलें नृपते ॥
ज्यां करद स्खलनीं जे त्यांचीं नमिताति पावलें नृप ते७०॥
स्वाश्रय-भजन स्वभजन, न परार्थ स्वार्थयत्न हा राजा ॥
त्या आपुल्याचि केल्या सत्कृति चिंताख्यरत्नहारा ज्या॥
आधीं निजविजय पुरीं चार प्रेपूनि शीघ्र कळवावा ॥
नरसिंहा क्षिप्र सुहृत्- त्हृदयसरोगाधिनाग पळवावा" ७२

१ यथेच्छ. २ गाईच्या रूपानें गेलेले यश. ३ रणांगण. ४ श्रीकृष्णाला. ५ सुशर्मरूप गजाला. ६ उलट उपकार. ७ बल्लव आदिकरून. ८ उत्तम यश हेंच तीर्थ. ९ सत्वगुणरूप विष्णुपद. १० हे विराटराजा. ११ हात देणारे. १२ पतनांत. १३ आपल्याला आधार ज्याचा त्याचें सेवन. १४ चिन्ता हें नांव ज्याचें तो चिन्तामणि. हींच रत्नें, त्यांचा हार, अशा विराटा. १५ मित्रांचें हृदय हेंच सरोवर, त्यांतील चिन्तारूप हत्ती.

राय ह्मणे "चर हो जा चिंतार्तटिनींत तें न पुर वाहो
मागोनि विजय निजजन- कर्णसुधापानकाम पुरवा हो ७३
नगर अलंकृत करवा अमरीकृतपुष्पवृष्टिला ज्यांची ॥
शोभा विपक्ष ऐमी स्त्रीनिकर करूत वृष्टि लाजांची॥७४ ॥
कथिलें पुरामि धांवत जाउनि तें विजयवृत्त हेरजनीं ॥
पुरजन ह्मणती चिंता सरली परि कामि सरल हे रजनी७५

अध्याय ३ रा.

सारांश.

विराटनगराच्या उत्तरे कडे हल्ला करून दुर्योधनानें विराट-राजाच्या साठ हजार गाई हिरावून नेल्या. हें वर्तमान विराट-पुत्र उत्तर यास कळतांच तो बृहन्नडेला सारथि करून कौरव-सैन्यावर चालून गेला. पण तें सैन्य पाहून तो फार भ्याला व पळूं लागला. त्यास अर्जुनानें धरून आणिलें आणि तो त्यास ह्मणाला तुला भय वाटत असेल तर तूं माझें सारथ्य कर. मी युद्ध करितों. त्यानें तें मान्य केल्यावर अर्जुनानें शमीवृ-क्षावर ठेविलेलीं आपलीं शस्त्रें त्याकडून खालीं काढविलीं. व अर्जुन तो मीच असें ह्मणून स्त्री वेष टाकून पुरुष वेष धारण के-

१ चिन्तारूपी नदींत. २ स्वजनांचे कर्णांची अमृतप्राशन करण्याची इच्छा. ३ देवांगनांनीं केलेल्या पुष्पवृष्टीला. ४ शत्रु. ५ स्त्रीसमूह. ६ दूतजनांनीं. हेर शब्द संस्कृत आहे.

ला. आपलीं दहा नांवें व तीं पडण्याचीं कारणें त्यास सांगितली. हातांत गांडीव धनुष्य घेऊन त्याचा टनत्कार केला. तेव्हां हा खास अर्जुन अशी उत्तराची खात्री होऊन त्यानें त्यास नमस्कार केला. मग अर्जुनानें पूर्वेकडे तोंड करून अस्त्रांचें स्मरण केलें. तों तत्काल अस्त्रें प्रकट झालीं.

मत्स्यपुरोत्तरभागीं[1] प्रातःकाळींच ये सुयोधन हो॥
ज्यासि जयप्राप्ति[2] मनीं ह्मणती भीष्मादिही सुयोध न हो
सहसा व्रजांत[3] गांठुनि बहु ताडुनि करुनि बद्धभुज[4] गवळी
षष्टि-सहस्त्र[5] सुगोधन[6] तो कुरुकुळचंदनद्रुभुजग[7] वळी ॥ २॥
गोपाध्यक्ष[8] रथावरि बैसुनि धांवे नृपासि[9] सांगाया ॥
चित्तीं ह्मणे "बुडाया कुर्वधमा[10] हरिसि धेनु कां गा या" ४
तो राजगृहीं जाउनि रायाच्या उत्तराख्य-तनयातें[11] ॥
नमुनि ह्मणे हो "नेतो दुर्योधन धेनु करुनि अनयातें॥ ४॥
गोधन षष्टिसहस्त्र व्रज ओस करूनि नेतसे कुटिल ॥
कुटिल प्रजाहि "जो गो- पीडक[12] तो ब्राह्मणां न कां कुटिल[13]
कवची[14] धन्वी[15] खड्गी[16] व्हा, चित्तीं रामचंद्राहि असा ध्या[17]॥

१ विराटनगराच्या उत्तरे कडे. २ अर्जुनाची प्राप्ति किं० यशःप्राप्ति. ३ गवळवाड्यांत. ४ बांधिले भुज ज्यांचे ते. ५ साठ हजार. ६ उत्तम गाईचा समूह. ७ कौरवांचा वंश हाच चंदन वृक्ष, त्या वरील सर्प दुर्योधन. ८ गवळ्यांचा नायक. ९ विराट राजाला. १० कौरवांतील नीचा. ११ उत्तर ह्या नांवाच्या मुला ला. १२ गाईला त्रास देणारा. १३ ठोकील. १४ कवच धारण करणारे. १५ धनुर्धर. १६ तरवार धरणारा. १७ स्मरा.

वैसा रथीं जयश्री गोविप्रावनपरांसि न असाध्या"॥ ६ ॥
उत्तर ह्मणे "असें जरि मी एकाकी लहान, परि सवतें ॥
यश जोडितोंचि असता सारथि तरि,कथन मज न परिसवतें
होता परम निपुण परि त्या रणांतरणांत सारथि गळाला
झांको छिद्र भलतसें, अडले ह्मणतात सार थिगळाला ॥८
कर्णादिकांसि देता समरीं वैराटिकेसरी करिता ॥
जिष्णुपुढें असुरजनीं कोण्ही वैरा टिके सरी करिता ॥९ ॥
मिळवा कोण्ही तरि हो धैर्याचा मात्र उदधि सारथि जो ॥
कुरुभटसमूह पाहुनि मज जेंवि हिमांसि सुदंधिसार थिजो"
ऐसे बहुतचि बोले तो बालिश बोल बायकांमाजी ॥
चित्रपटकटकेंस शिशु- आपण येईल काय कामा जी ॥११॥
तें परिसुनि एकांतीं पार्थ "ह्मणे देवि कृष्णसखि जावें ॥
उत्तर-सारथि होऊनि म्यां, त्वां मजवरि कदापि न खिजावें"
कृष्णा ह्मणे "वहुबरें वहा मारुत हो पल्लाले खळबळ तें ॥
मद्धृदय न अभिमन्ये, तुमच्या दैन्येंचि फार खळवळतें"१३॥
त्या उत्तरासि सांगे "सारथ्य बृहन्नडा करिल, यानें ॥
सूत करुनि विजयानें नेलें बहु खांडवीं अरि लयानें ॥१४
सारथ्य-गीत-नृत्य- प्राप्तीचा हेतु जिष्णुसहवास ॥

१ गोब्राह्मणप्रतिपालकाला. २ एकटा. ३ वेगळें. ४ एकवलें असतें. ५ त्रिगर्तांशीं झालेल्या प्रसिद्ध युद्धांत. ६ श्रेष्ठ. ७ विराटपुत्र हाच सिंह. ८ गजत्व. ९ इन्द्रापुढें. १० तूप-लोणी. ११ चित्रपटावर काढिलेल्या सैन्यासारखें. १२ अर्जुन. १३ हे द्रौपदी. १४ भूस. १५ अर्जुनानें. १६ अर्जुनाचा संगति.

पूर्णत्वाचा लागे 'पशुपां भ्रमतांहि विष्णुसह वास ॥ १५॥
भगिनीमुखेंचि विनवा, तन्मतिला उत्तराचि वळवील ॥
अतिसहवासिंवच मना कतकं कलुपितां वनां निवळवील"
उत्तर ह्मणे "कुरुकटक न पशूंस, यशासहि, स्वसे नेतें ॥
अवकाश पळहि नाहीं कळवाया वृत्त हें स्वसेनेतें ॥ १७ ॥
माझें सारथ्य करो तुझिया वचनें बृहन्नडा गमला ॥
हाचि सदुपाय, वत्से लागो अपकीर्तिचा न डाग मला"१८
ती धांवत जाय ह्मणे " गानादिक हें बृहन्नडे राहो ॥
समयीं सारथ्य-गुणा नुधडूनि कदर्युचा न डेरा हो ॥ १९॥
गोधन षष्टिसहस्र स्वपुरा नेतो हरूनि कौरव हो ॥
गौरव हो न बुधजनीं त्या मेल्याला अनंत रौरव हो॥२०
त्यावरि जातो उत्तर त्याचें सारथ्य ये करायास ॥
सुखद इहामुत्रंहि गो- विप्रत्राणोत्थ जे करायासें ॥ २१॥
देता झाला पूर्वी तुज निजसारथ्य सव्यसाची हो ॥
मरंभ्रीची वाणी व्हावा गोवत्सभव्य साची हो ॥ २२ ॥
उठल्या उत्साहाच्या त्या शांतश्रीमदुदधिवरि लहरी ॥
धरितां हनु न नु ह्मणतां प्रणताचें कां न सुदधि वरिल हरी

१ गोपाळांना. २ कृष्णासह. ३ अतिपरिचयांतील मनुष्याचें भाषण. ४ निवळीची बी. ५ गढूळ झालेल्या. ६ उदकाला. ७ हे भगिनी उत्तरे. ८ कृपणाचा. ९ रौरव नरक. १० ह्या लोकीं व परलोकीं. ११ गोब्राह्मणांच्या परिपालनानें उत्पन्न झालेलें. १२ हातांचे श्रम. १३ अर्जुन. १४ गोवत्सांचें कल्याण. १५ शान्त अशा अर्जुनरूप समुद्रावर. १६ हनु धरितां, हरी, नु न ह्मणतां, प्रणताचें सुदधि कां न वरिल, असा अन्वय. १७ नाहीं.

देवातें भक्ति तमी पार्थातें ने करूनियां वश हो ॥ २४ ॥
त्याच्याहि मनीं होतें कीं विश्वामाजि आपुलें यश हो ॥
उत्तर ह्मणे "बहु बरें देउनि वचनास मान आलीस" ॥
बोले बृहन्नडा स्मित- पूर्वक "विटवाल कोण आलीस ॥
वाद्य असो नृत्य असो हो अभिनय किमपि गान अथवा हो
जाणोनि कसें ह्मणतां समरांत बृहन्नडाचि रथ वाहो॥२६॥
वैराटि ह्मणे "नर्तक हो. कीं वादक तथैव गायन हो॥
सारथि हो या समयीं एकहि वश कौरवांसि गाय नहो"
ऐसें वदे कवच दे त्या श्रितकुशलावहास ल्यायाला ॥
तद्धारणीं चुके तो कन्या पाहोनि हांसल्या याला ॥२८॥
ज्याचें किरातरूपि- प्रभुधिक्कृतिगर्भ गायें नाके वच ॥
हांसे आपणहि, ह्मणे "ठावें मज काय गायना कवच"२९
लेवविलें राजसुतें जाणों त्याला कधीं न तो कवच ॥
सच्चरित अप्रगल्भहि हृदयहर जसें स्वधीन तोकवचं॥३०
होउनि सिद्ध रथावरि चढतांचि सहोत्तरा तिच्या आली
ह्मणती "बृहन्नडे तुज वीरश्री गौरवावया आली ॥ ३१ ॥
दिव्य-रुचिर-वस्त्रांतें आण करायासि बाहुल्या, कटकें ॥
जिंकुनि अरिचींहि तुह्मी बहु शोभाया स्वबाहु ल्यां कटकें"

१ हाव भाव. २ एखादें. ३ विराटपुत्र उत्तर. ४ नाचणारी. ५ वाजविणारी. ६ तसेंच. ७ गाणारी. ८ आश्रितांस सुखदायक अशा अर्जुनाला. ९ तें कवच धारण करण्यांत. १० किरातरूपी प्रभु शंकर, त्याचा धिक्कार ज्यांत, तें (वच.) ११ गातो. १२ स्वर्ग. १३ अप्रौढही. १४ अतिस्वाधीन. १५ बालभाषण. १६ उत्तरासह अर्जुनाला. १७ सैन्यें. १८ धारणकरा.

"उत्तर आणिल तें जें निर्माया तुज सुबाहुल्या लागे ॥
मज कवच लेववुनि हा अपणचि पहा सुबाहु ल्याला गे"
ऐसें बोलुनि हांकी उत्तररथरत्न कृष्णसाराथि तें
सांगे स्वदास्य सिंहा हरवावया तेज कृष्णसार थितें॥३४॥
ह्मणती स्त्रिया प्रयाणीं "तुजला मंगल बृहन्नडे हो तें ॥
जें खांडववनदाहीं नरसारथ्यांत जाहलें होतें"॥ ३८ ॥
द्विज ह्मणति "या यसस्वी होउनि जयदायि आज्यैजिरतें हो।
खलबल सदाश्रितजनीं, दहनीं पुष्कळहि आज्य, जिरतें हो
सत्वर बृहन्नडा नृप- सुतरथ नेऊनि जाय बाहेर ॥
त्यासि ह्मणे " हेरावें ह्मणसी कुरुकटक काय बा हेर"
आपण चित्तांत ह्मणे " मेळवितों आजि नीच हो यश मी
शिवमूर्तिसी स्मशानीं अस्मज्जयहेतु तींच होय शमी" ॥
कुरुकटकासि पहातां तो उत्तर बाळ फार गडबडला ॥
स्वपरबळाबळ नेणुनि वालिश बहु बायकांत बडबडला
बोले "बृहन्नडे हें कुरुबळ कल्पांतसिंधुसें गमतें ॥
ने रथ पुरांत, माझें मन नयनाहि पाहतां बहु भ्रमतें॥४०॥
दुर्योधन दुःशासन कर्ण कृप द्रोण भीष्म ज्या कटकीं ॥
त्यांत मरेनचि शिरतां कांटयांवरि घालितां चिरे पॅट कीं
एकाकी मी, रिपु बहु, ह्या ऐशा कीर्ति काय हो मरणीं
पेश्वर्यें केंवि करूं सर्वपुमर्थदसुकायहोम रणीं ॥ ४२ ॥

१ श्रीकृष्ण सारथि ज्याचा तो अर्जुन. २ काळवीट. ३ असलेलें. ४ रणांगण. ५ आपली व दुसऱ्याची सबळदुर्बळता. ६ प्रलयकालच्या समुद्रासारखें. ७ वस्त्र. ८ गाईकरितां. ९ सर्व पुरुषार्थदायक उत्तम शरीर.

आज्ञा नसतां आलों रागें न भरेल काय हो तात ॥
रोमांच घर्म कंप प्रकट व्यापूनि कार्य होतात"॥ ४३ ॥
पार्थ ह्मणे " राजसुता आतां वदतोसि हें अहा काय ॥
शय्येवरि न पडाया योग्य, रणक्षितिवरीच,हा काय४४॥
तेव्हां स्त्रियांत तैसें 'बोलुनि आतां असें कसें वदसी ॥
एकहि बाण न सुटला नाहीं अद्यापि झळकला सदसी ॥
गोमुक्त्यर्थ न शिरतां धैर्यें या वीरनायकानीकीं ॥
करिजेल हास्य आस्यें प्रेक्षुनि नगरांत बायकानीं कीं४६
देउनि सारथ्य मला घेउनि आलासि काय उत्साहें ॥
नेणसि काय पलायन करितां लोकांत होय कुत्सा हें ४७
निजवृत्तिरसीं लोभी हो, साधो बुद्धि अन्यथा न करीं ॥
निजहितलोभें धरितो शिशुहि मुखीं एक अन्य थान करीं
सैरंध्रीनें कथिलें माझें सारथ्यनिपुणपण साचें ॥
टाकिति न बाह्यरंगें फळ नीरस ह्मणुनि निपुण पणसाचें
मी भांडेन स्थिर हो तुजहि मजाहि विहित आजि न परतणें
हरितील न गाईतें, भीतिल, करितील आजि न परतणें
मरतीच, न दाखविती पाउलहि पळोनि तोंड लेंक बित्या

१ देह. २ रणभूमीवरच. ३ उत्तम खड्ग. ४ गाईंची मुक्तता करण्याकरितां. ५ वीरश्रेष्ठांच्या समूहांत. ६ मुख. ७ निन्दा. ८ आपलाधर्म. ह्म० क्षात्रधर्म हाच रस, त्यांत. ९ फणसाचें. १० युद्ध. ११ शत्रुरूप तृणें. १२ बापाला.

ह्मणती " सद्यःकीर्ति- प्रज्ञाघ्न[1]स्पर्श तोंडलें कवि सा॥५१॥
कज्जल कसें करूं जें सैरंध्रीकृत दुधासम स्तवन ॥
सन्मन अनृतां[2] भीतें जेंवि कुठारायुधां[3] समस्त वन ॥५२॥
तीं या मुखीं न येतां यावी सुयशें करूनि सुखमां[4] जी ॥
दावाया सैरंध्री- प्रति हें प्रति वरिल केंवि मुख माजी ॥
चाल उगाचि अपयशें न तुझें मुखचंद्रमंडळ मळावें ॥
होतों बलाब्धिपारद[5] पारदतुल्य[6] न तुवां डळमळावें॥५४॥
ऐसें पार्थ वदे तों भिउनि कटक[7]-वागुलासि पोर पळे ॥
शत्रुप्रतापदाव-[8] ज्वालांनीं तो कुरंग[9] होरपळे ॥ ५५ ॥
पार्थ ह्मणे "प्रभुपाशीं[10] वर हा घे, हेंचि याचितों डमरो[11] ॥
बोलेल बहु निरर्थक तो स्वजनीं दावितांचि तोंड मरो ॥
त्यासहि ह्मणे"अरे रथ- गिरिशिखरच्युत[12] महोपळ[13] उभारे[14] ॥
आली तुला वराया कीर्ति, पराङ्मुख न हो, पळ उभा रे
हरिनीळहार[16] कृष्ण- व्याल[17] नव्हे, स्वभ्रमें पळविलास ॥
वरितां अकीर्ति न रुचे रंभेसीं हरिसही[18] पळ विलास"५८

---

१ तत्काळ, कीर्तिरूप बुद्धीचा नाश करणारा स्पर्श ज्याचा, तें. २ असत्याला. ३ कुऱ्हाड हातीं ज्याच्या, त्यास. ४ शोभा. ५ सैन्यसमुद्राचें परतीर दाखविणारा. ६ पाऱ्यासारखें. ७ सैन्यरूपी बागुलास. ८शत्रूचा पराक्रम हाच वणवा, त्याच्या ज्वालांनीं. ९ हरिण. १० शंकरापाशीं. ११ हे डमरुनांवाच्या वाद्या. १२ रथरूपी पर्वताच्या शिखरावरून पतन पावलेल्या. १३ मोठ्या दगडा. १४ चढे. १५ पाठमोरा. १६ इन्द्रनीळरत्नांचा हार. १७ कालसर्प. १८ इन्द्रालाही.

तो किमपि न दे उत्तर   उत्तर उत्तर दिशेसि सोडूनी ॥
जाय पळत, दक्षिणदि-   ग्गत नगरीप्रति अकीर्ति, जोडूनी
जाय पुरीप्रति जोडी   अपकीर्ति, सुकीर्ति हातिची दवडी॥
मातेप्रति पोर जसें   मुद्रा हरवूनि मेळवी कवडी ॥ ६० ॥
धांवे पार्थ धराया   कीं त्यासहि अपयशीं न मज्जन हो ॥
उपदेशी भगवान् कीं “ अस्ति मज्जनरीति ही नमज्जनहो’
सकळां[4] सकळा विद्या   श्रुतमात्रा ज्यासि राहिली पाठ ॥
अरिनीं कुसंगतीस्तव   त्या तैशाचीहि पाहिली पाठ[7]॥६२॥
वाटे पुढें पळे तो   स्त्रीसंगविरक्त[8]धी कुमारमणी ॥
पुत्रस्नेहें धांवे   यामागें शंभुची उमा रमणी ॥ ६३ ॥
किति हांसले विलोकुनि, झाले किति चकित बद्धनयं शस्त्री
कीं वांछील भगवंती[11]- हुनि अन्या करुनि युद्ध न यश स्त्री
कौरव ह्मणति “नव्हे स्त्री,   व्यक्त स्त्रीवेष पुरुष तर्कशतें॥
मृदुलप्रकृति स्त्रीवपु   एवंविध[12] धावनीं न कर्कश तें ॥६५॥
सारूप्य अर्जुनाचें   बाहु परिघसे[13] तसेंचि कीं शिर तें ॥
पय रुचिकं[14]-सम, परि रसिकमन-काय पयीं तसें चिकीं थिरतें
हा क्लीबसमहि देषें   क्लीबीं ऐसें परंतु तेज नसे ॥

---

१ दक्षिणदिशेला. २ माझ्या भक्तांची रीती. ३ नमन करणारे जन हो. ४ चौसष्ट कलांसहित. ५ जुसती. ६ ऐकण्यानेंच. ७ उत्तराच्या पाठीस लागला असतां, शत्रूंनीं अर्जुनाची पाठ पाहिली. ८ स्त्रीसंगतीचा ज्यास कण्टाळा आहे तो. ९ कार्तिकस्वामी. १० नीतिज्ञ. ११ श्रीदुर्गेहून निराळी. १२ या प्रकारचें. १३ दाराच्या अर्गलेसारखे. १४ रुईच्या चिकासारखें.

वाटति देखावेसे काय पुरुषवेष षंढ ते जनसे ॥ ६७ ॥
काल त्रिगर्तपतिनें[1] गोग्रहं[2] केला ह्मणोनि पृतनेला[3] ॥
घेउनि विराट गेला बहुधा तो पितृवनीं न मृत नेला ६८
तत्सुत उत्तर होता नगरीं, तो परिसतांचि गोहरणा ॥
पार्थासि करुनि सारथि आला जो. बाळ सुलभ मोहरणा
हरिण जसा सिंहीला सेनेला पाहतांचि तो भ्याला ॥
सुयशाहुनि जीवित बहु बाळाला, जेंवि वित्त लोभ्याला ॥
कातर रथी पळाला तो अयशस्सागरीं तरायाला ॥
मानी अर्जुन सारथि त्यामागें धांवला धरायाला ॥७१॥
वदति असें कुरु जों तों पदशत धांवोनि कुंतळीं[7] धरिला
जाणों अपकीर्तिनदी- पतित शिशु बळेंकरूनि उद्धारिला ॥
स्वमनीं पार्थ ह्मणे " रे जरि विहित रडेंचि मानितोस रड
मी प्रभु हें अज्ञ पदीं कीं कूपीं बसुनि मानितो सरड ७३
उत्तर ह्मणे " नको गे, पायां पडतों बृहन्नडे सोड ॥
जोडें दिली, दुखवुं नको केवळ पितृकरतळस्थ[10] हा फोड
जों जों वैराटि रडे तों तों तो पार्थ सदय, परि साचा ॥
खळसा हांसे, लोहा निंद्य नव्हे ग्रावभाव[11] परिसाचा॥७५॥
दाटूनि हित कराया तत्केशांतें धरूनि आकर्षी ॥
बसवी रथीं बळें हरि- भजनीं मंदासि जेंवि नाकर्षी॥७६॥

---

१ सुशर्म्यानें. २ गोहरण. ३ सैन्याला. ४ श्मशानामध्यें. ५ फेरफार होण्यास. ६ म्याड. ७ केशांच्या ठायीं. ८ अपकीर्तीच्या नदींत पडलेला. ९ संपत्ति. १० पितरांच्या तळाथावरील. ११ दगडपणा.

कुरवाळूनि ह्मणे " गा राजसुता योग्य तूं न कांपाला ॥
मृदुलत्व म्लानत्व स्वीकारुनि जाहलासि कां पाला? ॥ ७७
तुज उत्साह नसे तरि करितों घेउनि धनूस मी रण हो ॥
मज मेघासि कराया शरवृष्टि सहाय तूं समीरण हो ॥ ७८ ॥
घे रश्मि करीं सारथि होउनि चालीव आजि हे वाजी ॥
मी मथितों कुरुपृतना करिते क्षुब्धाब्धिसीहि हेवा जी" ॥
जाय शमीप्रति किंचित्- स्वस्थासि रथीं बळेंचि वाहूनी ॥
आलिंगाया समर- प्रियसख गांडीव-चाप वाहूनी ॥ ८० ॥
द्रोण ह्मणे " कौरव हो काय पहातां रथाकडेचि रहा ॥
अद्भुत अश्वाश्रुध्वज- कंपाद्युत्पातही पहा चिर हा ॥ ८१
परिसा बरें शिवांचें रुदित अशुभसें असुस्वर क्षण हो ॥
व्यूह रचा हो रक्षा गोधन हें यश असुस्वरक्षण हो ॥ ८२ ॥
न बुडे बळें बुडवितां उसळेचि जळीं जसा आलाबु, बुळा
दिसतो तसाचि जपतो स्वयशा न, जपे तसा भला बुबुळा
राया भीष्मा सकृदपि या नयनीं पाहवेल न क्लीबा ॥
बहुरूप अर्द्धनारी- श्वरसा तद्भक्त हाहि नक्की बा ॥ ८४ ॥
आइकतों कीं हा कृश केवळ होता तपें, परि भवातें ॥

१ बाणवृष्टि, पक्षी जलवृष्टि. २ वायु. ३ घोड्यांच्या दोऱ्या. ४ घोडे. ५ कौरवसेना. ६ खवळलेल्या समुद्राशीं. ७ थोडासा स्थिर झालेल्या उत्तराला. ८ घोड्यांच्या डोळ्यांतून अश्रु निघणें, ध्वज कंपित होणें इ० उत्पात. ९ भालूचें. १० कर्णकठोर. ११ प्राणधनाचें रक्षण. १२ भोंपळा. १३ एकवारही. १४ नपुंसकाला. १५ शंकरासारखा. १६ नकल करणारा. १७ शंकराला.

झाला बहुमत समरीं, करिल परांच्या न कां परिभवातें ॥
अस्मत्परिभव[1] करितो आजि नभातें शरव्रजें[2] भरितो ॥
गोधन हरितो, वरितो कीर्ति, अशनिभृदरिकरिघटा-हरि[3] तो
कर्ण ह्मणे " कुरुगुरुजी स्तवितां मज यूथपतिपुढें[4] कलभा[5]
ह्मणतां शकलीं[6] बहु रवि- कांतगिरिपरिस[7] रवीपरिस बल भा
भूप ह्मणे " कर्णा हा जरि अर्जुन, दैव पावला नवसा ॥
जाइल पुन्हा वनाला बंधुसह अरण्यवासि मानवसा॥८८॥
अथवा असेल दिसतो तैसा तरि परिभवें बुळा लाजो ॥
मर्कट नुरेचि, झोंबे हनुमत्पाणिस्थिता[8] गुळाला जो"॥८९॥
जाउनि शमीनिकट तो विजय ह्मणे " स्वस्थ तूं कुमारा हो
पाहुनि मत्कृत-खळबळें- मथन[9] चकित भगवती उमा राहो
मद्भुजबलानिलें[10] हें ध्वस्त[11] अहितकटक[12] अभ्र सारें हो ॥
परि हीं तुझीं धनुष्यें क्षणहि न टिकतील दभ्रसारें[13] हो ॥
आहेत पांडवांचीं दिव्यास्त्रें या शमिद्रुमीं, उतरीं ॥
पाहुनि पळोत सा हरि- नखरांतें[14] सर्व खळबळेंकुतरीं" ९२

---

१ आमचा पराभव. २ बाणसमूहानें. ३ अशनिभृत्-इंद्र, त्याचे शत्रु दैत्य, हेच हत्तीचे समुदाय, त्यांचा सिंह अर्जुन. ४ गजापुढें. ५ हत्तीच्या छाव्याला. ६ तुकड्यांत. ७ सूर्यकान्तमणीच्या पर्वतापेक्षां व सूर्यापेक्षां तुकड्यामध्यें बल व कान्ति बहु असें ह्मणतां. ८ मारुतीच्या हातांतील. ९ मी केलेलें दुष्टसैन्याचें मर्दन. १० माझें बाहुबल हाच वायु, त्यानें. ११ नष्ट. १२ शत्रुसैन्य. १३ अल्पबळाचीं. १४ सिंहाच्या नखांला.

उत्तर ह्मणे " शमीवरि शवें आहे ऐकिलें, न शिवत्वेची ॥
सांगसि असें कसें गे कुणपाचा स्पर्श सर्व शिव वेची" ॥
पार्थ ह्मणे " कैंचें शव? ठकवुन बुडवीन काय हो यश मी
त्या शस्त्रांला असतां शव आश्रय, योग्य काय होय शमी
वृक्षीं वेष्टन सोडुनि नमुनि ह्मणे " रक्ष आयुधग्रामा ॥
आलों शरण तुला मी लोक जसा रक्षआयुधग्रामा॥९८॥
जाणों सच्छस्त्रें हीं, स्वाश्रय-पांडवजयार्थ सुतपातें ॥
करितीं, व्हाया सद्यश लोकत्रितयांत अधसुतपातें' ॥९६॥
वैराटि चापखड्गा- द्यायुधचिह्नें समस्त वाखाणी ॥
भवभीतिस कवि ज्याच्या करुनि हरिस्तवसमं स्तवा खाणी
वर्णुनि शस्त्रांसि पुसे " कवणांचीं कवण यांत सांग मला
त्या पांडवांसि यांचा व्यसनांत त्याग योग्य कां गमला'
पार्थ ह्मणे " वैराटे, ज्यावरि शतकनककबिंदु पाहसि तें ॥
गांडीव, यशें जोडी जेणें विधुहूनि शुभ्रवाह सितें ॥९९॥
ब्रह्मा धरिता झाला गांडीवातें सहस्र-मित वर्षें ॥

---

१ प्रेत. २ प्रेताचा. ३ पुण्य.४रक्षण कर. ५ हे शस्त्रसमूहा- ६ रक्ष-आयु-धक्-रामा ह्म० राक्षसांचें आयुष्य जाळणाऱ्या रामाला. ७ आपणास आश्रय देणाऱ्या पाण्डवांचा जय होण्याक- रितां. ८ उत्तम तपाला. ९ तीन लोकांत. १० दुर्योधनाच्या पतनानें. ११ चाप खड्ग इ० आयुधांची चिह्नें. १२ संसारभयाला. १३ हरिस्तवसम ज्याच्या स्तवा करूनि कवि भवभीतिसी खाणी, हा अन्वय. १४ शंभर सोन्याचे ठिपके. १५ चंद्राहून. १६ अर्जुन. १७ सहस्रसंख्यापरिमित.

धरिलें प्रजापतीनें[1] त्र्युत्तरपंचाशदब्द[2] बहु हर्षें ॥ १०० ॥
मग पंचाशीति[3] समा[4] शक्रें[5], सोमेंहि[6] पंचशत[7] अब्द[8] ॥
वरुणें शत संवत्सर, याणें लागूं दिला न दुःशब्द ॥१०१॥
आहे पार्थापासीं सार्द्ध-द्वात्रिंशदब्द[9] हें चाप ॥
राहे चरमापत्यां-[10] जवळी प्रेमार्द्रधी[11] जसा बाप ॥ १०२ ॥
जें इंद्रगोपचित्रित[12] तें धर्माचें धनुष्य जाणावें ॥
ज्यावरि कांचनवारण[13] तें भीमाचें मनांत आणावें ॥१०३॥
धरिजे तें त्र्यर्कांकित[14] कार्मुक नकुळें समस्तयोधनुतें[15] ॥
सौवर्ण[16] शलभ[17] ज्यावरि सहदेवाचेंचि होय हो धनु तें१०४॥
मागें असेंचि वर्णुनि गुणं[18] तूणं[19] कृपाणं[20] बाण जाणाया ॥
तें गांडीवाद्यायुध[21] उतरुनियां आपुलेंचि आणाया १०५
"कोठें बृहन्नडे ते ज्यांचे गुण हर्ष नित्य नव देती ॥
कोठें देवी ? जी व्हा भस्म, असें त्यां खळांसि न वदे ती

---

१ दक्षप्रजापतीनें. २ त्रेपन्न वर्षें. ३ पंचांयशी. ४ वर्षें. ५ इंद्रानें. ६ सोमराजानें. ७ पांचशें. ८ वर्षें. ९ साडेबत्तीस वर्षें. १० शेवटच्या मुलाजवळ. ११ प्रेमानें ओलें अंतःकरण ज्याचें तो. १२ इंद्रगोपनांवाचे तांबडे लहान किडे असतात, त्यां सारख्या बिंदूंनीं चित्रविचित्र केलेलें. १३ स्वर्णाचा हत्ती. १४ तीन सूर्यांनीं चिह्नित केलेलें. १५ सर्व वीरांनीं स्तविलेल्या. १६ सुवर्णाचे. १७ टोळ. १८ धनुष्याची दोरी. १९ भाता. २० खड्ग. २१ गांडीव इ० शस्त्र.

पार्थ ह्मणे " वैराटे जो अर्जुन तोचि मी, असें जाण ॥
जो कंक तोचि राजा धर्म, नव्हे अनृतं[1] हें, तुझी आण॥
वल्लव भीम, ग्रंथिक तोचि नकुळ, तंतिपाळ सहदेव ॥
सैरंध्री ती, जीचा कैवारी वृष्णिभूतमह[2] देव" ॥ १०८ ॥
वैराटि ह्मणे " ज्यांतें. जाणति,जपतीहि, पूज्यपाद[3] शर्मी[4]॥
सांग बरें जाणतसें नामें त्या शक्रसूनुचीं[5] दश मी"॥१०९
मांगे "अर्जुन फाल्गुन ·जिष्णु किरीटी"असीं दहा नावें ॥
त्यांची निरुक्तिहि करी कीं तेणें सर्व सत्य[6] मानावें ११०
दशनामनिरुक्तीप्रति परिसुनि पार्थासि तो करी नमन ॥
प्रार्थूनि ह्मणे " समरीं सारथि होउनि सुखी करीन मन
घेऊनि आयुधांतें उत्तर उतरे, परंतु संदेह ॥
उठला, जेंवि रविपुढें उठती उदयींच दैत्य मंदेह[7]॥११२॥
सत्यचि अर्जुन जरि तूं कां क्लीव, क्लीववेप कां धरिला?॥
पार्थ ह्मणे " गुर्वाज्ञा ह्मणुनि, व्रत वर्ष एक आदरिला ॥
बैस रथीं तूं माझा सारथि हो तरणिचा[8] जसा अरुण ॥
न्यावा चमूवरि[9] तुंवा रथ तरुणीप्रति जसा स्मरें[10] तरुण ११४
आतां सोडवितों पशु[11] खळबळ पळ नलगतांचि पळवीतां॥
मी विजय,असें तुजचि न,सकळांही कौरवांसि कळवीतों"१५
धृतरश्मि[12] कुमार ह्मणे "दारुक कीं आजि मातली लाजो॥

१ असत्य. २ यादवांचा मूर्तिमान उत्सव असा भगवान श्रीकृष्ण. ३ पूजेला योग्य पाय ज्यांचे ते. ४ जितेंद्रिय मुनि. ५ इंद्रपुत्र अर्जुन, याचीं. ६ यथार्थता. ७ मंदेह ह्या नांवाचे. ८ सूर्याचा. ९ सैन्यावर. १० मदनानें. ११ गाई. १२ धरिल्या घोड्यांच्या दोऱ्या ज्यानें तो.

दंड करावा या कुरु- सेनेला योग्य मातलीला जो॥११६॥
काढूनि शंखवलयें[1] त्याला पुंभूषणें[2] सितें[3] वस्त्रें॥
बांधूनि केश माथां प्राङ्मुख[4] होऊनि आठवी अस्त्रें॥११७॥
तों तीं तद्दृष्टिपुढें गोचर होवूनि करुनिया प्रणती॥
"आम्हां स्व-किंकरांला आज्ञा काय प्रभो" असें ह्मणती ११८
त्यांसि नमुनि जिष्णु ह्मणे "या" यात्हृदयीं रहा, असीं न रहा
आधीं वीररसीं, मग बुडवावा सद्यशोरसीं नर हा।'११९॥
शिरतां अस्त्रें चित्तीं निजतेजें भानुला मनीं कढवी॥
चढवी गुण गांडीवीं तन्नादें कंप महिसही पढवी॥१२०॥
उत्तर ह्मणे "खरा तूं, नाहीं कोण्हीच कीं परि सहाय॥
ह्मणतों मनांत पार्था बहु वनसार्थाधिपापरिस[5] हाय" २१॥
हांसुनि जिष्णु ह्मणे "गा तुजला असहाय पार्थ कां गमला
आहे प्रसाद गुरुचा, कोण अधिक यापरीस सांग मला॥२२॥
मागें युद्धें केलीं ह्मणवूनि जनांत घेतलें धन्य॥
तेव्हां गुरुप्रसादा- हूनि मज सहाय कोण तो अन्य॥२३॥
असतां द्रोण सुरेश्वर[6] हरि हर हे गुरु-समर्थ, असहाय॥
एकाकी पार्थ कसा? न ह्मणावें त्यजुनि वीररस हाय२४॥

१ शंखांची कांकणें. २ पुरुषाचे अलंकार. ३ शुभ्र. ४ पूर्वेकडे तोंड ज्याचें. तो. ५ वनांत फिरणाऱ्या काफल्याच्या नायकापेक्षां. ६ इंद्र.

अध्याय ४ था.

सारांश.

अर्जुनानें आपल्या रथाचें स्मरण करितांच तो रथ आकाशांतून तत्काळ भूमीवर आला. त्यावर बसून अर्जुन मोठ्या वेगानें कौरवसैन्यावर गेला. त्यास पांहून दुर्योधनानें भीष्मास विचारिलें कीं, पाण्डवांचा अज्ञातवास सम्पला नाहीं. असें असतां, अर्जुन प्रकट झाला. तर यांनीं पुनः बारा वर्षें वनवास करावा.तेव्हां भीष्म ह्मणाला, चान्द्रमानानें बराबर तेरा वर्षें पूर्ण झाल्यावर पाण्डव प्रकट झाले. ते सत्यप्रतिज्ञ आहेत. आतां त्यांस त्यांचा राज्यभाग देऊन त्यांशीं सख्य करावें. दुर्योधनास तें आवडलें नाही. तो भीष्मादिकांस अर्जुनाशीं युद्ध करण्यास ठेवून आपण गाई घेऊन हस्तिनापुरास निघाला. अर्जुनानें मोठ्या वेगानें जाऊन प्रथम त्यासच गांठून त्याचा पराभव केला. व गाई सोडविल्या. मग कौरवसैन्यावर जाऊन कर्णाचा पराभव केला. तेव्हां कर्ण पळून गेला.

स्मरतांचि वा१नरांक- ध्वज गगनांतूनि उतरला महिला ॥
तो स्थापिला रथीं त्या श्रीकृष्णसखें शमीतळीं पहिला १॥

१ वानर-मारुति, त्याचा अंक चिह्न ज्यावर तो, असा ध्वज ज्याचा तो. २ उत्तर.

जातां कुरुकटकावरि वाजविला दिव्य देवदत्त[1] दर[2] ॥
तो[3] होय जनां जैसा कल्पांतीं[4] रुद्रदेव[5] दत्तदर[6] ॥ २ ॥
झाला उत्तर त्यांतें जिष्णु ह्मणे "पावलासि कांप दरें ॥
अद्यापि बांधिलेंसे तुझिया मतिनें अधैर्य कां पदरें" ॥३॥
तों वैराटि ह्मणे "गा कोणाचाही असा न दर वाजे ॥
बा लागले असावे अमर[7]-पुरींचेहि आजि दरवाजे ॥४ ॥
ते गज दिग्गज झाले बहुधा धैर्यावसानदरवा[8] जे ॥
वाटे श्रीवृषवाहन[9]- विभुचाहि रणीं असा न दर वाजे ॥ ५ ॥
झाली बहुधा विद्युत् कांपतसे याचियाचि निःस्वानें[10] ॥
मी किति? ज्याला भी श्री त्याला झावें कसें न निःस्वनें[11] ६
अर्जुन तुह्मीच कळलें ठेऊंद्या दर, न मानसा दर हो ॥
रक्षा धृति, आहें मी सूतपणीं हरिसंमान[12] सादर हो" ॥७ ॥
हांसोनि ह्मणे "हरिसख हो गाढासन[13] विकंपधी[14] धीट ॥
न धरीं बा दर, हा दर सादर दे वाजवूं पुन्हा नीट" ॥ ८॥
ऐसें वदे करी मृदु[15] पूर्व जलजवादनीं[16] मग जवा जी ॥
तेव्हां त्या कुरुकटकटकीं हगले मुतले समस्त गज वाजी ९

---

१ देवदत्तनामक. २ शंख. ३ अर्जुन. ४ प्रळयकालीं. ५ शंकर. ६ भय ज्यानें दिलें तो. ७ अमरावतीचे. ८ धैर्य व अवसान देणाऱ्या शब्दाला. ९ श्रीशंकराचाही. १० ध्वनीनें. ११ निर्धनानें. १२ श्रीकृष्णासारखा. १३ दृढ-आसन ज्याचें तो. १४ कंपरहित बुद्धि ज्याची तो. १५ ऐसें पूर्व मृदुवदे, मग जलजवादनीं जवा करी. हा अन्वय. १६ शंख.

द्रोण ह्मणे "न दिसे जय कां करितां आननें नत पहा रे ॥
आला विजय, जयाचें श्रीशंभुतपापुढें न तप हारे" ॥१०॥
गांधार ह्मणे "गुरुजी पण न करुनि पूर्ण हा प्रकटला हो ॥
पुनरपि वनवास करो गुरुघातक पातक प्रकट लाहो" ॥११॥
कर्णाद्यासांसि ह्मणे "तुमचे विजयी असोत हात रणीं ॥
शरपटलाच्छादित हो अर्जुनशस्त्रप्रताप हा तरणी ॥१२॥
गुरुजांस काय पुसतां चापीं गुण मद्वचेंचि चढवा हो ॥
यांला हेंचि ह्मणावें, कीं आह्मां धर्मशास्त्र पढवा हो १३॥
प्रियशिष्यधनंजयगुण वर्णुनियां यांसि त्हदय निववूं द्या ॥
उत्पातोत्प्रेक्षेनें जरि आह्मां भिववितात, भिववूं द्या ॥१४॥
पढवावें मात्र इहीं भेदावें परत्हदब्ज कटुकवचें ॥
कीं दुरुनि दिसावे हे प्रेक्षकदृष्टीस युद्धपटु कवचें ॥ १५॥
प्रार्थुनि पुढें करावे हे यज्ञीं, कीं सुभोजनावसरीं ॥
सिंधूंत तरेल कसी जी केली केलिहेतु नाव सरीं" ॥१६॥
खळकृतगुरुनिंदेतें वर्णील कधीं न विस्तरें सुकवी ॥
कीं ती श्रीगुरुभक्ति- प्रेमाऽमरपादपांकुरा सुकवी ॥१७॥
कर्ण ह्मणे "सत्य वदसि परि आजि तुझ्या नसो मनीं कांहीं

१ मुखें. २ खालीं वाकलेलीं. ३ दुर्योधन. ४ शरांच्या पड-द्यानें झांकलेला. ५ अर्जुनाच्या शस्त्रांचा प्रभाव. ६ माझ्या आ-ज्ञेनेंच. ७ उत्पातांच्या तर्कानें. ८ दुसऱ्याचें हृदयकमल. ९ क-ठोर भाषणानें. १० रणचतुर. ११ क्रीडेच्या उद्देशानें. १२ गुरु-भक्तिप्रेमा हाच कल्पवृक्ष, याच्या अंकुराला.

यद्यपि समरोत्साह त्यजिला अर्जुनभयें अनीकांहीं १८॥
जावोत गोधनातें घेउनि हे कीं उगेचि राहोत ॥
पाहोत युद्धकौतुक परि भीतिनदींत हे न वाहोत ॥ १९ ॥
ख्यात जगांत धनंजय याहुनि मी कर्ण काय गा ऊनं ॥
गाती गातिलहि कवी स्वगुण, स्वमुखेंचि काय गाऊन२०॥
पाहोत सिद्ध विद्या-धर मुनि गंधर्व देव शुद्ध रण ॥
करितों आजि सुयोधन- त्हच्छल्याचें सुखेंचि उद्धरण २१
हो स्वस्थ, स्वमनस्था आधिनगा भरतसार्थपा खाणीं॥
मच्छरटंक सहाया कैचें सामर्थ्य पार्थपाखाणीं॥ २२ ॥
म्यां जोडिलीं सदस्त्रें शस्त्रें झालींच आजि अनपायें ॥
देउनि दर्शन केलें माझें अतिमात्र त्हष्ट मन पार्थे ॥२३॥
श्रीभार्गवास्त्रतेजें भंगावें संगरांत सुत्राम्यां ॥
आश्चर्य काय त्याच्या केलें जरि भग्न आजि पुत्रा म्यां"॥
त्यासि कृप ह्मणे "कर्णा सुज्ञांहीं ऐकतांचि डोलावें ॥
ऐसेंचि बोलणें जरि, तरि पुरुषानें दहांत बोलावें॥२५॥
तूं नीतिविरुद्ध वदसि साहस हें, फल नदे वचनयज्ञ ॥
अद्भुत कर्म करुनिही वा न वदति एकही वच नयज्ञ२६॥
तूं भंगिसील कैसा, आला बांधोनि काय हात रणीं ॥

१ सैन्यांनीं. २ उणा. ३ दुर्योधनाच्या हृदयांतील शल्याचें. ४ आपल्या मनांतल्या. ५ चिन्तारूप पर्वताला. ६ भरतसमूहाच्या नायका. ७ माझे बाण, हीच टांकी. ८ पार्थरूप पाषाणामध्यें. ९ उत्तम अस्त्रें. १० सफल. ११ अत्यन्त. १२ इन्द्राला. १३ भाषणरूप यज्ञ. १४ नीतिज्ञ.

सर्वाहितांधकार- ध्वंसकर मनुष्यकाय हा तरणी ॥ २७ ॥
एकेंचि खांडववनीं या पार्थें अग्नि तर्पिला कर्णा ॥
सर्वसुरांच्या स्वधनु- ध्वनिंनेंचि त्रास अर्पिला कर्णा॥२८ ॥
एकेंचि भगवदनुजा हरिली, भ्याला न लेश कलहाला ॥
जरि खवळला पिऊनि मधु खलबलदलनदक्ष बल हाला २९
एकेंचि ईश्वरासीं केलें युद्ध प्रसिद्ध राधेया ॥
एकेंचि असुरे वधिले तन्माया एकही न बाधे या ॥३०॥
एकेंचि जिंकिला तो गंधर्वाधीश चित्रसेन रणीं ॥
रोमांचित-तनु होती वीरधनंजयपराक्रमस्मरणीं ॥ ३१ ॥
एकें त्वां काय कधी केलें कर्णा स्वकर्म वाखाण ॥
हीरकें वीरकरगनव- टंकेंहि चिरे न,जेविं पाखाणें ॥ ३२॥
घालूं पाहसि दंष्ट्रा उपडाया अहिमुखांत आंगोळी ॥
ऐसें साहस करितां होइल तनुची पळांत रांगोळी ॥ ३३ ॥
कंठीं बांधोनि शिळा बाहुबळें सागरांत तरशील ॥
परि साहसें न विजया, हें शील नसो,असो इतर शील॥३४
सर्वहि मिळोनि भांडूं कर्णा व्हावें न साहसा मान्य ॥

---

१ सर्व शत्रु हाच अन्धकार, त्याचा नाश करणारा. २ मनुष्यदेहधर. ३ आपल्या धनुष्याच्या ध्वनीनें. ४ सुभद्रा. ५ बलराम. ६ शत्रुसैन्याचें मर्दन करण्यांत दक्ष. ७ मद्य. ८ शंकराशीं. ९ निवातकवच दैत्य. १० हिरा. ११ वीराच्या हातांतील नवीन टाकीनें. १२ पाषाण. १३ दादा. १४ सर्पमुखात.

यत्नें नृपयश रक्षूं आजि नव्हे श्वेतवाह[1] सामान्य"॥ ३५ ।
द्रौणि ह्मणे "एकाकी तूंचि क्षम[2] जिष्णुवारणा[3] सूत[4] ॥
वहुधा बद्ध करीलचि लूतेचें[5] जिष्णुवारणा[6] सूत ॥ ३६ ॥
करिसि विकत्थन[7], जिंकुनि नेलें नसतांहि गोधन शिवेतें[8]॥
सत्प्रिय शुचि यश कर्णा भलत्या न करूनि शोधन शिवे तें
साहे विविधोपद्रव वाहे पृथ्वीं चतुर्विधें[9] भूतें ॥
आहे उगीच कर्णा न कधीं बोलोनि दाखवी भू[10] तें ॥३८॥
जाळी ज्वलन[11], न बोले, न वदेचि जरि प्रकाश करि तरणी[12]
न वदोनि कुलज[13] पुरुषहि आले स्वयश[14]:प्रकाश करित रणीं
पावूनि सर्वमहितें विगुणांहि[15] गुरूसि जे कुलज नर ते ॥
सत्कारिति, अलि[16] कमळीं तेंवि गुरुपदीं महाकुलजन रतें ॥
राधेया उद्धत तूं हा दुर्योधनहि फार उद्धत रे॥
गुरुनिंदक हो स्पष्ट व्यसनांत बुडे अशुद्ध, शुद्ध तरे॥४१॥
छद्मद्युतें[17] केल्या सत्सर्वस्वापहार-कर्मातें[18] ॥
पुरुषार्थे[19] श्लाघ्य असें मानुनि पावेल कोण शर्मातें[20] ॥४२॥

१ श्वेतवर्ण अश्व ज्याचे तो, अर्जुन. २ समर्थ. ३ अर्जुनाचें निवारण करण्यास. ४ हे कर्णा. ५ कोळ्याचें. ६ ऐरावताला. ७ बडबड. ८ नगराच्या सीमेपर्यन्त. ९ जरायुज-मनुष्यादि, स्वेदज-कृमि इ०, अण्डज-पक्षिसर्पादि. उद्भिज्ज-तरुगुल्मादि. १० पृथ्वी. ११ अग्नि. १२ सूर्य. १३ कुलीन. १४ आपल्या यशाचा प्रकाश. १५ गुणहीनालाही. १६ भ्रमर. १७ कपटद्यूतें. १८ सज्जनाच्या सर्व धनांचें हरण-असें. कर्म. १९ पुरुषानें साधावयाच्या गोष्टी. २० सुखाला.

कोण्या रणांत पांडव जिंकुनि तद्राज्य साधिलें वद रे ॥
कृष्णेसि जिंकिलें त्वां कोण्या समरांत सांग रे सद्रे,४३॥
तुज कीर्ति, पांडवां अप- कीर्ति,ह्मणे आयकावि कतमरण
सावध रे कां घेसी मंदा खळनायका विकत मरण ॥४४॥
सिंहासि द्वेष करुनि कोण बळी वारणांत उरणारे ॥
कां भ्रमलासि, कसा त्वां जय पावावा रणांत उरणा रे॥
अरिच्याहि सद्गुणांतें प्रेमें वाखाणितात सुज्ञानी ॥
खळहो मग वर्णावा कां न जगन्मान्य शिष्य सुज्ञानीं ॥
तुजहुनि विशिष्ट वीर्ये, चापीं जो शक्र, संगरीं जिष्णु॥
कोणा सुज्ञासि नव्हे तो पूज्य स्तुत्य शंभुसा जिष्णु॥
सुत शिष्य सम, तयांत व्यार्थी खळमति, खरे असु ज्ञाते॥
प्रिय नसतील कसे जे साधु यशस्कर खरे असुज्ञा ते ॥४९
केलें दुर्द्यूत जसें त्वां शक्रप्रस्थ तें जसें हारिलें ॥
स्वसभेंत आणिलें त्वां साध्वीस जसें न भय मनीं धरिलें॥
आतांहि तसेंचि तुवां पार्थासीं धैर्य धरुनि भांडावें ॥
भांडावें कर्ण शकुनि- संमत पांडित्य, अन्य सांडावें ५०॥
पांचांसाहि जो जिंकी सोडुनियां कुरुसभेंत अक्ष महा ॥
एकाशि शकुनिमामा जिंकाया काय आजि अक्षम हा ॥
आह्मी आजि झगडतों जरि येता तो विराट तरि त्यासीं
झगडोंना शब्देंही पार्थासीं, लवांहि अघ न कारत्यासीं ॥

१ हे सज्जनाच्या शत्रो कर्णा. २ कोणतें युद्ध. ३ गजांमध्यें. ४ हे मंद्या. ५ युद्धांत. ६ जयशील. ७ अर्जुन. ८प्राण. ९हे मूर्खा. १० फांसे. ११ असमर्थ. १२ लेशाही.

भीष्म ह्मणे“द्रौणे तूं उत्तम वदलासि, कृपाहि शुद्ध वदे ॥
धर्मन्यायोदित जें तेंचि सुभाषण मनासि उद्धव दे ॥५३॥
क्षत्रियधर्में केवळ इच्छितसे युद्ध कर्ण उत्साहें ॥
उचितचि, परंतु अनुचित करणें गुरुची दहांत कुत्सा हें॥
द्रोणद्रौणिकृपांहीं आजि करावी क्षमा, न कोपावें ॥
भेद नसावा बुधहो भेदें स्वयश न परांसि ओपावें” ५५॥
दुर्योधन नमुनि ह्मणे“ गुरुजी,मज अरिकरीं न सोपावें ॥
तेजोजननार्थ तसें वदलों त्वन्मत्सरीं नसो, पावें”॥ ५६ ॥
हांसोन द्रोण ह्मणे“ आह्मां कोपों न देचि वत्सलता ॥
नसतें क्षमाकवच तरि हृदयीं त्वच्छब्द अशनिवत् सलता”॥
भीष्मासि मग ह्मणे“नृप पुसतों अज्ञातवास-पण पुरला॥
कीं कांहीं मास तरी पक्ष तरी दिन तरी असे उरला ॥
भीष्म ह्मणे“ गांधारे पांडव पंडित खरे, न दभ्रमती॥
न भ्रमले, जे प्राकृत तेचि मनीं धरुनियां मद भ्रमती ॥
कामी कोपी लोभी जे, संसारांत पावती भ्रम ते ॥
प्राकृत पंडित पांडव असते; तरि हेहि केविं न भ्रमते ॥
शास्त्रमतें मासद्वय पांचां वर्षांत अधिक लेखावें ॥
अज्ञात-वास यास्तव सरलाचि असेंचि तत्व देखावें ॥
तेरा वर्षांत अधिक दर्शपक्ष द्वादश क्षपा पडती ॥

१ धर्म व न्याय यांनीं सांगितलेलें. २ उत्सव. ३ निन्दा. ४ वीरश्री उत्पन्न करण्याकारितां. ५ वज्रासारखा. ६ हे दुर्योधना. ७ अल्पबुद्धीचे ८ दहा पंधरवडे. ९ रात्री.

चांद्रशरन्मानें हे संख्या संख्यावदादृता घडती ॥ ६२ ॥
एवंच चांद्रमानें तेराहि स्पष्ट सारिले अब्द ॥
सत्यप्रतिज्ञ पांडव लागू देती न आपणा शब्द ॥ ६३ ॥
येतां अन्यायलवें आलपायासेंहि इंद्रपद पदरा ॥
हूं न ह्मणतील, काळा- पासुनिही पावतील हे न दरा॥
युद्धें करूनि पाक्षिक जय, त्यांतहि विजय पातला समरा॥
सम रामासीं व्हा, हो शम राज्यसमर्पणें, हठें न मरा''६५॥
कुरुंधम ह्मणे "युद्धचि हो, सख्य न हो, पितामहा यासीं॥
शक्राहि बुक्ल यातें मद्धृत पद ओपितां महायासीं''॥६६॥
भीष्म ह्मणे" तरि कांहीं बल घेउनि जा पुरां, नका राहूं॥
बा हूं मजचि ह्मण, न त्या द्विषदंगाराचिया चकोरा हूं॥
आह्मांपासीं राहो अर्ध कटक पार्थसिंह घेराया ॥
एकें भाग त्याच्या गाई, तूं एक भाग घे राया ॥ ६८॥
मी कर्ण कृप द्रोण द्रौणि असे हे रणांत पांच कसा ॥
उतरों धनंजयाच्या, कीं नुतरों, तूंचि मात्र वांच कसा"॥
धाडुनि पुढें नृपाला त्या मागुनि गोधनासि सत्वरची ॥
शास्त्रमतें व्यूहातें तत्कालचि तो अगाधसत्व रची ॥
कर्ण पुढें, गुरु मध्यें, ज्याच्या तेजासि शक्रहि न साहे ॥

१ चांद्रवर्षाच्या मानानें. २ संख्यावत्-आदृता ह्म० पंडितांनीं. स्वीकारिलेली. ३ भयाला. ४ कोणत्यातरी पक्षाचा. ५ स्वनगराला. ६ शत्रूंचा इंगळ ह्म० शत्रुदाहक श्रीकृष्ण, त्याचा. ७ सैन्याच्या चारभागांपैकीं एका भागानें. ८ कसाला. ९ अतिशय गाम्भीर्य ज्याचें तो.

दों भागीं द्रौणि कृप व्यूहामागें नदीजं तो राहे ॥ ७१ ॥
द्रोण ह्मणे " सैनिकहो हा आला कीशकेतुअर्जुन हो ॥
कोण सुहृद् न ह्मणेल ख्यात जगीं विजय विजय अर्जुन हो
हे दोन बाण माझ्या चरणांवरि उतरले पहा नमना ॥
या गौरवें मज परिस गमला कनकाद्रिही लहान मना ७३
हे अर्जुननामांकित शर मत्कर्णद्वयासि लागोनी ॥
पडले पहा, अहा रण न करी, आज्ञा मला न मागोनी॥ ७
झाले बहु, होतिल बहु, आहेतहि बहु, परंतु या-सम हा ॥
यास महादेवा दे जय, पाहिन कधि धनंजयास महा"॥७५
पार्थ ह्मणे" वैराटे रथ कुरुकटकासमीप राहूं दे ॥
गोधन हरावयास्तव आले भट कोण कोण पाहूं दे॥७६॥
तो गुरु, तो गुरुनंदन, तो कृप, तो कर्ण, तो पितामह रे
यांहीं धेनु वळाव्या शिव शिव! गोपाळ! कृष्ण! राम हरे! ७७
रे उत्तरा शकुनिचा या व्यूहांत न दिसे मला माचा ॥
त्या वांचुन यांसीं जो करणें संग्राम तो न लाभाचा ॥७८॥
बहुधा गोधन घेउनि मागें गेला पळोनि कातर तो ॥
सर्वहि खोटा व्यसनीं बुडतो, न पळो पळो, निकी तरतो ७९
हें कटक सोड, तिकडे चाल, तुझ्या हरुनि गोधना खळ तो

१ अश्वत्थामा. २ भीष्म. ३ कीश ह्म०वानर, केतूवर ज्याच्या, तो. ४ मित्र. ५ हे अर्जुना. ६ जय. ७ मिळवून. ८ मेरु देखील. ९ अर्जुनाच्या नांवानें चिह्नित केलेले. ह्म० ज्यांवर अर्जुन हें नांवलिहिलें आहे, ते. १० माझ्या दोन कानांस. ११ तेजाला. १२ वीर. १३ युद्ध. १४ भित्रा. १५ खरा.

प्राणत्राणपरायण जिकडे निरपत्रपाग्रणी पळतो॥ ८० ॥
उत्तर निज तुरगांतें, द्याया अरुणासि कौतुक, पिटाळी॥
तो गर्जोनि कुरु-कटक- कर्णी बसवी ध्वजस्थ कपि टाळी॥
कृप सैन्यासि ह्मणे हो, हो प्राप्तारिष्ट शांत, न वधावा ॥
राजा पार्थे, सांगपे सगुरु सगुरुसुत सशांतनव, धांवा" ८३
मांडुनि पार्थ ह्मणे "रे आलों मी अनुज भीमसेनाचा ॥
ज्याच्या शरांसि ह्मणती सुर असुर-बळांत भीमसे नाचा ८४
कोठें जाल, उभे रे, मत्स्येश्वरधेनुपश्यतोहर हो ॥
सोडा गोधन, नाहीं- तरि वधिन तुह्मांसि, वंद्य तो हर हो" ८५
शरपटलानें झांकी कुरुकटकालाचि तो न बांसवि, त्या ॥
खचर ह्मणति तेजस्वी लोपविता भेटला नवा सवित्या ८६
सुरदत्तधनुर्गुण-रथ- नेमि-ध्वजवासिभूतनादानीं ॥
कांपे न चमूचि, कुंही, स्वकुचांच्या जेवि पूतना दानीं॥८७
खळबळजलनिधिमग्ना धेनु उसळल्या, अलाबु झाल्या हो ॥

१ प्राणरक्षणाविषयीं तत्पर. २ निर-अप-त्रपा-अग्रणी ह्म० निर्लज्जशिरोमणि. ३ घोड्यांना. ४ कौरवसैन्याच्या कानांत. ५ ध्वजावर बसलेला. ६ वानर-मारुति. ७ काण्टाळी. ८ प्राप्त झालेलें विघ्न. ९ सकर्ण. १० दैत्यांच्या सैन्यांत. ११ शंकरासारखे. प्रलयकालीं शंकर आपले हजार बाहु पसरून नृत्य करितो. १२ विराटाच्या गाईंचे, दरवडेखोर हो. १३ अनुकूल. १४ शंकर. १५ इन्द्रपुत्र अर्जुन. १६ देव. १७ सूर्याला. १८ देवदत्त, धनुष्याची दोरी, रथचक्रधारा व मारुति ह्यांपासून झालेल्या शब्दांनीं. १९ पृथ्वी देखील. २० दुष्टसैन्य हाच समुद्र, त्यांत बुडालेल्या. २१ भोंपळा.

हांसे विजय,मनिं ह्मणे कां गोप[1]सख्या मला बुझाल्या हो॥
गेल्या पळोनि गाई पृष्ठावरि पुच्छभार वाहोनी ॥
राहोनि निश्चल क्षण विजय निवे त्यांकडेचि पाहोनी॥७९
येतांचि विक्रम[2]लवें श्रीहरिचा दयितदा[3]स वीर गडी ॥
हरि[4] करिघंटे[5]सि तैसा त्या कुरुसेनेसि वासवी रगडी॥८०॥
अंगावरि गोरज[6] तें श्रीगोपाळांघ्रिचें[7]चि भावुनि घे ॥
जाया सुयोधनावरि भीमाचा भीमशक्ति[8] भाउ निघे॥८१॥
भीष्मादि ह्मणति "गेला कीं हो दुर्योधनांत-काम[9] खरा॥
धांवोनि गांठिती सा जयलक्ष्मीदत्तकौतुका[10] मखरा[11]"॥८२॥
पाहुनि बीभत्सु[12] ह्मणे "आला दुर्योधनाव[13]ऽना कर्ण ॥
म्यां ऋण परिग्रहाचें[14] वारावें आजि, जेविं नाकर्ण[15]"॥८३॥
तत्काळ उत्तरें तो नेला कर्णाकडेचि रथ, वातें ॥
घन गिरिकडे, सुवैद्यें[16] स्वौषध रुग्णाकडेचि[17] अथवा तें॥८४॥
भंगुनि सहाय, मारुनि बंधु, हराया समस्त तन्मद हा ॥

---

१ श्रीकृष्णाच्या सख्या, गाई. २ अल्प पराक्रमानें. ३ प्रिय भक्त. ४ सिंह. ५ गजसमूहाला. ६ गाईच्या पायांची धूळ. ७ श्रीकृष्णाच्या चरणांचें. ८ भयंकर शक्ति ज्याची, तो. ९ दुर्योधनाचा नाश इच्छिणारा. १० विजयलक्ष्मीला दिलें कौतुक ज्यानें, त्या. ११ मखररूप अशा अर्जुनाला. १२ अर्जुन. १३ दुर्योधनाच्या रक्षणाला. १४ स्त्रीचें-द्रौपदीचें. १५ स्वर्गाचें ऋण. १६ सु-औषध. १७ रोगग्रस्ताकडे.

पार्थ शरांनीं झांकी देखोनि ह्मणे तदीय-जन्मद हा ॥९५॥
दवं जेविं तृणावरणा[3] वृष[4] भस्म करी महाशरावरणा[5] ॥
पार्थ ह्मणे "करितो गिरि-श-कमंडलुसीं[6] पहा शरा[7]व रणा" ९६
कर्णहि इषुंनीं[8] झांकी मग त्या मोक्षेच्छुमानसाध्वसखा[9]॥
रुग्णाऽनला[10] ह्मणे जो. खांडव, सोडूनि सर्व साध्वसं[11], खा॥
तें किति वर्णावें म्यां पाहत होते विचित्रसमरा जे ॥
कर्णाच्या अपयानां-[12] वधि ते गमलेचि चित्रसम राजे॥ ९८

अध्याय ५ वा.

सारांश.

कर्ण युद्धांतून पळून गेल्यावर कृपाचार्य, द्रोण, अश्वत्थामा हे क्रमेंकरून अर्जुनावर धांवून आले. पण अर्जुनानें त्यांचा पराभव करून त्यांस पळवून लाविलें. मग कर्ण, भीष्म, दुःशासन, दुःसह, विविंशति आणि विकर्ण यांची ही अर्जुनानें तीच

---

१ त्या कर्णाचा पिता सूर्य. २ वणवा. ३ गवताच्या आच्छादनाला. ४ कर्ण. ५ मोठ्या बाणसमूहाला. ६ शंकराच्या कमंडलूबरोबर. ७ परळ. ८ बाणांनीं. ९ मोक्ष इच्छिणाऱ्या मनाला मार्गदर्शक मित्र. १० रोगग्रस्त अग्नीला. ११ भय. १२ कर्णाच्या पलायनापर्यंत.

दशा केली. पुनः कर्ण, कृपाचार्य व द्रोण हे तिघे एकदम अर्जुनावर आले. पण अर्जुनापुढें त्यांचा पराक्रम चालला नाहीं. भीष्म धैर्य धरून पुनः युद्ध करीत असतां त्यावर अर्जुनानें दहा बाण सोडून त्यास मूर्च्छित केलें.

कर्णापयान-कोपें झालीं सैन्यें समस्त एकवट ॥
त्यांत धनंजयरथ तो जैसा प्रलयार्णवांत[1] एक वट ॥ १ ॥
जाणों बुभुक्षितांतें तो दुष्काळांत अन्न दे खाया ॥
सदयोदारा[2] शतमखें[3] ये होउनि सुप्रसन्न देखाया ॥ २ ॥
होते यदंशशेष-[4] श्वासज्वलनांत हे समिद्धरणी[5] ॥
त्याचा सखा धनंजय होय खलशलभलया[6] समिद्ध[7] रणीं ॥ ३
कोणाचेंहि शरीर द्व्यंगुलहि[8] अविद्ध[9] तो न राहूं दे ॥
मुनि ह्मणति "खळांसहि गति बा नारायणसखा नरा हूं दे ४
वाहति शोणितपूरीं[10] शतशइभांचेहि[11] कुणप[12], टोळांचा ॥
मद किति गरुडीं, सद्भट- भुजभुजगाहि[13] वरिति गुण पटोळांचा[14]
इतरांची काय कथा अद्भुत संगर करी सहासें[15] कृप ॥

---

१ प्रलयकालच्या समुद्रांत. एक वटवृक्ष मार्कंडेया करितां उत्पन्न होत असतो. २ सदय व उदार अशा अर्जुनाला. ३ इंद्र. ४ ज्या विष्णूचा अंश शेष, त्या शेषाच्या श्वासाच्या अग्नींत. ५ समिधेचें रूप पावणारी धरणी. ६ दुष्टजन हेच टोळ, त्यांच्या नाशाकरितां. ७ प्रदीप्त. ८ दोन अंगुलें देखील. ९ अक्षत. १० रक्तांच्या पुरांत. ११ शेकडों हत्तींचे. १२ प्रेतें. १३ उत्तम वीरांचे भुज हेच भुजग-सर्प. १४ पडवळांचा १५ हास्ययुक्त.

होय विरथ, सुर ह्मणती सिंह पथ न दे करीस हा सकृप६॥
बीभत्सुपुढोनि विरथ स्वविकळ कृप पळविला नरवरानीं॥
तद्धनुचा भयद भटां हरिचाहि तसा गजां न रवं रानीं७॥
मग गगनगनगाभिन्मुख- सुरमत गुरुसींहि अनर्वमुनिनर तो॥
कलह करी, कीं इतरीं. गुरु-कलहीं,यांसि जन वर्मुनि,न रतो
गुरुच्या प्रथम रथासीं रथ भिडवी क्षिप्र, मग अकोपार्थ ॥
शिर चरणांसि,प्रार्थुनि करुणेसि ह्मणे त्यजूं नको पार्थ॥९
गुरुजी करा प्रहार प्रथम, तुह्मी गुरु, अविप्र हा, रामी ॥
शांतनयसा, करीन, प्रमुदित व्हाया कावे, प्रहारा मीं॥१०॥
सच्छिष्यावरि सद्गुरु आधीं प्रेमकरूनि आंशीची ॥
मग वृष्टि बहिःकोपें सुबहु करी बहुविधेपुराशीची ॥११॥
गुरुला विविध-शरांची वाहे तो रागराशि लाखोली ॥
भेटे अस्त्रतति तया जशि पाहों सागरा शिला खोली १२
शरसागरीं तिमिंगिल गुरु, पळभार होय शिष्य कंप्रतिमी

१ हा सकृप सिंह (अर्जुन) करीस (गोतमास) पथ नदे, असा अन्वय. अर्जुनाला सकृप ह्मणण्याचें कारण पुढील आर्यंत पहावें. २ अर्जुनापुढून. ३ शरांनीं व्याकुळ झालेला. ४ अर्जुनाच्या धनुष्याचा. ५ ध्वनि. ६ आकाशांतील इंद्रप्रमुख देवतांस मान्य. ७ द्रोणाशीं. ८ अनादि ऋषि अर्जुन. ९ या गुरुकलहाला, १० ओकून- टाकून. ११ गग नथेण्याकरितां. १२ अब्राह्मण-क्षत्रिय. १३ परशुरामावर. १४ आशीर्वादाची. १५ बाह्यात्कारी कोपानें. १६ अनेक प्रकारच्या बाणसमुहाची. १७ क्रोधाचा राशि. १८ अस्त्रांची पंक्ति. १९ महामत्स्य.

परिभूत द्रोण ह्मणे "श्रीभार्गवसाचि धन्य संमति मी"१३
त्यासमर्यी शंभु ह्मणे जरि तूं रुससिल तरी उमे रूस ॥
गुह काय विदारिल हा वत्स विजय शक्तिनें सुमेरूस १४॥
करिती सूर्यास्तोदय एकमुहूर्तांत एकशतदा ते ॥
त्यांत न एकासमही होती, मेघांअसेहि शत दाते ॥१५॥
पाडिति शरपटलांनीं जेव्हां नभ भरुनि अंधकारा ते ॥
कातर ह्मणति असमर्यीं करविसि कां कल्प अंधकारा ते ॥
द्रोणार्जुन तुल्यक्रिय बिंबप्रतिबिंबसेचि ते गमती ॥
किति कुरुकटक-प्रेक्षक! वृत्रेंध्राचींहि लोचनें भ्रमती ॥१७
समरीं शंकरसाच द्रोण गमे, जिष्णुही अजित साच ॥
त्रिजगद्विस्मयकर अति- अद्भुत परिभवहि तो अजि तसाच
सुरमुनि ह्मणती "छात्रें छिन्नध्वजकवच गुरु पहा केला ॥
झालीं बळें पराङ्मुख मारितसे कुमति कुरुप हाकेला१९॥
अधिका न क्षत्रियता न न्यूना विप्रता, पहा तरणा- ॥

---

१ पराभव पावलेला. २पार्वती. ३कार्तिकस्वामी. पार्वतीला रुसण्याचें कारण-आपल्या मुलाची निंदा व आपल्या पित्याचा (हिमालयाचा) शत्रु इंद्र, त्याच्या पुत्राची स्तुति. ४ द्रोणार्जुनांपैकीं एकानें बाणवृष्टीनें आकाश भरून सूर्यास्त केला असतां, दुसऱ्यानें ती बाण वृष्टि छेदून सूर्योदय करावा. असें एका क्षणांत शेकडों वेळ ते दोघे करीत असत. ५ हे शंकरा. ६ ज्या पदार्थाचें प्रतिबिम्ब पडलें असतें, त्या पदार्थास बिम्ब ह्मणतात. ७ इंद्राचीं. ८ विष्णु. ९ शिष्यानें. १० छेदिला, ध्वज व कवच ज्याचें, तो. ११ दुर्योधन.

नसतांहि कसा ज्याचे विक्षतहि न विप्रताप हात रणा"॥
केला शीघ्र स्वबळें शिष्यें परिभूत सत्वराशि कवी ॥
याचि सुयशोर्थ बहुधा न शिके हा, गुरुहि नत्वरा शिकवी
अश्वत्थामा धांवे रक्षाया संकटांत जनकास ॥
जन कासया विते सुत कसिते न करावया भजन कास २२
इंद्रोपेंद्र तसे ते गुरुबंधु सखे कृपीपृथातनय ॥
धन यश ज्यांचें, त्यांतहि उठवी वैरासि शकुनिचा अनय ॥
तो उत्तमर्णसा गुरु सोडुनि पुत्राकडे हरिसख बळे ॥
पितृप्रतापै-हरणें द्रौणिहि हृतमणिफणीपरिस खवळे ।२४।
सांवर्तिक-मेघांच्या लाजाव्या द्रौणिसायकां धारा ॥
सत्तातहुनि होइल सुत ह्मणवायासि हाय कां धारा॥२५॥
अत्युग्र राम कीं हा द्विज ह्मणति असें पराशर व्यास ॥
काळहि चुकेल,याचा न चुकेलाचि शर,परा शरव्यास२६
बहु कल्पना सुकविसा, विजयहि बहु शरपरंपरा,व्याला॥
भंगू पाहे समरीं गुरुपुत्रासहि,जसें पराव्याला ॥ २७ ॥
ज्या इषुंनीं क्षत होतां रागें वरि आंतही हर भरे हो ॥

१ कृपी-द्रोणस्त्री, व पृथा यांचे पुत्र. २ ज्यांचें, धन हेंच यश आहे त्यांतहि. ३ ऋणदात्यासारखा. ४ अर्जुन. ५ पित्याच्या प्रभावाचें हरण केल्यामुळें. ६ ज्याच्या मस्तकांतील मणि हरण केला, अशा सर्पापेक्षां. ७ प्रलयकालीन मेघांच्या. ८ कमी योग्यतेचा. ९ परशुराम. १० हा द्विज ह्म० हा ब्राह्मण. अश्वत्थामा. ११ दूरच्या. १२ निशाणाला. १३ परक्याला. १४ बाणांनीं. १५ क्रोधानें किंवा प्रेमानें.

ते द्रौणिशरा जैसे कपि[1]ला दासें दिले हरभरे हो ॥ २८॥
तैं सुर नर हय गज हा म्हणति,"न याचेचि आठवाजी हा
घडलें गुर्[2]वघ जाया अद्भुत संग्राम आठवा जी हा"॥२९
आचार्यसुतें केली छिन्ना सोडूनि खरशरा ज्यां[3] तें ॥
पाहुनि मुनिहि म्हणति "हा पावेल अजातरिपु न राज्यातें"
भीष्मेंद्रमुख[4]-नरामर म्हणति "भला गा भला महाबाहो ॥
त्वद्दोःप्र[5]ताप अतितर अद्भुतचि,कधीं उणा न हा बा हो"
हांसे नारायणसख तें सज्य पुन्हा करून कोदंड ॥
जें काळासि म्हणे " गा झांक,मजपुढें करूं नको दंड"॥३२॥
शक्र म्हणे " व्यर्थ भरीं हा त्यजुनि विचार तर्क विप्र भर
वत्सा तुझ्या शरांनीं केला सुप्र[6]भहि अर्क विप्रभ[7] रे"॥३३
स्त्रीस म्हणे "वत्साचे, तैसे गुरुसूनुचे शचि, न भाते ॥
अक्षय्य[8] कार्य असते तरि करिते निरवकाश[9]चि नभा ते"३४
प्रतिरव[10]मिषें शरांनीं भरतां कुंथावयासि नभ लागे ॥
देवी म्हणति"सख्यांनो दारुण हा क्षात्रधर्म,न भला गे३५
करितां तुमुल[11]तर समर, शर सरले, गुरुसुतीं उणें होतें ॥
पूर्णत्व पांडवीं, हें एकें हरिदासता-गुणें हो तें ॥ ३६ ॥

---

१ वानराला. २ महापातक. ३ प्रत्यंचा. ४भीष्मप्रमुख नर व इंद्रप्रमुख अमर. ५ तुझा बाहुप्रताप. ६ उत्तम प्रभा ज्याची तो. ७ तेजोहीन. ८ ज्यांचे कार्याचा कधीं क्षय होत नाहीं ते. अर्जुनाचे बाणांचें कार्य संपत असे. कार्य संपल्यावर ते स्वस्थानीं जात असत. ९अवकाशरहित. १० प्रतिध्वनीच्या निमित्तानें. ११ फार भयंकर.

झाले भाते समरीं आणाया गुरुसुतीं उणीव रिते ॥
देती सामग्री जय तरि कां सन्नीतिला गुणी वरिते ॥ ३७॥
भंगे अश्वत्थामा, अश्वत्थां मां कचित्, सदा हरिला ॥
तसि इतरांसि जय श्री, नित्य हरिजनांसि,तो तिणें वरिला
करितां पार्थे गुरुसुत, घटजमुनिवरें समुद्र-साचि रिता ॥
धांवे कर्ण-गजावरि हरि नखरांनीं तया जसा चिरिता ३९
कर्णधनुर्ध्वनि कर्णीं शिरतां तिकडेचि पार्थ तो पाहे ॥
राहे अश्वत्थामा, कढले, चढले अपार कोपा हे ॥ ४० ॥
पार्थ ह्मणे “ रे कर्णा बहु भट मजसीं भिडोनि गडबडती
ही आजि आर्जि आहे नोहे केली सभेंत बडबड ती ४१
तेव्हां पांचहि आह्मी होतों दृढ धर्म-पाश-बद्ध रणीं ॥
आतां सुटलों खळ हो कसि हरिली कपट करुनि सद्धरणी॥
कत्थन सुकर,सुदुष्कर समर, अमर यमरवींद्रमुखहि तुला
होउत सहाय, न जयें होय खळांच्या कधींहि सुख हितुला
जे गांजिली कुरुसभे- मध्यें त्वां वायको निकर करुनी ॥
बांधावेंचि यमें तुज पुरतें तें नायकोनि करकरुनी ॥४४॥

---

१ पिंपळाला. फक्त शनिवारीं प्रातःकाळीं अश्वत्थापाशीं लक्ष्मीचा वास असतो, असें शास्त्र आहे. २ लक्ष्मी. ३ अगस्त्य ऋषीनें. ४ कर्ण हाच गज, यावर. ५ कर्णाच्या धनुष्याचा शब्द. ६ युद्ध. ७ सज्जनांची भूमि. ८ बडबड. ९ यमरविइंद्रप्रमुख १० चित्ताला.

तेव्हां यमधर्माचें अस्मद्धर्मापुढें न बळ मांडे ॥ ॥
आजि तुह्मीं ओंगरिलां काळामत्रांत सर्व खळ मांडे"॥४५
कर्ण ह्मणे " आलों बळ दावायास स्वयें पहायास ॥
शोभे समरीं, न तसा न भटांच्या भाषणीं महायास॥४६॥
बहु कर्म करी पंडित, कथनाऽवसरींहि थोडकेंच वदे॥
शाकांत प्रवर जसें पथ्याहि, तैसें न दोडकें चव दे ॥४७॥
केला पण पूर्ण, ह्मणसि, आलासि करावयासि कलहास ॥
ये, मजसीं युद्ध करीं, हो भग्न, करोत हे सकल हास॥४८॥
तूं काय, वासवासहि पळवीन रणांत आजि भंगुन गा ॥
बहु हास्य येतसें कीं पाहे लंघावयासि पंगु नगा"॥ ४९॥
पार्थ ह्मणे "राधेया करुनि पलायनहि तूं न लाजसि रे ॥
साध्वी विटाळयीं जसि, तसि बहुधा त्वन्मनीं न लाज सिरे
मारविला मजकरवीं त्वां अनुज,न तारिला, न तारविला
जारविलासन्याय स्मरला या खळतमाचिया रविला"५१
ऐसें वदोनि सहसा न पहावा साधुधर्महानिकर ॥
ह्मणुनि शरांचा सोडी झांकाया त्यासि तो महा निकर॥
हस्तीं हाणुनि खरतर शर नरमुष्टीस कर्ण समरांत ॥
सहसा विशीर्ण करिता झाला होताचि मान्य अमरांत॥५३॥
त्या कर्णाच्या तोडी तो हरितनुजनु धनुष्यवल्लीला ॥

१ वांढिलां गेलां. २ कालरूप पात्रांत. ३ सांगण्याच्या वेळीं. ४जारगृहीं. ५जाराच्या विलासाची रीति. ही केवळक्षणिक असते. ६ खलरूप अंधकाराच्या. ७ साधूंच्या धर्माची हानि करणारा ८समूह. ९ क्षीण. १० अर्जुन. ११ धनुर्गुणाला.

जन ह्मणति "मूर्त काळचि हा, वरि दावी मनुष्यवत् लीला
उग्रें कोपें रोपें भेदी मूर्च्छार्थ अंगपोराला ॥
रविहि तमांत बुडे हो न घडे द्याया कुसंग पोराला ॥५५॥
हरिहरगुरुप्रसादज अमित निजभुजप्रताप कळवीला ॥
वळवीला कर, जाणों तो गर्वयशःसमेत पळवीला ॥५६॥
भीष्मावरि जातां धृति- मान केला जेविं वज्रकवचांनीं ॥
श्रांत भ्रांतस्वांत स्वांतत्रासार्त उत्तर वचांनीं ॥ ५७ ॥
तद्धैर्यार्थ स्वयशें वर्णी स्वमुखें, जरी न वानावीं ॥
स्थिर त्यासि रथीं करि. गुरु जैसा हरिच्या सुमानवा नावीं
कुरु गुरु-पितामहांसीं जिष्णु करायासि जाय कलहातें
कीं साधुच्याहि साधुहि पात्र दुःसंगभंगफल हातें॥ ५९ ॥
नारायणप्रियसखें सर्व-मुनिवरें नरें सुरोपास्यें ॥
प्रथमचि पितामहाचा ध्वज तोडुनि पाडिला सुरोपास्यें ॥
पाखंडागमें रोधूं पाहति येऊनि आड वेदास ॥
पार्थासि तसे कौरव ज्या यावे एक आडवे दास ॥ ६१ ॥
खळ दुःशासन दुःसह आणि विविंशति विकर्ण हे चवघे॥

---

१ बाणानें. २ कर्णत्हृदयाला. ३ पृथ्वीशीं संबंध ह्म० पृथ्वीवर पतन. ४ श्रीकृष्ण, शंकर आणि द्रोण यांच्या कृपेपासून उत्पन्न झालेला. ५ भ्रमयुक्त अन्तःकरण ज्याचें, तो. ६ आपल्या मृत्युभयानें त्रस्त झालेला. ७ दुष्टसंगतीमुळें झालेला पराभव, हेंच फळ. ८ देवांनीं उपासना करण्यास योग्य अशा. ९ सुरोप-आस्यें ह्म० उत्तमबाणमुखानें. १० नास्तिकशास्त्रें.

विजयें दमुनि पळविले दोष जसे दाशरथिगुणें[1] अवघे ॥
सर्व महारथ ह्मणती त्या विजया, वासवा जसे नग[2], हूं
केले पिष्ट असुरगिरि[3] जेणें, किति त्यास ते तसे न गहूं
हरिनीं गजसे, कुरु भट जिष्णुशरांनीं उदंड, लोळविले
दिव्यांगनां-सह गगनें-यानीं[4] मग बैसवूनि बोळविले ६४
क्षतजनद्या[5] पक्षिरवें[6] ह्मणती वीरांसि आयका मन द्या
आह्मां ऐशा बुडवुनि करिति दुज्या पूर्ण काय काम नद्य
युद्ध न हरिसख मांडी त्या सद्यःस्वर्गहेतुसत्रास[7] ॥
झाले सहस्रशःकृत-कृत्य, न झाले कृतार्थ सत्रास[8] ॥ ६६॥
कर्ण कृप द्रोण पुढ़ना धांवुनि पार्थासि एकदांचि तिघे।
झांकिति दिव्यास्त्रांनीं तैं तो पळभरि महाचळस्थिति[9] घे।
योजुनि इंद्रास्त्रातें पळवी सकळांसि तो महातेजा[10] ॥
भीतिल त्या रिपु न कसे भीती गगनस्थही[11] पहाते ज्या।
द्रोणाद्यखिल पळवितां भीष्म-प्रभु कार्मुकांसि[12] आकर्षी।
केतुस्थ[13]-वानराला तो ताडी खिन्न होय नारर्षी[14] ॥ ६९ ॥
नर तच्छस्त्रें[15] छेदी लाजे पूर्णेंदु पांडुरा[16] ज्यातें ॥
तत्सुतकृतनिज पूर्वज-लंघनही श्लाघ्य पांडुराजातें ॥ ७०॥

१ दशरथपुत्र रामचंद्र, याच्या गुणानें. २ पर्वत. ३ दैत्यरूपी पर्वत. ४ विमानांत. ५ रक्तनद्या. ६ पक्ष्यांच्या शब्दानें. ७ तत्काल स्वर्गप्राप्तीस कारण अशा यज्ञाला. ८ भयभीत. ९ मोठ्या पर्वताची स्थिरता. १० मोठा पराक्रम ज्याचा, तो. ११ देवादि. १२धनुष्याला.१३ध्वजावरील.१४ नारद. १५ भीष्माचीं शस्त्रें. १६ पांडुर, ज्यानें पांडुराजातें पूर्णेन्दु लाजेइ०असा अन्वय.

चित्तीं भीष्म ह्मणे " मज- वर कर शस्त्रास्त्र वृष्टि वत्सा हूं
आह्मी पुण्ययशोर्थे स्वशरीरीं दिव्यवृष्टिवत् साहूं"॥ ७१॥
नरहि ह्मणे "ज्यामि दिले स्वमुखांचे त्वां पितामहा ग्रास
तो हा तुशीं झगडतो होउनियां स्थापिता महावास" ७२
पांघुरविलें स्वयें प्रिय- पौत्राला शस्त्रवस्त्र शांतनवें ॥
तत्काळ योजिलें हो पहिलें होतांचि अस्त्र शांत नवें ७३ ॥
योजी आजावरि शर- पटल करुनि चाप मज्ज नातू तें ॥
पाहुनि कुलज कवि ह्मणति "हें परम श्लाघ्य सज्जना तूतें"
भीष्में विजयेंचि समचि शस्त्रपटल सबहुमान वारावें ॥
अमर-रवेंचि भरावें तें नभ बहु न बहुमानवारावें ॥ ७५ ॥
मानी वृद्ध प्रेक्षक ह्मणती "अपयश कधीं न यो जीना" ॥
तरुण ह्मणती " असोनी श्रीपाशुपतहि अधीन योजीना"
साधु प्रेक्षक सुर नर ह्मणति "भला साधु धन्य शांतनवा
तूं रविसा दीपकसा योद्धा,होताचि अन्य शांत नवा"७७
पार्थ प्रतिभट, गुरु कीं, जो होय निमित्त पूतना-मरणीं ॥
कीं तो प्रभु विजयप्रद ज्याचें मुनिवित्त पूत नाम रणीं ७८
निज कुलगुरुस्तुतीप्रति परिसुनि अभिमन्युचा पिता महती
तच्चापलता खंडी वर्णी धानुष्कतां पितामह ती ॥ ७९ ॥
पार्थमनीं साधावी जिंकुनियां कुरुपितामहा महिम्या ॥
ऐसाचि पात्र व्हावा सुरलोकीं गुरु पिता महामहिम्या ८०

१ महापापाला. २ नष्ट. ३ देवांच्या शब्दांनीं. ४ पुष्कळ मनुष्यांच्या शब्दांनीं. ५ अभिमानी. ६ वृद्धाला. ७ मृत. ८ मुनींचें द्रव्य. ९ पवित्र. १० धनुर्धरपणा.

केलें सज्ज धनु असें अतिसत्वर त्या समस्तयोधनुतें ॥
कीं दशशताक्षहि ह्मणे "तुटलें नाहींच काय हो धनु तें८१
वरकड चित्रचि झाले केवळ तें चित्रसे न ते, ज्यातें ॥
हरिहर मानुनि वर्णी हरिपासीं चित्रसेन तेजातें॥ ८२ ॥
देवी ह्मणति "न भ्यावें हो सावध हे सुरापगे सारे ॥
त्वत्सुत ज्यांच्या पक्षीं, खळ केवळ हे सुराप गे सारे॥८३॥
त्यांचा श्रम शमवाया बहु शीतळ मंद गंधवह वाहे ॥
शक्र स्वयेंहिं त्यावारि पुष्पें प्रेमाश्रुबिंदुसह वाहे ॥ ८४ ॥
सुरपुष्पवृष्टिला न स्पर्शूं देती तयां तदिषुवृष्टि ॥
कीं मधुपचुंबिता त्या पतिता त्यांच्या पडूं नये दृष्टि८५ ॥
खंडी धनुष्य, द्याया निजनिपुणत्वें प्रमोद पुनरपि त्या ॥
स्वगुणोत्कर्षे पूर्वज जिंकुनियां सुखविती, न कुनर पित्या
तुटले, कीं न अशा या घाली जो संशयांत देव पुन्हा ॥
तों पार्थ ह्मणे"आर्या स्वांबास्रें शुद्ध होउंदे वपु, न्हा८७
साहुनि पितामहाचे त्याच्या पार्श्वीच तो असुख-रचिते ॥
हाणी सत्वर खर शर दश, अमरांचेहि ते असु खरचिते॥
त्या खर-शर-प्रहारें जों पावे मोह आपगेय महा ॥
देवी गंगेसि ह्मणति, "नातु न हा,बाइ आपगेय मह हा"८९

१ सर्व वीरांनीं स्तविलेल्या भीष्मानें. २ इंद्रही. ३ हे गंगे. ४ हेतत्वरूपिणी. ५ मद्यपान करणारे. ६ वायु. ७ त्यांच्या बाण-वृष्टि. ८ मद्यपीजनांनीं- पक्षीं, भ्रमरांनीं, चुंबिलेल्या. ९ भ्रष्ट झालेल्या, पक्षीं- पडलेल्या. १० स्वमातेच्या अश्रूंनीं. ११ गंगान-दीचा पुत्र, भीष्म.

कुरु ह्मणति हाय हाय न व्हावा हा हरिचियांहि हत हातें
त्या प्राकृतांसि युक्तचि गीर्वाणालांहि ह्मणवि बत हा तें
दुःखदहि सुखद ह्मणती" कपि नारद रामराम शिवशिव तें
यद्ध्वनि पतिता जीवा, बापा मुळसें,वळेंचि शिव शिव तें
पडतां मूर्च्छित नेला • माघारा भीष्म जाणत्या मतें ॥
ईशप्रहिता देइल दुःख न ज्या दिव्य बाण त्या मृ तें ॥

अध्याय ६ वा.

सारांश.

कर्णकृपद्रोणादिकांचा अर्जुनानें पराभव केल्यावर दुर्योधन स्वतः सैन्यासह अर्जुनावर गेला. विकर्णही त्याच्या साह्यास गेला. अर्जुनानें दोघांचाही पराभव केला. तेव्हां ते पळून गेले. याप्रमाणें सर्व कौरववीरांचा पराभव केल्यावर अर्जुनानें आपला पूर्वींचा वेष धारण केला. "कौरवांचा पराभव अर्जुनानें केला" असें राजाला कळूं नको, मी स्वतः कौरवांचा पराभव केला" असें राजाला कळीव असें उत्तराला सांगून, त्याला घेऊन तो नगरांत आला. उत्तर नगरांत येण्यापूर्वींच दूतांनीं जयाचें वृत्त राजाला कळविलें, तें ऐकून राजास मोठा आनंद झाला. त्यानें नगरांत

---

१ इंद्राच्याही. २ देवांनांही. ३ हाय हाय. ४ श्रीरामनामध्वनि कल्याण. ६ ईश्वरानें पाठविलेली, ७मुई.

मोठा उत्साह करविला. मोठ्या आनंदानें विराटराजा कंकासह द्यूत खेळत असतां, कंक ह्मणाला,बृहन्नडा सारथि असल्यामुळेंच उत्तर विजयी झाला. बृहन्नडेची स्तुति केल्यामुळें विराटास राग येऊन त्यानें कंकाच्या नाकावर फांसा मारिला. तेव्हां नाकांतून रक्त वाहूं लागलें. तें रक्त भूमीवर पडलें असतां राष्ट्र जळून भस्म होईल, याकरितां कंकाच्या सूचनेवरून सैरंध्रीनें तें रक्त ताटामध्यें धरिलें. त्याच वेळीं उत्तर आला असें द्वारपाळांनीं राजास कळविलें, त्यांस कंक हळूच ह्मणाला बृहन्नडा क्षणभर बाहिर असों दे. तिनें ही माझी दशा पाहिली असतां आतांच अनर्थ करील. मग उत्तर राजसभेंत आल्यावर त्यानें पित्यास नमस्कार केला. व सभेच्या एका कोणांत कंकास पाहून, ह्याची अशी दशा कोणीं केली ह्मणून विचारिलें. विराटानें, हें माझेंच कृत्य असें त्यास सांगितलें. तेव्हां उत्तर ह्मणाला ब्रह्मक्षोभानें नाश होईल. ह्याचे पाय धरून क्षमा मागावी. विराटानें कंकाचे पाय धरून त्याची क्षमा मागीतली. मग उत्तर ह्मणाला, मी कौरवसैन्य पाहून घाबरून पळत होतों; इतक्यांत कोणी देवपुत्र येऊन त्यानें मला सारथ्य देऊन आपण स्वतः कौरवांचा पराभव केला. तो देवपुत्र तुह्मांला उद्यां किंवा परवां भेटेल.

झाले कर्णकृपगुरु- प्रभृति महावीर भंग नउ ठावे ॥
स्वबलसहित कुरुपं उठे जरि शिक ह्मणे कदापि न उठावें१ ॥
हाणीं भल्लं ललाटीं त्यासि ह्मणे पार्थ हाण चवताळ ॥

---

१ दुर्योधन. २ लोहमय बाण.

धृष्टां दुष्टा भ्रष्टा तुझिया वृत्ती नसेचि चव ताळ ॥ २ ॥
हांसे तो भटतल्लज भल्लज पीडा न तल्लटांत ॥
हेतींत पोहणारा सिंधूच्या जेंवि भल्ल लाटांत ॥ ३ ॥
होय कुरुप नरशरपरि- वृत दववृतं जेंवि कुंज रानीं कीं ॥
शिरला शरगणपंचांऽ- नन त्या कुरुकटककुंजराऽनीकीं ४॥
धांवे विकर्ण सत्वर कीं तो निष्फळ असो नरायास ॥
प्राणव्यसनीं सोडिल 'केंवि भ्राता असोन रायास॥ ५ ॥
नर शर त्यावरि सोडी वधिती तत्काळ तन्महेभा ते ॥
प्रेमें ह्मणे पुजावे म्यां धनुसह बहुत जन्म हे भाते ॥ ६ ॥
खळ तत्सहायभंगाचि निज सद्व्रत हें मनांत आणून ॥
प्रथम विकर्ण पळविला मग नृप तदुरांत बाण हाणून ॥७ ॥
मिळतां त्रिवर्ग सद्यश सज्जन भेदील कां न नीचोर ॥
जो खळ सर्वस्व हरी धर्माचें, जेंवि काननीं चोर॥ ८ ॥
कुरुप ह्मणे "बा सूता दे मज असुदान, हाक हाक हरी ॥
प्राकृत न ह्मणतिल कसे कां खवळविला नहांक हा कहरी ९
पळतां सुयोधनातें पार्थ ह्मणे " करुनि वाहुशब्द अरे ॥
कोठें जाशिल? नाशिल तुज दहना,मद्धनुष्य-अब्द अरे१०

१ दांडग्या. २ प्रशस्तवीर. ३ शस्त्रांत. ४ अर्जुनबाणांनीं आच्छादित. ५ वणव्यानें व्यापलेलें. ६ बाणसमूह हाच सिंह. ७ कौरवसैन्य हेंच गजसैन्य त्यांत. ८ अर्जुनाचा प्रयत्न. ९ त्याच्या महागजाला. १० त्याच्या साह्याचा नाश. ११ धर्मार्थकाममोक्ष, १२ नीचाचें हृदय. १३ घोडे. १४ वृथा. १५ कहर करणारा. १६ माझें धनुष्य हाच मेघ. १७ हे शत्रो.

वृद्धांधगुरुमिथुनें[1] हो बहु धन्य, परंतु पापरतेरेतें[2] ॥
न मळो, झाला असती ज्या शुद्धकुळीं अपांपरत[3] रे तें ११
केले होते कीं त्वां गुरुपासीं क्षात्रधर्म मुखपाठ ॥
देती वृद्धचि उष्णा कीं दहना न्हावयासि सुख पाठ ॥ २२ ॥
कांपसि भयें रणसमय हेमंतसमय नव्हे तुझी आण ॥
मी सत्य धनंजय[4], परि पार्थ, नव्हें असितपर्थ[5] खरें जाण ॥
ह्मणतां पुण्ययशःसुख- हेतु[6] स्वदानें[7] कां नको राहो ॥
ऐका निज मतिचें अभि- मानमलनिरुद्ध[8] कान कौरा हो ॥
स्वर्गति[9] कपिलादानेंचि[10] घे बहुहित हेंचि तुज सुपात्रास ॥
असु वसुंचि[11] मानले परि याला बहु काळदस्युचा[12] त्रास ॥
यशचि यशोभिरता[13] बहु- मत नामचि एक जेंवि नामरता ॥
अपयशचि कुजन सेवी जाणुनिही पथ्य जेविना मरता ॥
मान विसरलां कीं तो सरला रुसलां अहो सुयोधन हो ॥
प्राणरहित हो परि पळ- भरि माणरहित कधीं सुयोध नहो
जसि कीर्ति सदा हरिस, न तसि आवडली नवी मरा नवरी ॥
स्वांतः पुरांतही[14] जो गतकीर्ति[15] करी न वीर मान वरी ॥
इत्यादि नर वदे जें झालें त्या कुंजरासि अंकुश ते ॥

---

१ वृद्ध आणि अंध असें गुरूचें (पितरांचें) द्वंद्व ह्म० धृतराष्ट्र गान्धारी. २ पापाच्या ठायीं रत झालेल्या वीर्यानें. ३ हे आपा-बाबा. ४ अग्नि, पक्षीं- अर्जुन. ५ अग्नि. ६ पुण्य व यश ह्यांस कारण. ७ स्वर्गदान. ८ अभिमानरूप मळानें बंद झालेले. ९ स्वर्गप्राप्ति. १० गोदानच. ११ द्रव्य. १२ कालरूपी चोराचा. १३ यशाचे ठायीं रमणाराला. १४ आमल्या अंतपुरांत. १५ ज्याची कीर्ति गेली, तो.

खलत्हृदय साधुवचनें दुखवे न सुतप्त-लोहशंकुशतें ॥ १९ ॥
परेत पर पार्थावरि पदपीडित- पुच्छभाग-तक्षकसा ॥
न उगारेल गरुडसा त्यावरि तो दुष्टनाशदक्ष कसा ॥२०॥
तेव्हां नृप रक्षाया सावध होता नदीज सामागें ॥
कर्णीहि वामपार्श्वी रक्षियला निधि जसा महा-नागें ॥२१॥
त्याच्या दक्षिणपार्श्वी अश्वत्थामा, पुढें कृप द्रोण ॥
दुःशासनादि बहु खळ होते आयीत योजितो कोण ॥२२॥
ते लागले समस्तहि शस्त्रांहीं एकदांचि वर्षाया ॥
हांसत ह्मणे "धनंजय याहो या एकदांचि वर्षा या ॥२३॥
जै स्वरथाही न शिवों एकाही आशुगां न दे वर्षे ॥
शक्र ह्मणे "कर हरिहर- विजयांचें आशु गान दे वर्षे"॥२४॥
साधु ह्मणति हा होय द्रोणप्रियशिष्य होय हरदास ॥
होय अजितसख ह्मणतिल " घन गुरुजी याशर-मकर-दास
प्रथम परास्त्रें वारी द्रुत मग संमोहनास्त्र नर योजी ॥
चित्तांत ह्मणे "गुरुजी रणिं बाणासुरसहाय हर यो" जी॥२६
संमोहनास्त्र, चाप- प्रवर, मोहांस देवदत्त दर ॥
मोहिति परां, नर जसा होय, जसा वामदेव दत्तदर ॥ २७॥

१ अतितप्त झालेल्या शेंकडों शंकूंनीं. २ शत्रु. ३ पायानें दुखविला पुच्छभाग ज्याचा, अशा तक्षकासारखा. ४ दुष्टाच्या नाशाविषयीं समर्थ. ५ डाव्या बाजूला. ६ द्रव्याचा ठेवा. ७ महासर्पानें. ८ उजव्या बाजूला. ९ सज्जनांत. १० बाणाला. ११ विष्णु व शंकर यांच्या यशांचें. १२ हे नागदा. १३ शरसमुदाय देणाराला. १४ शत्रूंचीं अस्त्रें. १५ त्वरित. १६ बाणासुराला मदत करणारा. १७ येवो. १८ अतिगंभीर. १९ शंकर.

पार्थ ह्मणे "भगिनीचें स्मर उत्तर[1], उत्तरा उतर, वास[2] ॥
घे कर्णाचें, भ्रमले धनुच्या परिसोनि राउत[3] रवास[4] ॥२८॥
डसला मोहाहि[5] समुत- गुरुस, मग न कां सुयोधना चावे ॥
एक कबंध[6]चि सक्रिय[7] हे हर्षाया सुयोध नाचावे ॥ २९॥
जा, न हसावें, न तुवां भ्यावें, घेतां हरूनि वास कृपा ॥
घे सद्गुरुप्रसादाहि नत न लुटिति काय गा शिवा[8] सकृपा ॥
गुरुसुत[9]सुयोधनांचीं नीळें[10] भरितें सदा नव सुवासें[11] ॥
ध्यावीं त्या काय उणें कितिकां देती न दान वसुवासें[12]॥३१
भ्रमला नसे महात्मा आहे याहुनिहि शांतनव[13] साजो ॥
शिवसा पावत आला व्हाया व्यसन[14] प्रशांत नवसा जो३२
हरवी वाळाकरवीं त्या पांचांचीं[15]हि कीर्तिसह वासें ॥
बुडत्येच संत[16]हितांच्या बहु थोरांचीहि कीर्ति सहवासें[17]॥ ३३
भीष्माची परम-सुखा विजयि-हरिजना[18] पहात पावे धी[19] ॥
मग मुराडितांचि रथ तो इषुंनीं[20] त्यातें महांतपा[21] वेधी ॥३४॥
पार्थहि त्याच्या वेधी सोडुनि शीघ्र क्षुरप्र[22] वाहातें[23] ॥
तत्सूताचेंहि धरी विजय[24]विशिख-हत उर प्रवाहातें ॥ ३५॥

---

१ वचन. २ वस्त्र. ३ स्वार. ४ध्वनीला. ५ मोहसर्प. ६ शिरोरहित शरीर. ७ व्यापारयुक्त. ८ शंकराला. ९ अश्वत्थामा व दुर्योधन याचीं. १० भरलेलीं. ११ सुगंधानें. १२ द्रव्य आणि वस्त्र १३ श्रीभीष्म. १४ संकट. १५ कर्ण, द्रोण, अश्वत्थामा, दुर्योधन व कृप यांचीं. १६ सज्जनशत्रूंच्या. १७ संगतीनें. १८ यशस्वी झालेल्या कृष्णभक्ताला. १९ बुद्धि. २०बाणांनीं. २१ उग्रतप ज्यानें' तोभीष्म. २२ बाण. २३ घोड्यांना. २४ अर्जुनाच्या बाणांनीं ताडिलेलें.

कुरुकटकांतूनि निघे रथ घन-पटलामधूनि जेंवि रवी ॥
हरिजन-तेज न वद्वे षडरींसहि अरि वधूनि जें विरंवी ३६
हरिजन हरिसे स्तुत्य स्वरिपूंसहि, पार्थ सुगति दे वधुनी ॥
आहे याचीहि सदा- चरणप्रभवा सुकीर्तिदेवधुनी॥३७ ॥
हे तों एक प्रभु, नर- नारायण, यांत भेद न गमो जी ॥
त्यांच्या गुणापुढें न त्रिदशांचा आपणासि नग मोजी ३८
भूप ह्मणे "ज्या एकें .केले बहु हे असे परासु भट ॥
तो सोडिला कसा हो, सोडिति जीवा,न परि परा,सुभट४०
हांसोनि नदीज ह्मणे हा-काळवारि त्वदीय शक्ति-मती ॥
कोठें गेल्या होत्या चापलतेसह भुजाहि शक्तिमती॥ ४०
पार्थ बहु भला, तुमच्या तो आजि अपार्थ कापिता माना॥
या अभयदा न व्हाया नरजाति अपार्थका पिता माना४१
बा न द्रवे अधार्मिक, सर्वहि ये, परि न ये नटा कविता॥
अस्मद्वधार्थ धृत असि याकरवीं काळही न टाकविता४२
जे काय दुरभिमानी श्रमती जोडूनि अघ नर सदा ते ॥
भूपा असदुपदेशद मरुपथिका जेंवि अघनरसदाते ॥४३॥
जाऊ गोधन, योध न वेचावे, तूं पुरासि चाल क्रमा ॥

१ विरघाकून टाकी. २ सदाचारापासून उत्पन्न झालेली. ३ सुकीर्ति हीच गंगा. ४ (कल्प) वृक्ष. ५ दुर्योधन. ६ मृत. ७ सामर्थ्य व बुद्धि. ८ शक्तिसंपन्न. ९ अप-अर्थ ह्म० व्यर्थ. १० अभय देणाराला. ११ मनुष्यजाति. १२ निरर्थक- नरजाति अपार्थका न व्हाया, या अभयदा, पिता माना. हा अन्वय. १३ आमच्या वधाकरितां. १४ वाईट उपदेश करणारे. १५ निर्जलप्रदेशांतील प्रवाशांना. १६ अ-घनरस-दाते ह्म० पाण्यावांचून इतर वस्तु देणारे.

दे कर्णकृपद्रोणां रथ, मजही, आतुरासि चालकेसा ॥४४॥
भूपाचे उपदेशीं मग होतां गर्व शांत, न वच रणा ॥
वदला, विहित हित ह्मणुनि नमिति मनें सर्व शांतनवचरणा॥
परतों लागे जेव्हां कुरुबळ सोडूनि दुरुप दीनमनें ॥
विजय करी पाडुनि शर भीष्मद्रोणादि-गुरुपदीं नमनें॥४६
मग कुरुपतिचा भेदुनि मुकुट विखरिला धुळींत मणिगणे कीं
भीमीं भक्ति, बहु दया त्याही तज्जन्मपत्रकरगणकीं॥४७
करि कृष्णसख कुपतिची कुदशा केवळ तथापि.कुं रुसेना॥
परते गरुड त्यक्ता जैसी नागी तसीच कुरुसेना ॥ ४८ ॥
पर ते प्रथम परतले मग नगभित्तनुज वीर तो परते ॥
नरतेज किति तया,ज्या स्मरतां सुर असुर युवतिसीं न रते
प्रभु सुरदत्त-दरातें वाजवि परिसोनि तद्रवा हगती ॥
मुतती भयें विसरती त्या कुरुकटकांत भद्रवाहगती ॥५०॥
तो अभयदेश जातां मत्स्यपुरा करुनि अभय देश-पथें ॥
जे भग्न-भीत शरणा- गत कुरुभट त्यांसि अभय दे शपथें॥

---

१ पीडिताला, २ चालविणारा असा. ४ भीष्मपदाला उमेद. ५ मणींचा समूह. ६ त्या दुर्योधनाची पत्रिका करणाऱ्या ज्योतिष्यावर. भीमानें केलेली दुर्योधनवधाची प्रतिज्ञा व ज्योतिष्याचें घटित हीं व्यर्थ नव्हावीं ह्मणून अर्जुनानें दुर्योधनाचा वध केला नाहीं, असा भाव. ७ भूपतीची. ८ पृथ्वी. ९ नगभित्-पर्वत तोडणारा इंद्र, त्याचा तनुज अर्जुन. १० देवदत्तशंखाला. ११ कल्याणकारक्रमार्ग. १२ अभयदात्यामध्यें श्रेष्ठ.

हरुनि यशोधन गोधन योध अगणित क्षयासि नेवून ॥
त्या नृपपुत्रासि ह्मणे चाल पुरा हें मनींच ठेवून ॥ ५२ ॥
यद्यपि सत्य वदावें निजगुरुपासीं, तथापि त्यासम जो ॥
तुज बहुमत धर्म प्रभु, तदनुमतें ही कथा पिता समजो॥५३॥
ह्मण कुरुमर्दन गोधन- मोचन इत्यादि कर्म हें माजें ॥
अनृतहि हित, साधूच्यां रक्षी प्रेमा, तसेंचि हेमा जें॥ ५४॥
"साजेल कसा तुमच्या. आंगींचा मज मुलास पेरावा ॥
लज्जाफलार्थ कैसा गुरुकर्णीं अनृत शब्द पेरावा ॥ ५५ ॥
आहे प्रसादकामुक आज्ञा मोडील हा कसा दास ॥
ह्मणतां तसें ह्मणेलचि जडकंदरें देचि हाक सादास"॥५६॥
जय-कथन करिति जाउनि नृपपुत्रप्रहित दूत नगरातें ॥
बाळासहि न गिळोंदे वदनींचा मधुर नूतन गरा तें ॥५७॥
तीं स्वायुधें शमीवरि ठेववितां, राघवा वृषाकपिला ॥
स्मरुनि कपि उडे,विजय- श्री ज्यासि भजे,जसी वृषा कपिला
गेला गगनपथें ध्वज जो निज-तेजें ह्मणे उभा रविला ॥
पहिला सिंहांक ध्वज पार्थें त्या स्यंदनीं उभारविला॥५९॥
झांकी वपुला, क्षतजें वमतां वमा अरीषु, न्हाल्याला ॥
झाला सारथि पहिला, योषावेषासि तो पुन्हा ल्याला॥ ६०
वैराटि रथी केला सत्प्रेम वहु श्रितीं, न बहु लेंकीं ॥

१ गुरूसमान. २ स्वर्णादिद्रव्याला. ३ पोषाख. ४ लज्जारूप-फलप्राप्तीकरितां, ५कृपा इच्छिणारा. ६गुहा. ७ शब्दाला. ८ राज-पुत्रानें पाठविले. ९गरा-फणसाचा. १० रामचंद्राला. ११ शंकराला •१२ बैलाला. १३ गाय. १४ रक्तानें. १५ शत्रूंचे बाण. १६ याचा" वपुला,, याकडे संबंध. १८ स्त्रीवेषाला. १७ आश्रितावर.

व्रीडा[1] महत्त्व त्यातें,[2] विजयें[3] जयश्रीविवाहबहुलें[4] कीं ॥६१॥
विजयी विराट इकडे ये, पूजिति पौर विप्रजन यातें ॥
येतांचि सभेंत पुसे प्रेमें त्या उत्तरा स्वतनयातें ॥ ६२ ॥
जन कथिति "धेनु कुरुनीं वळिल्या, येंवूनि उत्तराशेला[5]॥
त्वत्कीर्तिनें पसरिला स्वपरित्राणार्थ उत्तरा शेला ॥६३ ॥
गेला कुरु जिंकाया, आहे सारथि बृहन्नडा, गमला ॥
सत्य कुमारांघि,[6] वदला लागो अपकीर्तिचा न डाग मला६४
भूप ह्मणे "कुरु होतिल वारे, करितील आजि अभ्रें[7] मुला॥
दुःख सुदेष्णेला जें, शिरतां सिंहांत कलभें[8] अभ्रमुला[9]॥६५॥
अक्षत असाल ते जा, मेळविलें काल आर्यहो यश तें ॥
लघु, गुरु हें घ्या, धीरां वीरांच्या सिद्ध कार्य होय शतें॥६६॥
हांसुनि धर्म ह्मणे "हो विजयि-सुतातें पहाल नयनांहीं ॥
आहे बृहन्नडा जरि सारथि, तरि गोधनांसि भय नांहीं ॥६७॥
सारथि बृहन्नडा जरि उत्तर मांसें भरील तरि भूतें ॥
परिभूतें[10] होतीलचि तन्मंत्रें करुनि आजि अरि-भूतें ६८॥
घालिल बृहन्नडा, जसि देवी घाली, नरांऽमर[11] क्षेमीं[12] ॥
वांद्री[13] ह्मणे न उरविन बाधा, घालीन रामरक्षे मीं ॥ ६९ ॥

१ लज्जा. २ अर्जुनाला. ३ अर्जुन. ४ यशोलक्ष्मीच्या विवाहाचें बहुलें असा. ज्या अर्जुनाच्या साह्यानें जयश्री मिळणार त्याला सारथिवेष घेऊन लज्जा धरणें हें महत्त्व झालें, असा भाव. ५ उत्तर दिशेला. ६ कार्तिकस्वामी. ७ मेघ. ८ छावा. ९ ऐरावताच्या स्त्रीला. १० पराभव पावलेलीं. ११ मनुष्य व देव. १२ सुखांत १३ मुद्र.

ऐसें धर्म वदे तों करिती येउनि सभेंत दूत नती ॥
कथिती विजयकथा जी देणारी हर्ष नित्य नूतन ती ॥७०
"देवा कुमार आला, सोडविल्या धेनु, पळविलीं कटकें ॥
न वयःप्रमाण तेज- स्विजनीं ह्मणती कवी न तें लटकें"७१
धर्म ह्मणे "आयकिलें दूतांचें वचन चांगलें कानें ॥
राया सुख-रोमांचित केलें कीं आजि अंग लेंकानें ॥ ७२॥
सारथि बृहन्नडा ज्या तद्विजयें करुत वायका नवला ॥
चिंतामणिगल बालक जो,दुर्लभ त्यासि काय कानवला७३
दूतांतें सुखवुनि नृप सचिवांसि ह्मणे गुढ्या उभारा हो ॥
पुर शोभवा पुढें जा राजपथीं विप्रजन उभा राहो ॥७४ ॥
गाजत वाजत साजत आज तया जतन करुनि आणा हो
जर्ममांगें मत्स्यांचा हा रिपुशशि-राहु-बाहु राणा हो" ७५
यापरि वदोनि हर्षें सामोरे सर्व लोक पाठवुनी ॥
आजि करावी अक्ष- क्रीडा ऐसें मनांत आठवुनी ॥७६ ॥
सर्वस्व समर्पी या धर्मासि ब्राह्मणासि बाणकर्में ॥
नृप कृष्णेसि ह्मणे "मे सैरंध्रि मदक्षपात्र आण कमें" ७७
धर्मासि "ह्मणे हूं या मांडा उकलूनि रम्य तळ पट हो"॥
कृष्णाहि ह्मणे "मेल्या अक्षकराचें समूळ तळपट हो" ७८

---

१ पराक्रमी जनांमध्यें. २ चिंतामणि गळ्यांत ज्याच्या, तो. ३ मत्स्यदेशांचा. ४ शत्रुरूपचंद्राला राहुभुजासारखा. ५ बाणासारखें. ६ माझा सोंगट्यांचा पट. ७ फांसे करणारांचें.

द्यूत करूं या, ह्मणतां धर्म ह्मणे "आवरूनि धी राहें ॥
व्यसनावर्ती[1] पाडिल न निघों दे सावरूनि धीरा हें ॥ ९ ॥
हें काम-कोप-लोभ- प्रमुख-महानर्थ-कोटिचें वतन ॥
वं[2]त न ह्मणे कवण कितव[3] धर्महि दुःखांत पावला पतन ८०
धर्मानळाहि देवन[4] दे वनवास प्रसिद्ध उत्साहें ॥
हूं न ह्मणवे विराटा निर्मोल प्राणहानि कुत्सा हें ८१
अक्षांसह टाकूनि श्री-ह्री धी कीर्तिही कितव देतो
आग्रह तरी प्रवर्तो[5] द्यूत, नृपा जो सखा हित वदे तो" ८२
द्यूत प्रवर्तता[6] तो भूप ह्मणे "ऐकिलोंसि कंकातें
कुरु जिंकिले कुमारें वय तरि अद्यापि उचित अंकीं तें" ८३
धर्म ह्मणे "हे कौरव किति, सूत बृहन्नडा कुमारा ज्या
समरीं अमरींच्याही[7] तो भय देईल कुंकुमा राजा" ८४
मत्स्य ह्मणे "रे कंका शंका सोडूनि बोलसी भलतें
क्लीबासि मत्सुताधिक ह्मणसी हें वचन मन्मनीं सलतें ८५ ॥
कंका रंका सद्यो- जातहि[8] हरि भंगितो करिघटातें[9] ॥
ब्रह्मांडाधिकाहि घटज[10] सेवुनियां सागरा करि घटातें ॥ ८६ ॥
विप्राधमा जरि मनीं वांचावें हें असेल, हो मूक ॥
न पुन्हा असें वद, सखा ह्मणवुनि ह्मणतों न जीविता मूक" ८७
धर्म ह्मणे "जिंकाया शक्त न भीष्मादिकां नगारीती[11] ॥

---

१ संकटाच्या फेऱ्यांत. २ हायहाय. ३ जुगारी. ४ द्यूत. ५ चालूं दे. ६ मांडिला. ७ देवांगनांच्याही. ८ नुकता जन्मलेला. ९ गजसमूहाला. १० अगस्ति. ११ इंद्र.

कुरुगुरुपुढें विरे पर- शक्ति, नृपा होय कां न गारा ती ॥ ८८ ॥
त्यावरि बृहन्नडाचि प्रौढा, जसि दानवावरि भवानी ॥
गावें या दोघींचें यश भूपा आदरें हरिभवानीं ॥ ८९ ॥
कुरु-गुरुसवें झगडतां त्या सुरगुरुचेंहि ओंठ करपावे ॥
विंध्यस्कंधगशिशुचा .कां विधुच्या मंडळा न कर पावे'' ९०
ऐसें सत्य वदे जों तों घाली माळ अक्षमा राया ॥
शिकवी युधिष्ठिराच्या भाळीं पाणिस्थ अक्ष माराया ९१ ॥
अक्षप्रहार होतां वाहों लागे असृद्ध नाकानें ॥
तें स्वांजळींत धरिलें त्या शांतिक्षांतिविजितनाकानें ॥ ९२
धर्माऽभिप्रायज्ञा कृष्णा ताटांत तें धरी रगत ॥
पति-त्द्दत साध्वीनें, नाडीनें जाणिजे शरीर गत ॥ ९३ ॥
तों तो उत्तर आला द्वारस्थांनीं नृपासि जाणविला ॥
तेणें अत्युत्कंठित होउनि भेटावयासि आणविला ॥ ९४ ॥
तेव्हां कंक हळूच क्षत्त्यासि म्हणे ''बृहन्नडा राहो ॥
पाहो न हें सभेंत न तत्क्षोभें रक्त नृपतिचें वाहो ॥ ९५ ॥
रण नमतां मद्देहीं जो क्षत कीं क्षत-ज-लेश काढील ॥
तो तत्काळ वधावा जरि त्याला अमृत शक्र वाढील ॥ ९६
ही सत्य तत्प्रतिज्ञा, या राजाचें म्हणोनि हो हित रे ॥

---

१ विष्णु व शंकर यांनीं. २ बृहस्पतीचे. ३ विंध्यपर्वताचे खांद्यावर चढलेला. ४ असहनशीलता. ५ हातांतील. ६ रक्त ७ समाधान व सहिष्णुत्व यांनीं जिंकिला स्वर्ग ज्यानें अशा धर्मानें ८ द्वारपालाला. ९ रक्तबिंदु.

मारील विराटातें हें माझें देखतांचि लोहितें[1] रे ''॥ ९७ ॥
क्षत्त्यानें गुंतवितां जरि सक्षत तरि निराकुल[2]-क्षणसा ॥
राहे बाहेर प्रभु परम सु-लक्षणहि तो कु-लक्षणसा ॥ ९८ ॥
उत्तर पित्यासि वंदुनि पाहे कंकासि तो सभाकोणीं ॥
तातासि पुसे ''ऐसा केला अन्याय हा महा कोणी''॥९९ ॥
भूप ह्मणे ''पुत्रा म्यां केला स्वकरेंचि दंड या कंका ॥
कीं हा करी प्रशंसा षंढाची, नच धरी मनीं शंका'' ॥ १००
उत्तर ह्मणे ''अहाहा केला अन्याय हा, धरा पाय ॥
ब्रह्मक्षोभ स्वर्गा[3]-पायहि केवळ नव्हे धरा[4]ऽपाय'' ॥ १०१ ॥
नमुनि विराट ह्मणे ''बा कंका चुकलों महायशा पावें ॥
न मला सख्या तुवां या मदर्था[5] घेउनि सहाय शापावें ''॥१०२
कंक ह्मणे ''सोड चरण मज सोसावें असें जरि न कळतें ॥
गळतें रक्त महीवरि तरि हें त्वद्राष्ट्र तत्क्षणीं जळतें'' १०३ ॥
शमतां शोणित-धारा संपादी धर्मराज तो शुचिता ॥
तों ये बृहन्नडा मग दावी जी रीति आपणा उचिता ॥ १०४ ॥
राजा ह्मणे ''कुमारा या वृत्तें लाज या कुमारा[6] हो ॥
निंदुनि इंदुनिभ[7]-यशा क्षण मौनव्रतपरा[8] उमा राहो ॥ १०५ ॥

---

१ रक्त. २ पीडारहित क्षण ह्म० आनंद ज्याचा, असा ३ स्वर्गप्राप्तीची हानि करणारा. ४ पृथ्वीचा नाश करणारा. ५ माझ्या अपराधाला. ६ कार्तिकस्वामीला. ७ चंद्राप्रमाणें शुभ्र यश ज्याचें, त्या कुमाराला ८ मुक्याच्या व्रतामध्यें गढलेली.

त्वां जिंकिला कसा तो अश्वत्थामा तमाचि तो कर्ण ॥
तोहि द्रोण महात्मा दिव्यधनुर्वेदशंभुगोकर्ण ॥ १०६ ॥
केला कसा कृपाचा भंग कसा पळविला सुयोधन गा ॥
कैसा भीष्मप्रमुखा स्वभुज अशनि कळविला सुयोधनगा'' १०
उत्तर ह्मणे "पित्या कुरु पाहुनि झालों भयाकुळ, पळालों ॥७
सिंह प्रेक्षुनि यूथ- भ्रष्ट कलभसाच मी बहु गळालों ॥ १०८॥
मरणेच्छु निर्धनातें दाता सोडूनि सुजळ दे वसुतें ॥
जैसें यश तैसें हें केलें मद्वचन उज्वळ देवसुतें ॥ १०९ ॥
मज सारथि करुनि रथी झाला विद्या प्रकामं रुद्रा ज्या ॥
ठाव्या त्या देवसुता बहुमत तो त्र्यंबका मरुद्राजा ॥११०॥
दिव्यदराच्या नादें निर्मुनि त्या कुरुवळांत आधीतें ॥
हरिलें होतें गो-धन जें मोडविलें पळांत आधीं तें ११ १॥
आधीं कर्ण पळविला मग केला विरथ तो कृपाहि राया ॥
शकला न एकही त्या देवसुताच्या यशा नृप हिराया॥ ११२
अरिमेनेसि न वरतें पाहूं दे जेंवि साधु कुल्टतें ॥
काय वदूं गुरु गुरुसुत जिंकुनि भीष्मावरींहि उलटे तें ॥.
श्रीमद्भीष्मासहि तो निजशस्त्राऽस्त्रप्रवीणता कळवी ॥
पळवी सुयोधनातें सामकट तदाश्रितानें मळवी ॥११४॥

१ दिव्य असा धनुर्वेद हाच शंकर, त्याला गोकर्णक्षेत्र होणारा. २ उत्तम योद्धे हेच पर्वत, त्यांस. ३ कळपांतून चुक-लेला. ४ दारिद्र्यामुळें मरण इच्छिणारा. ५ यथेच्छ. ६ इन्द्राला. ७ त्याच्या आश्रितांचीं मुखें'

संमोहनाऽस्त्र योजुनि सर्वांसहि देवपुत्र मग मोही ॥
हरिहरलीलेहून न्यूना लीला तुम्हांसि न गमो ही" ॥१५॥
मत्स्य म्हणे "तद्दर्शन तुज घडलें तें मलाचि कां नाहीं ॥
नेत्रें बहु तळमळती लाभ मिळविला भलाचि कानाहीं॥
सर्वस्वें पूजाया तो आम्हां मायबापसा मान्य ॥
लीलेनें हरिला जरि तेणें हा ताप काय सामान्य ॥१७॥
सांग कसें तुज दिसतें तो मज दावील काय पाय सखा॥
याहुनि उणाचि दुकळीं म्हणतो "हो कायपुष्ट, पायस खा"
उत्तर म्हणे "उद्यां कीं परवां भेटेल तो असें वाटे ॥
जळ कारुण्यहि विनतोऽ नुगतचि सोडील तें कसें वाटे ॥
समजावेंचि परि न त्या यमधर्मवरेंचि तत्व तें समजे ॥
सज्ज्ञांनीं सत्करुणे वांचुनि मतिचे न चालती गमजे॥२०॥
राजाऽज्ञेनें वस्त्रें कुरुवीरांचीं बृहन्नडा उचली ॥
म्यां उत्तरेसचि न तीं भेटे बहुत सुकविमतिसही रुचली
कन्येसि असीं वस्त्रें ओपी निर्मावियासि बाहलि हा ॥
श्रोते हो हृत्फलकीं प्रेमें श्रितकल्पवृक्षबाहु लिहा ॥ १२
शोभा सोडुनि होता शुद्ध वसंतीं करीरसा पार्थ ॥
मग मंत्रातें न्हाया उद्धव संतीं करी रसापार्थ ॥ १२३ ॥

१ ह्मणणारा. २ शरीरानें पुष्ट. ३ भूमीचा उतरता प्रदेश किंवा नम्रजन, त्यांस अनुकूल. ४ हृदयपटावर. ५ आश्रितांस कल्पवृक्षच असा बाहु. ६ नेत्तीच्या वृक्षासारखा. ७रसाप' भूपति, त्याकरितां..

मन्त्र नृपसुतासी कीं हाहि उद्यांचाहि तो दिवस जावा ॥
परवां बैसोनि पदीं धर्म प्रभु ध्यावया शिव सजावा २४

उत्तरगोग्रहण समाप्त

अध्याय ७ वा.

सारांश.

भगवान् अच्युत जो श्रीकृष्ण त्याच्या पदकमलाचें चिन्तन करून धर्मराज आपल्या बंधूंसह आपला पूर्वीचा वेष घेऊन विराटाच्या सभेंत येऊन सिंहासनावर बसला. विराटानें तें पाहिल्यावर त्यास राग आला. तेव्हां अर्जुनानें सांगितलें, कीं इंद्रपदावर बसण्यास देखील योग्य असा हा पुण्यश्लोक धर्मराज आहे व हे आह्मी चौघे त्याचे बंधु आहों. सैरंध्री ही द्रौपदी होय हें ऐकून विराट सद्गदित झाला. तो पांडवांस नमस्कार करून ह्मणाला, अज्ञानानें माझ्याकडून आपले बहुत अपराध घडले. त्यांची मला तुह्मी क्षमा करावी हा राज्याचा तुह्मीच स्वीकार

करावा. माझी कन्या उत्तरा हिचा अर्जुनानें अंगीकार करावा. तें ऐकून धर्मानें विराटाचें समाधान करून अर्जुनाकडे पाहिलें. अर्जुन ह्मणाला उत्तरा ही मला कन्येप्रमाणें आहे. ह्याकरितां ही माझा पुत्र अभिमन्यु ह्याची स्त्री होईल. तें विराटानें मान्य केलें. नंतर उपप्लव्य नगरांत मोठ्या समारंभानें अभिमन्यु व उत्तरा ह्यांचा विवाह झाला.

अच्युत- पदासि चिंतुनि सानुज धर्म स्ववेष घेऊनी ॥
सुदिनीं बसे नृप- पदीं त्या मत्स्याच्या सभेंत येऊनी ॥१॥
मागुनि विराट येउनि हांसोनि ह्मणे "सभासदा कंका ॥
भद्रासनीं बसाया आजि तुज कसी न वाटली शंका"॥२॥
अर्जुन, ह्मणे नृपा हा हरिच्या अर्धासनीं बसायाचा ॥
आहे प्रताप- महिमा विख्यात जगत्रयीं असा याचा ॥३॥
गंधर्वांसि हरि ह्मणे याचींच यशें करूनि तांडव गा ॥
हा पुण्यश्लोक[1] प्रभु सम्राट्[2] सद्गुण-समुद्र पांडव गा"॥४॥
मत्स्य ह्मणे "पांडव हा- तरि भीमप्रमुख बंधु जे चवघे ॥
कोठें? कृष्णा कोठें? जीस क्षणहि न विसंबिती अवघे"॥५॥
पार्थ ह्मणे "सूद[3] तुझा बल्लव मगधेंद्रकाय[4] हा चिरिता ॥
करिता झाला सूता- न्वयसागर[5] भीम- काय[6] हाचि रिता ६

१ पुण्यप्रद कीर्ति ज्याची, तो. २ ज्यानें राजसूययज्ञ केला व जो द्वादशमंडलाधीश, तो सार्वभौम राजा. ३ आचारी. ४ जरासंधाचें शरीर. ५ कीचकाचा वंश, हाच समुद्र. ६ भयंकर शरीर ज्याचें, तो.

हयपाळ जो नकुळ तो, गोपाळक तोचि होय सहदेव॥७॥
सैरंध्री हे कृष्णा, मेले कीचक इला अनादरिते ॥
हे किति हर- मुरज उदाधे व्हावे क्षोभें इच्या अनादरिते ८
अज्ञात-वास दुर्घट परि निर्विघ्न त्वदाश्रयें घडला ॥
होतों सुखरूप तुझ्या गर्भांत श्रम न लेशही पडला"॥९॥
उत्तरहि पांडवांतें वर्णुनि कळवी पुन्हा स्वजनकास ॥
कीं "हेचि घालणारे व्यसनीं तारावया स्वजन कास"१०
भूप ह्मणे "त्वां अर्जुन पूजावा सर्वकाळ भीमहि म्यां ॥
न असत्य, हरिजनाच्या सोडुनियां गर्व काल भी महिम्या॥
वत्सा काय वदों रे धर्मात्मा धर्म हा असा मान्य ॥
म्यां ताडिला ललाटीं अक्षें अपराध हा असामान्य ॥१२॥
सचिवांहीं म्यां त्वांहीं प्रार्थावा धर्मराज, कन्या या ॥
द्यावी धनंजयाला पोटीं घालावयासि अन्याया"॥१३॥
उत्तर ह्मणे:"बहु बरें नकळत अपराध घडति, परि साचे॥
साधु क्षमी यशस्कर, घनंहि सुभूषेंत पडति परिसाचे"॥१४॥
भेटे विराट राजा त्या पांचां पांडवांस गुरुसाच ॥
व्यसनांत आश्रय-प्रद अन्न-प्रद होय वृद्ध गुरु साच ॥१५॥
धर्मासि ह्मणे"बाऽगा साधो जोडा नमचि या दिवसा ॥
स्वपदीं मच्चित्तींही संपादुनि सुकृत- जय-दयादि वसा ॥१६॥
तूंचि बळी स्वजनांसह तरलासि न वायुनंदन वनौका ॥

१ शंकराचा मृदंग. २ नादरहित. ३ परिसाचे घन सुभूषेंत पडती ह्म० परिसाला फोडणारा लोखंडाचे हातोडे सुवर्णमय होतात. ४वनचर.

वरिति सुमति सत्संगाति उतराया वार्धि[1] मंद नव नौका १७
तारुनि परासि तरतीं हरि-जन जें वर्णिलें असें कविनीं ॥
तें दाविलें मज तुह्मीं कुरुकुळसंततिसरोजिनी-रविनीं[2]॥१८॥
राज्यादि सर्व दिधलें तुज म्यां हें आपुलें असें ह्मण गा ॥
शशि[3]- चूड नको न ह्मणे धुतऱ्याचें-फूल वाहत्या भणगा
धर्मा धनंजय- वधू होउ ह्मणे धन्य भाग्य मत्तनया ॥
देसील मान वचना तूंचि प्रभु अन्य भाग्यमत्त न या"॥२०॥
पाहे धर्म धनंजय- वदनातें तेधवां, नर वदे तो ॥
तें परिसिते ह्मणति सुख याहुनि हरि- वेणुचा न रव देतो ॥
प्रेम तुझें आह्मांवरि ऐसेंचि दयासुधानदा राहो ॥
अभिमन्युची वधू हो ती माझी बा बुधा न दारा हो ॥२२॥
कांवि वरावी? वर्तत होती कीं एकवर्ष कन्यासी ॥
हरिजन- कथेंत शिरतां न विशंकावे शुकादि संन्यासी २३
तो साधु- जनां तोखद ओखदसा होय खळ- जना भावा ॥
योग्य तुला जामाता बहिश्चर प्राण जळज-नाभाचा"॥२४॥
मत्स्य ह्मणे "बा धर्मा- वंद्य तुझें नंदना वना शील ॥
त्रिजगदघातें[7] तुमचें पुण्य-लता-कन्द नाव नाशील ॥ २५ ॥

---

१ समुद्र. २ कौरववंशाची वृद्धि हीच कमालिनि,तिचे सूर्य. ४ शंकर. ऐकणारे. ५ आनंदप्रद. ६ पद्मनाभ श्रीकृष्णाचा. ७ त्रैलोक्याच्या पातकाला. ८ पुण्यरूपवल्लीचा कंद, असें.

देवा सौभद्रार्थ स्वीकारावी तुह्मींच कन्या हो ॥
घ्या पदरीं हे सन्तति या सम्बन्धें जगांत धन्या हो''२६
धर्म ह्मणे ''बहु उत्तम हें मज अश्लाघ्य काय हा नातें ॥
मिळतां सुवर्ण-मुद्रा अर्थी इच्छील काय होनातें ॥२७॥
धाडूनि दूत धर्मे आप्तांला हा विवाह जाणविला ॥ ॥
अभिमन्यु राम कृष्ण द्रुपद स्वकुमार-वर्ग आणविला२८॥
आणुनि सम्पत्ति दिल्या· श्रीकृष्णें भक्त-नायका सारी ॥
तो आटतांचि आला· भेटाया मेघ काय कासारा ॥२९॥
अभिमन्यु-विवाहो-त्सव जग निववी, जेंवि चन्द्र पुनिवेचा ॥
धर्म ह्मणे ''हूं कनकें मणि बहु वस्त्रान्न-राशिहुनि वेचा ॥३०
नट-नर्तकी-गणातें धर्म ह्मणे ''राम-कृष्ण-गानाचा ॥
नृत्याचा रस शिवसे जाणति जे त्यांपुढेंचि गा नाचा''३१
भीम म्हणे वाढा हो स्वस्थपणें भूमिदेव जेवा जी ॥
चालूं नका बसाया घ्या व्हावे जे महेभ जे वाजी''३२॥
राम म्हणे ''घालाव्या कुडक्या चारीहि याच कानीं कीं ॥
मुनि भूषवितां भासे मूर्तस्वर्वृक्ष याचकानीकीं ॥ ३३ ॥
सहदेव नकुळ अर्जुन अच्युत बळ भीम धर्म नव्यांही ॥
त्या नात्यासि न विसरविति, ते गमति विराटबन्धु, न व्याहीं ॥

---

१ भक्तशिरोमणि धर्म, यास. २ बहुमूल्य. ३ पूर्णिमेचा. ४ रामाच्या आणि कृष्णाच्या यशाच्या गायनाचा. ५ ब्राह्मण हो. ६ मोठे हत्ती. ७ घोडे. ८ मूर्तिमान कल्पवृक्ष. ९ याचकसमूहांस १० नव्यालाही

श्रोतेहो वर्णावें किति, मज गप्पी असें वदाना कीं॥
स्वल्प उपप्लव्यपुरीं उत्सव, बहु होय हो तदा नाकीं३५॥
वदावि मयूराकरवीं श्रीराम विराटपर्व चवथें बा ॥
स्वल्प म्हणोनि न सोडी अमृताची शक्ति सर्व चव थेंबा ॥
रामघन सत्प्रसादा- ऽमृत जों जों बहु वळोनि वर्षतसे॥
तों तों भक्त मयूर स्वार्याकेका करूनि हर्षतसे ॥ ३७ ॥

१ रामरूप मेघ. २ उत्तम कृपा हेंच अमृत. ३ आपल्या आर्या हेच मयूरशब्द.

मुंबईमध्यें.

" श्रीहरिवरदा " प्रिंटिंग प्रेसमध्यें छापिला.

विराटपर्व.

पृ.	ओ.	अशुद्ध	शुद्ध.	पृ.	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४	११	ता राया	ताराया	३४	१५	सरंध्रीची	सैरंध्रीची
४	१८	प्रंथिक	ग्रंथिक	३६	४	हरवायया	हरवाया
५	४	सरखा	सखा	३६	७	यस स्वी	यशस्वी
७	१६	विवत्री	विनवी	३६	७	आश्चर्यजिरतें	आश्चर्या नरतें
८	११	उर्वशी	अप्सरा	३८	५	मुख	मुख
९	२२	क्षः	वृक्ष	३९	४	हरवूनि	हरवूनि
९	२२	ारता	जारता	३९	१९	नुसती. ६	नुसत्या
११	१४	निजा नाकीं.	निजाना कीं	४०	९	सुलभ मोहर.	सुलभमोहरणा
११	१९	वुयुन	वून	४०	१८	वरूनि	भरूनि
१४	५	शृंगरस	शृंगाररस	४०	२१	म्याड	भ्याड
१४	१८	संकेतानें	संकेतानें	४१	२	स्वीकाराग	स्वीकारानि
१५	४	ज्ञातारी	ज्ञातान्याची	४१	८	वाहूनी	वाहूनी
१५	८	भरासि	मरासि	४१	१३	आलाबु	अलाबु
१६	७	पाबेल	पावेल	४२	१२	मद्गुज	मद्गुज
१८	९	मुक केला	मुके कोल्हा	४५	१३	क्लीव, क्षीव	क्लीब, क्लीब
१९	८	ठकारें	टाकारें	४६	२	शंख	शंख
२०	१	कांतर	कातर	४८	३	त्यांतें	त्यांतें
२०	२	वृंद्दासि	वृंद्दासि	४८	६	दरवा जे	दरवाजे
२०	७	भाला	घाला	४८	७	पर्यावसान	पर्यवसान
२०	२०	मिऱ्यांचीं	मिऱ्यांचीं	५१	१९	मुखात	मुखांत
२३	१२	वृदंबुज	हृदंबुज	५२	१०	बिगुणाहि	विगुणाहि
२४	११	भूमिगत	भूमिगत	५२	११	रतें	रत
२८	७	पालक ताप	पालक-ताप	५२	१४	छद्मयुतें	छद्मयुतें
३०	१३	स्वार्थयत्न	स्वार्थ यत्न	५३	५	सिंहासि	सिंहासी
३०	१७	गेले ले	गेलेलें	५३	२०	कारण्यासी	कारिण्यासी
३३	२१	अर्जुनाचा	अर्जुनाची	५४	१०	वत्	वत्
३४	९	नुधडूनि	नुघडूनि	५५	४	आन्पायासें	अन्यायासें
३४	१०	मोधन	गोधन	५५	१८	पुंड	पुंड

पृ.	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
५७	३	ध्वजस्थ	ध्वजस्थ
६०	७	पुष्कळांत	दुष्काळांत
६०	११	घंगुल	व्यंगुल
६१	२	सर	शर
६१	८	अविप्र	अविप्र
६१	१२	बिविध	विविध
६१	१९	अनाडि	अनादि
६२	९	वृत्रघ्नाचीं	वृत्रघ्नाचीं
६२	११	०द्विस्मय	०द्विस्मय
६३	८	बळे	वळे
६३	९	स्वबळे	खवळे
६३	१४	पपंपरा	परंपरा
६४	१०	भर	भरे
६४	११	बत्सा	वत्सा
६७	१०	कुरु गुरु-	कुरु-गुरु-
६७	१७	संबंघ	संबंध
६८	१६	पूर्णेंदु पांडुरा	पूर्णेंदुपांडुरा
६८	१७	०निज पूर्वज	०निजपूर्वज
६९	१०	वहु	बहु
६९	२२	वृद्धाला	वृद्धाला
६९	२३	मुनींचें	मुनींचें
७०	२	घनु	धनु
७०	४	हरिहर	हरिहर
७१	४	शिव तें	शिवतें
७३	१	भल्ल	मल्ल
७४	३	वृद्धांफ	वृद्धांध
७४	८	कौरा	कोरा
७४	१४	माणराहित	मानरहित
७४	१९	मरा	रमा

पृ.	ओ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
७४	२३	आमल्या	आपल्या
७४	२३	अंतपुरांत	अंतःपुरांत
७५	१०	ज	जैं
७५	१७	(१) जसा	तसा
७५	२३	बाणग्सुराला	बाणासुराला
७६	५	हसावें	हसावें
७६	६	सद्गुरु	सद्गुरु
७६	२३	घोडचींना	घोडचांना
७६	२३	अर्जुनाच्गा	अर्जुनाच्या
७८	१३	भद्रवाहगती	भद्रवाह गती
टी.	११	मार्ग	चाल
७९	४	पिता	पित्या
८१	१२	जमगांर्गे	मजमार्गे
८१	१८	अक्षकराचें	अक्षकाराचें
८२	२	हैं	हें
८२	५	उत्साहें	उत्साहें
८४	११	मदधा	मदघा
८५	१३	कृपहि	कृपहि
८६	२१	भुपाति	भूपति
८८	४	विराटानें	विराटानें
८९ सु.	५ ओ	अर्जुन बृहन्नडा मी भिडला ज्या चापपाणि सहदेव ॥	
८९	९	महिम्या	महिम्या
८९	२२	सुवर्णमण	सुवर्णमय
९०	८	तेधवां	तेधवां
९०	१९	शकर	शंकर
९०	१९	पद्मनभ	पद्मनाभ
९२	७	आर्य	आर्या